

DR. PETRAS JONIKAS

LIETUVIŲ KALBA IR TAUTA  
AMŽIŲ BŪVYJE

Visuomeniniai lietuvių kalbos  
istorijos bruožai

1987

LITUANISTIKOS INSTITUTO LEIDYKLA

PETRAS JONIKAS, Ph.D.

THE LITHUANIAN LANGUAGE AND  
NATION THROUGH THE AGES

Outline of a History of Lithuanian  
in its Social Context

1987

INSTITUTE OF LITHUANIAN STUDIES PRESS

## **Dr. P. Joniko knygai aukojusiųjų sąrašas**

Lietuvių fondas

Edmundas Arbas, Teodoras Blinstrubas, Povilas Gaučys, Elena Jasaitienė, Juozas Graužinis, Jonas Jurgilas, Leonas Kačinskas, Jonas Kutra, Antanas Mažiulis, Kostas Ostrauskas, Antanas Pleškys, Vacys Prižgintas, Sofija Salienė, Vanda Srūogienė, Liudvikas ir Laima Šmulkščiai, Antanas Vaičiulaitis, Aleksas Vaškelis, Bronius Vaškelis, Valerijonas Vitkus

*Lituanistikos institutas*



Copyright 1987

Institute of Lithuanian Studies  
5620 South Claremont Avenue  
Chicago, IL 60636 USA

Library of Congress Catalog Card Number  
87—081391

# TURINYS

Pratarmė. ....	11
Įvadas. ....	13
<b>ŽILOJI SENOVĖ. ....</b>	<b>25</b>
<i>Baltai priešistoriniais laikais ir istorinių laikų pradžioje. ....</i>	<i>25</i>
<i>Nerašytinis lietuvių kalbos laikotarpis. ....</i>	<i>30</i>
<i>Lietuvos ir lietuvių vardas, jo išplitimas. ....</i>	<i>30</i>
<i>Lietuvių etninės bei kalbinės ribos. ....</i>	<i>34</i>
<i>Tarminio skirstymosi pradžia. ....</i>	<i>37</i>
<i>Lietuvių kalbos vartojimas privatiname ir viešajame gyvenime. ....</i>	<i>38</i>
<i>Slaviškoji valstybės raštinių kalba. ....</i>	<i>43</i>
<i>Lotynų ir kitos kalbos krašto administraciniame ir kultūriniame gyvenime. ....</i>	<i>46</i>
<b>XVI—XVII AMŽIUS. ....</b>	<b>49</b>
<i>Svetimosios kalbos. ....</i>	<i>49</i>
<i>Oficialioji valstybinė rašto kalba. ....</i>	<i>49</i>
<i>Lotynų kalba. ....</i>	<i>50</i>
<i>Lenkų kalbos plitimas. ....</i>	<i>53</i>
<i>Slaviškieji ir kitokie skoliniai. ....</i>	<i>57</i>
<i>Kalbinės bei etninės ribos. ....</i>	<i>60</i>
<i>Lietuvių kalbos vartojimas diduomenėje ir prastuomenėje. ....</i>	<i>62</i>
<i>Kalbiniai darbai. ....</i>	<i>66</i>
<i>Lietuvių kalba viešajame gyvenime. ....</i>	<i>69</i>
<i>Mokykloje. ....</i>	<i>70</i>
<i>Bažnyčioje. ....</i>	<i>75</i>
<i>Krašto administracijoje. ....</i>	<i>84</i>
<i>Lietuviškų raštų pradžia. ....</i>	<i>86</i>
<i>Rankraštiniai tekstai. ....</i>	<i>87</i>
<i>Pirmieji lietuviški spaudiniai. ....</i>	<i>88</i>
<i>Daukša. Kalba ir tauta. ....</i>	<i>92</i>
<i>Daukša ir Giedraitis. ....</i>	<i>96</i>
<i>Daukšos įtaka. Jo darbo tęsėjai. ....</i>	<i>97</i>
<i>Bendrinės rašomosios kalbos kūrimasis. ....</i>	<i>98</i>
<i>Rašyba. ....</i>	<i>99</i>
<i>Tarmės pasirinkimas. ....</i>	<i>103</i>
<i>Lietuvių kalba viešajame Maž. Lietuvos gyvenime. ....</i>	<i>109</i>

XVIII AMŽIUS. ....	113
Kalbiniai Didž. Lietuvos darbai bei vadovėliai. ....	114
Lietuvių kalba viešajame gyvenime. ....	116
Mokykloje. ....	116
Bažnyčioje. ....	117
Krašto administracijoje. ....	120
Lenkėjimas, lenkinimas ir lenkybės. ....	122
Lenkų kalba bažnyčioje. ....	123
Pavardžių lenkinimas. ....	124
Lenkybių pagausėjimas. ....	125
Rašto kalba krypta į vidurio bei vakarų aukštaičių tarmę. ....	127
Bendra lietuvių kalbos padėtis ir ribos Maž. Lietuvoje. ....	129
Pastangos reformuoti Maž. Lietuvos bažnytinę kalbą. Merlino sąjūdis. ....	131
Protestantų Biblijos vertimo kalba. Ginčai dėl giesmyių kalbos. ....	135
Praktiniai Maž. Lietuvos lietuvių kalbos vadovėliai. ....	138
Lietuvių kalba viešajame Maž. Lietuvos gyvenime. ....	143
Mokykloje. ....	143
Bažnyčioje. ....	146
Valdiniuose raštuose. ....	147
Vokietėjimas, vokietaimas ir vokietybės. ....	148
Lietuvių kalba pasaulietinės literatūros tarnyboje. Donelaitis. ....	152
XIX AMŽIUS. BENDROJI DALIS. ....	155
Rytiniai ir pietiniai lietuvių kalbos ploto paribiai. ....	155
Besitęsianti lenkiškoji įtaka. ....	158
Susidomėjimas lietuvių kalba Didž. Lietuvoje. Kalbos reikšmė tautai. Bagužis. ....	163
Lietuvių kalbos branginimas XIX a. pradžioje senojoje kartoje. Lietuviškasis žemaičių bajorų sąjūdis. ....	169
Juozapas Arnulpas Giedraitis. ....	170
Antanas Klementas. ....	170
Dionizas Poška. ....	171
Jurgis Pabrėža. ....	176
Silvestras Valiūnas. ....	177
Vilniaus universitetas ir lietuvių kalba. ....	178
Vilniaus universiteto pobūdis. ....	178
Lietuvių studentų būrelio veikla. Nezabitauskis. ....	181
Simonas Stanevičius. ....	185
Lietuvių kalbos katedros projektas. ....	189
Vilniaus cenzūros komiteto priešinimasis pasaulietiniams lietuviškiems raštams. ....	192
Simonas Daukantas. ....	197
Lietuvių tautos sąvoka ir kalba. ....	198

Tarmė ir rašto kalba. ....	201
Kalbos gryninimas ir naujadarai. ....	202
Liudvikas Jucevičius. ....	205
Rusinimo keliu: lotyniškųjų raidžių draudimas. ....	208
Draudimo sumanymas ir administraciniai nurodymai bei įsakymai. ....	209
Greitai susizgribta draudimui priešintis. ....	212
Lietuviškųjų raštų gabenimas iš Prūsų. Knygnešiai bei knygų platintojai. ....	214
Pasaulietinių raštų pagausėjimas. ....	217
Mokslo institucijų teisė spaudiniams lotyniškoms raidėms. ....	218
Graždanka ir lietuvių kalbos garsų atvaizdavimas. ....	218
Mėginimai draudimą atremti, kratantis būdingųjų lenkiškųjų raidžių. ....	219
Pastangos palankiai nuteikti rusų visuomenę. ....	220
Prašymų siuntimas vyriausybei. ....	221
Aukščiausiam teisme laimėtos bylos. ....	222
Vėlesnieji draudimo argumentų svarstymai administracijos įstaigose. ....	222
Draudimo panaikinimas. ....	224
Rusinimo keliu: pastangos primesti rusų kalbą. ....	225
Kalbos mokslo poveikis lietuvių kalbos branginimui ir lietuvybei. ....	228
Gramatikos autoriaus J. Čiuldos pažiūra į lietuvių kalbą. ....	232
Motiejus Valančius. ....	234
Valančius ir lietuvybės veikėjų galvojimas apie savo tautą ir kalbą. Lenkų reakcija. ....	235
Valančiui rūpėjo ir lietuvių kalbos gynimas, stiprinimas. ....	236
Tarmės klausimas rašto kalboje. ....	237
Valančiaus raštų kalbos pobūdis. ....	238
Laurynas Ivinskis. ....	240
Andrius Ugenskis. ....	242
Tautybės ir kalbos pamilimo akstinai. ....	243
Kalbos tobulumas atspindįs tautos istoriją. ....	244
Džiaugiasi mokslininkų susidomėjimu lietuvių kalba. ....	244
Ribotas lietuvių kalbos tarmių, jos studijų pažinimas. ....	245
Leksikografiniai užsimojimai. ....	246
Jonas Juška. ....	248
Rašybos bei raidyno ir rašto tarmės klausimai. ....	250
Patarnauja mokslo akademijai recenzijomis. ....	252
Tarmių aprašas. ....	252
Kiti lituanistiniai darbai. ....	253
Antanas Juška žodynininkas. ....	254
Paskatos žodyniniam ir tautosakiniam darbui. ....	254

Elementorius ir žodynai. ....	255
Trikalbis gyvosios žmonių kalbos žodynas. ....	256
Žodžių reikšmės aiškinimas. ....	257
Rašyba. ....	257
Tarmė ir kirčiavimas. ....	258
Žodyno redagavimas bei leidimas akademijos priežiūroje. ....	259
Motiejus Akelaitis. ....	260
Tauta, valstiečiai, jų švietimas ir kalba. ....	261
Kalba ir tautos istorija. Etimologijos. ....	262
Žodynai ir gramatika. ....	263
Rašto kalba, tarmė, svetimybės ir naujadarai. ....	265
Veikla iševijoje. ....	266
Edvardas Jokūbas Daukša. ....	267
Antanas Baranauskas. ....	268
Bendrinės rašomosios kalbos teorija. ....	272
Tarmėyra. Kalbos mokovo vardas. ....	275
Baranausko raštų kalba. ....	277
Baranauskas ir lenkybė. ....	279
Valstiečių iškilimas ir lietuvių kalbos iškėlimas. ....	281
Valstietinė šviesuomenė ir lietuvių kalba. ....	282
Lietuvybės veikėjų būreliai. ....	287
Lietuviškos mokslo draugystės projektas. ....	292
Kalba ir tikyba. ....	294
Kazimieras Jaunius. ....	295
Tarmėyra. ....	296
Gramatika ir jos terminai. ....	296
Baltų ir kitų kalbų studijos. ....	297
Bendrinė rašomoji kalba. ....	298
Petras Kriaučiūnas. ....	299
„Aušra“ ir aušrininkai. ....	302
Redaktorių pažiūra į kalbos ir tautos santykį. ....	303
Lietuvių kalbos padėtis. Gimtosios kalbos gynimas. ....	305
Rašomosios kalbos kūrimas. ....	308
„Varpas“ ir varpininkai. ....	313
Prieš „Varpui“ pasirodant. „Šviesa“. ....	313
Tautinė gimtosios kalbos reikšmė. Lietuvių kalbos padėtis. ....	314
Rašomosios kalbos ugdymas. ....	318
Vinco Kudirkos pažiūra į tautą ir gimtąją kalbą. Kalbos kultūros reikalai. ....	322
Jono Jablonskio įnašai. ....	329
Kitų laikraščių kalbiniai rūpesčiai. ....	337
„Apžvalga“. ....	337
„Tėvynės sargas“. ....	338
„Žinyčia“. ....	342

<i>Socialdemokratai ir jų spauda.</i> .....	343
<i>Bendrinės kalbos raida.</i> .....	344
<i>Santykis su tarmėmis.</i> .....	345
<i>Žodynas.</i> .....	349
<i>Rašyba.</i> .....	351
<i>Bendrinė šnekamoji kalba.</i> .....	352
<b>XIX AMŽIUS. SPECIALIOJI DALIS.</b> .....	353
<i>Lietuvių kalba viešajame gyvenime.</i> .....	353
<i>Lietuvių kalba mokykloje.</i> .....	354
<i>Lietuvių kalba bažnytiniame gyvenime.</i> .....	365
<i>Lietuvių kalba krašto administracijoje.</i> .....	379
<i>Lietuviškas žodis suskamba scenoje.</i> .....	383
<i>Lietuvių kalba Maž. Lietuvoje.</i> .....	387
<i>Lietuvių skaičius ir lietuvių kalbos ribos.</i> .....	387
<i>Lietuvių kalba viešajame gyvenime germanizacijai stiprėjant.</i> .....	388
<i>Lietuvių literatūros draugija.</i> .....	393
<i>Pastangos lietuvių kalbai bei lietuvybei gelbėti.</i> .....	393
<i>Vokiečių kalbos įtaka.</i> .....	395
<i>Liudvikas Gediminas Rėza.</i> .....	398
<i>Fridrichas Kuršaitis.</i> .....	403
<i>Santrumpos.</i> .....	410
<i>Bibliografija.</i> .....	413
<i>Senųjų raštų faksimilės.</i> .....	429
<i>Pavardžių bei asmenvardžių rodyklė.</i> .....	444





## PRATARMĖ

Šiame darbe nagrinėjami istoriniai lietuvių kalbos ir tautos santykiai, t.y. lietuvių kalbos raida ryšium su lietuvių tautos, jos gyvenimo raida (iki 1904 m.).

Ši problema mūsų literatūroje kaip ir netyrinėta, nors nekartą užsiminta. Visapusiškai jai nagrinėti labai maža ir paruošiamųjų darbų teturime. Autoriui teko pačiam kačiotis atskirų duomenų, kur tik galima buvo įtarti jų pasitaikysiant. Šiame krašte nelengva buvo graibstytiis pageidaujamą literatūrą, o svarbesni archyviniai šaltiniai ir visai nebuvo prieinami. Vis dėlto daugiau negu minimumu reikalingos literatūros autorius galėjo pasinaudoti. Darbo nelengvino ir labiau dar neišdirbtas temos nagrinėjimo metodas. Dar nėra išryškėjusi ir specialiai šiai problemai taikytina periodizacija.

Nuodugnesniam šios sudėtingos temos nagrinėjimui ir viso tyrinėtojo amžiaus gal būtų per maža; sėkmingiau šiam darbui atlikti reikėtų ištiso tyrinėtojų būrio. Todėl ir autoriui nevienur nebuvo įmanoma leisti į išsamesnius aiškinimus, o taip pat teko vengti ir per skubių apibendrinimų.

Bet autoriui atrodė, kad ir šiokiomis tyrimo sąlygomis neatidėliotinai reikėjo kam imtis nagrinėjimo temos, kuri jau kadaį buvo aktuali mūsų tautos gyvatai, o ir dabar vis tokia pasilieka. XVI a. Mikalojus Daukša bene pirmas mūsųose kėlė pagrindinę lietuvių kalbos reikšmę lietuvių tautos egzistencijai. O bent nuo XIX a. pradžios ir Lietuvoje tolydžio plinta mintis, kad pagrindinis tautos sąvokos dėmuo yra individualinė tautos kultūra, ypač jos gimtoji kalba. Daugiau kaip prieš šimtmetį buvo ir nevieno įžymesniųjų lietuvybės veikėjų bei autorių pabrėžiama, kad be lietuvių kalbos nebus ir lietuvių tautos.

Ligi šiol nepasirodžius kokių reikšmingesnių šios temos nagrinėjimų, atrodė, kad — autoriui bent išėjus į pensiją ir nulykinus kiek laiko nuo kitų darbų — reikia pradėti dalyką nagrinėti istoriniu akipločiu, pateikti bent kai kuriuos to nagrinėjimo bruožus.

Dėl tautinio savo aktualumo bei svarbos dalykas stengiamasi dėstyti objektyviai, bet populiariesne, platesniajai visuomenei taikoma forma. Todėl ir senovinių mūsų raštų citatos knygos tekste duodamos apskritai šiandienine rašyba bendrinės kalbos lytimis (t.y. senųjų raštų žodžius pagarsiui išvertus į dabartinę bendrinę kalbą).

Turint galvoje, kad vidurinioji, o ypač jaunesnioji lietuvių karta nėra mokykloje gavusi pakankamo ar kai kur net jokio lituanistinio švietimo, teksto teiginiai gausiau paremiami bibliografiniais šaltiniais. (Išnašose nurodomas bibliografinio sąrašo eilės numeris, o po dvitaškio — to numerio puslapis; jei veikalas kelių ar daugiau tomų, po dvitaškio eina tomas, o po kablelio puslapis).

Autorius dėkoja visiems, kuo nors prie šio darbo pasirodymo prisidėjusiems; ypač knygą savo raštų serijoje išleidusiam Lituanistikos institutui bei jos pirmininkui dr. B. Vaškeliui ir istorikui dr. J. Jakštui, skaičiusiam kone visą rankraštį bendrosios Lietuvos istorijos požiūriu ir pateikusiam pastabų bei patarimų. D. Bindokienei priklauso padėka už nelengvą teksto surinkimą ir pasirūpinimą, kad spausdinimo darbas neužsivilkintų. Žinoma, už veikalo trūkumus autorius pats teatsako.

*P.J.*

# ĮVADAS

## KALBOS IR TAUTOS SĄSAJA EUROPOS ISTORIJOJE

Žmogus yra visuomeninė būtybė. To teiginio, žinoma, yra nevienas aspektas. Vokiečių filosofas, psichologas ir pedagogas Eduardas Šprangeris (Spranger) yra pažymėjęs, kad pagrindinė žmogaus dvasios pajėga yra išsilaikymas ir savęs pateisinimas. Bet ši pajėga vargiai gali įkūnėti vieno žmogaus pastangomis. Todėl žmogus galvoja, kad tą įkūnijimą galima pasiekti, kai žmogus esti kokios aukštesnės jėgos įrankis; kai jis tarnauja kokiai idėjai ar bendruomenei, kuri jam atrodo vertesnė nei jis pats; kai šis tarnavimas suteikia jo gyvenimui prasmę. Dėl tos priežasties žmogui prireikia priklausyti kuriai bendruomenei, ypač besiremiančiai bendra kilmė (šeimai ar giminei), bendra kalba bei kultūra (tautai), bendra politinė organizacija (valstybei) ir bendra tikyba (bažnyčiai, religinei bendruomenei).<sup>1</sup>

Kadangi tauta yra sociologinė ir istorinė sąvoka, jos tikslesnis nusakymas priklauso tų sričių specialistams, kurie ligi šiol, kiek matau, ir nėra priėję pilnesnės ir bent žymesniems tyrinėtojams priimtinos vienos teorijos. Tad čia neišvengiamai reikia tenkintis kai kuriais tos sąvokos bruožais.

*Tautos sąvoka.* Tauta dažnai apibrėžiama vėliausiu jos raidos tarpsniu, pvz. teiginiu: tauta tai bendros kilmės, kalbos, praeities ir papročių bei kultūros reliatyviai didelė žmonių grupė. Toks apibrėžimas, žinoma, neparodo šios sąvokos darymosi, raidos bei jos kaitos amžių būvyje.

Pačioje jos raidos pradžioje nėra tautos šiandienine prasme, bet tik mažesnės, siauresnės etninės grupės — giminės, gentys (vėliau ir kiltys), kurios savo etninį pažinimą bei jausmą susidaro iš tiesioginio susidūrimo su savo nariais, daugiau iš betarpiško su jais bendravimo. Tolimesniame raidos tarpsnyje susidaro jau labiau išsivysčiusi kultūrinė žmonių grupė, kurią galima pavadinti tautybe (ag. *nationality*, vok. *Nationalität*, rus. *nacional'nost' bei narodnost'*), nors šis mūsų žodis (*tautybė*) paprastai vartojamas apskritai tautinių požymių ar kuriai tautai priklausymo reikšme.

1. 193: 18 tt.

Dar tolimesnėje kalbamosios kultūrinės žmonių grupės raidoje susidaro labiau savo narius siejanti organizacija ir labiau išvystyti tos grupės įsitikinimai, vertės ir elgesiai, kuriuos tautybė išugdo savo viešiesiems visuomeniniams kultūriniais interesams siekti. Palaipsniui išsiugdo jos narių tautiškumo jausmas, ilgainiui „sušvinta“ ir tautinė sąmonė. Pastaroji gal geriau suprastina pirmiausia kaip sąmoningas bei organizuotas etninis kultūrinis solidarumas, galys būti ar ir nebūti nukreiptas į pabrėžiamus politinius, ekonominius, religinius ar ir į karinius (militarinės plėtos, nukariavimų) tikslus. Čia tautiškumą vartojau iš esmės neutralia tautai būdingų ypatybių viseto (sąvokos abstrakto) reikšme, apskritai neturinčia priereikišmių, kuriuos mes reiškiamo nacionalizmo ir šovinizmo žodžiais (skoliniais).

Tauta yra dinamiška, kintanti sąvoka. Šios sąvokos žymės nėra vienodos kiekvienai tautai, o pačių žymių tarpusavio sąveika ilgainiui kinta dėl istorinių sąlygų. Bet pagal J. A. Fišmeną (Fishman) svarbiausi bendresni vis besikartoją tautiškumo ir tautinės ideologijos sandai yra etninės grupės platesnės vienybės ir didesnio autentiškumo siekimas.<sup>2</sup>

Tautiškumas, ilgainiui per tautinį judėjimą išsiugdąs į tautinę ideologiją, stengiasi iškelti daugiau negu pirminėje tautybės stadijoje įžiūrėta etninės kultūros žymių, t.y. etninės visuomenės įsitikinimų, nusistatymų, poelgių, kad tuo būdu — šiai žmonių grupei tolydžio didėjant — būtų galima apimti daug tolimesnius giminaičius, tolimesnius autoritetus, platesnius įsipareigojimus negu jie tiesiogiai gaunami kasdieniniame patyrimo. Šiuo vienybės keliu paprastas žmogus ilgainiui pažįsta savo giminystės santykį su kitais žmonėmis, kurių jis niekada nėra sutikęs ir matęs, ir ima manyti, kad tie jo giminystės saitai su kitais visada yra buvę.

Antrasis pagrindinis tautiškumo sandas yra etninės kultūros pobūdžio, jos autentiškumo pabrėžimas, t.y. grupės įsitikinimų, vertybių bei poelgių grynumo, taurumo kėlimas, net garbystymas. Tautinė ideologija šiokių žymių ieško žemesniuose visuomenės sluoksniuose tolimoje praeityje, ypač kad kaimiečiai apskritai labiau yra atskirti nuo svetimųjų mados bei įtakos, kurios kiti visuomenės sluoksniai (daugiausia kosmopolitiniai intelektualai, nuo savo tautos nutolusios aukštesniosios klasės ar ir miestiečiai) lengviau šios įtakos paliečiami ar ir tyčia tai įtakai pasiduoda. Tautiškumas brangina savo etninės kultūros tradiciją (tautosaką, tautodailę ir pan.), nes praeityje mato ne tik etninį grynumą, autentiškumą, bet ir ypač didingumą, kuris gali mases įkvėpti žygiams nugalėti pavojams ir siekti tolimesnio didingumo. Senovės pradmenų pabrėžimu tautiškumas ypač nori nugalėti naujųjų laikų visuomenės susiskaldymą bei tapatybės praradimą dėl žmogų nuasmeninančios masinės technologijos raidos.

Tautiškumo raidoje bei tapse besireiškiančios svarbiausios jėgos yra:

didelės visuomeninės pervartos, elitas (visuomenės viršūnės) ir miestas, tiksliau — jo sudaryta aplinka.<sup>3</sup>

Nors etninės savimylės, giminės, savojo krašto meilės pradmenys žmogui yra įgimti, istorijos būvyje žmonėse tautinis jausmas pakyla, kai jie pamato, kad dėl to jausmo jie gali susilaukti tam tikrų pirmenybių (dvasinių bei materialinių) ar jų netekti. Naujesniaisiais laikais labiau toks jausmas plėtėsi paskatintas didžiųjų įtakingų visuomeninių pervartų. Tuo būdu pvz. Europoje tautiškumas greitai ėmė plisti, kai dėl Prancūzų revoliucijos įtakos pradėtos griauti senosios politinės sąvokos bei įpročiai, o taip pat, kai skleidėsi pramonės revoliucija, palydima nepaprasto gyventojų prieauglio, palaipsniui pakeitusi gamybos metodus, sukliudžiusi tradicinius visuomenės santykius, sukūrusi įvairią miesto gyventojų mišinį.

Nors ekonominiai pakitimai vaidina svarbų vaidmenį didesnio masto visuomenės pervartose, daugumas pastarųjų laikų tyrinėtojų nurodo, kad svarbiųjų tų pervartų priežasčių esama nevienos. O pats tautiškumas, kuris remiasi etninės kultūros pagrindu, suremiamas ir demokratijos, yra vienas iš atsakymų į tą pervartą. Jau kuris laikas nevieno autoriaus pabrėžiama, kad etninė kultūrinė integracija yra vienas pagrindinių žmogaus poreikių ir kad naujoviškoji technologija tą poreikį sutrikdo; kad tautiškumas yra natūralus mėginimas atstatyti sutrikdytą etninę kultūrinę pusiausvyrą ar ją sukurti jau aukštesnio laipsnio.<sup>4</sup>

Tautiniam judėjimui ypač visuomeninės pervartos metu daugiatautėje valstybėje (kur, šalia viešpataujančios tautos, yra vad. tautinių mažumų) vadovauja šviesesni žmonės, elitas, kuris, dažnai būdamas ir pats išskirtas iš pajėgos ir įtakos, geriau gali suprasti ir panaudoti tarpgrupiniuose santykiuose susidariusias galimybes. Tas elitas ilgainiui sudaro šviesuolių bendruomenę, turinčią tikslą rūpintis kultūrine vienybe ir visuomeniniu solidarumu, siekiančiu apimti visus žmones, iš esmės turinčius tą pačią kultūrą ir istorinę praeitį. Šito elito asmenys yra pagrindiniai tautinės veiklos apibendrintojai bei apibrėžėjai, organizatoriai ir populiarintojai, savo veiklos programai panaudoją pagrindinio etninio gyventojų sluoksnio kultūrinius elementus (įskaitant tautosaką, tautotyra, kur randama simbolių ir mitų atsarga, istoriją ir pan.) Bet pats tautinis judėjimas tepasidaro gajus, išsivysto, kai tolimesniame to judėjimo tarpsnyje į jį įsitraukia platesni visuomenės sluoksniai.<sup>5</sup> Šie šviesuoliai, pasiryžę vadovauti tautinei veiklai, iš dalies būdami ir patys kilę ne iš tos pačios visuomeninės aplinkos, buvo verčiami ir ėmė geriau įsivaizduoti platesnę etninę vienybę ir gilesnį autentiškumą. Tokie asmenys galėjo geriau suvokti ir visai tautai skiriamos kultūrinės kalbos pobūdį.

3. 68: 10 tt.

4. 68: 13—14.

5. 93.

Miestas, kur telkėsi įvairūs visuomeniniai bei etniniai sluoksniai, ilgainiui ir savo tautybės nebetekę, pasidarė įvairių visuomeninių pervartų centras. Miesto aplinka skatina jo gyventojus ieškoti antindividualinių grupės bendrybių bei ugdymo platesnių giminystės saitų, be kitko, susijusių ir su tautiniais judėjimais. Tik ta prasme tautinių judėjimų vadovai priešinasi miestui, kad jie randa platesnės etninės vienybės ir didesnio autentiškumo šaknis priešmiestinėje praeityje. Bet kartu jie stengiasi etninės kultūros pradmenis pritaikyti ir miesto sąlygoms.

Pačioje tautiškumo sampratoje esama tam tikros įtampos, prieštaravimų. Vienas ryškiausių prieštaravimų yra tarp naujoviškumo (modernizmo) ir autentiškumo reikalavimų. Taip pat esama prieštaravimo tarp vienijimo ir etninės kultūros autentiškumo, nes senasis, dar prieštautinio tarpsnio autentiškumas juk yra labiau vietinis, lokalinis.

Pastaruoju šimtmečiu būta žymių nuomonių skirtumų, ar pagrindiniai tautinės ideologijos teiginiai teisingi, ar ne. Ypač Vak. Europos mokslininkai teigė, kad vienybė ir autentiškumas, kuriuos nori sukurti ir įgyvendinti tautiniai judėjimai, tesą mitai. Iš tikrųjų, nors tautiniai papročiai bei etniškumas palaiapsniui gali pereiti iš vienos tos kategorijos grupės į kitą ir naujesniaisiais laikais čia ribos kartais tėra dirbtinai nubrėžtos, arbitrarinės, vis dėlto, kaip pabrėžia J. Fišmenas, tautinių žymių prasmės pagrindimas mažesnę teturi reikšmę negu pats tautiškumo efektyvumas gyvenime, jo lankstumas, tautinio judėjimo veikėjų sugebėjimas patį tautybės principą perprasminti bei pritaikyti kintančioms gyvenimo sąlygoms.<sup>6</sup> Kai kurios vėlesniųjų laikų tautos yra susidariusios iš įvairių etninių grupių susilieimo bei suliedinimo, asimiliacijos. Bet vėl vienos etninės grupės bei tautybės gebėjimas asimiliuoti kitą grupę turi ir ribas, kurių jis paprastai neperžengia. Ta riba atsiranda tada, kai kita etninė grupė jau pasiekė tautinį sąmoningumą. Tada grupė, tautinio judėjimo vadovų lenkiama, jau ima pabrėžti savo tautinę kultūrinę individualybę bei skirtybę nuo kitos grupės, ir — bent nekraštutinės prievartos ar ne per ilgai trukusios svetimosios įtakos sąlygomis — tolimesnei kitos grupės asimiliacijai nepasiduoti.

Kaip esame minėję, tauta nėra amžiams nusistojusi, nekintanti, bet, priešingai, yra kintanti, istorinės raidos veikiami sąvoka. Viena tokių tautos sąvokos ypatybių yra tautos santykis su valstybe. Paprastai tautinio judėjimo vadovai siekia ir savos tautinės valstybės, ypač kad tokios valstybės aparatas sudaro palankiausias sąlygas tautinei kultūrai bei kalbai klestėti.

Tautos santykio su valstybe samprata nėra ir nebuvo visur vienoda. Vakarų Europoje (pvz. Anglijoje ir Prancūzijoje), kur valstybė atsirado anksčiau ir įvairios etninių kultūrų grupės valstybės institucijų bei valstybinio vyksmo buvo sulydytos apskritai į vieningą kultūrinę visuomenę, valstybė kaip ir sutapatina-

ma su tauta. Čia valstybinis procesas laikomas pirminiu veiksmu, o tauta — antriniu, to proceso sukurtu.

Rytų, Vidurio ir Pietų Europoje XIX a. daugiau ima plisti kita tautos samprata, paremta gimtosios kalbos bei etninės kultūros pagrindu. Šiai sampratai filosofinius bei ideologinius pamatus padėjo ir tos sampratos sklidimą Europoje parėmė daugiausia vokiečių istoriosofas ir literatūros kritikas J. G. Herderis (1744—1804), kėlęs kiekvienos tautos kultūros originalumą ir grožį, kartu ir gynęs vokiečių kultūrą nuo gožiamos prancūzų įtakos. Šiokios tautos sampratos, dargi pretenduojančios į savo atskirą valstybę, Vakarų Europos mokslininkai nenorėjo pripažinti. Tačiau jau XIX a. viduryje Vak. Europos intelektualai suprato, kad esama ne tik valstybinės tautos sampratos (kad tautą sukuria valstybė), bet ir kitokios, priešingos Vak. Europos patyrimui bei sampratai, besiremiančios etnine kultūra ir kalba. Tačiau vis dar nenorėta pripažinti teisės siekti savos tautinės valstybės mažoms tautoms, vad. „tautom be istorijos“, praeityje nesukūrusioms savo valstybių.

*Kalba ir tauta.* Nors retesniais atvejais kalba ir nėra būtinas tautybės dėmuo, bet apskritai kalbos sąsaja su tauta yra pagrindinis dalykas. Tatai, be kitko, matyti ir iš to, kad iš įvairių visuomeninių junginių tarpiausia yra kalbinė bendruomenė, ryškiau savo narius atskirianti nuo visų kitų visuomeninių junginių. Nauji, jaunosios kartos nariai (savoje aplinkoje) savaime jauja į tą bendruomenę ir paveldi visą turtą gimtosios kalbos, kuri kiekvienai tautai yra skirtinga, taip sakant, yra tautiškai individualus išorinio ir vidinio pasaulio persidirbimas į savo dvasios nuosavybę. Nors vad. lingvistinio reliatyvizmo teorija, teigianti, kad paveldėta gimtoji kalba savo gramatinėmis kategorijomis ir reikšminėmis (semantinėmis) klasifikacijomis apriboja, sąlygoja ją kalbančio žmogaus pažiūrą į pasaulį, ir nėra davusi tam neabejotinai įtikinamų įrodymų, vis dėlto visa teorija nėra ir visų atmetama. Amerikiečių istoriko C. J. H. Heizo (Hayes) nuomone, svarbiausias skiriamasis tautybės požymis yra kalba, nulėmusi naujųjų laikų tautybių atsiradimą, nes kalbos vienodumas padeda kurtis dvasiniam panašumui, pateikia visą komplektą idėjų ir žodžių, o tokios dvasios žmonės linkę išugdyti grupės sąmoningumą, pergyventi bendro intereso jausmą ir taip sudaryti gentį ar tautybę. Be to, gimtoji kalba nutiesia tiltą tarp dabarties ir praeities ir sujungia šios dienos tautą su tos pačios grupės senovės pasakų herojais.<sup>7</sup> Anot politinių mokslų specialisto C. J. Fridricho (Friedrich), etninė bendruomenė faktiškai reiškia kalbą, nes ši pastaroji perduoda mintis, jausmus ir kitas individualybės apraiškas, žmogų jungiančias į bendruomenę, kuri jos nariams tolydžio vis atgimsta ta kalba kalbant ar jos



klausantis.<sup>8</sup> Apskritai kalba yra pagrindinis etninės kultūrinės integracijos fokusas ir kartu svarbiausia tos integracijos priemonė.<sup>9</sup>

Gimtoji vietinių krašto gyventojų kalba, šalia oficialiosios kalbos, atskirais atvejais pradeda įsigauti į viešąjį valstybinį ir bažnytinį gyvenimą žymiai anksčiau už naujųjų laikų tautinius judėjimus, kuriuose jau tautinė gimtosios kalbos reikšmė, tos kalbos panaudojimas, ypač jos pagrindimas tautos gyvenime vis labiau pabrėžiamas. Senosiose klasikinėse Vak. Europos imperijose buvo pripažįstamas reikalas pasinaudoti ir vietine čiabuvių gimtąja kalba, kai reikėjo kreiptis į platesnius gyventojų sluoksnius.

Bet ypač Bažnyčiai jau iš pradžių rūpėjo skleisti savo mokymą įvairiakalbių žmonių tarpe. Frankfurto sinodas pripažino (794), jog niekas netikės, kad tik trimis kalbomis (t.y. hebrajų, graikų ir lotynų) tesą galima melstis Dievui, nes Dievas išklausa maldos kiekviena kalba. Oficialiu tautinių kalbų pripažinimu laikomas Turo (Tours) vyskupų susirinkimo nutarimas (813) pasirūpinti išversti pamokslus į vietines romanų ir germanų kalbas, kad kiekvienas lengvai suprastų kas pasakytą.<sup>10</sup> Slavų apaštalas šv. Kirilas, IX a. išvertęs į slavų kalbą liturginius tekstus ir evangeliją, aiškiai pasisako už atskirų tautų ir jų kalbų rašto teisę, laikydamas gėdingu dalyku tepripažinti trims kalboms tikybinių tekstų teisę, nes juk Dievui nesą galima prikišti nesugebėjimą pripažinti lygybės kitoms tautoms.<sup>11</sup>

Įvairių kraštų Bažnyčios anksti pripažino kalbą ryškia tautybės žyme. Konstanco bažnytiniame suvažiavime (1414—1418) buvo atstovaujama ne valstybėms, bet tautoms, kur pvz. anglų prelatai sakėsi atstovaują tikrai tautybei, apibrėžtai „skirtumu kalbos, tikriausio ir pozityviausio tautos ženklo ir esmės pagal dieviškąją ir žmogiškąją teisę“.<sup>12</sup>

Gimtoji kalba, šalia tikybos, buvo simbolinis vienijamasis šauksmas čekams, kai 1420 m. husitų karinis vadas J. Žižka ėjo prieš katalikų Šventosios Romos imperatorių ir jo sąjungininkus, norėdamas „išlaisvinti Dievo ir šventųjų įstatymo tiesą ir apsaugoti Bažnyčios tikinčiuosius ir čekų ir slavų kalbas“.<sup>13</sup>

Labai pakilo gimtosios kalbos reikšmė Humanizmo, Renesanso ir Reformacijos — Europos intelektualinių judėjimų — laikais, kada jau

8. 74a : 40,43.

9. 68 : p. X.

10. 393 : 118.

11. 110.

12. 68 : 125.

13. 68 : 125.

atkreipiamas dėmesys į paprastųjų žmonių interesus. Tada rimtesniems tyrinėtojams jau buvo aišku, kad kalba imta sieti su tautinės sąmonės, tautinės vienybės kilimu.<sup>14</sup> Renesansinė pažiūra į glaudžią gimtosios kalbos ir tautos sąsają atsispindėjo ir Lietuvoje XVI a. Mikalojaus Daukšos aiškinime, kad lietuvių kalba yra pagrindinės reikšmės lietuvių tautos gyvatai.

Kai Europoje į mokyklas buvo įvestas gimtosios kalbos mokymas ir iš lengvo ėmė plisti žmonių, žemesniojo luomo raštingumas, susidarė žymiai palankesnės sąlygos ir gausingesniems tautiniams judėjimams, nes juk platesnius žmonių sluoksnius tada (ne radijo ir televizijos laikais) tebuvo galima pasiekti gimtąja kalba spausdintomis knygomis bei laikraščiais. Šiokią spaudą skaitydami, anksčiau buvę neraštingi žmonės buvo labiau glaudinami su savo gimtąja kalba, sąmoningiau pajuto su ja savo jungtį, o tautinių judėjimų vadovams tai palengvino santykiavimą su masėmis, tų masių organizavimą.

Naujesniaisiais laikais mažųjų Europos tautų atgijimo ir glaudaus gimtosios kalbos siejimo su tautybe sąjūdis rėmėsi labiausiai minėtojo Herderio teorija. Herderiui tauta yra nepražudytina ir kultivuotina etninės žmonių grupės organinė vienybė. Pati tautiškumo esmė (kiek romantiškai jo suprasta) apskritai esanti tautos dvasia, tautos siela, o gimtoji kalba — tikrasis tos sielos atšvaitas. Žmogus normalų švietimą, ugdymą tegalys gauti savo tautiečių tarpe ir sava kalba.<sup>15</sup> Herderis pabrėžė, kad „nors valstybė ir pražūva, tauta išlieka, jei ji išlaiko savo skirtingą kalbinę tradiciją“.<sup>16</sup> Herderio mintys turėjo didelės įtakos mažųjų Europos tautų atgijimui. Mat labiausiai daugiatautėse valstybėse (ypač Rytų Europoje, kur vyraujanti tauta paprastai nedavė lygių teisių savo valstybės tautinėms mažumoms) Herderio idėja buvo stiprus, įtakingas ramstis mažesnėms tautoms ginti savo etninę individualybę bei kalbą. Slavai Herderį laiko savo tautinės minties šaltiniu.

Herderio įtaka gyvai buvo jaučiama ir Lietuvoje. Jo teiginys, kad žmogus normalų švietimą, ugdymą tegalys gauti savo gimtąja kalba, buvo beveik pažodžiui kartojamas ir už lietuvių kalbos teises ir jos kultūros kėlimą kovojusio Maž. Lietuvos prof. L. G. Rėzos (1776—1840). O kad kalba yra pats pagrindinis tautos sąvokos dėmuo, buvo Lietuvoje pabrėžiama nuo XIX a. pradžios (pvz. K. Bagužio), ypač aušrininkų bei tautinio atgimimo veikėjų (be lietuvių kalbos nebus ir lietuvių — tai J. Basanavičiaus teiginys).<sup>1</sup>

Apskritai naujųjų laikų tautiniai judėjimai į gimtąją kalbą žiūri ne tiek kaip į susižinojimo priemonę, kiek kaip į betarpišką paties tautiškumo apraišką.

Mat naujųjų laikų tautiškumui rūpėjo, kad nebūtų pražudyta etninė praeitis, kurioje būtų galima rasti sąsają su garbinga senove. Tą sąsają rodanti,

14. 90.

15. 165 : 72,79.

16. 68 : 49.

simbolizuojanti gimtoji kalba, iš amžių glūdumos nenutrūkstamai pratįsusi į šiandieną. Ypač vadinamosiems „tautomis be istorijos“ istorija ir gimtoji kalba rodėsi neatskiriama susijusios: gimtoji kalba pasidarė ne tik kelrodis į istoriją, bet ir pati istorija, nes kalba bylojo joms apie tautos praeitį, jos žygius. Todėl naujųjų laikų Europos tautų atgijimas prasidėjo labiausiai filologinėmis ir archeologinėmis bei istorinėmis studijomis.<sup>17</sup>

Gimtoji kalba, kuri faktiškai yra visų kitų tautinių žymių ir simbolių nešėja, pasidaro didžiausia tautiškumo brangenybė, kai kiti tautos vienybės ir autentiškumo simboliai ilgainiui tampa problematiški, išblėsta dėl savo ribotumo, nes gimtąją kalbą vis galima interpretuoti pagal labiausiai pageidaujamus asmens troškimus, taip pat pagal tai, kas asmeniui atrodo labiausiai brangu ir girtina etninėje visuomenėje. Tuo būdu, pavyzdžiui, rusų rašytojas I. S. Turgenėvas (1818—1883) garbstė rusų kalbą, keldamas jos tobulybės ir išvesdamas, kad nesą abejojimų, jog tokia kalba bus buvusi duota ir didžiai tautai.<sup>18</sup>

Tautiniai judėjimai labai vertina ne tik pačią gimtąją kalbą, bet ir tos kalbos produktą — tautos sakinę ir rašytinę literatūrą. Mat literatūra gimtąją kalbą platiesiems visuomenės sluoksniams pateikia emocinę, jausminę grandį, jungiančią gimtąją kalbą su tautiškumu, kai tautinio judėjimo vadovams, intelektualams tam pačiam tikslui tarnauja ideologinė ir intelektualinė programa.

*Kalbos planavimas bei jos kultūros kėlimas.* Jei kalba yra ne tik tautos susižinojimo priemonė, bet ir tautinės raiškos būdas, apskritai pagrindinis tautybės dėmuo, tauta rūpinasi ir savo kalbos planavimu, gimtosios kalbos kultūros kėlimu. Istoriniu požiūriu tautinis kalbos planavimas esti iš dalies racionalizacija po faktų, iš dalies netiesioginis apibrėžimas to, ko norima pasiekti.

Kalbos planavimas yra susijęs su pačios tautos augimu, sąmonėjimu, jos kultūrine pažanga. Norėdama augti, kultūriškai kilti, tauta neišvengiamai turi rūpintis ir savo gimtąją kalbą pakelti (tiksliau — nuolat kelti) į aukštesnę pakopą. Kiekviena save gerbianči tauta nori turėti ne šiaip viename ar kitame savo krašto kampelyje vartojamą kasdienio gyvenimo tarmę ar šnektą, bet „išugdytą“ kalbą, tinkamą progresuojančiam visos tautos kultūros ir civilizacijos gyvenimui reikšti. O antra, į tarmes bei šnektas suskilusi gimtoji kalba trukdo glaudesnės vienybės siekti. Kadangi bendrojo tautos gyvenimo prigimtis reikalauja, kad atskirų jos asmenų individualiniai ir grupiniai vietiniai interesai nesipriešintų bendriesiems tautos siekimams, prireikia skatinti intensyvų tų

17. 68 : 45.

18. 68 : 55.

žmonių susižinojimą, glaudų tautinį bendravimą. O tokiam sėkmingam susižinojimui, bendravimui tenka naudotis vienu susižinojimo kodu, t.y. visiems tautos nariams viena kodifikuota kalba.

Taigi tam bendrajam tautos reikalui tenka ir planuoti, susikurti ir atitinkamą kultūrinę bendrinę kalbą. Tautiniai judėjimai rūpinasi pateikti naujovišką, autentišką ir vienijančią bendrinę kalbą, turinčią būti sąmoningai vartojamą vietoj anksčiau buvusių nesąmoningai vartotų sritinių (geografinių) ar visuomeninių grupių kalbos skirtybių.

Toje šios bendrinės kalbos kūrimo raidoje galima išskirti keturis požiūrius: normos pasirinkimą, jos kodifikaciją, tos kalbos tolimesnį ypač funkcinių išvystymą ir šios kalbos įgyvendinimą visuomenėje.<sup>19</sup> Normos pasirinkimas paprastai susijęs su tarminio pagrindo pasirinkimu bendrinei visos tautos kalbai, o kodifikacijos uždavinys yra nustatyti tos kalbos taisykles, pirmiausia gramatines ir rašybines, taip pat paruošti bendriniam reikalui atitinkamą žodyną, o ilgainiui ir tarties taisykles. Išvystymo uždavinys — pritaikyti bendrinę kalbą įvairiems kalbos uždaviniams, įvairioms funkcijoms, funkciniams stiliams (moksliniam, specialiam dalykiniam, publicistiniam ir kt.).

Tokios bendrinės kalbos dorojimas, ugdymas įvairiose tautose, suprantama, nevienodai reikėsi. Jau XVI a. Europoje imamos gimtosios kalbos kelti į kultūrinių kalbų pakopą vietoj ligtolinės lotynų kalbos. Tam reikalui Italijoje buvo įkurta *Academia della Crusca* (1582), Vokietijoje *Fruchtbringende Gesellschaft* (1617), Prancūzijoje *Académie française* (1635). Vokiečių filosofas Leibnisas (G. W. Leibniz, 1646—1716) atmetė (1697) paplitusią nuomonę, kad vokiečių kalba netinkanti „aukštesnėms mintims“ reikšti, reikalavo steigti instituciją sudaryti reikalingiems terminams ir formoms pagal savosios kalbos dvasią.<sup>20</sup>

Kalbos planavimas apima ne tik jo tikslą, bet ir to planavimo kryptį bei atitinkamas kalbinių reiškinių pakaitas.

Seniau, dar netautiniu laikotarpiu, gimtoji kalba buvo vertinama pirmiausia grožio bei skambumo požiūriu. Gražumu gyrė savo kalbą anglai, prancūzai, vokiečiai iš seno. Bet jau tautinio judėjimo laikotarpio gimtosios kalbos vartojimas bei planavimas turi tikslą paskatinti ir palengvinti siekti platesnės tautinės vienybės ir gilesnio tautinio autentiškumo.<sup>21</sup>

Tautinis kalbos planavimas labai priešingas svetimosioms įtakoms. Neigiamas požiūris į svetimybės žymu dar ankstesniu, priešautiniu laikotarpiu. Minėtasis Leibnisas pasisakė prieš prancūzybes vokiečių kalboje. Jau

19. 89.

20. 68 : 59.

21. 68 : 66.

nacionalistinio pobūdžio antipatiją svetimiesiems elementams kalboje rodė vokiečių filosofas J. G. Fichtė (1762—1814), teigęs, kad gryna kalba tauta galinti geriau save reikšti ir padidinti savo laisvę.<sup>22</sup> Ir amerikiečių žodynininkas N. Vebsteris (Webster, 1758—1843) po Amerikos revoliucijos siūlė amerikiečiams kiek skirtingą nuo anglų rašybą, nes „tautinė kalba yra tautinės vienybės ryšys“, o nepriklausoma tauta turinti turėti ne tik savo atskirą vyriausybę, bet ir kalbą.

Tautiniai judėjimai priešinasi ne tik skoliniams, svetimiems gimtosios kalbos elementams, bet, reikalaudami bendros visai tautai kalbos, priešinasi ir tarmybių, tarminių kalbos normų įtakai, nes tarmiškumai apsunkina laisvą, intensyvų susižinojimą, bendravimą tautinės bendruomenės ribose, veda į bendrinės kalbos, o tuo pačiu ir tautinės vienybės silpninimą, skaldymą. Prancūzijos tautinis susirinkimas 1790 m. išleido manifestą, skatinantį visuose distriktuose panaikinti „žargonus, paskutiniąsias feodalizmo liekanas ir vergovės paminklus“, o vadovaujantis jakobinas B. Bareras (Barère) pareiškė (1794), kad laisvos tautos kalba turinti būti viena ir ta pati visiems jos nariams.<sup>23</sup>

Tautiniai judėjimai tokios autentiškos gimtosios kalbos ieško tarpe paprastųjų tautos narių, kaimiečių, kurie mažiausiai tebuvę svetimųjų kalbų įtakos paveikti, galėję išlaikyti autentiškesnį protėvių kalbinį palikimą. Ta kaimiečių kalba, jos senovė buvo pabrėžiama ypač XIX a. mažųjų slavų tautų judėjime, nes mat ten (panašiai kaip ir Lietuvoje) miestai tada buvo patekę į didelę svetimųjų įtaką.

Kalbiniam tautiškumui tenka laviruoti tarp dviejų kraštutinumų — autentiškumo ir naujoviškumo (modernizmo), nes juk paties gyvenimo raida atneša nemaža ir kalbinių naujenybių, nesančių autentiškoje kurios tautos kalboje.

Tautinio judėjimo atstovų ypač pasisakoma prieš žodynines (leksikos) svetimybes, žodyninius skolinius iš kitų kalbų. Sustiprėjusio Pietų, Rytų ir Vidurio Europos tautinio judėjimo metu (XIX a.) vengta įsileisti į gimtąją kalbą svetimų kalbų žodžius, bet nevengta skolintis naujybinių (taigi daugiausia svetimų) sąvokų. Bet kai purizmas ilgainiui ėmė vienu ar kitu atveju kliudyti kultūrinę pažangą, tautinio kalbos planavimo atstovų buvo imtasi tolydžio perprasminti autentiškumo sąvoką, kad planavimas būtų pakankamai lankstus, kad jis galėtų tarnauti tam, kas atrodo pageidaujama ir būtina. Todėl tautinės kalbos planuotojų apskritai stengiamasi laikytis saikingo purizmo; autentiškumo kalboje siekiant, remtis paprastųjų žmonių kalba, kur ji mažiau tepaveikta kitų kalbų (mažiau ir skolinių teturi). Tų planuotojų stengiamasi autentiškumą lanksčiau pritaikyti kintančio gyvenimo sąlygoms, daryti skirtumą tarp etninio kalbos centro ir neetninio jos pakraščio (periferijos), tarp techninių ir

22. 68 : 67.

23. 68 : 69,135.

netechninių žodžių ar posakių, tarp teiktinų ir neteiktinų kalbos skolinių šaltinių.<sup>24</sup>

Mūsų apžvalga rodo, kad kalba, bent Rytų ir Vidurio Europos sampratos požiūriu, yra pagrindinis ir lemiamas tautybės dėmuo. Išimčių labai maža; tokių išimčių tikrai neparemia nei lietuvių, nei apskritai baltų (aisčių) istorija. Juk išnykus skirtingoms baltų tautų bei kilčių kalboms, ilgainiui išnyko ir pačios skirtingosios etninės baltų grupės, kaip pvz. prūsai, asimiliuoti vokiečių, lietuvių ir iš dalies lenkų, pačiai prūsų kalbai išnykus XVIII a. pradžioje. Arba ir kuršiai, kurie jau XVI a. sulatvėjo ir sulietuvėjo, netekę savo skirtingos kalbos. Tas pats kalbinis dėsnis iš seno veikia ir lietuvių istorijoje: priėmusio svetimą kalbą lietuvių aukštojo luomo palikuonys (tik gal labai retą kurį atvejį teišskyrus) ilgainiui išvirto kitų tautų nariais, o ir dalis kitų luomų, ypač Lietuvos etnografinio ploto pakraščiais, svetimųjų valstybinėje ir kultūrinėje aplinkoje, palaipsniui neteko savo gimtosios kalbos, nutauto, kitataučiais išvirto.



# ŽILOJI SENOVĖ

## BALTAI PRIEŠISTORINIAIS LAIKAIS IR ISTORINIŲ LAIKŲ PRADŽIOJE

Norinčiam pažinti lietuvių kalbos praeitį norisi ir žinoti, kada ta kalba atsirado, susidarė. Užuominų apie lietuvių kalbos buvimą ar net vieną kitą lietuvišką žodį galima užtikti ir senesniuose kitų tautų raštuose dar gerokai prieš XVI a., prieš pačių lietuviškai rašytų tekstų, lietuviškų raštų pasirodymą. Bet daugiausia tiesioginių žinių apie žiląją, nerašytinę (neturinčią lietuviškų raštų) lietuvių kalbos senovę gali suteikti pati mūsų kalba, jos duomenys, nes, anot K. Būgos, kalba yra lyg dokumentų rinkinys, galys daugiau ar mažiau atskleisti senovinius kalbos raidos reiškinius, o taip pat ir šį tą pasakyti apie tos kalbos žmones, jų gyvenimą. Čia patarnauja lyginamasis kalbotyros metodas, kai lyginamos atskiros giminingos kalbos ar ir tos pačios kalbos tarmės, kalbiniai skoliniai su jų originalais, tikriniai vardai, ypač vandenvardžiai (mat didesnių vandenų vardai neišnyksta ištaisais šimtmečiais ar net tūkstantmečiais). Tas metodas padeda pratikti mūsų senovę dengiančią miglą, nes kai kuriuos žodžius bei kalbos raidos reiškinius galima susieti su laikotarpiu, gadyne. Archeologija čia teturi netiesioginės įrodomosios galios, nes atkasti „numirėlių kaulai ir daiktai be parašų“ (K. Būga).<sup>1</sup>

Lietuvių kalbai artimiausia yra *latvių kalba*. Tų dviejų kalbų lyginimas rodo, kad lietuviai ir latviai kadaise yra kalbėję viena kalba, tad ir darę vieną etninę grupę. Bet ilgainiui ta jų bendroji kalba ėmė skirtis į dvi pagrindines tarmes, pagaliau išvirtusias atskiromis dabartinėmis kalbomis. Šiandieninė latvių kalba turi garsinių pakitimų, kurių nepažįsta lietuvių kalba, išlaikiusi senesnius garsinius atitikmenis. Pavyzdžiui, latvių tariama *c*, *dz* vietoj lietuvių minkštųjų *k*, *g* (*cits*: *kitas*, *dzeguze*: *gegužė*), *s*, *z* vietoj liet. *š*, *ž* (*siens*: *šienas*, *ziema*: *žiema*), *uo*, *ie*, *ī*, *ū* vietoj liet. *an*, *en* *in*, *un* (*ruoka* : *ranka*, *liekt*: *lenkti*, *dzīt*: *ginti*, *jūtu*: *juntu*), *š*, *ž* viet. liet. *č*, *dž*, kilusių iš senesniųjų junginių *\*tj*, *\*dj* (vācieša: *vokiečio*, abi formos iš senesnės *\*vākietjā*; *brieža*: *briedžio*). Yra ir kitų

1. 47 : III, 728.



latvių kalbos skirtumų: žodžio kirtis atitrauktas į žodžio pradžią, esama žodžių kaitybės skirtybių (pvz. *vīram* „vyri“, *darbā* „darbe“, tariamoji nuosaka turi galūnę *-tu* visiems asmenims ir skaičiams), apskritai yra daugiau germaniškų skolinių negu lietuvių kalboje ir kt.

Seniausi latvių kalbos raštai taip pat tesiekia XVI a. Bet dar ankstyvesni, XIII a. pradžioje užrašyti latvių tikriniai vardai rodo, kad pagrindinės latvių kalbos garsyno skirtybės jau ir tada buvo atsiradusios.

Tad, matyt, ne vėliau kaip XII a. latvių ir lietuvių kalbos jau yra pagrindinai išsiskyrusios. Tačiau tas abiejų artimų giminių kalbų skirtumas ne iš karto atsirado. Skyrimasis bus prasidėjęs gal dar prieš VII a. po Kr.<sup>2</sup> Latvių skoliniai *kūk'i* „kviečių ir žirnių košė (kūčių valgis)...“ (iš sen. rytų slavų *kutja*) ir *suog'is* „teisėjas“ (iš *sudja*) rodo, kad jie latvių bus gauti X—XI a. (t.y. netrukus po rusų krikšto) ir kad latviai tada jau nebeturėjo senųjų priebalsinių junginių \**tj*, \**dj*. Jei tada pastaruosius junginius jie būtų turėję, iš jų būtų išriedėję latvių *š* ir *ž* (tad \**kūši* ir \**suožis*, kaip kad iš senovinių \**medjas* išriedėjo *mežs*, iš \**svetjas* — *svešs*, o lietuvių išriedėjo *medžias* ir *svečias*). Taip pat iš germaniško latvių kalbos skolinio *mūks* „vienuolis“ (danų, švedų *munk*) matyti, kad dvigarsis *un* latvių išversta vienabalsiu *ū* ne anksčiau kaip XI a. gale, nes pats skolinys į latvių (ir estų) kalbą patekęs apie 1000 m.<sup>3</sup>

Nors ne taip artima kaip latvių, lietuvių kalbai artimesnė už kitas yra *prūsų kalba*, kuria kalbėjo prūsai bei jų kiltys. Tos kiltys jau priešistoriniais laikais gyveno Baltijos pajūryje (ar kiek atokiau). Kryžiuočių šaltiniai Prūsų žeme laiko kraštą tarp Vyslos žemupio ir Nemuno. XIII a. Vokiečių ordinui Prūsų žemę užkariavus, pavergtųjų prūsų kalba ilgainiui išnyko (apie XVIII a. pradžią), prūsams ėmus kalbėti vokiškai, o rytinėje ir pietinėje krašto dalyje ir lietuviškai (pastarojoje ir lenkiškai). Prūsų kalbos paminklų tėra likę trys trumpi katekizmai (du 1545 m. ir vienas 1561 m.) ir du žodynėliai (apie XIV a. vidurį surašytas 802 žodžių žodynėlis ir XVI a. pradžios 100 žodžių sąrašas Simano Grunavo kronikoje). Be to, dar yra išlikusių prūsų asmenvardžių ir vietovardžių. Pastaruoju laiku rastas vad. Bazelio epigrafas, t.y. trumpučiuokas tekstelis, įrašytas XIV a. viduryje ar XV a. pradžioje viename Bazelio universiteto bibliotekos (Šveicarijoje) foliante.<sup>4</sup>

Sūduviai-jotvingiai, gyvenę į pietus nuo lietuvių, beveik išnaikinti kovose su Vokiečių ordinu, Lenkija ir Volinijos-Haličo kunigaikščiais XIII a. gale, bus kalbėję prūsų kalbos tarpe, kai kurių nuomone atskira baltų kalba, gal

2. 47 : III, 103; 401a : 376.

3. 280.

4. 154 : 51.

pereigine tarp prūsų ir lietuvių kalbų. Dalis sūduvių (pvz. Vokiečių ordino perkeltų į Sembą) dar iki XVI a. pabaigos išlaikė savo kalbą.

Kryžiuočių šaltiniai prūsų žeme laiko taip pat Nadruvos ar Nadravos (į rytus nuo Kuršių marių, Priegliaus aukštupyje) ir Skalvos (Nemuno žemupyje tarp Nadruvos ir Karšuvos, esančios kiek į šiaurę už Nemuno) sritis, kur gyvenę nadrūviai ir skalviai. Tačiau šių dviejų kilčių tautinė priklausomybė dar nėra galutinai išaiškinta: vieni tyrinėtojai skalvius ir nadruvius laiko prūsais, kiti — vakariniais lietuviais. Gal šių kilčių kalba buvo pereiginė tarp prūsų ir lietuvių.<sup>4\*</sup>

Prūsų kalba yra senoviškesnė už lietuvių, o ypač latvių kalbą (kurių pastaroji vėl savo raida yra toliau pažengusi už lietuvių kalbą). Prūsų kalba yra išlaikiusi senesnių ypatybių: garsinių (pvz. dvibalsį *ei*: *deivs*, bet liet. *dievas*, lat. *dievs*), morfologinių (plg. niekatrosios giminės daiktavardį *assaran*: liet. *ežeras*, lat. *ezers*), žodyninių (*kelan*, plg. sl. *kolo* „ratas“ : liet. *ratas*, lat. *rats*) ir kt.

Prūsų kalba ir lietuvių bei latvių kalbos yra kilusios iš vieno bendro kamieno, vad. bendros prokalbės, kurią kalbininkai vadina baltų (pagal K. Jaunių ir K. Būgą — aisčių) prokalbe, o atskiros jų kalbos sudaro baltų kalbų šaką. Ta šaka vėl yra viena iš vad. indoeuropiečių kalbų šeimos šakų (indų, graikų, italikų, germanų, slavų ir kt.), savo ruožtu kilusių irgi iš bendro kamieno, vad. indoeuropiečių prokalbės, gyvavusios gal iki 4000 m. pr. Kr. Indoeuropiečių protėvynė tiksliau nėra paaiškėjusi. Keliama mintis, kad indoeuropiečių prokalbės skilimas geriausiai pavaizduojamas, priėmus koncentrinį ratų modelį, kurio centrą sudarė baltai. Tą mintį paremia senesnieji Europos vandenvardžiai: kur besapitaikytų tokių vandenų vardų (Skandinavijoje, Prancūzijoje, Vokietijoje ar Balkanuose bei šiauriniame Juodosios jūros pakraštyje), visada jų tikslūs atitikmenis randame Pabaltijyje.<sup>5</sup>

Suprastintai, schematiškai vaizduojant žilosios baltų senovės kalbinę raidą, sakoma, kad *baltų prokalbė*, arba bendroji baltų kalba, kuria baltai bus kalbėję maždaug iki 500 m. pr. Kr., ėmė skilti visų pirma į vakarinę (prūsų) ir rytinę (lietuvių-latvių) baltų tarmes, ilgainiui išvirtusias atskiromis kalbomis. Iš bendrų prūsams ir lietuviams bei latviams žodžių, susijusių su tam tikru laikotarpiu, galima spręsti, kad skilimas bus prasidėjęs ne anksčiau kaip geležies amžiuje. Bendri šių tautų *gel(e)žies* (lat. *dzels*, prūsų *gelso*) ir *plieno* (lat. *pliens*, pr. *playnis*) vardai rodytų, kad ankstyvajame prieškristiniame geležies amžiuje baltai bus tuos metalus bendrai praminę, kai jie tebekalbėjo viena kalba bei tebedarė vieną etninę grupę, jei tik tie vardai nėra vienos baltų kulties skolinti iš kitos. Baltai bus ėmę skilti (į rytinę ir vakarinę grupę) ne vėliau kaip V—IV a. pr. Kr.<sup>6</sup> Ir archeologai pastebi baltų skyrimąsi į tas dvi grupes bronzos amžiuje

4a. 197: XIX, 469—470, XXVII, 536—541; 401a : 281—282.

5. 301; 95 : 5—10.

6. 47: III, 102; 280.

(XVIII—VIII a. pr. Kr.) ir geležies amžiaus pradžioje, nors ir nėra būtina, kad archeologinis ir kalbinis baltų skirstymasis būtų ejęs lygia greta.<sup>7</sup>

Kai kurios baltų kiltys, paminėtos istoriniuose šaltiniuose, kronikose, yra išnykusios, nepalikdamos savo kalbos paminklų, rišlių tekstų. Tokios kiltys pirmiausia yra kuššiai, žiemgāļai ir sēļiai. Apie jų kalbą galima kiek spręsti iš išlikusių tikrinių vardų, ypač vandenvardžių bei vietovardžių (istoriniuose šaltiniuose gerokai iškraipyty) ir kalbinių pėdsakų jų gyventų vietovių lietuvių ir latvių kalbos tarmėse.

*Kuršių* vardas istoriniuose šaltiniuose imamas minėti pradedant IX a. XIII a. šaltinių liudijimu, jie gyveno Baltijos jūros pakraščiu, dabartiniame šiaurės vakarų žemaičių plote, o Latvijoje — vakarinėje Kuržemėje tarp Baltijos jūros ir Rygos įlankos (išskyrus šiaurinę tos srities dalį, lybių gyvenamą). XVI a. kuršių vardas šaltiniuose nebeminimas; paskutinį kartą Žemaičiuose kuršiai paminėti 1425 m. ties Palanga.<sup>8</sup> Kuršiai ilgainiui sulietuvėjo (XVI a.?), o šiauriau gyvenantieji sulatvėjo. A. Salys laikė kuršių kalbą pereigine baltų kalba, turinčia daugiau bendrybių su latvių nei lietuvių kalba, bet kartu sudarančia lyg jungiamąją grandį tarp vakarų ir rytų baltų.<sup>9</sup> Kai kurie kalbininkai mano, kad anksčiau kuršių kalba, buvusi artimesnė prūsų bei jotvingių kalbai, o nuo pirmojo tūkstantmečio antrosios pusės po Kr. ėmusi artėti prie rytinių baltų.<sup>10</sup> Kuršiai minkštuosius *k*, *g* išvertė į *c*, *dz*, o mišriuosius dvibalsius *an*, *en*, *in*, *un* išlaikė sveikus. Tai matyti iš Kuršo žemės vietovardžių, užrašytų istoriniuose šaltiniuose, pvz. *Zerwe*, *Sintere* (lat. *Dzintere*), *Rutzowe* (lat. *Rucava*). Plg. liet. *Gėrvė*, *Giņtaras* (upėvardžiai) ir *Rūkiava* (žemaičių tariamas latvių vietovardis). Senuosius *š*, *ž* kuršiai išvertė *s*, *z* (kaip ir prūsai, žiemgāļai, sēļiai, latgāļai).

*Žiemgāļius*, kurie istoriniais laikais gyveno į rytus nuo kuršių Mūšos — Lielupės žemumose, pirmą kartą pamini viena XIII a. danų kronika (*Annales Ryenses*), kurioje pasakojama, kad danų išeiviai apie 870 m. pajungė Žiemgalą. Žiemgāļius minkštieji *k*, *g* iš dalies versta į *c*, *dz*, o dvigarsiai *an*, *en*, *in*, *un* iš dalies išlaikyta.<sup>11</sup> Bent dalis Žiemgalos buvo valdoma Lietuvos kunigaikščių. Gediminas 1323.V.26 laiške pranciškonams prašė atsiųsti ir žiemgāļiskai mokančių kunigų.<sup>12</sup> Žiemgāļiai šiaurinėje savo sodybų dalyje sulatvėjo, o

7. 79.

8. 287: 16.

9. 197: XIII, 425.

10. 95: 6.

11. 47: III, 251 tt; 154: 173 tt.

12. 75: 55.

pietinėje sulietuvėjo. Ziemgalių kalba bus išnykusi XIV a. gale ar XV a. pradžioje.<sup>13</sup>

Sėlių kilties vardas neabejotinai teiškyla XIII a. pradžioje, vokiečiams atsikrausčius į Pabaltijį. Tačiau dabar keliama mintis, kad jų vardas jau minimas viename III—IV a. romėnų žemėlapyje. Sėlių XIII a. gyventa kairiuoju Dauguvos pakraščiu, į rytus nuo ziemgalių iki Daugpilio, o pietuose jų sodybos siekė giliau į rytinę Lietuvą. Pagal K. Būgą, ta riba ėjusi maždaug per Salaką, Tauragnus, Uteną, Svėdasus, Subačių, Palėvenę, Pasvalį, Saločius, tačiau ten visur jau bus tada gyvenę ir nemaža lietuvių, kurie tą šalį vis dėlto tebevadinę Sėla ar Sėluona.<sup>14</sup> Sėlių (kaip latvių ir kuršių) minkštieji *k'*, *g'* virsta į *c*, *dz*, plg. *Čivỹliai* (Jūžintų par. k.): *Kivỹliai* (Skuodo, Akmenės, Vainuto vls. k.), o *š*, *ž* į *s*, *z* (*Zálvas*, *Degučių* apyl. ež., *Zálvė*, *Antazavės* apyl. upė: *Žalvė*, *Užvenčio* apyl. upė), bet mišrieji dvibalsiai *an*, *en* dalies sėlių išlaikyta sveiki. Bene jau prieš XIV a. vidurį sėliai pietuose bus sulietuvėję, o šiaurėje sulatvėję.<sup>15</sup>

Iš turimų kalbinių liekanų sunku tiksliau nusakyti tarminį rytinių baltų kilčių susiskirstymą. Vienų kilčių tarminės skirtybės veikė kitų kaimyninių kilčių tarmes. Prie to veikimo bus prisidėjęs ir skirtingų kilčių gyventojų maišymasis. Nuo užkariautojų vokiečių į Lietuvą bėgo nemaža sūduvių, persikėlė daugelis ziemgalių, o į susikūrusią Didžiąją Lietuvos Kunigaikštiją įėjo sėlių, ziemgalių, kuršių ir sūduvių žemių dalys. A. Salys kėlė mintį, kad minkštųjų *k'*, *g'* vertimas į *c*, *dz*, senųjų *š*, *ž* — į *s*, *z*, o mišriųjų dvibalsių *an*, *en*, *in*, *un* — į *uo*, *ie*, *i*, *ū*, matyt, bus prasidėjęs iš teritorijos latgalių bei latvių, rytuose gyvenusių kaimynais su slavais, tik tų senovinių garsų kitimo bangos ne visos bus buvusios vienodo stiprumo ir ne visos lygiai toli nusiritusios į kaimynines baltų kiltis.<sup>16</sup>

Senosios rusų kronikos 1058 ir 1147 m. mini Iziaslavo nukariautą baltų kiltį *Goliad'*, gyvenusių Protvos upės pakraščiais į vakarus nuo Maskvos, Smolensko kunigaikštijoje. Jos vardas, per pereiginę lytį *golęd'*, kildintinas iš baltiškos šaknies \**galind-*. Tos pačios kilmės bus ir XIV a. pirmosios pusės kronikininko Petro Dusburgiečio įvardyta prūsų žemės sritis *Galinda* (šaltinių *Galindo*, *Galindia*...), buvusi į vakarus nuo Sūduvos ir į šiaurę nuo Mozūrų krašto, su jos gyventojais *galindais* (Dusburgiečio *Galindite*), kurie pirmą kartą paminėti kartu su sūduviais II a. po Kr. graikų geografo Ptolemėjo. Atrodo, abiem atvejais \**galind-* vestinas iš šaknies *gal-(as)* „kraštas, riba“ su priesaga *-ind-* (plg. *klib-inda* „išklpęs, išklręs žmogus“, pavardę *Gal-indžius*).<sup>17</sup>

13. 401a: 349 tt.

14. 47: III, 274.

15. 293; 154: 81 tt.

16. 293.

17. 47: III, 117; 197: VI, 493—494; 154: 27—30.

Galindų kulties paminėjimas rusų metraščiuose ir ypač platūs K. Būgos, M. Fasmerio (Vasmer) ir pastaruoju laiku V. N. Toporovo ir O. N. Trubačiovo Gudijos ir vakarinės Rusijos vietovardžių tyrinėjimai rodo, kad žiloje senovėje (dar prieškristiniais laikais ir pirmojoje pokristinio tūkstantmečio pusėje) baltų kilčių gyventa pasklidusių dideliame plote: vakaruose Baltijos pajūriu nuo Persantės upės (į vakarus nuo Vyslos žemupio) iki Volgos ir Okos aukštupių rytuose, maždaug nuo Pripetės balų pietuose iki Dauguvos vidurupio šiaurėje (kol baltai dar nebuvo pasistūmėję į dabartinę Latvijos teritoriją). Lingvistinius duomenis paremia ir archeologiniai radiniai.<sup>18</sup> Baltiškų upėvardžių vien Dniepro aukštupyje priskaičiuojama apie 800. Plg. vandenvardžius: *Lučesa* (kair. Mežos įtakas), kildintina iš balt. \**Laukesā*, kuriai atliepia liet. *Laukesà* (Dauguvos įtakas prie Daugpilio), *Laūkesos* (pelkės netoli Gaurės), lat. *Laucesa*, *Laucese* (kair. Dauguvos įtakas). Taip pat baltiškos kilmės yra pvz: *Vop'* (deš. Dniepro įtakas), *Titva* (kair. Snov' įtakas), *Tolža* (Viazmos apyg. upė), *Žizdra* (Okos įtakas ir to pat vardo miestas), *Žukopa* (Volgos aukštupio įtakas) ir daugybė kitų. Plg. liet. *ùpė*, sen. liet. ir žem. *ùpis*, *-io* (pr. *ape*), *Tytuva*, *Tilžė*, *Žiėzdras* (Linkmenų apyl. ež.), *žiėzdras* „žvirgždas“.

Rytinė baltų teritorija dabartinėje Gudijoje ir vidurinėje Rusijoje palaipsniui ėmė mažėti dėl apie VI a. po Kr. prasidėjusios didžiulės slavų ekspansijos. Išlikusieji rytiniai baltai ilgainiui ten suslavėjo. Gudų tautybės susidaryme labai svarbų vaidmenį ir vaidino baltiškasis poluoksnis (substratas), baltų bei lietuvių kilmės žmonių asimiliavimas.<sup>19</sup>

## NERAŠYTINIS LIETUVIŲ KALBOS LAIKOTARPIS

### LIETUVOS IR LIETUVIO VARDAS, JO IŠPLITIMAS

Lietuvos bei lietuvio vardas palyginti vėlai tepasirodo istoriniuose šaltiniuose.

Vakarų Europoje Lietuvos vardas pirmą kartą paminimas 1009 m. Vokietijos analuose (*Annales Quedlinburgenses*) lotyniška vienaskaitos kilmininko lytimi *Lituae*; tad vardininkas būtų \**Litua*, o tariama bus buvę *Litva*. Lytis \**Litua* bus buvusi gauta per slavus iš jų formos *Litva*, rusų šaltiniuose reiškusios kraštą ir žmones. *Litva* (rus. *Litvá*, lenk. *Litwa*) kildintina iš senesnės \**Litŭva*, ši iš dar

18. 79; 197 : II, 144.

19. 363; 364.

senesnės formos \**Lētuvā*, o pastaroji iš \**Leituvā*.<sup>20</sup> Rusų šaltiniuose pirmą kartą Lietuvos vardas iškyla 1044 m. ryšium su Kijevo kunigaikščio Jaroslavo žygiu į Lietuvą. Matyt, slavai su lytimi \**Lētuvā* susipažino tada, kai ė dar galėjo būti slavų kalbose nepakitęs (neišvirtęs į i).

Eiliuotinėje Livonijos kronikoje (XIII a. galo) pažįstama forma *Lettowen*, kas, išskyrus galūnę *-en*, jau labai artima lietuviškai tautovardžio formai. Nuo XVII a. sutinkama angliška *Lithuania* (kuri bus buvusi tariama *Litvania*) yra hibridinė forma — slaviškosios ir lotyniškosios mišinys.<sup>21</sup>

*Lietuva* sudaryta iš šaknies *liet-* ir priesagos *-uva*. Pati šaknis, kaip ir kai kurių kitų baltų tautų bei kilčių sodybų vardai (pvz. *Latvija* šalia upėvardžių *Ļate*, *Latupe* rytų Vidžemėje) greičiausia sietina su vandenvardžiu. Plg. upes *Leitā* (Graumenos įtakas), *Leitē* (Rusnės įtakas). Kadangi vieninga Lietuvos valstybė (kunigaikštija) XIII a. ėmė kurtis Nemuno vidurupio ir Merkio, Neries, Širvintos ir Šventosios upynuose, K. Kuzavinis Lietuvos vardą tiesiogiai sieja su raistu ir iš jo ištekančiu upeliu *Lietāuka* (tarmiškai *Letāuka*, *Letāvka*, *Litāvka*), į šiaurę nuo Gegužinės įtekančiu į Nerį iš dešinės pusės.<sup>22</sup> XIX a. rusiški žemėlapiai rodo du to vardo upeliuku. A. Salio nuomone, *Lietāuka* (su slaviška priesaga) galima būtų laikyti Lietuvos vardo pirmataku, jei tik upeliuko vardas yra senas, siektų bent XVI a.; jei, kaip mažo upelio, vardas nėra pramintas vėliau, tenykštės įsikūrusios rusų kolonijos.<sup>23</sup>

Šaknis *liet-* neskirtina nuo *līeti* šaknies ir pastarosios vedinių *lietūs*, *lyti*, *atļajā* „aplieta vieta, atatvanas“... (plg. lat. *liētus*, *līt*, pr. *pra-leiton* „pralietą“, sl. *liti* „lieti“), susijusios su ide. šaknimi \**lei-* „pilti, tekėti“.

*Lietuvio* vardas išvestas iš *Lietuvā* taip pat, kaip pvz. *šedūvis* gautas iš *šeduvā*, *ragūvis* iš *Raguvā*. Vakarinėje Lietuvoje pažįstamas *lietūvininkas* (tarmėse vartojamos įvairios formos: *lietūvninkas*, *lietūvnikas*, *lietūvinykas*, *lietūvnikas*...). *Lietuvinykas*, *lietuvnykas* randamas Martyno Mažvydo ir Konstantino Sirvydo raštuose. Matyt, šis tautovardis, tarpininkaujant latviškai jo formai, pateko į senąją rusų kalbą (XIII a. Pskovo ir Naugardo metraščiuose *litovnikŭ*, dgs. *litovniki*).

Iš pradžių, vieningos Lietuvos valstybės kūrimosi priešaušriu, lietuvių kilčių gyvenamasis kraštas buvo pasiskirstęs į atskiras „žemes“ (istoriniuose šaltiniuose vad. lot. *terra*, vokiškai *lant*) — Našios, Deltuvos, Upytės, Karšuvos, Medininkų, Knituvos... Viena tokių žemių iš pradžių buvo ir Lietuva, apie kurią

20. 47 : III, 503, 882.

21. 288.

22. 184.

23. 288.

ką tik kalbėta.<sup>24</sup> Nuo XI a. rusų metraščiuose platus kraštas dešinėje vidurinio bei aukštutinio Nemuno pusėje ir beveik visas Neries baseinas su Šventąja vadinamas Lietuva (*Litva*).<sup>25</sup>

Palyginti anksti istoriniuose šaltiniuose iškyla Žemaičių ir Aukštaičių vardai, kuriais vadinami lietuvių bei jų kilčių gyvenami kraštai, sritys, apimančios jau minėtąsias mažesnes žemes.

Lietuvos kunigaikščių sąjungos pasirašytoje taikos sutartyje su Volinija (1219) paminimi ir Žemaičių kunigaikščiai.<sup>26</sup> O Aukštaičių vardas pasirodo XIII a. gale bei XIV a. pradžioje: Kryžiuočių ordino kronikininkas Petras Dusburgietis, kalbėdamas apie 1294—1300 m. įvykius, lietuvių žemes kairiajame Nevėžio krante vadina Aukštaitija (*Austechia*). 1323.X.2 Vilniuje sudarytoje savo taikos sutartyje su Livonijos ordinu ir kitais Gediminas Aukštaičius ir Žemaičius (*dat lant to Eusteythen unde Sameyten*) laiko savo valdomos teritorijos dalimis.<sup>27</sup> Rusų šaltiniuose Aukštaičių vardas neužtinkamas; tas kraštas tiesiog vadinamas Lietuva.

Aukštaičių ir Žemaičių vardai tebuvo geografinę krašto, gyventojų sodybų padėtį bei kraštovaizdį nusaką pavadinimai. Vytautas savo 1420.III.11 laiške imperatoriui Zigmantui rašo, kad Žemaitija turinti priklausyti Lietuvos valstybei: žemaičių žemė esanti ir visada buvusi ta pati Lietuva, „nes ta pati kalba ir tie patys žmonės“ (*nam unum ydeoma et uni homines*). Žemaičiai Lietuvą vadina Aukštaičiais (*Auxstote*), nes pastarieji esą aukščiau palyginti su Žemaitija (*Szomoyth*), kas vėl lietuviškai reiškia „žemesnę žemę“.<sup>28</sup> Atrodo, kad čia Vytautas yra pasinaudojęs anų laikų įprastu šių dviejų vardų aiškinimu, nes jau ir anksčiau žemaičių ir aukštaičių vardai Vokiečių ir Livonijos ordino atstovų buvo panašia reikšme vartojami.<sup>29</sup>

K. Būgos nuomone, žemaičiai bus gavę savo pavadinimą iš rytinių Lietuvos genčių, kai pirmųjų daugumas dar gyveno žemumoje į rytus nuo Nevėžio (o ne Telšių aukštumoje), o aukštaičiai nuo savo gyvenamų vietų Vilniaus, Ukmergės, Zarasų aukštumų.<sup>30</sup>

Bet ilgainiui Lietuvos ir lietuvių vardas išplinta ir už pirmųjų savo ribų, perkliamas ir į kitas kaimynines lietuvių genčių žemes. Jau XIII a. visas lietuvių

24. 288.

25. 98 : 126.

26. 200: I, 24.

27. 75: 69.

28. 47: III, 85.

29. 294

30. 47: III, 86.

genčių gyvenamas kraštas vadinamas Lietuva, o aukštaičiai ir žemaičiai — lietuviais. XIII a. viduryje rusų kronikininkas rašė (1242), kad „padaugėjo lietuvių kalbos“.<sup>31</sup> Eiliuotinėje Livonijos kronikoje (parašytoje paskutiniame XIII a. dešimtmetyje) kalbama apie „lietuvius, kurie vadinami žemaičiais“ (*Die Lettowen all zû hant/die Sameiten sint genant*), o Petro Dusburgiečio Prūsų žemės kronikoje (parašytoje XIV a. pirmojoje pusėje) — apie „Žemaitijos lietuvius“ (*Lethowini de Samethia*).<sup>32</sup>

Laiko būvyje Aukštaičių bei rytiniam lietuvių genčių gyvenamam plotui prigija Lietuvos vardas, o Žemaičių kraštas ir toliau paprastai savo vardu vadinamas, nors ir žemaičiai buvo lietuvių tautos dalis. Žemaitija buvo savitas kraštas Lietuvos valstybėje, su pastarąja glaudžiau sujungtas nuo Vytauto laikų. Nuo 1440 m. gavo privilegijų iš didžiųjų kunigaikščių ir paliko autonominiu kraštu DLK-je (Didžiojoje Lietuvos Kunigaikštijoje). Žemaitija buvo seniūnija Lietuvos valstybėje, kartais vadinta ir kunigaikštija.

Ir vėliau ilgą laiką žemaičių vardas lieka susijęs su politine administracine to krašto skirtybe, o ne su ilgainiui susidariusia skirtinga žemaičių tarpe. Tuo būdu, pavyzdžiui, 1605 m. anoniminis rytiečių katekizmo vertėjas laikė Mikalojaus Daukšos katekizmą (1595) žemaitišku, nors pastarasis katekizmas, kaip ir Daukšos postilė (1599), remiasi vidurio aukštaičių tarmės pagrindu. Tos senosios žemaičių vardo sąvokos žymių iš dalies išlikta ir vėliau. Dar prieš I pasaulinį karą radviliškiečiuose parėjusius iš bažnyčios šeimos narius klausdavę, ar evangeliją skaitę „žemaitiškai ar lenkiškai“.<sup>33</sup>

Aukščiai minėtame 1420 m. Vytauto laiške teigiama, kad „patys Žemaitijos žmonės nuo seniausių laikų save vadina lietuviais ir niekada nesivadina žemaičiais“. Tai, matyt, suprastina vėlesne politine administracine, o ne ankstesne (siauresne) *lietuvio* sąvokos reikšme. Juk jei *Lietuva* ir *lietuvius* iš pat pradžių tebuvo sritinės sąvokos (susijusios su sritimi, esančia tarp Merkio, vidurinio Nemuno ir Neries), tai tos sąvokos tada dar negalėjo apimti ir žemaičių, gyvenusių į vakarus nuo Nevėžio bei į šiaurę nuo Nemuno. Tik vėliau *Lietuvos* ir *lietuvio* vardai buvo išplėsti, tad jau galėjo aprėpti ir žemaičius.

Panašaus išplėtimo atveją rodo ir kitas politinis XV a. dokumentas, kuriame teigiama, kad ne tik žemaičiai, bet ir sūduviai kalbą lietuviškai. 1421 m. Jogailos ir Vytauto rašte popiežiaus įgaliotinui kardinolui Gviltermui reikalaujama, kad Kryžiuočių ordinas grąžintų Lietuvai Žemaitiją ir Sūduvą, kaip senovines Lietuvos žemes, nes „visų tų žemių žmonės kalbėjo ir dabar kalba lietuvių

31. 236 : 58.

32. 294.

33. 294.



kalba. Ir jie neturi ir niekad neturėjo kitos kalbos kaip lietuvių, nes nebuvo ir bent šiandien nėra to, kad lietuviai jos nesuprastų arba nebūtų supratę“.<sup>34</sup>

Kad ilgainiui Lietuvos ir lietuvių vardas taip išplito, matyt, Lietuvos „žemėje“ gyvenusi gentis vyravo, prasikišo pro kitas gentis ir ėmė vadovauti bendrosios lietuvių genčių valstybės kūrimui, atskiras „žemes“ jungiant į bendrą valstybinę organizaciją (XIII—XIV a.). Taip sujungtos lietuvių žemės bei gentys ilgainiui pradeda nustoti savo gentinio atskirumo ir ugdyti bendrą, vienijantį tautinį pajautimą, stiprinamą bendros kultūros, bendrų kovų su priešais. Ilgainiui išnyksta ir senieji kiltiniai žemių pavadinimai.

## LIETUVIŲ ETNINĖS BEI KALBINĖS RIBOS

Lietuvių gyvenamasis plotas amžių būvyje yra įvairiai kitėjęs, iki istorinių laikų pradžios nevienur susiaurėjęs.

XIII a. toliausiai į šiaurę nutįsusi lietuvių gyvenama sritis buvo Šiauliai, o šiaurės rytuose lietuvių sodybos ėjo iki Dauguvos (Dysnos aps.). Bene toliausiai į vakarus nusikišusi lietuvių gyvenama sritis buvo Karšuva, beveik atsiremianti į Kuršių marias.<sup>35</sup>

Tačiau ilgainiui lietuvių kalbos plotas vietomis (šiaurėje, vakaruose bei pietvakariuose) vėl yra kiek ir didėjęs, lietuviams asimiliavus kai kurių kitų baltų kilčių gyventojus: šiauriau nuo lietuvių gyvenusių sėlių ir žiemgalių, Baltijos pajūriu gyvenusių kuršių, taip pat prūsų bei daugiausia pietvakariuose nuo Nemuno gyvenančių jotvingių (sūduvių) kilčių dalis. Tačiau nemaža kas čia tebėra nepaaiškėję, tebediskutuojama.

Neturima tikslesnių žinių apie lietuvių etnines bei kalbines ribas rytuose ir pietuose, kur dėl slavų veržimosi bei jų asimiliuojamos įtakos tos ribos tolydžio traukėsi į vakarus bei šiaurę. Rytinės ribos įvairių tyrinėtojų nevienodai išvedamos.

Petras Klimas (1891—1969) XII—XIII a. etnografinę Lietuvos ribą vedė iš šiaurės tarp Drujos ir Dysnos pietų link Naručio ežero kryptimi, per rytinę Ašmenos aps. dalį, o toliau į pietus nuo Naugarduko dešiniuoju Nemuno krantu iki Gardino.<sup>36</sup>

Lenkų istorikas H. Lovmianskis (Łowmiański), pagal archeologinius, kalbinius ir kt. duomenis, XIII a. lietuvių etnografinę ribą vedė per Trobas ir Alšionis. Kriavo ir Svierių apylinkės dar buvusios ištisai lietuvių gyvenamos, o lietuvių kolonijų buvę ir Lazūnų bei Bokštų valsčiuose (Beržūnos upės slėnyje).

34. 200: I, 93.

35. 281.

36. 237: 125.

V. Vielhorskis (W. Wielhorski), lenkų istorikas, sprendžia, kad lietuvių etninė riba XV a. ėjusi (į šiaurę) per Trobas, Svierius, Breslaują ligi Dauguvos.<sup>36a</sup>

Pastaruojų laiku plačiau senovines rytines lietuvių kalbos ribas yra tyrinėjęs lenkų istorikas J. Ochmanskis (Ochmański).

Slavų kiltys, gyvenusios į pietus nuo baltų, pradėjo veržtis į pastarųjų žemę, ir gal ne anksčiau kaip VII a. atsidūrė prie viduriniojo Nemuno, o VII—X a. užėmė plačią lietuvių teritoriją dabartinės Gudijos vakaruose. Tik prieš XIII a. vidurį iškilusi Lietuvos valstybė grąžino į savo ribas visas etnines lietuvių žemes, anksčiau rusių kunigaikščių atplėštas nuo grynai lietuviškos teritorijos, o taip pat aprėpė ir etniškai mišrą lietuvių-rusių, iš dalies ir rusių gyvenamą žemę.<sup>37</sup>

J. Ochmanskis įrodinėja, kad lietuvių-krivičių (rytinių slavų kilties) riba VII—VIII a. ėjusi tolokai į rytus nuo dabartinių lietuvių sodybų. Ta riba siekusi pvz. Plisą, „Dokšicą“ (lenk. Dokszyce) Beržūnos aukštupyje, toliau vingiuodama ėjusi pietvakarių kryptimi iki Trobų ir Vyšniavo apylinkių, o iš čia pasukdama į šiaurę ant Hainos, nuo jos išsilankstydama vėl grįždama į pietvakarius iki Nemuno (į šiaurę nuo Naugarduko), o toliau Nemunu žemyn maždaug iki Nemuno įtako Želvos (už tos ribos į pietus dar buvusi lietuvių gyvenama Zietelos apylinkė).<sup>37a</sup>

Tikresnių duomenų senovinėms etninėms bei kalbinėms rytų riboms nusakyti teikia vietovardžiai ir iš dalies asmenvardžiai (pavardės, vardai) šalia kai kurių kitokių duomenų, tam reikalui ne taip svarių. Apie apskritai baltiškus vandenvardžius bei vietovardžius toli į rytus nuo dabartinių baltų sodybų žr. psl. 30.

Aiškos lietuviškos kilmės yra dabartinės Gudijos vietovardžiai su liet. priesaga *-išk-*, nors šiaip daugiau ar mažiau ir suslavinti. Kalbininkas onomastas A. Vanagas ir gudų tyrinėtojas V. Birila pastaruojų laiku yra sudarę beveik pilną rinkinį šios priesagos vietovardžių (iš viso 570), esančių Gudijoje už dabartinių Lietuvos teritorijos ribų. Tokių vietovardžių daugiausia rasta Breslaujos, Ašmenos, Pastovio, Astravo ir Varanavo rajonuose; retesni šie pavadinimai Lydos ir Smurgainių rajonuose. Gausu dabartinėje Gudijoje vietovardžių ir su kitomis lietuviškomis bei baltiškėmis priesagomis, kaip *-ait-*, *-el-*, *-yn-* ir kt.<sup>38</sup> Gudijoje priskaičiuojama apie 2000 baltiškų vietovardžių, kurie ir vyrauja vakariniame jos pakraštyje.<sup>38a</sup>

36a. 53: II, 255.

37. 237: 138.

37a. 237: 150; 53: II, 256—257.

38. 237: 167, 364.

38a. 401a: 253.

Iš XVI a. DLK žemės nuosavybės inventorių, rašytų kanceliarine slavų kalba, matyti, kad ir tada — o juoba anksčiau — dabartinėje vakarų Gudijoje (vietomis net toliau į rytus už Radoškovičių, į šiaurės vakarus nuo Minsko) būta žmonių su lietuviškomis pavardėmis bei katalikų lietuvių įprastais krikštavardžiais, nors ir daugiau ar mažiau suslavintomis formomis. Tokie asmenvardžiai, kaip *Butrymowicz, Janiel, Jurgiel, Jurguč, Martinel, Mažuli, Wazgielowicz, Wojtiul*, rodo, kad lietuvių kalbos būta gyvės ir daugelio vakarinės Minsko žemės dalies gyventojų tarpe.<sup>39</sup>

Iš išlikusių lietuvių salų Lazūnuose (Lydos aps.) ir Zieteloje (Slanymo aps.) galima spręsti, kad ten seniau bus lietuvių ištisai gyventa, gal pastarojoje apylinkėje ribojantis su sūduviais. Lietuvių ir rusių sodybos bus betarpiškai susisiekusios Zietelos ir Naugarduko apylinkėje, nes rusų kronika sako, kad didysis kunigaikštis Jaroslavas 1044 m. žygiavęs į Lietuvą ir įkūręs Naugarduką (gal lietuvių žemėje?).<sup>40</sup>

Vėlesni (J. Ochmanskio) tyrinėjimai rodo, kad lietuvių net XIV—XVI a. bent atskiromis salomis dar gyventa žymiai toliau į rytus. Lietuvių aukštaičių krikšto metu (1387) Jogaila įkūrė Obolėje (Obolcuose, prie Obolės upės, apie 50 kilometrų į vakarus nuo Oršos), o taip pat (bent vėliau) Hainoje (Gainoje, apie 40 km į šiaurę nuo Minsko) papazines bažnyčias. Mat visi lietuviai (*omnes nazione Lithvanos*), gyvenę Lietuvoje ir Rusioje, turėjo priimti katalikybę. Tos bažnyčios turėjo būti skiriamos ne gudams, nes to krikšto metu jie nebuvo verčiami krikštytis pagal Romos katalikų paprotį, bet lietuviams, kurie dar nebuvo pakrikštyti ir kurių, matyt, tose vietose gyveno didesnis skaičius (ne keli ar keliolika asmenų). Ir didysis kunigaikštis Kazimieras Jogailaitis XV a. užrašė žemių Obolės srityje keliems ponams bei didikams, nešiojantiems lietuviškas pavardes, nors ir slaviškai pakreiptas (kaip *Miłosz, Wajszwiłowicz, Sudimont Dargiewicz, Ginwil Wisolgowicz*). Jiems dovanojami ir „žmonės“, daugiausia lietuviškais asmenvardžiais bei pavardėmis (kaip *Swirklis, Dobutis, Rimejszis, Norejko, Montejko*). Nors nėra tiesioginių įrodymų, kad tie lietuviai tada dar kalbėjo lietuviškai, vis dėlto lauktina, kad lietuviškai galėjo kalbėti bent tie, kurie neseniai buvo atvykę iš DLK vietų, kur ir aukštesnysis luomas tebekalbėjo lietuviškai.

Obolės lietuviai, anot J. Ochmanskio, apskritai nebus buvę kokie kolonistai, bet bus sudarę dalį seniau didesnės lietuvių atplaišos nuo baltų protautės, kadaise gyvenusios ir Oršos srityje.<sup>41</sup>

39. 237: 175.

40. 281; 377.

41. 239.

## TARMINIO SKIRSTYMOSI PRADŽIA

Pastarųjų amžių (bent iki XX a. pradžios) palyginti ryškus lietuvių kalbos ploto išsiskirstymas į tarmes, patarmes ir šnekta spėti, kad lietuvių protėviai bus gyvenę sauskryra, susiskirstę nedidelėmis bendruomenėmis bei kiltimis.

Nors lietuvių genčių, sujungtų į vieną valstybinę organizaciją, kalba iš pradžių ir turėjo kiek vienodėti, bet ji negalėjo visai suvienodėti ar ilgą laiką išlikti vienoda visame valstybės plote. Ji ilgainiui ir vėl įvairėjo, skirstėsi į tarmes. Tam skirstymuisi padėjo didesnio ploto žmonių bendravimą sunkinančios gamtinės kliūtys (kaip dideli miškai, balos), o taip pat senovės Lietuvoje žmonių bendravimo apsiribojimas daugiausia administracinių vienetų sienomis, parapija, baudžiovos laikų dvaru ir pan. Įtakos turėjo ir kalbinis posluoksnis (substratas, t.y. kitos kalbos žmonių suasimilavimas), o apskritai kiek ir oficiali svetimoji valstybinė raštinių kalba.

Didesnis tarminis skaldymas yra prasidėjęs lietuvių kalbos ploto rytuose. Vienas anksčiausių ten atsiradusių tarminių pakitimų buvo mišriųjų dvibalsių *an, en* vertimas (per pereiginius laipsnius) į *un, in*, kuris jau matyti pvz. iš lietuvių tikrinių vardų, užrašytų XIII a. pradžioje rusų kronikose. 1219 m. sudarytoje Lietuvos kunigaikščių sąjungos sutartyje su Volinija minimas, šalia kitų, ir vienas vyriausiųjų Lietuvos kunigaikščių (Mindaugo brolis) *Dovsprunkū*, kurio vardas kildintinas iš (rytiečių) *\*Daūsprungas*, o šis iš *\*Daūsprangas*, dar ankstyvesnio *\*Daūgsprangas* (sudaryto iš *daūg* ir *sprangas*: *sprangūs, spriñgti*), plg. pavardę *Sprangauskas* (perdirbtą iš *\*Sprangys*, plg. Gumbinės aps. k. vardą *Springiai*).<sup>42</sup> Taigi čia a siaurėjimas prieš *n* jau bus prasidėjęs prieš XIII a. pradžią, gal net XI—XII a.<sup>43</sup>

Viena dzūkavimo ypatybių (pažįstama ne visame dzūkų plote) yra *t, d* (ir junginiuose *tv, dv*) prieš *i, y, j, ie* vertimas afrikatomis (sutaptiniais garsais) *c (=ts), dz*. Kaip galima spręsti iš lietuvių tikrinių vardų rašymo istoriniuose šaltiniuose, to vertimo XIV a. gale dar nepastebima, bet XV a. antroje pusėje jis jau atsiradęs (pvz. *Dzitwa* „Ditva“, *Jundziŭo* „Jundila“), nors ir ne visuotinai. Ir iš senovinių (pralietuviškųjų) *\*tj, \*dj* junginių dzūkuose tiesiai išriedėjo *c, dz, o ne č, dž* (kaip kad kitur lietuvių kalbos plote).<sup>44</sup>

Ar tos garsinės dzūkavimo ypatybės atsirado dėl kaimyninės gudų įtakos, tuo tarpu dar nėra visai aišku. Dzūkavimą kai kurie kalbininkai (pvz. J. Otrembskis) mėgina sieti su tame plote anksčiau gyvenusių genčių posluoksnium.<sup>45</sup>

42. 286; 248: 212—213.

43. 401: 51.

44. 286; 398.

45. 401: 44.

Pralietuviškųjų *\*tj*, *\*dj* junginių tam tikromis sąlygomis virtimas afrikatomis *č* (=tš), *dž* (t.y. viena iš senųjų garsinių ypatybių, pagal kurią skirstomas lietuvių kalbos plotas į aukštaičių ir žemaičių tarmes) XIII a., rodos, dar nebuvo prasidėjęs. Galimas dalykas, kad tai patvirtina ir Eiliiotinės Livonijos kronikos (apie 1290 m.) autorius, rašydamas *Sameiten* „žemaičiai“ (*Die Lettowen al zû hant, die Sameiten sint genant*), o XIII a. pradžios Volinijos metraštis savo lytimi *Žemoit'*. Matyt, abiejų šaltinių autoriai tą vardą bus girdėję be afrikatos *č* (tad *\*žemaitjai* ar bent *žemait'ai*). Afrikatų nebuvimą rodytų ir slaviškieji lietuvių kalbos skoliniai *kūčią* ir *sūdžià* (iš rytinių slavų bei sen. rusų *kutja* ir *sudja*), į lietuvių kalbą atėję dar prieš XII a. pradžią, nes tik taip galėjo šiuose skoliniuose išriedėti lietuvių kalboje *č*, *dž* iš jų originalų *tj*, *dj* junginių.<sup>46</sup> Bet rytinėje Lietuvoje afrikatos jau buvo atsiradusios, nors ir ne visuotinai, XIV a. gale, kaip tai galima spręsti iš kronikose užrašytų lietuviškų vietovardžių. Plg. Vilniaus krašto upės *Šalčios* rašymą XIV a. pabaigos vokiečių kronikose: *Salse* ir jos išvestinį miestelio vardą *Saltzeniken*, *Salsenicken*. Užnemunės Juodosios ir Baltosios *Ančios* vardas tada rašomas *Anse*, *cleyne Ansee*, kur, kad ir netobulai, išreikšta afrikata *č*. Bet to paties vardo Žemaičių upė XIV a. gale rašoma be afrikatos: *Ante*, *Antä*...<sup>47</sup> Žemaičių skyrimąsi nuo aukštaičių pagal afrikatų vartojimą nulėmė pirmiausia trumpojo *a* likimas junginyje *ja*, einančiame po priebalsio, tad šiuo atveju junginiuose *\*tja*, *\*dja*. Rytinėje Lietuvoje tas *a* čia išliko nepakitęs ilgesnį laiką, todėl jotas galėjo veikti priebalsius *t*, *d* minkštinamai, asmilijuojamai, ilgainiui juos išversdamas į *č*, *dž*. O žemaičių kalbiniame plote to nebuvo; čia *j* supriešakino *a*, jį paversdamas į *e*, o tada jotas po priebalsio prieš *e*, pagal bendrą baltų kalbų dėsnį, turėjo iškristi, kad *\*tja* > *\*tje* > *te* ir *\*dja* > *\*dje* > *de*. Plg. *\*tretjas* > *\*tretjes* > *retes* (Mažvydo vartojamas) > *trets* (dar vėliau). Čia trumpojo *a* priešakėjimas (palaipsniui virtimas *e*) žemaičių plote gali būti labai senas, tačiau jam datuoti neturime duomenų.<sup>48</sup> Manoma, kad čia žemaičiams savo įtakos bus turėję jų suasimiliuoti kuršiai ir kaimynai prūsai, abeji neturėję afrikatų.

## LIETUVIŲ KALBOS VARTOJIMAS PRIVATINIAME IR VIEŠAJAME GYVENIME

Pastaraisiais lietuvių tautos istorijos amžiais lietuvių kalba tebuvo vartojama beveik vien valstiečių, miestiečių bei kai kurių, daugiausia smulkiųjų, bajorų. Tačiau to skirtumo beveik nematyti iki XIII—XV a., dar ir pirmojoje XVI a. pusėje, bent šnekamojoje kalboje.

46. 47: III, 98; 286.

47. 286; 85: 307.

48. 82; 401: 90.

Ne tik Lietuvos valstiečiai, miestiečiai, bet ir aukštesnysis luomas XV a. ir pirmojoje XVI a. pusėje dar turbūt visuotinai *privatiniame gyvenime* vertėsi lietuvių kalba. Tai rodo ir elgesys dr. Abraomo Kulviečio (a. 1510—1545), kilusio iš Kulvos (8 km į šiaurės vakarus nuo Jonavos) vidutinių bajorų, buvusio Karaliaučiaus universiteto profesoriaus ir giesmių vertėjo į lietuvių kalbą. Nors jis universitete skaitė paskaitas lotyniškai, mokėjo nevieną senąją ir gyvąją kalbą, bet, prigimęs lietuvių kalbą, mirdamas prašė savo artimuosius (bajorus) giedoti giesmes lietuviškai.<sup>49</sup> Kad aukštesnysis lietuvių luomas mokėjo lietuviškai XVI a. pradžioje, liudija ir Ciolekas (Erazmas Vitelijus), didžiojo kunigaikščio Aleksandro raštininkas, 1501 m. savo pranešime popiežiui Aleksandruvi VI teigdamas, kad lietuviai, tapę katalikais, nenustoję savosios kalbos, bet ją vartoją netrukdomi. Juo labiau tokie bajorai turėjo kalbėti lietuviškai, ta kalba verstis anksčiau, prieš XVI a. S.Zalenski (Załęski), plačiai tyrinęs Lenkijos bei Lietuvos jėzuitų istoriją, teigia, kad iki Liublino unijos (1569) Lietuvoje ir magnatai kasdieniniame gyvenime (*w potocznej mowie*) kalbėję lietuviškai.<sup>50</sup>

Ir ankstesnieji didieji Lietuvos kunigaikščiai mokėjo lietuvių kalbą. Bet ilgainiui, svetimosioms įtakoms stiprėjant, vesdami nelietuvių kilmės žmonas, ėmė nepaisyti lietuvių kalbos. Bene Jogailos sūnus Kazimieras (1427—1492) buvo paskutinis Lietuvos kunigaikštis mokėjęs lietuvių kalbą. Išrinktas didžiuoju kunigaikščiu, jis turėjo mokytis lietuvių kalbos (jei tai nebuvo oficialioji slaviškoji valstybės raštinių kalba) ir papročių.<sup>51</sup> Kęstučio giminei išsibaigus Lietuvos valdyme, lietuvių nustojo čia atramos, nes Jogailaičiai ir apirusę Gediminaičiai tebuvo blogi lietuvių tautybės gynėjai.<sup>52</sup> Kita vertus, anuo metu nebūta tokio lietuvių tautybės supratimo kaip dabar, ir, anot V. Kameneckio (Kamieniecki), galima abejoti, ar tada buvo sąmoningai pajustas sąryšis tarp kalbos ir tautybės.<sup>53</sup> Kad vis dėlto tautybės dėmeniu jau laikyta ir kalba, galima spręsti ir iš Vytauto žodžių, pareikštų jau minėtame 1420 m. laiške imperatoriui Zigmantui ryšium su kryžiuočių pretenzijomis į Žemaičius: aukštaičiai ir žemaičiai tai ta pati kalba ir tie patys žmonės.

Jei lietuvių kalba *privatiniame gyvenime* visų lietuvių, bent iki XVI a. vidurio, buvo beveik visuotinai vartojama, tai to nebegalima pasakyti apie jos vartojimą viešajame gyvenime.

49. 107: 40.

50. 395: 70.

51. 188: 15.

52. 384.

53. 158: 48.

Tačiau visai be lietuvių kalbos ir viešajame valstybės gyvenime nebuvo galima išsiversti. Štai, pavyzdžiui, 1492 m. Dancigo pasiuntiniai buvo atvykę į Vilnių tartis su Lenkijos karalium ir Lietuvos didžiuoju kunigaikščiu Kazimieru bei jo didikais. Patys pasiuntiniai savo pranešime nurodė, kad jie taręsi ne tik lenkiškai, bet taip pat lietuviškai ir rusiškai (*Reuszch*). Kadangi tada valstybės reikalus tetvarkė valdovai ir didikai, tai pasiuntinių su jais ir buvo tariamasi. Tad pačioje XV a. pabaigoje Lietuvos didikai bus ne tik namie vartoję lietuvių kalbą, bet ir viešuose pasitarimuose valstybės reikalais. Jeigu jau šiokiuose pasitarimuose buvo vartojama ir lietuvių kalba, tai juoba prie didžiojo kunigaikščio veikusioje Ponų Taryboje turėjo būti valstybės reikalai sprendžiami lietuvių kalba.<sup>54</sup>

Bent žodžiu lietuvių kalba tada turėjo būti vartojama etnografinėje Lietuvoje žemesnėse valstybinėse įstaigose. Konstantinas Jablonskis, plačiai tyrinėjęs DLK dokumentus, sakosi niekur nė mažiausio paminėjimo neužtikęs, kad prie kurio nors teismo ar prie kurio nors srities valdytojo seniūno būtų buvęs laikinas ar nuolatinis vertėjas. Tai verčia manyti, kad etnografinės Lietuvos įstaigų šnekamoji kalba nebuvo nelietuvių kalba.<sup>55</sup>

Lietuvių kalba bažnytiniame gyvenime Lietuvoje buvo vartojama ir katalikybę įvedus, nors, dėl įvairių aplinkybių, ne taip plačiai, kaip būtų galima laukti.

Popiežiai atkreipė dėmesį ir į kalbą, kuria turėjo būti katalikai mokomi tikybos dalykų. Tuo reikalu Laterano IV susirinkime 1215 m. buvo priimtas Inocento III ediktas, o 1373 m. popiežius Grigalius XI paskelbė tikslesnį dekretą. Pagal tuos nuostatus parapijų kunigai turi mokėti vietos žmonių kalbą, kad ta kalba galėtų mokyti žmones katalikų tikėjimo.<sup>56</sup>

Vis dėlto lietuvių kalba negalėjo Lietuvos Bažnyčios praktiniame gyvenime taip plačiai pasireikšti, kaip leido ką tik paminėti popiežių nuostatai.

Lietuvos krikšto metu buvo pirmiausia verčiamasi svetimomis (lenkų ir kt.) kalbomis, o lietuvių kalba tebuvo neišvengiama pagalba.

Jeigu Vilniuje tikėjimą skelbiant (1387) bent iš dalies buvo galima išsiversti ir lenkų kalba, nes ten diduomenėje bei bajorijoje, matyt, nevienas mokėjo rusių kalbą, ir todėl daugiau ar mažiau galėjo suprasti ir lenkiškai, tai žemaičių krikštas (1417) susidūrė su daug didesniu sunkumu. Mat žemaičiai apskritai tada nemokėjo kitos kalbos be savosios, nors, anot lenkų istoriko J. Fijaleko, vienas kitas bajoras ar net ir paprastas (liaudies) žmogus galėjo truputį mokėti vokiškai.<sup>57</sup> Bet žemaičiai privengė krikšto, nes jiems rodėsi, kad pasikrikštiję jie

54. 107: 37.

55. 107: 37.

56. 67: 44 tt.

57. 67: 72.

ne tik neteksią laisvės, tapsią vergais ir turėsią išsižadėti savųjų papročių, o naujojo tikėjimo kunigai priversią juos pamesti savo kalbą, liepsią mokytis vokiškai ar lenkiškai. Žemaičiai to buvo patyrę, kryžiuočių verčiami į katalikų tikėjimą. Jogaila ir Vytautas, anot Valančiaus, kaip kalte įkalė, kad to neatsitiksią žemaičiams pasikrikštijus, kad „vyriausybė ir žemaitiška kalba bus jiems palikta“.<sup>58</sup>

Ir krikštijant žemaičius, dalyvavo lenkų dvasininkų ir pamokslininkų, kurie, atvykę pirmąkart iš Lenkijos, nemokėjo lietuviškai. Todėl jų pamokymus turėjo išversti jau pakrikštyti lietuviai. Taip pat toje misijoje dalyvavo kunigų lenkų ir vokiečių iš Vilniaus, kurie, Fijaleko teigimu, jau pramokę lietuviškai, galėję žmonių kalba skelbti katalikų tikėjimą.<sup>59</sup> Tačiau jis nepaaiškina, ar jie lietuvių kalbos tam buvo pramokę pakankamai.

Krikštijant žemaičius, dalyvavo ir pats Jogaila su Vytautu, kurie prisidėjo prie katalikybės skleidimo žmonių gimtąja kalba, ypač vyresnybės tarpe. Jogaila vertė ir kai kuriuos pagrindinius krikščionių tikėjimo dalykus, nors senoji žodinė tradicija tą vertimą priskirdavo Lietuvos didžiajam kunigaikščiui Vytautui. Jogailos teologas kun. Mikolajus Kozłowski (Kozłowski) savo 1434 m. pasakytame Bazelyje pamoksle per pamaldas už Jogailos vėlę teigė, kad Jogaila vienas išvertęs iš lenkų kalbos į lietuvių kalbą Tėve mūsų ir Tikiu Dievą Tėvą.<sup>60</sup>

Po Lietuvos krikšto iš pradžių, suprantama, trūko kunigų lietuvių. Todėl dvasininkais Lietuvoje tada buvo skiriami daugiausia kitataučiai. Nors to meto šaltinių neretai jie vadinami „lietuviais“, tačiau tai paprastai težymi ne etninę, bet valstybinę jų kilmę (kad jie buvo iš Didžiosios Lietuvos Kunigaikštijos).

Iš pradžių daugelis ypač aukštesnio rango dvasininkų buvo nelietuvių kilmės. Pvz. XIV a. gale Vilniaus kapitulos nariai buvo daugiausia kitataučiai — kilmės lenkai, vokiečiai, čekai — ir retas lietuvis.

Ir pirmieji Vilniaus vyskupijos vyskupai buvo nelietuvių kilmės, nors sakoma, kad nevienas jų mokėjęs lietuviškai. Pavyzdžiui, pirmasis Vilniaus vyskupas Andrius (miręs 1398 m.) buvo lenkų kilmės, gimęs ir gyvenęs daugiausia Lenkijoje. Jei galima tikėti T. Narbutu, jis „gerai“ mokėjęs lietuviškai, nors nėra aišku, kur ir kaip jis galėjo iš tikrųjų gerai išmokti lietuviškai. Gal lietuvių kalbą jau buvo prigimęs antrasis iš eilės Vilniaus vyskupas Jokūbas Plichta (miręs 1407 m.), nes Vilniaus kapitulos rašte popiežiui pasakyta, kad ji išrinkusi „lietuvių tautos ir kalbos vyrą“ (*vicarium Lythuaniae eiusdemque nationis et linguae*).<sup>61</sup> Apie Vilniaus vyskupo (1407—1414) lenko

58. 385: 21.

59. 67: 72.

60. 67: 61; 41: I, 66.

61. 178: II, 307.



Mikalojaus iš Gožkovo (Michał Gorzkowski) lietuvių kalbos mokėjimą nieko nesakoma. Vilniaus vyskupas lenkas Petras (Piotr Jastrzębiec, miręs 1421 m.), ilgesnį laiką būdamas Lietuvoje, išmoko lietuviškai.<sup>62</sup> Šio įpėdinis buvo Vilniaus vyskupas magistras Motiejus I Trakiškis (arba Vilnietis, miręs 1453 m.). Jo tėvas buvo kilęs iš Livonijos, bet gyveno Vilniuje. Lenkų istorikas J. Dlugošas rašė, kad jis buvęs vokiečių kilmės, gimęs Vilniuje ir mokėjęs „lietuviškai ir žemaitiškai“, bet Vytautas savo prezentacijos rašte sako Motiejų esant lietuvių kilmės (*origine Litwanum*). Tai gal daugiau reiškia jo valstybinę, ne tautinę kilmę. Jis buvo ir pirmasis Žemaičių vyskupas (1417—1422).<sup>63</sup>

Paskirtas Vilniaus vyskupu, Motiejus tuoj ėmė reikalauti, kad visi kunigai išmokyti lietuviškai ir šia kalba tarnautų tikintiesiems. Tas kartu rodo, kad tada Vilniaus vyskupijoje buvo, matyt, nemaža kunigų, lietuviškai nemokančių.

Ir po vysk. Motiejaus aiškiai iškilo, iš vienos pusės, trūkumas lietuviškai mokančių kandidatų į Vilniaus vyskupus, iš kitos — liudijimas, kad tie vyskupai turėtų mokėti lietuvių kalbą. Štai Kazimieras norėjo vysk. Motiejaus įpėdiniu kviestis į Vilniaus vyskupus įžymų lenkų teologą, Gniezno kanauninką ir pamokslininką Sendzivojų iš Čechelo (Sędziwój z Czechła), bet šis atsisakė, teisindamasis nemokąs lietuviškai ir esąs per senas, kad galėtų lengvai tą kalbą išmokti. Tą dalyką jis pakartojė ir savo draugui, Lenkijos istorikui Dlugošui, tuo pačiu palikdamas liudijimą, kad Lietuvos sostinės vyskupas turi mokėti lietuviškai.<sup>64</sup> Iš anų laikų šaltinių nematyti, kad ir Kazimieras būtų savo kandidatą atleidęs nuo lietuvių kalbos išmokimo.

Tą patį dalyką antroje XV a. pusėje matome Vilniaus vyskupijoje ir iš vysk. Alberto Vaitiekiaus Taboro (a. 1450—1507) veiklos. Jisai, gimęs Merkinės k., Turgelių vls. (Vilniaus aps.), vadinamas ir Albertu Merkiniečiu, Albertu Lietuviu, magistru Albertu ir kt., lietuvių ponų memoriale nominuoti Vilniaus vyskupu laikomas lietuviu bajoru iš Eišiškių. 1492 m. jis buvo paskirtas Vilniaus vyskupu, pats mokėjo lietuviškai ir pastoracijos darbą atlikinėjo paprastų žmonių tarpe. Jis pats save laikė lietuviu. Vysk. Taboras skundėsi Lietuvos didžiajam kunigaikščiui bei Lenkijos karaliui Aleksandrui, kad eilėje parapijų trūkstą lietuviškai mokančių kunigų, kurie buvo patekę į parapijas, pasinaudodami valdovo bažnyčios steigimo bei jos klebono skyrimo (kolatoriaus) teise. Todėl Taboras 1501 m. išgavo iš Aleksandro privilegiją pačiam laisvai pasirinkti ir paskirti kunigus į 28 DLK patronato parapijas bažnyčias, 4 Vilniaus kapitulos vietas ir Trakų kolegine kanoniją ir žiūrėti, kad tie kunigai mokėtų lietuviškai ir

62. 197: XXII, 389.

63. 197: XIX, 315.

64. 197: XXVII, 150.

taip būtų naudingi pastoracijos darbai parapijiečių tarpe. Tuo būdu buvo pavirtinta lietuvių kalbos teisė beneficijų srityje Vilniaus vyskupijoje.<sup>65</sup>

Tačiau, nežiūrint to, vis pasitaikydavo atvejų, kai ir XV—XVI a. sąvartose būdavo paskiriami etnografinėje Lietuvoje kunigais asmenys, visai nemoką lietuviškai.

## SLAVIŠKOJI VALSTYBĖS RAŠTINIŲ KALBA

Kalba tarnauja įvairiems žmonių reikalams, yra įvairių funkcijų. Dėl to ji įvairuoja savo pobūdžiu, sandara (struktūra), raiškos priemonėmis pagal tai, ar ji vartojama žodžiu ar raštu; pokalbyje šeimos narių tarpe ar kalbant dideliame viešame susirinkime; grožinės literatūros kūrinyje ar oficialiame administraciniame akte...

Esti atvejų, kai tam tikrais savo istorijos laikotarpiais tauta vartoja kuriam tikslui ne vien savo gimtąją kalbą arba ir visai ne ją, bet kurią nors svetimą ar tarptautiniuose santykiuose įprastą kalbą. Taip atsitiko ir DLK-je renkantis oficialią kalbą valstybiniam rašto, dokumentų reikalams.

Iš pradžių, kurį laiką dar ir XIV a. antroje pusėje, Lietuvos administracija vidaus gyvenime paprastai vertėsi be rašto pagalbos. Viešieji potvarkiai, valdininkų skyrimai, duoklių nuostatai, turto dovanojimai — buvo atliekami žodžiu, be rašytinių dokumentų.<sup>66</sup> Bet ilgainiui, valstybinio gyvenimo reikalams painėjant, o ypač į DLK įjungus didžiulius slaviškuosius plotus, be rašto negalima buvo išsiversti.

Aktų reikalui buvo DLK valdovų imta vartoti tam tikra rytinių slavų, arba rusių (kartais vadinama ir rutėnų), kalba. Sulotynintas rutėnų (lot. *Ruteni*, *Rutheni*) vardas viduramžiais taikytas rytiniams slavams, nuo XVI a. įvairių autorių susiaurinamas vadinti ukrainiečiams ir gudams, jėjusiems į DLK, skiriant juos nuo maskvinių slavų, arba rusų.<sup>67</sup>

Kodėl pasirinkta slavų kalba, o ne lietuvių?

Lietuvių kalba tada (XIII—XV a.) dar nebuvo pritaikyta raštui. Antra vertus, viduriniais amžiais Europoje dar nebuvo įprasta viešajam, valstybiniam ar mokslo, meno reikalui vartoti gimtąją kalbą. Ir kaimyninėje Lenkijoje raštui iki XVI a. vidurio buvo vartojama ne lenkų, bet lotynų kalba.

Slaviškąją kalbą valstybiniam DLK reikalams ypač lėmė anų laikų Europos pasiskirstymas į rytinę ir vakarinę jos kultūros dalį. Anot istoriko J. Jakšto, „... slaviškoji kalba atėjo į Lietuvos valstybę taip, kaip ir lotynų kalba į visas Vakarų

65. 197: XXX, 268; 67: 34, 160, 264.

66. 158: 15.

67. 353: 135.

valstybes nuo viduramžių pradžios. Kas lotynų kalba buvo Vakarų krikščionims ir jų valstybėms, tas slaviškoji kalba buvo Rytų krikščionims, jų bažnyčiai ir valstybėms. Iš pradžioje vieningos krikščionybės skilimo dar nykstančios Romos imperijos laikais į vakarinę ir rytinę išriedėjo ir dvi Europos dalys su skirtingomis bažnytinėmis ir kultūrinėmis kalbomis: lotynų ir slavų“ (LTP, II: 2, psl. 33). O DLK-jai, įsiterpusiai į rytinę Europą ir valdžiusiai didžiulius slavų plotus, oficialios, valstybinės aktų kalbos ir prirėkė pirmiausia tiems slaviškiems kraštams, kuriems, žinoma, pati lietuvių kalba nebuvo ir supranta. Kadangi DLK politika Rusioje, turinti tikslą savo slaviškuosius kraštus glaudžiau jungti su valstybės centru, valstybės kraštus vienodinti,<sup>68</sup> rėmėsi principu kiek tik įmanoma nekeisti tenykštės tvarkos, senovės (*starina*), įskaitant tikybę ir kalbą, tai buvo valstybei praktiška pasirinkti ir tų kraštų vartojamą oficialinę rašto kalbą, kuri ten turėjo ir senesnes tradicijas, buvo pritaikyta valstybės administraciniais reikalams. Be to, ir tą kalbą mokėjusių raštininkų buvo lengviau gauti į DLK įėjusiose gudų ir ukrainiečių žemėse.<sup>69</sup>

Viesajam administraciniam reikalui slaviškoji kalba DLK pradėta vartoti apskritai nuo XIV a. Vytauto laikų.<sup>70</sup> Ta kalba buvo vartojama DLK raštinėje oficialiems dokumentams, teismuose, kariuomenėje, susirašinėjant su Rytų Europos valdovais ir kt.

Koks buvo tos kalbos pobūdis? DLK raštinė pasinaudojo rytinių slavų vartojama senovės slavų bažnytine kalba (dar IX a. slavų apaštalų Kirilo ir Metodijaus sudaryta religiniam rašto reikalui senovinių Makedonijos bei Bulgarijos tarmių pagrindu), kuri Rusioje imta vartoti ir pasauliniams rašto reikalams, buvo įgavusi vietinių tarmių elementų. DLK raštinių vartosenoje iš pradžių reiškėsi tos kalbinės ypatybės, kurios buvo bendros ukrainiečiams ir gudams, o nuo XVI a. labiau iškyla dabartinės Gudijos teritorijos, ypač artimesnių Vilniui sričių, kalbiniai elementai.<sup>71</sup> Ta kalba nemaža kuo skyrėsi nuo Maskvoje vartojamosios raštų kalbos, ir maskviečių neretai buvo vadinama „lietuviška“. Joje buvo gausu lietuviškų žodžių bei jų formų. Ne vėliau kaip XV a. viduryje bei antrojoje pusėje toje aktų kalboje pvz. randame vartojamus kad ir šiuos žodžius: *doilida* „dailidė“, *mezleva* „mezliava“, *posed* „pasėdis ( tam tikra feodalinė paviešėjimo duoklė kunigaikščiui, jo tarnautojams)“, *veldomy* „veldamas, bajorui dovanotas valstietis su visu jo ūkiu“. Kai kurie lietuviškos

68. 29: 1, 57.

69. 107: 274.

70. 331: 2.

71. 331; 404.

kilmės žodžiai buvo plačiai vartojami ne tik etnografinės Lietuvos, bet ir Gudijos, Ukrainos aktuose.<sup>72</sup>

Reikia pažymėti, kad kanceliarinės slaviškosios kalbos vartojimas valstybiniam DLK reikalams nerodo etnografinės Lietuvos suslavėjimo. Jau lenkų istorikai J. Jakubovskis ir V. Kameneckis yra pastebėję, kad pvz. XV a. Lietuvos kronikos, nors rašytos rusių kalba (kaip „Litovskomu rodu počinok“ [Lietuvių giminės pradžia]), pasižymi lietuvių valstybinio ir kultinio patriotizmo dvasia.<sup>73</sup> DLK slaviškoji raštinių kalba taip pat dar nerodo, kad ta kalba buvo ir šnekamoji etnografinėje Lietuvoje. Lietuvių daliniai kunigaikščiai ir didikai, nusikėlę gyventi į slaviškuosius DLK plotus, paprastai patys ilgainiui suslavėdavo, pasisavindami tenykščią slavų kalbą.<sup>74</sup> Ta kalba galėjo būti girdima ir kunigaikščio dvare, kai patys kunigaikščiai vesdavo žmonas slaves. Bet tai tebuvo atskiri atvejai, nepalietę visos etnografinės Lietuvos gyventojų masės. Tačiau ilgainiui vis dėlto gudų kalba palaiptai ėmė stumtis į lietuvių gyvenamą plotą rytiniais ir pietiniais jo paribiais.

Bet vargu ar galima kalbėti jei ne apie visas, tai bent didžiosios dalies lietuvių bajoro luomo suslavėjimą — rusių bei gudų kalbos pasisavinimą XIV—XV a., kaip tai teigia kai kurie (ypač slavų) istorikai. K. Jablonskis, gerai susipažinęs su slaviškaisiais DLK raštinių aktais, dėl šio gudėjimo sako: „Aš manau, kad ta tezė reikia visiškai atmesti kaip nepamatuota. Nuo XVI a. vidurio aukštesnioji Lietuvos visuomenė ėmė lenkėti, apie tą lenkėjimą kalba ir Mikalojus Daukša įžangoje į savo Postilę, bet apie pirmesnį bajorijos sugudėjimą nei tokių aiškių, kaip apie lenkėjimą, nei bent kurių kitų rimtų žinių visai nėra. Lietuvos bajorijos sugudėjimo anaipol neįrodo vartojimas tuo metu oficialiesiems raštams rusiškos kalbos“.<sup>75</sup> O jau anksčiau minėto didžiojo kunigaikščio Aleksandro sekretoriaus Cioleko (Erazmo Vitelijaus) 1501 m. pranešimo popiežiui teiginį, kad DLK-je plačiau vartojama rusių negu lietuvių kalba, K. Jablonskis linkęs aiškinti ta prasme, kad rusiškai ne tik šnekėjo patys rusiai, kaip lietuviškai šnekėjo lietuviai kasdieninėje savo būtyje, bet, be to, rusių kalba dar buvo vartojama ir raštui. Kad etnografinės Lietuvos diduomenė, bajorai tada nebus kalbėję rusiškai ar gerai tą kalbą mokėję, matyti ir iš lietuviškų terminų bei žodžių oficialiniuose DLK raštuose. Šis vartojimas tegali būti taip aiškinamas, kad etnografinėje Lietuvoje tuos raštus raštininkai rašė ne gyvąja slaviška tarme, bet „popierine“ rašto kalba, ir, išgirdę iš lietuvių bajoro, kurio vardu buvo surašomas aktas, įvairius lietuviškajai aplinkai reikšti terminus

72. 107: 272 tt.

73. 391: 229.

74. 158; 386.

75. 107: 273.

bei žodžius, nemokėjo jų susieti su atitinkamais slaviškaisiais. O ir bajorai lietuviai nepajėgė to padaryti, nes patys tos slaviškosios kalbos nemokėjo arba bent nemokėjo tiek, kad būtų žinoję rašomojo dokumento slaviškuosius atitikmenis.<sup>76</sup>

## LOTYNŲ IR KITOS KALBOS KRAŠTO ADMINISTRACINIAME IR KULTŪRINIAME GYVENIME

DLK-jos oficialiame valstybiniame, o taip pat ir kultūriniame gyvenime, be slaviškosios, vartotos ir kai kurios kitos svetimos kalbos.

Kai susirašinėjant su slavų pasauliu Lietuvos valdovams pakako jau minėtos slaviškosios kalbos, tai, kreipiantis į kitus kraštus, teko griebtis kitų kalbų, pvz. vokiečių kalbos (kartais susirašinėjant su Livonijos bei Vokiečių ordiniais ir Rygos miestu), graikų (rašant į Konstantinopolį); su totoriais susirašinėa totoriškai. Vytauto kanceliarija turėjo daugelį asmenų (keliolika, o gal kelias dešimtis), kurie mokėjo svetimas kalbas, reikalingas susirašinėjimui su svetimomis valstybėmis.

Bet dažniausiai, santykiuojant su Vakarų Europa, DLK valdovams teko verstis *lotynų kalba*. Jau nuo vieningos Lietuvos valstybės susidarymo pradžios (XIII a.) lotynų kalba imta vartoti Lietuvoje susirašinėjant su Vakarų Europos valdovais ir popiežiumi, nes Vakarų Europoje lotynų kalba buvo diplomatijos, mokslo, šviesuomenės ir Katalikų Bažnyčios kalba. Jau ryšium su Mindaugo krikštu (1250 ar 1251) bei jo vainikavimu Lietuvos karaliumi (1253) susirašinėta su popiežiumi lotyniškai, o taip pat ir Gedimino laišakai, siųsti popiežiui Jonui XXII, dominikonų ir pranciškonų ordinų viršininkams ir keliems Hanzos sąjungos miestams, buvo lotyniškai rašyti. Nuo Gedimino laikų valstybės pasinaudota lotyniškiems raštams rašyti katalikų vienuolių paslauga. Didžiųjų Lietuvos kunigaikščių, o vėliau ir valstybinio Lietuvos antspaudo tekstas buvo lotyniškas.<sup>77</sup>

Lotynų kalba Lietuvos valstybės vidaus gyvenime vartota bajorų ir Katalikų Bažnyčios privilegijoms rašyti. Dalis Katalikų Bažnyčios apeigų buvo atliekamos lotynų kalba, o ir katalikų dvasininkai tam tikrus raštus bei dokumentus rašė lotyniškai.

Jau XV a. stengtasi praplėsti lotynų kalbos rašto vartojimą ir vidaus reikalams. Mat didikų bei bajorų sūnūs, pradėję studijuoti Vakarų Europos universitetuose, kur mokslas buvo einamas lotyniškai, netrukus bus pastebėję lotynų kalbos panašumą su lietuvių kalba. XV a. pradžioje atsirado vad. lietuvių

76. 107: 274 tt.

77. 11.

kilimo iš romėnų teorija, kurią pirmas raštu paskelbė lenkų istorikas J. Dlugošas (1415—1480), o pačios jos užuomazgos gal siekia XIV a. Ši teorija teigė, kad lietuvių kalba tai per laiką iškraipyta, pagadinta lotynų kalba. Suprantama, tai glostė lietuvių patriotinius jausmus ir vertė daugiau domėtis lotynų kalba, ją labiau vertinti. Nuo XV a. pabaigos vis dažniau senesnės, kanceliarine slavų kalba rašytos dovanojimo privilegijos parapijų bažnyčioms atnaujinamos lotynų kalba.<sup>78</sup>

Imta DLK-je lotynų kalbą vartoti ir literatūroje. XV a. pradžioje išverstas lotyniškai Lietuvos metraštis apie kunigaikščių Jogailos ir Vytauto kilmę (Origo regis Jaggelo et Witholdi ducum Lithuaniae). XV a. gale ir XVI a. pirmoje pusėje, dėl Humanizmo įtakos, išleista religinio ir politinio turinio lotyniškų knygų.

Palyginti anksti pradėjo reikštis Lietuvoje ir *lenkų kalbos* įtaka. Nors ta įtaka tesustiprėjo maždaug nuo XVI a. vidurio, tačiau jos pradžia pastebima apie porą šimtmečių anksčiau, nuo Lietuvos krikšto ir unijų su lenkais sudarinėjimo laikų.

Lenkų kalba viešajame gyvenime labiausiai ėmė reikštis Lietuvoje per Bažnyčią. Lietuvos krikšto (pakartotinio) metu (1387, 1413) ir kurį laiką po jo trūko kunigų lietuvių, kurie būtų galėję mokyti lietuvius katalikų tikėjimo pastarųjų gimtąja kalba. Pirmieji katalikų tikėjimo skelbėjai Lietuvoje buvo lenkai (lenkų kunigai ir vienuoliai). Pats Jogaila su savo sūnumis, bajorais ir lietuviais kunigaikščiais, 1386 m. nuvykęs į Krokuvą krikšto priimti, buvo katalikų tikybos pamokomas lenkiškai ir gudiškai.<sup>79</sup> Antrasis to krikšto aktas buvo 1387 m. Vilniuje, kur atvyko iš Lenkijos Jogaila, lydimas daugybės aukštų dvasininkų. Čia irgi Lietuvos ponams ir bajorams tikėjimo dalykai buvo skelbiami lenkų kalba. J. Fijalekas teigia, kad čia lenkiškai kalbančius mokytojus nebuvo sunku suprasti, nes, Martyno Kromerio (XVI a. Varmės vyskupo, lenkų istoriko) žodžiais, Jogaila buvo įgudęs į rusių kalbą, iš lengvo kalbančius lenkus supratęs. Ir 1413 m., kai žemaičių krikštyti atvyko Jogaila su Vytautu ir daugybe lenkų dvasininkų (kurių bent tuo metu atvykusieji iš Lenkijos visai nemokėjo lietuviškai), teko verstis lenkų kalba, kurios žemaičiai nesuprato. Kaip rašo savo kronikose Jonas Dlugošas ir Motiejus Strijkovskis, Jogailai ir Vytautui reikėjo lenkų kunigų pamokymus persakyti, versti žemaičiams lietuviškai.

Ir vėliau atvykusieji iš Lenkijos dvasininkai nerodė noro mokytis lietuvių kalbos. Sakoma, kad jau prieš Lietuvos krikštą buvę Lietuvoje lenkų belaisvių katalikų, kurie turėję ir savus kunigus lenkus.<sup>80</sup> Didieji kunigaikščiai nesipriešino svetimųjų kalbų, jų tarpe ir lenkų, vartojimui religijos reikalams. Gediminas

78. 67: 173.

79. 67: 54—55.

80. 255: 15.

savo 1323.V.26 laiške vokiečių pranciškonams prašo atsiųsti katalikų bažnyčiai Vilniuje ir Naugarduke keturis kunigus, mokančius lenkiškai, žiemgališkai ir rutėniškai (o iš tikrųjų prūsiškai).<sup>81</sup>

Prie šios lenkų kalbos įtakos plėtimo Lietuvoje prisidėjo ir Krokuvos universitetas, kuris, ypač jo teologijos fakultetas, turėjo tikslą skleisti katalikų tikėjimą Lietuvoje ir Rusioje ir į kurį studijuoti vyko nemaža jaunuolių iš Lietuvos (lietuvių ir nelietuvių kilmės). Po Žalgirio mūšio (1410) per du dešimtmečius Krokuvos universitete studijavo 31 studentas, o 1442—1492 m. ten mokėsi apie 120 lietuvių, neįskaitant jų palydovų, kurie universitete neįsirašydavo, nors paskaitų ir klausydavo.<sup>82</sup> Krokuvos universitete buvo lietuvių ir profesorių: pvz. kunigaikštis Andrius Svirskis dėstė Aristotelį, o Adomas Vilnietis (miręs 1517), vėliau tapęs kunigaikščio Aleksandro notaru, dėstė Horacijų.<sup>83</sup> Krokuvoje studijavusių nevienas paskui Lietuvoje užėmė aukštas dvasininkų vietas. Nors tame universitete, kaip ir apskritai viduramžių universitetuose, paskaitos ir disputai bei oficialūs aktai buvo atliekami lotyniškai, tačiau studentų ir profesorių privatiniai pasikalbėjimai ėjo apskritai lenkų kalba. Lenkų kalbos tekdamo griebtis ir paskaitose, nes jaunuomenė ne visada atsinešdavo pakankamą lotynų kalbos mokėjimą iš vidurinės mokyklos.<sup>84</sup>

Nemenkas ramstis Lietuvoje palaikyti lenkiškajai bei lenkų kalbos įtakai buvo ir tai, kad nuo pat krikščionybės įvedimo visa Lietuvos bažnytinė provincija administraciniu požiūriu priklausė Lenkijos Gniezno arkivyskupui, o didieji Lietuvos kunigaikščiai, tapę kartu ir Lenkijos karaliais, iš Krokuvos bei lenkiškosios aplinkos negalėjo tinkamai prižiūrėti lietuviškųjų reikalų.

81. 75: 55 (čia klaidingai išspausdinta *ruthenicum* „rutėniškai“ vietoj *Pruthenicum*, taigi „prūsiškai“, žr. K. Forstreuter, *Jahrbücher der Albertus-Universität zu Königsberg/Pr.*, 1955, Bd. VI, S. 143, Anm. 5).

82. 151: 67.

83. 117: 36.

84. 340: 8; 67: 120 tt.

# XVI—XVII AMŽIUS

## SVETIMOSIOS KALBOS

XVI—XVII amžiais tebesitęsia senosios lietuvių kalbos laikotarpis, kuriame dar randamos senesnės kalbos formos, vėliau išnykusios arba kartais ir labai retai kurioje šnektoje beišlikusios. XVI a. jau pasirodo ir lietuviški spaudiniai. Tačiau viešajame valstybės gyvenime kurį laiką tebevyrauja jau minėtoji slaviška kanceliarinė kalba, ypač nuo XVI a. vidurio labiau veikiama lenkų kalbos, kuri aną oficialiai ir pakeičia XVII a. gale. Administraciniame ir kultūriniame gyvenime tebevartojama ir lotynų kalba.

### OFICIALIOJI VALSTYBINĖ RAŠTO KALBA

Valstybės raštinių kalbos, kurioje šiuo laikotarpiu daugiau ėmė reikštis gudų bei artimesnių Vilniaus apylinkių slaviškosios kalbos ypatybės, vartojimas viešajame valstybės gyvenime XVI a. dar labiau išsiplėtė. Antrajame Lietuvos Statute (1566) nurodoma, kad DLK teismų raštvedyba turi būti vedama rusių kalba, o trečiasis Lietuvos Statutas (1588) įsako, kad žemietijos raštininkas rusių raidėmis ir rusių žodžiais rašytų visus raštus, išrašus ir kvietimus, o ne kita kalba ir žodžiais.<sup>1</sup> Šis nuostatas gal buvo nukreiptas prieš lenkų kalbos plitimą DLK-je.<sup>2</sup>

Iškilo reikalas ir sistemingiau tos kalbos pamokyti asmenis, kurie norėjo gauti kurią valstybinę tarnybą, dirbo teismuose ir pan. XVI a. antrojoje pusėje Vilniaus jėzuitų kolegijoje buvo įsteigta pradinė „rusių klasė“, kur buvo mokoma rusių kalba skaityti ir rašyti. Kėdainių ir Šiluvos reformatų mokyklose XVII a. irgi buvo mokoma DLK valstybinėse raštinėse vartojamos slaviškosios kalbos.<sup>3</sup>

1. 331: 2.

2. 358:241.

3. 151: 239.



Ta slavų kalba ir toliau buvo vartojama oficialiniuose DLK raštinės dokumentuose, aktuose bei teismo įstaigose, kariuomenėje. Iš šių raštų ilgainiui susidarė milžiniškas archyvas, vad. Lietuvos Metrika (1386—1794, kur iki XVII a. buvo kiek ir lotyniškai rašytų dokumentų). Šia kalba parašyti ir visi trys Lietuvos Statutai (1529, 1566, 1588), kurių tik trečiasis tebuvo išspausdintas.

Toje raštinių kalboje ir šiuo laikotarpiu randame daug iš lietuvių kalbos paimtų žodžių pirmiausia specifinėms lietuviškojo gyvenimo sąvokoms reikšti. Tokių žodžių yra pvz. geografinėi aplinkai nusakyti (*degim, dyrvan, ganikla, grovž, išdag, išdog, kudra*), trobesiams, jų dalims (*daržynia, jevja, maltuvia, nom, num, pirtikia, šul, užly, žard*), bičiuliams, bičiulystei (*biciul, biciulovac, bitnik*), ūkio ir socialiniams santykiams (*veldomy „veldamas“, žibentiai „krosniakurus?“ (=žibintojas), dva:ios gyvenimo sričiai (burtnik, olk, šermenis)*). Dalis tų žodžių (kaip *jevja, klunia, orud, primen, šul, torp*) buvo paplitusi ne tik etnografinėje Lietuvoje, bet ir Guduose, net Ukrainoje. Juos gudai perėmė, išmokę jų statybos iš lietuvių dailidžių. K. Jablonskis šiokių lietuviškų skolinių iš XIV—XVIII a. dokumentų yra surankiojęs per du šimtu, o kartu su išvestiniais žodžiais apie 320, kas, jo nuomone, sudaro jau apie pusę lietuviškųjų skolinių slaviškoje DLK raštinių kalboje.<sup>4</sup>

Etnografinėje Lietuvoje šiuo laikotarpiu daugelį aktų rašė raštininkai lietuviai, kaip galima spręsti pvz. iš XVI a. Kauno žemės teismo aktų kalbos.<sup>5</sup>

Ir šiuo laikotarpiu ta slaviškąja kalba rašomi Lietuvos metraščiai. XVI a., kai dėl stiprėjančios lenkų įtakos didieji Lietuvos kunigaikščiai jau nebebuvo vien Lietuvos interesų gynėjai, Lietuvos ir Žemaičių Didžiosios Kunigaikštijos metraštis labiau iškelia lietuvių diduomenės bei Lietuvos savarankiškumo reikalus, didžiuojasi lietuvių kilimu iš romėnų.<sup>6</sup>

## LOTYNŲ KALBA

Lotynų kalbos vartojimas DLK-je valstybiniais ir kultūriniais reikalams XVI a. dar labiau plinta. Juk Vak. Europoje tada lotynų kalba dar tebebuvo tarptautinė diplomatijos, šviesuolių pasaulio ir Katalikų Bažnyčios kalba. Tam lotynų kalbos sklidimui sąlygas sudarė pirmiausia vis labiau plintęs ir Lietuvoje Humanizmas su antikinės senovės kėlimu, romėniškosios lietuvių kilmės teorijos paplitimas, o taip pat, ta teorija pasirėmus, ir Lietuvos diduomenės noras save iškelti (ypač XV—XVI a.) prieš Lenkijos didikus ir išlaikyti politinę Lietuvos nepriklausomybę. XVI a. viduryje Lietuvos visuomenėje pasireiškė ir

4. 106: psl. IX; 107: 273.

5. 7.

6. 32: 7—8.

reakcija prieš lietuviams svetimos rusių kalbos vartojimą valstybės raštinėje bei kitose įstaigose.<sup>7</sup>

Lotynų kalbos vartojimo reikalą Lietuvoje energingai rėmė Mykolas Lietuvis savo veikalė apie totorių, lietuvių ir maskviečių papročius (Michalo Litanus, De moribus Tartarorum, Litanorum et Moschorum). Veikalas buvo apie 1548—1550 m. parašytas ir įteiktas didžiajam Lietuvos kunigaikščiui bei Lenkijos karaliui Žygimantui Augustui, bet kiek sutrumpintas tebuvo išspausdintas Bazelyje 1615 m. Autorius šiame veikalė nagrinėja tvirtėjančios Maskvos ir silpnėjančios DLK priežastis, pasisako už lietuvių kilimo iš romėnų teoriją, čia nurodydamas lietuvių ir lotynų kalbų panašumą. Cituoja 74 panašiai su lietuviškais skambančius lotynų kalbos žodžius (kurių daugelio vienoda kilmė vėliau ir buvo kalbotyros patvirtinta), kaip *noctis* „nakties“, *tu*, *dentis*, *semen*, *jugum*, *axis*, *tres*, *septem*... Jis Maskvą laiko didžiausiu Lietuvos priešū, pasisako prieš vartojimą Lietuvoje rusių kalbos, kuri esanti svetima lietuviams, kilusiems iš „itališko kraujo“. Dėl to Mykolas Lietuvis siūlo vietoj DLK vartojamos rusių kalbos įvesti lotynų kalbą.

Ir Augustinas Rotundas (Mieleški), buvęs Žygimanto Augusto sekretorius ir Vilniaus miesto vaitas, gynęs Lietuvos valstybinį savarankiškumą, propagavo lotynų kalbą Lietuvai. Jis išvertė Lietuvos Statutą (1566), kurio jam priskiriamojė lotyniškoje prakalboje Steponui Batorui stengiamasi, remiantis romėniškąja lietuvių kilmės teorija, įrodyti, kad lotynų kalba esanti gimtoji ir pirmoji (*nativa et primigenia*) lietuvių kalba. Ji turinti būti lietuviams gražinta ir visur vartojama — įstatymuose, teismuose, privilegijų ir kitokiuose raštuose, net kasdieniniuose pokalbiuose. Liaudies vartojama lietuvių kalba tesanti dėl santykių su kaimyninėmis tautomis amžių būvyje sugadinta lotynų kalba. Apskritai Rotundas nori pagrįsti reikalą Lietuvai nusikratyti rusių kalba, kuri esanti bendra ir amžinam Lietuvos priešui Maskvai, ir grįžti į savo protėvių kalbą.<sup>8</sup> Jis viliasi, kad karaliaus Stepono Batoro, kuris pats gerai mokėjo lotyniškai, užtarimu lotynų kalbos vartojimas paplisis Lietuvoje.

Imama reikalauti steigti lotyniškų gimnazijų, kurių nebuvimą apgailestavo ir Mykolas Lietuvis ką tik minėtame savo rašte. Jau 1539—1542 m. Vilniuje veikė jaunuolius universitetinėms studijoms ruošianti humanistinė mokykla, kurioje buvo mokoma lotynų ir graikų kalbų. 1568 m. Lietuvos seimas Gardine reikalavo didžiojo Lietuvos kunigaikščio Žygimanto Augusto steigti Vilniuje arba Kaune lotynišką mokyklą, vad. kolegiją. Pagaliau 1570 m. Vilniuje ir buvo įsteigta jėzuitų kolegija, 1579 m. paversta akademija, kur mokslas ėjo ir veikalai buvo rašomi lotynų kalba. Lotynų kalba akademijoje buvo ne tik dėstomoji, bet ir

7. 29: I, 60; 11.

8. 29: I, 63.

apskritai akademijos vidaus gyvenime vartojamoji kalba,<sup>9</sup> nors ten buvo kiek progos pasireikšti ir lietuvių kalbai (žr. psl. 71 tt).

XVI a. pabaigoje ir XVII a. Lietuvoje buvo parašyta nemaža religinių, publicistinių, istorinių, poezijos veikalų lotynų kalba. Apie XVI a. vidurį atsirado ir lotyniškoji epistoliarinė literatūra (Abraomas Kulvietis, Stanislovas Rapolionis, Martynas Mažvydas ir kt.).

Ir lietuvių kalbai skirti raštai rašomi lotyniškai. Toks yra, pavyzdžiui, studentų jaunuomenei paruoštas K. Sirvydo trikalbis (lenkų, lotynų, lietuvių kalbų) žodynas (*Dictionarium trium linguarum*, sulaukęs 5 leidimų, nuo 1620 m. ar anksčiau iki 1713 m.), taip pat ir jo paties lietuvių kalbos gramatika (*Clavis lingvae Litvanicae*, 1630), turbūt palikusi rankraščių, nes ligi šiol nesusirado jos nė vieno spausdinto egzemplioriaus. Lotyniška yra ir Maž. Lietuvoje išleista, Tilžės lietuvių bažnyčios kunigo Danieliaus Kleino parašyta pirmoji spausdinta lietuvių kalbos gramatika (*Grammatica Litvanica*, 1653), bet sekančiais metais (1654) jos sutrumpintą leidimą su kai kuriais papildymais jis išleido ir vokiškai, nes gramatika esanti reikalinga ne vien studentams ir kunigams (kuriems ir buvo skiriamas lotyniškasis jos leidimas).

Šiuo laikotarpiu lotyniškus raštus Lietuvoje mokėjo skaityti ir suprasti ne tik dvasininkai, bet ir parapinių mokyklų mokytojai, didžiojo kunigaikščio ir didikų dvarų žmonės, nemažai miestiečių ir bajorų, ėjusių mokslą ypač užsienio universitetuose.<sup>10</sup> Nemažas būrys Lietuvos šviesuolių galėjo kalbėti bei kalbėtis lotyniškai. Anot K. Jablonskio, baigęs Vilniaus akademiją jaunuolis bajoras ar miestietis sugebėjo bet kuria proga pasakyti lotynišką, kad ir be gilesnio turinio, prakalbą. Didysis Lietuvos kunigaikštis ir Lenkijos karalius (1576—1586) Steponas Batoras, kuris nemokėjo nei lietuvių, nei lenkų, nei rusių kalbos, galėjo eiti savo pareigas ir su savo valdiniais susikalbėti, kiek jam reikėjo, lotyniškai.<sup>11</sup>

XVI a. rašytojų siūlymai lotynų kalbą padaryti oficialia valstybine kalba, matyt, buvo ir Lietuvos aukštesniųjų sluoksnių reakcija prieš lenkų kalbos bei kultūros plitimą Lietuvoje. Lotynų kalbos vartojimas raštuose bei kultūriniame gyvenime XVII a. padėjo kiek pristabdyti lietuvių bajorijos ir miestiečių lenkėjimą.<sup>12</sup>

9. 275.

10. 221: 69.

11. 107: 309—310.

12. 151: 300, 306.

## LENKŲ KALBOS PLITIMAS

Iki XVI a. pradžios lenkų kalbos įtaka Lietuvoje buvo menka, juoba kad ir patys lenkai iki XV a. galo savo gimtąja kalba literatūros dar neturėjo. Bet maždaug nuo XVI a. vidurio lenkų kalbos vartojimas aukštesniuosiuose lietuvių sluoksniuose, bajorijoje tolydžio ėmė stiprėti.

Tam lenkų kalbos plitimui Lietuvoje dar trūkstame nuodugnesnių ir specialesnių tyrinėjimų. Bet apskritai čia daug lėmė krikščionybės priėmimo iš lenkų pasėkos, politiniai, socialiniai, kultūriniai ir ekonominiai veiksniai.

M. Remeris (Römeris, Romeris), savo lietuvių tautinio atgimimo studijoje problemą kiek suprastintai apibendrinamas, teigia, kad XVI a., ypač nuo jo vidurio ėmęs stiprėti lietuvių lenkėjimas bei lenkų kalbos plitimas Lietuvoje esąs krikščionybės įvedimo Lietuvoje vaisius, nevienodai paveikęs lietuvių aukštesnįjį (diduomenės, bajorijos) ir žemesnįjį (valstiečių) luomą. Aukštesnieji visuomenės sluoksniai, imlesni pažangos akstinams, staiga turėję priimti krikščionybę su jos skirtingais nuo lietuvių pagonių papročiais, pasaulėžiūra bei kultūra, ją ėmę savintis mechaniškai, nespėdami jos darniai įjungti į savo senąją lietuvišką pagonybės kultūrą, pasaulėvaizdį, ir taip ilgainiui, nustoję savosios lietuviškos kultūros individualybės, nutautę. Tačiau žemesniajame ir žemiausiajame lietuvių visuomenės sluoksnyje, valstiečiuose senoji lietuvių kultūra nepranykusi su valdiniu pagonybės, jos religijos uždraudimu, nes ta kultūra slypėjusi papročių srityje, o tai tiems sluoksniams ilgainiui palengvinę krikščionybės pasisavinimą, neprarandant etninės individualybės.<sup>13</sup>

Valstybiniam ir kultūriniam gyvenimui ir vadovavo tas aukštesnysis visuomenės sluoksnius, bet ne žemesnysis (baudžiauninkai, valstiečiai), kuris teisiniu, socialiniu ir ekonominiu požiūriu buvo labiausiai suvaržytas. To laiko lenkų publicistika aiškino, kad žemesnysis luomas ir į tautos sąvoką neįeinąs, nors jis ir kalba ta pačia kalba kaip diduomenė.<sup>14</sup> Tačiau Renesanso metu kituose kraštuose tautos dalimi pradedama laikyti ir žemesnysis luomas, liaudis. Tokio tautos sąvokos supratimo netrūko ir Lietuvoje (pvz. Mikalojus Daukša, Andrius Volanas, Mykolas Lietuvis).<sup>15</sup>

Unijų nuostatai atkėlė lenkybei vartus į Lietuvą. XVI a. įvedama Lietuvoje administracinių pertvarkymų Lenkijos pavyzdžiu, bajorų teismai, Lietuvos bajorų teisių sulyginimas su Lenkijos bajorais.

Prie lenkybės ir lenkų kalbos plėtimo Lietuvoje prisidėjo ir bendrieji lietuvių ir lenkų seimai, giminystės santykiai, lenkų kėlimasis į DLK. Ypač po

13. 271: 16—17.

14. 172.

15. 151: 107, 109.

Liublino unijos (1569) gausėjo kraustymasis iš Lenkijos į Lietuvą dvasininkų, iš dalies ir valstybinių pareigūnų ar profesionalų. Lietuvos didikai, iš pradžių turėdami didesnę galią bei įtaką valstybės valdyme, kovojo už Lietuvos savarankiškumą. Iki XVI a. vidurio, iš dalies ir vėliau buvo stengiamasi varžyti valstybinių ir bažnytinių tarnybų davimą DLK-je ne jos piliečiams. 1542 ir 1544 m. Lietuvos seimai skundėsi, kad, nepaisant teisinių apribojimų, visos pareigybės administracijoje ir teismuose esančios atiduotos lenkams.<sup>16</sup> Bet Lietuvos bajorai, norėdami teisinių, ekonominių privilegijų, kaip kad turėjo Lenkijos bajorai, linko į artėjimą su Lenkija, ypač kai ėmė didėti pavojus iš Maskvos.

Lenkybei su lenkų kalba plisti Lietuvoje buvo palanki ir ta aplinkybė, kad šiuo laikotarpiu didieji Lietuvos kunigaikščiai gyveno Lenkijoje, lenkiškoje aplinkoje, apsupti lenkiškos politikos vairuotojų, dažnai daugiau lenkiškaisiais negu lietuviškaisiais reikalais rūpinosi.

Lenkų kalbos įtaka Lietuvos didikuose ir paskui bajoruose ėmė didėti, kai, Humanizmo ir Reformacijos laikotarpiu pradėjus kelti gimtąsias kalbas Pietų ir Vakarų Europoje (pirmiausia Italijoje ir Prancūzijoje), pačioje Lenkijoje XVI a. lenkų kalba išstumia lotynų kalbą tiek iš karaliaus dvaro, tiek ir apskritai iš viešojo gyvenimo. Žygimanto Augusto laikais visos konstitucijos skelbiamos lenkų kalba. 1536, 1538 ir 1539 seimų dienoraščiai rašyti lotyniškai, o nuo 1548 m. beveik visi lenkiškai.<sup>17</sup> O pačių lenkų kalbą Lietuvos aukštuomenės bei šviesuomenės akyse kėlė ir tai, kad Vakarų Europos įtaka ėjo į Lietuvą dažniausiai per Lenkiją bei anksčiau raštui specialioms ir abstrakčioms, kultūros ir civilizacijos gyvenimo sąvokoms taikomą lenkų kalbą. Dėl to šiokio gyvenimo reikalams ir lietuviams šviesuoliams (kurių nemažas būrys buvo išėjęs Krokuvos universitetą) tekdavo griebtis lenkų kalbos. Nevienas ir Vilniaus akademijos studentas lietuvis, kuris ruošėsi kunigu, privengė atlikti pamokslų pratybas lietuvių kalba, matyt, ne tik dėl vyravusios pažiūros, kad lietuvių kalba tėra prastuomenės kalba, bet ir dėl atitinkamos lietuviškos literatūros trūkumo, nors akademijos vadovybės ir buvo nustatyta, kad mokantieji lietuviškai studentai sakytų pamokslus lietuviškai. Jie tačiau mieliau (kad ir XVII a.) sakydavo pamokslus lenkiškai (žr. psl. 74).

Lenkų kalbos plitimą pirmiausia rytinės Lietuvos bajoruose lengvino ir tai, kad jie administraciniais bei viešiesiems valstybiniais reikalams buvo pramokę gudiškai, o tada jiems jau buvo įmanoma susikalbėti su lenkų šlėkta, palaipsniui artėti į lenkų kalbą.<sup>18</sup> Matyt, dvikalbiškumo plitimas, paremtas ir

16. 358: 57.

17. 229: 18.

18. 391.

kity veiksnių, vedė į gimtosios lietuvių kalbos pametimą, kurio pasėka buvo nutautimas.<sup>19</sup>

Lenkėjimas Lietuvoje prasidėjo nuo aukščiausių visuomenės sluoksnių. Kai iš Jogailos sūnaus Kazimiero (1440—1492), trylikmečio išrinkto didžiuoju Lietuvos kunigaikščiu, buvo dar reikalaujama mokytis lietuvių papročių ir kalbos (jei ta kalba nebuvo tik oficialioji valstybinė slaviškoji kalba), tai iš vėlesnių didžiųjų Lietuvos kunigaikščių Ponų Taryba to nebereikalavo.<sup>20</sup> Paskutinis Gediminaitis Žygimantas Augustas, didysis Lietuvos kunigaikštis ir Lenkijos karalius (1544—1572), jau pats vartojo ir rėmė lenkų kalbą, kuri jo metu buvo įsigalėjusi Lenkijos valstybiniame ir kultūriniame gyvenime.

Nors Lietuvos didikai ilgai dar laikėsi valstybinio lietuviškojo patriotizmo, bet jie palaipsniui priėmė lenkų kalbą. Įtakingiausias ir turtingiausias XVI a. vidurio Lietuvos didikas Mikalojus Radvila Juodasis, Lietuvos kancleris ir Vilniaus vaivada, unijos su lenkais priešas, kuris buvo vedęs Krokuvos vaivados Šidloveckio dukterį, savo dvare laikė daug lenkų, jų tarpe literatų, o pats susirašinėjo lenkų kalba ir ją laikė savąja. Jis pasirūpino, kad Šv. Raštas Lietuvos Brastoje būtų išleistas (1564) lenkiškai, o 1554 m. liepė ten pamaldas bažnyčiose laikyti lenkiškai, ne lotyniškai, „kad visi suprastų“. Atrodo, kad čia „visi“ turėjo reikšti Gudijos ir Ukrainos gyventojus (priklausiusius DLK-jai), o taip pat ir Lietuvos bajorus, mokėjusius slavų kalbą.<sup>21</sup> Mikalojaus Radvilos vaikaitis Jonušas Radvila 1615 m. rašė savo broliui etmonui Kristupui: „Nors lietuviu gimiau ir lietuviu teks man mirti, savo tėvynėje turime vartoti lenkų kalbą“ (Aczem sam Litwinem się urodził i Litwinem umrzeć mi przyjdzie, jednak idioma polskiego zażywać w ojczyźnie naszej musiemy).<sup>22</sup> Mat tada valstybinė, kultūrinė priklausomybė dar neremta etninės, tautinės kultūros skirtingumu, savarankiškumu.

Prie lenkų kalbos plitimo XVI a. pirmiausia Vilniuje ir jo apylinkėje prisidėjo Žygimantas Augustas ir jo puošnūs lenkų apsuptas dvaras Vilniuje. Lenkų kalba tolydžio plito aukštajame ir aukštesniajame Lietuvos visuomenės sluoksnyje ypač rytinėje Lietuvoje. Jau minėtasis Augustinas Rotundas, Žygimanto Augusto pavestas parašęs neišspausdintą Lietuvos istoriją, teigia, kad apie 1576 m. Vilniuje šlėkta buvo pasisavinusi lenkų kalbą, ir tik kaimiečiai tebekalbą lietuviškai. Pagaliau 1697 m. elekciniame seime priėmus Lenkijos ir Lietuvos didikų ir bajorų teisių sulyginimo įstatymą (*coaequatio iurium*), į

19. 151: 220.

20. 188: 15.

21. 151: 117.

22. 172.

Lietuvos teismus oficialia kalba buvo įvesta lenkų kalba, pakeitusi čia ligšiolinę oficialią slaviškąją raštinių kalbą.<sup>23</sup>

Kaip jau anksčiau matėme, su iš Lenkijos nešama *krikščionyste*, į Lietuvą (labiausiai į Vilniaus vyskupiją ir kapitulą, jos beneficijas) skverbėsi lietuviškai nemoką dvasininkai, Vilniaus ir Žemaičių vyskupijoms esant tiesiogiai priklausomoms nuo Lenkijos Bažnyčios.<sup>24</sup> Tad ir III Lietuvos Statutas (1588), kuris slaviškąją kanceliarinę kalbą pripažino oficialia valstybine visos DLK kalba, leido lenkų kalba naudotis bažnytinės administracijos reikalams. XVI a. nusiskundžiama dėl lenkų veržimosi į bažnytines tarnybas Lietuvoje. Ryšium su lenko nominacija į Vilniaus vyskupus Prakapas Baltramiejavičius „Cenzūros“ brošiūroje (Censvra, 1598) skundėsi, kad Lietuvoje geriausias bažnytines vietas — prelatūras, kanonijas, klebonijas — užima lenkai, ir lietuvis „niekur neįsispraus“.<sup>25</sup>

Nors jau III Lietuvos Statutas (1588) uždraudė duoti svetimšaliams pareigybes Lietuvoje, bet Bažnyčiai tas draudimas teimtas taikyti beveik po šimto metų, kai 1669 ir 1685 m. Vilniaus vyskupijos sinodų statutai ėmė reikalauti neprileisti prie jokių vyskupijos beneficijų kunigų svetimšalių ar atvykusių iš kitų vyskupijų ir nemokančių „vietos kalbos“ (*idioma loci*). O vietos kalba tuose statutuose Vilniaus vyskupijoje laikoma lietuvių ir lenkų kalbos.<sup>26</sup> Vis dėlto lenkų kalba Vilniaus bažnyčioje tolydžio stiprėjo. Vilniaus vysk. (1682—1684) Mikalojus Steponas Pacas, kuris, rodos, lietuviškai nemokėjo, įsakė klebonams sakyti sekmadieniais žmonėms pamokslus „po prostu“ (paprastai). Kadangi tada Vilniaus krašto bajorija jau buvo gerokai sulenkėjusi, greičiausia tai reiškė lenkiškai.<sup>27</sup> Dar apie lenkų kalbą bažnytiniame gyvenime žr. psl. 75 tt.

Šiuo laikotarpiu kai kur DLK-je lenkų kalbos mokyta ir *mokyklose*, pirmiausia Vilniaus vyskupijoje. 1528 m. Vilniaus vyskupijos statute įsakoma bažnyčių rektoriams pastatyti ir aprūpinti mokyklas besimokančiai jaunuomenei, laikyti mokytojus, kurie, be kitko, aiškintų mokiniams evangelijas ir šv. Povilo laiškus abiem — lietuvių ir lenkų — kalbomis, nors nežinia, ar daug tokių mokyklų buvo įsteigta.<sup>28</sup> Tose mokyklose mokyta skaityti, rašyti ir skaičiuoti lietuviškai ir lenkiškai; gabesni mokiniai buvo pamokomi ir lotynų

23. 197: XV, 311; 386: 52.

24. 148: 78.

25. 188: 291.

26. 67: 246.

27. 258: 118—119.

28. 188: 20.

kalbos. Daugiau į vakarus etnografinėje Lietuvoje pradinis mokslas buvo teikiamas lietuviškai, nors kai kuriose tokiose mokyklose, šalia lietuvių, buvo pamokoma ir lenkų kalbos. M. Valančiaus liudijimu, 1530 m. Joriškio klebonas Morkus Lanckis įsteigęs mokyklą, kurioje ūkininkų vaikus mokęs „ne vien žemaitiškai, bet ir lenkiškai“.<sup>29</sup> Dar apie lenkų kalbą mokyklose žr. psl. 70 tt.

Maždaug nuo XVI a. vidurio imta rasti Lietuvoje ir įvairių lenkų kalba rašytų raštų. Kai kurie jų pasižymi lietuvišku valstybiniu patriotizmu, gina lietuviškuosius interesus, kaip Vilniaus vaito Augustino Rotundo brošiūra, vaizduojanti lenko pašnekesį su lietuviu (Razmowa Polaka z Litwinem, 1564 ar 1565) ar ilgai Lietuvoje gyvenusio mozūro Motiejaus Strijkovskio kronika (Kronika Polska, Litewska, Żmudzka i Wszystkiej Rusi, 1582), parašyta pavedus Žemaičių vyskupui Merkeliui Giedraičiui. Strijkovskis buvo išmokęs lietuviškai ir pirmas DLK-je paskelbė savo kronikoje kiek ilgesnį taisyklingą lietuvišką tekstelį (13 metų prieš M. Daukšą) — pasikalbėjimą tarp žemaičio ir katalikų kunigo. Ir III Lietuvos Statutas paskui buvo pakartotinai verčiamas į lenkų kalbą.

## SLAVIŠKIEJI IR KITOKIE SKOLINIAI

Lietuvių santykiavimas su savo kaimynais slavais, germanais ir kitomis tautomis bei gentimis ir slavų bei kitų kalbų vartojimas pačioje Lietuvoje ilgainiui lietuvių kalbai atsiliepė labiausiai žodiniaus (žodyniniais, leksikos) tų kalbų skoliniais, nes kalbos žodyninis sluoksnis esti lengviau kitos, svetimos kalbos paveikiamas. Tų žodynių skolinių esama įvairių. Pavyzdžiui, krikščionybės plitimas lietuvių tarpe, prekybiniai lietuvių santykiai su kaimynais kartu su naujomis lietuvių kalbai sąvokomis, naujais dalykais bei daiktais nešė į lietuvių kalbą ir svetimų naujų žodžių. XVI—XVII a. lietuviškuose raštuose skolinių jau yra nemaža; dalis jų, žinoma, buvo vartojama ir gyvojoje kalboje, tarmėse.

Daugiausia lietuvių kalba yra gavusi slaviškųjų skolinių, mažiau germaniškųjų, dar mažiau kitų kalbų skolinių.

Iš rytinių slavų bei gudų kalbos yra gautas pvz. *mužikas* (gud. *mužik*); taip pat *asilas*, *blynas*, *bliūdas*, *liūtas*, *nedėlia* „savaitė, sekmadienis“, *sermėga*. Iš lenkų kalbos atėjo pvz. *pekla* (lenk. *piekło*), taip pat *lokamstva*, *palocius*, *popiežius*, *seimas*, *škala* „mokykla“, *žalnierius*. Lenkų skolinių ėmė vis daugėti po oficialiojo Lietuvos krikšto ir Liublino unijos.



Dalis XVI—XVII a. lietuviškuose raštuose pasirodžiusių slaviškųjų skolinių į lietuvių kalbą yra atėjusi anksčiau. Apie apytikrą tų skolinių atėjimo laiką yra palyginti sėkmingai iš pačių skolinių formos sprendęs K. Būga.<sup>30</sup>

Kai kurie slaviškieji lietuvių kalbos skoliniai, kaip *pūndas* (žem.), *pundūs* „pūdas“, *lenkas*, atrodo, yra mūsų gauti prieš X a., kada rytinių slavų, senovinėje rusų bei gudų kalboje tebebuvo nosiniai *q* ir *ę*, iš kurių ir gauti šiokių skolinių lietuviškieji *-un-* ir *-en-* dvigarsiniai junginiai, nes X a. rytiniai slavai šių nosinių jau nebeturi.

Kita slaviškųjų žodžių grupė, kaip *asilas*, *kubilas*, *šilkas*, *turgus*, paskolinti į lietuvių kalbą dar maždaug prieš 1150—1250 m., nes šių skolinių trumpieji *ĩ*, *ũ* atliepia slaviškus labai trumpus vad. redukuotinius *ĩ*, *ũ* (pusbalsius), kurie tada senovinėje rytų slavų kalboje dar nebuvo tam tikromis sąlygomis išvirtę į *e*, *o*. Jei šios grupės skoliniai būtų mūsų gauti vėliau, jų forma tada būtų buvusi kitokia, pvz. būtų ne *asilas* (iš *osĩlũ*), bet *\*aselas* (plg. vėlesnį rus. *asel*); ne *turgus* (iš *tũrgũ*), bet *\*targas* (plg. vėlesnį rus. *torg*).

Dalis gudiškųjų lietuvių kalbos skolinių, kaip *Kalėdos* (iš gudų *koliady*), *Velykos* (iš gudų *velik* (*denĩ*)), turėjo būti įsigalėję mūsų kalboje prieš 1387 m. (oficialųjį Lietuvos krikštą), nes jų nebegalėjo išstumti per lenkus į Lietuvą atėjusi krikščionybė su lenkiškaisiais skoliniais. Jei, pavyzdžiui, pirmosios šventės pavadinimas būtų gautas iš lenkų kalbos (plg. lenk. *kolęda* „kalėda, paviržis; Kalėdų giesmė“), tai šiandien šventė būtų vadinama *\*Kalendos* ar *\*Kalindos*, ne *Kalėdos*.<sup>31</sup>

Daugelis lietuvių antikinių krikštavardžių yra atėję pas mus per slavus. Pavyzdžiui, *Povilas* (iš gudų *Pavilũ*) yra paskolintas į lietuvių kalbą greičiausia XI a. (netrukus po rytinių slavų krikšto). *Dovydas* (iš *Dāwĩd*), *Mykolas* (iš *Mĩchāĩ*) gauti iš lenkų kalbos ne vėliau kaip XV a., kai lenkų kalboje dar tebebuvo ilgųjų balsių.<sup>32</sup>

Dėl gudų ir lenkų kalbų žodžių lyčių artimo panašumo kartais nėra aišku, ar žodis į lietuvių kalbą yra atėjęs iš gudų ar lenkų kalbos, pvz. *ponas*, *ubagas*, *vieryti* „tikėti“. Vėl kita dalis lietuvių kalbos skolinių yra atėjusi iš kitų kalbų per slavų kalbas, kaip *asilas* (iš *osĩlũ*), šis iš gotų *asilus*, o pastarasis iš lotynų *asellus*; ar *vyskupas* iš lenkų *wiskup* (tarmiškai), kai lenkai pavadinimą (*biskup*) gavo iš čekų (*biskup*), o pastarasis per vokiečių kalbą (sen. vok. aukštaičių *biscof*, vid. vok. aukštaičių *bischof*) atėjo iš lotynų kalbos (*episcopus*).<sup>33</sup>

30. 47: III, 749 tt.

31. 47: I, 432.

32. 61.

33. 246: 290.

Daug mažiau negu slaviškųjų skolinių XVI—XVII a. lietuviškuose raštuose (daugiausia leistuose Maž. Lietuvoje) pasitaiko germaniškųjų skolinių, kaip *budelis* „kankintojas“ (iš vid. vok. žem. *bodel* ar Rytų Prūsijos vok. kalbos *bodel*), taip pat *gasas* „gatvė“, *hercikis* „hercogas“, *kragas* „ąsotis“, *kunigas*, *liuosas* „laisvas“, *pinigas* (perdirbta iš ankstesnio *penigas*), *skūnia*, *skūnė* „daržinė“, *staldas* „tvartas“, *šiporius* „laivininkas“ ir kt. Jų didžiausia dalis paskolinta iš vokiečių kalbos įvairiais laikais, dalis dar nerašytiniu laikotarpiu, kaip *kunigas*, *pinigas*, kuriuodu bus atėję į lietuvių kalbą apie 1200 m. Labai retas skolinių mūsų gautas iš šiaurinių germanų (skandinavų), pvz. *gatvė*. Kaip jau ir ką tik minėta, kai kurie gotiškieji skoliniai yra atėję į lietuvių kalbą per slavus. Vokiškųjų skolinių XVI ir net XVII a. lietuviškuose raštuose tėra palyginti nedaug. Tų skolinių skaičius ilgainiui, germanizacijai stiprėjant, ima didėti Maž. Lietuvos lietuviškuose raštuose, paskui ir gyvojoje kalboje (iš dalies ir kaimyninėse Didž. Lietuvos tarmėse).

Yra XVI—XVII a. lietuviškuose raštuose kiek skolinių ir iš antikinių kalbų, pirmiausia lotynų kalbos, specialioms teologinėms bei apskritai mokslo, kultūros sąvokoms žymėti. Jie irgi daugiausia mūsų gauti trečiajai (dažniausiai slavų, germanų) kalbai tarpininkaujant. Kartais jie tebėra dar beveik neprisitaikę prie lietuvių kalbos sandaros dėsnų, vartojami nekartą ir svetima ar pusiau svetima rašybine forma, kaip pvz. *capitulum* „skirsnis“, *vikarius* (lot. *vicarius*) ir kt.

Baltai bei lietuviai ne tik skolinosi ar yra gavę skolinių iš kitų kalbų, bet ir patys yra skolinę savo žodžių kitiems, ypač žiloje senovėje.

Labai seni, dažnai dar prokalbiniai baltų skoliniai sutinkami Pabaltijo suomių kalbose, pvz. suomių, estų *oinas* (plg. liet. *avinas*, lat. *auns*, pr. *awins*). Jau matėme, kad nemaža lietuviškųjų skolinių yra DLK raštinės slaviškuose dokumentuose (žr. psl. 43 tt). Kai kurie lietuviški bei baltiški žodžiai yra patekę į slavų kalbas, pirmiausia paplitę kaimyninėse gudų, vakarinių rusų bei lenkų tarmėse (*dirvonas*, *gintaras*, *pakulos*, *ragaišis* ir kt.); dalis jų pateko ir į literatūrinę kalbą.

Nemaža lietuviškųjų žodžių yra patekę į Rytų Prūsijos vokiečių tarmę. Jų skaičius didėjo kartu su tenykščių lietuvių nutautimu bei nutautinimu. Pvz. *Kraitis* „vežimas, kuriame Lietuvoje vežamas kraitis į jaunosios namus“, *Schuppine* (:liet. *šiupinys*), *Talk*, *Talke* (: liet. *talka*).<sup>34</sup>

## KALBINĖS BEI ETNINĖS RIBOS

Lietuvių kalbos ploto ribos ir toliau kitėjo, tačiau joms nubrėžti nevienur trūksta detalesnių duomenų.

Lietuviai ilgainiui įsikūrė per karus su Kryžiuočių bei Kalavijuočių ordinais nusiaubtuose kraštuose, vakaruose bei pietuose, vad. dykroje (Sūduvoje), kur jie yra pradėję kurtis jau XV a., o XVI a. viduryje pradinė jotvingių krašto didelių miškų kolonizacija buvo apskritai baigta. Apie XVI a. vidurį lietuvių buvo apgyventas ir Latvijos pasienis.<sup>35</sup> Šiaurinėje Lietuvos teritorijoje gyvenę kuršiai buvo lietuvių asimiliuoti (žr. psl. 28).

Bet ilgainiui lietuvių kalbos plotas yra sumažėjęs ypač rytuose ir pietuose dėl slavų slinkimo į vakarus ir tuo pačiu lietuvių slavėjimo rytiniais bei pietiniais etnografinės Lietuvos paribiais. Gudai iš seno stūmėsi į rytinius etnografinės Lietuvos pakraščius, didiesiems Lietuvos kunigaikščiams traukiant Rusios gyventojus Lietuvos valstybės ginti, kai kryžiuočiai savo antpuoliais naikindavo ir grobdavo Lietuvos gyventojus. Dar palankesnės sąlygos gudams slinkti į vakarus susidarė rytinėje Lietuvoje, labiausiai po XVII a. naikinamų karų su Maskva ir Švedais ir po to ėjusių marų. Pvz. per 1654—1667 m. karus su Maskva ir Švedija labai nukentėjo Vilnius, ir jo srities gyventojų sumažėjo 41%, Trakų srityje 37%.<sup>36</sup>

Pagal J. Jakubovskį, XVI a. lietuviai rytuose gyvenę šiose senosios Vilniaus gubernijos vietose: visoje Trakų ir Vilniaus apskrityje (paviete), šiaurinėje Lydos aps. dalyje (be Lydos miesto), vakariniame Ašmenos ruože (be Ašmenos) ir tikriausiai didesnėje Švenčionių aps. dalyje (išskyrus pietvakarinį kampą, tarp Naročiaus ež. ir Neries), o Vileikos ir Dysnos aps. tada bus buvusi gudų gyvenama. Kauno, Suvalkų ir Gardino gubernijose lietuvių etnografinės ribos nuo XVI a. (iki 1912 m.) nebūsimančios žymiau pasikeitusios.<sup>37</sup>

Atrodo, kad rytinė lietuvių kalbos riba Jakubovskio nustumta per toli į vakarus. Geografas K. Pakštas XVI a. etninę lietuvių ribą veda toliau į pietus ir rytus negu Jakubovskis. Ji ėjusi apytikriai šiomis upėmis: Juodąja Ančia, toliau į rytus aukštutiniu Nemunu, Beržūna (lenk. Berezyna, gud. Biarezyna) iki Kriavos (Krėvos) žiočių, o nuo čia riba sukusi į Zaskonis (lenk. Zaškiewicze), ir ėjusi Naročios upe ir Naročiaus ežeru, toliau per Pastovį (lenk. Postawy, gud. Pastavy, Postaūje), Kazionis (seniau Ožiūnus, lenk. Koziany), Ikaznė (lenk.

35. 236: 80.

36. 236: 130.

37. 117: 4.

Ikažnį ir Drują, paskui Dauguva žemyn iki Daugpilio, Kaukonių (Kalkūnės); o jau nuo Subato šiaurinė etninė lietuvių riba beveik sutapusi su latviškąja Kuršo pietine riba iki Šventosios upės žiočių prie Baltijos jūros.<sup>38</sup>

Yra duomenų, kad XVI—XVII a. lietuvių gyventa ir už ką tik minėtos ribos į rytus, nors gal ir ne ištiesai. Pvz. Ikažnės (apie 14 km į rytus nuo Breslaujos) savininkas Leonas Sapiega 1596 m. apdovanojo Ikažnės katalikų bažnyčią ir įsakė ten laikyti lietuviškai mokantį kunigą, kad „Dievo žodis ir jo mokslas galėtų būti prastiems žmonėms aiškinamas“.<sup>39</sup> XVI a. randame nemaža lietuviškų pavardžių ir su išlaikytomis lietuviškomis galūnėmis ne tik Ašmenos dvarų inventoriuose (pvz. *Steikutis, Polonis*). Lydos kaimų inventoriuose (*Piliunas, Janelis Gaidžun, Vitas Palonis*), bet ir Gardino teismo aktuose (*Bakunas, Budrys, Dovkšys, Vaičys, Žvirblis*).<sup>40</sup> Tai rodytų, kad tie žmonės tada ar bent ne taip seniai anksčiau dar kalbėjo lietuviškai.

Pietvakariuose lietuvių kalbos ribą, t.y. kur susidūrė lietuvių kalbos plotas su prūsų bei jų genčių kalbos plotu Maž. Lietuvoje, yra mėginęs nustatyti Adalbertas Becenbergeris (Bezenberger).<sup>41</sup> Tam jis pasirinko skirtingais lietuviškais ir prūsiškais vietų pavadinimais bei jų formomis, būtent liet. *kiemas, kalnas, upė* ir juos atliepiančiais pr. *caymis (=kaimis), garbis, ape*, randamais sudurtiniuose vietovardžiuose (vokiškai *-kehmen, -kallen, -uppen* ir *-keim, -garben, -appen*). Pagal šių formų vietovardžių pasiskirstymą Rytų Prūsijoje Becenbergeris vedė tokią vakarinę lietuvių kalbos ribą: Labguvos apylinkė — Vėluva — Girdava — pietinė Rastenburgo sritis. Ši riba tinka bent XVI—XVII a.; tik kai kurie tyrinėtojai nesutinka, kad ta riba būtų siekusi priešordininius laikus (kaip teigė Becenbergeris).<sup>42</sup>

K. Pakšto nuomone, etninės Lietuvos riba pietvakariuose XVI a. apytikriai ėjusį šiomis upėmis: žemutiniu Prieglium, Alna, Ameita, Mauro ežeru, Ungura ir Geldape iki Juodosios Ančios.<sup>43</sup>

38. 245.

39. 245.

40. 328: 76—77; 217.

41. 26.

42. 197: XXVII, 541.

43. 245.

## LIETUVIŲ KALBOS VARTOJIMAS DIDUOMENĖJE IR PRASTUOMENĖJE

XVI a. jau daugiau autorių rašo apie lietuvių kalbą, jos skirtingumą nuo kitų kalbų, mėgina aiškinti jos kilmę (plg. psl. 50 tt). Pavyzdžiui, popiežiaus nuncijus J. Rudžieris (Ruggieri) savo 1568 m. pranešime apie padėtį Lenkijoje tarp ko kita pažymi, kad lietuvių kalba esanti visai skirtinga nuo lenkų ir vokiečių kalbų, turinti daug žodžių, skambančių lotyniškai. Reikšminga, kad jis užsimena ir apie lietuvių (ir žemaičių) kalbos panašumą ir giminingumą su prūsų ir latvių kalbomis.<sup>43\*</sup>

Ir XVI—XVII a. lietuvių kalba etnografinėje Lietuvoje pirmiausia buvo vartojama valstiečių, žemojo luomo lietuvių. Jie savo gimtąją kalbą išlaikė (iš dalies išskyrus lietuvių gyvenamo ploto pakraščius) ilgus amžius, ir jais pasirėmė lietuvių tautinis judėjimas, atgijimas su lietuvių kalbos kėlimu XIX amžiuje.

Lietuvių kalba aprašomuoju laikotarpiu plačiai skambėjo ne tik kaimuose ir miesteliuose, bet ji buvo gyva ir miestuose, neišskiriant nei Kauno ir Vilniaus. Vilniaus miesto ir akademijos istoriko M. Balinskio liudijimu, nors K. Sirvydo laikais „nemaža Gedimino sostinės miestiečių kalbėjo lenkiškai, tačiau didesniai tikėjimo dalykų supratimui buvo reikalinga senoji protėvių, t.y. lietuvių, kalba“.<sup>44</sup> Vilniaus miesto ir jo apylinkių asmenvardžių tyrinėjimai rodo, kad XVII a. pradžioje daugumas Vilniaus miesto prastuomenės buvo lietuviai, šneką lietuviškai, o Vilniaus apylinkės XVI a. pabaigoje ir XVII a. pradžioje buvo kone ištiesai lietuviškos, išskyrus mažas totorių ir kitų atsikėlėlių saleles.<sup>45</sup> Pilypas Ruigys (1675—1749), Maž. Lietuvos kunigas kalbininkas, lankęsis ir Kaune, savo lietuvių kalbos tyrinėjimo veikale (*Betrachtung der littauischen Sprache in ihrem Ursprunge, Wesen und Eigenschaften*, 1745) teigia, kad „prieš 50 metų Didžiojoje Lietuvoje buvo daug bajorų, kurie kalbėjo tiktai lietuviškai, ir įžymiosios Kauno miesto moterys itin mandagiai šnekėjo ir viena kitą pagerbdavo žodžiais *Tamista* [Eure Liebe], kurie čia [Prūsijoje] nėra vartojami“, o 1698 m. Kaune girdėjęs Kauno miesto burmistro sukurtą dainelę „O apynėli žaliūkėli“.<sup>46</sup> Lietuvių literatūros istorikas J. Lebedys,

43a. 188: 184—185.

44. 309: 15—16.

45. 399: 26, 33.

46. 169: 152, 155.

pasirėmęs gausesniais archyviniais duomenimis, teigia, kad nereikią abejoti XVII a. Kauno lietuviškumu: jis nesiskiriaš arba maža tesiskiriaš nuo kitų vietovių; jame labai daug lietuvių.<sup>47</sup>

Lietuvių nutautimas, savo gimtosios kalbos pametimas ypač lenkų kalbos nąudai šiuo laikotarpiu ėjo aukštajame lietuvių visuomenės sluoksnyje, pirmiausia diduomenėje (plg. psl. 53 tt).

Vidutiniai, labiausiai smulkesnieji bajorai daug ilgiau išlaikė savo gimtąją lietuvių kalbą. Ypač Žemaičiuose kone visi bajorai kalbėjo lietuviškai iki XIX a. tautinio atgimimo, kurio pirmatąk tarpe ir matome žemaičių bajorų. XVI a. žemaičių bajorai priešinosi svetimšalių siuntimui bei veržimuisi į jų kraštą, prašė Žygimantą Augustą leisti išsipirkti žemes, didžiojo kunigaikščio padovanoas Žemaičiuose lenkams, vokiečiams, vengrams, atimti valdines vietas iš lenkų, o duoti jas tik žemaičiams.<sup>48</sup>

Vidutiniai bajorai XVI a. pirmojoje pusėje dar plačiai vartojo lietuvių kalbą ne tik Žemaičiuose, bet ir toliau į rytus etnografinėje Lietuvoje. Tai jau anksčiaus galėjome pastebėti ir iš senos lietuvių bajorų giminės atstovo bei buvusio Karaliaučiaus universiteto profesoriaus Abraomo Kulviečio pavyzdžio. Ir įžymusis DLK lietuviškų raštų (spaudinių) pradininkas Mikalojus Daukša jaunatvėje dar nebus mokėjęs lenkiškai, o ir jo gimtinės Babėnų (tarp Dotnuvos ir Kėdainių) apylinkės bajorai XVI a., matyt, dar tebekalbėjo lietuviškai ir laikėsi lietuviškų tradicijų.<sup>49</sup> O Merkelis Petkevičius, gana turtingas bajoras, Vilniaus teismo raštininkas, kurio giminės DLK-je turėjo žemesnes vietininkų ir kitokias tarnybas, antrąją savo žmoną buvo vedęs kunigaikštę Giedraitę, išvertė į lietuvių kalbą ir 1598 m. išleido jo vardu žinomą kalvinų katekizmą (neeiluotą tekstą), kuris bus buvęs skiriamas ne vien liaudžiai.<sup>50</sup>

Nors kasdieniniame gyvenime tada lietuviai (valstiečiai, o XVI a. pradžioje ir diduomenė) kalbėjo savo gimtąją kalba, tačiau nelietuviškuose raštuose lietuvių *asmenvardžiai bei pavardės* neretai buvo svetinami, perkreipiami, taikantis prie svetimos kalbos (DLK valstybiniuose dokumentuose pirmiausia prie slaviškosios kalbos). Paprastai kiek pakreipiama garsinė tų tikrinių vardų forma. Pavyzdžiui, Kauno miesto burmistro Dajoto pavardė XVII a. dokumentuose rašoma: *Dawiata, Dowiata, Dowiato*. Dažniausiai raštuose vartojamos svetimės formos (be galūnės) krikštavardžiai. Kartais numetama ir pavardės galūnė arba ji neretai rašoma viename dokumente su galūne, kitame (arba net ir tame pačiame) be galūnės: *Jan Goýdelis* ir *Jan Goýdel, Jusis*

47. 186: 58.

48. 188: 273.

49. 188: 59.

50. 188: 18.

*Gryniunas* ir *Jus Gryniun*, *Powiłas Jankielunas* ir *Paweł Jankielun*, *Beniulis Norkaytis* ir *Beniul Norkaytis*.<sup>51</sup> Daugiau susvetimintų krikštavardžių bei pavardžių vartojama rytinės Lietuvos dokumentuose. Pavyzdžiui, XVII a. pradžios Vilniaus Šv. Jono bažnyčios santuokos ir krikšto registracijos knygose dar nemaža lietuviškos formos asmenvardžių su išlaikytomis galūnėmis, pirmiausia prastuomenėje. Bet XVII a. gale, dėl bendros lenkėjimo pažangos, daugiau lenkėja ir lenkinami ir Vilniaus bei jo apylinkės asmenvardžiai, labiausiai aukštesniojo luomo žmonių tarpe.<sup>52</sup> Pažymėtina, kad surastuose lietuviškuose teismų priesaikų tekstuose (XVII—XVIII a.), vartotuose ir rytinėje etnografinėje Lietuvoje, nors dažniausiai neįrašytuose teismo knygose, liudytojų vardai ir pavardės rašomos su lietuviškais galūnėmis.<sup>53</sup>

XVI a. lietuviai bajorai dokumentuose rašėsi lietuviškais ar slaviškais (ypač rytinėje Lietuvoje) tėvavardinėmis priesagomis. Pvz. Surviliškio aktuose užrašytas *Mikolai Buividonis* (1538), vėliau tas pats asmuo ir *Mikolai Buividovič* (1548).<sup>54</sup> Ką tik minėti XVII a. Vilniaus dokumentai rodo, kad to amžiaus gale imama vis dažniau prie lietuviškos pavardės sagstyti lenkiškas priesagas. Greičiausia lietuviškosios priesagos buvo vartojamos šnekamojoje kalboje, o paprastai slaviškais užrašomos oficialiuose aktuose. Tas asmenvardžio svetiminimas bei priesagos keitimas dažnai priklausė nuo dokumentą rašančiojo tarnautojo, jo nusistatymo, tometinio įpročio ir paties asmenvardžio nenusistojimo kalbamuoju laikotarpiu. Pvz. 1561 m. Naujosios Valios (Nova Volia, t.y. Virbalio) inventoriuje tas pats žmogus įvairiais atvejais užrašomas trejopai: *Ianek Tilženaitis*, *Ian Tilžanowicz* ir *Janko Tilžanin*.<sup>55</sup> Pažymėtina, kad žymiai ilgiau lietuviškas asmenvardžių, tėvavardžių formas išlaikė žemaičių bajorai. Iš 1567 m. kariuomenės sąrašo matyti, kad jie daugiau užrašyti lietuviškais lytimis, be slaviško perkreipimo (pvz. *Banis Pavilionis*, *Jonas Jurgaitis*, *Stasius Martinonis*) arba vardas ir tėvavardis užrašyti su mažu slavišku pakreipimu — numetant galūnę ar ir pavardės kamiene kurį rašmenį slaviškuoju pakeičiant (*Grigel Šimkoitis*, *Stasiuk Jokuboitis*, *Jasiulis Oleksevič*, *Grigalius Šimkevič...*).<sup>56</sup>

XVI a. atsiranda, pagal valstybinės raštinės slaviškosios kalbos tradiciją, ir trivardė (trinarė) asmens pavadinimo sistema — vardas, tėvavardis ir prievardis

51. 186.

52. 399.

53. 107: 290—304.

54. 104: 243.

55. 105: 636—651.

56. 188: 273.

bei pavardė, pvz. *Mikolai Janovič Tovtvil* „Mikalojus Janavičius Tautvilas“, kur *Janovič* yra tėvavardis (=Jonaitis, t.y. Jono sūnus). Aukščiau minėto Mikalojaus Buivydonio (Buivydovičiaus) sūnus Jonas akte vadinamas *Jan Mikolajevič Buivydoviča* (t.y. Jonas Mikolajevičius, vadinasi, jis buvo tėvo Mikalojaus ir pastarojo tėvo Buivydonio sūnus).<sup>57</sup>

To paties asmens pavadinimas, pavardė paprastai kitėjo pagal kalbą, kuria ji buvo rašoma. Aukščiau minėtas Abraomas Kulvietis lotyniškuose raštuose vadinasi *Culvensis* (*Abrahamus Culvensis*), jo giminaičiai gudiškuose to meto šaltiniuose rašėsi *Kulviet*, lenkiškuose *Kulwiec*, o Mažvydo giesmyne jo pavardė (verčiant iš lotynų kalbos) rašoma *Kulwiskis* (=Kulviškis).

Anuomet pavardės galėjo būti ir išverčiamos į svetimą kalbą pagal žodžio reikšmę. Kartais tas pats asmuo viename dokumente rašomas lietuvišku pavadinimu, kitame — išverstu (ypač slaviškai), pvz. *Kalwis* ir *Kowal*, *Tubis* (=Tūbis) ir *Szopowa!*.<sup>58</sup> Kiek anksčiau minėtuose Vilniaus dokumentuose koks XVII a. Galvelis to amžiaus gale išverstas į *Glovackj*, Obuolys, Obelinis į *Jablonskj*, Stulgys į *Stulginskj*. Kartais senoji pavardė ir naujoji (kad ir ne verstinė) duodamos kartu, sujungtos žodeliu „kitaip“, pvz. XVII—XVIII a. Kauno magistrato knygoje: *Kaspar Oszkapaltis alias Kozlowski*, *Makowski alias Jonelukaitis*, *Budrewiczowski alias Stankunas*.<sup>59</sup>

Taip pat ir lietuvių vietovardžiai svetimomis kalbomis rašytuose raštuose, dokumentuose pakreipiami, prisitaikomi prie tų kalbų (arba, bent didesnių, plačiau pažįstamų vietovių vartojami jau iš seniau kurioje svetimoje kalboje žinomi lietuviškojo pavadinimo atitikmenys), kartais ir iš žodžio reikšmės išsiverčiami į svetimą kalbą. Pvz. aktuose vienas Darsūniškio vls. kaimas rašomas suslavinta galūne *Angliniki* arba ir gudiškai išverstas *Uholniki*, o kitas kaimas *Girnekole* ir *Žornoklewcy*. Senosios Žemaičių žemės gyvenamosios vietovės XVI a. rašomos: *Bejsagola*, *Bojsagola* „Baisogala“, *Kol'teniany* „Kaltinėnai“, *Lavkovo*, *Lovkovo* „Laukuvá“, *Ojragola*, *Ejragola* „Ariogala“, *Žorany* „Žarėnai“ (prie Žarės upės).<sup>60</sup>

57. 104: 243.

58. 107: 290.

59. 186: 57—58.

60. 107: 290; 321.



## KALBINIAI DARBAI

Prireikus lietuvių kalbą vartoti viešajame, pirmiausia religiniame gyvenime, tikiybiniuose raštuose, teko pasirūpinti tam ir pačią kalbą pritaikyti. Šiam praktiniam reikalui apie XVII a. vidurį pradedamos rašyti lietuvių kalbos gramatikos, o lietuvių kalbos žodynai ir kiek anksčiau.

Kaip K. Jablonskis pažymi, Vilniaus akademijos jėzuitams, rimtai besirūpinantiems katalikybės atgaivinimu bei kova su protestantizmu Lietuvoje, „reikėjo pasirūpinti, kad pamokslininkai gerai mokėtų vietinių žmonių kalbą, reikėjo ugdyti kalbą, taikyti ją atitrauktinėms sąvokoms reikšti, kad ta kalba galima būtų visiškai aiškiai ir įtikinamai reikšti mintis, propaguoti katalikybę“.<sup>61</sup>

Manoma, kad Konstantinas Sirvydas (1579—1631) parašęs neišlikusią (nesurastą) pirmą lietuvių kalbos gramatiką „Clavis lingvae Litvanicae“. K. Jablonskis teigia, kad Vilniaus akademija buvo paruošusi ne vieną, bet kelias lietuvių kalbos gramatikas; kai kurios jų esančios ir išlikusios.<sup>62</sup>

Pirmą žinomą išlikusią spausdintą lietuvių kalbos gramatiką, turėjusią didelės įtakos, parašė tilžėnas Danielius Kleinas (1609—1666), ilgą laiką (1637—1666) buvęs Tilžės lietuvių parapijos kunigu, kuris ir pats buvo veikiamas Maž. Lietuvos lietuvių kovos dėl savo gimtosios kalbos teisių. Lietuviai Tilžėje buvo nepatenkinti mokytoju svetimšaliu, pakankamai gerai nemokėjusiu lietuvių kalbos, bet mokiusiu jų vaikus.<sup>63</sup> Kleinas, lietuvių kalbos gramatiką rašydamas, kaip iš jos lotyniškosios prakalbos galima spręsti, jautė ir tam tikrą patriotinę pareigą, anot J. Lebedžio, lyg prisijungdamas prie M. Daukšos tradicijos. Prūsijos lietuviams reikėjo paruošti lietuviškai mokančių dvasininkų ir lietuviškų religinių knygų. Todėl Prūsijos valdžia, savo rankose laikiusi ir visą viešąjį krašto gyvenimą, 1639 m. išleido potvarkį, kuriuo gerai lietuvių kalbą moką kunigai buvo įpareigoti paruošti „trumpą lietuvių kalbos gramatiką, be to, dažniausiai pasitaikančių ir sunkiausių lietuviškų žodžių žodyną“.<sup>64</sup> Tad Kleinas ir paruošė lotyniškai „Grammatica Litvanica“, išleistą 1653 m. Karaliaučiuje, ir jos kiek pakeistą sutrumpintą vokišką leidimą „Compendium Litvanico-Germanicum“ (1654). Jose Kleinas nustato lietuvių kalbos ir rašybos taisykles.

61. 107: 314.

62. 107: 315.

63. 187: 116.

64. 166: 71, 400.

Kitą lietuvių kalbos gramatiką, vardu „Compendium Grammaticae Lithvanicae“, 1673 m. Karaliaučiuje išleido Teofilis (Gotlybas) Šulcas. Tai buvo faktiškai Kristupo Sapūno (1589—1659), Didžiųjų Rūdupėnų (vėliau pavadintų Enciūnais) kunigo, dar bene 1643 m. parašyta pirmoji Maž. Lietuvoje lietuvių kalbos gramatika, kuriai Karaliaučiaus universitetas buvo 1651 m. davęs ir leidimą spausdinti. Tačiau autorius pats jos neišleido, gal dėl to, kad jau buvo išėjusi D. Kleino lietuvių kalbos gramatika, kurią ruošiant ir pats Sapūnas buvo savo žiniomis prisidėjęs.<sup>65</sup>

Pirmasis žodynas, į kurį buvo įtraukta lietuvių kalba, DLK buvo išspausdintas Vilniuje XVII a. Tai buvo trikalbis lenkiškai-lotyniškai-lietuviškas žodynas (Dictionarium trium linguarum), kurio sudarytojas yra Konstantinas Sirvydas (m. 1631), kilęs iš Anykščių apylinkės, Vilniaus akademijos auklėtinis, vėliau ir pats joje profesoriavęs (dėstęs teologiją ir Šv. Raštą), buvęs akademijos ir kitų Vilniaus bažnyčių lietuvių ir lenkų pamokslininkas. Žodyną nuodugnai yra tyrinęjęs K. Pakalka.<sup>66</sup> Žodynas buvo skiriamas Vilniaus akademijos studentams, kurie žemesnėse klasėse mokėsi lotynų kalbos, taip pat aplenkėjusiems ar ir lietuviškai nemokantiems dvasininkams. Žodyną ruošiant buvo nusižiūrėta į to meto lenkų žodynininkų M. Folkmaro (Volckmarus) bei B. Fontano ir G. Knapskio (Knapius) keliakalbius (lotynų-vokiečių-lenkų...) žodynus, jais pasiremta.

J. Lebedžio nuomone, Vilniaus akademijoje pagrindine gimtąja kalba bus buvusi laikoma lenkų kalba, todėl lietuviai, mokydamiesi lotynų kalbos, pirma turėjo mokytis lenkiškai, nes ir šiame žodyne pirmoj vietoj (antraštiniais) duodami lenkų kalbos žodžiai. Tuo akademija prisidėjo ir prie savo studentų lenkinimo.<sup>67</sup>

Šio trikalbio žodyno I laida, laikoma Sirvydo darbu, išėjo XVII a. pradžioje (leidimo metai dar nepaaiškėję). Jo težinomas vienas defektinis egzempliorius (be pradžios ir pabaigos), kurį Maskvoje surado K. Jablonskis (jo fotokopija yra Vilniaus universiteto bibliotekoje). Jame bus buvę apie 8800 antraščiažodžių, o lietuvių kalbos atitikmenų apie 6000. Tačiau žodynas nebuvo tobulas. Lietuviškų žodžių tebuvo palyginti nedaug, trūko terminų, reikalingų bažnytinės kalbos atitrauktinėms sąvokoms, nemaža lotynų kalbos žodžių neišversta į lietuvių kalbą, tad žodynas nedaug ką galėjo padėti lietuviškiesiems pamokslininkams ar rašytojams. Todėl Vilniaus akademija pasirūpino, kad 1631 m. būtų K. Sirvydo paruošta nauja (II) žodyno laida (ar naujas žodynas). To žodyno išėjo ir dar kelios laidos: 1642 (III laida, gal Jono Jaknavičiaus paruošta), 1677 (IV) ir 1713 (V).

65. 34: I, 264.

66. 309: 13—82.

67. 309: 16; 381: I, 200.

Žodyno III laida (1642) jau buvo žymiai patobulinta, turėjo apie 14 000 antraščiažodžių, o lietuviškų atitikmenų buvo apie 10 000, nes buvo pridėta sinonimų. Lietuviškuosius žodžius Sirvydas apskritai ėmė iš rytų bei pietų aukštaičių tarmių, kai ką ir iš raštų. Šioje laidoje Sirvydas labiau privengia svetimybų. M. Daukšos pavyzdys galėjo čia irgi prisidėti prie kalbos gryninimo pastangų. Skaičiuojama, kad III laidoje skolinių yra netoli 7%, daugiausia slaviškųjų (kurie sudaro apie 70% visų skolinių).<sup>68</sup> Žodyne nėra ilgainiui tarmėse ir kai kuriuose senesniuose raštuose paplitusių svetimybų, o jų vietoje duodami lietuviški atitikmenys, kaip *bovelna* (duodama *medžiavilnė*), *britva* (d. *skutiklis peilis*), *liekarst(v)a* (d. *vaistas*), *pakūta* (d. *gailysta, gailė*), *sumnenė* (d. *sužinis = sūžinis „sąžinis“*), *ubagas* (d. *grynas, neturtėlis, pavargėlis*), o I laidos pvz. *kriaučius, kuknia, pekla, rona* III laidoje pakeista į *siuvėjas rūbų, virtuvė, pragaras, pažeida*. Panašiai kaip ir G. Knapskis, Sirvydas vengia ir vad. tarptautinių žodžių, bendrųjų kultūros ir civilizacijos terminų, griebiasi naujadarų, pvz. *bylavietė* (arba *tiesavietė*) „teismo vieta“, *miestakelė* „gatvė“, *miestavaldys* „burmistras“, *negalėtuvė* „ligoninė“, *pirmapradė* „elementas“, *protomeilė* „filosofija“, *regyklė* „teatras“, *vaikavedys* „pedagogas“, *žiedyklė* „forma, modelis“. Naujadarams pasinaudoja plačiau įprastais lietuvių kalbos žodžių darybos būdais: priesagomis (kaip *-imas, -ybė, -inis, -iklis, -yčia...*), priešdėliais (*iš-, ne-, su-...*), žodžių sudūrimu (sudurtiniais žodžiais) ar ir žodžio (termino) sąvokos nusakymu keliais žodžiais. Nors Sirvydas, kaip rodo ir jo „Punktai sakymų“ (I d. 1629 m.), originali pamokslų knyga, gerai mokėjo savo gimtąją lietuvių kalbą, tuo metu nesant mokslinės lietuvių kalbos žodžių darybos analizės, jam nebuvo lengva kurtis naujadarų žmonių, liaudies kalboje trūkstamoms abstraktinėms sąvokoms, teko čia vadovautis daugiausia savo prigimtu kalbos jausmu. Tad nevienas Sirvydo naujadaras sukurtas ir pagal kitų kalbų darybinius (morfologinius) pavyzdžius, kaip *priepultinis* „atsitiktinis“ (:lenk. *przypadkowy*), *miestakelė* „gatvė“ (:lot. *via urbis*), *vaikavedys* „pedagogas“ (:gr. *paidagogos*).<sup>69</sup>

Leksikografijoje pateikdamas lietuvių kalbą šalia kitų Lietuvos viešajame gyvenime bejsigalinčių kalbų (lenkų ir lotynų), Sirvydo žodynas, vienintelis spausdintas DLK žodynas beveik iki XIX a. pabaigos, turėjo didelės įtakos ypač lietuvių rašto kalbos raidai. Jo teikiamų naujadarų nevienas ilgainiui yra įsigalėjęs mūsų kalboje, pvz. *aplinkybė, gydytojas, iškalba, kokybė, pratarmė, taisyklė, virtuvė* ir kt.

Maž. Lietuvoje D. Kleinas ruošė lietuvių kalbos žodyną, rinkdamas žodžius tiek iš gyvosios kalbos, tiek iš spausdintų lietuviškų knygų, taip pat panaudodamas ir minėtąjį K. Sirvydo žodyną. 1653 m. žodyno rankraštį Kleinas

68. 309: 70—73.

69. 309: 62 tt.

įteikė cenzūrai, bet žodynas nežinia kodėl nebuvo išspausdintas, o ir pats rankraščio originalas neišliko. Jurgio Gerulio nuomone, jo Karaliaučiaus archyve surastasis rankraštis „Lexicon Lithuanicum...“ yra Kleino žodyno nuorašas; tačiau tai nėra visai tikra.<sup>70</sup>

Maž. Lietuvoje ir keletas kitų asmenų ruošė lietuvių kalbos žodynus ar kiti rinko tik jiems medžiagą (pvz. Jonas Hurtelijus-Urtelis, F. Pretorijus vyresnysis, T. Šulcas, J. Perkūnas jaunesnysis), bet jų darbai nebuvo išspausdinti.

Maž. Lietuvos kalbiniai darbai buvo žinomi Didž. Lietuvoje, o pastarosios — Maž. Lietuvoje. Kaip minėta, Kleinas savo ruošiamam lietuvių kalbos žodynui pasinaudojo ir K. Sirvydo žodynu, o paties Kleino lietuvių kalbos gramatikos konspektas (*Gramatices Litvanicae*, išlikęs rankraštis) buvo žinomas D. Lietuvoje.<sup>71</sup>

## LITUVIŲ KALBA VIEŠAJAME GYVENIME

Šiuo laikotarpiu lietuvių diduomenei nutautus, o bajorijai, teisiniu, visuomeniniu ir politiniu požiūriu susilyginus su Lenkijos bajorais, vis lenkėjant, priimant lenkų papročius, kultūrą bei lenkų kalbą, lietuvių kalba tolydžio traukiasi į kaimą, valstiečia pirkia, ima nustoti prestižo. Ilgainiui lietuvių kalba virsta lyg provincijos tarme, tederančia žemesniojo visuomenės sluoksnio privatiniams susišinėjimo reikalams, nors ir tuo laikotarpiu reiškėsi bent atskiri balsai lietuvių veikėjų, kultūrininkų, suprantančių gimtosios kalbos reikšmę lietuvių tautai ir valstybei, ginančių tos kalbos teises.

Ir šiuo laikotarpiu nebuvo galima visai išsiversti be lietuvių kalbos ir kai kuriuose viešojo gyvenimo baruose. Svarbiausia sritis čia buvo Bažnyčia, kuri tikinčiuosius valstiečius (kurį laiką iš dalies ir bajorus) lietuvius tegalėjo pasiekti jų gimtąja kalba, nors šiaip ir bažnytiniame gyvenime, ypač jos viršūnėse, tolydžio reiškėsi aiškios lenkiškosios bei lenkinimo tendencijos. Be lietuvių kalbos nebuvo įmanoma teikti lietuvių valstiečių vaikams ir pradinio mokslo, o ir administracijos įstaigose tam tikras jų pareigūnų santykiavimas su valstiečiais be pastarųjų gimtosios kalbos nebuvo įmanomas.

70. 41: II, 33; 278: 30—31.

71. 247: 101.

## MOKYKLOJE

Mokyklų atsiradimas DLK-je glaudžiai susijęs su krikščionybės skleidimu. Daugiau mokyklų Lietuvoje ėmė rasti XVI a., kada, šalia žemesniųjų, įkuriama ir vidurinio tipo mokyklų, o 1579 m. įsteigiama ir Vilniaus akademija bei universitetas (kolegija veikė jau nuo 1570 m.).

1528 m. Vilniaus vyskupijos statutai įsako Lietuvos klebonams įtaisyti prie parapijų bažnyčių mokyklas, kur mokytojai aiškintų evangeliją bei šv. Povilo laiškus „lygiai abiem, lietuvių ir lenkų, kalbomis“.<sup>72</sup> Tačiau vyskupijoje tokių mokyklų, matyt, nedaug tebuvo įsteigta. O 1582 m. Vilniaus vysk. Jurgio Radvilos paskelbtas statutas apie lietuvių kalbą mokyklose jau ir neužsimena.<sup>73</sup>

Šiuo laikotarpiu *pradinės mokyklos* paprastai steigiamos prie bažnyčių; jų padaugėjo XVII a. Parapinėse mokyklose mokėsi bajorų, miestelėnų bei miestiečių ir valstiečių vaikai. 1579 m. Žemaičiuose buvo keliolika nevienodo lygio parapinių mokyklų. Jų neturėta vienodos programos. Motiejus Valančius rašo, kad XVI a. antrą mokyklą Žemaičių vyskupijoje įsteigęs (1530) Jonišio klebonas Morkus Lančkis (Łącki), o jos mokytojas, surankiojęs ūkininkų vaikus, mokęs rašyti ir skaityti ne tik žemaitiškai, bet ir lenkiškai. Tauragės evangelikų liuteronų mokykla, 1567 m. įsteigta Batakių seniūno Jono Šemetos, buvo įpareigota mokyti „žemaitiškai“.<sup>74</sup>

Kadangi pagrindinis dėmesys buvo kreipiamas į tikybinis reikalus, mokiniai tokiose mokyklose galėjo būti pamokomi gimtąja kalba tikėjimo dalykų — poterių, katekizmo, Biblijos ištraukų, giedojimo ir pan., skaityti ir kartais rašyti.<sup>75</sup> Nors nevienur etnografinės Lietuvos pradinėse mokyklose buvo mokoma ir svetimų kalbų, bet tokiais atvejais nebuvo galima išsiversti be lietuvių kalbos tarpininkavimo, mokant ypač lietuvių valstiečių vaikus.

Dar nėra paaiškėję, kaip plačiai pradinėse mokyklose mokyta lietuvių kalbos. Tai paprastai priklausė nuo mokyklos steigėjo (fundatoriaus), parapijos klebono, lietuviškai mokančio dėstytojo ir kt. Vis dėlto plačiau lietuvių kalbos bus mokę Žemaičiuose bei tose vietose, kur rungėsi katalikų ir reformatų bažnyčios (pvz. Šiluvoje). XVII a. didesnis dėmesys į lietuvių kalbą atkreiptas ir reformatų bendruomenių mokyklose, kai darėsi aišku, kad tos bendruomenės teišsilaikys, kai jų religija įsitvirtins miestiečiuose ir valstiečiuose.

Lietuvių kalbai mokytis pradinėse mokyklose iš pradžių tarnavo lietuviški katekizmai, pvz. 1598 m. vad. M. Petkevičiaus katekizmas (lenkų-lietuvių

72. 200: I, 165.

73. 188:200.

74. 197: XV, 746.

75. 188: 21.

kalba), 1680 m. kalvinistų elementorius-katekizmas (Pradžia mokslo dėl mažų vaikelių), laikytinas pirmuoju Lietuvos elementorium, o katalikų vaikai turbūt mokėsi iš 1605 m. vad. anoniminio katekizmo vertimo (pirmas katalikų elementorius-katekizmas, kaip spėjama, teišėjo 1759—1761 m.).<sup>76</sup>

Visai kitokia negu pradinėse buvo lietuvių kalbos padėtis *vidurinėse mokyklose*, kur mokslas tada ėjo lotynų kalba.

Nors apskritai nėra žinoma, kad Lietuvos vidurinių mokyklų programose būtų kur buvęs įrašytas lietuvių kalbos dėstymas, vis dėlto kartais lietuvių kalbos galėjo būti griebiamasi mokant kitų dalykų, žinoma, ten, kur buvo mokytojų lietuvių, o patys mokiniai geriau suprato lietuviškai, negu kita kalba dėstant.

Mokymo vyksme lietuvių kalbos, rodos, tekdavo griebtis pvz. Kėdainių reformatų mokykloje, 1625 m. įsteigtoje su 4 klasėmis, o 1649 m. paverstoje į gimnaziją. Ji nuo XVII a. antrojo ketvirčio buvo laikoma geriausia Lietuvoje. Kol gimnazijoje dirbo žmonės, atvykę iš svetur, negalėjo ir lietuviškai ko čia mokyti; tačiau buvo metas, kada joje dėstė ir lietuviškai moką asmenys. Reformatų sinodas Slucke 1630 m. nutarė, kad Kėdainiuose turj būti du pamokslininkai — vienas lenkų, kitas lietuvių pamaldoms, o asmenys tam turj būti taip parinkti, kad pamokslininkas galėtų kartu ir teologiją viešai mokyklose skaityti; ten visada turjs būti katekistas, mokąs lietuvių kalbą. Kėdainiuose buvo ir mokytojų lietuvių: 1648 m. Kėdainių gimnazijos rektorium buvo susijęs su lietuviškaisiais raštais Kėdainių burmistras Steponas Jaugelis-Telega, o jo sūnus Steponas 1675 m. buvo IV klasės prižiūrėtojas ir lektorius. Tad gal retkarčiais Kėdainių mokykloje teologiją dėstė asmuo, mokėjęs lietuviškai ir galėjęs atitinkamas sunkesnes vietas lietuviškai paaiškinti, nors Kėdainių mokykloje lietuvių kalba ir nebuvo dėstomoji.<sup>77</sup>

Paminėtina ir ano meto garsaus čekų pedagogo J. A. Komenskio (1592—1670), nuo 1628 m. gyvenusio Lenkijoje, pažiūra į lietuvių kalbos vartojimą vidurinėje mokykloje. Apie 1647 m. Kėdainių gimnazijoje, atrodo, pradėtas vartoti jo lotynų kalbos vadovėlis „*Janua linguarum reserata*“ (Atvertos kalbos durys), kur autorius aiškinasi neatsižvelgęs į krašte vartojamą lietuvių kalbą todėl, kad lietuviai paprastai moką keletą kalbų, o pati lietuvių kalba nesanti pakankamai išbulinta ir (kas atrodo perdėta) turinti didelių tarminių skirtumų. Tačiau jis ketinęs šį vadovėlį išleisti ir lietuviškai, jei pasisektų tam rasti mokytą vyrą.<sup>78</sup>

Kokią vietą lietuvių kalba turėjo jėzuitų XVI a. įsteigtoje ir jų vadovaujamoje *Vilniaus akademijoje* bei *universitete* (Alma academia et universitas

76. 151: 244—246.

77. 203: 40—41.

78. 151: 251.

Vilnensis societatis Iesu, 1579—1773), išsivysčiusiame iš 1570 m. atidarytos kolegijos? (Patį kolegija ir toliau liko universitetui priklausančia gimnazijos tipo mokykla, kurią pabaigus buvo galima stoti į universitetą.)

Jėzuitams, kaip tada ir apskritai mokslo pasauliui, mokslo bei mokymo kalba buvo lotynų kalba. Tačiau jėzuitai, Vilniaus vyskupo Valerijono Protasevičiaus pakviesti, į Lietuvą atvyko ir įkūrė Vilniuje akademią pirmiausia kovai su plintančia Lietuvoje Reformacija. Tuo tikslu, norint priėti prie plačiųjų tikinčiųjų sluoksnių, reikėjo kreiptis į juos, etnografinės Lietuvos gyventojus, jų pačių kalba. Vilniaus akademijos profesorius Laurynas Mankauskis (Monicovius), pats lietuvis kaunietis, 1595 m. pareiškė, kad Lietuvoje esą ir tol būsią blogai su tikrąja tikyba, kol nebūsią į liaudį siunčiami kunigai, moką lietuviškai.<sup>79</sup> Tam reikalui buvo būtina lietuvių kalba, kuri dar XVII a. pradžioje buvo plačiai vartojama ir bajorų, tik didikus ir gal tik tos kalbos išsižadėti palinkusius stambesniuosius bajorus teišskyrus.

Tikėjimo aiškinimui lietuvių kalba plačiojoje visuomenėje reikėjo paruošti žmonių. Lietuvos ir Lenkijos jėzuitų provincijos vizitorius J. Argentas (Argentus) viename savo memoriale, kalbėdamas apie 1582 m. įsteigtąsias Vilniaus seminarijas (diecezinę ir vad. popiežiaus alumnatą), pažymėjo lietuvių, latvių ir estų kalbų reikalingumą dvasininkams ir įsakė tuoju įvesti tų kalbų pratybas, jei susirastų kas gerai tas kalbas mokąs. Tačiau apie lietuvių kalbos įvedimą į seminariją dėstomuoju dalyku vizitorius nieko nepasakė.<sup>80</sup>

Tam tikybiniam dvasininkų reikalui Vilniaus jėzuitų noviciate buvo įsteigta „lietuvių kalbos akademija“ (taip pat tokios akademijos buvo latvių ir estų kalboms). Pagal jėzuitų studijų ir auklėjimo nuostatus, taip buvo vadinami studentų bei mokinių būreliai, kurių tikslas buvo geriau pasisavinti einamuosius dalykus. 1621 m. jėzuitų generolas M. Viteleskas (Mutius Vitellescus) pagiria Vilniaus jėzuitų noviciato rektorių, kad jis įsteigęs latvių, estų ir lietuvių kalbos akademijas. Ta „lietuvių kalbos akademija“, sudaryta noviciate, tegalėjo apimti tik būsimuosius jėzuitus, o ne visus studentus (mokinius).

„Lietuvių kalbos akademijos“ uždavinys buvo paruošti būsimuosius jėzuitus tikybinei veiklai lietuviškai kalbančiųjų tarpe. Kaip praktiškai buvo toje lietuvių kalbos akademijoje mokomasi, sunku pasakyti. Galima įsivaizduoti, kad buvo aiškinami lietuvių kalbos rašybos, gramatikos pradmenys, nagrinėjami žodyno bei stiliaus klausimai, gal verčiama iš lotynų kalbos į lietuvių kalbą, rašomi lietuviški pamokslai, kuriuo nors būdu paliečiami rašomosios kalbos ir jos santykio su tarmėmis klausimai.<sup>81</sup>

79. 236: 120.

80. 187: 203.

81. 187: 203—206.

Tiksčiau nežinoma, kaip ilgai veikė toji lietuvių kalbos akademija. Bene ji gyvavo iki pat 1773 m.<sup>82</sup>

Tuo tarpu neturima aiškesnių žinių, ar kaip nors sistemingiau buvo susipažįstama su lietuvių kalba ir pačioje Vilniaus akademijoje, kai joje, to laiko papročiu, dėstomoji ir akademijos vidaus gyvenimo kalba buvo lotynų kalba, juo labiau, kad akademijos studentai, o ypač profesoriai buvo įvairių kraštų, įvairių tautybių žmonės.

Anksčiau buvo literatūroje paplitusi nuomonė, kad Vilniaus akademijoje buvusi lietuvių kalbos katedra. Matyt, buvo remiamasi dar 1842 m. J. I. Kraševskio paskelbtu teiginiu, kad XVII a. pradžioje buvusios Vilniaus akademijoje įsteigtos lietuvių, latvių ir estų kalbų katedros, reikalingos katalikų misijoms. Tačiau J. Lebedys, tą klausimą specialiai tyręs, priėjo išvadą, kad čia kalbama apie jau anksčiau minėtą „lietuvių kalbos akademiją“, t.y. lietuvių kalbos būrelį noviciate bei lietuvių kalbos mokymo reikalo priminimą Vilniaus kunigų seminarijose, o lietuvių kalbos katedros buvimo pačioje Vilniaus akademijoje bent tuo tarpu dar negalima įrodyti.<sup>83</sup>

Jei lietuvių kalba ir nebuvo dėstomas dalykas Vilniaus akademijoje, ji galėjo būti koku nors būdu ten vartojama mokymo vyksme.

Yra žinių, kad ir akademijos studentai būsimieji kunigai buvo įtraukiami į panašų lietuvių kalbos lavinimąsi, koks buvo įvestas aukščiau minėtoje „lietuvių kalbos akademijoje“, kitaip sakant, kad panašios lietuvių kalbos pratybos buvo tęsiamos ir Vilniaus akademijoje. Kadangi jėzuitams labiausiai rūpėjo Lietuvoje paruošti žmonių skleisti katalikybei lietuviškai kalbančiųjų tarpe, jie, anot K. Jablonskio, nebruko lenkų kalbos, kaip tai darė mažamoksliai parapijų kunigai lenkai, patys nesistengdami išmokti lietuviškai. Vilniaus jėzuitų „Akademijoje buvo nustatyta, kad studentai, mokantieji lietuvių kalbą, pamokslų sakymo pratybas turi atlikti ne kuria kita kalba, o lietuviškai, kad, išėję iš akademijos, galėtų aiškia, gražia lietuvių kalba imponuoti lietuviškai kalbančiajai visuomenei“.<sup>84</sup>

Nors Vilniuje lietuvių ir lenkų kalbos tada laikyta vietinėmis, bet faktiškai lenkų kalba akademijoje pirmavo prieš lietuvių kalbą, kaip tai matyti ir iš K. Sirvydo trikalbio žodyno. Lietuvos provincijos jėzuitų kongregacija 1609 m. nustatė, kad mokiniai trijose žemesnėse klasėse turi pratintis rašyti rašinius lenkiškai, paskui lotyniškai. O lietuviai, kadangi nekalbą gerai lenkiškai, nes nesą lenkų kilmės, turį „būtinai išmokti lenkiškai kalbėti ir rašyti“.<sup>85</sup> Šiokį

82. 381: I, 95.

83. 187: 201 tt.

84. 107: 314.

85. 352.



nutarimą, matyt, bus paveikęs ir didesnis skaičius jėzuitų lenkų Lietuvos jėzuitų provincijoje.

Lietuvių buvo nusiskundžiama, kad lenkai bajorai didžiuojasi savo aukšta kilmė, stengiasi savo kolegas lietuvius žeminti, juos kaimiečiais vadindami, o jau aukščiau minėtas L. Mankauskis 1595 m. kaltino akademijos profesorius, kad jie materialiai neremią gabių lietuvių, nesudarą jiems sąlygų reikštis moksle. Matyt, akademijoje, jos studentuose būdavo ir ryškesnio tautinio trynimosi, nes nekartą jėzuitų vyresniųjų potvarkiuose Lietuvos jėzuitams nurodomas reikalas kovoti su tautiniais priešiškuais.<sup>86</sup>

Vis dėlto besiruošiantiems į kunigus lietuvių kalba buvo būtina pastoracinei praktikai lietuvių gyvenamose vietose. Iš Vilniaus kolegijų vizitavusių Lietuvos jėzuitų provincijų memorialų knygos matyti, kad mokytojai ir mokiniai buvo XVII a. raginami sakyti pamokslus ne lenkiškai, bet lietuviškai. O 1691 m. jėzuitų vyresniųjų jau pažymima, kad Vilniaus kolegijoje auklėtiniai pamokslų dalį turį sakyti lietuviškai „ne tam, kad klausytojus linksmintų juokais, bet kad priprastų kalbėti ir teiktų dvasinę naudą“.<sup>87</sup> Tų raginimų sakyti lietuviškus pamokslus, matyt, prireikė, kai nevienas mieliau pasirinkdavo pamokslų pratybas atlikti lenkiškai, nes lenkų kalba tada buvo labiau pritaikyta religiniam bei kultūriniam gyvenimui reikšti, turėjo tam specialių atitrauktinėms sąvokoms žodžių, terminų; antra, kai kurių moksleivių XVII a. gale jau buvo gėdinamasi viešai vartoti mažesnio prestižo lietuvių kalbą, o kiti, matyt, norėdami pridengti savo žemesniojo luomo kilmę, keitė ir savo pavardes „pagal kilmingųjų madą, nors patys nėra kilmingais gimę“ (jėzuitų vyresniųjų instrukcija liepia tai griežčiau sudrausti).<sup>88</sup> Lietuvių jėzuitų provincijų memorialuose reikalaujama bent pusę, o vėliau (XVII a. gale) bent trečdalį pamokslų sakyti gimtąja kalba (lietuviškai, vokiškai, latviškai).

Lietuvių kalba Vilniaus akademijoje galėjo būti panaudota pagalbine priemone, — kaip tai buvo daroma jėzuitų mokyklose su kitomis tautinėmis kalbomis, — mokant studentus lotynų kalbos, verčiant pratimus iš lotynų kalbos į gimtąją kalbą, mokant graikų kalbos ir kitais atvejais, kai tik dėstytojas mokėjo lietuviškai.<sup>89</sup> Pavyzdžiui, logikos paskaitose kai kurios sąvokos buvusios paaiškinamos lietuviškai.<sup>90</sup> Kad mokymo vyksme kalbamuojų laikotarpiu be lietuvių kalbos nebuvo išsiverčiama, rodo ir jau mūsų minėtas akademijos išleistas trikalbis K. Sirvydo žodynas, susilaukęs kelių leidimų, skiriamas naudotis studijuojančiam jaunimui (*in usum studiosae juventutis*), o taip pat ir

86. 381: I, 59—60.

87. 186: 221.

88. 186: 214.

89. 187: 209.

90. 151: 255.

kelios akademijos paruoštos lietuvių kalbos gramatikos. O savo „Punktais sakymų“ (I—II, 1629—1644) pats K. Sirvydas ne tik norėjo pateikti pavyzdžių lietuviškai sakantiems pamokslus, bet, kaip ir to leidinio lotyniškoje prakalboje pasisako, norėjo paskatinti ir kitus studijuoti lietuvių kalbą.

Pačių Vilniaus akademijos studentų šiuo laikotarpiu lietuvių kalba kartais ir viešai buvo pademonstruojama (kaip neviena ir kita kalba). 1589 m. įvairiataučiai akademijos studentai sveikino į akademiją atsilankiusį Zigmantą Vazą (Zigmantą III) ir lietuviškai (tekstas išspausdintas po daugelio kitų kalbų), o 1648 m. karalius Vladislovas Vaza (Vladislovas IV) buvo pasveikintas studentų aštuoniolika kalbų, jų tarpe ir lietuviškai. Tačiau tai dar nereiškė kokio ypatingo dėmesio lietuvių kalbai.

Tikybinių praktikos reikalui ir kai kurie iš svetur atvykę Vilniaus akademijos profesoriai stengėsi mokytis lietuviškai. Pavyzdžiui, akademijos profesorius portugalas Emanuelis Vega (Manuel de Vega, 1580—1594), išmokęs lietuviškai, padėjo vysk. Merkeliui Giedraičiui vizituoti Žemaičių vyskupiją, mokydamas katekizmo, sakydamas pamokslus, klausydamas išpažinčių. Pačių akademijos profesorių tarpe ilgainiui radosi ir daugiau lietuviškai mokančių, kai apie 1580 m. atsirado ir vis gausėjo jėzuitų lietuvių. Iš pastarųjų vienas iškiliausių buvo jau minėtasis Konstantinas Sirvydas (1579—1631), žinomas savo lietuvių kalbos darbais.

## BAŽNYČIOJE

*Katalikų Bažnyčia.* DLK-jos viešajame gyvenime lietuvių kalbai pasireikšti daugiau galimybių buvo bažnytinėje srityje, nes be tos kalbos negalima buvo sėkmingai skleisti tikėjimo dalykų lietuvių valstiečiuose bei baudžiauninkuose, kurie apskritai kitų kalbų nemokėjo. Bažnyčios gyvenime lietuvių kalba šiuo laikotarpiu buvo vartojama, nors ir ne visose etnografinėse Lietuvos vietovėse lygiai, pirmiausia per pamokslus, lietuviškai giedant giesmes, leidžiant lietuviškas religines knygas ir pan.<sup>91</sup> Bet ir bažnytiniame gyvenime lietuvių kalbai nevienur daugiau ar mažiau kliudė per pačią bažnyčią sklindanti lenkiškoji įtaka ir lenkų kalba (žr. psl. 55 tt).

Jau XVI a. pirmojoje pusėje lietuvių kalba stumiami lauk iš kai kurių bažnytinio gyvenimo sričių ypač rytinėje Lietuvoje, Vilniaus vyskupijoje. 1528 m. tos vyskupijos statutas jos bažnyčiose, kur lietuvių kalba buvo gimtoji, uždraudžia krikšto apeigose tarti formulę lietuviškai, nes esą „labai dažnai kunigas jos nemoka“, ir tuo būdu galėtų ją iškraipyti ir patį krikštą padaryti netikrą. Todėl formulė turinti būti tariama lotyniškai. Matyt, anksčiau ta

91. 97.

formulė buvo tariama vietine lietuvių kalba, kaip kad tose DLK-jos vietose, kur nebuvo kalbama lietuviškai, pvz. Palenkėje, katalikai buvo krikštijami lenkiškai.<sup>92</sup>

Lietuvių kalbos nemokėję dvasininkai pirmiausia buvo klebonai lenkai, kurie dažnai norėjo pasinaudoti Lietuvoje, kur krikščionybės skelbėjų dar ir šiuo laikotarpiu iš pradžių trūko, bažnytinėmis beneficijomis bei bažnyčių turtais. Tokie klebonai dažniausiai ir nesistengė lietuvių kalbos pramokti, o reikalingiausias tikybinės pareigas atlikti jie paprastai pavesdavo savo kamedoriams ar vikarams, kurie jas irgi atlikdavo dažniausiai nelietuvių kalba.<sup>93</sup>

Apie šio laikotarpio Lietuvos katalikų kunigų lietuvių kalbos nemokėjimą arba menką temokėjimą etnografinėje Lietuvoje yra nevienas ryškus liudijimas. Popiežiaus vizitatoriaus Tarkvinijaus Pekulo (Peculus) Medininkų (Žemaičių) vyskupijos 1579 m. vizitacijos duomenys rodo, kad Žemaičiuose daugelis dvasininkų menkai temokėjo lietuviškai. O buvo ten ir tokių klebonų lenkų, kurie, ir praleidę keliolika metų šiame krašte, vis dar nebuvo pramokę lietuvių kalbos. Parapijiečiai vizitatoriui skundėsi, be kitko, ir tuo, kad menkai atlyginami vikarai stengėsi striukinti savo pareigas, katekizacija visai nesirūpindavo, pamokslų nemėgdavo sakyti, o jei sakydavo, tai dažniausiai nelietuviškai, nes daugumas kaip reikiant nemokėjo lietuvių kalbos.<sup>94</sup>

Dar liūdnesnę lietuvių kalbos padėtį randame Vilniaus vyskupijoje. Popiežiaus Klemenso VIII legatas Aleksandras Komulėjas (Comuleus) 1595—1597 m. vizitavo šiaurinę Vilniaus diecezijos dalį, aplankydamas lietuviškąsias Neries krantų parapijas. Savo vizitacijos akte jis pažymėjo, kad daugelis bažnyčių be kunigų, o jei ten kuriose vietose ir buvę kunigų, tai jie, nemokėdami gimtosios lietuvių kalbos (*ob ignorantiam vulgaris lituanici sermonis*) bažnyčioms ir liaudžiai buvo visai nenaudingi.<sup>95</sup> Tokiai padėčiai pataisyti vizitatorius paskyrė iš Vilniaus vyskupijos lėšų 10 000 lenkiškų auksinų diecezinei seminarijai, kad joje mokytųsi 15—20 Vilniaus vyskupijos lietuvių, be to, dar 3000 auksinų Valerijono (vysk. Valerijono Protasevičiaus įsteigtai) bursai, kad ir joje būtų tinkamai išlaikomi keli lietuviai, o ne kurios kitos tautos jaunuoliai, kol jie įsigysią pirmąjį mokslo laipsnį. Bursos prefektas turįs būti irgi lietuvis.<sup>96</sup>

Yra ir dar nemaža duomenų bei dokumentų, rodančių apleistą lietuvių kalbos padėtį Bažnyčioje.

92. 200: I, 164—165; 107: 40.

93. 107: 40.

94. 188: 121.

95. 332: 12; 97.

96. 188: 199.

Nors jau buvo praėję 20 metų po Pekulo Medininkų vyskupijos vizitacijos, kai pasirodė M. Daukšos „Postilė“ (1599), tačiau savo kirčių žymėjimais ši postilė rodo, kad ji buvo skiriama lietuvių kalbos neprigimusiems. Ir XVI a. gale j parapijas bei kitokias bažnytines vietas dažnai paskiriami lenkai, o taip pat tebegyveno ir anksčiau paskirtųjų. 1590 m. Zigmantas Vaza teikė Josvainių klebonu Motiejų Kobilinskį, pažadėdamas (ir 1593 m. tai pakartodamas) po šio mirties pateikti tik lietuviškai mokančius kunigus. Tačiau vėliau Kobilinskis gavo dar Kėdainių bažnyčią, o paskui buvo paskirtas Žemaičių kanauninku. 1611 m. Tryškių ir Raudėnų bažnyčių steigimo akto patvirtinime Zigmantas Vaza rašo, kad tame krašte (t.y. Žemaičiuose) labai trūksta kunigų, ypač mokančių lietuviškai. Panaši mintis reiškia ir 1612 m. Telšių fundacijos papildinimo rašte.<sup>97</sup>

Ryškiai, nors gal kiek ir sutirštintomis spalvomis, apibūdinamas lietuvių kalbos nepaisymas ir vieno nežinomo jėzuito Vilniaus kolegijos 1619 m. aprašyme, kur, be kito, sakoma, kad Lietuvoje „klebonai, kurie buvo kaimuose ir miestuose skiriami, buvo lenkai, nemoką krašto kalbos. Ir todėl nei išpažinčių nebuvo klausoma, nei Dievo žodis nebuvo aiškinamas lietuvių kalba“. Ir pačiame Vilniuje, kuris turįs 18 bažnyčių, dvasininkais apšventintą katedrą ir keturių ordinų vienuolius, nebuvę kas sugebėtų, iki jėzuitams atvykstant, lietuvių kalba pamokslus sakyti.<sup>98</sup> Ir Daukšos postilės prakalboje (1599) aiškiai sakoma, kad dvasininkai lietuvių kalbos nemoką.

Daugelis lietuvių kalbos nemokančių dvasininkų Lietuvoje ir nenorėjo tos kalbos mokytis. Šitokie asmenys neretai gerai mokančiuose lietuvių kalbą dvasininkuose matė ne tiek savo profesijos kolegas, kiek varžovus, kurie tam tikra prasme grėsė jų „saugumui“. Tatai labai ryškiai matyti iš 1575.VII.23 Medininkų kapitulos rašto popiežiui ryšium su Merkelio Giedraičio kandidatūra į Žemaičių vyskupus. Rašte pažymima, kad Žemaičių vyskupija buvusi labai apleista tų vyskupų, kurie nemokėjo lietuvių kalbos. Be kitų argumentų, kuriais Giedraičio kandidatūra remiama, kapitulos rašte sakoma: „... sklandžiai mokėdamas kalbėti gimtąją žemaičių kalba, [Giedraitis] nuoširdžiau ir našiau galės darbuotis čiaabuvių gyventojų tarpe... Jis gi, tartum Dievo Apvaizdos įkvėptas, toks naudingas šiai vyskupijai, bet jis taip nepatinka tiems, kurie nemoka žemaičių kalbos“.<sup>99</sup>

Lietuvių kalbos apleidimas etnografinės Lietuvos religiniame gyvenime ėjo iš pačių Lietuvos-Lenkijos bažnytinės ir pasaulinės valdžios viršūnių.

Pats Lietuvos Katalikų Bažnyčios hierarchinis priklausymas iš seno nuo Lenkijos (Gniezno) arkivyskupo nebuvo lietuvių kalbai bažnyčioje naudingas, nes ten Lietuvos bažnyčios reikalais maža tesirūpinta ir nekalbėta apie kunigų

97. 188: 242—243.

98. 100.

99. 100.

trūkumą Lietuvoje, juoba kad tas kunigų trūkumas besitaikstantiems į kapitulą ir klebonų beneficijas Lenkijos dvasininkams teikė tam tikrų patogumų.

Ir didžiojo kunigaikščio bei didikų patronato (prezentacijos) teisė (parinkti kandidatus į bažnytines vietas) toli gražu ne visada paisė kandidatų lietuvių kalbos mokėjimo. Vyskupams prašant, didysis kunigaikštis savo patronato teisę ilgainiui susiaurino, ypač Žemaičiuose, pačių vyskupų naudai. 1677 m. karalius atsisakė Žemaičiuose nuo patronato teisių eilėje parapijų (Veliuonoje, Raseiniuose, Viduklėje, Šiauliuose, Varniuose, Kaltinėnuose, Betygaloje), kad į parapijas kunigais nepatektų, kaip lig tol, nemoką „lietuvių arba žemaičių kalbos“ bei neturį pakankamo dvasininko mokslo.<sup>100</sup>

Lietuvių kalbos padėtis etnografinės Lietuvos Bažnyčioje, žinoma, priklausė ir nuo Lietuvos vyskupų, kurių toli gražu ne visi mokėjo lietuviškai. Tik Merkelis Giedraitis (1576—1609) čia labiau išsiskiria iš kitų savo lietuviškumu ir rūpinimuosi lietuviškai kalbančiais kunigais katalikybei atgaivinti Žemaičiuose. Bet jau jo įpėdinis Mikalojus Pacas nežinia ar mokėjo lietuviškai; jo išrinkimo rašte kapitula nieko nepasakė apie jo lietuvių kalbos mokėjimą, nors to lauktume, nes, jo pirmatako Giedraičio kandidatūrą į vyskupus svarstant, kaip tyčia labai svarbų vaidmenį vaidino lietuvių kalbos mokėjimo motyvas. Dar blogesnėje padėtyje vyskupų lietuvių kalbos mokėjimo požiūriu buvo Vilniaus vyskupija.

Taip pat ir Lietuvos vyskupijų kapitulų narių sudėtis anaipol nerodė lietuvių persvaros. Prieš M. Geidraičiui tampant Žemaičių vyskupu, kapitulos sudėtis nežinoma. Bet po 33 Giedraičio vyskupavimo metų kapituloje vis dar buvo eilė lenkų. Juo labiau prieš Giedraitį kapitula bus buvusi mišri, ir nevietinės kilmės kanauninkų buvo joje daugiau. Vilniaus vyskupijos kapitula lietuviškojo elemento požiūriu buvo blogesnėje padėtyje. 1570 m., Reformacijos sąjūdžio metu, Vilniaus kapituloje iš devynių kanauninkų tik vienas tebuvo lietuvis, beveik visi kiti buvo svetimšaliai, o paskutiniame XVI a. dešimtmetyje Vilniaus kapituloje iš 11 prelatų ir 18 kanauninkų vos 3 (geriausiu atveju 4) tebuvo lietuvių kilmės.<sup>101</sup>

Tokia lietuvių kalbos padėtis Bažnyčioje nebuvo normali. Nors daugelis lietuvių didikų ypač XVII a. jau buvo pametę savo gimtąją kalbą, vis dėlto be lietuvių kalbos nebuvo galima išsiversti, norint sėkmingai mokyti tikėjimo dalykų žemesnijį luomą, valstiečius, kurie apskritai tik lietuviškai temokėjo; o ir žymi dalis bajorų kalbamuojų laikotarpiu tebekalbėjo lietuviškai. Be to, didikų kova dėl Lietuvos valstybinio savarankiškumo, priešunijinės tendencijos nors ir ne būtinai reikalavo viešajame Lietuvos gyvenime lietuvių kalbos vartojimo, vis dėlto tai iš dalies parėmė ir lietuvių kalbą bent bažnytiniame gyvenime, juo labiau, kad Renesanso laikotarpis su savo kova dėl tautinių kalbų teisių

100. 3: 58.

101. 67: 220—222; 3: 66; 100.

negalėjo nedaryti tam tikros įtakos ir Lietuvos gyvenimui. Bene ryškiausiai ir lietuvių kalbos siejimas su kova dėl valstybinio savarankiškumo matyti iš ką tik minėto Merkelio Giedraičio siūlymo į Medininkų (Žemaičių) vyskupus. Dėl jo kandidatūrosėjo kelerių metų (1574—1576) kova, nes mat tos vyskupijos sostą norėjo gauti lenkas Jokūbas Voroneckis, Gniezno arkivyskupo Jokūbo Uchanskio seserėnas, palaikomas ne tik paties arkivyskupo, bet ir popiežiaus nuncijaus. Lietuviai priešinosi Voroneckio kandidatūrai ne tik todėl, kad jis svetimšalis (ne Lietuvos pilietis, neturįs indigenato), bet vienu iš svarbių argumentų Giedraičio kandidatūrai paremti nurodė jo lietuvių kalbos mokėjimą. Ir pats Giedraitis buvo vienas įžymiausių kovotojų dėl Lietuvos valstybinio savarankiškumo.<sup>102</sup>

Lietuviai (pirmiausia didikai) gynė aukštąsias bei aukštesnes Lietuvos pareigūnų vietas, pareigybes daugiausia politiniais ir ekonominiais sumetimais. Tačiau tam tikra, kad ir nedidelė aukštesniojo luomo bei bajorų dalis suprato, koks pavojus gresia dėl lietuvių kalbos paniekimo viešajame gyvenime, jos iš ten išstūmimo. Tatai galima suvokti iš M. Giedraičio veiklos, o ypač ryškiai ir iškalbingai tai nusakyta Mikalojaus Daukšos postilės (1599) prakalboje.

Lietuvių kalbą bažnytiniame gyvenime, pradedant XVI a., pradėjo remti bajorai. Mat dar XV a. Lietuvoje šeiminkavo ir balsą turėjo negausūs didikai, o XVI a. iškilo ekonomiškai sustiprėjusi bajorija, iš didžiojo kunigaikščio gavusi žemių su valstiečiais, kurie jiems dirbo ir duokles davė. XVI a. antroje pusėje valstybės šeiminkais pasidarė bajorai, o didikai vėliau tapo jų vadais. Ta bajorija ėmė vis labiau veržtis ir į valstybės valdymą, kuriame lig tol tedalyvavo didikai. Bajorų gyvenimas tolydžio kilo, didėjo ir jų kultūriniai reikalavimai. Bajorų dėmesį lietuvių kalbai bažnytiniame gyvenime K. Jablonskis taip nusako: „Verždamiesi į viešumą, Lietuvos bajorai kėlė viešumon ir savąją kalbą ta forma, kuria ji buvo vartojama, būtent šnekamosios kalbos forma. Kalbos klausimas kilo ten, kur be jos negalima buvo pasiekti to kultūrinio lygio, kuris atitiko bajorų sąmonę, visų pirma bažnyčioje“.<sup>103</sup>

Dėl tos priežasties lietuvių kalbos reikalas ypač aktualus turėjo būti Vilniaus vyskupijoje, kur daugelyje vietų buvo dvasininkai lenkai bei šiaip svetimtaučiai, nemoką lietuvių kalbos.

XVI—XVII a. naujai statomų Lietuvos bažnyčių donaciniuose aktuose (dažniausiai duotuose bajorų) dažnai įrašoma sąlyga, kad atitinkamos bažnyčios klebonas ar vikaras mokėtų lietuviškai. Pavyzdžiui, didysis kunigaikštis Žygimantas I Senasis, Semeliškių klebono Adomo Jokūbavičiaus, kuriam priklausė ir Žiežmarių bažnyčia, prašomas, 1511 m. padidino Žiežmarių bažnyčios aprūpinimą, kad prie tos bažnyčios galėtų būti išlaikomas kunigas,

102. 188: 42.

103. 107: 42.

kuris mokėtų sakyti lietuviškai pamokslus.<sup>104</sup> 1597 m. Zigmantas Vaza apdovanojo Naujojo Punsko bažnyčią, pasilaikydamas teisę teikti tikta lietuviškai mokantį kleboną. Pajevonio bažnyčiai Zigmantas Vaza reikalauja filialisto-kamendoriaus, mokačio „lietuviškai ar žemaitiškai“ (*linguae Lituaniae aut Samogiticae gnarum*). Jonas Alfonsas Lackis, Žemaičių kaštelionas, Biržų ir Rodūnės tijųnas, su savo žmona Joana Tolvaišaitė pastatydino Lapėse, netoli Kauno, bažnyčią ir 1639 m. fundaciniame akte reikalavo, kad tos bažnyčios klebonas mokėtų lietuvių kalbą, kuri tai vietai esanti labai reikalinga.<sup>105</sup>

Taip pat ir daugelyje kitų donacinių dokumentų reikalaujama, kad lietuvių gyvenamose srityse klebonai (ar ir vikarai) mokėtų lietuviškai, sakytų lietuviškus pamokslus, pvz. Josvainiuose (1590), Stakliškėse (1593), Rietave (1596), Plateliuose (1598, 1612), Vilkijoje (1601), Vainute, Žvingiuose (1606), Tryškiuose ir Raudėnų filijoje (1611), Telšiuose (1612), Plungėje (1617), Radviliškyje (1619), Žarėnuose (1626), Kamajuose (1651), Gelvonuose (1686).<sup>106</sup>

Tokiais bei panašiais duomenimis remdamasis, J. Fijalekas savo studijoje apie ankstyvąją Lietuvos krikščionybę stengiasi parodyti, kaip lenkai darę daug žygių palaikyti lietuvių kalbos teisėms Lietuvos Katalikų Bažnyčioje. Bet greičiau jau tie įrašai dėl lietuvių kalbos reikalavimų donaciniuose bažnyčių dokumentuose parodo, kad, anot Z. Ivinskio, „ateiviai kunigai, tapę ‘nebyliais’ apaštalais, buvo ėmę nepaisyti lietuvių kalbos tose srityse, kur tik ji tebuvo suprantama. Vadinas, Fijaleko pateikiami faktai patvirtina, kad reikalas buvo net tvarkomas iš viršaus ir todėl įrašomas į aktus, kad beneficija besinaudojantis kunigas mokėtų lietuviškai“.<sup>107</sup>

Nemažas paskatas lietuvių kalbai palaikyti ir Katalikų Bažnyčios gyvenime buvo Reformacija, kuri savo veikloje ir rėmėsi gimtosiomis kalbomis. Tačiau, kaip jau ir matėme, dar ir prieš Reformaciją buvo įrašoma į bažnyčios steigimo bei donacinius aktus sąlyga, kad jos kunigas mokėtų lietuviškai. Tad kartais tos kalbos reikalavimas ėjo iš pačių katalikų parapijiečių bei bažnyčios steigėjų ar ir atitinkamų valdovų.

Norėdami stiprinti katalikybę plačiuosiuose liaudies sluoksniuose ir kovoti su Reformacija, Lietuvos katalikų dvasininkai turėjo daugiau dėmesio kreipti ir į lietuvių kalbą. Į vietinių kalbų vartojimą atkreipė dėmesį Tridento visuotinis bažnytinis susirinkimas (1545—1563), kurio nutarimai buvo priimti DLK (kaip ir Lenkijoje) 1582 m. Tai bent iš dalies irgi vertė dvasininkus daugiau paisyti

104. 107: 43.

105. 67: 310—311.

106. 186; 151: 227.

107. 97.

lietuvių kalbos, jos mokytis, ieškant priemonių katalikybei Lietuvoje stiprinti.

Ypač jėzuitai suprato vietinės (lietuvių) kalbos reikšmę etnografinėje Lietuvoje. Šiaip jie apskritai nesirūpino vietinėmis kalbomis, rėmėsi lotynų kalba, o Lietuvoje, kur jie pakviesti atvyko 1569 m. kovoti su Reformacija, pirmiausia atsižvelgė į aukštesnius, valdančiuosius sluoksnius ir rašė čia beveik vien lotyniškai ir lenkiškai. Bet jie gerai suprato ir lietuvių kalbos reikšmę katalikybei skleisti lietuvių liaudyje, kitos kalbos, be savo gimtosios, nemokančioje; tuo požiūriu jie pripažino lietuvių kalbai teises.<sup>108</sup>

Apie 1580 m. atsirado jėzuitų lietuvių ir jų skaičius vis didėjo, todėl tada ir lietuvių kalba tikybiniais reikalais galėjo būti kiek plačiau panaudojama. Iš išlikusių jėzuitų sąrašų (iki XVIII a.) matyti, kad jie turėjo lietuviškai pamokslus sakiusių dvasininkų (Kauno rezidencijoje, Vilniaus, Kražių, Pašiausės kolegijose ir kt.). Eilę metų Vilniuje lietuviškus pamokslus sakė Konstantinas Sirvydas, kuris vykdavo jų sakyti ir į misijas; taip pat Jonas Jaknavičius, Kazimieras Kelpša ir kt. Jėzuitai, įvedę pastovų lietuviškų pamokslų sakymą, iš pradžių (1570) Vilniuje sakė pamokslus itališkai, vokiškai ir lenkiškai. Kiekvienoje jų kolegijoje būdavo sakomi pamokslai ir lenkų kalba; jie buvo sakomi ir Kražiuose.<sup>109</sup>

Yra kiek žinių, kad ir pranciškonai, dominikonai ir karmelitai bent XVII a. turėjo lietuviškai sakančių pamokslus dvasininkų.

Viename XVII a. pirmosios pusės pranciškonų vyresnybės potvarkių rinkinyje Vilniaus pranciškonų vienuolyno naujokams įsakoma pratybas atlikti lietuviškai, nes jie ir po įžadų nebūsią įšventinami, jei gerai nemokėsią lietuvių kalbos. To paties reikalaujama iš Kretingos ir Kauno vienuolynų (o pastarojo vienuolyno gvardijonas turįs prižiūrėti, kad klierikai tarpusavy lietuviškai kalbėtųsi).<sup>110</sup> Pasitaiko XVII a. pranciškonų ne tik lietuviškai kalbančių, bet ir sąmoningų lietuvių kalbos teisių gynėjų. Viename 1654 m. rašte reikalaujama bernardinų gvardijonais Lietuvoje skirti „tik lietuviškai kalbančius Lietuvoje gimusius lietuvius“.<sup>111</sup>

Reformacijos paskatinti, katalikai ėmė kreipti dėmesį ir į lietuvišką liaudies giedojimą bažnyčioje, nors yra galimas daiktas, kad tokios giesmės galėjo būti katalikuose žinomos dar ir prieš Mažvydo katekizmo (1547) pasirodymą. Žemaičių vyskupas M. Giedraitis rūpinosi, kad per procesijas būtų giedamos liaudies giesmės. Tokį rūpinimąsi rodo ir S. M. Slavočinskio paruoštas giesmynas (Giesmės tikėjimui katolickam priderančios, 1616); jo pratarmėje

108. 97.

109. 97.

110. 186: 222.

111. 97.



autorius sakosi knygą paruošęs tiems, kurie nori Lietuvoje girdėti giedant gimtąja kalba.

*Reformatų Bažnyčia.* Nors Reformacija (bei įvairios jos grupės), skleisdama savo tikėjimą, rėmėsi atskirų tautų kalbomis, vis dėlto jos santykis su lietuvių kalba ne visą laiką tebuvo vienodas, nes ir nevienodi buvo Reformacijos plitimo veiksniai ir sąlygos Lietuvoje. Plačiau tą klausimą XVII a. Reformacijos judėjime Lietuvoje yra tyrinėjusi I. Lukšaitė.<sup>112</sup>

Iš pradžių Reformacijos judėjime, galima sakyti, nesirūpinta lietuvių kalba. To priežasčių buvo dvi svarbesnės. Viena, svarbiausieji Reformacijos užtarėjai bei palaikytojai iš pradžių buvo Lietuvos didikai (kaip Radvilai ir kt.), kurie patys kone visi jau buvo linkę tevertoti lenkų kalbą. Ir dar daugiau: 1563 m. Brastoje M. Radvilos Juodojo išsprendintoji Biblija lenkų kalba, kaip iš jos prakalbos matyti, turėjo tarnauti Lietuvos ir Lenkijos evangelikų kalvinistų unijai (... *uno consensu ecclesiarum Lithuanicarum et Polonicarum*). Ir taip darė M. Radvila Juodasis, nors jis kovojo dėl DLK savarankiškumo, nes mat jo, kaip ir daugelio kitų valstybingumo sąvoka anuo metu nebuvo siejama su tautybės sąvoka. Antra, pirmieji Reformacijos skleidėjai Lietuvoje buvo kitataučiai, atvykę iš Lenkijos ir kt. Matyt, dėl tų priežasčių reformatų sinodas, aukščiausias Reformatų Bažnyčios organas, XVII a. pradžioje nesiėmė rūpintis, kad lietuvių kalba būtų vartojama reformatų bažnyčiose.<sup>113</sup> Bet ilgai dalis kitataučių reformatų veikėjų Lietuvoje pramoko lietuvių kalbos, kaip Krasnoveckijų, Bitnerių, Božimovskijų giminių atstovai.

Didesnis dėmesys į lietuvišką žodį Reformatų Bažnyčioje atkreipiamas XVII a. antroje pusėje. Sumažėjus reformatų šalininkams didikų tarpe, buvo aišku, kad ši tikyba tegalės išsilaikyti, jei Reformacija įleis šaknis ypač miestiečiuose ir valstiečiuose. O tam būtina sąlyga griebtis lietuvių kalbos, kurią valstiečiai bei žemesnysis sluoksnis tesuprato. Tad gyvenimo aplinkybės vertė labiau rūpintis lietuvių kalbos vartojimu Reformatų Bažnyčioje. Į lietuvių kalbą atkreipdavo dėmesį ir tie reformacijos veikėjai lietuviai, kilę iš miestiečių ar ir bajorų, kurie tebekalbėjo lietuviškai ir patys matė lietuvių kalbos reikšmę tikiškimui reikalui platesniuose visuomenės sluoksniuose. Todėl dar anksčiau, kol pačios retėjančios reformatų gretos atkreipė dėmesį į lietuvių kalbą, ta kalba vietinių dvasininkų ir bažnyčios globėjų iniciatyva nevienur buvo vartojama reformatų bažnyčiose.

Tokiomis aplinkybėmis ir Lietuvos reformatų sinodas XVII a. pabaigoje laikosi palankaus lietuvių kalbai nusistatymo. 1684 m. jis pakartotinai nutarė nesiųsti į lietuviškas bažnyčias kunigų, nemokančių lietuviškai, kaip kad anksčiau kartais buvo daroma.

112. 203; 204.

113. 203.

Ilgainiui ir didikai pamatė, kad ta kalba būtina reformatų bažnyčioje, kur lankytojai buvo lietuviai.

Svarbiausi reformatų centrai, kurių bažnyčiose buvo vartojama lietuvių kalba ypač XVII a., buvo Kėdainiai ir Biržai.

Kristupas Radvila su savo žmona Ona Kiškaite 1631 m. Kėdainiuose įsteigė atskirą bažnyčią lietuviams reformatams; be to, įsakė Kėdainiuose laikyti vieną pamokslininką ir vieną katekistą, mokančius lietuviškai, ir vieną pamokslininką lenkams. Nuo tol Kėdainiuose lietuviški pamokslai — su nedidelėmis pertraukomis dėl karų, marų, bado — buvo sakomi visą XVII ir kone visą XVIII a. (iki 1785).

Kadangi reformatų pamaldos Kėdainiuose buvo atliekamos lietuviškai ir lenkiškai (vėliau ir atskirose bažnyčiose), iškildavo dėl kalbos nesusipratimų bažnyčios lankytojų tarpe. Trūkstant lietuviškų giesmynų, buvo pradėta priprasti prie lenkiškų, kurių lengviau buvo galima gauti. Dėl to dalis bažnyčios lankytojų atsinešdavo į pamaldas lenkiškus giesmynus, ir tai privesdavo prie susidūrimų bažnyčioje. Todėl Kėdainių bažnyčios sesija 1699 m. kreipėsi į parapijiečius, prašydama, kad „netvarkai ir skandalams išvengti“ jie atsineštų į lietuviškas pamaldas ne lenkiškus giesmynus, kaip kai kurie esą įpratę, bet lietuviškus.

Biržuose lietuvių reformatų bažnyčia nuo pat savo gyvavimo pradžios neįsileido lenkų kalbos. Kristupo Radvilos 1636 m. privilegijoje Biržų liuteronų bažnyčiai tarp kitko sakoma, jog evangelikų bažnyčia jau iš jo protėvių turinti privilegiją, kad tik joje pamaldos tegalinčios būti atliekamos lietuvių kalba. Bet liuteronų bažnyčioje pamaldos galėjo būti laikomos lenkų ir vokiečių kalbomis. Tai reiškė, kad liuteronams buvo užkertamas kelias plėsti savo tikėjimą lietuvių valstiečiuose. Bet ankstyvesnėse privilegijose (pvz. Kristupo Radvilos Perkūno privilegijoje Biržų miestui ir bažnyčiai) apie lietuvių kalbos vartojimą nieko nesakoma.<sup>114</sup>

Apie XVII a. trečiąjį dešimtmetį Biržuose darbavosi gerai moką lietuviškai kunigai, pvz. iš Kėdainių atsikėlęs Kristupas Minvydas, toliau žinomas savo lituanistiniais darbais Samuelis Minvydas, 1638 m. tapęs Užnerio distrikto superintendentu. Dėl jo veiklos sinodas 1653 m. įpareigojo reformatų kunigus, mokančius lietuviškai, laikyti lietuviškas pamaldas, kur parapijiečiai buvo lietuviai.

Be šių pagrindinių centrų, buvo eilė mažesnių vietovių, kur reformatų bažnyčiose buvo atliekamos (ar bent dokumentuose reikalaujamos atlikti) pamaldos lietuvių kalba, pvz. Raseiniuose, Šiluvoje, Griežėje, Gėluvoje, Pašūsvyje, Paraudžiuose (Krasnagališkėje), Kurtuvėnuose, Kelmėje, Naujamies-tyje, Salamiestyje, Švobiškyje, Papilyje, Pamūšyje, Ašmenoje, Pramiežiuose,

Seirijuose, Svisločiuje ir kt.<sup>115</sup> Kai kur ano meto dokumentuose pažymėta, kad valstiečiai reikalauja lietuviškų pamokslų. Pvz. Pašušvio bažnyčios globėjas dvarininkas Stanislovas Kęstartas 1649 m. skundėsi, kad vietinis kunigas lietuviškai nemokąs, ir todėl šioje bažnyčioje tikyba retai teaiškinama lietuviškai. Kęstartas todėl prašo pastovaus kunigo, mokančio lietuviškai ir lenkiškai, pabrėždamas, kad patys valstiečiai reikalauja „paprasto lietuvių pamokslininko“.

Rodos, kad Vilniuje nebuvo lietuviškai sakiusio reformatų pamokslininko. Ten pamaldos vis buvo atliekamos dviem kalbomis: lenkiškai ir vokiškai. Nėra žinių, kad Vilniuje būtų buvęs lietuvis pamokslininkas ar katekistas. Iš lietuviškai mokančių trumpai Vilniuje ėjo dvasininko pareigas Jonas Božimovskis (1667, 1682).

Lietuvių kalbos vartojimas Reformatų Bažnyčioje nemaža priklausė ir nuo pačių jos veikėjų, dvasininkų. O jų XVII a. buvo įvairių grupių, kurių santykis su lietuvių kalba nebuvo vienodas. Vieną grupę sudarė asmenys, atvykę iš Lenkijos (dalis jų bėgo iš ten nuo persekiojimų). Kai kurie jų nutarė likti Lietuvoje ir ėmė mokytis lietuviškai; tačiau kita jų dalis laikė save lenkų kultūros žmonėmis ir dirbo tos kultūros labui. Dar kitą grupę sudarė lietuviai, kilę iš bajorų ar miestiečių. Patys būdami lietuviai, daugelis jų palaikė lietuvių kalbos tradicijas, dalis jų rūpinosi, kad lietuvių kalbai būtų suteikta atitinkama vieta Reformatų Bažnyčioje. Kaip minėta, Pašušvio bažnyčios globėjas Kęstartas rūpinosi ir lietuvių kalba toje bažnyčioje. Taip pat lietuvių raštijos istorijoje žinoma bajorų Bilevičių (Biliūnų) giminė, kurios atstovai buvo užėmę aukštesnes vietas Žemaitijos bei Lietuvos administracijoje, XVI—XVII a. gyvenusi apie Raseinius ir Viduklę, yra susijusi ir su rūpinimuosi lietuvių kalba Reformatų Bažnyčioje. Žemaičių seniūno Jurgio Bilevičiaus (m. 1544) vaikaitis Jonas Bilevičius 1634 m. rašė Vilniaus provinciniam reformatų sinodui, reikalaujamas Raseinių bažnyčiai kunigo, kuris gerai mokėtų lietuvių kalbą. Iš jo laiškų sinodui matyti, kad valdiniai buvo įpratę klausyti kartu su tikibinės bendruomenės globėjais pamaldų lietuvių kalba. Iš to galima spręsti, kad ir Bilevičius klausė pamaldų lietuvių kalba ir, matyt, namie kalbėjo lietuviškai, nors minimuosius laiškus jis sinodui (kurio protokolai tada buvo lenkiškai rašomi) rašė lenkiškai.

Daugelis reformatų dvasininkų prisidėjo prie lietuviškųjų reformatų leidinių paruošimo.

## KRAŠTO ADMINISTRACIJOJE

Nors lietuvių k. buvo mokoma daugelyje pradinių mokyklų, vartojama bažnytniniame gyvenime, bet oficialiems krašto administracijos reikalams DLK-je ja mažai kur tesinaudota. Čia būta nevienos priežasties. Oficiali administraci-

115. 203.

nė slaviškoji kalba DLK-je jau iš seniau turėjo savo tradiciją. Antra, DLK-ją (XVI a. antroje pusėje jau sujungtą su Lenkija) sudarė įvairiakalbiai piliečiai, kuriems pagal tada Lenkijoje vyravusią ir Lietuvoje plitusią pažiūrą atstovavo „tautą“ tesudarę aukštesnieji gyventojų sluoksniai, daugįr palapsnui pereiną į lenkų kalbą ir taip nutaustą. Dėl to Lietuvoje šiuo laikotarpiu nepereita į lietuvių kalbą oficialiame administraciniame krašto gyvenime, kai jau Lietuvos kaimynuose XVI—XVII a. šnekamoji gimtoji kalba baigė įsigalėti ne tik literatūroje, bet ir valstybiniuose raštuose, nors mokslinėje literatūroje iki XVIII a. antrosios pusės dar vyravo lotynų kalba. Vis dėlto tam tikrais atvejais krašto administracijoje etnografinėje Lietuvoje nebuvo galima visai išsiversti be lietuvių kalbos.

Lengviau be lietuvių kalbos galėjo nevienur apsieiti vieni krašto valdyme tedalyvavę didikai, o maždaug nuo XVI a. vidurio iš dalies ir šiaip bajorai, kurie prireikus ir etnografinėje Lietuvoje daugiau ar mažiau pasimokydavo oficialios slaviškos valstybinės kalbos. Tačiau kai tai administracijai prireikdavo kreiptis tiesiai į lietuvius valstiečius, o taip pat ir į žymią dalį smulkiųjų bajorų, tekdavo griebtis ir lietuvių kalbos. Tuo būdu, sakysime, Žemaičių seniūnas Jarašius Valavičius 1622 m. parašęs lietuviškai taisykles Klovainių parapijos valstiečiams (bet tėra išlikęs 1637 m. lenkiško vertimo nuorašas).<sup>116</sup>

Etnografinėje Lietuvoje žemių administracija ir teismai iš pradžių buvo didikų, vėliau bajorų rankose. Šie teisė ir tvarkė valstiečius, kurie įstaigoje tegalėjo kalbėti lietuviškai, nes kone visi jie kitos kalbos, be gimtosios lietuvių, nemokėjo. Plačiai oficialinius DLK raštus tyrinėjęs K. Jablonskis teigia, jog jokiam ano meto dokumente neradęs nė jokio paminėjimo, kad prie kurio nors teismo ar kurios srities valdytojo seniūno būtų buvęs nuolatinis ar bent laikinas kuriam reikalui vertėjas. Iš to darytina išvada, kad Lietuvos įstaigų šnekamoji kalba nebuvo nelietuvių kalba.<sup>117</sup>

Teisėjai ir teismo raštininkai etnografinėje Lietuvoje suprato lietuviškai ir dažnai patys buvo lietuviai. Net ir kai kurie rusių bei gudų kalba rašyti dokumentai savo kalbos ypatybėmis rodo, kad raštininkas buvo lietuvis. Pvz. daugumas 1566—1567 m. Kauno žemės teismo aktų rašyta lietuvių raštininko.<sup>118</sup>

Lietuvių kalbos vartojimą etnografinės Lietuvos teismuose rodo ir lietuviški teismų priesaikų tekstai. Iš jų lietuviškai kalbantieji klientai teisme buvo prisaikdinami. Seniausia ligi šiol rasta tokia priesaika yra iš XVII a. (1624.I.11 Morkaus Mikolajūno ir kitų priesaika, įrašyta Upytės žemės teismo protokoluose).<sup>119</sup> Priesaikų palyginti ne tiek daug terasta, nes jos paprastai nebūdavo

116. 200: I, 246—247.

117. 107: 37.

118. 7.

119. 41: II, 53.

įrašomos teismo knygoje, bet būdavo pasitenkinama nurodymu, kad klientas prisaikdintas iš teismo duotos formulės. Etnografinės Lietuvos srityse, kur gyventojai kalbos bei tautybės požiūriu buvo jau mišrūs, būdavo vartojamos ir nevien lietuviškos priesaikos formulės (pvz. Breslaujos teismo raštuose).

Ir nelietuviškai raštuose oficialiuose teismo dokumentuose pasitaiko ne tik atskirų lietuviškų žodžių, bet ir posakių. Pvz. Žemaičių pilies teismo knygoje 1682.III.20 įrašytas sakiny: „Pasibraydisim Wilniaus purwosie ne karta eydami in tribunoŭ“.<sup>120</sup>

Be lietuvių kalbos neišsiversta ir skelbiant kai kuriuos valdinius pranešimus visuomenei. Žygimantas Augustas savo 1540 m. reskriptu Kaunui nurodo, kad miesto taryba spręstų ir nuosprendžius skelbtų lenkų ir lietuvių kalba, bet juos įrašytų į knygas ir išduotų lotynų kalba.<sup>121</sup> 1552 m. Žygimanto Augusto buvo patvirtintas Vilniaus miesto savivaldybės nutarimas dėl rinkliavų iš jos žinioje esančių valdinių. Jame pasakyta, kad tas nutarimas turi būti lovininkų (valsčiaus teisėjo padėjėjų ar teismo tarėjų; iš lenk. *ławnik*) „paskelbtas lenkiškai ir lietuviškai, ir rusiškai, kad visi, kurie klausė, suprastų“.<sup>122</sup> Tas rodo, kad XVI a. Vilniuje, kur jau gyveno įvairių tautybių žmonių, jo gyventojai lietuviai būtų nesupratę nelietuviškai jiems skelbiamo miesto nutarimo. Jei taip buvo Vilniuje, tai toliau į vakarus esančiuose Lietuvos miestuose (pvz. Kaune) miestiečiai lietuviai dar mažiau tegalėjo būti paliesti svetimų kalbų įtakos.

Administraciniame gyvenime lietuvių kalbą tekdavo vartoti ne tiktai susiduriant su lietuviais valstiečiais ir miestiečiais, bet taip pat ji bent kurį laiką kalbamuojų laikotarpiu buvo vartojama ir valstybiniais reikalais besikalbančių Lietuvos didikų tarpe. Jei, kaip matėme (žr. psl. 39—40), XV a. pačiame gale Vilniuje didžiojo kunigaikščio Kazimiero ir jo didikų pasitarimuose su Dancigo pasiuntiniais, be kitų kalbų, buvo vartojama ir lietuvių kalba, tai juo labiau lietuvių kalba galėjo būti tariamasi Ponų Taryboje savo tarpe sprendžiant valstybinius reikalus ir XVI a., bent jo pradžioje.

## LIETUVIŠKŲ RAŠTŲ PRADŽIA

Kurios kalbos taikymas raštui, ypač spaudiniams, rodo ir tolimesnį tos kalbos tarpsnį, jos funkcijos išplėtimą, kartu ir gimtąja kalba paremtos tautinės kultūros kilimą.

120. 107: 291.

121. 186: 26.

122. 107: 38.

## RANKRAŠTINIAI TEKSTAI

Dar prieš lietuviškų spaudinių pasirodymą buvo rankraštinų lietuviškų tekstų. 1962 m. buvo surastas lietuviškas rankraštinis poterių tekstas (apimęs Tėve mūsų, Sveika Marija ir Tikiu Dievą Tėvą), priskirtinas XVI a. pradžiai, ligi šiol vienintelis žinomas ištisinis kiek ilgesnis lietuviškas tekstas prieš lietuviškų spaudinių pasirodymą. Jį užtiko Vilniaus universiteto bibliotekoje tos bibliotekos tarnautoja O. Matusevičiūtė ranka įrašytą vienos 1503 m. išleistos knygos „Tractatus sacerdotalis“ paskutiniame puslapyje.<sup>123</sup> Panašių tekstų, be abejo, buvo ir daugiau, tik retas jų tebus išlikęs (o kai kas gal dar ir nesurasta).

Kada lietuviški rankraštiniai tekstai atsirado, sunku ką tiksliau pasakyti. Tačiau aišku, kad jų pririekė bent įvedant ar tuojau įvedus Lietuvoje krikščionybę (ypač nuo XIV a. pabaigos bei XV a. pradžios). M. Kozlovskis, buvęs Krokuvos akademijos rektorius ir kanauninkas, po Jogailos mirties 1434 m. Bazelyje pasakytame pamoksle, keldamas Jogailos nuopelnus, teigė, jog Jogaila vienas iš lenkų kalbos išvertęs į lietuvių kalbą Tikėjimo išpažinimą ir Viešpaties maldą (*symbolum et orationem dominicam*).

Iš pradžių tokių tekstų negalėjo būti daug. Bet XVI a., K. Jablonskio nuomone, „jau turėjo būti kitaip. Vienuolynų lietuviški pamokslininkai, parapijų bažnyčių vikarai ir mokytojai, vartoję bažnyčioje ir mokykloje lietuvių kalbą, negalėjo kiekvieną kartą žodžiu versti į lietuvių kalbą tekstus, turėjo turėti ar pačių paruoštus, ar nusirašytus iš kitų reikalingiausių evangelijų tekstus, katekizmą, žymesnius pamokslius ir t.t.“<sup>124</sup>

Tokiems lietuviškiems tekstams paruošti iš pradžių maža tegalėjo būti žmonių, bet ilgainiui jų daugėjo, ypač nuo XV a. pradžios, kai eilė lietuvių ėmė lankyti Krokuvos ar ir kitus Europos universitetus. Kai kurie tokių žmonių galėjo ir parūpinti lietuviškų tekstų, kurie ypač buvo reikalingi mažamoksliams ar net visai bemoksliams vikarams, turintiems patarnauti lietuviškai kalbantiems žmonėms, prastuomenei bent minimalinėmis bažnytinėmis apeigomis.

Iš 1528 m. Vilniaus vyskupijos sinodo statuto aiškiai matyti, kad apie tą laiką turėjo būti lietuviškų religinių tekstų. Tame statute įsakoma bažnyčių rektoriams, be kitko, laikyti mokytojus, kurie savo mokiniams teisingai aiškintų šventąsias evangelijas ir šv. Povilo laiškus abiem, lietuvių ir lenkų kalbomis. Tad jau tada, arba tuojau po to, turėjo būti išverstos lietuviškai minimosios evangelijos bei šv. Povilo laiškai, nes kitaip nebūtų buvę galima įsakyti jas lietuviškai aiškinti. Ir Vilniaus vyskupijos istorikas J. Kurčevskis, tuo statutu

123. 187: 21—24.

124. 107: 45.

remdamasis, teigia, kad dar prieš 1528 m. sinodą būta lietuviškai verstų evangelijų.<sup>125</sup>

Atrodo, jog ir Mažvydas palyginti greitai paruošė savo katekizmą (1547) dėl to, kad jau anksčiau galėjo būti susipažinęs su lietuviškais rankraščiniais tikybiniais tekstais, su atitinkamais terminais bei posakiais.

Senesnių lietuviškų tekstų buvimą netiesiogiai rodo ir senieji lietuviškieji spaudiniai su savo tam tikromis bendromis lytimis, posakiais bei išlikusiomis izoliuotomis (reliktinėmis) formomis. Ch. S. Stangas, tyrinėjęs Mažvydo katekizmo kalbą, yra priėjęs išvadą, kad ir Mažvydo, ir kitų senųjų spausdintų lietuviškų raštų Tėve mūsų pagrindu eina viena bendra, iš lenkų kalbos versta, tų poterių forma.<sup>126</sup>

XVI a. jau nemaža buvo paruošta rankraščių lietuvių kalba, tik dėl įvairių priežasčių (valdinių bei visuomenės grupių nepalankumo ir kt.) jų neišspausdinta. Taip, pavyzdžiui, liko nespausdintas J. Bretkūno lietuviškas Biblijos vertimas (baigtas 1590 m.), vertėjui per eilę metų neprisiprašius Prūsijos pasaulinės bei bažnytinės vyriausybės leidimo spausdinti, kol pats vertėjas „vargšas pasimirė, biurokratai laimėjo“. Simono Vaišnoro „Žemčiūgos teologiškos“ (Karaliaučius, 1600) prakalboje Tilžės lietuvių klebonas Zakarijas Blotnas (Blothno) nusiskundžia, kad jau daug esą lietuviškai prirašyta, tik „drukavodint nepagalim“.<sup>127</sup>

## PIRMIEJI LIETUVIŠKI SPAUDINIAI

Prieš pat XVI a. vidurį Mažojoje Lietuvoje atsiranda ir pirmasis lietuviškas spaudinys, kurį pagimdė Reformacija. Nors, kaip matėme, ir Didžiojoje Lietuvos Kunigaikštijoje, jos lietuviškoje etnografinėje dalyje dar prieš Reformaciją nevienur buvo rūpinamasi, kad tikybiniais reikalams būtų vartojama lietuvių kalba, vis dėlto ne čia, bet Prūsijos Kunigaikštijoje pasirodė pirmoji lietuviška knyga. Mat Liuteris (ir kiti Reformacijos veikėjai) skyrė didelę reikšmę gimtajai kalbai, išvertė Bibliją į vokiečių kalbą, norėdamas ją padaryti prieinamą platesniems tikinčiųjų sluoksniams. Dėl to Prūsijos kunigaikštis Albrechtas, stengdamasis išplėsti čia Liuterio mokymą, rūpinosi, kad tas mokymas būtų skleidžiamas, šalia kitų kalbų, ir lietuviškai. Albrechtas turėjo tikslą plėsti Liuterio tikėjimą ir Lietuvoje. Lietuviškai reformacinei literatūrai paruošti pačioje Prūsijoje trūkstant tinkamų žmonių, bent jų ten tada nesant pakankamai, Albrechtas jų kvietėsi iš Didžiosios Lietuvos Kunigaikštijos. Vienas tokių atkvieštų pirmųjų ir buvo Martynas Mažvydas (m. 1563), kuris atvyko į

125. 179: 157.

126. 330: 179.

127. 77: 97, 175.

Karaliaučių ir 1546 m. rudenį įstojo į tenykštį universitetą, o 1548 m. bal. 5 d. jį baigė bakalauru laipsniu, tad per labai trumpą laiką, nes, matyt, anksčiau jau kur kitur buvo studijavęs.

Studijuodamas Karaliaučiuje, Mažvydas paruošė ir 1547 m. išleido pirmąją žinomą lietuvišką knygą — katekizmo vertimą, kartu su elementorium ir giesmėmis (CATECHISMVSA PRAsty Sžadei, Makšlas škaitima raščta yr giešmes del krikščianistes bei del berneliu iaunu nauiey šugulditas KARALIAVCZVI VIII. dena Menefes Saušia, Metu vřžgimima Diewa M.D. XLVII. Soli Deo gloria). Faktiškai šį leidinį paruošė ne pats vienas Mažvydas: kai kurios į jį įdėtos giesmės ir psalmės verstos ne Mažvydo, bet taip pat iš DLK atvykusių Staņislovo Rapolionio, Jurgio Zablockio ir, rodos, Abraomo Kulviečio ar Augustino Jomanto (Rapolionis ir Kulvietis buvo Karaliaučiaus universiteto profesoriai). Mažvydas pasinaudojo jau anksčiau paruoštais lietuviškais tekstais (kaip maldomis, giesmėmis) ir savo bendradarbių vertimais.<sup>128</sup>

Katekizmas skiriamas dvasininkams, kurių daugumas tada nemokėjo lietuviškai ir pamokslus sakė bei pamaldas lietuviams laikė vertėjų padedami. Iš dalies katekizmas buvo skiriamas ir diduomenei bei bajorams, kad jie mokytų prastuomenę tikėjimo dalykų pastarųjų gimtąja kalba. Taip pat šią knygą buvo galima panaudoti ir mokymo vadovėliu papapinėse mokyklose, nes juk ir pačioje knygos antraštėje pažymėta, kad spaudinys skiriamas „dėl krikščionys-tės bei dėl bernelių jaunų“. Todėl šioje knygoje Mažvydas davė ir pirmąjį lietuvišką elementorių.

Mažvydo katekizmas, kaip ir iš jo lotyniškos prakalbos (*Ad Magnum Ducatum Lituaniae*) matyti, buvo skiriamas pirmiausia Didžiąjai Lietuvos Kunigaikštijai.

Mažvydo katekizmas, būdamas pirmasis žinomas lietuviškas spaudinys, yra labai svarbus lietuvių kalbos istorijai. Nors tai tėra tikiybiniai sričiai skiriamas vertimas, vis dėlto jis yra to meto Mažvydo vartojamos raštui kalbos netarpiškas liudininkas, daugiau ar mažiau tiksliai ją dokumentuojąs garsų bei žodžių darybos bei kaitybos srityse, nors sintaksėje, posakiuose ir žodyne nevienur iki tam tikro laipsnio atsispindėjo įtaka svetimosios kalbos, iš kurios versta. Mažvydas ir pats, matyt, suprato šio savo pirminio darbo svarbą ir kalbiniu požiūriu, nes katekizmo gale pridėtame ketureilyje jis sako, jog skaitytojas galėsiąs pamatyti, kaip tas lietuviškasis „liežuvis“ dabar reiškiasi (mažvydine rašyba):

Bralau milafis, škaitidams tatai šinafų /  
Jag taffay liešuwis dabar reiščšiefų.  
Čadrin ici rassy řafų pařlidima /  
Pataiřit, bewyřafia vřwidegima.

128. 169: I, 109; 113 a: 393.



Nors tada mokslo bei mokyklų kalba buvo lotynų, Mažvydas suprato darąs svarbų patarnavimą ir savo tėvų kalbai. Iš katekizmo lotyniškosios prakalbos matyti, kad Mažvydas norėjo „mūsų lietuvių kalba“ (*lingua Lituanica nostra*) duoti „ką nors daugiau ir geriau“. Jau po Mažvydo mirties išleistų (1566) jo paruoštų giesmių lotyniškoje prakalboje Mažvydas sakosi giesmyną parengęs ne dėl garbės, bet tam, kad bažnyčiose būtų meldžiamasi lietuviškai ir „... žodžio tarnyba išliktų ir mūsų kalba persiduotų palikuonims“ (*ut... ministerium verbi nostro etiam sermone conservetur et ad posteros transmittatur*).<sup>129</sup>

DLK-je Humanizmo bei Reformacijos idėjos vėliau įsigavo negu Mažojoje Lietuvoje, dėl to ir didesnis dėmesys spausdintam lietuviškam žodžiui DLK vėliau teisirado. Čia ir kultūrinės sąlygos tam vėliau tesusidarė. 1570 m. oficialiai įsteigus Vilniaus jėzuitų kolegiją, o 1579 m. ją pavertus akademija, Vilniuje susikūrė gyvas kultūrinis centras. Be to, jėzuitai, rūpindamiesi Tridento susirinkimo nutarimų įgyvendinimu ir taikydami prie savo geradarių bei šelpėjų, atkreipė dėmesį ir į lietuvių kalbos reikšmę katalikybės skleidimui lietuvių masėse ir ėmė tos kalbos mokytis. Ir katalikų spaustuvė Vilniuje teatsirado 1576 m., kai Mikalojus Kristupas Radvila (Našlaitėlis) čia perkėlė savo spaustuvę iš Nesvyžiaus, nors tai nebuvo lemiamas dalykas lietuviškiems katalikų spaudiniams DLK-je pasirodyti.<sup>130</sup>

Pagrindinis akstinas atsirasti lietuviškiems tikioliniams spaudiniams DLK-je buvo katalikų kova su plintančia Reformacija, kuri, kaip matėme, religiniams reikalams griebėsi lietuvių kalbos. Vėliau, savo eile, ir pirmosios lietuviškosios katalikų knygos vertė tiek DLK-jos, tiek Prūsijos Lietuvos reformatų neužsileisti lietuviškosios tikiolinės rašlivos ruošime.

Pirmosios žinomos lietuviškos katalikų knygos pasirodymas DLK-je sietinas su veikla Žemaičių vyskupo Merkelio Giedraičio (a. 1536—1609), kuris, kaip aukščiau matėme, dėl savo lietuvių kalbos mokėjimo ir vyskupo vietą gavo, o paskui pasirūpino lietuviškai mokančiais kunigais katalikybei stiprinti ir globojo lietuvių raštų ruošimą. Tokia pirma žinoma knyga, Didžiojoje Lietuvoje išleista, yra Mikalojaus Daukšos verstas iš lenkų kalbos ispanų jėzuito Jokūbo Ledesmos katekizmas. Vertimas išėjo 1595 m. Vilniuje, vardu „KATHECHISMAS ARBA MOKSLAS kiekvienam krickszczionii priwalvs“.

Katekizmo vertėjas kan. Mikalojus Daukša (?—1613), kilęs greičiausia iš Babėnų (tarp Dotnuvos ir Kėdainių), buvo mokytas vyras (anot A. Vijūko-Kojelavičiaus, *vir doctus*), nors apie jo mokslo eigą nieko nėra žinoma. 1572 m. jis tapo kanauninku, o 1585—1592 m. ėjo Žemaičių vyskupijos oficiolo pareigas. 1609 m. vysk. M. Giedraičiui mirus, jis valdė vyskupiją, kol atvyko naujas išrinktas vysk. Mikalojus Pacas.

129. 270.

130. 96.

Taip pat vienas pirmųjų DLK-jos lietuviškų spaudinių yra to paties M. Daukšos versti iš lenkų kalbos pamokslai, parašyti jėzuito Jokūbo Vujeko (Wuyek), 1578—1579 m. buvusio ir Vilniaus jėzuitų kolegijos rektorium. Vertimas išleistas 1599 m. Vilniuje, vardu „Postila katolicka“ (Poſtilla CATHOLICKA. Tái eſt: Iŕguldimas Ewangeliu kiekvienos Nedelos ir ſzwętes per wiffús metús). Postilė jau pačioje 1595 m. pradžioje buvo galutinai paruošta ir įteikta Vilniaus jėzuitams spausdinti, bet tik po ketverių metų tebuvo išleista. Mat tuo laiku jėzuitų generolas, moraliniais sumetimais, buvo uždraudęs Vilniaus jėzuitams savo spaustuvę panaudoti knygų prekybos bizniui. Kaip žinoma, vysk. M. Giedraitis, kurio paraginimu ir ši postilė M. Daukšos buvo išversta, pats apmokėjo faktines spausdinimo išlaidas, todėl vertimas pagaliau buvo leistas spausdinti.<sup>131</sup>

Postilė yra svarbiausias lietuvių kalbos istorijai XVI a. lietuviškas spaudinys. Jis svarbus ypač dėl to, kad tai yra stambus didelio formato leidinys (632 psl.), pateikęs daug sintaksinės, žodžių darybos bei kaitybos ir žodyninės medžiagos. Be to, tai pirmas tokios apimties ištisai kirčiuotas lietuviškas tekstas (mat buvo skiriamas menkai lietuviškai temokantiems dvasininkams), kur iš tam tikrais ženklais žymimos kirčio vietos bei kirčio šokinėjimo galima susivaikyti ir ano meto lietuvių kalbos priegaides.

Yra duomenų manyti, kad lietuviškų raštų buvo išleista dar ir prieš minėtuosius Daukšos verstus spaudinius. Manoma, kad apie 1585 m. Vilniuje buvęs išspausdintas lietuviškas Petro Kanizijaus (Canisius) katalikų katekizmo vertimas. Tai tvirtina valdžios tarėjai savo 1589 m. laiške Prūsijos hercogui, pažymėdami, kad popiežininkai neseniai išspausdinę tą katekizmą lietuvių kalba ir skleidžią Prūsijos lietuvių tarpe, norėdami savo nuodais vargšus lietuvius užkrėsti. Tačiau to spaudinio nesurasta nė vieno egzemplioriaus. Galimas dalykas, kad šis katekizmas, kuris 1585 m. buvo išleistas Vilniuje išverstas gudiškai ir latviškai, buvo ir lietuviškai paskelbtas. Šio katekizmo vertimu į įvairias kalbas rūpinosi savo diplomatiniais žygiais žinomas jėzuitas A. Posevinas (Possevinus), kuris lankėsi Pabaltijyje, 1583 m. mokė Dorpate ir ragino plėsti katalikybę gimtąja estų, vokiečių ir lietuvių kalba. Atrodo, kad tokiomis aplinkybėmis jam tada galėjo rūpėti ir šio katekizmo išvertimas į lietuvių kalbą, nors Posevinas ir nėra tiesiai to užsiminęs.<sup>132</sup>

Gal tada lietuviškų knygų ir daugiau buvo išspausdinti. Jono Bretkūno „Postilės“ korektoriai 1590 m. pasiuntė Prūsijos hercogui raštą, kuriame užsimena, kad katalikai paskleidę įvairių nuodingų lietuviškų knygų (*allerlei giftige Bucher*). Tai, rodos, paremtų ir 1596 m. Roščių dvarelio (3 km nuo M. Daukšos tėviškės) inventorių, kur kelių liudininkų paminėtos, šalia kitų dalykų,

131. 96.

132. 96.

ir „lietuviškos maldos, spausdintos, senos“. K. Jablonskis mano, kad tai buvusi katalikų maldaknygė (nes Daukšos katalikiškoj apylinkėj vargiai galėjo būti naudojamosi protestantų leidiniais); jei ji vadinama sena, galėjusi būti išleista bent kokį dešimtmetį prieš inventoriaus surašymą, tad 1586 m. ar anksčiau.<sup>133</sup>

Nors XVI—XVII a. Lietuvos aukštesniuosiuose luomuose, bajoruose tolydžio plito ir stiprėjo lenkų įtaka bei lenkų kalba, o lietuvių kalba palaipsniui traukėsi į valstiečių pirkį, dar bent XVII a. viduryje lietuviškųjų knygų ruošėjai jas skiria ne vien valstiečiams, bet ir kitiems luomams, tą kalbą mokantiems. Ypač K. Sirvydo „Punktai sakymų“, jo trikalbis žodynas (lietuviškai kalbančiai studentų jaunuomenei mokyti lotyniškai), S. B. Chilinskio lietuviškas Biblijos vertimas pirmiausia ir buvo skiriami ne neraštingiems baudžiauninkams ar valstiečiams, kurių retas temokėjo skaityti, bet šviesesniems skaitytojams. Ir daugelis XVI—XVII a. lietuviškųjų raštų autorių buvo kilę iš bajorų (Mikalojus Daukša, Merkelis Petkevičius, Saliamonas Slavočinskis, Konstantinas Sirvydas, reformatų lietuviškų knygų autoriai Samuelis Minvydas, Samuelis Boguslovas Chilinskis ir kt.).<sup>134</sup>

## DAUKŠA. KALBA IR TAUTA

Europos moderninė tautos sąvoka, besiremianti gimtąja kalba, bendra kultūra ir bendra kilme, apskritai yra naujųjų amžių padaras, pirmiausia iškeltas naujo, svarbesnį vaidmenį ėmusio vaidinti visuomenės sluoksniu — miestiečių bei vidutiniojo luomo. XVI a. Vakarų bei Pietų Europoje imama energingai kovoti už gimtosios kalbos teises, jos vartojimą literatūroje. Tos kovos aidas netrukus atsiliepia ir Lenkijoje, kur gimtosios kalbos kėlimas stiprėja nuo XVI a. vidurio. Ligi tol viešajame Lenkijos gyvenime (mokykloje, bažnyčioje, valdiniuose dokumentuose) dar vyravo lotynų kalba. Bet jau XVI a. pirmojoje pusėje prasideda ir ten kova dėl gimtosios lenkų kalbos teisių. Tam svarbiausi akstinai čia buvo Renesanso įtaka, Reformacija, kėlusi gimtosios kalbos vartojimą, tautinio sąmoningumo stiprėjimas bajorų ir miestiečių tarpe ir demokratinės kai kurių lenkų rašytojų tendencijos.<sup>135</sup> Gimtoji kalba imama laikyti neatskiriamu tautybės dėmeniu. Reikalaujama ir valstybiniame gyvenime tevertoti lenkų kalbą vietoje ligtolinės lotynų kalbos. Ir iš tikrųjų nuo 1543 m. Lenkijoje seimų nutarimai skelbiami jau lenkiškai, nuo 1548 m. ir seimų dienoraščiai imami rašyti lenkiškai, o nuo Žygimanto Augusto laikų kalbos

133. 188: 183, 185.

134. 151: 222, 234—236.

135. 339.

seimuose sakomos dažniausiai lenkiškai. Didėja lenkų kalbos gynėjų skaičius. XVI a. antrojoje pusėje sužysta lenkiškoji literatūra, pergyvena savo „aukso amžių“.

Gimtosios kalbos svarbą tautai suprantančių buvo ir Lietuvoje. Ryškiausias jų atstovas yra Mikalojus Daukša (?—1613), kurio darbai daugiau paaikšėjo po J. Lebedžio tyrinėjimų.<sup>136</sup> Tą gimtosios kalbos svarbą Daukša su dideliu užsidegimu iškelia savo iš lenkų kalbos verstos ir 1599 m. Vilniuje išspausdintos Vujeko postilės (Postilla Catholicka) lenkiškai rašytoje „Prakalboje į malonųjį skaitytoją“. Iš prakalbos matyti, kad Daukšai buvo pažįstamas Renesanso laikų gimtosios kalbos branginimas. Ten jis sako: „Žinau, kad visos tautos vertina, myli ir brangina savo veikalus, gimtąją kalbą rašytus (todėl, manau, visos tautos ir suskato versti knygas iš kitų kalbų į savas)...“ „Neliesiu, nes visa tai žinome, mūsų kaimyninės Lenkijos, kurioje kaip žydi ir turtėja kalba — kas nežino?“

M. Daukša, kilęs iš senos smulkių bajorų šeimos, gimė Babėnuose, netoli Kėdainių. Jo gimtinės apylinkės tebebuvo lietuviškos; ir paties Daukšos gimtoji kalba buvo lietuvių. Nežinoma, kur Daukša mokėsi, studijavo, bet jis buvo labai gerai išsilavinęs šviesuolis. Šalia lietuvių kalbos, išmoko dar lotyniškai, graikiškai, lenkiškai; turbūt mokėjo ir to meto oficialiąją slaviską DLK raštinės kalbą, kurią pirmiausia bajorams ir reikėjo mokėti.<sup>137</sup> Turėjo ivairiomis kalbomis knygų, skaitė antikinius autorius. Kunigavo Krakėse, Varniuose, ėjo kanauninko pareigas, kurį laiką valdė Žemaičių vyskupiją. Savo globėjo vysk. Merkelio Giedraičio pavedamas ir lėšomis ruošė katalikų lietuviškas knygas, kovodamas su Reformacija.

M. Daukšos lietuviška gimtoji aplinka, to meto žemaičių bajorų prisirišimas prie savo gimtosios kalbos, humanistinės Renesanso dvasios pažinimas ir lietuviškoji vysk. M. Giedraičio politika (apie ją žr. žemiau) bei lietuvių kova dėl valstybinio savarankiškumo po Liublino unijos — buvo svarbiausi veiksniai, apsprendę M. Daukšos lietuviškąjį patriotizmą, kuris ypač ryškiai iškyla minėtoje jo postilės prakalboje.

Daukšos tautos samprata jau yra apskritai naujoviška, skiriasi nuo vyraujančio to meto jos supratimo Lenkijoje ir Lietuvoje.

Lenkijoje bent nuo XVI a. vidurio tik aukštesnieji luomai (feodalai, didikai ir bajorai) tebuvo laikomi tautos sandais; pagal vyraujančią pažiūrą kaimiečiai nebuvo laikomi priklausą lenkų tautai, nors jie kalbėjo lenkiškai. Kalba tada dar nebuvo laikoma būtina tautybės žyme. Tos rūšies pažiūra tuomet vyravo ir Lietuvoje. Tautos sąvoka apskritai buvo tapatybinama su valstybės, pilietybės sąvoka. Todėl DLK gyventojai paprastai būdavo vadinami lietuviais, nors jie

136. 188.

137. 188: 49 tt.

kilmės, dabartine prasme tautybės buvo ne tik lietuviai, bet ir gudai, ukrainiečiai, lenkai ir kt.<sup>138</sup>

Daukšos tautos sąvoka yra skirtinga. Tiesa, ir jam svarbiausias tautos luomas yra bajorija, nes jis toje lenkiškoje postilės prakalboje sako, jog „lietuvių tauta“, besimokydama lenkų kalbos, kone išsižadėjusi savosios kalbos, kas, žinoma, tetinka anų laikų diduomenei, iš dalies bajorijai, o ne kitų kalbų nemokantiems lietuvių valstiečiams. Tačiau jam ir prastuomenė (*prostota*), liaudis nėra išskirtina iš lietuvių tautos sąvokos, nes ta prastuomenė irgi esanti „mūsų pačių kraujas“, „mūsų pačių sąnariai“, „mūsų broliai“, nes „visi esame vienas kūnas ne tik Kristuje, bet ir tėvynėje“. Ir iš kai kuriuose postilės egzemplioriuose išspausdintos lotyniškosios prakalbos matyti, kad pati postilė buvo skiriama visiems tuometinės visuomenės sluoksniams: didikams, bajorams ir valstiečiams (*summī, infimī, mediocribus*).<sup>139</sup>

Tiems visuomenės sluoksniams pavadinti Daukša postilės vertime dažniausiai ir vartoja tautos terminą (šalia retesnio *giminės* pavadinimo), kuris šiandienine prasme pagaliau ir įsigalėjo mūsų bendrinėje kalboje. Pridėtina, kad platiesiems visuomenės sluoksniams vadinti (lenkiškojo originalo *lud*) Daukša dažniau irgi vartoja *tauta*, rečiau *liaudis*. Postilėje lenkiškojo originalo *naród* ir retesnį sinonimą *nacja* Daukša paprastai lietuviškai verčia *tauta* ar ir *giminė* (pastaroji Daukšos vartojama ir genealogijos, kilmės bei padermės reikšme). Daukšos postilės prakalboje lenk. *naród* (ir *nacja*) sąvoka apima visą tautą — visus jos sluoksnius, luomus.<sup>140</sup>

Kad tas tautos terminas anuomet dar buvo šia reikšme naujas, rodo ir K. Sirvydo žodynas, kur lenk. *naród* verčiamas lot. „natio, gens, genus“, liet. *giminė*. J. Bretkūniui *tautinykai* yra „žemės žmonės, kaimiečiai; Landvolk“, o Maž. Lietuvos XVIII—XIX a. lietuvių kalbos žodynuose (Ruigio, Milkiaus, Neselmano) *tauta* reiškia „Oberland, Deutschland“. Mūsų tautà yra senas, iš indoeuropiečių senovės paveldėtas žodis, pgl. lat. *tauta* „rūšis, giminė, tauta“ (dgs. *tautas* „svetimi žmonės“), pr. *tauto* „žemė, šalis“, got. *þiuda* „Volk“, sen. vok. aukštaičių *diot(a)* „Volk“, nauj. vok. aukštaičių *deutsch*.<sup>141</sup>

Mikalojus Daukša, versdamas į lietuvių kalbą Vujeko postilę, žinoma, pirmiausia turėjo religinį tikslą — katalikybės skleidimą lietuviškai kalbančiųjų tarpe. Tačiau jam rūpėjo ir platesnis reikalas — lietuvių tautinės kultūros, pagrįstos gimtąja kalba, ugdymas. Lenkiškoje tos postilės prakalboje jis apie savo vertimą pasisako: „Tikiuosi tuo savo darbu ir patarnavimu ne tiktai lietuvių bažnyčiai, bet ir visiems Didžiosios Lietuvos Kunigaikštijos piliečiams iš dalies įtiksiąs, kai kuriems duosiąs progos pagalvoti ir pasvarstyti didesnius

138. 188: 282—283.

139. 188: 244, 284; 167: 25.

140. 188: 286—287.

141. 73: II, 1069.

dalykus ir paskatinti karščiau rūpintis gimtąja kalba ir ją skleisti“. Nes mat „tiktai mūsų lietuvių tauta [čia jis turi galvoje bajorus], besimokydama lenkų kalbos ir ją vartodama, taip yra paniekinusi, apleidusi savąją kalbą, kone jos išsižadėjusi, jog kiekvienas tai mato, bet ar gerai padariusi, vargu ar kas ją už tai pagirs“. Prakalbos pabaigoje jis aiškiai pažymi: „Pagaliau, kad ir neturėtume kitos pagalbos ir naudos iš knygų, išverstų į lietuvių kalbą, man pakaks to, jei šiuo kad ir mažu savo darbu — kaip manau ir geidžiu — duosiu pradžių ir paskatinsiu mūsų mylėti gimtąją kalbą, jos laikytis ir ją ugdyti. Juk tai mums ir visiems Didžiosios Lietuvos Kunigaikštijos gyventojams, kaip sakyta, labai turėtų rūpėti“.

Pagrindinis dalykas Daukšos postilės prakalboje yra gimtosios kalbos ir tautos sąsajos iškėlimas. Čia Daukša įrodinėja, kad tautos gyvatos raidoje svarbiausia yra ne kokie materialiniai, ekonominiai ar panašūs jos pranašumai, bet dvasinis, kultūrinis veiksnys, pirmiausia gimtoji kalba, išlaikanti tautas gyvas amžių būvyje.

Lenkiškoje postilės prakalboje, matyt, nukreiptoje į lenkėjantį bei lenkiškai kalbantį aukštesnįjį visuomenės sluoksnį, Daukša sako, jog nesą nei vienos tautos, kuri neturėtų šių trijų dalykų: tėvų žemės (teritorijos), savų papročių (t.y. kultūrinio bendrumo) ir kalbos. Gimtoji kalba jam yra svarbiausias tautybės dėmuo, kurį Daukša iškalbingai stengiasi pagrįsti gamtos, istorijos ir religiniais motyvais. Pati prigimtis mokanti, kad „kiekvienas beveik iš motinos krūtinės įgauna palinkimą į savo gimtąją kalbą — ją vartoti, išlaikyti ir skleisti“. „Visais amžiais žmonės kalbėjo savo gimtąja kalba ir visada rūpinosi ją išlaikyti, turtinti, tobulinti ir gražinti. Nėra tokios menkos tautos, nėra tokio niekingo žemės užkampio, kur nebūtų vartojama sava kalba“. „Ne žemės derlumu, ne drabužių skirtingumu, ne šalies gražumu, ne miestų ir pilių tvirtumu gyvuoja tautos, bet daugiausia išlaikydamos ir vartodamos savo kalbą, kuri didina ir išlaiko bendrumą, santaiką ir brolišką meilę. Kalba yra bendros meilės ryšys, vienybės motina, pilietiško tėvas, valstybės sargas“.

Ir iš lotyniškosios tos postilės prakalbos (teišspausdintos kai kuriuose postilės egzemplioriuose) matyti, kad Daukšai, šį vertimą leidžiant, rūpėjo ne vien tikiybinis tikslas. Pastarojoje prakalboje, kurioje vertėjas aukština postilės autorių, reiškia panegirišką padėką savo globėjui bei postilės leidėjui vysk. M. Giedraičiui, Daukša sako, jog Giedraičiui būsianti dėkinga tėvynė už atsidavimą, dvasininkai už darbo palengvinimą, piliečiai (*cives*) už išganingą mokslą, o visi kiti (*reliqui omnes*) — už gimtosios kalbos išgelbėjimą nuo apleidimo ir pražūties. Jau seniau į pastarąjį Daukšos teiginį buvo atkreiptas dėmesys ir buvo aiškinama, jog čia turėta galvoje lietuviai nekatalikai, kuriems juk katalikų mokymas negalėjo būti „išganingas mokslas“. Tačiau ir jiems vis dėlto turėjo rūpėti savoji gimtoji lietuvių kalba, jos išlaikymas ir puoselėjimas.<sup>142</sup>

Iš lenkiškosios prakalbos matyti, kad Daukša nori parodyti ir pabrėžti, jog gimtoji kalba tinka ne tik privatiniam pasikalbėjimams, bet ir visoms viešojo tautos gyvenimo sritims, visiems tautos bei valstybės gyvenimo reikalams. Jisai apie kiekvieną gimtąją kalbą sako: „Tąja kalba paprastai visi rašo įstatymus, jąja leidžia savosios ir svetimų tautų istorijas, senas ir naujas, jąja aptaria visus valstybės reikalus, ją gražiai ir padoriai vartoja visiems reikalams bažnyčioje, tarnyboje, namie“. Pavyzdžiui, be kitko, pažymi, kad Italija „taip rūpinasi išlaikyti ir skleisti savo kalbą, jog nėra jokių knygų, net sunkiausio turinio, kurių jos žmonės nebūtų išvertę į savąją kalbą“.

Apskritai Daukša pabrėžia natūralią visų tautų teisę vartoti savo gimtąją kalbą, nori, kad ir lietuvių kalbai būtų pripažintos lygios teisės su lenkų, lotynų, graikų ir kitomis kalbomis.<sup>143</sup>

Iš abiejų postilės prakalbų matyti, jog Daukša geidė, kad lietuvių kalba būtų vartojama viešajame tautos bei valstybės gyvenime žodžiu ir raštu, neišskiriant nei valdovo rūmų, Ponų Tarybos ar valdinių raštinių, o taip pat ir norėjo duoti pradžių lietuviškajai raštijai.<sup>143o</sup>

## DAUKŠA IR GIEDRAITIS

Atrodo, kad Daukša savo susirūpinimu lietuvių kalbos bei tautybės išlaikymu nebuvo vieniui vienas. Jisai savo lotyniškoje postilės vertimo prakalboje sako, kad tą vertimą ne savo valia ir pasirinkimu, bet vysk. Merkelio Giedraičio įsakymu pasiėmęs. Vertimą Giedraitis ir savo lėšomis išleido.

Todėl atrodo, kad ir postilės prakalboje išdėstytoms Daukšos mintims apie gimtosios kalbos ir tautos santykį Giedraitis turėjo pritarti, nes kitaip vargu ar Daukša būtų galėjęs reikšti čia savo viršininkui vyskupui nepriimtinas idėjas.

Galimas dalykas, kad Daukšos lenkiškoje prakalboje išdėstyta lietuviškoji programa (iš dalies ir lotyniškoje prakalboje keliamos šios rūšies mintys) yra kartu ir lietuvių patrioto vysk. M. Giedraičio programa, apie kurią mes ir tesužinome iš Daukšos žodžių.<sup>144</sup>

Tam paremti esama, rodos, pakankamai pagrindo. Juk vysk. Giedraičiui, kuriam rūpėjo kova su protestantizmu atstatant katalikybę, būtinai reikėjo rūpintis ir lietuviškų katalikų knygų ruošimu, stengiantis įgyvendinti Tridento susirinkimo nutarimus. Giedraitis dar studentaudamas (tada dar ir pats palinkęs į protestantizmą) turėjo progos susipažinti su Karaliaučiuje išspausdintomis lietuviškomis protestantų knygomis, o taip pat susidurti su jų rašytojais (pvz.

143. 188: 293 tt.

143a. 188: 295.

144. 384.

Jurgiu Zablockiu, kuris buvo Giedraičio mokytojas ir globėjas, pastarajam studijuojant Tiubingene). Tad Giedraičiui jau bus buvęs aiškus katalikų lietuviškos literatūros reikalingumas. Jos ruošimą, tapęs vyskupu, ir pavedė Daukšai, kuris, Žemaičių vysk. Jurgiui Petkūnui (Petkevičiui) mirus, iš pradžių toje vyskupijoje tebuvo bene vienintelis kanauninkas, mokėjęs lietuviškai.<sup>145</sup>

Kad Giedraičiui rūpėjo ir lietuvių kalbos vartojimas bent tikiybiniam reikalui, rodo nevienas faktas. Nekalbant jau apie tai, kad jo kandidatūra į Žemaičių vyskupus tiek anksčiau minėtame Medininkų kapitulos siųstame popiežiui rašte, tiek ir kitų buvo remiama ypač dėl jo lietuvių kalbos mokėjimo, Giedraičio dėmesį lietuvių kalbai rodo ir ta aplinkybė, kad nuo pat jo vyskupavimo pradžios keliamas reikalas neniekinti liaudies kalbos.<sup>146</sup> Be to, Giedraitis rūpinosi paruošti bei gauti lietuviškai mokančių kunigų Žemaičių vyskupijai, pats dažnai lankydamo parapijas, sakydavo lietuviškus pamokslus, klausydavo išpažinčių (Žemaičiuose, žinoma, lietuvių kalba), pagaliau, kaip sakyta, savo lėšomis leido lietuviškas knygas. Giedraičio lietuviškąją liniją paremia ir tai, kad jis, būdamas vyskupu, dalyvavo Ponų Taryboje, kovojo dėl Lietuvos valstybinio savarankiškumo, be kitko, remdamas M. Strijkovskį, parašiusį patriotinę Lietuvos istoriją (Kronika Polska, Litewska, Żmódzka y wszystkiej Rusi, 1582).

## DAUKŠOS ĮTAKA. JO DARBO TĘSĖJAI

Kai kurie istorikai nelietuviai teigia, kad patriotinis M. Daukšos šauksmas, tiksliau sakant, kvietimas įvesti lietuvių kalbą į viešąjį Lietuvos gyvenimą ir literatūrą, palikęs balsu, šaukiančiu tyruose, nes Lietuvoje ir toliau raštijoje, valdinėse įstaigose vyravusi daugiausia gudų, rečiau lotynų, o toliau tolydžio vis daugiau lenkų kalba.<sup>147</sup>

Rodos, tai per griežtas teiginys. Nors lig šiol nėra žinoma tokių ano meto patriotiškų teorinių lietuvių kalbos reikšmės įrodinėjimų kaip Daukšos, vis dėlto buvo autorių, kurie bent savo veikalais jungėsi į lietuviškąjį darbą pirmiausia tikibinės raštijos srityje. Kaip ir J. Ochmanskis pripažįsta, Daukšos darbo tęsėjas iš dalies buvo K. Sirvydas, įžymiausias XVII a. lietuviškosios raštijos atstovas.<sup>148</sup> Iš K. Sirvydo žodyno matyti, kad jo autorius yra uoliai tęsęs

145. 34: I, 127.

146. 197: VII, 216.

147. 236: 118.

148. 236: 118.



savo pirmatako M. Daukšos kalbos puoselėjimo ir gryninimo darbą.<sup>149</sup> K. Sirvydas kone puristiškai stengėsi lietuviškais naujadarais keisti kai kurias svetimybes.<sup>150</sup>

Lietuvių kalbos gryninimo ir turtinimo darbą toliau varė ir kai kurie kiti autoriai. Čia ypač minėtinas S. M. Slavočinskis su savo 1646 m. giesmynu.<sup>151</sup> Tikrai XVII a. antrojoje pusėje, kai prasideda lietuviškosios raštijos smukimas DLK-je, mažėja ir Daukšos įtaka, nors tos įtakos bent sporadiškų apraiškų rodosi ir XVIII a.

Tuo tarpu lietuvių kalbos branginimas, kėlimas ir jos ugdymo, tobulinimo pastangos ir toliau reiškėsi Prūsijos Kunigaikštijoje, Maž. Lietuvoje. Danielius Kleinas, paruošęs pirmąją Prūsijoje lietuvių kalbos gramatiką (1653), joje gina lietuvių kalbos teises, sako ją esant ne blogesnę už kitas kalbas, tereikalingą tobulinimo. Kleinas, matyt, kalbą, o ne valstybę laikė vienu svarbiausiu tautos požymiu, nes jis savo gramatikoje atsižvelgė į visą lietuvių kalbos plotą, nesustodamas ties valstybių (Prūsijos Kunigaikštijos ir DLK-jos) sienomis. Matas Pretorijus (a. 1635—1707), Jono Bretkūno vaikaitis, gimęs ir augęs Klaipėdoje, kunigavęs Nybudžiuose, rašęs apie Prūsijos gyventojų būvį ir papročius, kai jau toli buvo pažengęs prūsų nutautimas bei nutautinimas, o patys lietuviai baudžiauninkai skurdo, — liaudį laikė (priešingai negu DLK istorikas A. Vijūkas-Kojelavičius) neatskiriamą tautos dalimi, o kalbą, šalia bendrosios kilmės, teritorijos ir papročių, vienu svarbiausiu tautos požymiu (pagal kalbos paplitimą jis nubrėžė ir prūsų ribas).<sup>152</sup>

## BENDRINĖS RAŠOMOSIOS KALBOS KŪRIMASIS

Lietuviškieji raštai šiuo laikotarpiu (XVI—XVII a.) suvaidino reikšmingą vaidmenį lietuvių kalbos raidoje. Nors tie raštai jau ir antrojoje XVII a. pusėje tampa primiežti ypač žodyninių svetimybių, jie padėjo išlaikyti lietuvių kalbos gyvatą, nenutrūkstamai tęsti lietuviškojo rašto tradiciją, suremiamą kad ir negausių kalbinių darbų, kai tuo tarpu pvz. gudų rašomosios kalbos plėtojimasis buvo pristabdytas, XVII a. antrojoje pusėje pertrauktas pusantro šimto metų laikotarpiui.

149. 188: 367.

150. 315: 591; 244.

151. 191.

152. 151: 290—291.

Jau tolimesnis tos lietuviškojo rašto tradicijos tarpsnis buvo bendrinės rašomosios kalbos kūrimo bei tobulinimo pastangos.

Bendrinės kalbos kūrimasis yra svarbus procesas ir pačios tautos kultūrinio brendimo ir yienijimosi vyksme. Anot JAV kalbininko E. Haugeno, „kadangi bendrinės kalbos taip pat esti tautinės ir visuomeninės jungties simboliai, tų bendrinių kalbų istorija yra taip pat kurios tautos ir jos vienijimo istorija“.<sup>153</sup>

Bendrinės kalbos atsiradimas tautoje rodo kalbės naujos funkcijos iškilimą. Mat bendrinė kalba yra tokia kalbos rūšis (struktūra), kuri skiriama bendriesiems tautos kultūros bei civilizacijos gyvenimo (t.y. bendriesiems administracijos, mokyklos, spaudos...) reikalams. Tokia kalba gali būti svetima kalba (yapč senesniais laikais) arba gimtoji tautos kalba. Tačiau ir pastaruoju atveju paprastai ji nėra kokia viena gryna gyvoji tarmė, bet yra vienos tarmės perdirbinys ar kelių tarmių derinys, pritaikytas bendrinės kalbos uždaviniams, tam tikru būdu normuojamas.

## RAŠYBA

Kuriantis rašomąją kalbą, lietuviams pirmiausia reikėjo susidaryti rašybą — pasirinkti rašmenis (raides) ir juos pagal atitinkamus dėsnius vartoti lietuviškus žodžius rašant. Iš pradžių čia nebuvo didesnio nuoseklumo, bet ilgainiui lietuviškoji rašyba ėmė palaipsniui darytis nuoseklesnė ir taisyklingesnė.

Lietuviai, kaip ir daugelis tautų, neišsigalvojo savo raidyno (abėcėlės), bet jį (lotyniškąjį) skolinosi iš kaimynų (pirmiausia lenkų ir vokiečių) ir tolydžio stengėsi jį pritaikyti savo kalbos pobūdžiui ir dėsniams.

Pirmieji lietuviški spaudiniai DLK-je ir Rytų Prūsijoje (Maž. Lietuvoje) buvo leidžiami gotiškaisiais (vad. vokiškaisiais bei švabachiniais) rašmenimis. Ir jau anksčiau minėtas lig šiol seniausias, XVI a. pradžios, lietuviškas rankraštinis poterių tekstas yra šio stiliaus rašmenimis rašytas — tokio pat stiliaus rašmenimis, kokiais XV a. ir XVI a. pradžioje buvo rašomi rankraščiai Lenkijoje ir Lietuvoje. XV a. atsiranda vis daugiau lenkiškų bei lotyniškų raštų, raštų vad. lotyniškąja antikva. Ją parašytas pvz. ir Jono Bretkūno Biblijos vertimo rankraštis (1579—1590).

Maž. Lietuvos raštuose gotinis raidynas dėl vokiškosios įtakos laikėsi beveik iki Antrojo pasaulinio karo. Bet DLK-je, panašiai kaip ir Lenkijoje, lotyniškoji antikva galutinai įsigalėjo XVIII a., nors atskiri žodžiai ar sakiniai ją spausdinami ir anksčiau, pvz. K. Sirvydo „Punktų sakymų“ (1629—1644) skyrių antraštės, o kai kurie atskiri žodžiai net M. Mažvydo katekizme.

Norėdami pritaikyti savo kalbai kitų kalbų vartojamus rašmenis, lietuviškųjų raštų autoriai stengėsi suteikti tiems rašmenims atitinkamas savas garsines

reikšmes arba ir tam lietuviškų garsmenų skirtingumui reikšti pasinaudoti diakritiniais (pridėtiniais) ženklais bei sudėtiniais rašmenimis. Dėl to neretai vienas rašmuo galėjo žymėti kelis garsmenis arba ir keli rašmenys — vieną garsmenį, kaip pvz. M. Mažvydo katekizmo (1547) c dažniausiai reiškė /c/, bet taip pat ir /k/, o jo *i*, o taip pat ir *g*, *gh* tam tikrais atvejais reiškė ir /j/.<sup>154</sup>

Paimti iš svetimųjų kalbų, turinčių skirtingas garsmenų sistemas, rašmenys, suprantama, ne visai tetiko lietuvių kalbai. Todėl pirmojo žinomo lietuvių kalbos spaudinio, Mažvydo katekizmo (1547), rašyba dar neturėjo tiksliau pritaikytų rašmenų lietuvių kalbos garsmenims. Pvz. Mažvydas /e/ ir /é/ garsmenims tvartoja *e* raidę, o ilgiesiems /ī/ ir /ū/ garsmenims skirti nuo trumpųjų /i/ ir /u/ neturi skirtingų rašmenų, nors porą kartų ilgumui reikšti čia pavartoja dvigubus *ii*, *uu* rašmenis (*Suunaus, praschiikiet*).

Nosiniams balsiams, kurie dar tebebuvo tariami Mažvydo tarmėje, jis, nors ir nenuosekliai, vartoja *ą*, *ę* rašmenis, bet nosiniams /j/ ir /ų/ garsmenims atitinkamų raidžių nevartoja dėl techninių priežasčių: mat jų nebuvo lenkų kalbai skirtoje rašmenų atsargoje, kuria pasinaudota ir lietuviškiesiems spaudiniams.

Mažvydo katekizme triženklis *fch* vartojamas /š/ garsmeniui žymėti, o *fđ* ir *ǰ* — garsmeniui /ž/. Rašmenų grupės *fch* ir *fđ* bus nusižiūrėtos iš lenkų, kurie XVI a. pirmojoje pusėje tuos rašmenis dažnai vartojo, pasiskolinę iš vokiečių. Taip pat Mažvydas lenkų pavyzdžiu ten rašė *cǰ* garsmeniui /č/.

Minkštųjų priebalsių garsmenis /C/<sup>155</sup> prieš *a*, *o*, *u* Mažvydas rašo atitinkamu priebalsiu su minkštinamuoju *i* ženklu, pagal lenkų rašybos paprotį, pvz. *krikfcǰianiu* „krikščionių“, *cǰia* „čia“. Minkštinamasis *i* nerašomas prieš *i*, *e*, išskyrus *k*, *g*, po kurių, lenkų papročiu, irgi rašoma *i*, pvz. *gierai* „gerai“, *kiely* „kelia“.

/C a/ ir /C ai/ Mažvydas dažniau parašo fonetiškai, tad po minkštojo priebalsio rašydamas *e*, *ei* vietoj *a*, *ai* (pvz. *tres* „trečias“, *bralei* „broliai“). Priebalsių rašymo pagrindas katekizme dar nenusistojęs: Mažvydas priebalsius rašo iš dalies fonetiškai, iš dalies morfologiškai, plg. *ifchgirti*, *ifǰgidik*, *trakǰdawa*, *fu dǰiaukǰmu*.

Ši pirmojo lietuviško spaudinio mažvydinė rašyba Maž. Lietuvos raštuose ilgainiui kitėjo, tobulėjo.<sup>156</sup>

154. Tiesiais lygiagrečiais įžambiniais skliaustais kalbotyriniuose raštuose paprastai suskliaučiami garsmenys (fonemos), t.y. mažiausi kurios kalbos garsiniai vienetai, skiriant žodžių reikšmę. Pvz. /e/ ir /i/ garsmenys skiria *mèsti* nuo *mìsti*; /s/ ir minkštasis /s' / *sùsti* nuo *siùsti*.

155. Simboliu /C' / kalbotyriniuose raštuose žymimas bet kuris minkštasis priebalsis (tiksliau: minkštasis priebalsinis garsmuo, arba fonema).

156. 246: 19 tt.

Baltramiejus Vilentas ėmė nuosekliau vartoti /uo/ garsmeniui žymėti rašmenį ū, kurį jau randame ir vėlesniuose paties Mažvydo raštuose, nors ir netaip nuosekliai vartojamą. Volfenbiutelio (Wolfenbüttel) postilės (1573) ir Jono Bretkūno Biblijos vertimo rankraščiuose rašomos ą, ę, į, ų raidės (su taškais apačioje) atitinkamiems nosiniams balsiams žymėti. Tačiau spaudiniuose ši naujovė nevartojama, matyt, dėl jau minėtų techninių priežasčių. Simono Vaišnoro „Žemčiūgoje teologiškoje“ (1600) šalia *fʒ* jau dažnai vartojamas *ǰ* rašmuo garsmeniui /ž/ žymėti.

Daugiau nuoseklumo randame Jono Rėzos psalmyne (Psalteras Dovydo, 1625), kurį ir gerai moką lietuviškai kunigai peržiūrėjo. Jame dažnai rašomas y garsmeniui /j/ žymėti ir nuosekliau vartojamas jotas garsmeniui /j/ prieš a, o, u, e.

Ypač D. Kleinas savo normas nustatančioje lietuvių kalbos gramatikoje (1563) aptvarkė raidyną bei rašybą, kuria iš esmės XVII—XVIII a. buvo sekama Maž. Lietuvoje ir kitų lietuviškai rašiusių autorių. Be kitko, jis garsmeniui /š/ žymėti siūlo sekti DLK-jos lietuviams, besiremiančiais čia lenkų pavyzdžiu, ir vartoti tam *ś* arba *fʒ* rašmenis, atmesdamas „tikriesiems lietuviams“ (DLK-jos) nepažįstamą vokišką triraidį *fch*, nes lietuvių kalba esanti artimesnė lenkų negu vokiečių kalbai.<sup>157</sup> Remdamasis ano meto kalbiniu galvojimu aiškinti kalbos duomenis pagal klasikinės kalbas, ir Kleinas pažymi, kad kai kuriuose žodžiuose, kaip „ūkis“, „ūmas“, pradinis balsis tariamas panašiai į graikų *spiritus asper* (nors lietuviai *spiritus asper* ir nevartoją), todėl kai kurie, norėdami aspiraciją pažymėti, ir parašą *hukis, humas*.

Nors to meto ir senesniuose lietuviškuose raštuose pasitaiko *q* ir *x*, o taip pat *f*, *h*, *ch*, Kleinas sako, jog ypač be *f*, *h* (ir *ch*), *x* lietuviai galį išsiversti, nes tos raidės esančios paskolintos iš vokiečių ar lenkų; juo labiau, kad lietuviai jas ir neteisingai tarią (pvz. *f* tarią *p*). Vietoj *q* reikią rašyti *kw* (=kv), o vietoj *x* — *ks* (ar ir *gs*). O *f* lietuviškuose žodžiuose niekada nesą rašoma, terašoma svetimuose, kaip kad ir *ch* terašoma svetimuose. Kitaip sakant, Kleinas teigia, kad lietuvių kalboje nesą garsmenų /f h ch/, kurie lietuviškuose raštuose įvesti (kartu su svetimais žodžiais) iš svetimų kalbų, teisingai pastebėdamas, kad lietuviai šiuos garsmenis pasikeičia savais (jiems artimiausiais, plg. *affiera*, vėliau *apiera*...).

/è/ garsmeniui atskirti nuo /e/ Kleinas pirmąjį ėmė žymėti é (su tašku), o visų nosinių balsių — ne tik /ą ę/, bet ir /į ų/ — rašmenis žymėjo įkypu brūkšneliu raidės apačioje (gal nusižiūrėjęs ir į M. Daukšą, kuris jau anksčiau buvo pradėjęs *į, ų* rašmenis vartoti). Taigi nosiniams (tartiems per nosį) XVI a. vartojami, šalia iš lenkų nusižiūrėtų ą, ę, ir naujai pačių lietuvių susidaryti *į, ų* (kurių lenkų kalboje nebuvo).

Kalbant apskritai apie Maž. Lietuvos raštų rašybos dėsnius, pažymėtina, kad priebalsių rašymo pagrindas, pradėdamas Mažvydo katekizmu, nerodo

griežtesnio nuoseklumo: priebalsiai rašomi iš dalies iš tarties (fonetiškai), iš dalies morfologiškai. Be to, būdingas Maž. Lietuvos lietuviškiems raštams iš vokiečių nusižiūrėtas priebalsių dvigubinimas: iš pradžių daugiausia dvigubinamas *s*, o vėliau taip pat neretai ir *l*, *m*, *n*, *r*, *b*, *p*, *g*, *k*, *d*, *t* (pvz. Mažvydo *effmi*, J. Rėzos, *mallonus*, Kleino *reggiu* ir kt.). XVII a. pastebime atsirandant ir vieną morfologinį skiriamąjį rašybos pagrindą Maž. Lietuvos raštuose: ypač nuo Kleino gramatikos laikų linksniuojamųjų kalbos dalių daugiskaitos kilmininkas rašomas -*û* (su stogeliu, anksčiau ir dvigubu *uu*), o taip pat tokiu stogeliu žymimas ir -(*j*)o- bei -*ė*- kamienų vardažodžių vienaskaitos kilmininkas. Mat pastaruoju atveju atskiriamos rašte vienaskaitos kilmininko lytys nuo daugiskaitos vardininko, pvz. D. Kleino rašomi kilmininkai: *Ponû*, *Rankôs*, *giefmês*, *jôs*. Taip pat -(*j*)o ir -*ė*- kamienų vienaskaitos įnagininkui atskirti nuo vienaskaitos vardininko pirmojo linksnio galūnę Klienai žymi tašku viršuje (-*ă*, -*è*), pvz. *fu rankâ*, *fu giefmè*.

Kiek skirtingesnė rašyba buvo vartojama *Didžiojoje Lietuvoje* (DLK-je), kur veikė lenkiškoji įtaka.

Pirmas žinomas DLK-jos rašytojas Mikalojus Daukša spaudiniuose pirmas įvedė nosiniams balsiams *j*, *ų* rašmenis šalia ankstesniųjų nosinių *ą*, *ę*, nors, kaip matėme, pats garsmenų /*j* *ų*/ nosinumo žymėjimas tašku rašmens apačioje jau anksčiau pradėtas vartoti Maž. Lietuvos rankraščiuose. Daukša vartojo tą patį *e* rašmenį /*e* *è*/ garsmenims, o plačiojo /*e*/ garsmens vieną skirtybę (alofoną) žymėjo atskiru *ě* rašmeniu, ją skirdamas nuo siauresnės skirtybės, rašomos *e*, nors ir be didesnio nuoseklumo (*girdeiome*, *įdejo*, *káimenę*, *giėrai*, *mėrgá*). Dvibalsiams šalia *ie* rašė ir *ũ*. Balsiai Daukšos dažnai rašomi su diakritiniais ženklais ( ^ ' . ) kirčio vietai žymėti; tačiau jų neretai pasitaiko be kokios garsinės reikšmės arba ir klaidingai pavartotų. Vartojo, lenkų pavyzdžiu, *fż*, *cż*, *ć*, *ł* (šį nuosakiau negu kiti autoriai) priebalsiams /š č v l/ šalia *l* minkštajam /ł/ prieš užpakalinės eilės balsius. /C'/ dažnai jo rašoma *Cei* ir *Ceu*, pvz. *Treczé* (=trečià), *įmarkei* (=smarkiai), *daugėufe* (=daugiausiai), *sakieu* (=sakiau), *Zadeiėu* (=žadėjau). Daukša linkęs *ą*, *ę*, *į*, *ų* rašmenis rašyti tais atvejais (nors ir ne visai nuosekliai), kur ir dabar bendrinėje kalboje rašome. Priebalsiai rašomi čia iš kilmės, čia iš garsų (*fu djeugjmú*, *pawoktų* „pavogtų“, *wogtų*, *aúktų*). Retkarčiais pasitaiko ir priebalsių dvejinimų.

M. Daukšos rašyba vėlesniųjų autorių ištisai nebuvo sekama. Tie autoriai nevartojo kirčio ženklų, taip pat ir rašmenų *j*, *ų*, o vietoj *ũ* rašė *uo* (pastarasis dvirašmenis retkarčiais jau pavartojamas ir J. Bretkūno Biblijos vertimo rankraštyje).

1605 m. rytiečių anoniminio katekizmo rašyba yra artimesnė Daukšai negu kitų autorių, bet vis dėlto ir čia tevartojamas *e* vietoj Daukšos *ě*; /*uo*/ garsmuo rašomas mišrai — *ũ* ir *uo*. Rašmenų *ą*, *ę*, *į*, *ų* tame katekizme nėra, nes šio rytiečių katekizmo vertėjo tarmėje nosinių balsių tada jau ir nebebuvo.<sup>158</sup>

Kitų autorių dar daugiau atsiskiriama nuo Daukšos. 1598 m. Petkevičiaus katekizme vietoj Daukšos  $\ddot{e}$  tevartojamas  $e$ . Nors ir nenuosekliai, kietasis /š/ priebalsis rašomas ten dvinariu  $sz$  (ligatūra  $f\dot{z}$ ), o minkštasis —  $\acute{s}$ ,  $s$  ( $f$ ) ir  $si$  junginiu; minkštasis /č'/ priebalsis rašomas  $\acute{c}$  ir  $\acute{c}i$ ,  $ci$  junginiais, bet minkštųjų /šč'/ grupė —  $fci$ ,  $\acute{s}ci$  junginiais (*ajš, firdis, kenčiu, krikfcioniu*. . .). 1653 m. Kėdainių kalvinistų leidiniuose dažnai vartojama  $ea$  vietoj Daukšos  $\ddot{e}$ . Pasitaiko ilgųjų balsių žymėjimo dvigubais rašmenimis (pvz. „Sumoje evangelijų“: *truuka* „trūko“, *tureek* „turėk“).

Paprastesnę negu Daukšos rašybą vartojo K. Sirvydas, kuriuo pasekė nevienas katalikų autorius. Jis, šalia  $c\dot{z}$ ,  $f\dot{z}$  kietiesiems priebalsiams, nors ir ne visai nuosekliai, taip pat vartoja  $\acute{c}$ ,  $\acute{s}$  ( $\acute{c}i$ ,  $\acute{s}i$ ) minkštiesiems (*rafštas, fšwedas, Tuščias, šiefštas* „šeštas“, *širdis*). Sirvydas priebalsius rašė daugiau morfologiškai negu iš garsų (panašiai kaip ir D. Kleinas).

Kalbant apskritai apie XVI—XVII a. lietuviškų raštų rašybą, tegalima pasakyti, kad čia pastebima tolydinė pažanga raidyno srityje: nuo sudėtinių ir daugiareikšmių (daugiafunkcinių) raidžių einama prie paprastesnių, vientisinių ir daugiau vienareikšmių. Mažiau pažangos rašybos pagrinduose (kur kokios raidės rašomos žodyje), nors balsių rašyboje pastebime vyraujant garsinį pagrindą, o priebalsių — morfologinį.

Fotografuotinių senovės rašybos ar bent tokios rašybos (raidyno) galimai artimesnio senoviniams rašmenims perrašo pavyzdžių skaitytos gali rasti kad ir šiuose leidiniuose: 1. *J. Gerullis*, *Senieji lietuvių skaitymai*, I (Kaunas, 1927); 2. *K. Korsakas ir J. Lebedys* (red.), *Lietuvių literatūros istorijos chrestomatija, feodalizmo epocha* (Vilnius, 1957); 3. *J. Otrębski*, *Teksty litewskie*, I (Warszawa, 1957); 4. *Z. Zinkevičius*, *Lietuvių kalbos istorinė gramatika*, II, 223—227 (Vilnius, 1981). Žr. ir faksimiles knygos gale.

## TARMĖS PASIRINKIMAS

Rašančiajam tenka laikytis ne tik tam tikros rašybos (kur ir kuriuos žodyje rašmenis vartoti), bet ir kalbos normų (kurias garsines ir gramatines formas, kuriuos žodžius ir posakius rinktis), jei norima, kad jo raštas įtiktų ir platesniems skaitytojų sluoksniams, įvairių tarmių žmonėms. Taip iškyla ir tinkamos tarmės pasirinkimo klausimas.

Tokia rašančiųjų normuojamos kalbos rūšis gali pradėti kiek reikštis net pačioje rankraštinių tekstų pasirodymo pradžioje. Tačiau sąmoningas normuojamasis tokios kalbos pobūdis ryškiau iškyla su spausdintų tekstų, knygų atsiradimu ir tolydžio tas pobūdis stiprėja, o pati kalba darosi vienodesnė.

Pirmosios išlikusios lietuviškos knygos, 1547 m. katekizmo, paruošėjas Martynas Mažvydas jau susidūrė su raštui tarmės pasirinkimo bei apskritai kalbos norminimo klausimu. Pats Mažvydas greičiausiai bus kilęs iš šiaurinio pietų žemaičių (dūnininkų) pakraščio, bene iš vakarinės jo dalies.<sup>159</sup> Tad ir jo

paruoštojo katekizmo kalba apskritai yra žemaitiška. Tačiau tiksliau apibūdinti tą žemaitiškąją kalbą sunku, ypač kad ir paties Mažvydo prigimtoji tarmė ilgainiui yra kitėjusi, o Mažvydo kilmė daugiausia vėl sprendžiama iš pačios jo raštų kalbos.

Mažvydo katekizmo pagrindas, kaip sakyta, yra žemaitiškas, bet su kai kuriomis aukštaitiškomis priemaisomis (pvz. šalia *tretes*, *gieid*, jis rašo ir *trecjas*, *gieidža*). O vėlesniuose savo raštuose Mažvydas jau aiškiai suka į aukštaičių vakariečių tarmę. Tai bus lėmusios ypač šios priežastys: 1. Mažvydas turėjo savo raštų bendradarbių bei talkininkų ir kitų tarmių atstovų, kurių daugelis buvo aukštaičiai (kaip A. Kulvietis, S. Rapolionis), o ir pats galėjo būti kiek susipažinęs su kitomis tarmėmis bei jų pagrindu rašytais rankraščiais; 2. Mažvydo raštai buvo skiriami ne vienos kurios tarmės atstovams, nes juk katekizme autorius kreipiasi į lietuvinykus (aukštaičius) ir žemaičius; 3. kai kurios aukštaitybės Mažvydui galėjo būti nesvetimos, nes jis galėjo gyventi ne per toli nuo savo pusbrolio aukštaičio vakariečio žemiečio Baltramiejaus Vilento (o Mažvydo motina buvo aukštaitė vakarietė); 4. Mažvydas, kuris ilgai gyveno Ragainėje, žinoma, turėjo ir taikytis prie vietinės vakarų aukštaičių tarmės.

Po Mažvydo Maž. Lietuvoje tolydžio sukama į vakarų aukštaičių tarmę. Ką tik minėtas B. Vilentas rašo savo tarmės, vakarų aukštaičių žemiečių, pagrindu. Vakarų aukštaičių lytys vyrauja ir raštuose Jono Bretkūno, kilusio iš Maž. Lietuvos Bambolių k. (netoli Frydlando), kur tada daugumas vietinių lietuvių kalbėjo aukštaitiškai vakarietiškai. Tačiau jo raštuose, ypač rankraštiniame Biblijos vertime (kurio ištraukos paskelbtos J. Bretkūno „Rinktinių raštų“ tome, 1983 m. išleistame Vilniuje), nemaža ir žemaitiškų lyčių, greičiausiai atsiradusių, iš vienos pusės, pasekus ankstyvesne lietuviško rašto tradicija, iš kitos, norint įtikti ir kitų tarmių žmonėms, nes ir Bretkūno aptarnaujamai Labguvos parapijai priklausė, šalia Maž. Lietuvos vakarų aukštaičių, ir nemaža dalis žemaičių.<sup>160</sup> Vakarų aukštaičių tarmės pagrindu, nors ir su žemaitiškomis priemaisomis, stengėsi rašyti ir Didž. Lietuvos žemaitis varniškis Simonas Vaišnoras savo „Žemčiūgoje teologiškoje“ (1600).

Tarmės požiūriu Maž. Lietuvos rašomoji kalba jau kaip ir galutinai nusistojo tilžėno Jono Rėzos 1625 m. psalmyne (Psalteras Dovydo), kurio rankraštį peržiūrėjo gerai lietuviškai moką įvairių parapijų kunigai, norėdami jį pritaikyti kiek galima visų Maž. Lietuvos tarmių žmonėms.<sup>161</sup>

Vakarų aukštaičių tarme paremtą Maž. Lietuvos rašomąją kalbą kanonizavo tilžėnas Danielius Kleinas savo jau minėtoje Karaliaučiuje išleistoje

160. 66: 51.

161. 77: 212.

gramatikoje (*Grammatica Litvanica*, 1653) ir jos sutrumpintame vokiškame leidime su kai kuriomis naujovėmis (*Compendium Litvanico-Germanicum*, 1654). Kleinas nustatė lietuvių rašybos ir kalbos normas bei taisykles, kurių apskritai toliau ir buvo laikomasi pirmiausia Maž. Lietuvos raštuose. Tos taisyklės, kaip Kleinas savo lotyninės gramatikos prakalboje pasiaiškina, „labiausiai yra skiriamos tam, kad siekiantieji bažnyčios tarnybos ir norintieji tamsią laudį mokyti gimtąja kalba iš jų galėtų lengviau ir teisingiau ją tvirtai pasisavinti. Prie to prisideda ir dievobaimingas sumanymas išversti Šventojo Rašto knygas arba išverstąs peržiūrėti, apie kurį, Dievos malonės padedami, galvoja lietuviškųjų bažnyčių kunigai“. Valdžiai, šį darbą savo lėšomis spausdinusiai, pareikalavus, gramatiką peržiūrėjo gerai lietuvių kalbą moką jvairių Maž. Lietuvos vietų kunigai, kurių pastabas autorius panaudojo, galutinai gramatiką redaguodamas.<sup>162</sup>

Atremdamas priekaištus tų, kurie tarė lietuvių kalbai nesant galima parašyti gramatikos, nes ta kalba esanti sumaišyta ir netvarkinga, nepastovios vartosenos ir įvairiatarmė, Kleinas jos lotyniškoje prakalboje rašo: „Kodėl ir mums neišdailinti savo kalbos, kurią daugelis laiko barbariška ir netvarkinga, išradingomis taisyklėmis, kad nuvalytume tą purvą, kuriuo taip ilgai buvo aptaškyta, ir ji džiugintų mus visu savo blizgėjimu“.<sup>163</sup> Savo pasirinktą gramatikos pagrindu vakarų aukštaičių tarmę jis vadina „bendriausia ir geriausia“, matyt, kad ji didžiausią Maž. Lietuvos plotą apėmė ir kad jau anksčiau Maž. Lietuvos raštų autorių ir kalbos komisijų j ją buvo pasukta. Pats Kleinas savo gramatikos prakalboje pažymi, jog Kauno apylinkės tarmė esanti jiems (Maž. Lietuvos lietuviams) artimiausia, ir Rytų Prūsijoje sekama ta „kauniečių tarme, kaip visų geriausia ir tinkamiausia“.

Normindamas gyvąją kalbą, norėdamas išvengti jos įvairavimo, o taip pat skirtingas gramatines kategorijas kai kur atskirti ir skirtingomis morfologinėmis lytimis, Kleinas kartais griebiasi ir dirbtinių taisyklių.<sup>164</sup>

Po J. Rėzos raštų bei Kleino gramatikos vakarų aukštaičių tarmė galutinai įsitvirtino Maž. Lietuvos raštuose.

Didžiojoje Lietuvoje (DLK), nuo XV a. pradžios gyvenusioje skirtingą nuo Mažosios Lietuvos gyvenimą, bendrinės kalbos kūrimosi aplinkybės ir kelias buvo skirtingas. Dėl to skirtingumo bendrinė kalba, jos užuomazgos negalėjo būti tiesiai, be jokių pakeitimų, perkeltos iš Maž. Lietuvos į DLK-ją. Čia ir ta bendrinė kalba negalėjo taip palyginti greitai nusistoti ir suvienodėti, kaip kad buvo Maž. Lietuvoje, nes DLK lietuvių kalbos plotas buvo didesnis, pasiskirstęs į daugiau ir įvairesnių tarmių bei šnektų negu Maž. Lietuvos plotas. O pačioje

162. 41: II, 32.

163. 166: 86, 408.

164. 166: 122—123.



DLK-je nebūta ir tokio centrinio rūpinimosi bendros kalbos normos nustatymu, koks buvo Maž. Lietuvoje (pvz. kalbos komisijos).

Tam tikri bendrinės šnekamosios kalbos pradmenys bene bus turėję rastis dar net prieš spausdintų lietuviškų raštų atsiradimą. K. Jablonskis mano, kad jau XV a. tokių pradmenų turėjo būti. Kadangi DLK Ponų Tarybos suvažiavimai paprastai būdavo Vilniuje, o taip pat ir taryboje dalyvavę didikai turėdavo savus rūmus Vilniuje ir čia jiems tekdavo ilgą laiką gyventi, tai tie didikai negalėję kalbėti vis kiekvienas savo šnekta, o turėję imti remtis Vilniaus tarme. Taip pat esą ir Kaunas buvęs svarbus ekonominis centras, turėjęs jungti įvairiatarmsius žmones, turinčius čia nuolatinių reikalų. Žemaičiuose administracinis centras buvo Kražiai, o bažnytinis — Varniai, tad ir tų centrų tarmės turėjusios bent kiek iškilti.<sup>165</sup> Iš principo galima sutikti su Vilniaus, valstybės centro, vaidmeniu tam tikrai bendrinės šnekamosios kalbos tradicijai kuriantis, bet vargu ar kuri bendrinė kalba kūrėsi mažesnių centrų, kaip Kražių ir Varnių, apylinkėse.<sup>166</sup>

Jei apie šnekamąją bendrinę kalbą anais laikais galima tik spėlioti, tai jau turime duomenų, istorinių liudijimų, rodančių, kad dar bene gerokai prieš lietuviškų spausdinių pasirodymą atsiradę ranka rašyti lietuviški tekstai turėjo būti ne grynai tarminiai, bet jau suką į bendresnį rašto kalbos kelią, nes raštas paprastai skiriamas ne vienos kurios tarmės žmonėms, juoba kad bent mokytesni jų autoriai bus turėję progos kiek ir su įvairiomis tarmėmis susipažinti. Todėl tokie raštai, jei ir remiasi vienos tarmės pagrindu, turi ir vienos ar kelių kitų tarmių priemaišų. Ir 1962 m. surastasis ligi šiol seniausias lietuviškas poterių tekstas (rankraštis), parašytas rytinių dzūkų (ypač Adutiškio ir Mielagėnų apylinkių) šnektų pagrindu, turi ir kitų šnektų lyčių, kurios negalimos susieti su rytinių dzūkų šnektomis. Įvairių šnektų lyčių tekste galėjo atsirasti ir jį perrašinėjant.<sup>167</sup>

Jei jau ankstyvesni rankraštiniai lietuviški tekstai negalėjo būti grynai viena kuria tarme rašyti, bet turėjo tam tikrų elementų, išinančių už atskiros tarmės ribų ir daugiau ar mažiau sukančių į tam tikrą platesnį, bendresnį rašomosios kalbos kelią, tai juoba panašiomis ypatybėmis turėjo pasižymėti ir ankstybieji lietuviški spausdiniai.

Pirmieji lietuviški spausdiniai buvo tikiybinaiai. Jų bendrinamąją kalbinę tendenciją veikė bei ribojo ir tų raštų geografinė paskirtis bei didesnė bažnytinės administracijos vienetai (vyskupijos).

Pagal Tridento susirinkimo nutarimus ir Lietuvoje turėjo būti rūpinamasi ir iki tam tikro laipsnio rūpintis steigti kunigų seminarijas ir leisti katalikiškas knygas, ypač katekizmus.<sup>168</sup> Tie nutarimai turėjo būti kiekvieno vyskupo

165. 107: 44—45.

166. 289.

167. 187: 21 tt.

168. 96.

vykdomi savojoje vyskupijoje. Paprastai ir knygos, skiriamos kuriai vyskupijai, turėjo būti leidžiamos atitinkamos vyskupijos lėšomis. Todėl ir Žemaičių vyskupas M. Giedraitis M. Daukšos versto iš lenkų kalbos Ledesmos katekizmo spausdinimą apmokėjo savo lėšomis. Kiekvienas vyskupas rūpinosi ir katekizmo paruošimu pirmiausia savo vyskupijai, stengdamasis išspausdinti atitinkamą jų egzempliorių kiekį. 1595 m. buvo išspausdintas M. Daukšos verstasis katekizmas Medininkų (Varnių) vyskupijai.

Vilniaus vyskupijai reikėjo pasirūpinti savo katekizmu. Iš Adomo Broko (Brocus), Vilniaus kolegijos dvasininko, 1595 m. laiško jėzuitų generolui sužinome, kad Vilniaus vyskupijos administratorius (Benediktas Vaina) vyskupijos lėšomis norįs išspausdinti lietuvišką katekizmą.<sup>169</sup> Matyt, katekizmas turėjo būti pritaikytas Vilniaus vyskupijos lietuviams rytiečiams, kaip galima spręsti iš vad. 1605 m. rytiečių anoniminio katekizmo. Pastarasis katekizmas buvo išleistas, kaip iš jo prakalbos matyti, dėl to, kad M. Daukšos katekizmo vertimas buvęs „žemaitiškas“, nevienas jo nesupratęs ir pageidavęs, kad tas katekizmas „lietuviškai būtų perguldytas“. Mat Daukša norėjęs „Lietuvai [t.y. rytiečiams] ir Žemaičiamus“ įtikinti, „abejotui katekizmą perguldė ir abejos giminės žodžius paguldė“. Vertėjas iš naujo išvertęs Ledesmos katekizmą (1605), „idant Lietuva tuo geriaus ir labiaus savo prigimtąjį lietuvišką liežuvį ir pažintų ir permanytų“. Šio katekizmo vertėjas sako, jog tas katekizmas jau anksčiau buvęs išverstas, bet vertimas kažkaip prapuolęs.<sup>170</sup> Matyt, prapuolusysis katekizmo vertimas bus buvęs tas katekizmas, apie kurį Vilniaus vyskupijai kalbėjo jos administratorius Benediktas Vaina.<sup>171</sup>

Tokiu būdu pirmieji lietuviški spausdiniai, ruošiami atskirai dviem Lietuvos vyskupijoms — Vilniaus ir Žemaičių, turėjo stengtis įtikinti ir dviejų skirtingų tarmiųjų plotų tikintiesiems, nors iš pradžių ir ne kiekvienas autorius mokėjo patenkinti savo skaitytojus.

Pirmasis žinomas Didžiosios Lietuvos spausdintos knygos autorius Mikalajus Daukša, kurio katekizmo ir postilės vertimai buvo skiriami Žemaičių vyskupijai, kilęs iš Babėnų (tarp Dotnuvos ir Kėdainių), rėmėsi apskritai savo gimtąja viduriečių aukštaičių tarme, nors jo raštų žodynas yra papildytas ir kitų tarmiųjų žodžiais.<sup>172</sup>

Kėdainiškių reformatų kalvinų raštai (kaip 1598 m. Petkevičiaus katekizmas, 1600 m. Morkūno postilė) irgi artimi vidurio aukštaičių tarmai, nors ir tie raštai turi kitų tarmiųjų elementų, be kitko, paimtų ir iš ankstesnių Maž. Lietuvos lietuviškų liuteronų raštų.

169. 96.

170. 77: 188.

171. 96.

172. 311.

Vilniaus vyskupijai skiriamas 1605 m anoniminis katekizmas remiasi vilniškių, vad. rytinių dzūkų, tarmės pagrindu (vietoj bendrinės kalbos an vartoja *un*, o vietoje *č, dž* — *c, dz*, bet *t, d*, taip pat *tv, dv* prieš *i, j, ie* išlaikomi nepakeisti). To katekizmo vertėjas greičiausiai bus kilęs iš netolimų Vilniaus, Maišiagalos, Nemenčinės apylinkių, iš vad. kopcionų ploto.<sup>173</sup>

Tačiau vėlesnieji Vilniaus vyskupijai skirti rytietiškieji raštai jau suka į tam tikrą rytietiškos bendrinės kalbos kelią, ir todėl jų tarmę sunku besusieti su kuria rytiečių patarme.

Įžymiausias tos rytiečių raštijos autorius Konstantinas Sirvydas, nors, kaip atrodo, kilęs iš srities į šiaurę nuo Vilniaus (gal apie Ukmergę bei Anykščius), savo raštuose vengė būdingų išskirtinių savo gimtosios šnektos ypatybių, pvz. *ā* vietoj dabartinės bendrinės kalbos *o*.<sup>174</sup>

Vienos kurios šnektos įsigalėjimui tuose rytiečių raštuose kliudė ir ta aplinkybė, kad nevienas jų buvo paruoštas ne vieno autoriaus arba autorius į savo spaudinį įsidėdavo prirėkus ir kitų autorių tekstų. Pavyzdžiui, „Punktų sakymų“ I dalį (1629) paruošė pats Sirvydas, bet jis įsidėjo į šią dalį evangelijas, kurias vertė ne jis pats, bet pasiėmė iš lietuviškų evangelijų, spausdintų „Ewangelie polskie y litewskie“ leidinyje. Pastarosios greičiausiai buvo verstos J. Jaknavičiaus, kuris nebuvo tos pat šnektos kaip Sirvydas: buvo kilęs iš apylinkių į pietus ar pietryčius nuo Vilniaus. Be to, Jaknavičius su kitu dar neišaiškintu asmeniu gerokai ištaisė Sirvydo „Punktų sakymų“ II dalį (1644), išleistą po pastarojo mirties. Todėl šioje dalyje, skiriantis nuo I d. kalbos, vartojamos pvz. nerytietiškos *an* lytis (I d. labai retos), pasitaiko daugiskaitos vietininke *-sa, -si* (*rankosa, kuriosy*), kurių I d. visai nėra, ir kt.<sup>175</sup>

Z. Zinkevičius, plačiau ir detaliau tyrinėjęs kalbamąją rytietišką lietuvių raštų kalbą (1605 m. anoniminio katekizmo, Sirvydo Punktų sakymų, Belarmino 1677 m. katekizmo ir kt.), yra linkęs manyti, kad nė viena dabartinių rytiečių patarmių negali būti laikoma šios rytiečių raštų kalbos tęsiniu; ta patarmė būsianti išnykusi XVIII a. pradžioje. Ši raštų kalba bus rėmusis Vilniaus mieste, svarbiausio DLK ekonominio ir kultūrinio centro, tam tikra ano meto bendrine (šnekamąja) kalba. Kaip esame minėję, K. Jablonskis jau anksčiau yra teigęs, kad net XV a. tokia bendrinė šnekamoji kalba bus formavusis Vilniuje, o krikščionybę įvedus, jau net iš pradžių bus atsiradę tikybinių rankraštinių tekstų su kalbos bendrinimo pastangomis. Ir Zinkevičius mano, kad atsiradusi rytiečiuose (skirta Vilniaus vyskupijai) tikinė raštija savo kalbinę bendrinimo tendenciją galėjusi perimti iš ankstesnių vyskupijos rytietiškių rankraštinių tekstų. Todėl ir Sirvydas vengia vartoti savo gimtinės šnektos pvz. *ā* (ilgojo), nes Vilniuje, kur jis ilgus metus veikė, šis *ā* nebuvo vartojamas.

173. 396.

174. 403.

175. 397.

## LIETUVIŲ KALBA VIEŠAJAME MAŽOSIOS LIETUVOS GYVENIME

Iš Prūsijos Kunigaikštijos 1539 m. sudaryto valdinio kaimų gyventojų ir jiems uždėtų prievolių sąrašo, apimančio apie 125 vietas į rytus nuo Įsruties (Stalupėnų, Gumbinės, Įsruties, Geldapės, Darkiemio, Unguros, Pilkalnio, Ragainės apylinkių), o taip pat vėlesnių (1542—1564/65) tokių sąrašų matyti, kad daugmas tų vietovių gyventojų ir daugumas pačių vietovių turi lietuviškus vardus. XVI a. pradžioje Prūsijos kronikininkas Simanas Grunavas (Grunau) pirmasis (apie 1526 m.), o apie pusimtį metų vėliau ir antrasis autorius, XVI a. prūsų istorikas kronikininkas Lukas Davidas, šį lietuvių giminių gyvenamą kraštą vadino Mažąja Lietuva (*Kleinlitaw...*), ją skirdami nuo DLK.<sup>176</sup>

Vokiečių tautotyrininkas Fr. Tecneris (Tetzner) teigia, kad XVI a. viduryje pietvakarinė lietuvių kalbos vartojimo riba Maž. Lietuvoje ėjusi nuo Karaliaučiaus apylinkių (bet pats Karaliaučiaus miestas buvęs daugiausia vokiečių gyvenamas) į pietryčius apytiesė linija ant Dūbininkų, o už Maž. Lietuvos ribų ta linija pratįsusi iki Slanymo.<sup>177</sup>

Iki XVIII a. pabaigos daugumas Rytų Prūsijos gyventojų buvo lietuviai.<sup>177a</sup>

Priešingai DLK-jai, Prūsijoje tolydžio stiprėjo monarcho valdžia, kuri kartais tvarkė net privatinį savo valdinių, baudžiauninkų gyvenimą; skelbė ne tik baudžiauninkų prievoles valstybei, bet ir nurodymus, kaip pvz. įrengti savo namuose krosnis ar prižiūrėti gyvulius. Norint, kad valdžios potvarkiai bei įsakai pasiektų lietuviškai kalbančius valdinius, Prūsijos vyriausybei nekartą teko į juos kreiptis lietuviškai. Bent penketas tokių XVI—XVII a. įsakų buvo išlikę (po pastarojo karo teliko trys). Dviem 1578.XII.6 įsakais Prūsijos kunigaikštis Jurgis Fridrichas kreipėsi į Tilžės ir Ragainės apskričių bažnyčias bei jų parapijų žmones, kurie raginami klausyti kunigų ir vykdyti krikščionių pareigas. 1589.IX.22 paskelbtas to paties kunigaikščio įsakas, kuriuo draudžiama škotams prekiauti „pabučiais ir pakiemiais“. Be to, Prūsijoje XVII a. buvo paskelbti dar du lietuviškai išversti Lietuvos didžiojo kunigaikščio bei Lenkijos karaliaus Vladislavo IV įsakai: vienas 1639.III.22 įsakas, draudžiąs medžioti Prūsijos giriose; antras 1641.VIII.22, kuriuo karalius įsako savo valdiniams nesiveržti į Prūsiją, nešaukti į Lietuvos teismus Prūsijos valdinių ir sugrąžinti pabėgusius Prūsijos valdinius. Pastarieji du įsakai buvo išleisti prašant Prūsijos kunigaikščiui, nes Prūsija tada buvo Lenkijos valstybės vasalas. Abiejų įsakų originalai buvo rašyti lenkiškai, bet Prūsijos hercogų iniciatyva buvo išspausdinti

176. 114.

177. 341: 25—26.

177a. 234.

Karaliaučiuje išversti lietuviškai (taip pat ir į kitas kalbas): 1639 m. įsakas buvo iš lenkų kalbos pirma išverstas į lotynų kalbą, iš jos — į vokiečių, o iš pastarosios — į lietuvių kalbą, o 1641 m. įsakas verstas iš lenkų kalbos į vokiečių, iš šios — į lietuvių kalbą.<sup>178</sup>

Jei jau Prūsų valstybės administracijai teko griebtis lietuvių kalbos, tai juo labiau ji buvo reikalinga bažnyčioje, kad būtų galima dvasininkams pasiekti lietuvius tikinčiuosius.

Nėra žinoma, kad Vokiečių ordino laikais kunigai Prūsijoje būtų mokę vietinius žmones jiems suprantama kalba. Bet jau Prūsijos Kunigaikštijos laikais, skleidžiant protestantizmą, pasinaudojama gimtąja vietos gyventojų kalba. 1524 m. sembų vyskupas Polencas (Polentz) įsakė visose Prūsijos bažnyčiose pamokslus sakyti ir kūdikius krikštyti krašto kalba, pažadėdamas rūpintis tenkinti tikiybinius reikalus ir tų gyventojų, kurie kalba lietuviškai ar lenkiškai.<sup>178o</sup>

1526 m. bažnytinė apyskaita rodo, kad Karaliaučiuje buvo mokama alga lietuvių pamokslininkui. Prūsijos sostinė ir prekybos centras Karaliaučius traukė ir lietuvius, pirmiausia iš artimesnių apylinkių. XVI a. gale Karaliaučiuje buvo apie 7000 lietuvių, t.y. apie 20% to miesto gyventojų.<sup>179</sup> 1531 m. Karaliaučiaus didžiosios ligoninės bažnyčioje buvo nuolat laikomos lietuviškos pamaldos. Pirmuoju kunigu minimas Jonas Tartilaitis (Batocki-Tortylowicz), kilęs iš Batakių, į protestantizmą palinkęs buvęs katalikų kunigu Šilalėje. 1550—1587 m. Karaliaučiaus lietuvių parapijos kunigu buvo Baltramiejus Vilentas, 1587—1602 m. Jonas Bretkūnas, 1604—1621 m. Šv. Elžbietos bažnyčioje lietuviams pamokslus sakė Lozorius Zengštokas (Sengstok), 1621—1629 m. Jonas Rėza.<sup>180</sup> 1544 m. įsakymas nurodo, kad miestuose ir miesteliuose turėtų būti oficialus kapelionas lietuviams ir kitiems nevokiečiams. Bažnytiniai patarnavimai tokiems žmonėms turėjo būti teikiami per vertėjus tose vietovėse bei kaimuose, kur tokio kapeliono nepajėgdavo išlaikyti.<sup>181</sup> Taip ilgainiui XVI a. lietuvių kalba ima įsigalėti bažnyčioje.

Prūsijoje tuo metu ne tikai protestantai vartojo lietuvių kalbą bažnyčioje, bet ir katalikai. XVI a. Lietuvos provincijos jėzuitai įkūrė nuo Braunsbergo kolegijos (Varmijoje) priklausantį savo misijų skyrių Karaliaučiuje. Tada čia neužtinkama lenkų kalba sakančių pamokslus, bet jau net iki XVIII a. yra pamokslininkų, sakiusių lietuvių kalba (*Cancionator Lithuanicus*). Tokiais

178. 188: 24—25.

178a. 114.

179. 66.

180. 197: X, 505.

181. 114.

lietuvių pamokslininkais yra buvę eilė DLK veikusių jėzuitų, kaip Jonas Jaknavičius, Pranas Šrubauskis ir kt. Jaknavičius, kuris per 14 metų (nuo 1651 m.) pasižymėjo „lietuvių kalbos pamokslininku“, turėjo nemaža pasisekimo. Jis ragino lietuvius klausytis savo pamokslų, „kur bus kalbama jūsų kalba“; sakydavęs, kad protestantai vokiečiai „nemoka jūsų gražios kalbos“.<sup>182</sup> Nuolatinis lietuviškai pamokslus sakančio katalikų kunigo buvimas Karaliaučiuje iki XVIII a. rodo, kad į lietuvių katalikų pamokslus ten susirinkdavo pakankamai lietuvių.<sup>183</sup>

Nors iš pradžių po Reformacijos įvedimo Prūsijos Kunigaikštijoje Bažnyčia tetarnavo lietuvių reikalams, ilgainiui Prūsijos vyriausybė ima daryti žygių vokiečių kalbai sprautis ir į bažnytinį lietuvių gyvenimą. 1638 m. išleidžiamas įsakymas (*Recessus generalis der Kirchen-Visitation... Littawischer Embter im Herzogthumb Preussen*), paliepiąs kas antrą savaitę atlikti bažnyčiose pamaldas ir vokiečių kalba, kad kunigai galėtų daugiau vokiškai pasimokyti. O patiems vokiečiams griežtai įsakyta pamaldas lankyti, kad kunigams netektų kalbėti tušties suolams.<sup>184</sup>

Ir pirmosiose bažnytinėse Rytų Prūsijos mokyklose (XVI a.) pradėta vaikai mokyti lietuviškai. XVI a. ten buvo 20 lietuviškų mokyklų. Jose vadovėliu ėjo M. Mažvydo katekizmas. Matyt, tuo tikslu jo katekizme buvo įdėtas „Pigus ir trumpas mokslas skaityti ir rašyti“, kuris buvo vienintelis lietuviškas elementorius iki XVIII a. Taip pat buvo vartojamas ir lietuviškai išverstas Baltazaro Baso (Bass) „Liuterio katekizmas“. Pagal minėtąjį 1638 m. „*Recessus generalis*“ buvo įsakyta iš kiekvieno kaimo siųsti po vieną vaiką į bažnytinę mokyklą pasimokyti skaityti, rašyti, skaičiuoti, maldų ir katekizmo. Daugelis mokytojų tebuvo menki, amatininkai ir šiaip prasčiokai, kurie mokėjo kiek lietuviškai ir vokiškai giedoti ir vargais negalais tepaskaitė lietuvišką postilę.<sup>185</sup>

182. 197: X, 505—506.

183. 97.

184. 233.

185. 45: 27—28.



## XVIII AMŽIUS

Šiuo laikotarpiu ypač rytinėje Lietuvoje tolydžio reikėsi slaviškoji kalbinė įtaka. Tačiau XIX a. pirmosios pusės šaltinis teigia, kad ir Vilniuje lietuvių kalba ne tik XVI a., bet ir XVIII a. pradžioje turėjo būti gerai pažįstama.<sup>1</sup>

Tačiau aukštesnieji DLK-jos sluoksniai vis lenkėjo (kultūriškai, nors ne būtinai politškai), į lietuvių kalbą žiūrėjo iš aukšto, laikydami ją tik provincine, vietos reikalams tetinkančia valstiečių ir baudžiauninkų kalba. Labiausiai diduomenė kalbos požiūriu skyrėsi nuo lietuviškai kalbančiojo žemojo visuomenės sluoksnio. Iš 1710—1723 m. jėzuitų dienoraščio matyti, kad jie Lietuvoje į didikus (*ad magnates*) tada paprastai kreipdavosi lotyniškai, kartais ir lenkiškai, o į liaudį (*ad populum*) — lietuviškai.<sup>2</sup>

Jau kitaip į gimtąją lietuvių kalbą žiūrėjo smulkūs Žemaitijos bajorai, kurie ir kalbos požiūriu beveik nesiskyrė iš vietinės lietuviškosios aplinkos, ir dėl to lenkų bei lenkuojančių buvo laikomi atsilikusiais, tamsiais. Dominikonas lenkas, teol. mag. K. Baginskis, apie 1780 m. aprašydamas Žemaitiją, sako, kad žemaičių bajorai esą neišsilavinę, branginę savo žemaičių kalbą, kuri esanti nei šis, nei tas. Tačiau žemaičiai ją taip mylį, jog visai nemėgstą to, kuris jos nemoka. Ir nors daugiau pakeliavęs žemaičių bajoras mokąs lenkiškai kalbėti, bet šiaip, tik vieną kitą stiklėlį išlenkęs, imąs lenkiškai grabalioti. K. Baginskis pažymi, jog didžiausia žemaičių bajorų prastumo ir blogo išsilavinimo priežastis esanti ta, kad jie nenorį išsižadėti savo supainiotos, absurdiškos kalbos (*balamutnego języka*) ir pasirodyti pasauliui.<sup>3</sup>

XVII a. antrojoje pusėje ir XVIII a. lietuvių kalbos vartojimo viešumoje akstinai buvo bent gera dalimi skirtingi nuo XVI a. M. Daukšos, kuris lietuvių kalbą pirmiausia kėlė tautiniu požiūriu, ją laikydamas būtinu ir svarbiausiu lietuvių tautybės dėmeniu. XVIII a. tie akstinai jau pirmiausia yra, sakytume, praktiniai. Lietuvių kalba dabar yra reikalinga norint pasiekti ir veikti lietuviškai tekalbančią bei tesuprantančią valstiečių ir baudžiauninkų masę, daugiausia

1. 186: 26.

2. 274.

3. 29: II, 42.



stengiantis joje skleisti tikybinį mokymą ne tik žodžiu, bet ir raštu.<sup>4</sup> Ypač XVIII a. pastaruoju ketvirčiu pakyla liaudies raštingumas, atsiliepdamas lietuviškai knygai, jos plitimui ir augimui, o tai kartu sudaro ir stipresnę atramą lietuvių kalbos tęstinumui. Nors dalis bajorijos XVIII a. gale ir neigiamai žiūrėjo į lietuvių kalbą, bet tuo pačiu metu pribręsta ir įsitikinimas, kad lietuvių kalba reikalinga ir viešumai ten, kur dalyvauja ar turi dalyvauti ir valstiečiai bei miestiečiai.<sup>5</sup>

Pagaliau iš lengvo ima reikštis ir teorinis domėjimasis lietuvių kalba. Vilniaus vyriausiojoje mokykloje (universitete) buvo skaitomas Stanislovo Augusto brolio laiškas, kuriame teiraujama apie lietuvių kalbos kilmę ir kuo ta kalba skiriasi nuo žemaičių kalbos (to jis buvęs klausiamas Londone). Gal tai bus akstinę ir K. Bagužio lietuvių tautos ir kalbos kilmės tyrinėjimą.<sup>6</sup>

## KALBINIAI DIDŽ. LIETUVOS DARBAI BEI VADOVĖLIAI

Šio amžiaus politinės, socialinės ir kultūrinės sąlygos, ypač rytų Lietuvos bajorijos lenkėjimas, negalėjo labiau skatinti rašyti bei spausdinti lietuvių kalbai, jos mokymui bei mokslui skiriamus darbus, vadovėlius.

Vis dėlto XVIII a. antroje pusėje, pradėjus plačiau kurtis pradinėms mokykloms, padidėjo liaudies raštingumas. Didėjo ir lietuviško rašto pradžia-mokslių, elementorių paklausa. Apie 1759—1761 m. Vilniaus akademijos spaustuvėje buvo išspausdintas „Mokslas skaitymo rašto lenkiško dėl mažų vaikelių“, vėliau keletą kartų pakartotas, skiriamas lietuviškai temokantiems pirmiausia Vilniaus vyskupijos vaikams pramokti lenkiškai, nes elementoriaus tekstas pateiktas lygiagrečiai lietuvių ir lenkų kalbomis. Tačiau po kelių leidimų lenkiškasis elementoriaus tekstas išmetamas, ir apie 1766—1776 m. jau pasirodo nežinomo autoriaus „Mokslas skaitymo rašto lietuviško dėl mažų vaikų“. Elementorius išleistas žemaičių tarpe, tad skiriamas žemaičiams, kurie, matyt, norėjo mokytis vaikus lietuvių, o ne lenkų kalbos. Šio elementoriaus iki XVIII a. galo žinoma bent 14 leidimų. 1778 m. buvo jo išplatinta 325 egz., o 1790 m. iki 2350 egz.; iš viso 1776—1790 m. parduota apie 14 500 egz.<sup>7</sup>

4. 186: 21—22.

5. 150: 157 tt.

6. 381: I, 239.

7. 41: II, 122 tt; 381: I, 204, 295.

Šiaip Didž. Lietuvoje šiuo laikotarpiu tebuvo išleista vos pora daugiau negu pradiniam lietuvių kalbos mokslui skirtų knygelių. Tai galbūt dėl to, kad ir Didž. Lietuvoje, bent iš bėdos, buvo galima pasinaudoti šios srities Maž. Lietuvos darbais, kurių tada ten buvo žymiai daugiau ir apskritai geresnių paruošta ir išleista.

Vienas tų Didž. Lietuvoje išleistų darbų yra 1713 m. išėjusi K. Sirvydo žodyno (Dictionarium trium linguarum) penktoji laida. To trikalbio (lenkiško-lotyniško-lietuviško) žodyno, skiriamo Vilniaus akademijos studentams mokytis lotyniškai, kartojimas rodo, kad ir bent pirmaisiais XVIII a. dešimtmečiais nemaža tų studentų dalis dar nemokėjo ar bent pakankamai nemokėjo lenkiškai. Vadinasi, ir tada akademijos mokymo vyksme negalima buvo išsiversti be lietuvių kalbos, nors jai akademija teskyrė pagalbinį vaidmenį. Tačiau šiaip žodynas ilgą laiką turėjo nemažos reikšmės lietuvių kalbos leksigrafijos ir rašto kalbos tobulėjimo raidoje.

Kitas leidinys yra trumpa, bet apskritai svarbi lietuvių kalbos gramatika, vardu „Universitas lingvarum Litvaniae“, išleista 1737 m. Vilniuje, skiriama akademiniam jaunimui, pirmiausia besiruošiančiam į kunigus, dirbsiančiam lietuvių parapijose. Ji parašyta nežinomo jėzuito, gerai mokančio ir mokslinio intereso bei įžvalgumo nestokojančio autoriaus. Šioje gramatikoje labai trumpai kalbama apie garsus ir akcentą, vardažodį, veiksmažodį ir sintaksę. Pažymėtina, kad čia pirmą kartą lietuvių kalbos istorijoje skiriamos ir aprašomos lietuvių kalbos priegaidės (trumpinė, stumtinė, tęstinė ir atitrauktinė).

Yra išlikęs ir dar anksčiau (apie 1719 m.) lotynų kalba parašytos lietuvių kalbos gramatikos rankraštis „Grammatices Litvanicae“ (saugomas Krokuvos nacionaliniame muziejuje).<sup>7a</sup>

Esama žinių, kad buvo rašomas šiame amžiuje dar bent vienas kalbinis darbas — kun. Kristupo Lopacinskio, Raseinių pijorų kolegijos rektoriaus, lietuvių kalbos žodynas, kurio dalis 1754 m. jau buvusi įduota Vilniaus pranciškonų spaustuvei spausdinti. Bet tolimesnis to žodyno likimas nežinomas.<sup>8</sup>

Šie nors ir kuklūs lietuvių kalbai skirti darbai (bent spausdintieji) buvo reikšmingi ypač mūsų rašto raidai. Anot J. Lebedžio, senųjų mūsų raštų tyrinėtojo, „tie filologiniai darbai yra kaip koks nugarkaulis šio laikotarpio lietuvių kalbos ir raštijos formavimesi“.<sup>9</sup>

7a. 278: 23.

8. 41: II, 28—29.

9. 186: 22.

# LIETUVIŲ KALBA VIEŠAJAME GYVENIME

## MOKYKLOJE

XVIII a. antrojoje pusėje, ypač Edukacinės komisijos laikais (1773—1797; atskira komisija Lietuvai dar veikė iki 1803 m.) kiek pakilo krašto švietimas.

Nors aukštesnieji luomai, bajorai apskritai ir nepalankiai žiūrėjo į valstiečių bei žemojo luomo švietimą, tada padidėjo ir liaudies raštingumas. Edukacinės komisijos mokyklų reforma numatė dalyje mokyklų, ypač Žemaičiuose, ir lietuvių kalbos mokymą mokslo pradžiai. Tam buvo vartojamas minėtasis „Mokslas skaitymo rašto lietuviško“, kurio tiražas nuolat didėjo. „Tas elementorius buvo lyg atrama, ant kurios išaugo XVIII a. galo ir XIX a. pirmosios pusės lietuvių liaudies raštingumas“.<sup>10</sup>

Kadangi Žemaičiuose pradinėse mokyklose mokyta apskritai lietuvių kalba, jas baigę mokiniai į vidurinę mokyklą ateidavo nemokėdami lenkiškai.<sup>11</sup> Tačiau Vilniaus vyskupijos pradinėse mokyklose daug kur mokyta lenkiškai.

Vidurinėse mokyklose Edukacinė komisija įvedė lenkų kalbą dėstomąja vietoj lotynų kalbos, taip pat lenkiškus vadovėlius, tuo būdu labiau imdama lenkinti mokinius lietuvius. Jiems net buvo draudžiama lietuviškai kalbėtis. Prakalbėjusiam lietuviškai buvo taikoma žeminamoji bauda — ant kaklo užkabinama lentelė (vad. *metelinga*, perdirbta iš lot. *nota linguae* „kalbos žymė“, jau ir anksčiau vartota bausti mokiniams už kitokius nusikaltimus, pagaliau panaikinta po 1864 m.). Ypač mokiniams žemaičiams, norintiems eiti vidurinį mokslą, susidarydavo sunkumų dėl lenkų kalbos. Pvz. Kretingoje ir Kražiuose jiems tekdavo apsigyventi su vidurinį mokslą einančiais, iš jų mokytis lenkų kalbos, kad paskui galėtų stoti į to meto viduriniąsias mokyklas ir suprasti, kas ten lenkiškai dėstoma. 1788 m. Kražių kolegijos profesoriai mokyklos vizitatoriui skundėsi turį daug vargo su žemesniųjų klasių mokiniais, kuriuos pirma tenka išmokyti lenkiškai, kad jie galėtų lotynų kalbos tekstus versti į lenkų kalbą.<sup>12</sup>

Vis dėlto vidurinėje, net ir aukštojoje mokykloje nebuvo galima visai išsiversti be lietuvių kalbos. Ir XVIII a. antrojoje pusėje jėzuitų generolai savo įstaigoms Lietuvoje nurodė, kad jų moksleiviai naujokai darysią geresnę pažangą, jei jiems dvasiniai pratimai būtų dėstomi ne lotynų, o jų gimtąja kalba, pritaikyta jų išsilavinimo lygiui.<sup>13</sup> Kaip jau esame anksčiau minėję, bene

10. 236: 145.

11. 150. 164.

12. 186: 194—195; 150: 164.

13. 186: 219.

ir XVIII a. dar veikė Vilniaus jėzuitų noviciate „lietuvių kalbos akademija“. Taip pat matėme, kad ir trikalbis Sirvydo žodynas rodo, jog, mokant studentus lotynų kalbos, reikėjo kad ir netiesioginio lietuvių kalbos tarpininkavimo.

Reformatų vidurinėse mokyklose, kur skleista ir humanizmo bei renesansinės idėjos, šalia graikų ir lotynų kalbų, bent žemesnėse klasėse, mokyta ir gimtosios kalbos. Lietuvių kalba buvo reikalinga besiruošiantiems į reformatų dvasininkus lietuviškose bažnyčiose. Reformatų sinodas nutarė juos ruošti Kėdainių mokykloje, vad. Kėdainių gimnazijoje (K. Radvilos įkurtoje dar 1625 m.). 1719 m. Kėdainių bažnyčios sesija nusprendė, kad Kėdainių mokykloje besimokantieji jaunuoliai turi būti mokomi lietuvių kalbos ir ruošiami darbui lietuviškose bažnyčiose. Lietuvių kalbos Kėdainių gimnazijoje ir buvo mokoma XVIII a. pirmojoje pusėje, tačiau jau XVIII a. viduryje jos dėstymo atsisakyta. Bet Biržų ir Papilio reformatų mokyklose ji, rodos, buvo dėstoma dar ir kitą šimtmetį. Biržų mokykloje 1725 m. lietuvių kalba buvo dėstomoji kalba, o mokyklos rektorium negalėjo būti asmuo, nemokąs lietuvių kalbos. Lietuvių kalbos mokytis būsimieji reformatų dvasininkai būdavo siunčiami ir į Papilio mokyklą, kur iš seno buvęs lektorius arba docentas padėti kunigui pamokslininkui ir lietuvių vaikus mokyti.<sup>14</sup>

## BAŽNYČIOJE

Daugiau lenkiška bažnytinė Vilniaus vyskupijos politika ir tolimesnis bajorijos lenkėjimas ir šiuo laikotarpiu neigiamai veikė lietuvių kalbos vartojimą bažnytiniame gyvenime, bet mažiau Žemaičių vyskupijoje. Tačiau ir pastarojoje vysk. J. Lopacinskis 1773 m. savo reliacijoje Romai rašė, jog jo širdį pripildęs didelis nuliūdimas, kad daugelis bajorų retai tesą bažnyčioje, „kada žemaitiškai (*in lingua vernacula Samogitica*) aiškinamas katekizmas ir sakomi lietuviški pamokslai“.<sup>15</sup>

Vis dėlto Bažnyčios pastoraciniame darbe lietuvių kalba buvo būtina, nes bent valstiečiai ir baudžiauninkai lietuviai temokėjo lietuviškai, tik retesnius atvejus (ypač rytinėje Lietuvoje) teišskyrus.

Iš XVIII a. bažnyčių vizitacijos aktų matyti, kad lietuvių kalba bažnyčios gyvenime nevienur buvo skriaudžiaama. Dalis kunigų, ypač rytiniais etnografinės Lietuvos pakraščiais, ir visai lietuviškai nemokėjo. Pavyzdžiui, iš 1740 m. Ašmenos dekanato dvasininkų sąrašo matyti, kad tik vienas viso dekanato dvasininkų temokėjo lietuviškai. Vizitacijos aktai daugelyje vietų bažnyčios knygų sąrašuose nemini nė vienos lietuviškos knygos (pvz. Krinčine, Semeliškėse, Skaruliuose, Vabalninke). Pažymėtina, kad nerasta nė vienos

14. 151: 244, 257.

15. 197: XIV, 438.

lietuviškos knygos ir 1748 m. Vilniaus jėzuitų noviciato bibliotekos kataloge ir 1788 m. Vilniaus diecezinės seminarijos ir kapitulos bibliotekose (tačiau pastarojoje būta 36 egz. „Universitas lingvarum Litvaniae“).<sup>16</sup>

Ne vienodai Vilniaus ir Žemaičių vyskupijų vyresnybė žiūrėjo į praktinį lietuvių kalbos vartojimą. Kai Vilniaus vyskupija šiuo laikotarpiu ėjo prie lietuvių kalbos išstūmimo iš pridėtinių bažnyčios pamaldų, Žemaičių vyskupijoje ji laikėsi, nors vietomis šalia buvo vartojama ir lenkų kalba (ypač bažnytinių iškilmių ar ir šiaip svarbesnių bažnytinių pamaldų metu). 1774.V.2 Žemaičių vysk. A. Tiškevičiaus aplinkraščiu įsakoma klebonams šventadieniais po pamaldų ar ir prieš pamaldas kalbėti su žmonėmis poterius, aiškiai ir suprantamai žodžius tariant liaudies kalba. Nekartą XVIII a. antrojoje pusėje Žemaičių vysk. J. Lopacinskio nurodoma, kad aplinkraštis turi būti paskelbtas ir žemaičių kalba. Prie jo 1770 m. spausdinto ganytojinio laiško (rašyto lenkiškai ir pabaigoje lotynų kalba) buvo priedas ir lietuvių kalba.<sup>17</sup>

Lietuvių kalba ypač buvo būtina pamokslams, sakomiems lietuviams valstiečiams. Lietuviški pamokslai XVIII a. etnografinėje Lietuvoje buvo plačiai sakomi, ypač Žemaičių vyskupijoje. Jų yra žinomų surašytų ir išlikusių rankraščiais, net ištisais rinkiniais, kurie neretai ėjo iš rankų į rankas ir nevienam atstojo pamokslų knygas.<sup>18</sup> Seniausias žinomas yra rinkinys 28 lietuviškų pamokslų, sakytų kun. Gabrieliaus Šimkevičiaus XVII a. gale ir XVIII pradžioje Šv. Jono bažnyčioje Vilniuje, ir Grūšlaukio klebono Stepono Sabalio (Sabalovičiaus, mirusio po 1729 m.) 11 lietuviškų ir 14 lenkiškų pamokslų rinkinys. Daugiau yra surastų lietuviškų pamokslų rinkinių, priklausančių XVIII a. pabaigai, pvz. rinkinys 25 žemaitiškų pamokslų, sakytų Kretingos pranciškonų (1792—1793); rinkinys 60 lietuviškų ir 37 lenkiškų pamokslų, sakytų Dotnuvos bernardinų (1792—1795). Kiprijonas Lukauskas, Troškūnų klebonas, 1797 m. paruošęs per 300 psl. pamokslų rinkinį, rengėsi jį ir spausdinti. Rinkinio kalba žodinga, turi nemažą vad. barbarizmą, bet taip pat ir naujadarų (ypač teisės ir medicinos terminų užuomazgų), iš dalies paimtų iš senesnių raštų (pvz. K. Sirvydo žodyno).<sup>19</sup>

Lietuviški pamokslai XVIII a. pradžioje, pirmojoje pusėje buvo sakomi ir Vilniuje, kaip ką tik užsiminta, Šv. Jono bažnyčioje. Kaip matyti iš Vilniaus jėzuitų kolegijos 1710—1723 m. dienoraščio, paprastais sekmadieniais ir šventadieniais dienos metu būdavo sakomi lietuviški ir lenkiški pamokslai beveik lygiomis, o per penkias didžiąsias šventes lietuviškų pamokslų sakyma daugiau negu lenkiškų. Per tris didžiąsias šventes — Kalėdas, Velykas ir

16. 186: 117—119.

17. 186: 201, 203.

18. 41: II, 130—132, 178.

19. 186 : 40—50.

Sekminės — dienos metu ten normaliai būdavo sakomi du lietuviški pamokslai ir vienas lenkiškas. Vėlykų sekmadienį ir per Dievo Kūno šventės, tam tikrais pamaldų tvarkos sumetimais, dienos metu tebūdavo sakomi tik lietuviški pamokslai. Matyt, per didžiąsias šventes lietuvių minios susirinkdavo į bažnyčią net iš aplinkinių kaimų.

Vilniaus akademinėje Šv. Jono bažnyčioje, šalia lenkiško, 1710—1723 m. laikotarpiu buvo laikomi du nuolatiniai lietuviškų pamokslų sakytojai: Paulius Beraškevičius ir Jonas Zubrevičius. Juodu turėjo dar 26 pagalbininkus, jėzuitus ar jų auklėtinius, kurie sakydavo lietuviškus pamokslius dažniausiai per šventes.

Iš šio jėzuitų dienoraščio, taip pat ir iš kai kurių kitų šaltinių matyti, kad jėzuitai būdavo kviečiami lietuviškų pamokslų sakyti ir dar bent dviejuose Vilniaus bažnyčiose: pranciškonų ir Šv. Jurgio (karmelitų). Yra galimas dalykas, kad ir kai kuriose kitose Vilniaus bažnyčiose XVIII a. pirmojoje pusėje buvo sakomi lietuviški pamokslai.<sup>20</sup>

Smulkiau nieko apie tuos lietuviškus pamokslius nežinome. Tik vienoje kalbamojo dienoraščio vietoje užsimenamas kun. Buivvydo (Bujwid) „kilnus žemaitiškas stilius“.

Iš minimojo dienoraščio matyti, kad 1721 m. kun. Pacevičius sakė antrą kalėdinį pamokslą „vos kelis“ klausytojus teturėdamas; taip pat ir 1722 m. per antrąjį Kalėdų pamokslą maža tebuvę jo klausytojų. Anot A. Rukšos, tyrinėjusio šį jėzuitų dienoraštį, čia jau kai kas galėtų įžiūrėti lietuviškųjų pamokslų krizę Vilniuje, pasibaigusią tariamu visišku lietuviškų pamokslų panaikinimu po 1737 m. Rukšos nuomone, tokie prielaidai per menkas tėra pagrindas. Kad tomis dienomis maža kas teklusė antrojo lietuviško pamokslo, galėjo būti įvairių priežasčių: išklausius vieną pamokslą, galėjo maldininkams pritrūkti noro klausyti antrojo lietuviško pamokslo tą pačią dieną, ypač jei pamokslininkas pasitaisydavo menkesnis; be to, Kalėdų dienos šaltis, pamokslo ilgumas ir dienos trumpumas ar ir kitos mums nežinomos specifinės priežastys galėjo atitraukti klausytojus nuo antrojo lietuviško pamokslo. Būdinga, kad kalbama jame dienoraštyje teminimas klausytojų negausumas antrajam Kalėdų dienos pamoksliui, o kitų lietuviškų pamokslų klausytojų gausumas nutylimas; matyt, šiems pamoksliams klausytojų netrūko.

Kad šiaip į Šv. Jono bažnyčią Vilniuje susirinkdavo dienoraščio laikotarpiu daug žmonių, rodo, jog lietuvių klausytojų ten netrūko. Greičiausiai nemaža jų atvykdavo iš Vilniaus apylinkės kaimų, nes, kaip rodo ir pačių lenkų tyrinėjimai, spartesnis lenkėjimas Vilniaus krašte teprasidėjo antroje XIX a. pusėje (žr. žemiau). Tačiau lietuviški pamokslai Šv. Jono ir kai kuriose kitose Vilniaus bažnyčiose rodo XVIII a. pirmojoje pusėje buvus nemaža lietuvių ir

pačiame Vilniuje, nors bažnytinės Vilniaus vyriausybės ir buvo varoma prolenkiška politika.<sup>21</sup>

Iš visų XVIII a. lietuviškų pamokslų, rodos, tik vienas tebuvo išspausdintas. Tai kun. Mykolo Karpavičiaus „Kozonis“, pasakytas 1794 m. sukilimui prasidėjus ir išspausdintas (1974) atskirai lietuviškai ir lenkiškai, laikinajai Lietuvos vyriausybei įsakius. Gal autorius, gerai mokėjęs lietuviškai, jį parašė pats lietuviškai, o ne vertė iš lenkiškojo teksto, nes lietuviškasis tekstas nėra pavadintas vertimu.<sup>22</sup>

Lietuvių kalba buvo vartojama ir eilėje *reformatų* bažnyčių. 1731 m. bažnytinės vyriausybės pažymima, kad „Kėdainiuose visi alumnai privalo dalyvauti lietuviškose pamaldose ir kiekvienas turi turėti prieš save giesmyną“; to paties reikalaujama ir metams praslinkus. Reformatų skaičiui Kėdainiuose vis mažėjant, lietuviškos pamaldos čia teišilaikė iki 1785 m. Tais metais sinodas praneša, kad Kėdainiuose tesančios lenkiškos pamaldos, nes leituviškoji bažnyčia visai ištuštėjusi.<sup>23</sup> 1736—1780 m. reformatų Užnerio distrikto sinodų kanonuose ir memorialuose dažnai nurodomas lietuviškų religinių knygų, giesmynų, o nekartą ir gerai lietuviškai mokančių dvasininkų trūkumas.<sup>24</sup> Biržų kalvinistų bažnyčioje visą XVIII a. tęsiamos (iš XVII a.) lietuviškos pamaldos.<sup>25</sup>

## KRAŠTO ADMINISTRACIJOJE

Nors oficialioji DLK kalba nuo 1697 m. buvo jau lenkų kalba ir daugelis bajorų ją mokėjo, vis dėlto ir administraciniame, viešajame valstybiniame Lietuvos gyvenime negalima buvo visai išsiversti be lietuvių kalbos, kai su valstybiniais aktais, tektais tekdavo tiesiogiai susidurti valstiečiams ir daliai smulkesniųjų bajorų (ypač Žemaičiuose), kurie tik lietuviškai temokėjo.

Viena tokių valstybinio gyvenimo sričių buvo etnografinės Lietuvos teismai. Nors teismo posėdžių protokolai ir sprendimai XVIII a. buvo rašomi lenkiškai, bylas teko vesti lietuvių kalba lietuviškai tekalbantiems apklausinėti bei liudininkams prisaikdinti, kaip tai daryta ir XVII a. Nors nemaža tokių priesaikų yra žuvusių, vis dėlto šiam amžiui kiek surasta (įskaitant ir neteismines), pvz. 1705 m. priesaika, surašyta kunigų dominikonų Eitminiškių baudžiauninkams; 1737 m. Magdalenos Kuzienės ir kitų priesaika; 1772 m. Martyno Verbickio ir kitų priesaika, duota Pašvitinyje; XVIII a. galo priesaikos

21. 274.

22. 41: II, 131.

23. 203: 23.

24. 186: 223—231.

25. 203: 30.

formulė Pagirio ūkininkams.<sup>26</sup> Kai kurių priesaikų tekstai, matyt, paruošti (ar nusirašyti) gerai lietuviškai nemokančių asmenų, nes juose pasitaiko kiek iškraipytų, sudarytų lietuviškų garsinių ir morfologinių lyčių.

Juo labiau lietuvių kalbos griebtis tekdavo smulkesniems krašto administracijos vienetams, kaip valsčiams, valstybinių dvarų valdytojams, norint lietuviškai kalbantiems valstiečiams ir baudžiauninkams paskelbti kuriuos įsakymus, nuostatus, teisinius aktus, nurodymus. 1780 m. Šiaulių ekonomijoje buvo įsteigtas valstiečiams teismas, kurio nuostatai buvo surašyti lietuviškai. Tai buvo didelė naujiena, nes ligi tol net žemesnieji teismo ir administracijos aktai nebuvo lietuviškai rašomi.<sup>27</sup> 1784 m. buvo surašytos taisyklės Rietavo vls. ūkininkams, turėjusios būti skelbiamos žemaitiškai dukart per metus, tačiau jų tekstas nėra surastas.<sup>28</sup>

Anarchiškai bajorijos valdomai jungtinei Lietuvos-Lenkijos valstybei smunkant ir agresyviems kaimynams ruošiantis ją užgrobti, XVIII a. gale griebiamasi valstybinių ir politinių reformų, ryžtamasi įtraukti į aktyvų valstybės gyvenimą, ypač jos gynimą, ir valstiečius. Tam prireikė griebtis lietuvių kalbos ir politinėje srityje.

Be jau anksčiau minėto kun. Mykolo Karpavičiaus 1794 m. sukilimo aukoms skirto pamokslo, žinomi ir keli svarbesni to sukilimo proga 1794 m. išleisti lietuviški atsišaukimai. Vienas jų tai sukilėlių vadovybės Vilniuje išleistas „Atsišaukimas Rodos naididžiausios naradaus Lietuvos“, raginąs visus Lietuvos gyventojus išvyti iš krašto okupantus. Taigi aukščiausioji krašto vyriausybė (lietuviškai pasivadynusi ir „Vyresnybe arba roda šio česo Lietuvos“) pirmą kartą per 400 metų bendro su Lenkija gyvenimo išleido ir oficialų lietuvišką atsišaukimą, kuriame net jį pasirašiusiųjų pavardės stengiamasi bent galūnių pridėjimu lietuvininti (pvz. *Benedyktas Marykonis Pizaris W. X. Lit.*, t.y. Benediktas Marikonis, DLK sekretorius).<sup>29</sup> Tais pat metais išspausdintas ir antras laikinosios Lietuvos vyriausybės lietuviškas atsišaukimas. Kiti du 1794 m. lietuviški atsišaukimai skirti specialiai Palangos valsčiui, kurį iki sukilimo valdė Vilniaus vysk. I. J. Masalskis, o šį sukilėliams nužudžius, valsčius perėjo į laikinosios vyriausybės rankas, apie ką ir praneša spausdintas vienas tų atsišaukimų, vardu „Sūdas skarbo Lietuvos šio laiko“.<sup>30</sup>

26. 107: 298 tt; 41: II, 49 tt.

27. 41: II, 55; 150: 155.

28. 41: II, 55.

29. 40: 23.

30. 41: II, 57; 33: 97 tt.



1794 m. sukilimo dalyvių atsiminimuose rašoma, kad Lietuvos sukilėliai kareiviai valstiečiai visi kalbėjęsi lietuviškai. Tarp sukilėlių buvo platinama ir prieš ponus nukreipta nežinomo poeto sukurta lietuviška daina.<sup>31</sup>

Nors diduomenė ir gera dalis bajorijos buvo jau pasisavinusi lenkų kalbą, vis dėlto dalis bajorijos ir XVIII a. gale tebelaikė lietuvių kalbą savo gimtąja, vartotina ir viešajame valstybės gyvenime. Tai patvirtintų vad. 1791 m. Gegužės trečiosios konstitucijos (suteikiančios politines teises Lenkijos ir Lietuvos miestiečiams, bent dalį jų ir valstiečiams) ir Ketverių metų seimo (1788—1792) nutarimų lietuviškas vertimas.<sup>32</sup> Tačiau vertimas nebuvo išspausdintas (perredaguotų konstitucijos ištraukų paskelbė M. Biržiška).<sup>33</sup>

## LENKĖJIMAS, LENKINIMAS IR LENKYBĖS

Lenkų kalbos plitimą Lietuvoje XVIII a. parėmė bendri Lietuvos ir Lenkijos bajorų interesai, jų tolydinis artėjimas. Rytiniais etnografinės Lietuvos pakraščiais po XVII a. antrosios pusės ir XVIII a. pirmosios pusės karų ir marų pasistūmėjo į vakarus daugiau slaviškojo elemento, gudų, kuriuos taip pat tolydžio veikė lenkėjimo procesas, o visa tai kartu slavino bei lenkino ir rytinių bei pietinių etnografinės Lietuvos pakraščių lietuvius.

Lenkų kalba tada plačiai buvo vartojama Lietuvos politiniame, mokslo ir meno gyvenime. Didikų dvaruose (pvz. Radvilų Nesvyžiuje) buvo vaidinamos Moljero ir Voltero komedijos, nuo 1785 m. Vilniuje veikė nuolatinis teatras; vaidinimai dvaruose buvo atliekami prancūzų ir lenkų kalbomis. Lenkų kalbos sklaidimui Lietuvoje nemažą reikšmę turėjo ir lenkiškoji periodinė spauda, kaip pvz. „Gazeta Wileńska“ (1770—1794) arba ir Varšuvoje ėjęs „Monitor“ (1765—1784). Tie leidiniai turėjo didesnės įtakos visuomenės švietimui, platesnius šviesuomenės sluoksnius įtraukdami į kultūrinį gyvenimą, tuo pačiu jų tarpe plėsdami lenkų kalbą vietoj lietuvių kalbos.<sup>34</sup> Kaip jau matėme, mokyklos, ypač vidurinės, žymia dalimi prisidėjo prie lenkų kalbos sklaidimo lietuvių jaunimo tarpe, jo lenkinimo.

31. 150: 160 tt.

32. 151: 332.

33. 33: 97 tt.

34. 80: 30.

## LENKŲ KALBA BAŽNYČIOJE

Nemenkas lenkų kalbos plėtimo, lenkėjimo bei lenkinimo Lietuvoje veiksnys buvo Bažnyčia, kurioje lenkiškoji įtaka tolydžio stiprėjo ir XVIII a.

Tatai iš dalies matyti ir iš lietuvių kalbą mokančių jėzuitų skaičiaus. Jėzuitai iš pradžių, pakviesti į Lietuvą kovai su Reformacija, rūpinosi skleisti katalikų tikėjimą lietuvių kalba valstiečiuose, prastuomenėje. Bet Reformaciją nugalėjęs, o didikams ir bajorams vis lenkėjant kultūriniu požiūriu, ir jėzuitai mažiau bekreipė dėmesio į lietuvių kalbą, todėl ir skaičius jėzuitų, mokančių lietuviškai, XVIII a. ima mažėti. Lietuvos jėzuitų provincijoje, kuriai tada priklausė nemaža ir nelietuviškų žemių, 1740 m. iš bendrojo 695 jėzuitų skaičiaus lietuviškai laisvai kalbėti ir rašyti mokėjo 111, žemaitiškai (tarmiškai) — 17; o 1770 m. iš bendrojo 911 jėzuitų skaičiaus lietuviškai bemokėjo 118, žemaitiškai — 2. Bet jau visi Lietuvos provincijos jėzuitai turėjo mokėti lotyniškai ir lenkiškai, o taip pat ir kitas kalbas mokančių jėzuitų skaičius gerokai padidėjo.<sup>35</sup>

Stipriausias lenkinimo bei lenkėjimo procesas šiuo laikotarpiu ėjo Vilniaus vyskupijoje. Vilniaus vysk. (1687—1722) Konstantinas Kazimieras Bžostovskis įsakė užsakus skelbti lenkų kalba, o prieš priimant komuniją, žmonėms kalbėti lenkiškai „Panie, nie jestem godzien“.<sup>36</sup> Nekartą vysk. Bžostovskis kreipėsi į vyskupijos kunigus, liepdamas bažnyčiose per šventes kalbėti balsu vietine kalba Tikėjimo išpažinimą, Tėve mūsų, Sveika Marija, dekalogą ir „Ecclesia praecepta“. Čia „vietinė kalba“ reiškė lenkų ir lietuvių kalbas, kaip tas terminas buvo suprantamas ir seniau Vilniaus vyskupijos sinodų nutarimuose. Tačiau nevienur buvo duodama pirmenybė lenkų kalbai. Ir vysk. Bžostovskio metu Bažnyčios reikalams skirti skelbimai (*ogłoszenia*) tebuvo spausdinami lenkų kalba.<sup>37</sup>

Lenkų kalbos stiprinimą Vilniaus vyskupijoje toliau varė vysk. (1724—1729) Karolis Petras Pancežinskis (Pancerzyński). K. Prapuolenis teigia, kad šis vyskupas uždraudęs lietuvių kalbą Vilniaus bažnyčiose. Ir vysk. (1730—1762) Mykolas Jonas Zenkovičius (Zienkowicz) prisidėjo prie lenkų kalbos plėtimo vyskupijoje. Nors jis, kaip ir jo pirmataikai, savo vyskupijos kunigams liepė bažnyčioje kalbėti su žmonėmis (*cum populo*) poterius vietine kalba, kas Vilniaus vyskupijoje ir jam turbūt reiškė lietuvių ir lenkų kalbas, vis dėlto jo laikų Vilniaus vyskupijos sinodo konstitucijoje (1744) apie moterystės sakramentą sakoma, kad kunigas turįs kalbėti lenkiškai.<sup>38</sup>

35. 274.

36. 274.

37. 332: 13—14.

38. 332: 15.

Lenkinimo linkme ėjo ir Vilniaus vysk. (1762—1794) Ignacas Jokūbas Masalskis. Anot K. Prapuolenio, nors jo pirmatai dar svyravo dėl lietuvių bei gudų kalbų vartojimo pridėtinėse pamaldose, šis vyskupas paliepė visose Vilniaus bažnyčiose giesmes giedoti lenkiškai. 1784 m. liepos 16 d. dekretu, Ketverių metų seimo baigimo proga, jis įsakė, kad visoje Vilniaus vyskupijoje, visose parapijų ir vienuolynų bažnyčiose suplikacijas ir psalmę „Dievas mūsų gelbėtojas“ giedotų lenkiškai.<sup>39</sup> Tačiau reikia pastebėti, kad tas pats vyskupas leido išspausdinti kun. Simono Jakštavičiaus lietuvišką knygelę (Spasabas Nabazenstwa, 1771).

Yra dokumentų, iš kurių matyti, kad Vilniaus vyskupijoje Bažnyčia imdavosi ir prievartos priemonių prieš tuos lietuvius valstiečius, kurie poterius temokėjo lietuviškai, ne lenkiškai. 1766—1767 m. buvo kilusi byla tarp Dubingių dvaro, kuris gynė ne tik savo reikalus, bet ir atstovavo Dubingių miestiečiams ir valsčiaus ūkininkams, ir Dubingių klebono Pranciškaus Stankevičiaus. Bylą sprendė Vilniaus vyskupijos konsistorija. Be kitko, dvaras skundėsi, kad klebonas Stankevičius iš ūkininkų (Andriaus Bocianskio, Motiejaus Barciaus, Lauryno Blaševičiaus, Antano Kerulio ir kt.) pagrobęs kepure, sermėgas už tai, kad jie temokėję poterius lietuviškai, bet nemokėję lenkiškai. Tos bylos dokumentus tyrinėjęs K. Jablonskis pažymi, kad į šį skundą konsistorijos paskirti komisoriai, rodosi, neatsižvelgę, nes vyskupijos administracijai klebono reikalavimas iš lietuvių ūkininkų mokėti poterius lenkiškai atrodo normalus, tad ir vartojimas prievartos priemonių dėl to reikalavimo nevykdymo neskųstinas. K. Jablonskio nuomone, „sistemingas Vilniaus vyskupijos ūkininkų lenkinimas per bažnyčią XVIII a. buvo laikomas normaliu dalyku. Tokiomis aplinkybėmis, žinoma, to meto literatūra lietuvių kalba — tikiybinio turinio knygos — Vilniaus vyskupijoje plisti negalėjo“.<sup>40</sup>

## PAVARDŽIŲ LENKINIMAS

Jau anksčiau prasidėjęs lietuvių pavardžių lenkėjimas bei lenkinimas tęsiasi dar stiprėdamas ir XVIII amžiuje. Tas procesas atsispindi tiek administraciniuose, tiek ir bažnytiniuose dokumentuose, pastaruosiuose ypač sustiprėjęs prieš Lietuvos-Lenkijos padalijimą įvedus lenkiškąją metrikaciją. Plačiau ir stipriau tai reiškėsi Vilniaus vyskupijoje.

Šiame procese labiausiai išsiskiria lietuvių vardai, kurių dokumentuose užrašomi lenkiškieji atitikmenys, nors vyrų pavardės dar gali būti vartojamos ir lietuviškos (kad kartais ir nežymiai fonetiškai pakreiptos, sulenkintos) formos,

39. 258: 190—191.

40. 107: 305—306.

kaip *Jan Baltrukonis, Piotr Pokieturis* (1729 m. Maišiagalos inventoriuose).<sup>41</sup> Taip pat lietuviškos moterų bei mergaičių pavardžių priesagos labai dažnai keičiamos lenkiškomis, XVIII a. antrojoje pusėje neretai net Žemaičiuose. Matyt, lenkiškuose dokumentuose tiesiog pasigaunama lenkiškųjų priesagų -owa, -owna, norint pažymėti, kad pavardė atstovauja moteriai ar mergeitei. Bet nevienur pasitaiko nemaža moteriškų pavardžių ir lietuviškomis priesagomis (pvz. 1787 m. Škaplierių brolijos prie Šv. Jurgio bažnyčios Vilniuje narių sąrašas: *Barbara Grygalunaiczia, Ewa Trumpikayczia* ir kt.).<sup>42</sup>

Lietuviškos vyrų pavardės dažnai rašomos su lietuviškomis priesagomis bei galūnėmis, bet pasitaiko, kad tokios pavardės, labiausiai Vilniuje bei jo apylinkėse, parašomos ir be lietuviškųjų galūnių (pvz. 1736 m. Vilniaus tijųnijos inventoriuje: *Kmrz Giedroycis*: 1736—1792 m. Škaplierių brolijos prie Šv. Jurgio bažnyčios Vilniuje narys *Jan Giedroic*). Kartais lietuviška pavardė visai pakeičiama slaviška ar slaviškoji vartojama greta lietuviškosios (plg. 1727 m. Naujamiesčio klebonijos ir folvarko inventoriuje: *Paweł Aleksandrowicz alias Ratadailis; Jerzy Mikitowicz alias Maskalunas*).<sup>43</sup> Lietuviška pavardė kartais ir išverčiama į lenkų kalbą, remiantis etimologine pavadinimo reikšme, kaip kad pvz. XVIII a. pirmosios pusės Švėkšnos bažnyčios metrikuose *Lukas Žvirblis* iš Gedikų k. rašomas ir *Wroblewski, Grublewski*.<sup>44</sup>

Lietuvių pavardžių lietuviška ar lenkiška forma neretai priklausė ir nuo jos nešiootojo visuomeninės padėties (bajoras ar valstietis) ir jos užrašytojo nusistatymo. Pastebėta, kad pvz. 1781—1792 m. Švėkšnos bažnyčios krikšto knygoje iš pradžių tik vyrų valstiečių pavardės dar rašomos lietuviškai. Vėliau klebonas Eigirdas (*Andreas Eigird*), tapęs kanauninku, ir toliau lenkina moteriškas pavardžių formas, nors ne visuomet — nemaža jų įrašyta ir su lietuviškomis priesagomis, kol 1785 m. pastarosios moteriškos priesagos visai išnyksta. Tačiau vyrų lietuviškosios pavardės vartojamos su lietuviškomis galūnėmis. Vis dėlto su lietuviškomis priesagomis ten neužrašyta tada nė viena bajoraitė ar bajoras.<sup>45</sup>

## LENKYBIŲ PAGAUSĖJIMAS

Ypač nuo antrosios XVIII a. pusės lietuviškuose raštuose vis daugiau atsiranda lenkybių (polonizmų).

41. 186: 65—66.

42. 186: 82.

43. 186: 81, 87.

44. 292: II, 69.

45. 186: 84.

Tai labai ryškiai matyti iš tikybinių raštų, kurie sudarė apie 92% visų XVIII a. lietuviškų knygų.<sup>46</sup> Pvz. 1753 m. Vilniuje, kunigų pranciškonų spaustuvėje, buvo išspausdinta Mykolo Ališauskio (Olševskio, a. 1712— a. 1779), gimusio Žemaičiuose, knyga (per 100 metų susilaukusi apie 20 leidimų), vardu „Broma atverta ing viečnastj“. Knygoje žodyninių lenkiškų bei gudiškų (vienas kitas ir germaniškų) skolinių ir jų perdirbinių knibždėte knibžda. Štai tik viename ca 133 žodžių puslapyje (neskaičiuojant lotyniškųjų posakių leksikos) yra 28 skolinti žodžiai arba 21% skolinių (dabartine rašyba): *atvetavoti, bagotas, blūdyti, dūšia, krivda, kunigai, loska, mislyti, mislyjimas, mizernai, neprieteli(u)s, nobažnas, nutrotyti, pabažnas, paprovyti, pilniavoti, pinigai, ponai, raskažius, razumas, reguliavoti, svietas, ūliavoti, ustavičnai, užyvoti, viečnastis, zabova, ziegorius*.<sup>47</sup> Kai kurie šio puslapio skoliniai kartojasi po kelis kartus. Kitose knygos vietose yra žymiai didesnis nuošimtis skolintų žodžių bei vad. barbarizmų. Nemaža knygoje ir lenkiškų bei apskritai slaviškų sintaksinių konstrukcijų (pvz. *padabnai tie paskutini metai yra tau pazvalyti ant pakūtos; stosis ant strošno sūdo*).

Taip pat labai daug lenkybių bei slavybių randame ir jau anksčiau minėtuose publicistiniuose bei politiniuose pačios XVIII a. pabaigos lietuviškuose tekstuose.

Lenkybių gausumą kalbamojo laikotarpio lietuviškuose raštuose lėmė įvairūs veiksniai bei aplinkybės. Bendroji priežastis buvo tolydžio didėjantis aukštesniųjų luomų lenkėjimas, atitrūkimas nuo lietuviškojo kamieno, ypač rytinėje Lietuvoje. Be to, kultūriniame Lietuvos gyvenime tolydžio kerojantis lenkiškajai įtakai, lenkų kalbai atsverti trūko tada ir gabesnių, gerai lietuvių kalbą mokančių rašytojų, kurie būtų galėję prisidėti ir prie lietuvių kalbos kultūros kėlimo, jos pažangos. Šiuo laikotarpiu nežinome bent įtakingesnių žmonių, kurie būtų rūpinęsi lietuvių kalba viešajame ir kultūriniame gyvenime, gimtosios lietuvių kalbos pritaikymu įvairioms kultūros bei civilizacijos gyvenimo sritims, funkcijoms. Įvairių lietuviškų raštų autoriai, išėję lenkiškas bei lotyniškas mokyklas, skaitydami lenkiškus tikybinius ir šviesuomenei skiriamus pasaulietinio turinio veikalus, periodinius lenkiškus leidinius, sukdamiesi toje pačioje sulenkėjusios bei lenkų bajorijos aplinkumoje, ypač versdami veikalus paprastai iš lenkų kalbos, traukte traukė į lietuviškus vertimus lenkybes. O kai kurie vertėjai bei autoriai rodė stačiai nesirūpinimą lietuvių kalbos kultūra, nes nepasinaudodavo lietuviškais atitikmenimis, žodžiais, kuriuos teikė, pavyzdžiui, kad ir anksčiau minėtasis K. Sirvydo trikalbis žodynas. Sakysime, minėtasis „Bromos“ autorius varžo daugybę lenkiškų (bei gudiškų) žodžių, tiesiog svetimybių su lietuviškomis galūnėmis,

46. 80: 16.

47. 170:134.

nors Sirvydo žodyne jau buvo pasiūlyta nemaža lietuviškų atitikmenų, pvz. vietoj *broma* — miesto vartai (kartais ir pats M. Ališauskis pavartoja žodžių samplaiką *vartai arba broma*), vietoj *paprovyti* — *pataisyti*, vietoj *pekla* — *pragaras*, vietoj *priklodas* (žem. *pryklodas*) — *paveikslas*, vietoj *razumas* — *išmonia*, *nuovoka*, vietoj *viečnastis* — *amžis*.<sup>48</sup> Nekartą to meto lietuviškuose raštuose į seniau spaudoje vartoto lietuviško žodžio vietą dedama lenkybė. Pavyzdžiui, „Balso širdies pas Viešpatį Dievą“ 1701 m. laidoje randame lenkybes, kai visai tapatingose S. Slavočinskio giesmyno (1646) giesmėse nevienur dar verčiamasi lietuviškais žodžiais.

Daugiausia lenkybių yra žodyninių tiek tikybinėse knygose, tiek juoba minėtuose publicistiniuose, politiniuose raštuose, kur, lietuvių kalbai nesant dar taip pritaikyti įvairioms specialioms kultūrinio ir politinio gyvenimo atitrauktinėms sąvokoms, kaip kad jau tada buvo pritaikyta lenkų kalba, pateko nemaža lenkiškų žodžių tokioms sąvokoms nusakyti. Mat žodyninis kurios kalbos sluoksnius yra daug lengviau paveikiamas svetimų kalbų negu jos gramatinė sandara.

Didelis lenkybių bei apskritai slavybių kiekis šiuo laikotarpiu tėra būdingas lietuviškųjų raštų kalbai. Tiek žodyno, tiek ir sintaksės srityje jų žymiai mažiau šnekamojoje žmonių, liaudies kalboje, nors ypač per Bažnyčią ir religinius raštus slavybės palaipsniui viso ir gyvojoje žmonių kalboje. Kad pastarojoje mažiau tų slavybių tebuvo, matyti ir iš jau XVII—XVIII a. užrašytų lietuvių tautosakos dalykų Maž. Lietuvos rinkiniuose. Nors Maž. Lietuvoje užrašytoji tautosaka galėjo kiek ir skirtis nuo to meto Didž. Lietuvos tautosakos dėl skirtingos abiejų šių kraštų raidos, bet iš esmės tas skirtumas nebus buvęs didelis.<sup>49</sup>

## RAŠTO KALBA KRYPSTA Į VIDURIO BEI VAKARŲ AUKŠTAIČIŲ TARMĘ

Ir XVIII a. Didž. Lietuvos (DLK) raštuose nematome pritaikytos griežtai vienos kurios tarmės. Daugiausia jie rašomi tarminiais mišiniais (kaip ir dažnai esti rašomųjų kalbų raidoje), tačiau paprastai kurioje knygoje bei rašte viena kuri tarmė eina pagrindu. Taip esti dėl to, kad rašto autorius, nors rašo ir savo gimtąja ar kita kuria tarme, vis dėlto į savo raštą nesąmoningai įtraukia ir kitų tarmių duomenų bei lyčių, kurias ilgainiui yra pasisavinęs iš kitų raštų ar tarmių, arba sąmoningai stengiasi laikytis tam tikrų savo susidarytų ar gramatinių raštų,

48. 80: 25.

49. 187: 176 tt.

vadovėlių teikiamų normų. Pagaliau mažą kiekį kitų tarmių duomenų gali į spaudinį įtraukti spaustuvėje ir jo rinkėjai bei įvairūs korektoriai.

Daugelio leidimų susilaukusios (XVII a. bent 5, o XVIII a. ne mažiau kaip 24) rytiečių tarmių pagrindu leidžiamos evangelijos (Ewangelie polskie y litewskie) staiga (pradedant 1705 m.) pasuka į vidurio aukštaičių bei pagaliau aukštaičių vakariečių tarmę, jos pagrindą. Pvz. 1690 m. laidoje dar rašoma rytietiška *unt, žinkłay, tadu, ku, lžgirdis*, o 1705 m. jau *ant, zianklay, tada, ką, išgirdęs* ir kt.<sup>50</sup> To pasukimo priežastis bus buvusi rytiečių, anos vilnietiškos rašomosios kalbos sunykimas XVIII a. pradžioje dėl ją kultivavusio aukštesniojo bei vidurinio lietuviškojo visuomenės luomo lenkėjimo, nors žemesnysis luomas, valstiečiai ir toliau tebekalbėjo lietuviškai.<sup>51</sup> Nemaža įtakos čia bus turėjusi ir Maž. Lietuvos raštų tradicija su įtakingąja D. Kleino gramatika, kuri bus buvusi žinoma ir DLK-je (yra išlikusi D. Kleino gramatikos santrauka, nežinomo autoriaus Didž. Lietuvoje sudaryta XVII—XVIII a. sąvartoje).<sup>52</sup>

1737 m. Vilniuje išėjusi „Universitas lingvarum Litvaniae“, DLK-jai skiriama lietuvių kalbos gramatika, turėjo ir norminamųjų tikslų. Pastaruoju metu įrodinėjama, kad šios gramatikos tarminiu pagrindu eina plotas, kur pradeda maišytis vakarų aukštaičių šiauliškių ir rytų aukštaičių panevėžiečių tarmės ypatybės.<sup>53</sup> Gramatika turėjo kiek įtakos tolesnei DLK-jos raštų raidai.

Rytietišką evangelijų vertimas į vidurio aukštaičių tarmę ir 1737 m. gramatikos teikiamosios lytys tebuvo tam tikros gairės, rodančios bendrą tarminę kryptį pirmiausia to amžiaus religinių raštų kalbai. Bet apskritai, kaip sakyta, XVIII a. lietuviškos knygos buvo rašomos tarminiais mišiniais, kurių pagrindą sudarė pačių autorių gimtoji tarmė. To amžiaus antroje pusėje, kada savo raštais daugiau reikėsi žemaičiai, neretai ir pačios knygos rėmėsi žemaičių tarmėmis, nors ir su kitų tarmių priemaišomis, kaip pvz. 1759 m. „Žyvatas Pono ir Dievo mūsų Jėzuso Kristuso“ (pajūrinių žemaičių tarmės pagrindu), 1793 m. „Aukso altorius“.<sup>54</sup>

50. 136: 166; 170: 128.

51. 403.

52. 247: 101.

53. 354: 38.

54. 247: 114—116.

## BENDRA LIETUVIŲ KALBOS PADĖTIS IR RIBOS MAŽ. LIETUVOJE

1701 m. pasiskelbusi karalyste, Prūsijos valstybė stengėsi įrodyti savo nepriklausomos egzistencijos pagrindą, be kitko, kreipdama dėmesį ir į senuosius Rytų Prūsijos gyventojus. Nors XVIII a. Prūsijoje vyravo monarchinis absoliutizmas ir konservatyvumas, J. G. Herderio nauja tautos sąvoka (žr. 17 tt psl.) sukėlė ten didelį susidomėjimą Prūsijos tautų praeitimi. Tai vertė domėtis ir lietuviais, jų praeitimi, kultūra bei kalba. Prūsijos valstybė, rūpindamasi savo globojamos protestantų religijos išlaikymu ir skleidimu, stengėsi paruošti bent minimumą ir lietuviškų religinių spaudinių Rytų Prūsijos gyventojams, kurių didžiausią daugumą sudarė lietuviai. Todėl XVIII a. pastebimas Maž. Lietuvoje palyginti didelis susidomėjimas lietuvių kalba, pirmiausia tikybinių raštų reikalui. Šis praktinis akstinas paskui žadino ir teorinį tos kalbos pažinimo interesą, kėlė ir lietuvių kalbos branginimo, pagarbos jausmą. XVIII a. Maž. Lietuvoje ne tik matome didesnį susidomėjimą lietuvių kalba, bet čia žymiai daugiau ir svarbesnių lietuvių kalbos darbų išleista negu Didž. Lietuvoje, lenkiškosios įtakos gūžiamoje.

Ne tik tikybiniai bei kultūriniai lietuviški leidiniai, bet ir viešas lietuvių kalbos vartojimas valdiniuose, administraciniuose raštuose, o taip pat ir ta dvasinė atmosfera, prie kurios rėmimo prisidėjo J. G. Herderis ir Imanuelis Kantas, gynęs lietuvių kalbos vartojimą, jau iš seniau leido Maž. Lietuvoje augti ir tautiniam lietuvių jausmui, kuris DLK-je tada buvo pristabdomas, ypač lenkiškosios įtakos.<sup>55</sup>

Ligi didžiojo maro Maž. Lietuvoje gyveno apie 300 000 lietuvių.<sup>56</sup> Tirščiausiai lietuvių gyvenamos Rytų Prūsijos apskritys buvo: Klaipėdos, Tilžės, Ragainės, Įsruties ir Labguvos. Skaičiuojama, kad 1736 m. Klaipėdos aps. lietuviai sudarė 99% visų gyventojų, Tilžės — 92%, Ragainės — 69%, Įsruties — 52%. Tos apskritys buvo vadinamos jau nuo 1618 m. prigijusiu „lietuvių apskričių“ vardu, o visa provincija — Lietuva (bet 1879 m. Lietuvos pavadinimas buvo panaikintas). Šios apskritys 1724 m. buvo sujungtos į vieną apygardą su centru Gumbinėje. Nuo 1736 m. apygarda, perduota Gumbinės karalinės karo ir civilinės valdžios žiniai, pasidarė nepriklausoma nuo Karaliaučiaus.<sup>57</sup>

55. 151: 183.

56. 53: II, 730.

57. 317; 189: 150.



Tačiau lietuviškasis elementas ilgainiui ėmė silpnėti po 1709—1711 m. didžiojo maro, kai Maž. Lietuvoje išmirė apie 40—50% visų gyventojų. Po to valstybiniu mastu prasidėjo Rytų Prūsijos kolonizavimas vokiečiais. 1711—1736 m. atvyko apie 20 000 kolonistų, daugiausia zalcburgiečių, švabų, šveicarų.<sup>57a</sup>

Lietuvius vis labiau ėmė veikti vokiečių kalbos įtaka, juo toliau — juo labiau pačios vokiečių valdžios bei įvairių institucijų tolydžio planingai remiama.

Lietuvių kalbos ploto riba Maž. Lietuvoje ilgainiui kitėjo. Tiesioginių duomenų nustatyti, kur XVIII a. pradžioje ėjo pietinė bei pietvakarinė lietuvių kalbos vartojimo riba, neturime. Tačiau apie tą ribą galime spręsti ir iš netiesioginių duomenų. F. Tecneris nubrėžė pietinę lietuvių parapijų ribą, pasirėmęs 1719 m. sąrašu bažnytkaimių, kuriuose buvo sakomi pamokslai lietuvių kalba. Pagal tai lietuviški pamokslai sakyti į šiaurę nuo šios linijos: Labguva, Pėterkiemiai (Petersdorf), Narkyčiai, Muldžiai, Juodlaukiai, Trempai, Darkiemis, Žabynai, Geldapė, Dūbininkai.<sup>58</sup> Pats tas sąrašas galėjo nebūti visai objektyvus, nes jis buvo sudarytas J. H. Lizijaus (Lysius), Prūsijos karaliaus įgalotinio mokyklų reikalams, siūliusio, kad lietuvių jaunimas būtų verčiamas lankyti vokiškas mokyklas ir tuo būdu vokietinamas. Galimas dalykas, kad į sąrašą tebuvo įtraukti bažnytkaimiai, kur pamokslai vien lietuviškai tebuvo sakomi, bet nepaminėti tie bažnytkaimiai, kur pamokslai sakyti lietuviškai ir vokiškai. Be to, XVIII a. pradžioje, trūkstant lietuviškai mokančių kunigų, kai kuriose pietinėse lietuvių gyvenamose srityse (Karaliaučiaus apskrityje), kur lietuviai nesudarė gyventojų daugumos, pamokslai dažniausiai buvo sakomi vokiškai arba su vertėju.<sup>59</sup>

Ta Tecnerio riba, žinoma, terodo, kur buvo sakomi lietuviški pamokslai, bet ne kur jau baigėsi ir lietuvių kalbos vartojimo plotas. Pats Tecneris pažymi, kad Karaliaučiuje buvęs kunigas lietuvis, o ir į pietus nuo šios ribos gyvenusios atskiros lietuvių šeimos. Taip pat Tecneris primena, kad jo nužymėtame lietuvių kalbos vartojimo plote apie 1600 m. niekur neskambėjęs vokiškas balsas, o apie 1700 m. į lietuvių kalbos plotą dar įėjusios šios apskritys: Karaliaučiaus, Fišhauzeno (Fischhausen), Vėlupos, Girdavos, Darkiemio ir Gumbinės.<sup>60</sup>

Ir daugiau žinoma faktų, kad ir už Tecnerio nubrėžtosios ribos kai kur buvo sakomi lietuviški pamokslai. Pvz. 1764 m. Kristijonas Piečys (Pötsch) buvo

57a. 269.

58. 341: 28—29.

59. 214.

60. 341: 28—29.

paskirtas lietuvių kunigu ir vokiečių pamokslininku Labguvoje. Fišhauzeno apskrityje (Semboje) lietuviški pamokslai kai kuriuose kaimuose nustota sakyti tik XIX a.<sup>61</sup> 1777 m., tad jau po 1709—1711 m. maro ir didžiosios vokiečių kolonizacijos pradžios, Nordenburge pamaldos, šalia vokiečių, buvo laikomos lietuvių ir lenkų kalbomis. Vėl F. S. Bokas (Bock, 1718—1786), tyrinėjęs Prūsijos istoriją, XVIII a. pabaigoje rašė, kad tada Rytų Prūsijoje buvo kalbama vokiškai, lietuviškai ir lenkiškai, o pvz. Karaliaučiuje, Geldapėje viešosios pamaldos laikomos visomis trimis kalbomis, taip pat ir jaunimas jų mokomas.<sup>62</sup>

## PASTANGOS REFORMUOTI MAŽ. LIETUVOS BAŽNYTINĘ KALBĄ. MERLINO SĄJŪDIS

Ypač dėl tikišinės raštų kalbos XVIII a. pradžioje kilo sąjūdis, kuriam pirmiausia teorinį pagrindą mėgino duoti Mykolas Merlinas (Mörlin, 1641—1708), kilęs iš Tiuringijos, ilgametis Gumbinės pastorius (1672—1708), gavęs pažinti ir Didž. Lietuvos lietuvių kalbą iš žmonių lūpų. 1705 m. Merlinas įteikė rūmų pamokslininkui Fridrichui Doičui (Deutsch) raštą „An Lituanicae Linguae Reformatio sit necessaria“ (Ar reikalinga lietuvių kalbos reforma), o 1706 m. Karaliaučiuje išspausdino nedidelę knygutę, kurioje siūloma paprastų žmonių kalba tikišiniam reikalui (Zur wollmeinenden Vereinigung und einmüthigen Bedencken über das Principium Primarium in Lingva Lithvanica, in den Worten: Loquendum cum vulgo).<sup>63</sup>

Merlino pagrindinis tikslas — reformuoti to meto Maž. Lietuvos bažnytinę bei rašto kalbą, remiantis paprastųjų žmonių lietuvių kalba. Su tokiais žmonėmis, kurių tarpe labai retas mokytesnis tepasitaikąs, reikią kalbėti paprasta, jų pačių kalba, t.y. kalbėti paprastai, suprantamai, jų namuose vartojamos gimtosios kalbos žodžiais. Be to, iš knygų turj būti išmesti visi žodžiai, kurie lietuvių namie („prie namų“) nevartojami, nes lietuviai kalbą gryna kalba, nesigriebių jokio kalbinio mišinio. Jei nesą jų kalboje kokio žodžio, tai reikią pamėginti tokj kitais žodžiais nusakyti, nes tai lietuvis dešimt kartų geriau suprantąs negu svetimus žodžius. Nereikią vartoti polonizmų ir germanizmų (jis galjs laiduoti, kad, pavyzdžiui, večerę vargu 2—3 lietuviai iš šimto supranta). Nereikią net įsigalėjusių svetimybų, pavyzdžiui, lenkybių

61. 214.

62. 214.

63. 138.

(plonizmų), vartoti, nes jos vis dėlto paliekančios lenkiški žodžiai, o ne lietuviški; o mes juk turime su lietuviais lietuviškai, bet ne lenkiškai kalbėti.

Merlinas nepritarė vartojimui naujadarų, jų tarpe ir analogiškai sudarytų žodžių, kurių nėra gyvojoje žmonių kalboje, taip pat neteikė vartoti ir siauriau žmonėse tepažįstamų žodžių (kaip pvz. *bit* „buvo“, vartojamo Išdagų apylinkėje).

Apskritai, Merlino nuomone, bažnytinei bei raštų kalbai derą remtis ne lietuviškais raštais, kurie daugiausia esą germanizmų sugadinti, bet paprastų žmonių lietuvių vartoseną. Taip pat geros kalbos, žodyno pavyzdžių ieškotina lietuvių patarlėse bei priežodžiuose ir liaudies dainose. Šis Merlino principas tikišinę bei raštų kalbą atremti į gyvąją žmonių (liaudies) kalbą buvo reikšmingas pagrindas lietuvių bendrinės kalbos raidoje. Juk XIX a. gale ir J. Jablonskis ėmė skelbti tą patį, norėdamas apvalyti rašomąją kalbą nuo svetimybų ir įstatyti ją į savos, natūralios raidos vėžes Didž. Lietuvoje.

Patį Merliną pasirinkti šį pagrindą bus akstinę ne tik tai, kad Maž. Lietuvoje tikišinių raštų kalba bent tam tikrais atvejais buvo sunkiai tesuprantama arba kartais net ir nesuprantama paprastiems žmonėms, bet ir tai, kad ir Vokietijoje buvo diskutuojamas vokiečių bendrinės kalbos klausimas ir siūloma čia remtis liaudine kalba, rinktis iš jos žodžių bendrinei kalbai.<sup>64</sup>

Merlino tezės bei siūlymai susilaukė gyvo susidomėjimo. Įsiruties kun. J. F. Fokas, 1716 m. rašydamas apie Merlino veiklą, pažymi, kad XVIII a. pradžioje buvo ginčijamasi dėl lietuviškų žodžių ir raiškos būdų, nes Tilžė, Ragainė, Įsirutis, Gumbinė ir kitos vietovės norėjusios „geriausiai lietuviškai kalbėti, mokėti ir kitiems nurodinti“.<sup>65</sup>

Merlino sąjūdžio šalininkai rūpinosi ne tik Maž. Lietuvos tikišinės kalbos gerinimu, bet ir lietuvių kalbos taikymu pasaulietinei literatūrai. Čia Merlino tezių teisingumą įrodyti ėmėsi Jonas Šulcas, bene gimęs Katniavoj, studijavęs Karaliaučiuje teologiją, kunigavęs Nybudžiuose, Lazdynuose ir Tilžėje.<sup>66</sup> Jis 1706 m. išleido Ezopo pasakėčių vertimą (*Die Fabuln Aesopi...*), pirmą lietuvišką pasaulinio turinio knygelę, kurios ir pačioj antraštėj pasakyta, kad tos pasakėčios jo verstos „išmėginti lietuvių kalbos principui“ (*Zum Versuch nach dem Principio Lithvanicae Lingvae Littauisch vertiret*). Versdamas Šulcas pasinaudojo ir gerai lietuviškai mokančių Gumbinės žmonių kalbine pagalba.<sup>67</sup>

Šios knygelės prakalboje, kreipdamasis į gryną lietuvių kalbos mėgėjų ir studentus, kurie šią kalbą puoselėja, Šulcas pasisako, jog jis seniau nekentęs studijuoti lietuvių kalbos, bet manęs tarnauti Dievo vynuogyne vokiečių

64. 169: I, 249.

65. 187: 163.

66. 34: II, 37; 80: 90.

67. 210.

gyvenamoj vietoj, nes lietuviškų raštų kalba jam pasirodžiusi taip nuostabiai supainiota, kad net pasibaisėjimą kėlusi. Bet gavęs išsikalbėti su M. Merlinu ir pasiskaitęs jau anksčiau minėtus jo lietuvių kalbos reformai skirtus raštus, Šulcas įsitikinęs, kad Merlino principai „visiškai geri ir pakankami“.<sup>68</sup> Jis ir pats ėmęs uoliai rinktis iš žmonių lūpų lietuvių kalbos žodžius, posakius, dainas ir pasidaręs karštas lietuvių kalbos gerbėjas. To paties Merlino skatinamas, Šulcas ir pabandęs panaudoti liaudinę kalbą grožinėje literatūroje. Jo vertimo kalba palyginti su ano meto tikybinių raštų kalba yra gyvesnė, turtingesnė ne tik žodynu, bet taip pat sakinių sandara ir stiliaus vaizdingumu, nors, suprantama, jis tuo metu ir negalėjo įžiūrėti visų svetimos kilmės žodžių ar lyčių ir pačių liaudies atstovų vartosenoje.<sup>69</sup>

Karštas Merlino sąjūdžio šalininkas buvo ir Pilypas Ruigys (1675—1749), kuris ne tik uoliai rūpinosi rašomosios lietuvių kalbos kultūra, dalyvavo kolektyviniame įvairių tikybinių lietuviškų raštų ruošime, bet taip pat rūpinosi lietuvių kalbos tyrinėjimu, jos pobūdžio aiškinimu. Pil. Ruigys buvo tikras lietuvis, nors, kaip ir kiti šios šeimos nariai, buvo savo pavardę suvokietinę į *Ruhig*. Palinkimą tyrinėti lietuvių kalbą jis paveldėjo iš savo tėvo (kuris gimė Klaipėdoje ir lietuvių kalboje tobulinosi pas Teofilį Šulcą Katniavoje), iš jaunų dienų rinko medžiagą lietuvių kalbos žodynui ir tautosakai. Pil. Ruigys, kilęs iš Katniavos, studijavo Karaliaučiaus universitete, kurį laiką (apie 1695—1698 m.) gyveno Kaune, o vėliau iki savo mirties buvo pastorius Valtarkiemyje. Jis parašė minėtajam J. Šulco Ezopo pasakėčių vertimui entuziastišką vokišką eilėraštį, kuriame pareiškia, kad Šulco ir Merlino pastangų dėka išnyksias lietuvių kalboje vyravęs sąmyšis (*Babel*) ir lietuvių kalba pasipuošianti savo pačios puošmenomis, bet ne kokiais lenkiškais ar vokiškais lopais, o Gumbinė išgarsėsianti kaip Orleanas ir virsianti lietuvių Roma, Atėnais ir Breslavu (mat pastarajame XVIII a. pradžioje buvo įkurtas universitetas).<sup>70</sup>

Pagrindinis Pil. Ruigio veikalas yra skirtas lietuvių kalbos kilmės, esmės ir ypatybių svarstymams (*Betrachtung der Littauischen Sprache in ihrem Ursprunge, Wesen und Eigenschaften*), išspausdintas Karaliaučiuje 1747 m. (su spaudinyje padėta 1745 m. data), bet parašytas dar 1708 m. (tada dar lotyniškai), kai ėjo M. Merlino ginčas su Nemerkiemio (Nemmersdorf) kun. Jonu Keimeliu ir Valtarkiemio kun. Jokūbu Perkūnu. Tada ką nors parašyti apie lietuvių kalbą jį paskatines Merlino šalininkas, vyriausias rūmų pamokslininkas F. Doičas, kuris Ruigį dažnai kviesdavęs pas save tartis lietuvių kalbos klausimais, nes Pil. Ruigys jau tada, savo studijų metais, buvo laikomas lietuvių kalbos žinovu.<sup>71</sup>

68. 80: 91.

69. 169: I, 226—229.

70. 33: 212; 80: 94.

71. 34: II, 20; 80: 102—103.

Savo veikalą, taip ilgai išgulėjusį rankraščiu (dėl maro ir kt.), Ruigys, „vieno globėjo Karaliaučiuje skatinamas“, pagaliau išleido, išvertęs į vokiečių kalbą.

Norėdamas iškelti lietuvių kalbos senumą ir tobulumą, Ruigys savo svarstyme, tų laikų papročiu, lygina ją su senovinėmis klasikinėmis kalbomis, pažymi, jog tai, kad lietuvių kalba kilusi iš graikų kalbos, reikią ne tiek įrodyti, kiek išaiškinti. Tačiau, kita grįžus, lietuvių kalba nesanti sudurstyta iš kitų kalbų, nors ir esą joje kiek skolinių. Ruigys pabrėžė, kad lietuvių kalba gausiai turinti savų žodžių, sinonimų įvairioms sąvokoms, nors abstrakčioms sąvokoms kartais žodžių ir trūksta. Tuo būdu pvz. lietuvis sakąs vyrs *žilas*, *arklys širmas*, *sermėga pilka*, *žirniai raini*, o vokietis tam teturįs čia tik vieną būdvardį — *grau* „pilkas“. Lietuvių kalba esanti kiek savo dailumo paveldėjusi iš graikų kalbos. Dažnas mažybinių bei maloninių žodžių (deminutyvų) ir juose daugelio balsių greta *l*, *r*, *t* vartojimas ją darąs meilesnę už lenkų kalbą, kurioje esą daug šiurkščių trijų priebalsių junginių.<sup>72</sup>

Lietuviai moką lengvai sugalvoti ne tik pašiepiančių pavardžių, bet ir sukurią dailių poetišku vardu, moką išmaningai, sąmojingai kalbėti, kaip tai esą matyti iš jo, Ruigio, cituojamų lietuvių priežodžių, mįslių bei liaudies dainų. Dėl to lietuviai save laiką labai protingais ir saką: „Štai jau vokietis išmanys kai lietuvinink“.

Šitas Ruigio veikalas kėlė ir pačių lietuvių akyse jų gimtosios kalbos vertę, prisidėjo prie lietuvybės palaikymo bei lietuvių rašomosios kalbos kultūros kėlimo, atkreipdamas jos vartotojų dėmesį į lietuvių kalbos savitumo ir turtingumo šaltinį — liaudies kūrybą. (Apie Pil. Ruigio priešiniams lietuvių kalbos šalinimui iš mokyklų žr. psl. 150). Tas veikalas darė įtakos ir XIX a. Didž. Lietuvos patriotams bei savo gimtosios kalbos mylėtojams. Ruigio įsidėtosis kalbamajame veikale trys lietuvių liaudies dainos grynai kalbiniam reikalui sukėlė didelį susidomėjimą ir įžymiųjų vokiečių poetų bei rašytojų (G. Lesingo, J. G. Herderio, J. V. Gėtės), o per juos ir kitur Vakarų Europoje.

Merlinui pritariančių buvo ir daugiau. Jį palaikė vyriausias rūmų pamokslininkas ir vizitatorius F. Doičas, taip pat ir J. Berentas (Behrendt), bene Karaliaučiaus universiteto teisių profesorius.

Buvo ir Merlino tezių priešininkų, kurie nepritarė jo teigimui, kad kalbėti ir rašyti paprastiems žmonėms, liaudžiai reikia paprasta, kasdienine jų pačių kalba. Jie stoji už „išdailintą ir pataisytą“ tam kalbą, nors ir nėra dabar aišku, kaip tokia kalba konkrečiau buvo suprantama.<sup>73</sup>

Kai kurie nepritarė Merlino aiškinimams dėl to, kad jis, nebūdamas gimimo lietuvis, ir lietuvių kalboje negalįs gerai nusimanyti. Iš Merlino tezių

72. 170: 150 tt.

73. 187: 163.

priešininkų žinomi Valtarkiemo kun. Jokūbo Perkūno ir Jono Keimelio (m. 1710) vardai. Pirmasis parodęs, kad Merlinas nekalbąs liaudiškai, o antrasis siūlęs lietuvių kalbą studijuoti tiktai mokslo reikalui ir rūpinęsis kurti Karaliaučiuje lietuvių filologinę draugiją (*Societas Lituanico-philologica*), bet jam tai nepavyko.<sup>74</sup>

## PROTESTANTŲ BIBLIJOS VERTIMO KALBA. GINČAI DĖL GIESMYNŲ KALBOS

Nemaža kalbinių klausimų ir ginčų Maž. Lietuvoje iškilo protestantams verčiant į lietuvių kalbą Bibliją ir ruošiant lietuviškus giesmynus — svarbiausius Maž. Lietuvos religinės literatūros leidinius.

Norėdama greičiau susilaukti Biblijos vertimo ir spausdinimo, Rytų Prūsijos valdžia sutiko išleisti Didž. Lietuvoje paruoštą Naujojo Testamento vertimą, atliktą daugiausia Vilniaus ir Kėdainių evangelikų reformatų pastoriaus Samuelio Bitnerio (a. 1632—1710), vertusio iš graikų kalbos. Vertimas, kuris buvo 1701 m. išspausdintas Karaliaučiuje, vardu „Naujasis Testamentas...“, turėjo būti pritaikytas ir Maž. Lietuvos lietuviams. Kadangi tarp tų dviejų lietuvių gyvenamų kraštų buvo ryškesnio skirtumo ir žodžių vartosenoje, vertimą Maž. Lietuvos lietuviams pritaikė Būdviečių parapijos pastorius Fridrichas Zigmantas Šusteris, įrašydamas skliausteliuose ir žodžius, kuriais Maž. Lietuva skyrėsi nuo Didžiosios, pvz.: Ar ne gyvata jūsų est prakilnesnė (*daug didesnė*) negu penas (*valgymas*), o kūnas už dangą (*rūbą*).<sup>75</sup>

Tačiau šis vertimas nejtiko Maž. Lietuvos skaitytojams. Nemaža kliudė skliausteliuose įrašytos žodžių gretybės ir kai kurie kiti kalbiniai dalykai, kuriais Maž. Lietuva skyrėsi nuo Didžiosios. Be to, šio vertimo tekstas skyrėsi ir nuo Martyno Liuterio vokiškojo teksto. Dėl to 1727 m. buvo išleista nauja N. Testamento laida, kurioje atsirado kai kurių pagerinimų: kalba buvo sklandesnė, mažiau slaviškų konstrukcijų, kai kurios 1701 m. laidos svetimybės pakeistos lietuviškais žodžiais (pvz. vietoj *gaspadorius* — *ūkininkas*), o senesnės lytys — naujesnėmis (pvz. vietoj *ant liekos* — *vienuoliktą*, vietoj *ing* — *j*). Ir tolimesniuose Maž. Lietuvos Biblijos leidimuose stengiamasi kalbą gerinti.

74. 138.

75. 80: 67.

Nemaža kritikos ir įvairių siūlymų susilaukė Liuterio mažojo katekizmo vertimas, kurio rankraštis, Prūsijos karaliaus Fridricho Vilhelmo I įgaliotinio J. H. Lizijaus pavedimu, buvo jau 1719 m. paruoštas daugiausia abiejų Adomų Fridrichų Šimelpenigių (Skaisgirių klebono ir Papelkių klebono), Pilypo Ruigio, Fridricho Zigmanto Šusterio ir kitų, o išspausdintas 1722 m. dviem gretimais tekstais — vokišku ir lietuvišku. Norėdamas, kad katekizmas įtiktų įvairioms lietuvių parapijoms, Lizijus šio katekizmo rankraštį išsiuntinėjo tų parapijų klebonams peržiūrėti ir aprobuoti bei pareikšti savo nuomonei dėl jo tinkamumo ir kalbos požiūriu. Jį peržiūrėjo 62 įvairių parapijų kunigai. Kaip iš paties Lizijaus pranešimo karaliui matyti, peržiūrėtojai buvo įvairių nuomonių, tad tebuvę įmanoma atsižvelgti į daugumos nuomonę. Kai kurie grynos lietuvių kalbos mėgėjai reikalavę išmesti tokius žodžius, kaip *katgismas*, „katekizmas“, *zakramentas*, *testamentas*, net *bažnyčia*.<sup>76</sup> Kiti kritikavę atskirų žodžių reikšmę, pvz. kad *kuris* netinkąs poterių sakinyje „Tėve mūsų, kuris esi danguj“, nes tas *kuris* esąs ne santykinis, bet klausiamasis įvardis (tad esą vokiškai toks sakinyš reikštų „Vater unser, wer bistu im Himmel?“). Todėl, jų nuomone, geriau sakytina „Tėve mūsų dangujesis“.

Panašūs tų kunigų, kurių kone visi buvo nelietuvių kilmės, bet tik lietuviškai geriau ar blogiau išmokę ar pramokę, aiškinimai rodo, kad kalbiniai dalykai jų buvo svarstomi „filosofiškai“, bet ne kalbiškai; mat tada nė mokslinės kalbotyros dar nebuvo.

Vienų daugiau, kitų mažiau buvo rūpinamasi kalbiniu požiūriu ir kitus populiarius biblinės tematikos raštus verčiant bei ruošiant — nelygu jų vertėjų bei autorių lietuvių kalbos mokėjimas. Šios rūšies raštų bene geriausias buvo Kristijono Gotlybo Milkaus iš vokiečių kalbos verstų pamokslių rinkinys (*Mišknygos*, 1800), kurio dalį padėjo išversti ir kiti autoriai, o pats Milkus suvienodinęs vertimą, jo stilių. Pratarmėje pažymima, kad vokiečių ir lietuvių kalbos susidariusios iš visiškai skirtingų požymių bei sąvokų, todėl vertimas neturys būti pažodinis, bet turys atitikti „lietuvių kalbos dvasią“. Milkus kritikuoja ir Jono Bretkūno „Postilę“, kuri nebetinkanti vartoti dėl savo vokiškos rašybos, daugelio pasenusių ir nebevartojamų, sunkiai suprantamų žodžių.

Ypač daug ir kalbinių klausimų bei ginčų kėlė leidimas giesmynų, kurie protestantų tikiybėje bendruomenėje vaidino svarbų vaidmenį, labiausiai įsigalėjus pietizmui, gal ne mažesnę kaip ir pati Biblija.

Ilgą ir aštri polemika (1781—1791) čia iškilo tarp pastoriaus Gotfrydo Ostermejerio (Ostermeyer, 1716—1800) ir kantoriaus Kristijono Gotlybo Milkaus (Mielcke, a. 1736—a. 1806), paruošusių savo atskirus giesmynus, tad ir dėl konkurencijos norėjusių vienas antrą nurungti. Milkus buvo dar ir

pasipiktinęs, kam Ostermejeris į savo giesmyną įsidėjo jo tėvo (K. Milkaus) giesmių, jas ištaisęs.

Ostermejerio giesmynas buvo išspausdintas 1781 m. (Giesmės šventos), o Milkaus tik 1806 m. (Senos ir naujos krikščioniškos giesmės). Bet oponentai taip supeikė vienas antro leidinį, kad bažnytinė protestantų vyriausybė uždraudė juodu platinti, ir abu spaudiniai turėjo būti parduoti makulatūrai.

G. Ostermejeris, kilęs iš Marienburgo, baigęs Karaliaučiaus universitetą, kurio lietuvių kalbos seminare mokėsi lietuviškai, kurį laiką buvo mokytoju, o paskui pastorium (1752—1800) Trempuose. Uoliai dalyvavo lietuviškų tikybinių raštų ruošime, taip pat rašė ir apie prūsų bei lietuvių praeitį, paskelbė ir kalbinių raštų, nevieną besiginčydamas su Milkum.<sup>77</sup> Buvo vedęs lietuviškai kalbančią žmoną, jo vaikai šeimoje kalbėjo ir lietuviškai, pats drąsiai gynė lietuvius nuo vokietinimo pastangų.

Ostermejerio lietuvių kalbos mokėjimas buvo daugiau knyginis, pasisavintas iš lietuviškų raštų. Tačiau, būdamas mokytesnis, giesmynų kritikoje jis plačiau žiūrėjo į kalbą, teoriniu požiūriu rėmėsi apskritai teisingais pagrindais, nors praktikoje jam ne visur sekėsi jų laikytis. Ostermejeris teigė, jog svarbiausi kalbiniai giesmynų principai turį būti: kalbos aiškumas (kad ir paprastas žmogus galėtų ją suprasti), vengimas pažodinio vertimo, skandavime išlaikymas natūralaus žodžio kirčio, vengimas archaizmų, germanizmų, gremzdžiškų posakių.<sup>78</sup>

Kristijonas Gotlybas Milkus (gimęs ir miręs Mielkiemyje), Pilkalnio bažnyčios kantorius, studijavęs Karaliaučiaus universitete teologiją, bet, rodos, jos nebaigęs, gerai mokėjo lietuviškai (jis pats sakėsi, jog jam lietuvių kalba esanti gimtoji kalba) ir galėjo nevienur nurodyti Ostermejerio kalbines klaidas, nors tarpais ir būdamas per daug priekabus (bet panašiai elgėsi ir pats Ostermejeris), nematydamas nuoširdžių Ostermejerio pastangų. Milkus stoji už šiuos teiginius: gramatinių taisyklių laikymąsi, kalbos grynumą, vengimą neaiškių posakių ir germanizmų, laikymąsi tradicijos, nors ir vengiant pasenusių žodžių. Pažymėjo, jog reikią vengti germanizmų, nes jie „lietuviui visai nesuprantami“.<sup>79</sup> Tačiau šių principų praktikoje nė pats Milkus negalėjo visų įkūnyti.

Milkus prikišo Ostermejeriui, kad pastarojo giesmyne likę nemaža pasenusių žodžių (kaip *todrin*, *iškala*, *karalyčia* „karalienė“); kai kurie Ostermejerio žodžiai esą nelietuviškos darybos (kaip *švaisas*, *vargystė*), o nevienas žodis tekste klaidinga reikšme vartojamas (kaip *gaišti*, kurį lietuviai tvartoją kalbėdami apie gyvulį, o Ostermejeris vartojąs kalbėdamas apie

77. 80: 106 tt.

78. 81.

79. 80: 84.



Kristaus mirtį). Dalis ir posakių esanti neaiškių, nelietuviškos konstrukcijos (*kėlėsi iš smerties gaišintos; prisitaisykim smerčiopi mums lygiai atsirasianti*). Milkus taip pat teisingai Ostermejeriui prikišo, kad yra lietuvių kalbos nemokėjimas teigti, jog visi lietuvių kalbos žodžiai su galūne *-is* esą tiek vyriškos, tiek moteriškos giminės (kaip *širdis, žodis, net dūšis*); kad esanti galima ir žodžių samplaika *širdį pavargusį*.<sup>80</sup> Bet ir pats Milkus nevienur neteisingai germanizmais laikė niekuo nedėtas lietuviškas lytis, posakius, kaip *tiesos žodis, vartus atkelti*.

Apskritai Ostermejeris rėmėsi pirmiausia rašytiniais šaltiniais (religiniais raštais, gramatikomis ir žodynais), iš dalies ir paviršutiniška fonetine analogija su graikų ir lotynų kalbomis, o Milkus — savo gimtosios kalbos jausmu bei praktiniais sveiko proto sumetimais. Bet abiejų varžovų polemikoje buvo daug ir asmeniškumo.

Ostermejerio ir Milkaus polemika buvo naudinga lietuvių kalbos pažangai, šalia kitų giesmių eilėdaros klausimų, atkreipusi dėmesį į kalbos tikslumą, aiškumą, grynumą ir taisyklingumą. Ta polemika buvo ir akstinas jūdviejų lietuvių kalbos vadovėliams paruošti (žr. žemiau).

## PRAKTINIAI MAŽ. LIETUVOS LIETUVIŲ KALBOS VADOVĖLIAI

Maž. Lietuvoje (kaip ir DLK-je) kalbiniams raštams pasirodyti svarbiausias akstinas buvo tikybinis — įgalinti autorius tinkamai ir kalbos požiūriu paruošti religines knygas ir sėkmingai žodžiu aiškinti žmonėms tikėjimo dalykus. Norint čia padėti ypač nelietuvių kilmės pastoriams (o tokių XVIII a. Maž. Lietuvoje buvo daugumas), buvo būtina išleisti bent elementarius praktinius lietuvių kalbos vadovėlius — žodyną ir gramatiką. Juk žodynas turėjo pateikti daugiau ar mažiau norminę lietuvių kalbos žodžių, iš dalies ir frazių atsargą, o gramatika duoti bent pagrindinius lietuvių kalbos struktūros, jos vartosenos taisyklių bruožus.

Šiame amžiuje žodynus (paprastai vokiškai lietuviškus), iš dalies ir lietuvių kalbos gramatikas Maž. Lietuvoje ruošė būrys žmonių, tačiau tik dalis jų tebuvo išspausdinta. Kai kurie žodynai, kurių nevienas ir nebuvo baigtas, liko rankraščiais arba ir šiaip ilgainiui užsimitė, pražuvo.

Vienas ypač vertingų lietuvių kalbos žodynų buvo paruoštas Jokūbo Brodovskio (a. 1692—1744), kilusio iš Geldapės, studijavusio Karaliaučiaus universitete, bet vargu ar jį baigusio, vėliau buvusio Trempuose precentorium

80. 81.

(mokytoju ir kantorium). Rodos, jis buvo lietuvis.<sup>81</sup> G. Ostermejeris pažymi, kad jis buvęs didelis lietuvių kalbos mėgėjas ir pirmiausia jai skyręs savo veiklą. Brodovskis „vien Dievo garbei ir lietuvių kalbos mylėtojų labui“ paruošė (apie 1740 m.) vokiškai lietuvišką žodyną (Lexicon Germanico-Lithvanicum et Lithvanico-Germanicum), kurio nespausdinta teišliko tik pirmoji, vokiškai lietuviškoji, dalis, nors ir ta ne visa (baigiasi raidės Š pradžia). Medžiagą šiam žodynui Brodovskis rinkosi ne tik iš lietuviškų Biblijos vertimų, bet ir ypač iš gyvosios kalbos, į žodyną įtraukdamas apie 2000 lietuviškų patarlių bei priežodžių antraščiažodžių reikšmėms pavaizduoti. Dalį šios frazeologijos panaudojo iš vieno anoniminio patarlių ir priežodžių rinkinio. Matyt, remdamasis senesne tradicija, Brodovskis rūpestingai, beveik prie kiekvieno antraščiažodžio, sužymėjo ir atitinkamas Biblijos vietas, kur kuris žodis ar net posakis vartojamas.<sup>82</sup> Žodyne gausiai pateikta sinonimų ir žodžių įvairioms dalyko ypatybėms nusakyti, plg. *arklys žvaigždėtas, laukas, bėras, juodbėris, čekis, sartis, timsras, geltas, šyvas, palvas (pelėkis), briedplaukis, eidininkas, rištininkas, žinginininkas, greitšuo lininkas*. Brodovskis davė nemaža ir vaizdingų posakių iš gyvosios kalbos, pvz. *alus apvalus, raguotas, ramus, šnekus; augęs ir ūgterėjęs ir išmintį paraugęs*.<sup>83</sup>

Gausiai panaudodamas smulkiąją tautosaką žodžių reikšmėms paryškinti, Brodovskis pradėjo naują lietuvių leksikografijos tarpsnį, atkreipdamas dėmesį į didžius turtus žmonių, liaudies kalboje, kaip tai jau anksčiau darė ir Merlino sąjūdžio žmonės. Brodovskio žodyno rankraščiu yra pasinaudojęs nevienas vėlesniųjų kalbininkų.

Buvo paruošta ir keletas kitų lietuvių kalbos žodyno rankraščių, pvz. Jono Richterio, Jono Enriko Kuncmano (Kuntzmann), Jokūbo Perkūno. Bet jie tebus buvę gerokai menkesni už Brodovskio žodyną.

Išspausdinti buvo Hako, Ruigio, Ostermejerio ir Milkaus žodynai bei gramatikos.

Fridrichas Vilhelmas Hakas (Haack, 1707—1754), gimęs Kretingalėje, Halės (Halle) universiteto lietuvių kalbos seminaro klausytojas, o vėliau to seminaro docentas, 1730 m. Halėje išleido pirmą spausdintą Maž. Lietuvos lietuvių kalbos žodyną, kartu pridėjęs ir trumpą lietuvių kalbos gramatikos santrauką (Vocabularium Litthvanico-Germanicum et Germanico-Litthvanicum...). Į šį žodyną, skiriamą seminaro auklėtinių reikalams, buvo įtraukti Naujajame Testamente ir psalmių vertimuose vartojami žodžiai. Šiame trumpame žodynėlyje žodžių iš gyvosios žmonių kalbos, o ypač frazeologijos labai maža,

81. 187: 166.

82. 187: 173.

83. 80: 99—100.

o jo gramatika iš dalies rėmėsi D. Kleinu.<sup>84</sup> Prakalboje pažymima, kad žodynas ir gramatika norinti duoti būdingiausių žinių lietuvių kalbai pramokti.

Tiems laikams vertingą lietuviškai vokišką ir vokiškai lietuvišką žodyną (Littausich-Deutsches und Deutsch-Littauisches Lexicon...) 1747 m. išleido Pilypas Ruigys (Ruhig, 1675—1749). Žodynas kartu sujungtas į vieną leidinį su lietuvių kalbos gramatikos pradmenimis ir jau anksčiau minėtu jo lietuvių kalbos kilmės, esmės ir ypatybių tyrinėjimu. Jis pats žodyno prakalboje pažymi, kad tie trys darbai duoda visa, ko reikia, šalia šiaip kalbinio lavinimosi, lietuvių kalbai pagrindinai išmokti. Visiems trims veikalams pasirodyti svarbiausia paskata buvo jau anksčiau minėtas M. Merlino sukeltas sąjūdis reformuoti bažnytinei lietuvių kalbai, išmesti svetimybės, germanizmus ir su paprastais žmonėmis kalbėti paprasta, gryna lietuvių kalba.

Pil. Ruigys pabrėžia, jog buvę ruošiami vokiškai lietuviški, bet ne lietuviškai vokiški žodynai (matyt, jis nežinojo J. Brodovskio ruošiamo žodyno), kurių pastarieji ypač būtų reikalingi lietuvių parapijose dirbantiems kunigams ir precentoriams užsieniečiams (reikia suprasti, į Maž. Lietuvą atvykusiems iš Vokietijos žemių).

Ruigys į savo žodyną sudėjo savo paties surinktus žodžius, kuriuos sakosi pradėjęs rankioti nuo 1709 m., sunaudojęs kai kurių nespausdintų žodynų medžiagą, o taip pat ir spausdintuosius Hako ir Sirvydo žodynus. Ruigys į žodyną įtraukė tiek Biblijoje, tiek ir gyvojoje kalboje vartojamus žodžius. Žodyne duota, nors ir nedaug, ir patarlių, priežodžių bei frazių antraščių žodžių reikšmei pavaizduoti. Jame randame nemaža šiandien jau bent iš bendrinės kalbos išnykusių arba retoje šnektoje besutinkamų žodžių, jų lyčių, pvz. *bobkalys* (arba *kaliboba*) „ketvirtasis žmonos vyras“, *dalykas* „didelis gabalas“, *didelis* „sehr gross“ (o *didis* „gross“), *kunigas* (*Kunigs*) „1. ein Geistlicher, 2. ein vornehmer Herr“; *mokslas* vartojamas ne tik dabartine mokslo bei mokymo reikšme, bet ir meno reikšme (plg. ir lat. *māksla*); *Tauta* (taip pat ir *Vokė*) „Vokietija“, *žadas* „die Sprache, Rede“.

Trečiasis tais pačiais metais išleistojo trigubo Ruigio leidinio veikalas yra trumpi lietuvių kalbos gramatikos pradmenys (Anfangsgründe einer Littauischen Grammatick), parašyti Pilypo Ruigio sūnaus Povilo Fridricho Ruigio (a. 1725—po 1781), Karaliaučiaus universiteto lietuvių kalbos seminaro docento, nes, kaip šios gramatikos prakalboje pasakya, nors tėvas buvo pasiryžęs šią gramatiką pats parašyti, bet dėl susidėjusių sunkumų vėliau jam perleidęs ją paruošti. Jos tikslas nesąs duoti bendrus lietuvių kalbos dėsnius tiems, kurie gal geriau tą kalbą moką, negu čia aiškinama, bet tik padėti teologiją studijuojantiems savo krašto žmonėms, kuriems trūksta pakankamų lietuvių kalbos sugebėjimų Dievo žodžiui skelbti. Tam reikalui jis pasirinkęs Kleino, Sapūno ir Hako gramatikomis ir savo penkerių metų mokymo praktikos

84. 41: II, 37; 247: 122.

pastebėjimais, viską išdėdamas trumpai, praleisdamas daug išimčių, kurias geriausiai esą galima išmokti iš vartosenos. Šios gramatikos planui pritaręs ir jo tėvas (kurio užrašais pasinaudota). Šioje gramatikoje daugiau negu ankstesnėse rašoma apie lietuvių kalbos tarmes, bene pirmą kartą Maž. Lietuvos autorių suvokiamas kirčio ir priegaidės skirtumais.<sup>85</sup>

Gotfrydas Ostermejeris išleido platoką lietuvių kalbos gramatiką (*Neue Littauische Grammatik*, 1791). Ją parašyti autorių paragino Liudvikas Adolfas Pranas Juozapas Bačko (*Baczko*), Maž. Lietuvos istorijos tyrinėtojas, mokėsis ir lietuviškai.<sup>86</sup> Pralkalboje Ostermejeris duoda istorinę ligtolinių lietuvių kalbos gramatikų apžvalgą. Ten jis taip pat kelia balsą prieš tolydinį lietuvių rašomosios kalbos menkėjimą, svetimybų įsigavimą. Esą senesniųjų autorių kalba buvusi daug grynesnė negu naujųjų, nes mūsų pirmataikai labiau paisę kalbos taisyklių. Gramatikoje duota gausokai žmonių kalbos posakių, daugiausia paimtų iš Brodovskio žodyno, nemaža gražių lietuviškų žodžių bei jų samplaikų (kaip *imčius* „kyšininkas“, *badu gaišta*), o taip pat ir senų kalbinių lyčių (kaip *atmiduok* „atiduok man“). Ostermejeris rūpinosi ir rašybos vienodinimu. Gramatikoje pateikė ir skyrių apie prosodiją, kur pirmą kartą mėginama apibendrinti lietuviškų giesmynų eilėdarą ir stilių, stengiamasi parodyti tos eilėdaros skirtumą nuo vokiškosios.<sup>87</sup>

Tačiau Ostermejerio gramatika, kaip ir jo giesmynas, pasisėkimo neturėjo, daugelis jos egzempliorių buvo parduota makulatūrai.<sup>88</sup> Prie to nepasisėkimo turbūt, be kitko, prisidėjo ir šios gramatikos nutolimas nuo Kleino gramatikos tradicijos ir vienur kitur pateiktas nevykęs dirbtinis žodis ar jo lytis (kaip *trisdidysis* „triskart didesnis“).

Pasinaudodamas Ruigių darbais, lietuvių kalbos žodyną ir gramatiką 1800 m. išleido ir Kristijonas Gotlybas Milkus.

Milkus pasirūpino į žodyną (*Littauisch-deutsches und Deutsch-littauisches Wörter-Buch*) įdėti keletą įžymiausių Prūsijos žmonių prakalbų, kuriose iškeliami lietuvių kalbos vertė, žodyno nauda ir pasakomas vienas kitas palankus žodis apie pačią lietuvių tautą. Berlyno universiteto prof. D. Jenišas (*Jenisch*) pastebėjo lietuvių kalbos vaizdingumą ir šakninių žodžių (*Wurzel-Wörter*) gausumą mintims ir jausmams reikšti, formų apstumą; o dalyvių ir dviskaitos vartojimu lietuvių kalba primenanti graikų ir iš dalies lotynų kalbą. Jenišas, remdamasis J. Herderiu, pabrėžė kalbos tyrinėjimo svarbą tautai pažinti, o taip pat ir tautinę gimtosios kalbos žodyno reikšmę, kuri kiekvienam

85. 247: 127.

86. 34: II, 104, 194.

87. 170: 197 tt.

88. 34: II, 104.

mažos tautelės patriotui turinti labai rūpėti. Valstybės patarėjas C. Heilsbergas teigiama lietuvių būdo ypatybe laikė jų meilę savo gimtajai kalbai, kurioje apstu moralinių patarlių, sąmojaus duodant pavardes ir kt. Jis priminė, kad būtų naudinga leisti lietuviškai kalbėti ypač mokykloje ir bažnyčioje, nes taip mokytojai ir teisėjai įgysią didesnę lietuvių pasitikėjimą, galėsį geriau skleisti savo mokslą ir įsakymus. Bet Milkus knygai išpopuliarinti ypač padėjo draugiškas garsiojo filosofo I. Kanto prieraišas (*Nachschrift eines Freundes*), kuriame jis (būdamas per savo senelę Milkaitę susigiminiavęs)<sup>89</sup> pabrėžė, jog prūsų lietuvis tikrai užsitarnavęs, kad būtų išlaikytas jo būdo savitumas. O būdui formuoti ir išlaikyti svarbiausia priemonė esanti kalba, kuri turinti būti vartojama gryna tiek mokykloje, tiek ir bažnyčioje. Be to, senos, kad ir mažos lietuvių tautos gryna kalba esanti svarbi tautų kraustymosi istorijai pažinti. Tai visa turėjo visuomenę palankiau nuteikti ne tiktai šio žodyno, bet ir apskritai lietuvių kalbos ir tautos atžvilgiu. Bet, kita vertus, ir šiose prakalbose kai kur prasikišo mintis, kad lietuvių tauta artėjanti prie savo istorinės kelionės pabaigos. C. Heilsbergas siūlė lietuvių kalbą užfiksuoti mokslo reikalui, nes lietuvių tauta ištirpsianti valdančios tautos masėje.

Pats Milkus žodyno prakalboje pabrėžė lietuvių kalbos mokėjimo naudą. Lietuvių kalbos žodynas esąs reikalingas pastoriumi, teisininkui, prekybininkui.

Savo lietuvių kalbos žodyne Milkus ištaisė Ruigio žodyno klaidas, dvigubai jį padidino, pasinaudodamas ne tik savo paties surinktais žodžiais, bet taip pat kitų autorių rankraštine medžiaga. Ypač gausiai Milkus pasinaudojo J. Brodovskio žodyno rankraščiu, įdėdamas apie 300 lietuviškų priežodžių, nes juose pirmiausia pasireiškianti kalbos dvasia (*Genius der Sprache*). Žodyne randame ir gražių lietuviškų žodžių, kurių nėra Ruigio žodyne (pvz. *daga* „derlius“, *padaigas* „pirmosios plunksnos“). Biblijos frazeologijai Milkus teskyrė žodyne antraeilę vietą. Taip pat Milkus panaudojo ir Donelaičio „Metų“ rankraštį, iš kurio paimta nemaža atskirų posakių žodžių vartosenos pavyzdžiams. Tai visa rodo, kad tuo metu tarp Maž. Lietuvos kalbininkų bei literatų būta glaudesnių santykių.<sup>90</sup>

Prie žodyno prijungtuose lietuvių kalbos gramatikos pradmenyse (*Anfangs-Gründe einer Littauischen Sprach-Lehre*) Milkus pabrėžė šiuos principus, kurių reikią laikytis, norint, kad ta kalba būtų grynai lietuviška ir tokia, kuria lietuviai dabar kalbą: paprastumą, aiškumą, vengimą archaizmų, germanizmų bei nelietuviškų posakių. Tačiau praktikoje ne visur ir jis pats šių dėsnių laikėsi. Ir jo žodyne yra germanizmų bei nelietuviškų posakių, nes mat, viena, autoriui tuo laiku ir ne visur buvo aišku, kurie žodžiai ar posakiai buvo svetimybės; o antra, jos buvo plačiai įvisusios ir neretai joms ir savų pakaitalų neturėta ar nemokėta susirasti.

89. 41: II, 38—39.

90. 80: 108—109.

Milkaus gramatikoje yra kiek ir naujovių. Be kitko, jis pažymėjo, kad *f* raidė (matyt, ir garsas) nesanti būdinga lietuvių kalbai (tai jau tvirtino ir D. Kleinas); kad prūsinės Lietuvos lietuvių kalboje esą skirtumų nuo lietuvių ir žemaičių (t.y. Didž. Lietuvos) kalbos, kurioje esą daug rusiškų ir lenkiškų žodžių, o raštuose vartojama skirtinga rašyba. Be to, papildydamas Ruigį, Milkus į savo gramatiką įdėjo ir lietuvių prosodijos skyrelį, kur sutraukti daugiausia jo ginčų su Ostermejeriu dėl lietuviškų giesmynų rezultatai. Šiame skyrelyje pabrėžė, kad lietuvių poezijai svarbiausias dalykas esąs labai geras lietuvių kalbos mokėjimas, kai kurių poetikos taisyklių pažinimas ir ypač poetinis talentas. Eilėdaroje reikalavo, kad ritmikos kirtis sutaptų su prosodiniu kirčiu.<sup>91</sup>

## LIETUVIŲ KALBA VIEŠAJAME MAŽ. LIETUVOS GYVENIME

### MOKYKLOJE

Šviečiamasis laikotarpis, reikalavęs liaudies švietimo, ir Rytų Prūsijoje buvo akstinas steigti mokyklas žmonėms šviesti, nors iš pradžių tos mokyklos ir tebuvo varganos: neturėjo nei tinkamų patalpų, nei paruoštų mokytojų, pagaliau trūko ir mokomųjų priemonių.<sup>92</sup>

Mokytojų išsilavinimo lygiui būdinga, kad karalius Fridrichas II Didysis 1763 m. įsakė patikrinti, ar jie moka skaityti ir rašyti.<sup>93</sup> Daug kur mokytojai buvo nelietuviai. Pvz. Keleriškių mokykloje, kurios apylinkės gyventojai buvo beveik visi lietuviai, mokytojavo Mertenas Paplovskis, profesijos siuvėjas, mokėjęs lietuviškai kalbėti. Kalėnų (Traksėdžių) mokykloje (oficialiai įsteigtoje 1736 m., bet jau pradėjusioje veikti 1728 m.) dirbo tas pats Paplovskis, o paskui eilė kitų vokiečių, kurie beveik visi mokėjo lietuviškai, nes ir čia apylinkės (kuriai priklausė Traksėdžių, Kalėnų, Meldiklaukių, Lauksargių, Aukštvilkių, Pavilkių, Oplankio ir Greižėnų kaimai) gyventojai daugiausia buvo lietuviai.<sup>94</sup>

Iki 1713 m. mokyklas Maž. Lietuvoje turėjo miestų ir senų parapijų bažnyčios, tačiau mažesnės kaimų bažnyčios (filijos) neturėjo jokių mokyklų. 1736 m. buvo padėtas pamatas ir kaimų mokykloms.<sup>95</sup>

91. 169: I, 245.

92. 45.

93. 234.

94. 234.

95. 45 : 29, 35.

Maž. Lietuvos pradžios mokyklose vokiečių vaikai mokėsi vokiškai, o lietuvių — lietuviškai. Bet 1739 m. karaliaus įsakymu lietuvių mokyklose turėjo būti ir vokiškai mokoma, kad lietuvių vaikai iš mažens būtų pratinami naudotis ir vokiškais pamokslais bei vokiškomis knygomis.<sup>96</sup>

1795 m. Prūsijoje buvo 400 grynai lietuviškų mokyklų (iš 1846 bendro skaičiaus kaimų ir dvarų mokyklų). Pagal vieną 1800 m. statistiką (buv. slaptajame valstybės archyve Karaliaučiuje) vad. lietuvių apskrityse buvo lietuviškų mokyklų: Gumbinės aps. 58 prad. mokyklos (8 bajoriškos), Įsruties 127, Tilžės 52, Ragainės 69, Labguvos 20, Klaipėdos 85 (jų tarpe 8 pusiau lietuviškos ir pusiau vokiškos). Vienoje Karaliaučiaus mokykloje, kur mokslas buvo einamas vokiškai, tik pagal tėvų pageidavimą buvo dėstoma ir lietuviškai.<sup>97</sup>

XVIII a. pirmaisiais dešimtmečiais Maž. Lietuvos kaimų mokyklose buvo mokoma lietuviškai; vietomis lietuviškai ten, kur lietuvių buvo daugumas.<sup>98</sup> Kai kur buvo ruošiami ir trumpi lietuviški vaidinimai. 1704 m. per tokį vaidinimą Klaipėdos mokykloje Fridricho I vainikavimo proga mokiniai dainavo lietuvišką nežinomo autoriaus dainą (Hey sa sa sa fallala! mums išaušo linksma diena).<sup>99</sup>

Vadovėliais tose mokyklose ėjo lietuviškas elementorius (1708 m. išleistas „Skaitytinių“ vardu, pakeitęs anksčiau ilgai vartotą M. Mažvydo katekizme įdėtąjį pirmą lietuvišką elementorių) ir katekizmas bei įvairios kitos religinės knygos, išverstos lietuviškai. Mokiniai skaitydavo Naująjį Testamentą arba ir visą Bibliją ar postilę. Per giedojimo pamokas buvo naudojamos lietuviškomis psalmių bei giesmių knygomis. Tačiau buvo jaučiamas ir tų knygų trūkumas (pvz. Šakūnų bažnyčia apie 1725 m. teturėjo vieną lietuvišką Naujojo Testamento egzempliorių).<sup>100</sup> Buvo ir mokyklų tvarkos taisyklių, rašytų lietuviškai.

Vis dėlto ir šiokiomis bei panašiomis aplinkybėmis ilgainiui pakilo lietuvių raštingumas. Vysk. Hanas (Hahn) iš Įsruties 1766 m. rašė, kad prieš 30 metų visoje parapijoje tebuvę 3 lietuviai, kurie mokėjo skaityti ir kurie daugiau kaip Tėve mūsų nemokėjo, o dabar toje tautoje galys daugiau rasti „išpažinimo ir krikščioniškumo negu pas vokiečius“.<sup>101</sup>

96. 378: 307.

97. 317.

98. 45: 37.

99. 317; 80: 148.

100. 45: 30, 37; 317.

101. 45: 38.

Nors jau XVIII a. pirmojoje pusėje vokiečių administracija kėsinosi siaurinti lietuvių kalbos vartojimą mokyklose, ją iš mokyklų varyti, tačiau aplinkybės tam dar nebuvo pribrendusios. Bet 1739 m. lietuviškose mokyklose jau imta dėstyti ir vokiečių kalba. Dar 1800 m. daugumoje Maž. Lietuvos pradinių mokyklų buvo mokoma lietuvių kalba. Klaipėdos apskrityje tada buvo 77 mokyklos, kur mokyta tik lietuviškai, ir tik 8 mokyklos, kuriose dėstyta pusiau lietuviškai, pusiau vokiškai.<sup>102</sup>

1737 m. Rytų Prūsijos mokyklų įstatymu (*Principia regulativa*) miestuose buvo steigiamos aukštesnio laipsnio miestų mokyklos, kurių auklėtiniai buvo ruošiami stoti į universitetus. Tokios mokyklos veikė Gumbinėje, Klaipėdoje, Įsrutyje, Vėluvoje ir Tilžėje.<sup>103</sup> Kai kur buvo ir ten pamokoma lietuvių kalbos. Ilgiau lietuvių kalbos mokyta (jau ir seniau) Tilžės aukštesniojoje mokykloje.

Mokančių lietuvių kalbą pastorių trūkumas labai padidėjo po 1709—1711 m. maro, kada lietuvių gyvenamose srityse išmirė apie 20 pastorių. Ruošti pastoriams lietuviškosioms parapijoms Karaliaučiuje ir Halėje buvo įsteigti vad. lietuvių seminarai.

Karaliaučiaus lietuvių seminaras įsteigtas 1723 m. ir veikė daugiau nei šimtą metų. Jis buvo įkurtas po to, kai 1718 m. karalius Fridrichas Vilhelmas I paliepė Karaliaučiaus universiteto teologijos fakultetui ištirti, kaip būtų galima studentus vokiečius pramokyti lietuvių kalbos. Kun. dr. J. J. Kvantui (*Quandt*) karalius pavedė parinkti 17—20 lietuviškai mokančių ir teologiją norinčių studijuoti jaunuolių. Jis buvo ir pirmasis seminaro vedėjas (inspektorius, 1723—1737), kuriam vadovaujant vieneriais metais (1727) seminaro dalyvių buvo net 30. Dalyviai rinkdavosi seminaro darbui du kartu per savaitę po vieną valandą. Inspektorius paskirtas docentas ar senjoras (paprastai lietuvių kalbą mokąs vyresniųjų kursų studentas) su seminaro dalyviais pusę laiko skirdavo lietuvių kalbos gramatikai, o antrą pusę — vertimams ir kalbos pratyboms.<sup>104</sup>

Lietuvių seminaras prie Halės universiteto (1727—1740) įsikūrė konkuruodamas su Karaliaučium, savo seminaro dalyviams įsteigęs 12 stipendijų fondą, tuo norėdamas pritraukti studentus iš Rytų Prūsijos. Per pirmuosius 2—3 metus seminare buvo paruošta 10 pastorių, kurie visi buvo paskui paskirti į lietuviškas parapijas. Seminaro vedėjai Richteris ir Hakas paruošė ir lietuvių kalbos žodyną bei gramatiką savo klausytojų reikalams. Seminaras ilgiau išsilaikyti nepajėgė labiausiai dėl to, kad jis buvo per toli nuo lietuviškųjų Rytų Prūsijos vietovių.<sup>105</sup>

102. 197: XV, 762.

103. 234.

104. 80: 47—48; 197: XVI, 269.

105. 80: 49; 320.



## BAŽNYČIOJE

Anksčiau esame kalbėję apie Maž. Lietuvos lietuviškus tikibinio turinio raštus. Čia paminėsime, kur ir kokia lietuvių kalba ten buvo vartojama žodžiu bažnyčiose ir kas buvo tie jos vartotojai.

Lietuviški pamokslai buvo sakomi ir už F. Tecnerio nustatytosios 1719 m. ribos (žr. psl. 130), pvz. Nordenburge, L. Rėzos teigimu, lietuviškos pamaldos tepanaikintos 1802 m.<sup>106</sup>

Grynai lietuviškos bažnyčios buvo Klaipėdoje, Tilžėje, taip pat ir Karaliaučiuje. Kitur Maž. Lietuvoje pamaldos buvo laikomos pirma vokiškai, o paskui lietuviškai. Tokia pamaldų tvarka buvo nepatenkinti lietuviai, kurie tuo jautėsi pažeminti ir įžeisti, nes save laikė pirmųjų krašto pilnateisiais to krašto gyventojais. Kun. G. Ostermejeris 1795 m. rašė: „Lietuviai čia svarbiausia tauta, pirmųjų krašto gyventojai ir daugely vietų gausiausi. O vis dėlto leidžiama vokiškas pamaldas laikyti pirmiau negu lietuviškas. Viso to pagrindas bene bus tas, kad jau iš senų lietuvių buvo laikomi niekinga tauta ir vokiečių tarnais“.<sup>107</sup>

Ir katalikų bažnyčioje buvo laikomos lietuviškos pamaldos. Pvz. Tilžėje nuo 1700 m. veikė trys jėzuitai, išmokę lietuviškai.<sup>108</sup>

XVIII a. didžiausias daugumas Maž. Lietuvos kunigų buvo nelietuvių (beveik vien vokiečių) kilmės, kaip tai matyti ir iš 1719 m. vad. Lizijaus katekizmą tikrinusių pastorių sąrašo. Ir Lizijus, karaliaus įgaliojimo bažnyčios bei mokyklos reformos reikalams, 1719 m. laiške karaliui pažymėjo, jog kai kurie kunigai nepakankamai gerai temokėję lietuvių kalbą.<sup>109</sup>

Lizijus sakėsi girdėjęs pasakojant, kad kai kurie pamokslininkai parsisiunčią pamokslus iš gretimųjų miestų bei kaimynų, o kiti pamokslus pasirašą vokiškai ir paskui duodą moterims išversti į lietuvių kalbą. Tad ir karalius 1721 m. ediktu nustatė, kad „kiekvienas kunigas, ypač tie, kurie prieš pradėdami darbą nebuvo pakankamai pasiruošę ir išsilavinę, uoliai ir atsidėję studijuotų ir toliau ir visai gerai išmoktų lietuvių kalbą“.<sup>110</sup>

Kad anokių pastorių tarpe buvo gerai nemokančių lietuviškai, mums liudija ir Pilypas Ruigys. Savo 1747 m. lietuvių kalbos žodyno prakalboje jis nurodo, kaip tokie kunigai „užsieniečiai“ (iš kitų Vokietijos vietų atvykę) iškraipą lietuvių kalbos žodžius, todėl negalį sėkmingai mokyti jaunimo ir parapijiečių; sumaišydami žodžius, negalį duoti klausytojams aiškių krikščionybės sąvokų. Blogą jų lietuvių kalbos tarimą bei mokėjimą vaizduojąs kad ir šis

106. 159.

107. 317.

108. 317.

109. 109.

110. 159.

pavyzdys. Vienas kunigas norėjęs paskelbti, jog ateinantį ketvirtadienį būsianti pirma prekymečio diena (*Marktag*) Stalupėnuose, lietuviškai *turgus*. Bet kunigas ištaręs *turkus*, tad žmonės supratę, jog turkai pirmą kartą būsią Stalupėnuose, ir baisiai išsigandę, kol pagaliau lietuviai patyrę, ką šis sakytojas iš tikrųjų turėjęs galvoje. Vėl vienas dvasininkas, norėdamas padėkoti Dievui už laimingą sūnelio pagimdymą, gimdyvę pavadinęs *kekšáuninke* („eine öffentliche Hure“) vietoj *šešiáuninkė*, o vaiką — *šunelį* vietoj *sūnelį*.

Kristijonas Donelaitis, pats būdamas lietuvis, matydamas pastorių trūkiną lietuvių kalbos mokėjimą, 1749 m. savo įpėdiniui įrašė metrikų knygoje šiokią pastabą: „Mano įpėdini, tegul tavo sūnūs, jeigu jų turėsi ir norėsi teologijai paskirti, laiku išmoksta gerai lietuviškai, kad galėtų tinkamai lietuvių kalba vadovauti parapijai. Aš turėjau precentorių Tortilovijų, kuris būdavo išjuokiamas, kai sakydavo pamokslus“.<sup>111</sup>

Prie lietuvių kalbos bei tautybės palaikymo bažnytiniame gyvenime aktyviai prisidėjo vad. surinkimininkai. Jų sakytojai (pamokslininkai), kurie patys ir lietuviškas giesmes kurdavo, paprastai buvo Maž. Lietuvos lietuviai, gerai moką lietuvių kalbą. Jų susirinkimuose būdavo vartojama lietuvių kalba. Jie norėjo išlaikyti lietuviuose tikėjimą, skelbiamą pastarųjų gimtąja kalba.<sup>112</sup>

## VALDINIUOSE RAŠTUOSE

Centralizuota absoliutinė Prūsijos monarchija savo valdinius, jų gyvenimą tvarkė gausiais ir griežtais įsakymais, kurių ypač daug ji leido XVIII a. po didžiojo maro, kai prasidėjo plataus masto Maž. Lietuvos kolonizavimas vokiečiais.

Kadangi Rytų Prūsijos administraciją sudarė vokiečiai ir tik dalį jos žemesniojo personalo lietuviai, tai tie valdininkai vokiečiai, kurių daugelis lietuviškai nemokėjo, tik per vertėjus tegalėjo susižinoti su vietos gyventojais lietuviais. Kad valdžios išleistieji įsakymai bei potvarkiai būtų gyventojams lietuviams suprantami, valdžiai teko pasirūpinti juos paskelbti ir lietuvių kalba. Valdžios buvo išleista ir specialių paliepimų (1720, 1724, 1725) dėl anų įsakymų skelbimo vietos gyventojų nevokiečių kalba.<sup>113</sup> Pvz. 1720.IX.4 ir 1724.VII.20 potvarkiais nurodoma, kad tuose valsčiuose (*Gemeinde*), kur vokiečių kalba visuotinai (*allgemein*) nepažįstama, įsakymų (*Patente*) turinys kunigo turįs būti paaiškintas lietuviškai ir lenkiškai (lenkams). O 1725.IX.16 potvarkiu nustatoma, kad atitinkamas valdžios įsakų egzempliorių skaičius turįs būti ir išspausdintas

111. 80: 196.

112. 80: 56—57; 197: XXIX, 213.

113. 259.

lietuviškai bei lenkiškai, nors ir vėl pridodama, kad kitų (neaišku, kurių) įsakų turinys kunigų turįs būti paskelbtas lietuviškai ir lenkiškai.<sup>114</sup>

Tokių XVIII a. lietuviškų Prūsijos valdžios įsakų bei potvarkių po pastarojo karo susirado palyginti labai daug. „Prūsijos valdžios gromatose, pagraudenimuose ir apsakymuose lietuviams valstiečiams“ (Vilnius, 1960) jų su originalų fotokopijomis paskelbta tam amžiui 77 (iš jų 46 įsakai anksčiau niekur nebuvo skelbti). Be to, dar ten suminėtas turinys 3 įsakų, kurių originalai šiuo metu nesurandami, ir 31 valdžios skelbimas, kurių tekstai nebuvo spausdinti ir kurių originalai dabar nebesurandami arba yra sugadinti.

Lietuviškų valdžios įsakų ypač padaugėjo XVIII a. pačioje pabaigoje, po trečiojo Lietuvos-Lenkijos padalijimo, Prūsijai okupavus Užnemunę. Tada buvo net kilęs sumanymas Baltstogėje leisti specialiai lietuviškiems įsakymams skelbti laikraštį, kurio redaktorium buvo numatytas jau anksčiau minėtas Kristijonas Gotlybas Milkus. Tačiau sumanymas nebuvo įgyvendintas.<sup>115</sup>

Tų valdžios įsakų bei skelbimų turinys įvairus, apimęs net ir labiau privatinius valstiečio gyvenimo reikalus: mokesčių rinkimo tvarką, iš Prūsijos bėgančių baudžiauninkų baudimą, paliepiamą išgriauti valstiečių pirkiose esančias duonos kepimo krosnis, žvirblių ir varnų naikinimą, draudimą elgetauti...

Tuos įsakus vertė į lietuvių kalbą daugiausia Maž. Lietuvos kunigai, labiausiai gyvenantieji Karaliaučiuje, kur daugiausia įsakai ir buvo spausdinami. Šių vertėjų žinomi: lietuvių bažnyčios Karaliaučiuje (veikusios nuo XVI a. iki XIX a. pradžios) kun. Kristupas Heinrichas Vegneris (Wegner, vertęs kurį laiką nuo 1721 m.), Karaliaučiaus studentas Jonas Broskovijus (Broscovius), Karaliaučiaus lietuvių seminaro docentas Dovydas Fridrichas Zudnochovijus (pirmasis gavęs lietuvių kalbos vertėjo tarnybą Karaliaučiuje) ir kt. Kadangi tų vertėjų daugumas buvo vokiečių kilmės, jų vertimai kalbiškai tebuvo trūktini. Geresni vertėjai buvo Milkus ir K. Donelaitis.<sup>116</sup>

## VOKIETĖJIMAS, VOKIETINIMAS IR VOKIETYBĖS

Dėl didžiojo maro ir po to ėjusios plataus masto kolonizacijos bei vokiškosios politikos XVIII a. lietuvių skaičius Maž. Lietuvoje ėmė mažėti, o vokiečių ir jų kalbos įtaka ten stiprėjo.

114. 70.

115. 41: II, 75.

116. 320; 41: II, 71; 187: 263 tt.

Apytikriai skaičiuojama, kad per didįjį marą (1709—1711) Maž. Lietuvoje išmirė apie 128 000—160 000 žmonių, arba apie 40%—50% visų gyventojų; kai kuriose vietose žmonių visai nebeliko.<sup>117</sup> Į mirusiųjų vietą Prūsijos valdžios buvo atkviesta iš Vokietijos tūkstančiai kolonistų (zalcburgiečių, pfalcų, šveicarų, nasaviečių ir kt.). Tačiau lietuvių imigravimas buvo varžomas. Į šiaurinę Maž. Lietuvos dalį kitataučių kolonistų tada nebuvo atgabenta, todėl ten kaimai ir toliau išliko lietuviški. 1736 m. Maž. Lietuvoje gyveno apie 130 000 grynų lietuvių (arba 75,6% visų jos gyventojų), o kolonistai tesudarė 13,4% jos gyventojų. Didžiausias kolonistų skaičius buvo Įsruties aps. pietrytinėse ir rytinėse srityse, o labiausiai kolonizuotos buvo Gumbinės, Geldapės, Darkiemio, Stalupėnų ir Pilkalnio apylinkės.<sup>118</sup>

Toliau lietuvių elementas Maž. Lietuvoje ėjo silpnėjimo, o vokiečių stiprėjimo kryptimi. Tačiau, kai dalis kolonistų paliko Maž. Lietuvą, XVIII a. antroje pusėje lietuvių skaičius dėl natūralaus prieauglio net padidėjo (absoliučiai ir santykinai).<sup>119</sup> Tą didžiąją Maž. Lietuvos kolonizaciją tyrinėjęs M. Beheim-Švarcbachas (Beheim-Schwarzbach) apie tai šiaip rašo: „... tokiu būdu kolonizavimas, marui pasibaigus, padėjo pagrindą pastoviam ir nuolat stiprėjančiam Lietuvos [Maž. Lietuvos] germanizavimui, kurį galima įrodyti vienur tiesiogiai, kitur netiesiogiai“.<sup>120</sup> Dėl kolonizacijos pasėkų Maž. Lietuvos veikėjams darėsi vis sunkiau gaivinti, puoselėti lietuvių kalbą.

Vokietinimo pastangos jau pastebimos XVIII a. pradžioje. Karalius pavedė jau anksčiau minėtam prof. H. Lizijui Maž. Lietuvos švietimo tvarkymo, lietuvių mokyklos ir Bažnyčios pagerinimo bei organizavimo planų paruošimą. Čia Lizijus turėjo ir germanizacijos tikslų. Pagal savo paruoštą projektą, be kitko, siūlė įsteigti Įsruties apskrities žmonėms šviesti 130 mokyklų, kuriose būtų dėstoma vokiečių kalba. Evangelikų Lietuva esanti maža žemelė, kuriai neišsimoka leisti lietuviškų knygų; bet lietuvius vokiškai išmokus, būtų galima juos aprūpinti pigiomis vokiškomis knygomis.<sup>121</sup>

Tačiau šis lietuvių kalbos iš mokyklų varymo projektas tada nebuvo įgyvendintas, nes tam nepritarė nei vietinė valdžia (dėl per didelių išlaidų mokykloms), nei iš dalies vietos kunigai bei šviesuomenė. Sumanymo nerėmė bent dalis lietuviškai mokančių kunigų, nes, išmetus lietuvių kalbą iš mokyklų, jie būtų nustoję ir pirmenybių, kurias jiems teikė lietuvių kalbos mokėjimas.

117. 114.

118. 215.

119. 215.

120. 317.

121. 45: 31.

Praslinkus 20 metų, vėl buvo ruošiamas vokiečių kalbos plėtimo lietuviuose projektas. Prūsijos ministras Kūnheimas (Kuhnheim) karaliaus Fridricho Vilhelmo I vardu 1739.IX.9 įsakė bažnytinių ir mokyklinių reikalų komisijai sudaryti projektą, kuriuo lietuvių (ir lenkų) vaikai būtų bažnyčioje ir mokykloje „krikščioniškųjų dalykų“ mokomi vokiškai, kad iš mažens priprastų prie vokiečių kalbos, galėtų naudotis vokiškais knygomis ir klausytis vokiškų pamokslų. Tačiau ir šį kartą valdinis sumanymas nebuvo įgyvendintas, nes Maž. Lietuvos dvasininkai tada dar nenorėjo ar negalėjo imtis jo vykdyti. Pilypas Ruigys dėl šio sumanymo savo lietuvių kalbos žodyno (1747) prakalboje taip pasisakė: „Tai, žinoma, visai sutinka su buvusio magistro Foichtvangeno [S. von Feuchtwangen] įsakymu [t.y. 1310 m. kryžiuočių magistro įsakymu, draudžiančiu prūsams kalbėti savo kalba], bet jokių būdu ne su noru mūsų Išganytojo, savo mokinius išmokiusio tos kalbos, kuri jiems būtų reikalinga mokslą skelbiant“.

Germanizacinių tikslų turėjo ir Halėje įkurtas lietuvių seminaras. Jo steigėjas Hermanas Frankė (Francke) buvo gavęs nurodymų, kad pamokslininkais ir profesoriais reikia siųsti į Prūsus pirmiausia tuos žmones, kurie nėra prūsų kilimo.<sup>122</sup> O prūsams stengtasi duoti vietą Brandenburgo provincijoje.

Turėdamas prieš akis bendruosius Prūsijos valstybės tikslus, Fridrichas Vilhelmas I buvo priešingas Rytų Prūsijos gyventojų vietiniam „prūsiškajam“ patriotizmui. Jis pabrėžė, kad visos prūsų intrigos, kuriomis stengiamasi pašalinti vokiečius iš Prūsijos, nieko iš jo nelaimėsiančios. Jokie apsimetimai čia negalėsia jo apgauti, jis pasiliksis kietas kaip deimantas. Karalius atmetė ir vieną prūsų prašymą apriboti krašto kolonizavimą pirmykščių gyventojų gerovei, pareikšdamas, kad juo daugiau čia ateisų vokiečių, juo būsią maloniau ir geriau; jais reikią pakeisti lietuvius, nes lietuviai esą blogi ūkininkai. Pagal 1719.III.23 nuostatą buvo įsakyta nepriimti kolonistais žemaičių, lenkų ar gudų, kurie gyvena „anapus sienos“.<sup>123</sup> Bet čia ne vien ekonominis motyvas (kad lietuviai blogi ūkininkai) svėrė. Iš tikrųjų statistikos duomenimis, kuriais karalius rėmėsi vertindamas ūkininkų tinkamumą, lietuvių būta net geresnių ūkininkų negu vokiečių (vokiečių: 1341 geri, 586 blogi; lietuvių 7172 geri, 1159 blogi).<sup>124</sup>

Mokyklos (labiausiai įvedus priverstinį visuotinį mokymą), iš dalies Bažnyčios remiama vokiškoji įtaka tolydžio vis labiau ima veikti lietuvius, pirmiausia jaunimą. Vis daugiau vaikų išmoksta arba bent pramoksta vokiškai. G. Ostermejeris 1793 m. rašė: „Isteigus kaimų mokyklas, daugelis lietuvių moko savo vaikus vokiškai, vienur iš puikybės, kitur savo viršininkų verčiami. Tai jau yra vien dėl to žalinga, kad tokie vaikai mokosi ir klauso to, ko jie visai

122. 317.

123. 317; 80: 39.

124. 317.

nesupranta. O namie visi kalbėdami lietuviškai, niekuomet suprasti gerai neišmoksta. Ateityje bus iš to ir daugiau žalos“.<sup>125</sup>

Tokiomis aplinkybėmis vokiečių kalba ėmė vis labiau veikti ir gožti lietuvių kalbą. Ta įtaka ėjo ne tik iš viršaus (kaip mokykla, valdinės įstaigos, iš dalies Bažnyčia), bet ir iš apačios, t.y. kolonistų vokiečių, su kuriais lietuviai gyveno kaimynais. Su pastaraisiais nuolat santykiaudami, dažnai tais pačiais kasdieniais rūpesčiais ir vargais gyvendami, lietuviai ilgainiui ėmė ir prie jų kalbos pratintis, šį bei tą iš vokiečių kalbos pasiskolinti ir į savo kalbą.

Kadangi paprastai lengviau svetimoji įtaka įsigauna į žodyną, o paskui ir į frazeologiją bei sintaksę, tai šiose srityse ir į Maž. Lietuvos lietuvių kalbą ėmė skverbtis vokietybės (germanizmai). Labiausiai į tas kalbos sritis germanizmai turėjo įsigauti verčiant lietuviškai kuriuos specialių sričių (administracijos bei teisės, technikos, prekybos ir kt.) raštus, kai tam tikriems terminams bei posakiams ypač vietinėje lietuvių kalboje tada ir neturėta savų atitikmenų.

Daugiausia sunkumų sudarė vertimas į lietuvių kalbą jau anksčiau minėtų vokiškosios administracijos įsakų bei potvarkių su jų ilgais sakiniais bei specialiais terminais ar nusakymais. Pati vokiečių administracija tam tikru potvarkiu (1724) paliepė Prūsijos karalystės įsakymus versti tiksliai, žodis į žodį. Tačiau, norint, kad paprastas valstietis įsako turinį suprastų, teko stengtis lietuvių kalboje trūkstamus terminus nusakyti aprašomuoju būdu, ilgus originalo sakinius kartais net dar labiau pailginti. Todėl tokie sakiniai kartais išversti išeidavo gerokai supainioti, sunkiai ir besuprantami. Pavyzdžiui, vieno potvarkio (1794) antraštės vertimas (perrašius šiandienine rašyba): „Gromata, kurioj prirašyta randama, ant ko daboti ir ką daryti reik, kad kas žvėrieną ir žvėrienos odas (skūras) į miestą kokį parduot atgabentų irgi kad kas dvare ar kieme jas parduot norėtų, padonomams po Karaliaučių, Gumbinės bei Marienverderio Kamaros gyvenantiems duota, jeib tuomi ta iškada gaišinama būtų, kuri ik šiolei ant karaliaus medžioklės padaryta yra“ (Verordnung wie es mit Einbringung des Wildprets und der Wildhaeute in den Staedten und dem Verkauf auf den platten Lande in Ost-Preussen, Litthauen, West-Preussen und im Netz-District zu Verhuetung der Jagdcontraventionen gehalten werden soll).<sup>126</sup>

Ir tikybinuose raštuose, verstuose iš vokiečių kalbos, didėja žodynių germanizmų kiekis. Tatai pastebėjo jau ir L. Rėza, rašydamas apie lietuviškosios Biblijos istoriją. Jis pažymi, kad germanizmai įsimaišę į mūsų kalbą nuo XVII a. ir kad jų esąs „pilnas“ 1735 m. Biblijos vertimas. „Negalima paneigti, kad, vokiškiesiems kolonistams atsikėlus į Prūsų Lietuvą, lietuvių kalba nustojo daug

125. 317.

126. 259: 415.

savo pirmykščio grynumo. Tai ypač pastebima Įsruties, Gumbinės, Tilžės apylinkėse, kur gausiausiai įsikurdino kolonistai“.<sup>127</sup>

## LIETUVIŲ KALBA PASAULIETINĖS LITERATŪROS TARNYBOJE. DONELAITIS

XVI—XVII a. lietuviškieji raštai tiek DLK-je, tiek ir Maž. Lietuvoje buvo beveik vien tikiybinių. Bet XVIII a. ypač Maž. Lietuvoje atsiranda daugiau ir pasaulietinio turinio lietuviškų tekstų (tada beveik vien rankraštinių), kurių tarpe tolydžio vis daugiau pasirodo ir lietuviškų eilėraščių bei poezijos bandymų.

Poezinė lietuvių kalbos funkcija rutuliojosi XVIII a. palaipsniui pirmiausia Maž. Lietuvoje, o ne DLK-je, nes tam čia, Maž. Lietuvoje, kurią veikė Vokietijos ir Vak. Europos kultūrinis klimatas, susidarė palankesnės sąlygos. Kaip matėme anksčiau, M. Merlino sukeltas sąjūdis atkreipė dėmesį į reikalą vartoti gryną žmonių (liaudies) kalbą, vengti svetimybių, kurių tada buvo nemaža tikiybiniėje, ypač raštų kalboje. Jau esame minėję, kad buvo atkreiptas dėmesys ne tik į pačią liaudies kalbą apskritai, bet ir į specifinius jos šaltinius — priežodžius, patarles, dainas. Kalbos norminimui buvo leidžiami žodynai, gramatikos, rašomi diskusiniai straipsniai kalbos lietuviškumo, taisyklingumo, tikslumo klausimais, ypač ryšium su polemika dėl giesmynų kalbos. Pagaliau pradėta pagal tose teorinėse diskusijose iškeltus principus versti ir grožinę literatūrą (Šulco „Ezopas“). Nevienas autorius rašė ir daugiau ar mažiau vykusią lietuvišką pasaulietinės literatūros bandymų, pirmiausia proginį eilėraščių, net poemų. Pavyzdžiui, K. Milkus savo „Pilkalnio“ poemoje ir A. Šimelpenigis (1699—1763) eilėraštyje apie Karaliaučiaus studentą daugiau remiasi ne knyginę tikiybinių raštų, bet gyvąją, šnekamąją žmonių kalbą, ir tuose įdviųjų eilėraščiuose palyginti maža tėra vokiškųjų žodyninių skolinių ar sintaksinių konstrukcijų. Šiokie bandymai sudarė tam tikrą atramą ir pirmajam lietuviškosios poezijos klasikui K. Donelaičiui, su didele kūrybine jėga lietuviškąjį žodį įvedusiam į pasaulietinės literatūros barus.

Kristijonas Donelaitis (1714—1780), kilęs iš lietuvių valstiečių, gyvenusių Lazdynėlių k. (5 km į rytus nuo Gumbinės), kurių apylinkė anksčiau buvo grynai lietuviška, bet Donelaičio metu, dėl didžiojo maro ir kolonizacijos, ten

127. 264: 10.

gyveno lietuvių ir vokiečių maždaug po lygiai.<sup>128</sup> Iš pat mažens Donelaitis mokėjo lietuviškai. Kunigavo Tolminkiemyje (1743—1780), apie 20 km į pietryčius nuo Gumbinės ir tiek pat nuo jo gimtųjų Lazdynėlių. Donelaitis čia rado tautiškai mišrią parapiją, kurioje trečdalis gyventojų buvo lietuviai ir jau du trečdaliai vokiečiai. Todėl jam teko sakyti pamokslius priešpiet vokiškai, o popiet lietuviškai.<sup>129</sup> Apie savo lietuvių kalbos mokėjimą Donelaitis pats taip pasisako: „Lietuviškai rašydamas, aš labai daug padarydavau rašybos klaidų, nes į tai nekreipiau dėmesio. Bet kalbėjau gerai“.<sup>130</sup> Ir iš tikrųjų Donelaičio raštuose yra nemaža rašybos nevienodumų, svyravimų, juoba kad tuo metu Maž. Lietuvos lietuviškuose raštuose apskritai nebuvo kokio griežtesnio jos vienodumo. Kaip anksčiau minėjome, Donelaitis yra lietuviškai vertęs ir kai kuriuos valdžios įsakymus.

Donelaitis, pats iš valstiečių kilęs, užjautė ano meto lietuvių baudžiauninkų vargus, kuriuos ir aprašė savo „Metų“ poemoje. Jis buvo susirūpinęs ir dėl lietuviškiesiems papročiams bei kalbai pavojaus, atnešto vokiškosios kolonizacijos. Tai nekartą jis apgaili ir „Metuose“ (pvz. „Ak, kur dingot jūs, lietuviškos gadynėlės, kaip dar prūsai vokiškai kalbėt nemokėjo“).

Jau anksčiau minėjome, kad Donelaitis savo įpėdiniui patarė savo sūnus išmokyti gerai lietuviškai, jei juos norėtų kunigais išleisti. O 1777 m. vokiškai rašytame laiške savo bičiuliui J. G. Jordanui (tada Kilgaliuose) Donelaitis duoda tokį patarimą: „Tik tiek atsakydamas norėjau parašyti: neužmiršti lietuvių kalbos vokiškame krašte, taip pat jokio paaukštinimo vokiškame krašte nepriimti“.<sup>131</sup>

L. Rėzai pirmiau (1813), o paskui ir kitiems (Šleicheriui, Neselmanui...) paskelbus Donelaičio rankraštinių lietuviškosios poezijos palikimą, netrukus daugelio buvo pastebėta, kad poetas lietuvių kalbą iškėlė ir į literatūrinės kalbos pakopą. Jau Simonas Daukantas, primindamas lietuvių kalbos tinkamumą kultūrinei funkcijai, pabrėžė, jog, kas tik turys Homero ir Vergilijaus plunksną ir protą, „gal gudriai gudresniai rašyti toj [lietuvių] klaboj. Tą teisybę pagirtas dainis Donelaitis darodė savo garsingoj dainėj metų laiko“.<sup>132</sup>

Geriausiai ši poetinė lietuvių kalbos funkcija pasireiškė Donelaičio „Metų“ poemoje, ta pačia būry kalba realiai aprašančioje XVIII a. Maž. Lietuvos baudžiauninkų bei valstiečių gyvenimą, jų vargus, rūpesčius ar ir retus džiaugsmus.

128. 341: 50.

129. 80: 192.

130. 155: 33.

131. 80: 201.

132. 55: 20.



Donelaitis rašė apskritai Maž. Lietuvos rašomosios, pirmiausia tikybinių raštų, kalbos tarminiu pagrindu, kuris jau nuo XVII a. trečiojo dešimtmečio buvo daugiau ar mažiau nusistojęs. Jo kalba labai artima ir vėliau nusistojusiai Didž. Lietuvos bendrinei kalbai. O pastarajai kuriantis, be kitko, ir paties Donelaičio raštų kalba savo keliu yra turėjusi įtakos.

Donelaičio raštų kalba gyva, vaizdinga, paremta gausiu veiksmažodžių bei jų vedinių, sinonimų, metonimijų, prozopopėjų ir hiperbolių vartojimu.<sup>133</sup> Jo realistinė būrų kalba nevengia kartais ir stačiokiškų, vulgarių išsireiškimų. Frazėologija bei sintaksė apskritai išlaikyta lietuviška.

Donelaičio raštuose randame nemaža žodyninių skolinių bei kitų kalbų kilmės žodžių. Jono Kabelkos skaičiavimu, jų yra apie 18% (o apie 82% Donelaičio leksikos sudaro savi lietuviški žodžiai). Didžiausia skolinių dalis yra iš slavų kalbų gauti žodžiai (apie 460), o germaniškųjų skolinių vis dėlto tėra apie 4 kartus mažiau (apie 100). Šie slaviškieji skoliniai yra apskritai tie patys, kaip ir Didž. Lietuvos lietuvių kalboje, pvz. *baravykas, dyvytis, gatavas, kubilas, mislyti, parakas, viežlybas, vynas*. O germaniškosios kilmės skoliniai yra bemaž tik Maž. Lietuvoje ar iš dalies ir paprūšėje tepažįstami žodžiai, kaip *amtmonas, būras, krygė, l(i)oduoti, stuba, urdelis*. Skoliniai bei svetimybės Donelaičio raštuose neina stilistine priemone, tačiau jie dabar savaime sudaro Donelaičio būdingą koloritą.<sup>134</sup> Kaip ir slavizmai, germanizmai bus buvę pažįstami jau pačioje žmonių liaudies kalboje. Tatai paremtų ir paprūšės šnektose pažįstami donelaitiniai germanizmai, pvz. *ākselis, liodúoti, negel̄ys, skūnė, stubà, spāras* (visi pažįstami ar visai neseniai buvo pažįstami ir Pāgramančio apylinkėje).

133. 155: 80.

134. 155: 20.

## XIX AMŽIUS. BENDROJI DALIS

Jau XVIII a., ypač jo pabaigoje ir XIX a. pradžioje Europoje bunda „jaunųjų tautų“ tautinė sąmonė ir kartu su tuo gimtosios kalbos branginimas, ilgainiui ėmęs stipriau reikštis ir politinėje plotmėje.<sup>1</sup>

Nors nuo XIX a. pradžios lietuvių kalbos vartojimas ribojosi lietuviais valstiečiais ir dalimi smulkiųjų bajorų (ypač Žemaičiuose), vis dėlto dėmesys lietuvybei bei lietuvių kalbai tolydžio didėjo, palaipsniui daugiau randantis šviesuolių iš valstiečių tarpo, labiausiai po baudžiamos panaikinimo, ir keliant lietuvių kalbos reikšmę XIX a. pradžioje susikūrusiam lyginamajam indoeuropiečių kalbų mokslui, o labiausiai ketvirtajame XIX a. ketvirtyje pradėjus eiti pirmiesiems tautinės dvasios lietuviškiems laikraščiams. Bet dar ir XIX a. pirmojoje pusėje bei viduryje lietuvių kalbą Didž. Lietuvoje gožė, slopino besitęsianti lenkiškoji įtaka ir administracinė rusinimo politika, o Maž. Lietuvoje — vis stiprėjanti krašto germanizacija.

### RYTINIAI IR PIETINIAI LIETUVIŲ KALBOS PLOTO PARIBIAI

Šiaurinės lietuvių kalbos ploto ribos pasilieka apskritai ir XIX a. nepakitusios. Tačiau jos kitėjo vakarinėje ploto dalyje, o XIX a. lietuvių kalbos rytinei ir pietinei ribai tiksliau išvesti dar trūksta nuodugnesnių objektyvių tyrinėjimų.

Apskritai lietuvių kalbos plotas nuo XIX a. pradžios iš rytų ir pietų vis kiek traukėsi į vakarus bei šiaurę. Tikslesnę ribą nužymėti dar ir dėl to sunku, kad, iš rytinio ir pietinio lietuvių kalbos ploto palaipsniui einant tolyn į rytus ir pietus, ilgainiui vis daugiau radosi žmonių, kalbančių ne tik lietuviškai, bet, ypač pagal pokalbio aplinkybes, šnekant ir gudiškai ar lenkiškai bei savotišku slavišku mišiniu su lietuvių kalbos priemaišomis (plg. psl. 122 tt). Dėl to kai kurie

1. 388: 49.

autoriai yra apytikrę ribą vedę, atsižvelgdami į gyventojų daugumos lietuvių kalbą ir kai kuriuos kitus etninius požymius. Be to, oficialūs statistiniai duomenys, bent po 1863 m., nevienur nėra objektyvūs, nes būta tendencijos didinti kalbamojoje srityje gyventojų slavų skaičių.

Lietuvos istorikas Mykolas Balinskis, XIX a. viduryje gerai pažinęs Vilniaus sritį ir jos gyventojus, rašo, kad tada ištaisai lietuviškai šnekėta visoje dešiniojo (šiaurinio) Neries kranto srityje (apie Kernavę, Musninkus, Maišiagalą, Nemenčinę, Giedraičius, Dubingius) ir kairiojo kranto pusėje apie Bistryčią ir Varnionis. Apie Vilniaus miestą tik iš pietinės pusės kaimiečiai šnekėję daugiausia lenkiškai, o toliau pietų ir rytų pusėje vėl vartota lietuvių kalba, nors jau mišriai su lenkų arba rusų [gudų] kalba, Nemėžės, Rudaminos, Šalčininkų, Medninkų ir kt. apylinkėse. Balinskis pažymi, kad dar neseniai lietuvių kalba visur daug plačiau buvusi vartojama sodžiuje, o paskui šen bei ten užleidusi vietą lenkų bei rusų kalbai.<sup>2</sup>

Ir Konstantinas Tiškevičius, tyrinėjęs Neries tėkmės apylinkę (1857), pastebėjo, kad nuo kairiojo Ašmenos upės kranto griežtai prasideda lietuvių kalbos vartojimo sritis.

Pagal caro vyriausybės paliepimu (1850) Petrapilio mokslų akademijai atsiųstas visų krikščioniškųjų religijų parapijų narių, suskirstytų tautybėmis, žinias rūsų akademikas P. Kepenas (Keppen, Koeppen) mėgino (1858) nustatyti rytinę lietuvių etnografinę ribą. Tą ribą jis vedė per šias vietas bei apylinkes: nuo Tverečiaus per Kamojis, Lentupj, Nestoniškes, Kriavą, Alšionis, Trobas, Geranainius, Subatninkus, Yviją, Lipniškes, Žirmūnus, Rodūnią, Eišiškes, Nočią, Užubalį, Voveris...<sup>2a</sup>

Fr. Kuršaitis savo lietuvių kalbos gramatikoje (1876) pridėtame žemėlapyje lietuvių kalbos ribą veda kiek į pietus nuo Drujos, daugiau ar mažiau vingiuota linija, einančia į pietus pro rytinę Tverečiaus pusę, toliau per Vilniaus ir Nauj. Trakų tarpą ant Eišiškių; šias aplenkusi iš pietų pusės, riba pasuka į pietvakarius ir eina iki Perlamo (prie Nemuno), nuo čia pro pietinę Berzninko ir Seinų pusę iki Prieraslio to meto Vokietijos pasienyje.

Edvardas Volteris, rašydamas rusų enciklopedijai (1885), lietuvių kalbos ribą, kur daugumas gyventojų kalbėjo lietuviškai, nurodė einant per Daugpilį, Drują, Vidžius, Pastovj, Riešę, Vievj, Armoniškes, Perlamą.<sup>3</sup>

Pagal 1890 metais Vilniaus bajorų maršalkos Adomo Platerio surinktas iš kaimų ir miestelių anketos žinias, Lenkų mokslo akademijos išleistas (Obszar języka litewskiego w gub. Wileńskiej, 1898), išeity, kad dar 1851 m. visoje

2. 168: 37—38.

2a. 53: II, 254.

3. 245.

Vilniaus gub. buvo 388 697 lietuviškai kalbą (52,4% visų gyventojų). Tais metais daugumas lietuviškai kalbėję šiose srityse: Rodūnios, Bostūnų, Surviliškių, Ašmenos, Mikališkių, Svierių iki Pastovio ir Drujos. O 1850—1890 m. laikotarpiu, knygelės autoriaus teigimu, lietuvių kalba jau užgesusi Bistryčios, Trobų, Yvijos, Graužiškių, Lipniškių, Alšionių, Zablotiškių, Mikalavo vls. Lietuvių kalba vyravusi Ratnyčios, Kaniavos, Eišiškių, Rodūnios, Žirmūnų vls. ir visoje Trakų aps. (be Trakų vls.), be to dar Gelvonų, Musninkų, Maišiagalos, Širvintų, Giedraičių, Molėtų, Jonišio vls. ir Paberžės, Nemenčinės vls. dalyse, o taip pat Kuktiškių, Linkmenų, Daugėlišio, Tverėčiaus, Mielagėnų, Adučiškio, Švenčionių, Mikalavo vls. ir Kamojų vls. dalyje. Autorius mini dar ir tris stambias lietuvių kalbos salas: 1. Dieveniškių ir Armoniškių, 2. Jurotiškių, Bokštų ir Lugamėnų vls., 3. prie Žemutinės Ašmenos Gervėčių miestelio ir jo apylinkės.

Lenkų kalbininkas J. Rozvadovskis, apskritai remdamasis anais anonimo duomenimis, mėgina lietuvių kalbos ribą vesti (nors čia tikslumo nesą galima pasiekti) iš šiaurės pro rytinę Dūkšto ež. pusę ant Pastovio, nuo čia pro pietinę Švenčionių pusę į Kernavę ir į pietus pro rytinę Trakų pusę ant Valkininko ir Eišiškių; nuo šiaurinės Dubičių pusės riba pasuka ant Ratnyčios (prie Nemuno) ir, išsilenkdama į pietus, eina į šiaurę pro rytinę Seinų pusę, Vižainio ir Kalvarijos tarpą ir atsiduria į tuometinę Vokietijos sieną į pietus nuo Vištyčio. Už tos linijos į rytus Rozvadovskis nurodo dar kai kurias lietuvių kalbos salas Rodūnios, Armoniškių, Dieveniškių, taip pat Lazūnų ir jų šiaurės apylinkėje (plg. žemėlapius: J. Rozwadowski Mapa językowego obszaru litewskiego; K. Werbelis, Russisch-Litauen, 1916).<sup>4</sup>

Vokiečių tautotyrininkas F. Tecneris pietinę lietuvių kalbos ribą Didž. Lietuvoje vedė (1902) nuo Dūbininkų (prie to meto Vokietijos-Rusijos sienos) apytiesė linija ant Suvalkų, Gardino, pratįsusia iki Slanymo.<sup>4a</sup>

Gudų kilmės rusų kalbininkas J. Karskis, prie gudų priskirdamas ir gudiškai kalbančius lietuvius, ribą veda (1904) apytikriai tomis pačiomis apylinkėmis kaip ir Rozvadovskis, tik maždaug nuo Švenčionių nevienur tą ribą atitraukdamas toliau į vakarus.<sup>5</sup> Karskis nemaža lietuvių kalbos ploto priskyrė gudams (ypač apie Švenčionis), neužsimindamas ir lietuvių kalbos salų toliau į rytus. Gudiškomis jis laikė ir Maišiagalos, Paberžės, Pabradės apylinkes, kur lietuviai nebuvo sugudėję.<sup>6</sup>

4. 255; 389.

4a. 341: 25—26.

5. 389.

6. 197: XI, 94.

„Lietuvos ūkininko“ XX a. pradžioje išleistas žemėlapis, pagal kalbinį ir kai kuriuos kitus etnografinius kriterijus, ribą kai kur dar toliau nukelia į rytus negu Rozvadovskis ir Karskis. Pavyzdžiui, jo riba eina pro pietrytinę Vileikos ir Vilniaus pusę ant Lazūnų, o iš čia pasuka į vakarus ant Žirmūnų, Ratnyčios ir eina pro Seinų ir Suvalkų tarpą Geldapės kryptimi iki tuometinės Vokietijos sienos.<sup>7</sup>

Petras Klimas, apžvelgęs XIX a. rytinės Lietuvos bei Vilniaus srities statistikos duomenis ir tautybių žemėlapius, išveda, kad XIX a. apskritai visa Trakų aps., Vilniaus aps. (be Vilniaus miesto ir mažo šiaurės rytų kampo), Švenčionių aps., visas vakarinis Ašmenos kraštas (maždaug iki Beržūnos upės) ir šiaurinė Lydos aps. pusė yra buvusios lietuviškos ne tik įvairiomis kitomis etnografinėmis žymėmis, bet ir kalbiniu požiūriu. Tik palaiptams tenykščiai lietuviai, vietinių tikybinių, ekonominių, socialinių veiksnių skatinami, ėmę pereiti į slavų kalbą, tiksliau — į slavų kalbos mišinį su lietuvių kalbos priemaisa. Panagrinėjęs lietuvių slavėjimo bei slavavimo vyksmą Vilniaus krašte, ypatingą tenykštį kalbos santykio su tautybe kitėjimą, P. Klimas išveda: „Netolimos praeities nenormalės, pasakysim, net brutalės aplinkybės pagaminavo lietuvių, kurie kalba lenkų, rusų arba gudų kalba, o dažnai mišrai, žiūrėdami praktikos reikalo ar iš papratimo, nenustodami dėl to lietuvių kilmės ir būdo“.<sup>8</sup>

Lietuvių reakcija ypač prieš lenkų kalbos plėtimą rytiniais bei pietiniais Lietuvos pakraščiais labiau pasireiškia XIX a. gale, tautiniam lietuvių susipratimui tolydžio plintant.

## BESITĘSIANTI LENKIŠKOJI ĮTAKA

Lenkų kalba bei apskritai lenkybė, Lietuvos lenkėjimas bei lenkinimas ir XIX a. tęsėsi iš anksčiau, vietomis dar labiau plito ir stiprėjo. Lenkybę bei lenkų kalbos plitimą Lietuvoje lėmė įvairūs veiksniai — politiniai, visuomeniniai, kultūriniai, ekonominiai, taip pat artimi Lietuvos bajorų ryšiai (neretai giminystės) su lenkų bajorais ir kt. Tačiau nuodugnesnis sistemingas šio klausimo nagrinėjimas tebelaukia tyrinėtojų.

Jei anksčiau Lietuvos lenkėjimas bei lenkinimas buvo palyginti dar lėtas, tai nuo XIX a. pradžios stiprėja ir sąmoningas lenkinimas, labiausiai per mokyklą, iš dalies per Bažnyčią ir dvarą. 1816 m. Lietuvos mokyklose įvedama lenkų kalba.<sup>9</sup>

7. 389.

8. 168: 42, 55; 167.

9. 12.

Kai XVIII a. pabaigoje, bendrąją Lenkijos-Lietuvos valstybę gobšiams kaimynams dalijantis, grobio dalis teko Rusijai, Lenkija ryžosi išsivaduoti iš Rusijos nagų, o sulenkėjusieji Lietuvos bajorai ir dvasininkai ėmė energingiau skleisti lenkybę ir Lietuvoje. Pastarųjų nuomone, tik lenkybės sutvirtėjimas Lietuvoje tegalėsias pasipriešinti rusinimui, o lietuvių susilieėjimas su lenkais galėsias atstatyti prarastą valstybinę nepriklausomybę. XIX a. antrojoje pusėje ėmusį stiprėti lietuvių tautinį sąjūdį lenkai bei sulenkėjusi bajorija laikė kovos su Rusija išdavimu.<sup>10</sup>

Tas lenkėjimas bei lenkų kalbos vartojimas reišėėsi aukštesniajame visuomenės sluoksnyje, bajorijoje, ir tik nežymia dalimi valstiečiuose, pirmiausia turtingesniuose ūkininkuose, ir tai beveik vien rytinėje Lietuvoje, labiausiai Vilniaus krašte, kurį iš seno jau veikė slaviškoji įtaka. Kai ankstesniais amžiais tebuvo sulenkėjęs aukštesnysis bajorijos sluoksnius, XIX a. buvo, bent Vilniaus krašte, sulenkinta ir smulkesnioji bajorija, perėjusi per mokyklas.<sup>11</sup> Iš tokios bei panašios bajorijos susidarė tam tikras lietuvių-lenkų tipas, kuris kultūrinio civilizacinio požiūriu save laikė lenkų tautos žmonėmis, o savo lietuviškumą — gimtinės, provincijos apraiška. Tai buvo *gente Lituani, natione Poloni* tipas, kuris, nors ir mylėjo savo gimtinę, savo gentį, bet kultūrinėje plotmėje stovėjo lenkų pusėje.<sup>12</sup>

XIX a. pirmojoje pusėje formavosi požiūris, kad bajorai buvusios Lietuvos valstybės teritorijoje turį vartoti lenkų kalbą, kuri esanti bendroji bajorų luomo kalba, nors lietuviai valstiečiai galį vartoti lietuvių kalbą. Bajorai vartojo net du gimtosios kalbos terminus. Jonas Chodzka (1777—1851), Lietuvos veikėjas, rašytojas, mokyklų vizitatorius, rašė, kad kiekvienas inteligentas turį taisyklingai kalbėti „tėvų kalba“ (*ojczystym językiem*), vadinasi lenkiškai, o valstiečiai moką savo vaikus „motinos“ gimtąja kalba, vadinasi, lietuviškai.<sup>13</sup>

Apie lenkų kalbą bei lenkybę Lietuvoje užsimena nevienas ir to meto lietuvių veikėjas. Įžymus lietuvių tautinio atgijimo veikėjas ir kovotojas už lietuvių kalbos teises Jonas Basanavičius (1851—1927), kalbėdamas apie savo mokslo metus, ypač septintąjį XIX a. dešimtmetį, kada lietuviškos grožinės, ypač mokslinės literatūros kaip ir nebuvo, kada neturėta lietuvišku požiūriu nušviečiančių mūsų tautos praeitį lietuviškų veikalų, daro tokią išvadą apie ano meto inteligentus lietuvius: „Tik instinkto laikantis reikėjo tuomet mums, tarp

10. 335: 39.

11. 335: 39—40.

12. 50.

13. 206: 26.

visokių svetimtautiškų pagundų, tolyn žengti, jei kuriam nebuvo lemta pražudyti savo tautystę“.<sup>14</sup>

Stanislovas Raila, vėlesnysis „Aušros“ bendradarbis, 1874 m. grįžęs atostogų iš Rusijos į Lietuvą, laiške savo draugui su širdgėla aprašo savo įspūdžius Lietuvos geležinkelio stotyse, kur negirdėjęs lietuvių kalbos. Ir geležinkelio taisytojus darbininkus išgirdęs kalbantis lenkiškai ir rusiškai, nors netikėtai vienas jų staiga ir ištaręs vieną sakinį lietuviškai, bet blogiau negu lenkiškai ar rusiškai.<sup>15</sup>

Kitas „Aušros“ laikų veikėjas (bene Mečislovas Davainis-Silvestraitis) 1883 m. skundžiasi J. Basanavičiui Kauno pavieto lenkyste, nes ten esą sunku parduoti lietuviškus elementorius bei knygas. Kone visi ten mokąsi lenkiškai, lenkų agitatorių paveikti, turtingesni išsirašę iš Varšuvos „Gazeta Świąteczna“, „Zorza“ ir kitus spaudinius. Dar blogiau esą apie Kėdainius (jau visai nekalbant apie Vandžiogalą), kur 30—40 metų amžiaus žmonės tekalbą lietuviškai, o jaunesni laužą savo liežuvį lenkiškai.<sup>16</sup>

Jonas Jablonskis (1860—1930), mūsų „rašomosios kalbos tėvas“, apie savo mokymosi laikus Marijampolės gimnazijoje kalbėdamas, sako, kad jis, kaip ir Vincas Kudirka, tada galvodavę, jog lietuvių mokslo ir raštų kalba turinti būti lenkų kalba. Tik vėliau, jau studijuodami universitete, Jablonskis ir Kudirka atvirto karštais lietuviais (žr. psl. 330 tt).

Daugelis lietuvių inteligentų kalbėjo, o ypač rašė lenkiškai, labiausiai rytinėje Lietuvoje. Čekų kalbininkas Leopoldas Geitleris, 1873 m. lankęsis Lietuvoje, sako, jog aukštačiuose daugelis inteligentų moką lenkiškai, skaitą lenkiškas knygas. Intelligentai lietuviai tarp savęs paprastai lenkiškai (arba paskui ir rusiškai) susirašinėdavo. Pvz. J. Basanavičius rašydavo laiškus Petruil Vileišiui lietuviškai, o šis atsakydavo lenkiškai, teisindamasis (1877) lietuviškai (matyt, rašyti) gerai nemokąs. O aušrininkas Stanislovas Raila viename laiške savo draugui Nikodemui Baukui-Venckavičiui rašo, kad, Rusijoje gyvendamas, maža teskaitęs ir seniai lietuviškai bekalbėjęs, visai užmiršęs tos kalbos dvasią, galvojęs lenkiškai, todėl, ir lietuviškai rašydamas, savo mintis išdėstąs lenkiškai, tad pagal lenkų kalbos dėsnius. Ir Jonas Šliūpas, būdamas gimnazijoje, su savo broliu Stanislovu susirašinėdavo rusiškai, o pastarajam esant seminarijoje — lenkiškai (pasirašydamas *Szłupowicz*), ir tik vėliau, pats lietuviškai sąmonėdamas (bene po 1877 m.), jau lietuviškai.<sup>17</sup>

Kaip tos lenkų kalbos šviesuoliai išmokdavo, matyti ir iš pasisakymų Antano Baranausko, vėliau dėščiusio lietuvių kalbą Kauno kunigų seminarijoje. Gindamasis nuo Fr. Kursaičio priekaišto, kad Baranausko kalbą paveikusi lenkų kalba, pats Baranauskas savo 1876 m. laiške vokiečių kalbininkui Hugo Veberui (Weber) sakėsi išaugęs

14. 133: 17.

15. 135.

16. 135.

17. 135.

lietuviškoje šeimoje, o pradėjęs eiti į mokyklą, ką tik iš mokytojų girdėdavęs rusiškai ar lenkiškai, tėvams vis lietuviškai perpasakodavęs. „Lenkiškos kalbos neveikiai teismokau; 17 metų turėdamas dar netikusiai lenkiškai kalbėdavau. Seminarijoje ir po tam akademijoje būdamas, daugiau daiktų sau lietuviškai nekaip lenkiškai užsirašydavau. Gromatų gyvenime mano daugiau lietuviškai nekaip lenkiškai esmu parašęs. Pamokslų žmonėms daugiau lietuviškai nekaip lenkiškai esmu pasakęs. Mokslą šventosios iškalbos ir lietuviškos kalbos jau septinti metai kaip lietuviškai apsakinėju. Man ir dabar lietuviškai kalbėtis ir rašyti kone lengviau nekaip lenkiškai“.<sup>18</sup> Tik vėliau, bažnytinėje hierarchijoje aukščiau iškilęs, A. Baranauskas labiau į lenkų pusę pakrypo.

Lenkiškoji įtaka, kaip sakyta, labiau reikėsi pačioje rytinėje Lietuvoje. Minėtasis L. Geitleris pastebi, kad Panevėžio ir Baisogalos apylinkėse pasitaikę sodžių, kurių vardai lietuviški, bet kone visi kalbą lenkiškai. Ypač samdiniai bajorų dvaruose greit pametę savo gimtąją kalbą. O jei kas lietuvių patampas nors bažnyčios tarnu, tuojau prikergiąs prie savo pavardės neišvengiamą galūnę *-icz* ar *-ski*, norėdamas tapti lenku. Jis taip pat pažymi, kad esą sunku patikėti valdine statistika, kuri Kauno gubernijoje rodanti 29 000 lenkų: jei apskritai ten lenkų būtų, tai jų tesą ten dešimt kartų mažiau „arba tie lenkai yra savo kilme sulenkėję lietuviai“.<sup>19</sup>

Daugelis smulkių bajorų, jau nekalbant apie valstiečius, gerai nepajėgdavo išmokti lenkų kalbos, tegalėdavo kalbėti laužyta, daryta lenkų kalba. M. Remeris savo studijoje apie lietuvių tautinį atgijimą pažymi, kad jų kalba buvusi tada nuostabus slaviskų ir lietuviškų žodžių mišinys, kur lenkiškieji neretai perkreipti gudiškai ar rusiškai, o sakinio sandara ir žodžių kirčiavimas paliktas lietuviškas. Tuo būdu, pavyzdžiui, vienas Zarasų aps. vaikas poterius kunigui taip kalbėjęs: „Wierze w Boga Ojca Wszechmogącego, truci-ciela [sic!] nieba i ziemi...“ (Tikiu Dievą Tėvą Visagalintį, dangaus ir žemės nuodytoją). Čia vaikas vietoj *stworzyciela* „kūrėjo“, net pakartodamas, sakė *truci-ciela* „nuodytojo“, matyt, dėl to, kad arba bajorė motina pati gerai nemokėjo lenkiškai ir taip vaiką išmokė, arba vaikas pats kur girdėjo *truci-ciela* ir jį čia sumaišė su *stworzyciela*.<sup>20</sup> Ir kun. Aleksandras Burba, kunigavęs XIX a. devintojo dešimtmečio pabaigoj Žaslių par., liudija, kad jo parapijiečiai, nors namie šnekėję lietuviškai, poterius kalbėję lenkiškus labai sudarkytus (žr. psl. 367).

Lenkų kalbos įtaka įvairiems lietuvių kalbos sandaros sluoksniams tęsiasi ir XIX a., tačiau trūkstame tyrinėjimų, įgalinančių neabejotinai išskirti tuos įtakos reiškinius, kurie šiame amžiuje teprasidėjo ar tik raštuose tada tebuvo vartojami.

XIX a. lietuviškuose raštuose, ypač pirmojoje pusėje, neretai randame ir žmonių (liaudies) kalbai neįprastų garsmenų /f h ch/ (pvz. *parafijos*, *herbata*, *Jėzuso Christuso*). Pasitaiko lenkiškosios įtakos ir priesagų vartosenoje, kaip

18. 19: II, 71—73; 170: 466.

19. 135.

20. 271: 23—24.



Pamarys *Baltickas* (lenk. Pomorze *Baltyckie*), (drobės) *holenderskinės* (lenk. *holenderskie*). Tęsiasi lenkiškoji įtaka ir žodžių samplaikose bei sintaksėje, pvz. prielinksnio *per* (*par*) vartosenoje (*išguldytas par Juozapą Rupeiką*). XIX a. lietuviškuose raštuose nemaža lenkiškų žodyninių skolinių, ypač vertimuose iš lenkų kalbos. Bet amžiaus gale tautinio judėjimo veikėjai bei tautiniai laikraščiai ima kelti balsą prieš lenkybes ir apskritai lietuvių kalbos svetimybės, kaip tai vėliau pamatysime.

Lenkinimas Lietuvoje reiškėsi ne tik lenkų kalbos skiepijimu, plitimu, bet ir lietuviškų pavardžių lenkinimu, toms pavardėms sagstant priesagas *-ovič*, *-evič*, *-ovski*, *-inski*, *-icki* arba kartais ir pačią lietuvišką pavardę išsiverčiant į lenkų kalbą. Mat pavardė turėjo būti lyg poniškesnis lenkiškas apdaras, turįs akivaizdžiau rodyti jo nešiotojų tautybę, žmogų išskirti iš aukštuomenės bei bajorijos niekinamojo lietuvių baudžiauninkų bei valstiečių luomo. Tas lenkinimas, ėmęs didėti XVIII a. prieš Lietuvos-Lenkijos padalijimą, kai buvo įvesta lenkiška metrikacija, XIX a. toliau plinta. Norėdami iš to niekinamo, beteisio ar mažateisio luomo išsiskirti arba ir norėdami eiti aukštesnį bei aukštąjį mokslą, valstiečiai ir patys kartais turėjo „suponinti“ (sulenkinti) savo pavardes, kaip tai pvz. padarė ir būsimojo vyskupo M. Valančiaus tėvai, vėliau pasirūpinę, kad jo gimimo metrikoje būtų prirašyta *G.D.* (= *generosus dominus „bajoras“*), o pati pavardė iš *Wałoncius* perdirbta į *Wołonczewski*.<sup>21</sup>

Panašių lenkinimo dokumentų yra nemaža. Pvz. 1802 m. Šiaulių ekonomijos byloje surašyta eilė subajorintų Platono Zubovo dvaro valstiečių: *Kumpis* pasidaro *Kumpikevičius*, *Čepulis* — *Čapskis*, o gruzdiškiai *Nagius* — *Nagevičius*, *Čepaitis* — *Čepinskis*. Yra ir lietuviškų pavardžių vertimų į lenkų kalbą. 1849 m. Krekenavos bažnyčioje pakrikštytas Viktoras, Pranciškaus sūnus, Kiaunė, o šio pastarojo vaikas 1879 m. jau krikštijamas Antanu *Kunickiu*. Vis dėlto pastaroji svetima forma jam, matyt, nepriėjo, nes, antrą kartą vesdamas našlę, Antanas 1912 m. vėl užsirašė *Kiaune*. Arba Pikeliuose 1856 m. pakrikštyta Ona Vanagaitė, o 1880 m. ištekant ji užrašyta Jastržemskaite.<sup>22</sup>

Prieš lenkybes bei lenkų kalbos gožiamąją įtaką palaipsniui kilo atoveikis (reakcija), kuris tolydžio stiprėjo su lietuvių tautinės sąmonės augimu.

Jau Antanas Klementas, pats bajoras, ėmęs rašinėti lietuviškus eilėraščius, buvo nepatenkintas lenkybėmis, veisiamomis lietuvių kalboje. 1810 m. viename eilėraštyje, skirtame vysk. J. A. Giedraičiui, skundėsi, kad esą sunku eilėraščius lietuviškai rašyti, nes žemaičiai savo tikrąją kalbą prikašioję lenkiškų žodžių ir ją visai sumaišę.<sup>23</sup>

21. 292: II, 68.

22. 292: II, 69.

23. 170: 256.

Dar gerokai prieš „Aušrą“ vienas kitas lietuvis šviesuolis priešinosi lenkų kalbos įtakai Lietuvoje. Ir tas priešinimasis paprastai syjėjo su vieno ar kito šviesuolio lietuvių lyg organišku protestu prieš ano meto lenkų ar lenkuojančių asmenų lietuvių kultūros menkinimą ar niekinimą. Pvz. toks buvo Andrius Ugenskis (1816—1870), žemaitis, be kitko, dėstęs graikų kalbą Kazanės gimnazijoje, o vėliau graikų ir lotynų kalbą Kazanės universitete. Anais laikais jis buvo karštas patriotas lietuvis, ruošė lietuvių kalbos žodyną ir tuo reikalu susirašinėjo su vysk. M. Valančium. Lenkiškame 1860.VII.25 laiške Valančiui jis sakosi, jog žodyno aiškinimus jis, nesilaikydamas tradicijos, nerašysiąs lenkiškai (bet rašysiąs greičiausiai rusiškai). Mat lenkai visai nesidomj mūsų kalba, ją niekiną, vadindami muzikų kalba. Tokiems ponams jis ir nemanąs savo žodyno rašyti (žr. psl. 246 tt).

Lenkų įtakai palaipsniui augant, ilgainiui lietuvių gyvenamoje aplinkoje susidarė vienur kitur ir lenkų kalbos salų. Tokių salų kai kuriose Kauno ir Vilniaus apylinkių srityse teatsirado, kaip rodo ir kai kurių pačių lenkų tyrinėjimai, antroje XIX a. pusėje.<sup>24</sup>

## **SUSIDOMĖJIMAS LIETUVIŲ KALBA DIDŽ. LIETUVOJE. KALBOS REIKŠMĖ TAUTAI. BAGUŽIS**

Jau pirmajame XIX a. dešimtmetyje pastebimas Didž. Lietuvoje lituanistinis sąjūdis — tolydžio stiprėjęs domėjimasis lietuvių kultūra ir jos praeitimi, ir vis didesnis dėmesys imamas skirti lietuvių kalbai.

Keliama ir pabrėžiama idėja, kad kalba tautybei, tautos gyvatai turi pagrindinę reikšmę. Tos idėjos svarbiausias skelbėjas buvo vokiečių istoriosofas ir literatūros kritikas J. G. Herderis (1744—1803) įrodinėjęs, kad tauta esąs svarbiausias istorijos proceso veiksnys, o kiekvienos tautos kultūra su gimtąja kalba — pagrindinis tautybės dėmuo. Germanų filologijos kūrėjas Jokūbas Grimas (Grimm) teigė (1812), kad ir kalbinė tautos individualybė turinti būti saugojama, tad ir menkiausiai kalbai turj būti leidžiama neprievartaujamai plėtotis. Ir romantizmo krypties vokiečių rašytojas ir literatūros kritikas Fridrichas Šlegelis (Schlegel) rašė (1822), kad esanti didelė barbarybė spausti kokios tautos kalbą, o prietas esąs teigti, kad nesą galima išbulinti kurios kad ir apleistos ir nežinomos kalbos.<sup>25</sup>

24. 53: 1, 62; 351.

25. 211: 129.

Ypač nuo XVIII a. galo, Didžiosios prancūzų revoliucijos plėtojosi naujovinė tautos sąvoka, kurioje kalba, labiausiai bendrinė, visai tautai skiriama kultūrinė jos rūšis ima vaidinti esminį vaidmenį. Ši herderinė tautos sąvoka pirmiausia plito Rytų ir Vidurio Europoje (žr. psl. 17 tt). Ja pasirėmė mažųjų tautų atgimimas ir jų tautinė veikla.

Herderio tautos sąvokai šaknytis buvo gera dirva ir Lenkijoje. Mat žlugus valstybei, lenkų tauta, jos kultūra ir kalba nebeteko valstybinės globos. Lenkai tada subruzdavo telkti pajėgas savo tautai gelbėti nuo pražūties, ypač gresiant germanizacijos ir rusifikacijos pavojams.

Šiame subruzdime labai ir pabrėžiamas gimtosios kalbos vaidmuo tautybės išlaikymui. Netekus valstybinės nepriklausomybės, lenkams pagrindinė jungtis buvo lenkų kalba, kurios tausojimas, puoselėjimas inteligentų akyse buvo svarbiausia lenko tautinė pareiga.<sup>26</sup> Julijonas Niemcevičius, lenkų politikas, poetas, publicistas ir istorikas, teigė, kad gimtoji kalba faktiškai daranti tautą, o išnykus gimtajai kalbai, pražūstąs ir tėvynės vardas.<sup>27</sup> 1800 m. lenkai įkūrė Varšuvos mokslo bičiulių draugiją, kurios svarbus uždavinys, be kitko, buvo saugoti bei tobulinti gimtąją kalbą. Ir daugelio leidimų susilaukusios populiarijos lenkų kalbos gramatikos autorius A. Kopčinskis (O. Kopczyński) tos draugijos posėdyje (1804) sakė, kad lenkų vardas neišnyksiąs tol, kol gyvuosianti lenkų kalba.<sup>28</sup> Lenkų spaudoje (*Gazeta Literacka*, 1822) buvo rašoma, jog čekų pavyzdys rodąs, „kad tikrai gimtoji kalba gali tautiškumą net nepalankiausiomis sąlygomis išsaugoti ir sustiprinti“.<sup>29</sup>

Tokios bei panašios mintys buvo daugiau ar mažiau pasklidusios ir Lietuvos šviesuomenėje, ypač susijusioje su Vilniaus universitetu. Lenkų istorikas ir veikėjas Tadas Čackis (Czacki), tyrinėjęs lietuvių ir lenkų teisės istoriją, rašė (1801), kad kalba esanti tautos nuosavybė, ir niekas neturys užmiršti savo gimtosios kalbos. Vilniaus universiteto rektorius Jonas Sniadeckis įtikinėjo (1811), kad gimtosios kalbos tobulinimas esanti būtina krašto mokslo bei švietimo prielaida, o pats „tautiškumas laikosi kalba“.<sup>30</sup> Herderinė gimtosios kalbos reikšmės tautai mintis pabrėžiama M. Lietuvoje ypač L. Rėzos ir Z. Ostermejerio, o D. Lietuvoje S. Daukanto (jo „Darbuose“).

Varšuvos mokslo bičiulių draugija, kuriai rūpėjo lenkų tautos, jos kultūros bei valstybės praeities tyrinėjimas, domėjosi ir lietuvių tauta (kuri juk jėjo į

26. 192: 327.

27. 211: 132—133.

28. 211: 190 tt.

29. 211: 133.

30. 212: 114, 121.

žlugusios bendrosios Lenkijos-Lietuvos valstybės sudėty), jos praeitimi. Šiame tyrinėjime nemažas dėmesys buvo skiriamas ir lietuvių kalbai, nes moksle jau iš seniau buvo pabrėžiama, kad kalbos duomenys padeda ir tautos praeitį nušviesti. Jau XVIII a. vokiečių istorikas A. Šlėceris (Schlözer), tyrinėdamas šiaurės Europos tautų praeitį, ypač rėmėsi tų tautų kalbomis, o Imanuelis Kantas, kaip jau anksčiau matėme, Milkaus žodyno prakalboje pabrėžė didelę lietuvių kalbos vertę mokslui, ypač tautų klajonių istorijai. K. Maltė-Brunas (1775—1826), danų geografas, irgi priminė lietuvių kalbos svarbą kalbų ir tautų istorijai.<sup>31</sup> Pats Varšuvos mokslo bičiulių draugijos pirmininkas vysk. J. Albetrandis nurodė (1803), kad tautų pradžių tyrinėti galima ne tik iš senovės autorių liudijimų, bet tautų kilmei, giminystei, išsiskojimui aiškinti tarnauja ir nebylieji paminklai bei kalba. Todėl toji draugija, paskatinta T. Čackio, kuris Karaliaučiaus universitete buvo susipažinęs su kai kuriais lituanistiniais leidiniais, jų tarpe Milkaus žodynu ir Ostermejerio gramatika, 1802 m. kreipėsi (per Vilniaus vysk. J. Kosakovskį) į Vilniaus universitetą, prašydamas suteikti žinių apie lietuvių kalbą. Vilniaus universitetas, kuris tada neturėjo nė vieno gyvųjų kalbų profesoriaus, 1804 m. sudarė komisiją iš fiziko Juozapo Mickevičiaus, teisininko bei ekonomisto Simono Malevskio, architekto Mykolo Šulco (Szulco) ir filologo, retorikos ir poezijos profesoriaus Pilypo Golianskio (F. N. Golański), kurie kartu su prof. T. Čackiu parankiojo šiek tiek žinių apie lietuvių kalbą. Bet ta komisijos informacija buvo palyginti menka.<sup>32</sup> Ir mokyklų vizitatorius V. Matuševičius (1804) liepė vidurinių mokyklų (Kėdainių, Raseinių, Kražių, Padubysio) mokytojams uoliai rinkti „visas smulkmenas, kurios galėtų nušviesti žemaičių kalbos pradžių ir jos ypatybes“, o pastabas, raštus, dainas ir pan., ta kalba surinktas, siųsti Vilniaus universitetui.<sup>33</sup>

Bet tai nedaug reikalui tegalėjo padėti, ir ana Varšuvos draugija pavedė parašyti veikalą apie lietuvių kalbą Ksaverui Bagužiui (Bohušui, 1746—1820), kuris nuo 1804 m. minimas tos draugijos kandidatu, o 1807 m. buvo išrinktas tikroju jos nariu. Matyt, tam darbui jis laikytas tinkamiausiu, nes buvo kilęs iš Lietuvos (Vaisgenių k., Pabaisko vls.). Bagužis buvo išėjęs teologines, filosofines ir teisines studijas Vilniaus akademijoje, o mokslą baigęs Romoje. Domėjosi Lietuvos praeitimi. 1784 m. buvo išrinktas Vilniaus universiteto (tada Vyriausiosios mokyklos) moralinių mokslų kolegijos nariu ir Lietuvos mokyklų vizitatorium. Į senatvę išsikėlė į Varšuvą, ten buvo paskirtas taikos teisėju ir knygų cenzorium.<sup>34</sup>

31. 211: 120—121.

32. 211: 153; 381: II, 98.

33. 190: 53.

34. 197: II, 46—48.

1806 m. Bagužis paskaitė Varšuvos mokslo bičiulių draugijos posėdyje savo studiją „O początkach narodu i języka litewskiego“ (Apie lietuvių tautos ir kalbos pradžią), kuri 1808 m. buvo išleista atskira knyga, netrukus išversta į rusų ir prancūzų kalbas. Kadangi Bagužis nebuvo specialiai pasiruošęs kalbos studijoms, pats menkai temokėjęs lietuviškai, veikalas yra daugiau mėgėjo darbas, ypač kad tada rimtas kalbotyros mokslas vos tik buvo bepradedęs kurtis.<sup>35</sup>

Bagužis sakosi, prieš rašydamas šį veikalą, metų ketvirtį studijavęs lietuvių kalbos rašybą ir gramatiką. Jo pagrindiniai šaltiniai, iš kurių ėmėsi žinių bei pavyzdžių apie lietuvių kalbą, buvo Pilypo Ruigio lietuviškai vokiškas bei vokiškai lietuviškas žodynas (1747) ir jo lietuvių kalbos svarstymas (Betrachtung d. litt. Sprache), taip pat šio sūnaus Povilo lietuvių kalbos gramatika (1747) ir K. Sirvydo trikalbis žodynas (Dictionarium trium linguarum).

Bagužis savo studijoje aukština lietuvių kalbą, nors pats pasisako, jog neturįs tikslo akinti lietuvių, kad jie dabar mokytųsi lietuviškai, nes jis to negalėtų daryti, žinodamas, kad net tie, kurie moka lietuviškai, patys gėdisi viešai ta kalba prabilti. Nors lietuvių tauta, nekartą netekdama savo suvereniteto ir vėl jį atgaudama, nepraradusi savo vardo, bet ta kalba, kuria kalbėjęs Odoakras, Kęstutis, Mindaugas, Vytautas, Vladislovas (Jogaila) ir visa mieliai prisimenama Jogailaičių giminė, tolydžio nykstanti ir gęstanti. Bagužis čia nurodo ir to priežastį: paprastieji žmonės esą verčiami mokytis lenkiškai, kad juos suprastų lietuviškai nebemokantis jų ponas. Kai kaimiečiai šnekąsi lietuviškai, o su ponu ar jo ekonomu verčiami dvare kalbėti lenkiškai, iš to susidaranti trečia kalba, kuri jau nebesanti nei lenkiška, nei lietuviška.

Bagužis šioje savo studijoje aiškiai pabrėžia pagrindinę gimtosios kalbos reikšmę tautai: „Tai yra tikra tiesa, kad, norint tautą sunaikinti, reikia atimti jos kalbą“.

Matydamas lietuvių kalbos nykimą, Bagužis ragino ta kalba susirūpinti, prie Vilniaus universiteto sudaryti draugiją iš lietuviškai bent kiek mokančių patriotų rinkti žodžiams, patarlėms, padavimams, senovės liekanoms, o taip pat leisti lietuviškas knygas kaimiečiams ir kunigams.<sup>36</sup>

Savo rašinyje Bagužis pirmiausia svarsto, kokios tautos bus gyvenusios dabartinėje Lietuvos žemėje, kaip bus susidariusi lietuvių tauta, daugiausia remdamasis jo laikais mėgiamu naiviu žodžių, tikrinių vardų, vietovardžių etimologizavimu, pvz. kad lietuvių giminei priklausė, be kitų, ir heruliai (tai iš tikrųjų yra germanų kiltis), kuriuos jis kildina iš liet. žodžio *giria*, *girulis* „(lenk.) „lešny““. (Pastarasis žodis „atsiskyrėlio“ reikšme pažįstamas iš Valančiaus raštų, žr. LKŽ, III, 353). Toliau Bagužis aiškina, ar lietuvių kalba yra iš senovės

35. 209.

36. 197: II, 47.

savarankiška, ar kilusi iš kitos kurios kalbos. Kalbos kilmės klausimas XIX a. pradžioje apskritai buvo aktualus, nes buvo norima įrodyti tautos teisę gyventi savarankiškai. Taip pat anuo metu ir anksčiau tautos kultūringumą bei didingumą norėta paremti, įrodinėjant kurios gimtosios kalbos giminystę su graikų, lotynų bei kai kuriomis kitomis senovinėmis kalbomis. Bagužis atmets Ruigio įrodinėtą lietuvių kalbos panašumą į graikų kalbą ar jos tapatinimą su ja, nepitaria ir lietuvių kalbos kildinimui iš lotynų ar lenkų kalbos, bet tvirtina, kad lietuvių kalba esanti savarankiška kalba. Pagaliau Bagužis nagrinėja pačios lietuvių kalbos ypatybes, kelia tos kalbos tobulumą ir grožį. Lietuvių kalba esanti labai žodinga, jai nestingą žodžių nei materialinio, nei dvasinio gyvenimo sričiai. Esą žodžių ir abstraktinėms (mokslų, meno, mitologijos ir kt.) sąvokoms, kaip *įkvapas* „(lenk.) natchnienie“, *pirmapradė* „żywiol“, *protomeilė* „filosofija“ (šie žodžiai yra K. Sirvydo žodyne). Tik menkai temoką lietuviškai pamokslininkai griebęsi lenkiškų makaronizmų. Lietuvių kalba esanti ir savo sintakse tobula, panašiai kaip graikų kalba, ir nevienur lietuvių kalba pastarajai nenusileidžianti.

Bagužis sako, kad lietuvių kalba jau ir senovėje buvusi išdailinta, kai prancūzų ir vokiečių kalbos tebebuvusios „neaptašytos“. Lietuvių kalba tada turėjusi savo literatūrą.

Kaip esame minėję, Bagužio veikalas tebuvo daugiau mėgėjo negu specialisto mokslininko darbas, kuriame, be to, yra palyginti daug korektūros klaidų cituojamuose lietuviškuose žodžiuose ar ir šiaip autorius juos cituoja sudarkytus.<sup>37</sup>

Šiuo savo veikalu Bagužis norėjo sukelti meilę gujamai lietuvių kalbai ir tautai, parodyti niekinamos muzikų kalbos savitumą, senoviškumą, tobulumą, tinkamumą tiek grožinei literatūrai, tiek ir kultūriniam gyvenimui apskritai.

Bagužio veikalas buvo pirmas rimtesnis bandymas suteikti ypač lenkams žinių apie lietuvių kalbą bei jos senovę. Anuo metu tas veikalas buvo vertinamas, ir, anot J. Karlovičiaus, pusšimtį metų su viršum tarnavo pagrindiniu ir neįtariamai kompetencijos lingvistiniu darbu rašantiems apie Lietuvą.<sup>38</sup> Bet kiek vėliau ėmusiam bręsti lyginamajam kalbotyros mokslui tas raštas tebuvo nekritiškas mėgėjų darbas. Tačiau Bagužio veikalas turėjo labai didelės įtakos lietuviams patriotams, juos mokė branginti savo gimtąją kalbą, ją domėtis ir ją tyrinėti, nors nevienas jų (pvz. Kajetonas Nezabitauskis, Simonas Stanevičius, Dionizas Poška) matė ir to veikalo trūkumus, klaidas.

Apskritai XIX a. pirmojoje pusėje, net jau XVIII a. gale, labiausiai per Vilniaus universitetą, tolydžio ir Lietuvoje plito Vakarų Europos demokratinės idėjos, smerkiančios baudžiavinę visuomenės santvarką, reikalaujančios

37. 209.

38. 160: 141.

daugiau socialinių, ekonominių ir politinių teisių baudžiauninkams bei valstiečiams. Ypač po 1831 m. sukilimo prieš rusus pralaimėjimo darėsi aišku, labiausiai į Vakarų emigravusiems to sukilimo dalyviams, bent jų daliai, kad be valstiečių paramos ir žuvusios valstybės nepriklausomybės nebus galima atkurti. Kartu su dėmesio atkreipimu į šį visuomenės sluoksnį susidomima ir jo kultūra bei kalba. Pvz. į Prancūziją pasitraukusių sukilimo dalyvių tarpe vis reiškesi nesutarimai tarp lietuvių ir lenkų, nors politiniu požiūriu abiejų apskritai norėta derinti pastangas. Tačiau nevienos savoji lietuvių kalba ir ten ginta. Būdinga, kad vienas to sukilimo Žemaičiuose vadų, Jonas Gostautas (Gasztowt, 1800—1871), smulkus žemaičių bajoras, studijavęs ir Vilniaus universitete, savo Prancūzijoje lenkiškai parašytoje knygelėje „Ponas Teisėjaitis arba pasakojimas apie Lietuvą ir Žemaitiją“ (Pan Sędzic czyli opowiadanie o Litwie i Żmudzi, 1839), kurioje apysakos forma kritiškai pavaizduota baudžiatvė Lietuvos santvarka, baudžiauninkų pažiūros į dvarininkus ir jų veiksmai 1831 m. sukilime, stoja ir už lietuvių kalbos teises, gina tą kalbą nuo jos niekintojų, nors pats sakosi, kad jam, kaip ir apskritai Lietuvos bajorams, esanti įprasta lenkų kalba. Vienas tos knygelės pašnekėsio dalyvis, žemaitis, per pietus maršalkienės rūmuose, ima garsiai žemaitiškai kalbėti. Kai baudžiauninkų nekenčianti maršalkienė pareiškia nepasitenkinimą, kam jis kalbą žemaitiškai, nors puikiai mokąs lenkiškai, žemaitis jai prancūziškai atkerta, kad visos kalbos esančios žmonių ir tinkamos naudotis, tik kvailiai galį duoti pirmenybę vienai kalbai kitų neradau.<sup>39</sup>

Jau iš valstiečių kilęs kan. Kiprijonas Nezabitauskis (1779—1837), dėl 1831 m. sukilimo atsišaukimo perskaitymo Veliuonos bažnyčioje turėjęs paskui iš Lietuvos bėgti, Prancūzijoje parašė nemažą nespausdintų politinės tematikos lietuviškų eilėraščių (Eiławimas Lieżuwieja Letuwiszka! Żiamaitijszkamie ..., 1835), norėdamas tuo rinkiniu ir įrodyti, kad apleistoji lietuvių kalba savo raiškingumu, malonumu ir turtingumu nenusilaidžianti kitoms kalboms.<sup>40</sup>

39. 211: 99; 197: VII, 385—386; 107: 239 tt.

40. 118; 197: XX, 301—302.

# LIETUVIŲ KALBOS BRANGINIMAS XIX A. PRADŽIOJE SENOJOJE KARTOJE. LIETUVIŠKASIS ŽEMAIČIŲ BAJORŲ SAJŪDIS

Domėjimasis bei rūpinimasis lietuvių kalbos likimu ir jos ugdymu, kultūra, gimtosios kalbos branginimas nuo XIX a. pradžios tolydžio didėjo. Tiesa, tam lyg kliudė po jungtinės Lietuvos-Lenkijos valstybės žlugimo (1795) Lietuvos aukštesniojo visuomenės sluoksnio bei bajorijos interesai. Bajorai, atstumti nuo politinio gyvenimo, pasunkėjęs jų kovai dėl būvio, griebsi švietimosi, mokslo. Tas švietimasis, ypač po Edukacinės komisijos mokyklų reformos, mažino provincines bajorų ypatybes, gaivino bendruosius žlugusios dvilypės valstybės bajorų idealus ir lenkybę. Bet čia buvo išimtis, kaip jau iš dalies minėta, žemaičių smulkesnieji bajorai, iš seno buvę artimesni vietos lietuvių valstiečių gyvenimui, nuo pastarųjų ir kalba beveik nesiskirdami. Tie bajorai jautė didesnį iš lenkų einantį pavojų savo individualybei, kurią jie ir ryžosi ginti, be kitko, kurdami savąją raštiją lietuvių kalba.<sup>41</sup>

Žemaičių savos gimtosios kalbos branginimą stiprino jau minėtasis Bagužio veikalas. Be to, čia savo vaidmenį vaidino ir Vilniaus universitetas. Nors jis, tiesa, daugiausia skleidė lenkiškąjį patriotizmą, lenkybę bei lenkų kalbą, bet, brangindamas ir tyrinėdamas krašto praeitį, jo kultūrą, davė ir lietuviams paskatos ją branginti. Kėlė šviesuolių lietuviybės dvasią ir grožinės literatūros kūriniai, vaizdavę didingą Lietuvos praeitį, nors ir lenkų kalba rašyti.

Visa tai, o kartu ir XIX a. pradžioje gimstančios kraštotyros užuomazgos vertė labiau pažinti ir plačiuosius gyventojų sluoksnius, jų kultūrą, įskaitant ir jų kalbą.<sup>42</sup> Jau tiesiogiai atkreipė dėmesį į lietuvių kalbą mokslo žmonės, net valstybinės įstaigos, renkant kraštotyros duomenis. Lietuvos praeitimi, lietuvių kultūra ir kalba ėmė domėtis nevienas ir rusas (P. Kepenas, rašęs apie baltų tautas, jų kalbą ir literatūrą, kancleris Rumiancevas ir kt.). Susidomėjimą lietuvių kalba skatino ir L. Rėzos darbai Maž. Lietuvoje, ypač K. Donelaičio raštų ir lietuvių liaudies dainų leidimai bei jo lietuvių kalbos gynimas, kuriam atramą teikė ir J. G. Herderio iškelta tautos sąvoka bei jos glaudus siejimas su gimtąja kalba. Mokslo žmonės domėtis lietuvių kalba taip pat vertė noras užfiksuoti lietuvių kultūros bei kalbos duomenis mokslo reikalui, nes mat jau XIX a. pradžioje vyravo pažiūra, kad lietuvių kalba mirštanti, o ypač kiek vėlesnis lietuvių kalbos reikšmės iškėlimas lyginamajam indoeuropiečių kalbų mokslui.

41. 30.

42. 30; 211: 37 tt.



Tokiomis aplinkybėmis pirmiausia žemaičių bajorų tarpe ir kilo lietuviškasis sąjūdis, ryžtas branginti savo gimtąją kalbą, kuri, kaip anksčiau matėme, imama laikyti pagrindiniu tautybės dėmeniu, ir priešintis jos neigimui bei niekinimui aukštesniosios visuomenės sluoksnyje, rūpintis lietuviškuoju žodžiu, lietuvių kalbos pakėlimu į kultūrinės kalbos pakopą.

### JUOZAPAS ARNULPAS GIEDRAITIS

Žemaičių vysk. Juozapas Arnulpas Giedraitis (1754—1838) buvo įtakingas ir uolus raštijos lietuvių kalba globėjas. Yra žinoma, kad su žemaičių literatais jis susirašinėjo ir lietuviškai. Kai ką vertė lietuviškai iš italų Renesanso poetų kūrinį. Rūpinosi lietuviškų tikybinių raštų kalbos gerinimu. L. Jucevičius mini, kad Giedraitis parašęs veikalą apie žemaičių kalbą ir išvertęs Milkaus lietuvių kalbos gramatiką (turbūt žodyną), nes buvęs išaugotas rankraštis, kuriame Milkaus vokiškasis tekstas pakeistas lenkišku).<sup>43</sup> M. Valančius rašo, kad 1813 m., vykdydamas ministro Golicino norą, Giedraitis surinkęs žinių „apie žemaitišką liežuvį“.<sup>44</sup>

J. A. Giedraitis bent kurį laiką buvo žemaičių lietuviškojo literatūrinio sąjūdžio vadovas. Su juo susirašinėjo to sąjūdžio žmonės (pvz. A. Klementas, D. Poška). Vienas nežinomas autorius savo 1813 m. plačiam skaitytojų būriui skiriamą aforizmų rankraštį (Pryžodžiai), kuriame reiškiasi demokratinė tendencija ir gimtosios kalbos branginimas, dedikuoja J. A. Giedraičiui.<sup>45</sup>

### ANTANAS KLEMENTAS

Antanas Klementas (1756—1823), kilęs iš smulkesniųjų bajorų (jo tėvai buvo atsikėlę iš Vengrijos), ilgus metus advokatavęs Raseiniuose, vėliau buvo teismo raštininku Telšiuose, dalyvavo žemaičių literatūriniame sąjūdyje, domėjosi ir lietuvių kalbos klausimais. Jaunystę (1769—1777) su Gudijon tarnybos reikalu nusikėlusiu tėvu praleido netoli Pinsko. Savo literatūrinius kūrinius daugiausia rašė lenkiškai, nedidelę dalį ir lietuviškai, iš pradžių tik juokaudamas (rašydamas įvairius banalius proginius eilėraštkus, dažnai skirtus savo bičiuliams), bet vėliau ėmė rimčiau rūpintis tiek savo raštų, tiek apskritai lietuvių kalba, jos kultūra.

Klementas, J. A. Giedraičio paragintas, to meto lietuvių kalbos rūpesčius palyginti plačiai išdėsto savo žemaitiškame literatūriniame laiške, vardu „Donis

43. 146: 65; 34: II, 213.

44. 34: II, 213.

45. 190: 55.

pridera“, 1811 m. rašytame pačiam Giedraičiui pastarojo vardinių proga.<sup>46</sup> Jame Klementas pabrėžia, kad į Žemaičių vyskupą (kuris buvo lietuvių raštijos globėjas ir pats rūpinosi lietuvių kalba) reikią ir lietuviškai rašyti: „Kaip Vyskupui Žemaičių, taip pridera mūsiškai a[ti]duoti donę tikrą, bet ne jau lenkiškai“.

Pasidžiaugęs, kad vyskupas ne tik neleidžias mūsų sentėvių kalbos paniekinti, bet dar jai teikiąs paramą, norįs ją iškelti, reikalaująs, kad mokytojų ir mokytinių pulkai nepamestų gimtosios kalbos, Klementas laiške kelia ir dėsto pagrindinius lietuvių, ypač rašomosios kalbos klausimus, pasisakydamas už Telšių kalbą (žemaičių tarmę).

Klementas palyginti menkai temokėjo lietuviškai, pats sakėsi žodžių iš mažens neprisimęs („žodžių neturiu prigimtų“). Šalia jo vartojamų kai kurių slaviškų skolinių, kurie tada buvo plačiau ir žmonių, liaudies kalboje paplitę, Klementas ieškosi arba kartais pats kaip bemokėdamas kuriasi naujadarų, ypač specialesnės, abstraktesnės kultūrinio ir civilizacinio gyvenimo sąvokoms, kurių žmonių kalboje arba nebuvo, arba jam buvo sunku reikiams žodžius susivaikyti. Nekartą šiame laiške Klementas viršuj pavartoto lietuviško neįprastinio žodžio ar naujadaro parašo lenkišką atitikmenį, kad būtų aišku, ką jis nori pasakyti. Dalis tokių naujadarų jo paimta iš K. Sirvydo žodyno, nes ir pats Klementas minėtame laiške Giedraičiui sakosi, jog be šios knygelės jis nieko „parašydinti negalėtų“.

## DIONIZAS POŠKA

Įžymiausias XIX a. pradžios senosios kartos žemaičių lituanistinio sąjūdžio dalyvis buvo smulkus žemaičių bajoras Dionizas Poška (1757—1830), pasireiškęs ne tik literatūriniais darbais, bet ir savo kalbine veikla. Didesnio formalaus išsilavinimo jis neturėjo: mokėsi Kražių jėzuitų mokykloje, bet, rodos, jos nebaigė, daugiau lavinosi savarankiškai, daug skaitė. Ėjo įvairias pareigas Raseinių teisme. Rašė lenkiškai ir lietuviškai, lenkiškuose raštuose pasirašydamas *Paszkiewicz*, o lietuviškuose *Poška* (*Poszka*).

Poška į lietuviškumo sąvoką jau įtraukia gimtąją kalbą ir ta kalba rašytą literatūrą, kai seniau lietuviais apskritai buvo laikomi įvairios etninės kilmės žmonės, kurie buvo Didžiosios Lietuvos Kunigaikštijos piliečiai, gynė valstybinį Lietuvos skirtingumą.<sup>47</sup>

Plačiausiai Poška dėsto savo mintis apie lietuvių kalbą „Kaimiečio artojo mąstymuose“ (Rosmyślanie wieśniaka rolnika), kurio versija buvo išspausdinta 1829 m. „Dziennik Warszawski“, taip pat ir atskira knyguite.

46. 170: 253—257; 228: 134.

47. 211: 298.

Poška džiaugėsi ne tik Bagužio, bet taip pat J. Lelevelio, T. Čackio ir kitų domėjimusi lietuvių kalba, apie ją pasakytu palankiu žodžiu. Tokį džiaugsmą jis reiškia savo 1810 m. rašytame literatūriniame laiške Bagužiui ir Leleveliui, didžiudamasis, kad Odoakras, Kęstutis ir Algirdas, o taip pat Mindaugas, Vytautas ir Jogaila visada lietuviškai kalbėję, ir su nuostaba gailisi, kodėl lietuviai ieško svetimųjų kalbų, tarytum jie savo tėvų sarmatytęsi, nepaisydami, kad jų protėviai lietuviškai kalbėjo.

Šiame laiške Poška pirmiausia ir atsiliepia dėl Bagužio veikalo apie lietuvių tautos ir kalbos kilmę, o taip pat ir apie Lelevelio pasisakymus dėl lietuvių praeities ir kalbos. Jokimas Lelevelis (1786—1861), įžymus tų laikų lenkų istorikas, kurį laiką profesoriavęs Vilniaus universitete, domėjęsis ir Lietuvos istorija, ragino lietuvius geriau pažinti savo istoriją ir kalbą. Nors jis kritikavo minėtąjį Bagužio veikalą, jo naivų etimologizavimą, bet veikalo autoriaus nesmerkė dėl lietuvių kalbos gynimo, nes lietuvių kalba esanti tobula, kaip ir slavų kalbos, galinti prilygti graikų kalbą.<sup>48</sup> Poška ir savo „Kaimiečio artojo mąstymams“ motto paėmė iš Lelevelio veikalo apie lietuvių giminių senovę ir jų santykius su heruliais (1808): „Visiems galima tautas istoriškai tyrinėti, bet tirti kalbos tobulumus, ypatybes ir giminystę su kitomis kalbomis dera patiems tautiečiams“.<sup>49</sup>

Poška brangino ir T. Čackį (1765—1813), tyrinėjusį ir Lietuvos teisės istoriją, be kitko, 1811 m. Poškai rašiusį, kad lietuvių kalba esanti „stipri, rišli, turinti tikrų turtų“.<sup>50</sup> Todėl kitame savo literatūriniame laiške Čackiui, kuris vienas ieškąs prapuolusios lietuvių kalbos, Poška, prisiminęs K. Sirvydo žodyną, rašė (1811), kad tų knygų nedaug esą belikę, nes gimtoji kalba nebranginama: „Nes liežuviu prigimtu visi kalbėt gėdžias, svečiopai jau žaverno, kitaip pasirėdęs“.<sup>51</sup>

Poška jau minėtuose „Kaimiečio artojo mąstymuose“ rašo apie lietuvių kalbos sumenkimą bei apleidimą. Bet ten pat jis pabrėžia ir gimtosios kalbos mokėjimo būtinumą: kiekvienas sąmoningas žmogus turįs įgimtą norą pirmiausia pažinti savo tautos, tėvynės bei krašto istoriją, o tik vėliau kaimynų bei visuotinę istoriją, bet toks žmogus „gimtąją tėvų kalbą būtinai turi mokėti“.<sup>52</sup>

Ir Poškos lietuvių kalbos žodyno rankraštyje randame įdėtų aiškinamųjų sakinių, kuriais reiškia jo meilė lietuvių kalbai, susirūpinimas tos kalbos

48. 211: 164.

49. 211: 304.

50. 211: 164.

51. 170: 278.

52. 170: 280.

niekinimu, tuo pačiu pabrėžiant didelę gimtosios kalbos reikšmę tautai. Pavyzdžiui: „Lietuviai ir žemaičiai, ar galvijai esme? Argi tėviškos kalbos niekad nebmokėsme?“ Arba, perfrazuodamas lenkų F. Dmochovskj, kitoj vietoj Poška eiluoja: „Garbink tėvišką kalbą ir anos kalbrėdą, nes prigimto liežuvio nemokėti gėda“.<sup>53</sup>

Poška nemaža skaitė, ką kiti rašė apie lietuvių kalbą, jos kilmę, stengėsi susidaryti ir savo tuo klausimu nuomonę. 1824 m. laiške J. Leleveliui jis rašo, kad jam tekę skaityti nuomonių daugelio istorikų, kurie beveik visi sutinką, jog lietuvių kalba esanti savarankiška. Poška pats prideda, kad nors iš tikrųjų ir esą j lietuvių kalbą įmaišytų gretimų tautų žodžių, būtent slaviškų, tai normalu, nes taip esą ir kitų tautų kalbose. Tik lotyniškieji ar bent j juos panašūs žodžiai, Poškos nuomone, būsią, regis, palikimas herulių, kurie, iš romėnų krašto grįždami j savo tėvynę, lotyniškuosius žodžius atsinešę ir čia, pagal lietuvių tartį, pakeitę ir mums paveldu palikę. Lietuvių kalbą artinančios prie lotynų kalbos ir lietuvių būdvardžių galūnės *-us*, *-is* arba *-as* (lot. esančios *-us*, *-is* arba *-es*), taip pat esą ir liet. dalyviai su galūnėmis *-ans*, *-ens* (*milens*, *Dudans*, t.y. *myliąs*, *duodąs*, nes čia Poška tecituoja tarmines žemaičių galūnes). Pagaliau Poška iš viso to daro išvadą, kad „lietuvių kalba pirmuosius gramatikos pavyzdžius ėmėsi iš lotynų kalbos ir, savo kalboje trūkstamus žodžius skolindamasi iš lotynų kalbos, pasipildė, o kartais ir slaviškaisiais lopė, nes savo ruožtu ir slavų kalbose smalsūs tyrinėtojai daugelį originalių lietuviškų žodžių gali rasti ir parodyti“.<sup>54</sup>

Iš kitos vėl pusės, susipažinęs su XVIII ir XIX a. sąvartos bei XIX a. pradžios mėginimais lyginti Europos kalbas, jų tarpe slavų ir lietuvių kalbas, su sanskritu, Poška irgi tai kartoja. Nors lyginamasis indoeuropiečių kalbų mokslas sanskritą telaikė viena indoeuropiečių kalbų šaka, diletantai tapatino lietuvių kalbą su sanskritu arba pastarąją laikė lietuvių kalbos motina. Ir Poška rašė Leleveliui (1824): „Tamsta labai vykusiai pastebi, kad mūsų lietuviški ir j lotyniškuosius panašūs žodžiai kilę iš indų sanskrito“. Toliau jis pažymi, jog ir Čackis laiške jam prisipažinęs, kad esą ar nepaaiškės, jog sanskritas yra visų kalbų tėvas ir motina.<sup>55</sup>

Poška taip pat griebdavosi anuo metu populiaraus, neretai naivaus lietuvių kalbos žodžių etimologizavimo, teparemto daugiausia lyginamųjų žodžių skambesio didesniu ar mažesniu panašumu. Pavyzdžiui, jis taip pat, kaip ir Bagužis, herulius siejo su liet. *girulis*, *giruliai*, kurie esą kilę iš *giria*. Teigė, kad tam pritarią ne tik tokie vietovardžiai, kaip *Giruliai*, *Juodgiriai*, bet ir *Daugirdai*, *Girkai*, *Gerdžiogala*. Poška pastebi, jog jis žinąs, kad „dideli literatai“

53. 256: 86, 132.

54. 256: 556 tt, 561.

55. 211: 116.

(mokslininkai) iš žodžių etimologijos juokiąsi, tačiau tokia etimologija, kuri „sutinka su jūros, upių, kalnų padėtimi“, turinti būti priimtina.<sup>56</sup>

Poška lietuvių kalbai pakelti į kultūrinę pakopą būtina sąlyga laikė geros gramatikos ir pirmiausia gero žodyno paruošimą. Lietuvių kalbos žodyną Poška ėmė pats rašyti, pradėdamas bene 1825 m. (o gal tada tik įvairiai perrašinėdamas), sekdamas lenkiškuoju S. B. Lindės žodynu (*Słownik języka polskiego, 1807—1814*). Tai lietuvių, lenkų ir lotynų kalbų žodynas (*Słownik Języka Litewskiego, Polskiego i Łacińskiego*), kuriame iš tikrųjų duodami pirma lenkiški žodžiai, išversti lotyniškai, ir pagaliau lietuviški. Išlikęs šio žodyno rankraštis apima per 2000 Poškos ranka rašytų puslapių (ligi žodžio *sianie* „sėjimas“). Lietuviškąją medžiagą jam Poška ėmė iš gyvosios kalbos ir spausdintų šaltinių (J. Rėzos 1625 m. psalmyno, K. Sirvydo žodyno 1677 ir 1713 m. leidimų, Milkaus 1800 m. žodyno, taip pat iš minėtojo Bagužio veikalo, J. A. Giedraičio 1816 m. Naujojo Testamento, J. Rupeikos 1822 m. versto „Jono iš Svisločės“, K. Nezabitausko 1824 m. elementoriaus ir kt.).<sup>57</sup> Iš įvairių šaltinių Poška išsirašė ir įvairius žodžius bei jų įvairuojančias lytis, stengdamasis įtikti žemaičiams ir „lietuviams“.<sup>58</sup> Apie šį savo žodyną pats Poška taip su lengvu humoru pasisako:

Lindė parašė lenkams puikų žodinyką,  
Vertas garbingo vardo, gero raštinyko.  
Bet ant dabar rašomo tars ne vienas vaikas:  
„Ak, nei šiaip, nei teip paišė žemaitis palaikis“.<sup>59</sup>

Poškos rašyboje, kuri tais laikais Didž. Lietuvos raštuose buvo nusižiūrėta iš lenkų, kokio didesnio nuoseklumo nematyti. O Poškos raštų kalba, susidaryta tada, kai Didž. Lietuvoje nebuvo įsigalėjusios vienos bendros visiems rašomosios kalbos, remiasi jo paties tarmės (žemaičių dūnininkų) šnekamosios kalbos pagrindu, bet jis įmaišo ir kitų tarmių lyčių, jo pasisavintų iš raštų ar šiaip kur nugirstų.

Skolinius Poška paprastai vartoja tuos, kurie plačiai iš seniau lietuvių kalboje buvo įsigalėję. Bet pavartoja ir naujų skolintinių lyčių ar konstrukcijų, kurioms lietuvių šnekamojoje žmonių kalboje nebuvo bent akivaizdžių atitikmenų, pvz. *garbink tėvišką kalbą* (Szanuy mowę... Oyczystą).<sup>60</sup> Jis vartoja kiek ir naujadarų (paties susidarytų ar iš kitų pasiimtų) naujoms, žmonių kalboj

56. 256: 276 tt.

57. 256: 702—703; 163.

58. 132; 170: 285.

59. 256: 84.

60. 256: 132.

nejprastoms sąvokoms, pvz. *šalis* „puslapis“, *korta* „(popieriaus) lapas“, *protameilis* „filosofas“ (paimti iš K. Sirvydo žodyno).

Poška savo amžininkų buvo vertinamas ir dėl savo lietuvių kalbos darbų, nors pats ir sakėsi, jog, būdamas artojas, neturįs tam mokslo, tėvų kalbą pažįstąs tik iš papratimo, tačiau dirbąs lietuvių kalbai tobulinti.<sup>61</sup> Vilniaus universiteto prof. I. Onacevičius Pošką nurodė rusų filologui P. Kepenui, kuris pasinaudojo Poškos žiniomis savo rašte apie baltų tautų kilmę, kalbą ir literatūrą. Kaip minėta, Poška teikė žinių ir J. Loboikai, Vilniaus universiteto rusų kalbos, literatūros ir istorijos profesoriui. Pošką vertino ir lietuvių veikėjai, kultūrininkai. Silvestras Valiūnas Pošką laikė tėvų kalbos draugu, norinčiu tą kalbą saugoti, išlaikyti rašto pagalba.<sup>62</sup> Jurgis Plioteris (Plateris, 1810—1836) kreipėsi į Pošką patarimų rašyti lietuvių kalbos žodymui ir gramatikai, o Daukantas (1822) vadina Pošką garbingu dainiumi ir „pirmu rašytoju lietuvių kalba“.<sup>63</sup> J. Pabrėža sakėsi (1827), kad Žemaičiuose, be Poškos, beveik nežinąs nė vieno asmens, kuris rūpintųsi lietuvių kalbos tobulinimu. Ir labai trūktinos biografijos poetas J. (P.?) Šimkevičius, emigravęs iš Lietuvos, gyvenęs Danijoje, paskui Karaliaučiuje, vertęsis gydytojo praktika, literatūriniame laiške Poškai kalba apie pastarąjį kaip rašytoją ir rašomosios kalbos mokovą, kuris vedąs į šviesą kalbą „mūsų, žemaičių ir prūsų“.<sup>64</sup>

Poškos lietuvių kalbai skirtas darbas iškeltas ir jo antkapio užrašė. Keliolikai metų praslinkus nuo jo mirties, Poškos sūnėnas Žvingių altarista Juozapas Paškevičius 1843 m. Kaltinėnų kapinėse pastatė paminklą su šitokiu antkapio antrašu (čia pateikiamu pagarsiu išverstu į šiandieninę rašomąją kalbą):

Žinok, ateivi, jog tas kapas yra  
Tikro žemaičio ir garbingo vyro,  
Kurs kalbą mūsų ištaisyti troško,  
O pats vadinos Dionyzas Poška.  
Norint, kaip žmogui, mirti atsitiko,  
Bet šlovė ano ant amžių paliko.<sup>65</sup>

V. Biržiška pateikia kiek skirtingesnį antkapio tekstą.<sup>66</sup>

61. 170: 286 tt.

62. 170: 293; 34: II, 436.

63. 197: XIV, 344.

64. 169: I, 346.

65. 256: 677.

66. 34: II, 235—236.

## JURGIS PABRĖŽA

Vienuolis pranciškonas Jurgis (vienuolyne prisiėmęs ir Ambroziejaus vardą) Pabrėža (1771—1849) bendradarbiavo su lietuviškosios raštijos atstovais (kun. S. Rucevičium, J. K. Gintila, M. Valančium, ypač su S. Daukantu) ir labai rūpinosi rašomąja lietuvių kalba.

Pabrėža rašė pajūriinių žemaičių tarmė. Turėjo susidaręs ir savotišką rašybą, kuri iš to meto vyraujančios daugiau lenkiško pobūdžio rašybos išsiskiria šiomis svarbiomis ypatybėmis: ilgai tariami jo tarmės balsiai žymimi dvigubais rašmenimis (pvz. *waardaa*=tarmiškai *vārdā* „vardai“), trumpas siauras o (atitinkąs bendrinės kalbos u) garsas rašomas ó; bendrinės kalbos dvibalsiai *an*, *en* rašomi *ą*, *ę*.<sup>67</sup>

Pabrėža rūpinosi kalbos dailumu ir grynumu. Bet tokia tėra jo pasaulinio turinio raštų kalba. Visai priešingai jis elgiasi savo tikybinuose raštuose. Pastaruosiuose jis nesilaiko nei savosios rašybos. Šiuose raštuose kalba daug prastesnė, pilna lenkybių (polonizmų). Būdinga, kad viename rankraštyje Pabrėža taiso savo paties dvasinių turinio rankraščio kalbą, paprastai kai kuriuos grynai lietuviškus žodžius, esą žmonėms nesuprantamus, keisdamas lenkybėmis, matyt, taikydamasis prie to meto bažnytinėje kalboje dvasininkų priveistų lenkybių. Tuo būdu, pavyzdžiui, *nuodėmė* turinti būti keičiama geresniu žodžiu, kad ir makaronizmu (svetimybe); *orybė* esąs visai naujas žodis, paprastų žmonių negirdėtas, geriau esą vartoti *vertybė* (plg. K. Sirvydo žodyno *vertybė* „godnošć; dignitas“) arba *vertuma*, bet geriausiai *gadnybė*, o *kalavijas* vos tik mokytiems žemaičiams tesąs pažįstamas; vėl kitur išbraukia *laimingi* ir įrašo *čėslyvi* ir kt.<sup>68</sup>

Pabrėžai, kuris savo pasaulinio turinio rankraščiuose rūpinosi kalbos lietuviškumu, jos kultūra, teko kurtis trūkstamų terminų, naujadarų pirmiausia botanikos (jį jis vadino *augymyste*) sričiai, kurioje jis daugiausia ir uoliausiai rašė. Dalį terminų jis vertė (pvz. *šimtauksė* „*Centaurea*“, *statplaukė* „*Orthotrichum*“), o kitą dalį ir pats sugalvojo, kartais tam panaudodamas mitologinius vardus (pvz. *dievaitis* „*Thymus*“, *vaižgantas* „*Vincetoxicum officinale*“, *galyblapė* „*Tausendblatt*, *Myriophyllum*“, *saulseka* „*Sonnenwende*, *Heliotropium*“ ir kt.). Nemaža Pabrėža pavartoja naujadarų ir savo medicininio pobūdžio rankraščiuose, pvz. *ištraukalai* „*Extracta*“, *antpilsenos verdančios* „*Infusa calida*“.<sup>69</sup>

67. 285.

68. 285.

69. 285.

## SILVESTRAS VALIŪNAS

XIX a. pradžios lituanistiniame sąjūdyje dalyvavo ir Silvestras Valiūnas (1789—1831), valstiečių kilimo pietvakarių žemaitis (dūnininkas), rūpinęsis ir lietuvių kultūrine kalba. Pavardę buvo susilenkinęs į *Valenavyčią* (*Walenowicze, Wallenowicz, Walinowicz...*). Lietuviškąją jos lytį pateikė S. Daukantas. Valiūnas 1812 m. baigė Vyriausiąją kunigų seminariją (prie Vilniaus universiteto), bet kunigu neįsišventino. Valiūno filologinį lavinimąsi rodo ir jo dalyvavimas Grodeko (G. E. Groddeck), Vilniaus universiteto klasikinės filologijos profesoriaus, seminare.

Valiūnas dalyvavo 1812—1813 m. Napoleono žygyje (lietuvių gvardijos būryje), kėlusiąme tautinės laisvės viltis, kai stiprėjo balsai ir už lietuvių tautos bei kalbos teises, nors Lietuvoje tada dar vyravo unijos su Lenkija idėja.<sup>70</sup>

Valiūno pažiūros į lietuvių kalbos žodyną bei lietuvių kalbos kultūrą išskyla jo literatūriniame laiške, rašytame (1826 ar 1816 m.) Poškai, su kuriuo jis palaikė glaudžius santykius.<sup>71</sup> Lietuvių kalbos žodyno iš Poškos laukiąs ne vienas kuris mūsų šalies kampelis, bet visas kraštas. Tą kraštą jis ima gana plačiai, įtraukdamas į jį ir artimiausias lietuvių gentis:

Vezd ant tavęs ne tiktai Viduklės pasaulis,  
Trakai, Telšiai, Vilkmėrgė, rudsermėgis šiaulis,  
Taipgi latviai, prūsai ir užnemuniškiai,  
Norjės tie seniai mūsų nebprigul tėviškei.

Tačiau senovėje ir tų giminių kalba esanti buvusi ta pati mūsų kalba.

Valiūnas pažymi, kad žodyne turėtų būti surašyti visiems lietuviams bei žemaičiams suprantami žodžiai. Nereikią vieno kurio mūsų kampo kalbos laikyti geriausia, neišskiriant ir Poškos proteguojamos Viduklės kalbos. Reikią į žodyną dėti įprastus, iš gyvosios kalbos paimtus žodžius, bet ne naujadarus. O jei bus dedama ir naujai sukurtų žodžių, reikią žiūrėti, kad jie nerėžtų ausies, matyt, kad jie savo daryba nenutoltų nuo gyvosios žmonių kalbos. Turj būti žodyne randami paprasti, grynai lietuviški žodžiai. Reikią vengti svetimybų (tačiau nepritaria besaikiam purizmui), savuosius žodžius skirti nuo svetimųjų:

Ir dėl to rašte savo turi atskirti,  
Kur par tikrą žemaitį žodžiai yr pagirti,  
Kur iš svečių liežuvių pas mus priklydo,  
Jei nenori eit pėdomis Širvydo.

70. 228: 54.

71. 170: 293—295.



Čia, matyt, Valiūno pasisakoma prieš rytiečių tarme pagrįstą K. Sirvydo trikalbį žodyną. O ir paprūšėje tikros kalbos Poška nerasiąs, nes čia iš seno įvisę daug germanizmų (čia, pavyzdžiui, virvę *štrikiu*, o stiprų *štarkiu* vadina).

Laiško pabaigoje Valiūnas pabrėžia, jog žemaičiams (t.y. lietuvybės veikėjams) nereikia kreipti dėmesio į tuos tuščiažodžiautojus, kurie Poškos žodyninio darbo nevertina, bet tik gimtinės vardą teršia:

Mes dėl balso pūstaburnių savo keliu bėkiam  
Ir, jog žemaičiais gimėm, neišsižadėkiam. —

Čia paminėjome tik svarbesnius žemaičių atstovus, branginusius savo gimtąją kalbą, kurie rūpinosi jos išlaikymu, kėlimu ir kultūra. Kai kuriuos kitus bus progos paminėti vėliau. Lietuvių kalbos brangintojų, nors mažiau ir nesudariusių glaudesnės grupės, rados tada ir už žemaičių krašto ribų (Antanas Strazdas ir kt.).

## VILNIAUS UNIVERSITETAS IR LIETUVIŲ KALBA

### VILNIAUS UNIVERSITETO POBŪDIS

Vilniaus universitetas (nuo 1803 m. pavadintas Imperatoriniu Vilniaus universitetu), aukštoji Lietuvos mokykla, veikianti Lietuvos sostinėje, nors iki jos uždarymo (1832), kaip jau ir anksčiau užsiminta, buvo apskritai lenkiškos dvasios institucija, turėjo didelės įtakos Lietuvai, bent per savo studentus lietuvius prisidėjo prie lietuviškosios kultūros kėlimo (su dėmesiu ir lietuvių kalbai).

Vilniaus universitetas pasižymėjo aukštu mokslo lygiu, turėjo gerų profesorių, kurių iš pradžių nemaža buvo pakviestų iš Vakarų Europos, pvz. garsus klasikinės filologijos profesorius G. E. Grodekas. Universitetas palaikė santykius su Vakarų Europos universitetais, jam nebuvo svetima tų kraštų mokslo pažanga ir ten vyravusios idėjos, kuriomis užsikrėsdavo studentų jaunimas, jas skelbė nevienas universiteto profesorius. Universitete reiškėsi ir šviečiamąjo periodo bei demokratinės idėjos. Tai vertė domėtis sunkia baudžiauninkų, valstiečių padėtimi, stiprino supratimą, kad kova su carizmu, pastangos atstatyti nepriklausomą valstybinį gyvenimą be plačiųjų liaudies sluoksnių pagalbos neįmanomos. Moralės principų, tėvynės meilės skiepijimu, pagal išgales krašto švietimu, gerovės kėlimu, kova dėl baudžios panaikinimo ar bent jos sušvelninimo ypač rūpinosi studentų filomatų, filaretų, taip pat vad.

Nenaudėlių (*Szubrawców*) draugijos. Nors tos draugijos buvo lenkų dvasios, bet jos kiek, kad ir netiesiogiai, prisidėjo ir prie lietuviškosios minties ugdymo. Kad ir filomatai bei filaretai neskyrė lietuvio nuo lenko ir pvz. savo 1821 m. išspausdintoje kraštotyros anketoje, šalia kitų Lietuvoje gyvenančių tautų (lenkų, rusų, žydų, vokiečių, čigonų ir kt.), lietuvio vardo visai neminėjo, vis dėlto filaretų rūpinimasis kelti Lietuvos švietimą, gimtojo krašto meilė galėjo lietuvių studentus paveikti dirbti ir lietuvišką tautinį darbą, kaip kad lenkai dirbo savo tautinį darbą. Šios draugijos narys buvo pvz. ir stud. Emerikas Stanevičius, kuris paskelbė (1821—1822) Vilniaus lenkiškoje spaudoje lietuviškų dainų.<sup>72</sup> Taip pat ir Nenaudėlių draugijoje, kuri nors ir pajuokdavo lietuvių patriotų pastangas, kaip Bagužio išvedžiojimus apie senovinę lietuvių raštiją arba ir Poškos Baublį su jo senoviniais rinkiniais, buvo narių, besidominčių lituanistiniais dalykais, kaip Lietuvos istorikas M. Balinskis, lietuvių kalbos katedros reikalų rūpinęsis K. Kantrimas, S. Valiūnas ir kt. Draugijos nariai, pagal jos kodekso reikalavimą, rinkosi slapyvardžius iš lietuvių mitologijos (kaip Vaižgantas, Aušlavis, Perkūnas). Visose studentų organizacijose vyravo patriotinė, nors ir apskritai lenkiška, dvasia bei ryžtas kovoti už nepriklausomos valstybės atstatymą, dėl ko pagaliau ir pats universitetas buvo rusų valdžios uždarytas.

Universiteto lenkiškąją tendenciją palaikė Vilniaus mokslo apygardos globėjas A. J. Čartoriskis ir universiteto vadovybė. Apskritai tos pačios dvasios buvo ir studentijos dauguma; ją sudarė beveik vieni bajorai, kilmės požiūriu daugiausia lietuviai, gudai ir ukrainiečiai, bet jie, ypač nuo Edukacinės komisijos laikų išėję lenkišką mokyklą, buvo tiek kalbos, tiek ir apskritai kultūros požiūriu kone visi sulenkėję.

Lenkų kalba jau nuo XVIII a. galo plinta Vilniaus universitete, ypač kai rektorius (1807—1816) Jonas Sniadeckis ėmė kovoti su lotynų kalbos įtaka (pradedant ir kai kurias paskaitas skaityti lenkiškai) ir vad. lietuviškuoju lenkų kalbos atspalviu, besireiškiančiu iš Lietuvos kilusiuose studentuose.<sup>73</sup> Kai kurie universiteto profesoriai net nekentė lietuvių kalbos, kaip pvz. Leonas Borovskis, poezijos ir retorikos profesorius, vienas lenkų nacionalizmo atstovų, priešingų lietuvių tautinei kultūrai.<sup>74</sup>

Lietuvių tautinės kultūros reikalai nerūpėjo ir atkviestiesiems iš Vak. Europos profesoriams, kurie pirmiausia norėjo ir čia susidaryti laisvas darbo sąlygas, kurios buvo jų gimtajame krašte, ir gauti gerą atlyginimą. O jau griežtai priešinga tiek mokymo laisvei, tiek lietuviškai ar ir lenkiškai kultūrai ir siekimams buvo rusų vyriausybė, kuri Lietuvą laikė iš senovės rusų kraštu ir

72. 197: VI, 261.

73. 381:, II, 94.

74. 190: 109.

kurios politika buvo nukreipta prieš tautinius lietuvių interesus, jų kultūrą ir kalbą, be atodairos siekianti krašto surusینimo.<sup>75</sup>

Tokiomis aplinkybėmis Vilniaus universitete dirbti ką lietuvių tautos, jos kultūros labai vargiai buvo įmanoma. Tačiau ilgainiui galimybių susidarė. Nors universitete buvo kiek ir lietuvių kilmės senesnės kartos (gimusios XVIII a. antrojoje pusėje) profesorių, kaip matematikas Zakarijas Nemčevskis (1766—1820), teologai Andrius Benediktas Klangevičius (Klungis, Klungevičius, 1767—1841) bei Jonas Skydelis (1790—1832) ir rektorius (1816—1822) teisininkas Simonas Malevskis, tačiau jie tautiniame lietuvių judėjime nedalyvavo. Tik Nemčevskis, studijuodamas Paryžiuje, parašė geografo Maltė-Bruno knygai (*Tableau de la Pologne*, 1807) du skyrius apie Lietuvą ir lietuvių kalbą.<sup>76</sup>

Lietuvybės veiklą, lietuvių kalbos darbus ėmė kurstyti jau minėtas XIX a. pradžios daugiausia smulkių žemaičių bajorų lietuviškasis sąjūdis. Tą sąjūdį stiprino ypač po 1820 m. padaugėjimas Vilniaus universitete iš valstiečių kilusių studentų, kurie maža tebuvo paliesti svetimos kultūrinės ir kalbinės įtakos. Šie tad galėjo atsiremti į tautiškai sveikesnį ir platesnį demokratinį lietuvių sluoksnį savo lietuviškoje tautinėje bei kultūrinėje veikloje. Tuos valstiečių kilimo, o taip pat ir bent nuo turtingųjų valstiečių maža kuo tesiskyrusius smulkiuosius žemaičių bajorus dirbti tautinės lietuvių kultūros darbą skatino ir lenkų (bei kitų slavų) tautinė veikla. Kaip matėme, ir D. Poška lenkų kalbos branginamuosius posmus pats vertėsi iš lenkų kalbos ir tiesiai taikė jau lietuvių kalbai. Vilniaus universitete studentus lietuvius turėjo veikti ir paties universiteto susidomėjimas Lietuvos praeitimi, o taip pat Lietuvos kraštu, kad ir statistiniu etnografiniu požiūriu (pavyzdžiui, prof. J. Loboika davė studentams aprašyti kai kurias Lietuvos vietas). Prof. Lelevelis rašė apie lietuvių senovę, kritikavo jau minėtą Bagužio veikalą. Prof. Ignas Onacevičius (1780—1845) skaitė nors ir neprivalomą Lietuvos istorijos kursą, Lietuvos praeitį piešė romantinėmis spalvomis ir turėjo įtakos S. Daukantui, K. Nezabitauskiui ir kitiems. Lietuvos praeitį tyrinėjo ir kitas Vilniaus universiteto profesorius Ignas Danilavičius (1787—1843), Lietuvos teisės istorikas, blaivus mokslininkas, skatinęs būsimuosius Lietuvos istorikus objektyviai metodiškai tyrinėti praeitį, jos faktus.<sup>77</sup>

Tokiomis sąlygomis kai kurie Vilniaus universitete studijavusieji ar dirbusieji lietuviai prisidėjo ir prie lituanistinio darbo, rašydami (nors dažniausiai ir neišspausdintus) žodynus, gramatikas, straipsnius bei literatūrinius laiškus, pakartodami svarbesnius lietuvių kalbos reikalui senesnius leidinius, kurdami lietuviškus terminus ir kt., pvz. jau minėtas Z. Nemčevskis, J. Pabrėža, K. Kantrimas, D. Sutkevičius, S. Valiūnas, S. Daukantas, K. Kasakauskis, J. Čiulda, S. Stanevičius, Kaj. Nezabitauskis, J. Plioteris.

75. 169: I, 307.

76. 211: 152; 381: II, 94 tt.

77. 190: 122—123.

## LIETUVIŲ STUDENTŲ BŪRELIO VEIKLA. NEZABITAUSKIS

Ką tik minėtos aplinkybės lietuviams studentams Vilniaus universitete buvo paskata ir reikštis lietuviškoje kultūrinėje veikloje, kurioje savaime negalėjo būti aplenkta ir lietuvių kalba, jos vartojimas bei kultūrinio apdoravimo klausimas.

Rodos, nebuvo kokios formalios tų lietuvių studentų organizacijos (įstatų ir pan.), bet jų daugiau ar mažiau bendrauta ir kartais sutartinai dirbta lietuviybės labui. Sakoma, kad įvairių tautybių bei sričių studentai, suvažiavę į Vilniaus universitetą, čia lankydavęsi atskirai, nors lenkiška mokykla nemaža buvo prisidėjusi prie tam tikro vienodo jų auklėjimo tipo.<sup>78</sup> Žemaičiai, kurių XIX a. trečiajame dešimtmetyje vien iš Kražių gimnazijos buvo keliasdešimt studentų, nemaža ėjusių ir literatūros bei laisvųjų menų fakultetą, laikęsi atskirai. Žemaičiai bus ir pagrindinę atsparą sudarę lietuviybės bei lietuvių kalbos palaikymo veiklai. Pranas Zatorskis (1800—1849), S. Stanevičiaus kolega raseinietis, taip pat baigęs Kražių gimnaziją, cituodamas kitą žemaitį Kajetoną Nezabitauskį, vėliau rašė: „Lenkų kalbai Lietuvoje plintant, lietuvių kalba buvo pamirštama; dar blogiau, lietuviai ėmė gėdėtis kalbėti Rimgaudų, Mindaugų, Kęstučių kalba. Vieni žemaičiai tai silpnųbei nepasidavė. Pasižymėję savo charakterio tvirtumu ir tikru prisirišimu prie savo sentėvių kalbos ir papročių, neleido kalbai visai žūti. Jie išlaikė savo tėvų, Pabaltijo herulių kalbą... Teisingai tvirtina [Kaj. Nezabitauskis], kad šiandien lietuvių kalba vadinama žemaičių kalba dėl to, jog šioje provincijoje žmonės nenustojo jos vartoję...“<sup>79</sup> Čia Zatorskio lietuviais ir žemaičiais laikomi aukštaičių ir žemaičių bajorai, nes lietuviai valstiečiai juk apskritai nebuvo pametę savo gimtosios kalbos.

Lietuvių studentų tautinį susipratimą, kaip jau užsiminta, žadino ir universitete klausomi dalykai. Per literatūros paskaitas studentai buvo raginami domėtis liaudies kūryba ir ieškoti tautinių literatūros elementų, o per Lietuvos istoriją tyrinėjusius profesorius studentai lietuviai susipažindavo su garsia Lietuvos praeitimi. Be kitų, ir Adomas Mickevičius domėjosi lietuvių liaudies dainomis, kūryba, nors ir tarė Lietuvą jau tesant praeityje. Be to, tautinės veiklos pavyzdį lietuviams juk pakišo ir patys lenkai ar ir kitos tautos. Kaip matėme, T. Čackis teigė (1801), kad niekas neturi pamiršti gimtosios kalbos, kuri esanti tautos nuosavybė, o prof. J. Lelevelis ragino savo studentus pažinti savo krašto istoriją ir kalbą, primindamas, kad tirti kalbą, jos giminystę su kitomis kalbomis dera patiems tautiečiams (1808). Nevienas lietuvis, matydamas lenkus karštai kovojant už savo tautybę ir kultūrą, tarėsi lygia dalia galys ir pats

78. 190: 140, 160.

79. 190: 234—235.

jaustis, net didžiulis esąs sąmoningas lietuvių tautos narys. Taip iš lengvo augo tautinis lietuvių studentų susipratimas, jungęs būrelį žemaičių, pasiekęs šio laikotarpio apogėjų garsiojoje S. Stanevičiaus „Žemaičių šlovėje“ (žr. 185 tt psl.).

Tas lietuvių studentų būrelis aktyviau pasireiškė trečiajame XIX a. dešimtmetyje, ypač jo pradžioje. Imta energingiau studijuoti praeitis, etnografija, rūpintis ir dabartimi — ruošti knygeles žmonėms šviesti, versti didaktinę prozą, rašyti lietuviškus vadovėlius mokyklai. O tam teko pasirūpinti ir pačia kalba — rinkti gyvosios kalbos žodžių lobį ar jo ieškoti senesniuose raštų šaltiniuose, aiškintis bendros kultūrinės lietuvių kalbos kūrimo principus ir kelius, ypač rūpintis ruošti lietuvių kalbos žodynus ir gramatikas.<sup>80</sup>

To būrelio nariai buvo daugiausia smulkieji žemaičių bajorai ir valstiečiai. Jau Leonas Rogalskis (1806—1878), Vilniaus universiteto auklėtinis ir vėliau to universiteto tarybos sekretorius, savo į lenkų kalbą išverstame P. Kepeno veikalė apie lietuvių [baltų] tautų kilmę, kalbą ir literatūrą (1828) pažymėjo, kad veikliausi XIX a. trečiojo dešimtmečio lietuvių spaudos veikėjai buvo Vilniaus universiteto studentai K. Nezabitauskis ir S. Stanevičius, kurie „aktyviai rūpinosi gimtąja kalba“, ir jų dėka lietuviai susilaukė kelių naudingų knygelių, išėjusių 1823—1824 m.<sup>81</sup>

*Kajetonas Nezabitauskis* (1800—1876) buvo uolus to lietuvių studentų būrelio atstovas, mokėsis Žemaičių Kalvarijos mokykloje ir Kauno gimnazijoje, baigęs (1824) Vilniaus universiteto politinių ir moralinių mokslų skyrių. Gimęs iš laisvųjų žemaičių ūkininkų valstiečių Zabičių (Baidotų k., Salantų par.), kaip ir jo brolis Kiprijonas, mokykloje susibajorino pavardę į *Nezabitauskį* (lenk. *Niezabitoski*).<sup>82</sup> Zabičių Salantų par. buvo ir daugiau šeimų. Kajetono tėvas rašėsi jau sulenkintai *Zabitoskiu* (1777 ir 1779 m. lotyniškose metrikose: *Zabitoski*). A. Janulaitis, Vc. Biržiška ir kai kurie kiti vartojo čia *Zabičio* pavardės lytį.<sup>83</sup>

Vilniuje K. Nezabitauskis su užsidegimu stoji į lietuviškąjį kultūros darbą, ėmė reikštis plačiame lietuviškame bare: ruošti populiarias ūkio knygeles, rašto skaitymo vadovėlius, tyrinėti lietuvių kalbą ir Lietuvos praeitį. Pats K. Nezabitauskis rašė savo elementoriuje (Naujas mokslas skaitymo, 1824) apie to meto lituanistinį sąjūdį: „... tame palaimintame dėl mokslo laike atsiranda daugel garbingų vyrų visose šalėse Žemaičių, trokštančių šelpti prigimtą liežuvį ir išliuosuoti aną iš to užmiršimo ir paniekinimo, kuriame lig šiolei buvo“.<sup>84</sup>

80. 190: 57—58.

81. 408: 36.

82. 118.

83. 34: III, 65.

84. 190: 211, 141 tt.

K. Nezabitauskis kartu su Vilniaus universiteto rusų kalbos, literatūros ir istorijos profesorium I. Loboika, skatinusiu lietuvių studentus tyrinėti gimtojo krašto istoriją ir rinkti tautosaką, važinėjo po Žemaičius (1823—1824) lietuvių kalbos tyrinėjimo ir senovinių paminklų apžiūrėjimo tikslu. Savo kalbines pastabas Nezabitauskis užrašė lenkiškoje knygelėje, kuri, rodos, rankraščiu paliko (Uwagi nad początkami gramatycznemi języka litewsko-żmudzkiego), įrašęs motto (matyt, turėdamas galvoje darbštumą lietuvių kalbos naudai): „Jei tokiūse daiktūse bus darbūs,/ Ne po ilgos valandos žemaičiai bus garbūs“. Apie tą knygelę parašęs švelnią kritiką S. Stanevičius, nors, rodos, ne labai ją vertinęs.<sup>85</sup>

K. Nezabitauskiui, kuris savo lietuviškuosius raštus skyrė, žinoma, visiems tautiečiams, turėjo rūpėti tinkamos rašomosios kalbos, bendros visiems lietuviams klausimas. Nors jis rašė savosios tarmės pagrindu, kad griežtai jos ir nesilaikydamas, norėjo įtikti ir kitų tarmių žmonėms. Tai matyti ir iš minėtojo elementoriaus, kur tačiau pasitenkinama pastaba, jungiančia tarmes: „skaitytinę“ (raidę) ū lietuvininkai ir prūsai (t.y. Maž. Lietuvos lietuviai) ištaria o, bet žemaičiai kaip u [=ū] ar ou. Nezabitauskis kalbiniu požiūriu labai vertino M. Daukšą (jo postilę laikė „dideliai reta ir reikalinga knyga“), taip pat ir K. Donelaičių.

Nezabitauskis stengėsi rašomąją kalbą gryninti, atmesdamas, matyt, nereikalingas svetimybes, makaronizmus. Dėl to jis tarė reikiant sekti ne tiek lietuviškais raštais, kuriuose buvo priveista daugybė slavybių, ypač lenkybių, bet remtis labiausiai gyvąja žmonių, liaudies kalba, nes juk liaudžiai pirmiausiai ir jo raštai buvo skiriami. S. Daukantui Nezabitauskis rašė apie savo elementorių, kad stengėsis „kiekvieną žodį rašyti liaudies kalba, arba viską imti iš jos kalbos, atmesdamas pasitaikančias makaronybes, įsimačiusias arba iš lenkų kalbos per ponus, arba pasieniuose per vokiečius ir kitus kaimynus“.<sup>86</sup> D. Poška savo laiške (1824) Kaj. Nezabitauskiui gyrė tą jo elementorių, už kurį priklausanti jam visų tautiečių padėka, nes elementorius, „be pataikavimo kalbant, tikrai puikus: jo stilius, kaip kaimiečiams, visai tinkamas, suprantamas ir į širdį prašnekąs, ir ortografija be jokio priekaišto, ir mūsų kalbos gramatiškumas (*gramatykalność*) labai geras ir pavyzdingas. Tik kai kurių žodžių prononciacija šiek tiek skirtinga nuo vidurio žemaičių tarmės“.<sup>87</sup>

Nezabitauskis rūpinosi ir pats ruošti būtiniausių parankinių lietuvių kalbos, jos norminimo knygų. Ruošė lietuvių kalbos žodyną (*Žodinykas lietuviškai žemaitiškas ir lenkiškai išrožytas*, 1823; nebaigtas rankr.) ir gramatiką (bene vardu „*Gramatyka żmudzko-litewska z uwzględnieniem innych*

85. 118; 190: 213.

86. 190: 173.

87. 256: 544—545.

narzeczy litewskich“; rankr. 1837, pirmoji redakcija 1823). O gal tai jau anksčiau minėta jo užrašų knygelė „Uwagi nad początkami gramatycznymi języka litewsko-żmudzkiego“?<sup>88</sup>

Į amžiaus galą lituanistinėje veikloje Nezabitauskis nebedalyvavo. 1823 m. prasidėjus Vilniaus universiteto studentų persekiojimams už antirusišką veiklą, ankstesniais savo lituanistiniais darbais įtikęs N. P. Rumiancevui (rusų valstybininkui ir mokslininkui, rinkusiam istorinius šaltinius ir tai daryti ir jį skatinusiam) ir jo gerai atestuotas, K. Nezabitauskis persikėlė į Varšuvą, kur tarnavo švietimo ministerijoje bei cenzūros komitete ir kiek reišėsi lenkų literatūroje.<sup>89</sup>

Į lituanistinį Vilniaus universiteto studentų sąjūdį buvo įsijungęs ir jaunas miręs žemaitis švėkšniškis *Jurgis Plioteris* (Plateris, 1810—1836), mokėsis Kražiuose ir Vilniuje, išėjęs Vilniaus universiteto literatūros ir laisvųjų menų fakultetą, vėliau buvęs ir Raseinių apskrities žemaičių bajorų vadu. Artimai draugavo su S. Stanevičium, kuris viename laiške T. Narbutui rašė, kad grafas Jurgis Plioteris, „tik baigęs vaiko metus, nepaprastai pamėgo lietuvių kalbą ir lietuvių tautos istoriją“.<sup>90</sup> J. Plioteris kartu su S. Stanevičium buvo nuvykęs į Karaliaučių, kur susipažino su L. G. Rėza, P. Boleno (Bohlen), J. Faterio (Vater) ir kitų darbais, skirtais lietuvių ir prūsų kalboms.<sup>91</sup>

J. Plioteris buvo užsimojęs sudaryti didelę biblioteką, kur būtų surinkti visi Lietuvos praeitį ir lietuvių kalbą liečią leidiniai, dokumentai bei rankraščiai ir tuo būdu eitų atrama lituanistinėms studijoms. Šiam bibliotekos (kurioje buvo per 3000 veikalų) reikalui ir kitiems savo užsimojimams vykdyti J. Plioteris buvo pasikvietęs į pagalbą S. Stanevičių.

J. Plioteris rankraščiais paliko porą lituanistinių darbų. Viename pateikiama medžiagos lietuvių kalbos bibliografijos istorijai (*Materiały do historyi literatury języka litewskiego*), aprašomi prūsų kalbos paminklai ir knygos apie lietuvių kalbą, pateikiama žinių ir apie autorius, knygų spausdinimo istoriją ir institucijas, kur buvo dėstoma lietuvių kalba. Antrajame rankraštyje (Trumpa žinia apie ta iszdawima lietuwiszks Biblijos Londone), kuris buvo baigtas rašyti Karaliaučiuje, aprašomas S. B. Chilinskio Biblijos lietuviškas vertimas, spausdintas 1660 m. Londone. Pasisakė Plioteris prieš tuos, kurie tarė lietuvius kilus iš slavų bei germanų, atmetė nemoksliškas J. Adelungo ir P. Kepeno teorijas, įrodinėjo, kad lietuvių kalba esanti savarankiška, giminė sanskritui, graikų ir lotynų kalboms.<sup>92</sup>

88. 34: II, 67—68.

89. 34: III, 65—66.

90. 190: 308.

91. 220: III, 873.

92. 220: II, 873.

Uoliai lituanistiniuose darbuose dalyvavo S. Daukantas, prisidėjo ir M. Valančius. Bet daugumas jų darbų parašyti bei išleisti jau po Vilniaus universiteto uždarymo, todėl jų įnašą panagrinėsime vėliau atskirai.

### SIMONAS STANEVIČIUS

Simonas Stanevičius (1799—1848) buvo Vilniaus universiteto studentų lietuviškojo sąjūdžio būrelio įžymiausias ir veikliausias narys. Kilęs iš smulkių žemaičių bajorų, tarmės dūnininkas (iš Kanapėnų k., Viduklės vls.), išėjęs Kražių gimnaziją ir filologijos kandidato laipsniu baigęs (1828) Vilniaus universiteto literatūros ir laisvųjų menų fakultetą, šalia domėjimosi lietuvių tautosaka ir Lietuvos istorija, pasireiškė uoliu lietuvių patriotu ir gimtosios kalbos užtarėju, stiprintoju, susirūpinusiu jos pakėlimu į kultūrinės kalbos pakopą.

Stanevičiaus tautinė ir kalbinė programa bendrais bruožais nusakoma jo „Žemaičių šlovėje“ (1823), kuri yra kartu lyg ir Vilniaus lietuvių studentų būrelio himnas, panašiai kaip tuo metu filomatų ir filaretų himnas buvo A. Mickevičiaus odė jaunystei (Oda do młodości). Joje pakiliu tonu reiškiamas džiaugsmas, matant šaunų Vilniaus miestą su jo moksliniu gyvenimu, pilną gražiai sutarančių žemaičių „gera tėviškei daryti“ ir pataisyti, „ką amžiai pagadino“. Pažymima, kad, nors pasaulis taręs, jog mūsų žemė pražuvo, „kaip užmiršo kalbą savo / Ir užmiršo kuomi buvo“. Bet štai dabar „žemaičių surinkime“ atgijo „garbė tėvų ir liežuvis“, o jų tarpe meilei pražyduš, „prasidžiugo ir lietuvis“ (aukštaitis). Toliau sveikinami Lietuvos didieji kunigaikščiai (Ringaudas, Mindaugas, Algirdas, Kęstutis), džiaugiamasi, kad šviesi saulė užtekėjusi ir kad nusiminęs pasaulis išvydęs, „Kas ten šiaurėj atsitiko, / Lietuvos senos giminės / Pražuvime sveikos liko“.

Ši odė išreiškia pagrindinius Vilniaus universiteto lietuvių studentų būrelio ideologinius dalykus, t.y. rūpinimąsi lietuvių kalbos išlaikymu, žmonių švietimu („gera tėviškei daryti“), lietuvybės tęsinį siejant tiesiai su senaisiais Lietuvos kunigaikščiais, ignoruojant unijinius lietuvių santykius su lenkais. Anot J. Lebedžio „Žemaičių šlovė“ ryškiau negu kiti ano meto kūriniai atspindi lietuvių tautinės sąmonės brendimą.<sup>93</sup> Taigi, kaip ir Vc. Biržiška yra pastebėjęs, lietuvių tautinis atgimimas prasideda ne su „Aušra“, bet bent 60 metų anksčiau.

Nors „Žemaičių šlovėje“ lyg skiriami lietuviai nuo žemaičių, iš tikrųjų Stanevičius aiškiai kėlė lietuvių tautos bendrumo idėją. Tatai alegoriškai pavaizduoja jo „Arklis ir lokio“ pasakėčia (1829), kurioje arklys (simbolizuojąs aukštaičius) ties Nevėžiu (žemaičių ir aukštaičių riba) susitinka mešką (simbolizuojančią žemaičius), kurių tėvai nuo amžių sandaroje gyvenę, o ir



dabar vienokia jiems dalia tekusi — meškai grandinė ant kaklo paliko, o arkliui — pančiai.<sup>94</sup>

Nevienur žemaičio ir aukštaičio terminai Stanevičiui yra kaip ir sinonimai. Tatai matyti kad ir iš Stanevičiaus duoto lietuviško pavadinimo, perspausdinant 1737 metų lotynišką lietuvių kalbos gramatiką: „Trumpas pamokymas kalbos lietuviškos arba žemaitiškos“. Taip pat ir šiam leidiniui paties Stanevičiaus parašytoje prakalboje tą pat matome kad ir iš šio sakinio: „Tai yra priežastis, dėl kurios kalba lietuviška Žemaičiuose taip nupuolė...“ Pagaliau jo žemaičių sampratoj atsispindi ir senosios Žemaičių kunigaikštijos gyventojų sąvoka, kuri taip pat kyšo ir minimojoje prakalboje, teigiant, kad „Knyga nobažnystės“ buvusi „spausta Keidainiuose, miestelėje Žemaičių, metų 1653...“

Stanevičius, savo Vilniaus universiteto studijų metu paskelbęs daugiau raštų negu kiti lietuviai studentai, parodė ir didesnio susirūpinimo tiek apskritai lietuvių kalbos padėtimi, tiek ypač rašomosios, bendros lietuvių kultūrinės kalbos kūrimo bei dorojimo reikalui. Sakoma, kad į savo amžiaus galą, apsigyvenęs Raseiniuose, kur buvo išsikėlęs bajorų maršalka išrinktas Jurgis Plioteris (su kuriuo Stanevičius iš seniau buvo susidraugavęs), bajorų tarpe Stanevičius buvo paskilbęs nesveiko proto žmogumi, nes mat „per išstis naktis skaitė knygas, rašė savo rašinius ir skleidė lietuvių kalbos pamėgimą“.<sup>95</sup>

Stanevičiui, kaip ir nevienam kitam lituanistinio sąjūdžio atstovui, rūpėjo ginti lietuvių kalbos teisę į kultūrinę ir literatūrinę kalbą. Jo pasakėčių (Šešios pasakos Simono Stanevyčios..., 1829) prakalboje dar nepaiškėjęs J. J. Lietuvis tarp kitko sako, jog esą vyrų, kurie, neniekindami savo gimtosios žemaičių kalbos, įrodę, kad „taip gražiai ir dailiai gal žemaitiškoj kalboj ką nors rašyti ir aukštas giesmes ir dainas dainuoti, kaip ir kitose jau išdailintose kalbose“. Pastarasis posakis labai primena S. Daukantą.

Tokios bendrinės kultūrinės kalbos kūrimo paskatai Stanevičius perspausdino nežinomo jėzuito 1737 m. Vilniuje išleistą lotyniškai parašytą lietuvių kalbos gramatiką (Universitas lingvarum Litvaniae), pridėjęs lietuvišką antraštę — „Trumpas pamokymas kalbos lietuviškos arba žemaitiškos“ (Vilniuje, 1829). Paties Stanevičiaus šiam leidiniui parašytoje prakalboje (lietuvių ir lotynų kalbomis) išsakomi bendrinės lietuvių rašomosios kalbos kūrimo, dorojimo principai. Prakalba kartu rodo, kad Stanevičius nemaža yra šiuo klausimu galvojęs, apsityręs. Ši perspausdinta gramatika buvo skirta inteligentams bei besimokančiai jaunomenei.

Stanevičius pakartojo šią gramatiką to meto lietuviškojo sąjūdžio paskatin-tas — sąjūdžio dvasios atmosferoje, kada, paties Stanevičiaus prakalbos žodžiais, „daugumas žemaičių — vieni iš meilės kalbos tėviškės, kiti iš noro

94. 190: 285.

95. 34: III, 57.

viską žinoti — mokosi, skaito ir rašo lietuviškai“. Tos pačios prakalbos žodžiais, šios gramatikos pakartojimo tikslas — viena, pradžiuginti ką tik minėtuosius žemaičių (lietuvių) kalbos brangintojus; antra, ir „kelią pažinimop kalbos pravesti“, o trečiams „pryduoti našumą ir norą ant jos [kalbos] taisymo ir platinimo“.

Toliau šioje prakalboje Stanevičius pareiškia savo nepasitenkinimą ligšiolinės lietuvių rašomosios kalbos (kuri, kaip žinia, buvo beveik vien religiniams reikalams skiriama) pobūdžiu, jos nuosmūkiu. Jis nurodo ir to nuosmūčio pagrindines priežastis: viena, tų knygų autoriams atroda, kad be kokio specialaus pasiruošimo („be jokio pasirūpinimo“) galime gerai mokėti lietuvių kalbą; o antra, jog tokie žmonės maną, kad negali atsirasti nė vieno mokyto žmogaus, „kursai lietuviškus raštus skaityti ir anus peikti arba ginti prasimanytų“. Tokių raštų autoriai rašą taip, kad bent savo avių, kurių išganymu jie rūpinąsi, būtų suprantami. Dėl tos tad priežasties „kalba lietuviška Žemaičiuose, o dar didžiaus Lietuvoje taip nupuolė, jog nė joku puikiu ir išmintingu raštu, nei gražia ir taikia iškalba pasigirti negalime“.

Tad, norint raštų kalbos lygį pakelti, ją kultivuoti, ugdyti jos žodyną — „surasti jos pamestus ir užmirštus žodžius“, tenka kalbos mokytis iš senesniųjų lietuviškų raštų, knygų, kurios „juo senesnės, tuo vertesnės yra“, matyt, dėl turtingesnio jų lietuviškojo žodyno bei dėl to, kad tie raštai mažiau svetimųjų kalbų įtakos tepaveikti. Pirmoj vietoj jis deda Daukšos ir Sirvydo raštus, ypač pirmojo, antroj vietoj — prūsines Lietuvos raštus, o trečioj — kalvinistų raštus (Knygą nebažnystės, Chilinskio Bibliją).

Tačiau lietuvių kalbos gramatikos, išleistos Prūsuoje (Ostermejerio 1791, Milkaus 1800), esančios geresnės negu čia pakartojamoji, o taip pat ir Prūsų Lietuvos raštai gramatinio apdoravimo požiūriu esą žymiai geresni už „maldų arba giesmių knygas, Vilniuje spaudžiamas“. Prūsieniai raštai „prilygsta sodnams, kur medžiai ranka žmogaus po tiesumu ir patogiai susvadinti yra, o šios tolygios yra miškams, par save augantiems, be sargo ir be jokio pridabojimo“.

Susipažinimas su tais įvairiais ir įvairiose vietose išleistais raštais Stanevičiui tėra pradžia norintiems pažinti lietuvių kalbos prigimtį apskritai („visą plotybę ir visotimą apgimimą kalbos lietuviškos“). Tačiau nė vienas minėtųjų raštų negalys būti idealus, „kadangi nė vienas iš jų nėra taip tobulas, kas darbūse žmogaus niekada nerandas, idant visokiam amžiui ir kožno luomo žmonims lietuviškai kalbėti arba rašyti noriantims paveikslu būtų“.

Stanevičius pagaliau išveda, kad jo paminėtos knygos „yra dėl mūsų kaip girios kokios arba medžiai liemeningi, kur kožnas reikalui savo tam tikrą medžiagą rasti ir pagal savo tikslą rūmą suręsti galėsi“.

Taigi, kaip ir pats pažymėjo, šioje prakalboje Stanevičius iškėlė bendresnius sumetimus, teikiančius paskatą kultūrinei lietuvių kalbai kurtis. Nei tarmės, nei gramatinio kanono klausimo specialiai jis nekelia. Tačiau 1737 m. gramatikos pakartojime jis vis dėlto šį tą originale pakeitė: pridėjo daiktavardžių, būdvardžių, dalyvių ir veiksmažodžių dviskaitą, papildė būsimąjo laiko

veikiamosios rūšies dalyvių linksnius (gramatikos autorius pats tebuvo davęs vardininą ir galininą, teigdamas kitų linksnių nesant), kai kur įrašė daugiau linksnių ar kitų formų galūnių (skliaustuose), kartais išnašose pridėjo ir savo pastabų (pvz. kad *mažasis* esąs sudėtas iš *mažas* ir parodomąjo įvardžio *jis*). Taigi ši gramatika Stanevičių ne visai tebuvo patenkinusi, juo labiau, kad jis ir pats minimojoje prakalboje teigė, jog ji neprilygstanti Ostermejerio ir Milkaus gramatikoms. Bet vis dėlto tarė reikiant ją paskelbti (pakartoti), kad žemaičiai galėtų ja pasidžiaugti, kaip savo krašto vaisiumi, ypač kad nė vienas mokslo žmogus nepraleidžiąs nieko, „kas gali jį mokslingesniu padaryti“.

Stanevičius mėgino ir pats kalbinių dalykų ruošti. Sakoma, kad jis rašęs lietuvių kalbos žodyną (lietuviškai lenkišką, ligi raidės *L*, apie 1848 m.) ir lietuvių kalbos gramatiką (apie 1848 m.), bet rankraščiai dingę.<sup>96</sup>

Išreiškęs savo nepasitenkinimą to meto lietuviškų raštų kalbos nuosmūkiu, Stanevičius rūpinosi pakelti ir savo raštų kalbos lygį, kultūrą.

Anuometinių lietuviškų raštų rašybą Stanevičius mėgino pagerinti. Kai kuriuose savo raštuose įvedė kirčiuotųjų skiemenų priegaidės žymėjimą: stumtinę (tvirtapradę) priegaidę žymėjo cirkumflekso ženkle (^, rankraštyje randame -), o tęstinę (tvirtagalę) graviu (ˆ).<sup>97</sup> *l* ir *l̂*, *i* ir *y* skyrė lenkiškosios rašybos pavyzdžiu; rašė dvibalses *ay*, *ey*, *uy* (kaip lenkų rašyboje). Priebalsiai jo rašomi apskritai iš kilmės (morfologiškai), o balsiai — iš garsų.

Kaip matėme, Stanevičius reliatyviai vertino įvairių autorių bei įvairiatarmių lietuviškus raštus, o pats rašė savo paties tarmės (žemaičių dūnininkų, arba raseiniškių) pagrindu, kartais šen bei ten įmaišydamas ir kitų tarmių lyčių, matyt, daugiausia pasisavintų iš įvairiatarmių raštų, pavartodamas retkarčiais ir senovinę kurią formą (pvz. *mumus*, *pažinimop*). Rėmėsi žemaitiškosios tarmės pagrindu greičiausia todėl, kad pats buvo žemaitis ir kad tuo metu daugumas rašytojų rašė žemaitiškai, o įsigalėjusios, vyraujančios kitos tarmės raštų kalboje pačioje Didž. Lietuvoje tada dar nebuvo.<sup>98</sup>

Stanevičiaus eilėraščių (pasakėčių) kalba paprasta, reliatyviai graži, aiškiai atspindinti gyvąją žmonių kalbą (plg. jo „Arklys ir meška“). Jei pasakėčių kalboje lengviau išsiversti liaudies kalbos žodžiais ir posakiais, tai žymiai sunkiau tai padaryti publicistiniame ar mokslo (kad ir populiarizacijos) rašte, kur susiduriama su liaudies kalboje trūkstamomis specialiomis sąvokomis bei trūkstamais joms išreikšti žodžiais (terminais). Bet ir čia matomos Stanevičiaus pastangos vengti vad. makaronizmą, barbarizmą, ieškotis lietuviškų pakaitų. Prireikus kuriai specialiai ar abstrakčiai sąvokai žodžio, jis, matyt, ieškojo senesniuose ar ir jo laikų lietuviškuose raštuose, bene kartais ir pats mėgina kurtis. Pvz. *dainąžymės „natos (gaidos)“*, *visotimą apgimimą kalbos „visuotina*

96. 34: III, 60; 190: 198.

97. 329: 48 tt.

98. 133: 133 tt; 190: 243.

kalbos prigimtį“, *dainų surinkime* „dainų rinkinyje“, *mūsų amžiaus būstime* (*būstyme?*) „mūsų amžiaus būvyje“, *užminimas* „projektas“. Čia *visotimas* (ir *visotimis*) ir *surinkimas* randami K. Sirvydo žodyne (pastarasis žodis ir Daukanto vartojimas), o *būstimas* pažįstamas Daukšos postilėje (reiškia „esenciją arba natūrą“) ir kai kuriose šnektose (*būstymas*, plg. LKŽ, I, 1211). Gal vieną antrą naujadarą naujoms sąvokoms ir pats Stanevičius bus sukūręs, bet jau daug mažiau negu pvz. S. Daukantas. Bene Stanevičiaus sudaryti yra pvz. *nuožygis* „apskritis, pavietas“, *mokslininkas* „mokinys, mokytinis“ (?).

Nors Stanevičius savo raštuose vengė svetimybų, tačiau ne tokių, kurios ne tik lietuviškuose raštuose, bet ir gyvojoje kalboje buvo plačiai paplitusios (dalis jų vėl ir Stanevičiui galėjo neatrodyti skoliniai). Pvz. „Arklio ir meškos“ pasakėčioje, kuri šiaip gerai atspindi svetimybėmis neperkrautą gyvąją žmonių kalbą, randame šiuos skolinius: *čystas, dūmoti (dūmojo), lenciūgas, meška*; kituose jo raštuose: *seklyčia, knyga, prigulėti, svietas, kožnas, cielas, rokundas* ir kt.

Svetimųjų kalbų (pirmiausia slavų) įtakos yra ir Stanevičiaus sintaksinėse konstrukcijose bei žodžių samplaikose, kurios tada jam, kaip ir kitiems lietuviškų raštų autoriams, išėjusiems pirmiausia lenkiškos kultūros mokyklą, galėjo neatrodyti svetimos arba bent būtinai keisti kitomis, grynai lietuviškomis konstrukcijomis. Tuo būdu, ir Stanevičius dažnai vartoja pvz. pažyminį po pažymimojo žodžio (*šlovė žemaičių* „žemaičių šlovė“). Kartais jis vartoja būdvardinę priesagą *-iškas* vietoj daiktavardžio kilmininko (*kalba lietuviška*, plg. lenk. *język litewski*, rus. *litovskij jazyk*). Neretai pasitaiko ir slaviškų prielinksnių konstrukcijų: Dainos žemaičių surinktos ir išduotos *par* [lenk. *przez*] Simoną Stanevyčią; *ant paveikslo* „pavyzdžiui“ (lenk. *na przykład*, rus. *naprimér*); ar svetimų linksnio konstrukcijų (*kalboj lietuviškoj* aprašytų).

Dėl savo kalbinės veiklos Stanevičius buvo vertinamas ir giriamas savo amžininkų. Kaip matėme, L. Rogalskis Stanevičių, taip pat ir Kajetoną Nezabitauskį, laikė veikliausiais autoriais, susirūpinusiais savo gimtąja kalba. Savo lietuvių kalbos gramatikos (*Grammatyka języka žmudzkiego*, 1832) prakalboje Kalikstas Kasakauskis laiko Stanevičių tikrų lietuvių kalbos brangintoju ir mokovu, o istorikas M. Balinskis, gerai pažinęs Stanevičių, gal entuziastiškai atsiliepusio apie Stanevičiaus kūrybą L. Jucevičiaus paveiktas, Stanevičiui skyrė lietuvių rašytojų tarpe žymią vietą dėl jo nuoširdumo ir jautrumo bei „puikaus gimtosios kalbos mokėjimo“.<sup>99</sup>

## LIETUVIŲ KALBOS KATEDROS PROJEKTAS

Lituanistinis sąjūdis, kaip matėme, prasidėjęs maždaug nuo pačios XIX a. pradžios, iš pradžių kurį laiką buvo gana aktyvus. Domėtasi lietuvių kalbos ir

tautos praeitimi, ypač Vilniaus universiteto lietuvių studentų tarpe, anot S. Stanevičiaus, atgijo „garbė tėvų ir liežuvis“. Ruošta pasaulinio turinio lietuviškos knygos bei raštai, nors Vilniaus cenzūros komitetas ir stengėsi jų nepraleisti. Rūpintasi kultūrinės, bendrinės lietuvių kalbos nustatymu bei norminimu; D. Poška siūlė tam reikalui sudaryti atitinkamą komisiją. Kai kuriems to sąjūdžio atstovams (pvz. S. Stanevičiui) buvo žinomi ir L. G. Rėzos raštai, giną lietuvių kalbos teises prieš Prūsijos valdžios bei germanizatorių pastangas ją slopinti.

Šitokioj atmosferoj iškyla sumanymas steigti lietuvių kalbos katedrą Vilniaus universitete. Tokį sumanymą 1822 m. geg. 17 d. (naujuoju stil. 1822.V.29) paruošė Kazimieras Kantrimas (rašėsi Kontrym) ir memorandumo forma įteikė Vilniaus mokslo apygardos globėjui Ad. Čartoriskui.

Pats K. Kantrimas (1772—1836) buvo nuskurdusio Vilniaus krašto dvarininkėlio sūnus (gimęs Vileikos aps.). Nėra aišku, ar Kantrimas mokėjo lietuviškai, nors jo senelis ir kurį laiką jo tėvas (Juozapas Motiejus) turėjo dvarelį Telšių apl. Jomantiškiuose (Helki-Jamantiszki), taigi abu priklausė nestambiams Žemaičių žemvaldžiams bajorams, kurie XVIII a. gale ir XIX a. pirmojoje pusėje dar nebuvo pametę lietuvių kalbos. Kantrimas augo aplinkoje, kur dar tebebuvo gyvas bent istorinės bei kultūrinės DLK tradicijos, besiskiriančios nuo unijinės Lietuvos-Lenkijos valstybės pažiūrų.<sup>100</sup>

K. Kantrimas, rodos, buvo tebaigęs vidurinį mokslą, bet šiaip buvo labai išsilavinęs, gerai mokėjęs prancūzų, vokiečių, rusų ir, žinoma, lenkų kalbas.<sup>101</sup> Jis 1808—1814 m. buvo Vilniaus universiteto sekretorius ir istoriografas, o 1803—1808 m. ir 1814—1825 m. Vilniaus universiteto bibliotekininko padėjėjas adjunkto titulu.<sup>102</sup> K. Kantrimas uoliai ugdė universiteto biblioteką, ruošė projektus universitetui tobulinti. Atsidėjęs dalyvavo ir visuomeniniame gyvenime, buvo „Uolaus lietuvio“ masonų ložės narys, vienas Nenaudėlių (Šubravcų) draugijos steigėjų ir šios draugijos satyrinio laikraščio (Wiadomości Brukowe [Gatvės žinios]) redaktorių, uolus „Dziennik Litewski“ [Lietuvos dienraštis] laikraščio bendradarbis (kurį laiką jį redagavęs) ir kt. Buvo labai populiarus Vilniaus visuomenėje, ypač jaunuomenėje. Dėl jo veiklos filomatuose bei filaretuose ir populiarumo Vilniaus visuomenėje Vilniaus generalgubernatorius 1825 m. Kantrimą ištrėmė iš Vilniaus.

K. Kantrimas savo memorandume stengėsi detaliai paremti lietuvių kalbos katedros steigimo projektą, tai išdėstydamas penkiolikoje punkty.<sup>103</sup> Jis ten pirmiausia pažymi, kad lietuviškai kalbą kaimiečiai didžiausioje lietuviškųjų

<sup>100</sup>. 205.

<sup>101</sup>. 87.

<sup>102</sup>. 220: II, 190.

<sup>103</sup>. 252.

gubernijų dalyje, o taip pat kai kuriose vietose Minsko gubernijoje, žymioje dalyje Prūsų karalystės. Nurodo, kad tose vietose, kur kalbama lietuviškai, ta kalba atliekama dalis pamaldų ir tikibinis pamokymas. Kadangi Lietuvos valstybė XIV a. traukėsi nuo Baltijos iki Juodosios jūros, lietuvių kalba esanti reikalinga nušviesti daugeliui smulkmenų iš senovinės lietuvių, lenkų, prūsų, rusų ir totorių istorijos. Juo labiau, kad jau keli amžiai, kaip lietuvių kalbos katedra gyvuojanti Karaliaučiaus universitete, kur privalą jos mokytis visi dvasininkai, norį gauti klebonijas, arba tie pasauliečiai, kurie ruošiasi policininkais ar kriminaliniais teisėjais, nes ten be lietuvių kalbos mokėjimo nesą galima tų tarnybų ar klebonijų gauti. Dorpatio universitete esą latvių ir estų kalbų lektoratai, nors tomis kalbomis žymiai mažiau žmonių tekalbą negu lietuviškai. Visuomenė jau seniai pageidaujanti lietuvių kalbos mokymo įvedimo į Vilniaus universitetą.

K. Kantrimas siūlo tam lietuvių kalbos mokslui ir lektorių Leoną Uvainį (1753—1828). Leonas Uvainis, D. Poškos draugas, buvo smulkus Raseinių aps. bajoras, mokėsis Kražiuose, o Karaliaučiaus universitete studijavęs graikų ir lotynų kalbas, ilgametis Raseinių aps. pilies teismo raštininkas, gyvenęs kurį laiką ir Vilniuje ir bendradarbiavęs su Vilniaus universiteto profesoriais P. Norvaiša ir Z. Nemčevskiu.<sup>104</sup> Savo siūlyme Kantrimas pažymi, kad Uvainis gerai mokąs lietuvių kalbą, rašąs etimologinį lietuvių kalbos žodyną, taip pat mokąs hebrajų, graikų ir lotynų kalbas, o iš naujųjų — ispanų ir rusų, kiek suprantąs prancūziškai ir vokiškai. Matyt, atsižvelgdamas į bajorų visuomenėje vyraujančią nusistatymą žiūrėti su panieka į lietuvių kalbą, vadintą „liaudine tarpe“, Kantrimas pažymi, kad negalima esą dėstytoju skirti nemokančio gerai lietuviškai, nes tokio dėstytojo mokymas virstų pajuokos ir paniekos dalyku, o pats dėstymas būtų panašus į sodžiuose sakomus lietuviškus pamokslus, kurių valstiečiai dažniausiai nesuprantą. Kantrimas siūlo, kad lietuvių kalbos ir stiliaus pratybos būtų privalomos visiems Vyriausiosios Žemaičių seminarijos klierikams; į jas ateitų ir Vilniaus seminarijos klierikai, taip pat ir kai kurie mokytojų seminarijos kandidatai.

Šį Kantrimo siūlymą Vilniaus universiteto literatūros ir laisvųjų menų fakultetas svarstė nepaprastame posėdyje, 1825.IX.20 sušauktame universiteto statutui peržiūrėti ir papildyti. Posėdžio protokole, be kitko, pasakyta, kad į universiteto mokslo programą siūloma įvesti ir lietuvių kalbą. Protokole pasiremiamas ir kai kuriais Kantrimo argumentais, pvz. kad lietuvių kalba esanti reikalinga dvasininkams; bet apie mokytojus, valdininkus, apie jos reikalingumą mokslo tikslams neužsimenama. Į šį siūlymą atsižvelgta ir 1828.V.15 Vilniaus

104. 211; 228: 138—139; 220: III, 617.

kuratoriaus pasiūstame švietimo ministrui naujojo universiteto statuto projekte.<sup>105</sup>

Taigi buvo pasiryžta į Vilniaus universitetą įvesti ir lietuvių kalbos kursą. Bet įvesti nepavyko, — pats universitetas netrukus (1832) buvo uždarytas.

## VILNIAUS CENZŪROS KOMITETO PRIEŠINIMASIS PASAULIETINIAMS LIETUVIŠKIEMS RAŠTAMS

Rūpinimasis lietuvių kalba, lietuvių tautybe bei apskritai lietuviškoji veikla, kuri ypač XIX a. trečiajame dešimtmetyje aktyviai reikėsi ir sukosi apie jau minėtą Vilniaus universiteto studentų žemaičių būrelį, susilaukė įvairių kliūčių. Viena tokių kliūčių buvo ir Vilniaus cenzūros komitetas, kuris stengėsi nepraleisti lietuviškai rašytų pasaulietinio turinio knygų.

Pagal XIX a. pradžios Rusijos įstatymą knygų ir kitų spaudinių cenzūra buvo pavesta universitetams. Todėl visos Lietuvos spaudinių cenzūra atiteko Vilniaus universitetui. Šis sudarė iš vieny lenkų cenzūros komitetą, kuris iš pradžių griežtai priešinosi įsileisti į savo tarpą atskirą cenzorių lietuviškiems raštams.<sup>106</sup> Tas komitetas rėmė lenkų tautinę bei kultūrinę politiką ir pastangas išlaikyti lenkybę Lietuvoje. Anot Vc. Biržiškos, Vilniaus cenzūros komitetas „sąmoningai ieškojo įvairių priekabių, kad tik nebūtų leista spausdinti pasaulietinių lietuviškų raštų, kurie būtų galėję nukonkuruoti lenkiškuosius“.<sup>107</sup>

Atkaklus priešinimasis tokiems lietuviškiems spaudiniams XIX a. trečiajame dešimtmetyje matyti iš likimo bent kelių lietuviškų rankraščių, įteiktų Vilniaus cenzūros komitetui. Daugiausia su tuo komitetu, o taip pat ir atitinkamomis centrinėmis Rusijos institucijomis susirašinėjo dėl lietuviškų rankraščių spausdinimo, lyg tų rankraščių autorių įgaliotinis, kun. Vincas Valmikas (ar Vilmikas, a. 1778—1836, gimęs Šaukėnų vls., Šiaulių aps.). To laiko aplinkybėmis, norėdamas pridengti savo valstietišką kilmę, įmantriai pasirašinėjęs Vincentu Martinijonu Janavičium iš Valmų Valmusų Valmiku (Wincenty Martinian Janowicz a Walmów Walmusów Walmik), 1817—1826/27 m. gyvenęs Vilniuje, buvęs Vilniaus katedros vikaru ir vėliau vicekantorium, jis energingai bylinėjosi su cenzūra dėl lietuviškų spaudinių leidimo.

Vienas tokių susidūrusių su šia cenzūra autorių buvo Antanas Strazdas, kuris, paveiktas pačių lenkų gimtosios kalbos branginimo lenkų tautybei, sako,

105. 226: 63—64.

106. 41: II, 183; 164.

107. 34: II, 358; 41: II, 183.

bene pirmas kėlęs šūkį — kurti ir lietuvių literatūrą savo gimtąja kalba.<sup>108</sup> Gindamasis nuo bažnytinės ir carinės vyriausybės persekiojimų, A. Strazdas viename savo laiške (1828) Vilniaus vyskupui save vadina „literatūros lietuvių kalba nariu“.<sup>109</sup> 1814 m. savo lėšomis išleidęs pasaulietinių ir religinių giesmių knygėlę (Giesmės svietiškos ir šventos), A. Strazdas 1824 m. mėgino leisti ir antrą platesnį savo poezijos rinkinį. Bet tada jau buvo pagriežtėjusi carinė cenzūra, o taip pat padidėjęs ir lenkų bei lenkiškosios dvasios veikėjų priešinimasis pasaulietinei lietuviškai spaudai, lenkiškosios varžovei Lietuvoje — lietuviškojo žodžio palaikytojai. Todėl Vilniaus cenzūros komitetas nedavė leidimo spausdinti A. Strazdo rankraščiui tariamai „dėl grubių žodžių, geram stiliui priešingų ir neatitinkančių vyriausybės dvasios“ arba ir „dėl nesąmonių kalbos, skonio ir minties atžvilgiu“. Komitetas net rankraščio A. Strazdui negrąžino. Strazdas atkakliai kovojo dėl savo poezijos rinkinio, nurodydamas cenzūros komitetui, kad jis dirbęs „kas yra įgimta ir kraštui naudinga“, o lietuvių kalbos nemoką cenzoriai sauvaliaują ir šį naudingą darbą trukdą.<sup>110</sup> Gindamas savo gimtosios lietuvių kalbos teises, skunde Vilniaus universiteto vadovybei (1824) jis pakartoja lenkų rašytojo F. Dmochovskio porą dvielių, iškeliančių gimtosios kalbos branginimą:

A nadewszystko szanuj mowę twą ojczystą.  
Nie znać języka swego hańbą oczwistą.  
Czytać dawne języki i obce rozumieć,  
Dobrze jest, lecz ojczysty trzeba naprzód umieć.<sup>111</sup>

Ypač ilgai teko V. Valmikui susirašinėti su cenzoriais dėl A. Butkevičiaus lietuvių kalbos gramatikos rankraščio spausdinimo. Dėl to spausdinimo kliūčių bei trukdymų susidarė platesnė byla, kurią iš dokumentų plačiau aprašė A. Kaupuža ir I. Lukšaitė.

Gramatikos autorius Aleksandras Butkevičius (a. 1780—1829), lietuvis, bazilijonų ordino narys, 1815—1818 m. buvo Vilniaus vyskupijos Svierženio seminarijos rektorius. Tikslus jo gramatikos pavadinimas tuo tarpu nežinomas. Prie K. Nezabitauskio elementoriaus (1824) pridėtame lietuviškų knygų sąrašė jį vadinama „Tarmrėda (gramatika) lenkiškai lietuviška“ (rankraštis), o pats A. Butkevičius laiške V. Valmikui (1826) sako, kad beveik visų priimtinausias pavadinimas galėtų būti „Gramatyka sprostowanego Litewskiego Języka“. A.

108. 368: 121.

109. 169: I, 399.

110. 169: I, 402—403.

111. 368: 122. Lietuviškas A. Vengrio vertimas: „O užvis labiausiai kalbą gerbk gimtinę, / Nes josios nemokėti — gėda paskutinė. Gerai, kad svetimas kalbas žinai ir moki, / Bet visų pirma savąją gerai žinoki“.



Butkevičius pažymi, kad jo gramatika nepaprastai reikalinga „žemaičių ir lietuvių apskrityse tiems, kurių ta kalba yra gimtoji, o taip pat parapijų mokiniais bei seminarijų auklėtiniais“.

A. Butkevičiaus gramatikos rankraštis, matyt, paties autoriaus, 1811 m. buvo įteiktas Vilniaus cenzūros komitetui ir buvo gautas leidimas jam spausdinti. Rankraštis pateikti spaudai buvo patikėtas prof. J. Mickevičiui, Adomo Mickevičiaus giminaičiui, universiteto matematikos skyriaus dekanui, kuris, nors nemokėjo lietuviškai, bet pritarė gramatikos spausdinimui, kartu ir didėjančiam Lietuvos šviesuolių domėjimuisi lietuvių kalbos tyrinėjimu. Pritarė ir Vilniaus universiteto matematikos prof. Zacharijas Nemčevskis (1766—1820, gimęs Vainuto vls., mokėsis ir Kražių gimnazijoje), kuris domėjosi ir kalbos klausimais, buvo rašęs apie slavų ir sarmatų kalbų kilmę, suteikęs geografui K. Maltė-Brunui žinių apie lietuvių kalbą, ypač žemaičių tarmę.<sup>112</sup> Jis sako, kad A. Butkevičiaus „žemaitiškai lietuviškos kalbos“ gramatikoje esančios aiškiai ir tiksliai išdėstytos tos kalbos svarbiausios taisyklės, ir ji išspausdinta „būtų naudinga tiems, kurie norėtų tiksliau pažinti žemaičių-lietuvių kalbą, ir tiems, kurie ketintų aprašyti lietuvių tautos pradžią“. Nemčevskis dar pridėjo pageidavimą, kad pagrindinai mokąs „žemaičių-lietuvių“ kalbą autorius parašytų gramatiką ir lenkams, visas pagrindines lietuvių kalbos tarmes palyginęs, „išrinktų iš jų tai, kas gali būti tinkamiausia žmogaus minčiai reikšti“.

Tačiau, mirus prof. J. Mickevičiui (1817), gramatikos rankraštis pasirodė kažkur dingęs. A. Butkevičius tada perrašė gramatiką iš savojo rankraščio antrą kartą, ir jos spausdinimo reikalą pasiėmęs globoti A. Valmikas 1824 m. jos rankraštį iš naujo įteikė Vilniaus cenzūros komitetui, kurio daugumas narių kiek galėdami priešinosi pasaulietinio turinio lietuviškų knygų spausdinimui (pvz. M. Bobrovskis, L. Borovskis, S. Žukovskis, N. Jurgevičius).

Vilniaus cenzūros komitetas, atrodo, terado gramatikos rankraščiui tik vieną priekaištą — kad joje esą keliolika nepadoraus turinio eilučių, paimtų iš kun. Kopčinskio lenkų kalbos gramatikos. Energingai veikdamas, V. Valmikas pagaliau privertė išsisukinėjantį S. Žukovskį duoti leidimą gramatikai spausdinti (1825). Tačiau tas cenzorius, nors ir pasirašęs leidimą, rankraštį subraukė, išmetė jo įžangą ir priedus (sudarančius 6 lankus), ir taip veikalą sudarkė. V. Valmikas tada apskundė švietimo departamentui Vilniaus cenzūros komitetą, kam jis tyčia trukdąs gramatikos spausdinimą, siūlė paskirti „naujus, nešališkus ir mokančius lietuvių žemaičių kalbą cenzorius“, nubausti buvusiuosius cenzorius bei cenzorių Žukovskį, suterliojusį gramatikos rankraštį su priedais ir pan.

Dėl savo gramatikos rankraščio A. Butkevičius, matyt, susirašinėjo ir su koku „Lietuvių-žemaičių kalbos komitetu“, apie kurio susidarymo laiką, sudėtį bei tikslą iš šios gramatikos bylos dokumentų nematyti, ir atsakinėjo j to

112. 211: 152.

komiteto pageidavimus gramatikai. Savo laiške komitetui (1825) A. Butkevičius, be kitko, rašo nevartojąs ne grynai „lietuviškų-žemaitiškų“ žodžių arba nebūtinai reikalingų žodžių, vengdamas padaryti „gėdos lietuvių-žemaičių kalbai“. Toji kalba, kuri, ir ligi šiol trūkdama kai kurių žodžių (kaip matyti iš laiško, specialinėms bei mokslo sąvokoms), lengvai galinti jų susikurti, pvz. vietoj „epoka“ — *tarpymetė* arba *tarpmetė*, vietoj „filosofija“ — *protmyla* arba *protymeilė*, vietoj „diecezija“ — *vyskupija*. Atsakydamas į šio komiteto pageidavimą, kad kai kurie gramatikos lenkiškieji žodžiai būtų tiksliau išversti į „lietuvių-žemaičių kalbą“ (*Litewsko-Żmudzki Język*), autorius, be kitko, sako, kad, viena, tai reikalautų ilgesnio laiko; o antra, kam to bereikią, nes tie žodžiai prieš tai buvę pagirti ir pirmosios cenzūros aprobuoti. Tačiau jis pasiduodąs čia komiteto skoniui ir valiai, jau baigiąs rašyti gramatikos įžanginį žodį ir pradėjęs ruošti gramatikai pritaikytą „lietuvių-žemaičių-lenkų“ kalbų žodyną, kartu lyg ironiškai pastebėdamas — „norėdamas paremti nusilpusius protus, kad suprastų gramatiką, o kartu ir joje esančius tėvų kalbos lietuviškų-žemaitiškų žodžius“. Taip pat tame laiške A. Butkevičius pasisako už išmetimą iš lietuviškų raštų nelietuviškų a, ę rašmenų „šiuo „dvilazdinį“ ė [ė?] vietoj ie (pvz. *dėdė*, *Bitė*).<sup>113</sup>

V. Valmikas, kartu su skundu dėl gramatikos spausdinimo trukdymo, pasiuntė švietimo departamentui (1826) ir šį A. Butkevičiaus pasiaiškinimą. Taip pat pasiuntė keletą kitų priedų: jau anksčiau minėtus prof. J. Mickevičiaus ir Nemčevskio teigiamus dėl gramatikos pasisakymus; gramatiką giriantį Žemaičių vyskupo J. Giedraičio žodį, kad A. Butkevičius esąs pagirtinas siekdamas „aukštesnės nei lig šiol tai kalbai paskirties“; užsiprenumeravusio A. Butkevičiaus gramatiką kun. Juozapo Januškevičiaus teigiamą pasisakymą (gėrėjimąsi gramatikos autoriaus „rūpestingumu savo tautiečiams, kurie seniai laukia nubrėžiant pastovaus kalbėjimo taisyklės“) ir kt.

Pagaliau švietimo ministras Šiškovas paprašė (1828) Vilniaus mokslo apygardos globėją paaiškinti Valmikui, kodėl pastarajam neduodama leidimo gramatikai spausdinti. Vilniaus cenzūros komitetas formaliai aiškinosi, kad minėtajam cenzoriui Žukovskiui gramatikos rankraštį peržiūrėjęs ir iš jo išmetus esą nepadorius pavyzdžius, paimtus iš lenkiškos kun. Kopčinskio gramatikos, 1823 m. buvęs duotas leidimas gramatikai spausdinti, o rankraštis gražintas Valmikui, tačiau pastarasis, nepatenkintas tokiu leidimu, 1825 m. prašęs cenzūrą antrą kartą rankraštį peržiūrėti, bet ligi šiol paties rankraščio nepateikęs. Greičiausia tai buvo Vilniaus cenzūros komiteto išsisukinėjimas, nes vargiai įmanoma, kad Valmikas trejus metus būtų rašęs net centrinėms caro Rusijos įstaigoms skundus dėl neleidimo gramatikos spausdinti, nežinodamas, kad cenzūrai tik rankraščio betruksta.

Tas ilgas susirašinėjimas pagaliau baigėsi tuo, kad drąsiai ir energingai gynęs gramatikos spausdinimo reikalą V. Valmikas įsipyko biurokratinėms caro

įstaigoms, lenkiškos dvasios Vilniaus cenzūros komitetui ir panašios dvasios bažnytinei Lietuvos vyriausybei, ir prievarta jis buvo išsiųstas iš Vilniaus, o gramatikos byla numarinta. Būdinga, kad tiek V. Valmikas, tiek ir A. Strazdas, kuris taip pat kovojo dėl savo lietuviško poezijos leidimo su Vilniaus cenzūros komitetu, susilaukė nemalonės ir represijų iš bažnytinės vyriausybės.

Buvo ir daugiau neleistų spausdinti pasaulietinių lietuviškų veikalų. Vienas jų yra kun. J. (?) Stanevičiaus žemaitiškai parašytas aritmetikos pradžia skirtas vadovėlis, kuris Vilniaus mokyklų direktoriaus Kajetono Krasovskio buvo pasiūstas įvertinti Kražių gimnazijos matematikos mokytojui Antanui Dombrovskuiui (Dąbrowski). Pastarasis, nesidangstydamas tariamomis priežastimis ar cenzūros nuostatais, atvirai iš principo pasisakė prieš šio vadovėlio spausdinimą lietuvių kalba. A. Dombrovskis atsakė, kad mokymosi vadovėlis, parašytas žemaitiškai, žemos kultūros provincijos tarpe, esąs nereikalingas. Tokia kalba rašytas vadovėlis esąs priešingas šios švietimo apygardos planui, priešingas ir kaimiečių norui bei labai, nes kaimiečių vaikai, iš parapinių mokyklų atėję į apskritines mokyklas, neturėsia naudos iš mokomųjų ten dalykų, jei nė kiek nemokėsia lenkiškai. Mokykliniai vadovėliai turį būti rašomi „visuotinai vartojama krašto kalba, garsių autorių išdailinta“ (t.y. lenkų kalba). Po šio iki atsiliepimo vadovėlis nebuvo išspausdintas.<sup>114</sup>

Lietuvių sąjūdžio veikėjai, kovodami su besipriešinančiu pasaulietiniams lietuviškiems spaudiniams cenzūros komitetu, pasirūpino įvesti į tą komitetą šiems raštams cenzūruoti savą žmogų — mokytoją dr. Juozapą Volodzką (1763—1829), gimusį Vainuto vls. Jis, atrodo, susitaręs su kitais Vilniaus lietuvių patriotais (Valmiku, S. Stanevičium ir kt.) ar jų iniciatyva, 1827 m. įteikė Vilniaus cenzūros komitetui prašymą, kad šis jį skirtų specialiu, be atlyginimo cenzorium lietuviškoms knygoms. Nors pats tas komitetas tikino mokyklų globėją, kad toks cenzorius nereikalingas, nes net trys cenzūros komiteto nariai moką lietuviškai, vis dėlto globėjas jį paskyrė komiteto nariu, matyt, ir pats nebuvo patenkintas prolenkiška komiteto veikla. Šias pareigas Volodzkai teteko eiti vienerius metus (1829 m. jis mirė), ir per tą laiką jis spėjo duoti cenzūros leidimą S. Stanevičiaus ir K. Donelaičio pasakėčių rinkiniui (Šešios pasakos Simono Stanevyčios..., 1829). Pažymėtina, kad ir tas cenzūros leidimas, pirmą kartą nuo lietuviškų knygų atsiradimo, buvo parašytas ne lotyniškai (kaip buvo daroma dar XVIII a.) ir ne lenkiškai (kaip daryta XIX a. beveik iki 1863 m. sukilimo), bet lietuviškai. Vilniaus cenzūros komiteto leistoje knygoje tai bus vienintelis toks atvejas. Vėliau tik S. Daukanto knygelėse cenzūros leidimas būdavo įrašomas lietuviškai; tačiau tai buvo atliekama Petrapilyje, bet ne Vilniuje.<sup>115</sup>

114. 190: 91—92; 34: II, 451; 206: 340.

115. 34: II, 282—283.

Po Volodzkos lietuviškų ir kitų knygų cenzūravimas buvo pavestas jau anksčiau A. Butkevičiaus gramatikos bylos metu buvusiam Vilniaus cenzūros komiteto nariu L. Borovskiu.

## SIMONAS DAUKANTAS

Simonas Daukantas (1793—1864) buvo kaip ir to lituanistinio sąjūdžio, kuris sukosi apie Vilniaus universitetą, svarbus tęsėjas ir po to laiko, kai pats universitetas 1832 m. rusų valdžios buvo uždarytas ir lietuviškosios studentų veiklos būrelio nariai buvo išsklaidyti bei išsisklaidė. 1893 m. „Varpas“ rašė: „Sugrąžinti lietuviams tautos vardą — tai buvo Daukanto idealas“ (psl. 161).

Daukanto, pajūrinio žemaičio (gimusio Kalvių k., Skuodo vls.) lietuviškąjį nusistatymą rėmė bei sąlygojo ne tik jo kilimas iš laisvųjų valstiečių, patirta ekonominė ir socialinė priespauda, bet ir lietuvių kultūros bei kalbos niekinimas, slopinimas, kurį jis jautė iš mažumės. Kai jis ėjo mokslą Kalvarijos dominikonų (keturklasėje, šešerių metų) mokykloje, ten mokyklos vadovų buvo draudžiama mokiniams lietuviškai ir tarp savęs šnekėtis. Nors daugumas Kretingos, kaip ir Kalvarijos apylinkių mokinių temokėjo žemaitiškai, bet net pradinių mokyklų vadovams atrodė, jog mokiniai ten turį būti mokomi lenkiškai, nes tokia buvo tada oficiali mokyklų politika.<sup>116</sup> Daukanto lietuviškąjį nusistatymą netiesiogiai ugdė ir Vilniaus universitetas, kur pažangieji profesoriai kreipė studentų dėmesį į gyvųjų tautų gyvenimą, jų praeitį ir liaudinės kūrybos vertę tautų individualybei pažinti. Prie to prisidėjo ir Vak. Europoje prasidėję tautų laisvės, išsivadavimo judėjimai, kai čia, Lietuvoje, savarankiškas tautos gyvenimas buvo užgniaužtas po Lietuvos-Lenkijos padalijimų.

Tad kai kitos tautos, kaip ir lenkai, rūpinosi savosios kultūros bei individualybės ugdymu, Daukantui, kaip nevienam ir kitam, ypač iš lietuvių valstiečių kilusiam šviesuoliui, buvo savaime suprantamas dalykas rūpintis lietuvių tautinės kultūros ir kalbos tausojimu bei ugdymu.

Šakota Daukanto lietuviškoji rašytinė veikla plačiai reišėsi, ypač Lietuvos istorijos, bet taip pat valstiečių švietimo, vadovėlių rašymo, tautosakos, literatūros ir lietuvių kalbos srityse. Visuose jo raštuose vyrauja idėja ugdyti tautinį lietuvių sąmoningumą, ypač valstiečiuose, tam stengiantis parodyti lietuvių tautos didybę praeityje,<sup>117</sup> ugdyti tautinę lietuvių kultūrą, neaplenkiant

116. 56: I, 18.

117. 115.

nei lietuvių kalbos ugdymo, jos kultūros kėlimo. Mokykloms lietuviškus vadovėlius Daukantas ir rašė, norėdamas jais lenkiškuosius pakeisti.<sup>118</sup>

Kad Daukantas domėjosi kalbos dalykais, rodo ir jo biblioteka. Joje Daukantas turėjo (apie 1850 m.), be kitko, Milkaus lietuvių kalbos gramatiką ir žodyną (1800) ir Fr. Kuršaičio lietuvių kalbos tyrinėjimus (Beträge zur Kunde der littauischen Sprache, 1843), P. Boleno (Bohlen) veikalą apie lietuvių ir sanskrito kalbų giminystę, A. F. Poto (Pott) darbą apie prūsų, lietuvių bei slavų kalbas, taip pat jo etimologinius tyrinėjimus, F. Neselmano (G. H. F. Nesselmann) veikalą apie prūsų kalbą, G. F. Stenderio latvių kalbos žodyną; be to, nemaža bendrosios kalbotyros bei klasikinės filologijos veikalų, taip pat keleto naujųjų kalbų gramatikų, žodynų.<sup>119</sup>

Daukantas visą laiką daugiau ar mažiau rūpinosi kalbos klausimais, bet daugiausia jiems atsidėjo po 1840 m. Petrapilyje, o paskui dėl nesveikatos metęs ten tarnybą (1850) ir grįžęs į Lietuvą. 1848.IV.27 laiške rašė T. Narbutui, kad, nebegalėdamas įsigyti reikalingų knygų, nustojęs dirbti istorijos srityje ir buvęs pradėjęs tyrinėti kalbą. Bet ir šis darbas nevyksta, nes turįs tarnauti dviem ponams — atlikinėti tarnybines (valdines) pareigas ir dar užsidirbti duonai bei aprangai, kadangi iš mažos algos (300 rublių) nesą įmanoma prasimaitinti ir apsirengti.<sup>120</sup>

Daukantas buvo bene pirmas lietuvių autorius, kuris visus savo veikalus, skiriamus lietuviams valstiečiams, jų tautinei sąmonei kelti rašė vien lietuviškai. Ir tokį rašymą jis, kaip pats pasisako savo rankraščio „Pasakojimo apie veikalus lietuvių tautos senovėje“ (1850) prakalboje, rėmė, be kitko, noru išlaikyti lietuvių kalbą: „... meilė ir gailesys taip garbingos lietuvių tautos gundino ir skatino mane, vargo pelę, negurti savo ryžimesi jei ne būtinai tobulai lietuvių kalbos reikalus išguldyti, tačiau bent vieną jų dalį dėl užlaikymo pačios jų kalbos parašyti“.<sup>121</sup>

## LIETUVIŲ TAUTOS SĄVOKA IR KALBA

Daukantas, rašydamas apie lietuvių kalbą (neretai ją vadindamas lietuvių ir žemaičių kalba), ir žodį *tauta* jau vartoja šiandienine prasme, nors šalia to, ypač ankstesniuose savo raštuose, vartoja ir žodį *giminė*. Pats žodis *tautà*, kuris yra bendras baltų žodis (plg. lat. *tauta*, pr. šauksmininkas *tauto* „Land“) šių dienų

118. 31: I, 203.

119. 187: 317—318.

120. 56: II, 773.

121. 56: II, 7.

reikšme pažįstamas jau Daukšai. Tik Maž. Lietuvos autorių Ruigio, Milkaus ir Neselmano lietuvių kalbos žodynuose tauta verčiama „Deutschland, Oberland“.<sup>122</sup>

Daukantas savotiškai suprato ir pačių lietuvių tautos sąvoką, ją išplėsdamas visoms baltų kiltims. Jo nuomone, lietuvių tauta, kaip ir kalba, susidariusi žiloje senovėje. Savo „Istorijoje žemaitiškoje“ Daukantas rašo: „Kitą kartą visa tauta, tai yra lietuviai, žemaičiai, prūsai, juodgirėnai, žalgirėnai, latviai, kuršiai, žiemgaliai, tai yra visų tų kraštų gyventojai, lygia dalia visas Žemaičių pajūris, kalbėjo viena lietuvių kalba, ką gali dar šiandien regėti: kaipogi lietuvis, prūsu šiandien vadinamas, supranta žemaitį kalbantį, o žemaitis latvį ir kuršį, kaipogi regi patys save broliais esą...“<sup>123</sup> Panašiai ir „Pasakojime...“ Daukantas sako, jog giriomis apaugusiame krašte lietuvių tauta gyvenusi įvairiais vardais vadinama — lietuviais, žemaičiais, sūdaujais, galindais, estais, jacvingais, heruliais, parusėnais (arba prūsais), latviais, letgaliais, kuršininkais, „vienok visi viena kalba kalbantys, vienus dievaičius, vieną tikybę, arba vierą, turintys“.<sup>124</sup> Tik ilgainiui ta lietuvių kalba suskydusi į šakas dėl svetimųjų kaltės — kryžiuočių ir kalavijuočių užkariavimų, krikščionybės įvedimo, vokiečių bei lenkų įtakos. Vokiečiai, įvesdami krikščionybę, rašydami latviams tikybinės knygas, savotiškai perdirbę žiemgalių ir kuršių kalbą (įmaišydami gudų, lenkų, lybių ir vokiečių kalbų žodžių), o lenkai, rašydami lietuviškai, išskaidę Lietuvos kalbą į šakas — lietuvių, prūsų, žemaičių ir kt.<sup>125</sup>

Daukantas lietuvių kalbą laikė sena, savarankiška kalba, iš visų šiaurės kalbų labiausiai panašia į lotynų ir graikų kalbas, kaip ir abi pastarosios, esą kilusia iš sanskrito. Čia Daukantas pasirėmė ir kai kuriais to meto lyginamosios kalbotyros teiginiais (pvz. vokiečių F. Bopo ir P. Boleno mintimis apie lietuvių kalbos giminybę su sanskritu).

Daukantas kalbą labai glaudžiai sieja su tautybe, pačia lietuvių tautos gyvata. „Darbuose“ (apie 1822 m.) Daukantas sako, kad lietuviai ir žemaičiai, nors netekę laisvės, tebeturį brangiausią savo protėvių palikimą — savo kalbą. Kalba skirianti vieną tautą nuo kitos, „dėl to gi yra visų didžiausia privilegija [privilegija], kurios nė koksai kraugerys negali jam išplėsti, negut vienkartu tiktai su jo gyvyba“.<sup>126</sup> Kalbos vertinimas esąs susijęs su tautos galia: „Skaidriai galima sakyti, jog kalbos derlingumas bei garbė eina su tautos galybe; jei kokia

122. 47: II, 381; 73: 1069.

123. 57: 89.

124. 56: II, 31.

125. 57: 89—90.

126. 56: I, 65.

tauta taps nuogąstis savo apytauoms [kaimyninėms tautoms], jos kalba bus godojama ir giriama, nors jos būdas niekam nederėtų; bet jei pati giminė pavergtą irose tėvainės [griuvėsiuose tėvynės] gulės, iš jos kalbos, nors visų geriausias, pamėtosis kiekvienas aplamis [vėpla, kvailys] ir mulkis. Tą teisybę regime Lietuvos ir Žemaičių tautoje, iš kurios kalbos šiandien ne vien diduomenė, bet ir patys kunigai per savo nežinojimą tyčiojasi, nemindami ant to, jog ta kalba yra ne vien gražiausia, bet dar visų brangiausias palikimas jų bočių prabočių, kurį išmintingos motinos iki šiol nors aplūžusiose trobelėse išlaikė“.<sup>127</sup>

Daukantui rūpėjo *lietuvių kalbos ugdymas*, puoselėjimas, jos kultūros kėlimas. Jau ir dabar lietuvių kalba esanti tinkama kultūros ir civilizacijos gyvenimo funkcijai. Esą ir garsusis filosofas Kantas pasakė: „Lietuvos kalba yra rašytina ne vien idant nuvargusiai tautai akylumo spindulį įžiesti galėtų, bet dar žinotina yra dėl permanymo senovės žodžių, tankiai nusitinkančių įstatymuose vidutinių amžių, kuriuos mokytieji, nežinodami lietuvių kalbos, išguldė įvairiai ir neteisingai“. Dėl to esanti girtina Prūsijos valdžia, kad Karaliaučiuje (universitete) mokoma lietuvių kalbos; nei valdininkai, nei kunigai negalį gauti Prūsijoje tarnybos, nemokėdami lietuvių kalbos.<sup>128</sup> O pati lietuvių kalba kadaise buvusi taip išdailinta, kad ir šiandien „... kas turi proto ir aukso plunksną Homero ar Virgilijaus, tas, sakau, ką norėdamas, tą gali gudriai gudresniai rašyti toj kalboj. Tą teisybę pagirtas dainius Donelaitis darodė savo garbingoj dainėj ‘Metų laikai’ “. <sup>129</sup> Daukantas ir pats įrodąs lietuvių kalbos tinkamumą raštui. „Darbų“ (1822) prakalboje jis sako: „Norėjau vėl mano raštu parodyti neprietieliams Lietuvos ir Žemaičių kalbos, jog kiekvienas norįs gali rašyti lietuviškai, jei turi spēko, lygia dalia kaip ir kita išdailinta jau kalba“.<sup>130</sup>

Daukantui buvo aišku, kad lietuvių kalbos gyvybės išlaikymas priklauso ir nuo tolimesnių pastangų kelti jos kultūrinį lygį, kaip jis sako, ją dailinti — t.y. daryti tobulesnę kultūriniam gyvenimui reikšti. „Darbuose“ jis pažymi, kad lietuviai ir žemaičiai, turėdami savo protėvių brangiausią palikimą kalbą, „idant išplėštų iš nasrų visa ryjančio laiko ir pastatytų šalip kalbų mokyty, turi aną šiandien dailinti“. Be kitko, tuo tikslu Daukantas ruošė ir mokykloms lietuviškus vadovėlius.

127. 57: 91.

128. 57: 91—92.

129. 56 : I, 64.

130. 55: 46.

## TARMĖ IR RAŠTO KALBA

Ugdydamas kalbą, Daukantas neišvengiamai susidūrė su tarmės klausimu lietuviškajam raštui. Jam buvo aišku, kad kultūrinės kalbos vaidmeniui tederą tokia kalba, kuri gali įtikti jei ne visiems įvairiomis tarmėmis kalbantiems lietuviams, tai ji turi būti bent lengviau prieinama įmanomai didžiausiam skaitytojų būriui. Daukanto laiku tokios nusistojusios, visų rašančiųjų priimtos vienos bendrinės lietuvių kalbos, bent Didžiojoje Lietuvoje, dar nebuvo. Daukantas buvo priverstas pats, pagal išgales, spręstis ir tos rašomosios kalbos tarmės klausimą. Savo „Pasakojimo apie veikalus lietuvių tautos senovėje“ prakalboje jis prašo skaitytoją nesirūstinti, kad jis ne skaitytojo tarme rašas, bet ta, kurioje esą daugiau mokančių skaityti, o kitų tarmių skaitytojai galį tą jo raštą, vieną kartą perskaityę, paskui skaityti kiekvienas pagal savo parapijos suoką (tarimą), tad faktiškai „išsiversti“ į skaitytojo paties tarmę.<sup>131</sup> Pagal tą patį principą Daukantas dar 1824 m. („Pedraus“ rankraščio prakalboje) rašė, kad raidę ū reikią tarti o (t.y. uo) arba u (t.y. ū), pagal tai, kurios esi tarmės atstovas — aukštaičių ar žemaičių. Tas principas ir kai kurių kitų autorių buvo tada pripažįstamas, pvz. K. Nezabitausko, K. Kikučio (Kitkevičiaus).<sup>132</sup>

Daukanto raštų kalba iš pradžių rėmėsi pajūrinų žemaičių tarme, nors joje yra ir su šia tarme nesutinkančių duomenų.

Daugiau žemaitiška Daukanto kalba buvo ankstesniuosiuose jo raštuose, kai jis pats mažiau tepažino kitas tarmes, mažiau tebuvo susipažinęs su lietuviškaisiais raštais, skirtingai nuo jo tarmės raštais, ir nebuvo dar rimčiau galvojęs apie savo raštų taikymą kiek galima didesniai įvairiatarmių lietuvių skaičiui. Nuo Daukanto gimtosios tarmės vargu ar skyrėsi jo pirmasis ilgesnis kūrinys „Darbai senųjų lietuvių ir žemaičių“, kaip galima spręsti iš to veikalo išlikusių nuorašų, parašytas dar studento metais (1822). Taip pat ir kituose ankstesniuose jo raštuose išlieka aiškus pajūrinų žemaičių tarminis pagrindas, nors ir su kai kuriomis kitų tarmių priemaišomis.

Vėlesniuose savo raštuose Daukantas ima vis daugiau nusileisti garsyne vakarų aukštaičiams, kad ir be didesnio nuoseklumo, nes jis tos tarmės garsinių santykio dėsnį su savąja, suprantama, gerai ir nepažino.

Pirmiausia Daukantas iš lengvo įsiveda galūninius dvibalsius -ai, -ei (pvz. *tvanai*, *struobriais*; Dauk. rašyba: *twanaj*, *stoubrejs*) vietoj savo tarmės jų vienabalsinių atitikmenų.<sup>133</sup> Tam šių dvibalsių įsivedimui svarbios buvo ypač

131. 132.

132. 132.

133. Daukanto tarmėje galūnėje -ai tevartojamas veiksmoždzių esamojo ir būsimąjo laiko III asmenyje (*gyvenai* „gyvena“, *lauksai* „lauks“), taip pat ir kai kuriais retais kitais atvejais (pvz. *nieksai* „niekas“, *mumsai* „mums“).



šios priežastys: 1. Maž. Lietuvoje leistos lietuvių kalbos gramatikos teikė vakarietiškus dvibalsius (ir pats Daukantas pvz. savo „Prasmoje“ ištisęs paradigmas yra nusižiūrėjęs iš Chr. G. Milkaus 1800 m. lietuvių kalbos gramatikos), o taip pat jie vartojami ir žemaičio S. Stanevičiaus 1737 m. anonimo gramatikos pakartojime (1829) ir Kasakauskio vad. žemaitiškoje gramatikoje (Grammatyka języka Żmudzkiego. Kalbrieda leżuwio Żiamaytiszko, 1832); 2. tikioliniuose raštuose Didž. Lietuvoje ypač nuo XIX a. pradžios linkstama į vakarų aukštaičių tarmę su šiais galūniniais dvibalsiais;<sup>134</sup> 3. vengta žem. vienabalsių vietoj šių dvibalsių ir dėl to, kad tie vienabalsiai, ypač Daukanto rašyboje (jei negelbsti kontekstas) suplaka į vieną lytį bent dvi skirtingas, o dvibalsis jas atskiria (pvz. Daukanto rašybinis vaizdas žodžio *darba* reiškia: a. „darbo“, b. „darbai“, nors kartais šią (b) galūnę, žemaičių tariamą ilgai, jis atskiria, rašydamas dvigubu rašmeniu, pvz. *darbaa*). Ypač pastarasis veiksnys, t.y. kad iš rašto lyties galima būtų skirti žodžio galūnės (galūninės morfemos) funkciją, turėjo daug sverti. Tam skyrimui Daukantas tyčia rinkosi net įvairių tarmių lytis. Tuo būdu pvz. jis, kritikuodamas 1859 m. Lauryno Ivinskio (žemaičio dūnininko) kalendoriaus kalbą, sako, jog Ivinskio lytis *Azijos* tegalinti būti daugiskaitos vardininkas, o vienaskaitos kilmininkas turys būti *Azijos*, nors iš tikrųjų žemaičių tarmėje abu šie linksniai čia tariami vienodai. Tais pačiais sumetimais Daukantas ilgainiui ima dažniausiai vartoti vienaskaitos kilmininko galūnę -o vietoj savo tarmės nekirčiuoto -a; panašiai ir veiksmazodžių būtojo laiko III asmeniui -o. Įsivedęs tuos galūninius dvibalsius dėl tokių sumetimų, Daukantas tačiau neretai vartoja vietoj jų savo tarmės atitikmenis žodžių šaknyje. Dėl to kartais jis susidaro savotiškų hibridinių darinių: žodžio galūnė aukštaitiška vakarietiška, o šaknis žemaitiška ar atvirkščiai (pvz. *wakais* „vaikais“, *Lijtuwej*, *Lietuwe* „lietuviai“, *oužouľaj* „ąžuolai“). Ir A. Baranauskas su K. Jaunium pastebėjo, kad Daukantas nėra šęs gryna savo tarme.<sup>135</sup>

Jau sunkiau Daukantui buvo šaknyje įsivesti vakarietiškuosius *ie*, *uo* dvibalsius (kaip *diena*, *duona*) vietoj iš savo tarmės jo rašomų *ei* (*ij*), *ou*. Tik vėlesniuose jo raštuose jie kartais ir ten pavartojami, nors ir vėl toli gražu ne nuosekliai (kartais čia jam galėjo būti nežinomi vakarietiniai kai kurių žodžių garsiniai atitikmenys).

## KALBOS GRYNINIMAS IR NAUJADARAI

Daukantui tinkama kultūrinei funkcijai lietuvių kalba turėjo būti apvalyta ypač nuo nebūtinų svetimybų ar skolinių. Todėl aiškios svetimos kilmės žodžius jis metė lauk iš savo raštų, nes jam gryna kalba atstovauja tautai,

134. 133: 61 tt, 117 tt.

135. 133: 126.

nesusidursčiusiai iš kitų tautų „nuošlavų“. Savo „Pasakojime...“ jis sako: „Žodžius svetimus, jurštus į mūsų kalbą, išmečiau, o į jų vietą tikrus lietuviškus žodžius pastačiau, kad prašalietis, skaitydamas mūsų knygas, netartų mūsų tautą esančią sąmėžiniu visokių tautų“.<sup>136</sup>

Kovodamas su lenkų ir apskritai kitų kalbų įtaka lietuviams, Daukantas svetimybėms pakeisti ar ir šiaip naujoms sąvokoms pavadinti ieškojo savų žodžių lietuvių gyvojoje kalboje ar ir senesniuose raštuose, neretai ir pats kūrėsi naujadarų. Pastarųjų nemaža jis vartoja skoliniams, svetimybėms pasivaduoti, pvz. *aukuras* „altorius“, *kalétuvė* „kalėjimas“, *karienė* „karžygė“, *karvaida* „karžygys“, *kirptuvė* „kirpykla“ (iš K. Sirvydo), *laikrodis* „dziegorius“, *rūbdarbis* „siuvėjas“, *sukrautuvė* „sandėlis“, *šalaujas* „svetimas, svetimšalis“, *tekūnas* „kurjeris, pasiuntinys“, *vaida* „dvikova“, *vietovė* „miestas“, *virenė* „virtuvė“.

Žinoma, Daukantui daugiausia prireikė kurtis ar iš kitų ieškotis naujadarų įvairioms kultūros ir civilizacijos gyvenimo, mokslo bei technikos sritims, nes jis rašė įvairių mokslo populiarizacijos knygučių. Pvz. *aušrėnai* „aisčiai, baltai“, *bylys* „oratorius“, *daigmokslė* „daržininkystė, sodininkystė“, *karyba* „kariavimas, kariavimo būdas, strategija“, *klausytuvė* „auditorija“, *rykė* „valstybė“ (plg. pr. *rīks* „valstybė“), *sumezgimas* „užuomazga“ (liter. terminas), *teisdayrys* „teisėjas“, *teisrodīs* „advokatas, gynėjas“, *tiesa* „teismas“ (šia reikšme pažįstama ir K. Sirvydo), *tikyba* (plg. ir K. Sirvydo *tikybė* „tikėjimas; wiara, fides“), *ūkė* „ūkis, valstybė“, *valdysta* „valdžia, valstybė“, *vypsonė* „spektaklis“, *žvaizdžionis* „žynys, iš žvaigždžių spėjus ateitį“. Daukantas kūrėsi nemaža ir gramatinių, kalbos mokslo terminų (gal kai ką ir iš kitų pasiėmė): *daiktavardis* „substantivum“, *dauglykis* „daugiskaita“, *gaudė*, *gretbalsė*, *glaudbalsė* „priebalsė“ (visi trys žodžiai), *ilsis* „kablelis“, *kienolinkis* „kilmininkas“, *linkis* „linksnis“, *pryvardė* „prielinksnis“, *veikrodis* „veiksmožodis“).<sup>137</sup>

Nemaža Daukantas susidarė savotiškų žodžių bei jų lyčių, „išetimologizavęs“ kuriuos šiaip neaiškios kilmės žodžius (ar lietuvių kalbos skolinius iš kitų kalbų) bei kai kuriuos tikrinius vardus. Jis čia rėmėsi anuomet daugelio įprastu būdu — paviršutinišku žodžių skambėjimo panašumu; kai kuriuos šiokio etimologizavimo gaumenis Daukantas pasisavino ir iš kitų. Tuo būdu jam pvz. senovėje lietuviai, be kitų vardų, vadinęsi ir *heruliais*, *eruliais* arba *giruliais*. *Liepoja* kilusi iš žodžio *lipti*, nes ten lengvai buvę galima iš jūros į kraštą išlipti (iš tikrųjų to miesto vardas sietinas su *liėpa*, lat. *liēpa*, prūs. *lipe*). Skolinį *seimas* (iš lenkų *sejm*) vadino *sueimu* (:sueiti; plg. ir K. Sirvydo *susiėjimas* „sejm“). Senųjų rašytojų lot. *Sambia* „Semba, Samland“ vardas esąs lietuviškas, kilęs iš žodžio *žemija* (teutonai pradinį *Sambia* garsą ištaria kaip z-).

136. 132.

137. 315: 592—593.

Daukanto vartojami naujadarai yra daugiausia priesaginiai vediniai, rečiau priešdėliniai ir sudurtiniai dariniai. Kadangi Daukanto metu lietuvių kalbos struktūra objektyviu mokslo metodu maža **tebuvo** tirta, daugelis Daukanto naujadarų, suprantama, negalėjo atsiremti į pačios lietuvių kalbos žodžių darybos dėsnius, ir jis daugiau tegalėjo čia vaduotis ribota savo paties kalbine nuojauta. Dalis jo vartojamų naujadarų daugiau ar mažiau atitiko lietuvių kalbos struktūros dėsnius, kai kurie ilgainiui įsigalėjo bendrinėje kalboje, pvz. *būdvardis*, *daiktavardis*, *laikrodis*... Kiti Daukanto vartojami vediniai bent šiandien atrodo mažiau įprasti. Pvz. priesaga *-ėjas* asmenims žymėti jo vartojama ne tik tokiems naujadarams, kurių darybinė funkcija ir šiandien ryški (t.y. iš būtojo kartinio laiko veiksmažodžių, pvz. *reiškėjas* „pasiuntinys, skelbėjas“), bet ir daiktavardiniais vediniais, kurie seniau galėjo būti ir plačiau vartojami, bet kurių funkcija dabar neberyški, pvz. *paskolėjas* „skolintojas“, *talkėjas* „talkininkas“, *tarpėjas* „tarpininkas“, *žymėjas* „valstybės antspaudo saugotojas, kancleris“ (:žymė „antspaudas, herbas“).<sup>138</sup> O priesaga *-inas* nėra būdinga asmenims žymėti tokiuose Daukanto vediniuose, kaip *jūrinas* „jūrininkas“, *žyminas* „valstybės antspaudo saugotojas, kancleris“. Matyt, dėl to jis šiems terminams vartoja kitur ir kitas darybines lytis (*vandeneivis*, *žymėjas*...).

Kai kuriais atvejais naujadarams sudaryti Daukantui vada galėjo eiti ir tais naujadarais keičiamųjų svetimybių sąvokų žymės. Pvz. *vietovė* „miestui“ (skolintam iš gudų *mėsto*) pakeisti greičiausia pavadinta pagal rus. *mesto* „vieta“ (plg. ir lenk. *miejscę* „vieta“). Ir reikšminiam skoliniui *kryžiui* (iš lenk. *krzyż*) pakeisti jo siūlomas naujadaras *skersis*, atrodo, bus atsiradęs ne be lenkiškojo žodžio įtakos. Daukantas sako, kad *skersis* iš tikrųjų reiškias kryžių, kaip tai rodanti *skerskelė* „krzyżowa droga, to jest jedna drugą przecina“.<sup>139</sup>

Kuriai svetimybei pakeisti Daukantas neretai vartoja ne vieną, bet kelis žodžius bei lytis (savo susikurtus naujadarus ar iš kitur paimtus). Pvz. „raidei, literai“ pavadinti jo raštuose randama: *balsė*, *balsinė* (plg. M. Mažvydo *balsinės* „raidės balsiams žymėti“), *rašytinė*, *rodbalsė*. Arba „tėvynę“ vadina *tėvaine* ir *tėvone*, „gyventoją, pilietį“ — *ūkėju* ir *ūkėsu*, net *ūkininku* (mat „valstybę“ jis vadina *ūke*), „virtuvę“ — *virene* ir *virtuvele* ir kt. *Ūkėsas* XIX a. antrojoje pusėje ir XX a. pradžioje buvo kiek bent raštuose pavartojamas. (JAV dar ir XX a. antrojoje pusėje buvo lietuvių draugijų, vadinamų *ūkėšų klubais* „piliečių kl.“).

Daukanto raštuose yra nemaža ir latvybių (leticizmų), nes jis, kaip matėme, latvių iš esmės neskyrė nuo lietuvių tautos, pvz. *jūrmalė* „jūros krantas, paplūdimys“, *licyba* „leidimas, liudijimas, privilegija“, *lopas* „galvijas“, *muižė* „dvaras“. Dalis šiokių žodžių buvo pažįstama ir palatvijo lietuvių tarmėse.

138. 315: 82, 85.

139. 175.

Dėl tarmiųjų žodžių bei jų lyčių, įvairių naujadarų, latvybių ir neretai ilgų, periodinių sakinių vartojimo Daukanto raštų kalba buvo nelengva ypač kitatarmiams skaitytojams tuo metu, kai dar nebuvo nusistojusios vienodos rašomosios kalbos visiems lietuviams. Pats Daukantas sakėsi, kad jis norėjęs kalbėti ir rašyti „gražia lietuvių ir žemaičių kalba“, nors, per 30 metų jam klajojant svetimose tautose, išdilę iš atminties kai kurie tėvų kalbos žodžiai.<sup>140</sup> Jau M. Valančius pažymėjo, kad Daukantas, norėdamas lietuvių kalbą gryninti ir kelti, rašęs rinktine kalba, senovine ir esą jau jo laiku Žemaičiuose nebevertinama; todėl ta jo kalba esanti „skaitytojams labai neskani“.<sup>141</sup> Tikybinių raštų vertėjas į lietuvių kalbą kun. Norbertas Gedgaudas 1860 m. rašė vysk. Valančiui, įrodinėdamas, kaip lietuviška rašto kalba turėtų įtikti žemaičiams ir „lietuviams“ (aukštaičiams), ta proga trumpai atmesdamas Daukanto kelią rašomajai kalbai kurti, nes tas kelias esąs vienašališkas ir konservatyvus, atbulinis.<sup>142</sup> A. Baranauskui nepatiko Daukanto kalba, kam pastarasis rašęs ne kaip žmonės taria ar „tikrieji kalbų mokslai rodžia“, bet kaip jam pačiam regėjosi.<sup>143</sup> Pačiame XIX a. gale J. Jablonskis Daukantą laikė savo gimtosios kalbos (gyvosios ir senovinės) žinovu, nors jo kalba ir esanti nelengva, nes tam atsiliepęs Daukanto gyvenimas svetur (Vrp 1893, psl. 168).

## LIUDVIKAS JUCEVIČIUS

Liudvikas Adomas Jucevičius (1813—1846, gimęs Pakėvio dvare, Vaiguvos par.) rūpinosi lietuvių literatūros ugdymu, rinko ir skelbė lietuvių tautosakos dalykus bei etnografinę medžiagą ir ragino mylėti lietuvių kalbą. Jis buvo vienas uoliųjų to meto lituanistinio sąjūdžio atstovų.

Nors biografų jis laikomas smulkiu bajoru, tačiau vėliau buvo rasta bent kiek duomenų, rodančių, kad jis bene bus kilęs iš valstiečių.<sup>144</sup> Rodos, kad jo pavardė buvo sulenkinta iš *Jucius*.<sup>145</sup> Šeimoje buvo kalbama lenkiškai, tad iš mažens gyvo stipraus lietuvių kalbos jausmo įpročių Jucevičius nepasisavino, nors šiaip iš jaunumės sakosi mėgdavęs klausytis liaudies apsakymų ir

140. 226: 215.

141. 174.

142. 132: 76—77.

143. 18: II, 218.

144. 34: III, 224.

145. 147: 563; 220: I, 702.

padavimų, ilgais žiemos vakarais bėgdavęs į šeimyninę ir, ausis pastatęs, klausydavęsis verpėjų šnektų, sakmių ir dainų.<sup>146</sup>

Jucevičius lietuvių kultūros pagrindiniu kūrėju laikė valstiečius, o ne aukštesnįjį visuomenės luomą, kuris linkstąs ten, kur vėjas pučia. Pastarasis luomas jau kelis kartus pakeitęs savo tautybę, papročius ir galvoseną.<sup>147</sup>

Savo viename iš pagrindinių veikalų, „Lietuvoje“ (Litwa pod względem starożytnych zabytków, obyczajów i zwyczajów, 1846), Jucevičius įsidėjo atskirą skyrelį apie lietuvių kalbą ir literatūrą (spausdintą anksčiau ir kitur). Skyreliui davė būdingą motto (paimtą iš T. Čackio knygos apie lietuvių ir lenkų teises), nusakantį kalbinę tautiečio pareigą: „Kalba yra tautos turtas, ir niekas neprivalo užmiršti, kaip jo tėvai šnekėjo“. To skyrelio tikslas paskatinti tautiečius branginti ir puoselėti lietuvių kalbą, kurti savo literatūrą gimtąja kalba. Jucevičius pabrėžia, kad visos šviesios tautos jau nuo senovės padariusios milžinišką pažangą, tobulindamos savo kalbą. Tiktai Lietuvoje dėl įvairių priežasčių bei nerūpestingumo „šita dvasinės veiklos sritis tebedirvonuoja“. Po Lietuvos susijungimo su Lenkija lietuvių kalba nustojusi būti rūmų kalba, net ir žymios gyventojų dalies kalba. Atvykusiems į Lietuvą tikėjimo skelbti svetimtaučiams, nemokantiems lietuviškai, tą daryti buvo lengviau „lenkiškai, negu patiems mokytis šio krašto kalbos“. Mūsų tautiečiai, norėdami prisitaikyti prie naujos valdžios, pasisavinę tos valdžios papročius ir kalbą. Nors vėliau ir buvę užsidegėlių gaivinti lietuvių kalbą, ypač vėlesniais laikais, tačiau jie nebegalėję paveikti „visos savo krašto visuomenės“.

Jucevičius sakosi nesuprantąs, kodėl lietuvių kalba ligi šiol maža tesusilaukusi gerbėjų, nors ji esanti „tokia harmoninga, tokia taisyklinga ir gramatikos požiūriu tokia tobula“. Remdamasis K. Bagužio mintimis, Jucevičius teigia, kad lietuvių kalba tinkanti poezijai, ta kalba esą galima išreikšti visus sielos sąjūdžius ir jausmus. Jis džiaugiasi, kad Prūsų Lietuvoje pastoriai protestantai pasirūpino išversti lietuviškai Šv. Raštą. Vilhelmo I metu Tilžėje apskrities mokykloje buvęs paskirtas ir specialus lietuvių kalbos mokytojas, o Karaliaučiaus universitetas įsteigęs lietuvių seminarą, iš kurio išėję daugelis mokytų vyrų: Donelaitis, Ruigys, Milkus ir kt. Buvę ne tik protestantų, bet ir katalikų tikėjimo skleidėjų, kurie nusipelnę lietuvių kalbai: vysk. J. A. Giedraitis, kun. Mikalojus Daukša, kun. K. Sirvydas, kurio pamokslių stilius esąs taisyklingas, kalba gryna, be svetimybų. Lietuvių kalbai dirbęs D. Poška, rašęs lietuvių kalbos žodyną, taip pat seniau žodynus rašęs Milkus, Hakas, K. Sirvydas, o gramatikas — Kleinas, Šulcas, Hakas, Ruigys, Milkus, Kasakauskis, jėzuitai jau 1737 m. (Jucevičius klaidingai rašo: 1713 m.) Vilniuje išleidę lotynišką lietuvių kalbos gramatiką (Universitas lingvarum Litvaniae).

146. 147: 57.

147. 169: I, 486.

Baigdamas tą savo skyrelį, Jucevičius ragina sekti savo brolių Prūsijos lietuvių pavyzdžiu ir tobulinti savo kalbą. Remdamasis L. Rėza, jis sutinka, kad liaudį apšviesti galį tik savi rašytojai, vadinasi, rašą gimtąja jos kalba.<sup>148</sup>

1840.III.13 savo laiške J. Kraševskiui Jucevičius rašo, kad geriausiai lietuviškai esą kalbama Upytės apskrityje ir dalyje Žemaičių, o kitose vietose lietuvių kalba esanti sugadinta ir sumaišyta su lenkų ir vokiečių kalbomis. Pavyzdinga gryna kalba rašęs Sirvydas savo pamokslus, Donelaitis savo „Keturis metų laikus“ ir S. Stanevičius savo eiles.

Savo plačiame lenkiškai rašytame veikale „Biografinėse ir literatūrinėse žiniuose apie mokytus žemaičius“ (1841) lietuvių raštijos apžvalgoje Jucevičius vertino lietuviškuosius literatūros kūrinius ir gynė lietuvių kalbos gyvatą. Atsikirdamas svetimtaučiams, — vokiečių mokslininkams ir lenkų poetams, kurie teigė, kad Lietuva jau visa esanti praeityje (kaip J. Kraševskis, jaunasis Ad. Mickevičius ir kt.), — Jucevičius norėjo įrodyti, kad lietuviai turį gerų rašytojų (kaip Donelaitis, Stanevičius, Valiūnas), kurių ir vadinamosios kultūringos tautos nesigėdėtų, o taip pat ir lietuvių kalba esanti gyva. Rašytojų ir mokslininkų pareiga esanti rašyti gimtąja kalba.<sup>149</sup> Jucevičius pastebi, kad maža tesą įžymesnių veikalų, išėjusių į viešumą lietuvių kalba. Bet tuo didesnė esanti jų autoriams garbė, kad jie, nepaisydami visuotinio abejingumo ir nusistatymo prieš gimtąją kalbą ir jos nevertinimą, vieni įstengę nugalėti visas kliūtis ir pakilti aukščiau už miegančius tautiečius.

Nors Jucevičius kone visus savo darbus rašė lenkiškai, bet, kaip sakyta, vertindamas literatūrą lietuvių kalba, paliko ir lietuviškų tekstų, bent vertimų iš lenkų ir rusų literatūros. Kadangi tada nebuvo lietuviškų periodinių leidinių Didž. Lietuvoje, Jucevičius savo laiškuose J. Kraševskiui, su kuriuo draugiškai susirašinėjo, bent porą kartų klausė, ar Kraševskis negalėtų duoti vietos savo redaguojamame „Athenaeum“ įvairybių skyriuje ir jo eilėraščiams lietuvių kalba.<sup>150</sup> Jucevičius tuos savo vertimus rašė, kaip ir S. Stanevičius, žemaičių dūnininkų (raseiniškių) tarme (nors ir ne visai gryna), nes ir pats buvo kilęs iš tos tarmės ploto.

Kadangi, kaip matėme, Jucevičius visai gerai lietuviškai nemokėjo (jam trūko gyvo kalbos jausmo), tai jo vertimuose pasitaiko ir savotiškų, matyt, jo paties nevykusiai susikurtų žodžių bei jų formų, kaip *lojas* „lojimas“, *prakeiktimo* „prakeikimo“, *tolingai* „toli“.

148. 147: 71.

149. 147: 47.

150. 147: 577 tt.

## RUSINIMO KELIU: LOTYNIŠKŲJŲ RAIDŽIŲ DRAUDIMAS

Lietuvos rusinimo pastangos prasidėjo tuojau Lietuvai patekus į Rusijos valstybės sudėtį po Lietuvos-Lenkijos padalijimo ir ilgainiui jos stiprėjo.

Imperatorė Kotryna II dar 1764 m. slaptoje instrukcijoje savo aukštesniesiems valdininkams aiškino, kad Rusijos užkariautosios žemės turinčios būti rusinamos. 1795 m. ji rašė enciklopedininkui Fr. Grimui (Grimm), kad Lietuva visų sričių reikalus iki XVIII a. tvarkiusi rusų kalba ir visi dokumentai būtų rašomi rusiškomis raidėmis, o taip pat ir graikų Bažnyčios nuostatai ten laikyta įstatymu.<sup>151</sup>

Apskritai carinėje Rusijoje ilgainiui buvo susidariusi teorija, kad Didžioji Lietuvos Kunigaikštija iš senovės buvęs rusų kraštas, kur viešpatavusi rusų kalba, jų tikyba ir papročiai. Todėl dabar tenką atstatyti senąją tvarką, kuri ilgainiui buvusi pakeista dėl lenkų įtakos. Pagal oficialią reakcinę rusų valdžios pažiūrą Lietuvoje nebuvo ir lietuvių — tebuvo arba lenkai, arba rusai. Rusinimo politiką stiprino ir XIX a. rusų visuomenėje ėmęs kilti rusiškumo absoliutinimas, paskatintas tuo metu pradėjusio plisti Vak. Europoje tautinio judėjimo. Tas rusiškumo absoliutinimas ilgainiui per romantiškai nudažytą slavofilizmą persiformavo į rusiškąjį panslavizmą ir pagaliau išsikristalizavo į didžiarusių nacionalizmą.<sup>152</sup> Caro Mikalojaus I švietimo ministras S. Uvarovas oficialią Rusijos politiką nusakė trimis žodžiais: pravoslavija, absoliutizmas ir rusiškumas (t.y. rusų nacionalizmas).<sup>153</sup>

Rusinimo pastangos sustiprėjo ypač po 1863 m. sukilimo, kai Lietuvoje diktatorines teises gavęs to sukilimo malšintojas M. Muravjovas (1796—1866), dėl savo žiaurumo pramintas Koriku, buvo pasiryžęs išnaikinti Lietuvoje rusų siekimams besipriešinančių lenkų įtaką ir kraštą visiškai surusinti. Faktiškai jo rusinimo praktika Lietuvoje palietė ne tik sulenkėjusius Lietuvos bajorus ir dvarininkus katalikus, bet ir šiaip lietuvius, nors Muravjovas, norėdamas atsverti dvarininkų bei sulenkėjusių bajorų ir katalikų dvasininkų priešišką Rusijos pastangoms įtaką Lietuvoje, politiniais sumetimais, palaikė prieš juos Lietuvos valstiečius, pastaruosius laisvindamas iš baudžios, teisiškai ir ekonomiškai juos suremdamas.

Kad lietuviai apskritai nebuvo išskiriami iš rusinimo politikos uždavinių, matyti, be kitko, ir iš 1870.II.2 švietimo ministro tarybos protokolo, kuriame

151. 15: 115.

152. 10.

153. 53: I, 131.

išreikšta pažiūra į svetimtaučius: „Visų svetimtaučių, gyvenančių mūsų tėvynės ribose, švietimo tikslas turi būti surusinimas ir suliejimas su rusų tauta“.<sup>154</sup>

## DRAUDIMO SUMANYMAS IR ADMINISTRACINIAI NURODYMAI BEI ĮSAKYMAI

Svarbia rusinimo priemone rusų valdžios laikytas rusiškųjų raidžių (vad. graždankos, rus. *graždanskij šrift*) įvedimas į lietuviškus raštus, draudžiant lig tol juose vartotą tradicinį lietuviškąjį (lotyniškąjį) raidyną. Tai ypač politiniu požiūriu iš dokumentų plačiau yra aprašęs V. Merkys.<sup>155</sup>

Sumanymų įvesti į lietuviškus raštus graždanką buvo jau ir anksčiau, dar prieš 1863 m. Prie šio sumanymo vykdymo ir pradžioje bus prisidėjęs nevienas asmuo.

Rusų mokslininkas slavofilas A. Hilferdingas (1831—1872), norėdamas lietuvius atitraukti nuo lenkų ir patraukti į rusų pusę, siūlė kelti tautinį lietuvių susipratimą, duoti daugiau teisių lietuvių kalbai viešajame gyvenime. Jis įrodinėjo reikalą pritaikyti šiek tiek pakeistą rusų raidyną lietuviškiems raštams leisti mokslo reikalui. Kadangi lietuvių kalbos studijos esančios būtinos ir slavų kalbų mokslui, rusiškomis raidėmis spausdinami lietuviški raštai tas studijas palengvintų rusų filologams. Bet Hilferdingas nesiūlė to raidyno taikyti visiems lietuviškiems raštams, jo primesti administraciniu keliu.<sup>156</sup>

Ta rusiškų rašmenų mintis patiko rusų administracijai, ja apsidžiaugė Lenkų valstybės sekretorius N. Miliutinas, valdančiojo komiteto pirmininkas, kuris ryžosi šią mintį įgyvendinti administracinėmis priemonėmis. Jam pasisiūlė čia padėti lietuviškai kiek mokąs Stanislovas Mikuckis (1814—1890), kilęs iš nusigyvenusių Ščučino par. (Ložmos gub.) bajorų. Jis paprašė savo studentavimo laikų draugą, minėtąjį A. Hilferdingą, rekomenduoti jį Miliutinui, manydamas ta raidynine lietuvių artinimo su rusais idėja padaryti karjerą. Miliutinas apsidžiaugė šia mintimi ir 1864.IV.15(27) savo laiške Muravjovui rekomendavo Mikuckį rusiškųjų raidžių įvedimo į lietuviškuosius raštus reikalui. Pats Miliutinas šiame laiške nusakė ir pagrindinį to įvedimo tikslą Lietuvoje: „rusiškosios raidės pabaigs tai, kas pradėta rusų kardo“ (*rusckija pišmena okončat to, čto načato russkim mečom*).<sup>157</sup>

154. 15: 116.

155. 225; 224.

156. 350: 23.

157. 25: 10.



Atrodo, kad pačiame Vilniuje rusiškųjų raidžių įvedimo į lietuviškuosius raštus svarbiausi sumanytojai buvo Vilniaus švietimo apygardos globėjas I. Kornilovas ir tos apygardos inspektorius V. Kulinas, šio krašto mokyklose dirbęs nuo 1842 m. Kornilovas, Muravjovo bičiulis, savo atsiminimuose aprašęs ir rusiškųjų rašmenų lietuviškuose raštuose dalyką (Ruskoje delo v Severozapadnom kraje, 1901) teigia, kad tas sumanymas pirmiausia kilęs dviejose vietose: Jono Juškevičiaus (Juškos) galvoje Petrapilyje ir Stanislovo Mikuckio Varšuvoje, nors iš paties Kornilovo pasakojimo greičiau atrodo, kad jis pats jau anksčiau turėjo galvoje rusų raidžių įvedimą į lietuviškuosius raštus. Pagal Kornilovą, J. Juškevičius, vienos Petrapilio gimnazijos mokytojas, žemaitis, gimęs Kauno gub., jam, apygardos globėjui, 1864 m. vasario mėn. įteikęs „rusiškai žemaitiškos“ gramatikos rankraštį, kur „žemaičių“ žodžiai buvę parašyti lotyniškais raidėmis. Kadangi daugelis rusų pradedamosios mokyklos mokytojų šių raidžių nepažįstą, jis paprašęs Juškevičių, ar pastarasis negalėtų rusiškosios graždankos pritaikyti lietuvių kalbai. Juškevičius apsiėmęs tai padaryti, ir po keleto dienų jau atnešęs jam parodyti kelis savo gramatikos lapelius su „žemaitiškais“ žodžiais, parašytais rusiškais raidėmis. Ta proga Juškevičius paprašęs jį priimti tarnauti Kauno gubernijoje, pasižadėdamas sudaryti ir išspausdinti savo „rusiškai žemaitišką“ gramatiką ir skaitymų knygą, skiriamą liaudies mokykloms. Kornilovas dėl tų Juškos graždanka rašytų tekstų, matyt, atsiklausė, be kitų, ir V. Kuliną, kuris recenzavo vieną A. Hilferdingo straipsnį apie „lietuvių ir žemaičių“ gentį ir ta proga patarė „lietuviškus arba žemaitiškus“ vadovėlius spausdinti „rusišku civiliniu šriftu“ (graždanka).<sup>158</sup> Kornilovas sakosi kovo mėn. Juškevičiaus sumanymą ir darbą pagyręs, bet pastarajam prašomos vietos Kauno gubernijoje nedavęs, „nes čia kunigavo jo tikras brolis fanatikas lotynininkas [katalikas]“ (t.y. Antanas Juška).<sup>159</sup> Jonas Juška, negavęs prašomosios tarnybos, paskui ir savo gramatikos neišspausdino, nors tam gal buvo ir kitų priežasčių.

S. Mikuckiui 1864 m. balandžio mėn. atvykus į Vilnių, buvo sudaryta komisija, kuri paruošė lietuviškiems raštams *graždankinę perrašą (transkripciją)* ir suredagavo pirmąjį lietuvišką spaudinį rusiškais raidėmis. Į tą komisiją, be Mikuckio, įėjo Joniškėlio pradedamosios mokyklos mokytojas Laurynas Ivinskis, bene ir dar du asmenys: buvęs mokytojas, surusėjęs Lietuvos totorių Jonas Krečinskis, mokėjęs lietuviškai, ir pravoslavų popas, buvęs katalikų kunigas, „žemaitiškų“ knygų cenzorius Antanas Petkevičius.<sup>160</sup>

Iš pradžių lietuviškų raštų reikalui Mikuckio buvo pasiūlytas raidynas, kurio 28 raidės buvo paimtos graždankinės be pakeitimų, o 7 raides stengtasi

158. 225: 26—27.

159. 350: 21—23.

160. 350: 22—25; 225: 33.

pritaikyti lietuvių kalbos garsams (pvz. siūlant raidę *ê* garsui „*é*“; taip pat *û* „*y*“, *ô* „*o*, *uo*, *ua*“, *ѣ* „*ie*, *ij*, *ei*“).<sup>161</sup> Paskui Mikuckio su Ivinskiu, ruošiant spaudai lietuvišką elementorių, šis ankstyvesnysis projektas buvo suprastintas (pvz. atsisakyta *û* ženklų ilgajam „*y*“ ir *ê* rašmens „*é*“ garsui). Taip pat buvo tos komisijos Vilniuje 1864 metais išleistas pirmasis leidinys **Абѣцѣлѣ жемайтискай – литувиска**, kurio graždankinis raidynas netiksliai perdavė lietuvių kalbos garsyną, kartais skirtingų reikšmių žodžius maišė. Pvz. šiame elementoriuje buvo išspausdinta *Греку вера*, kas lietuviui galėjo būti skaitoma *griekų viera* (vietoj *greekų* „*graikų*“),<sup>162</sup> tad išeitų, kad pravoslavų tikyba būtų nuodėminga. Muravjovas įsakė perspausdinti puslapius su „nuodėmingąja“ žodžių samplaika. S. Mikuckiui greitai teko išvykti iš Vilniaus, negavus už savo patarnavimus paaukštinimo.<sup>163</sup>

Vėliau valdžia uždraudė bet kokį graždankos tobulinimą, nutolinimą nuo 1864—1865 m. valdiniuose leidiniuose vartojamo raidyno.<sup>164</sup>

Uoliai rūpindamasis Lietuvos rusinimu, Muravjovas 1864.V.14 rašė carui apie reikalą uždrausti lietuviškuose raštuose lotyniškąsias raides ir tą pat mėnesį Vilniuje sudarytam cenzūros komitetui įsakė neleisti spausdinti lietuviškų knygų vad. „lotyniškai lenkiška abėcėle“. Netrukus Muravjovas įteikė carui savo veiklos programą, kurioje teigė, kad lietuviškos maldaknygės, lietuviški vadovėliai, elementoriai turėtų būti spausdinami tik rusiškomis raidėmis. Tą programą bei rusinimo priemones patvirtino ir Šiaurės vakarų krašto komitetas (tuoj po 1863 m. sukilimo numalšinimo sudarytas Petrapilyje iš aukštų caro dignitorių), kartu 1864.V.19 oficialiai pripažinęs, kad Lietuva esanti nuo seno rusiškas ir pravoslaviškas kraštas.<sup>165</sup>

Tačiau oficialų rusiškųjų rašmenų įvedimo į lietuviškus raštus įsakymą raštu tęspėjo išleisti Muravjovo įpėdinis Vilniaus generalgubernatorius Konstantinas Kaufmanas, paliepęs visuomet ir be išsisukinėjimo vykdyti ankstesnį žodinį Muravjovo nurodymą, o taip pat Vilniaus švietimo apygardai pasirūpinti išleisti liaudžiai kiek galima daugiau knygų ir vadovėlių, „rašytų lietuviškai ir žemaitiškai, bet rusų rašmenimis“.<sup>166</sup> Jis savo 1865.IX.6 įsakyme pažymi, kad

161. 225: 31.

162. Plg. tos pat knygelės žodžių samplaiką *Греку атлейдима* „griekų atleidimą“, nors knygutėje ir stengtasi skirti lietuvių garsmenį /e/ (jį rašant e) nuo liet. /ie/, pastarajam vartojant **ѣ** rašmenį.

163. 197: XVIII, 448.

164. 225: 105.

165. 53: I, 222.

166. 15: 126.

rusiškojo raidyno „istorinių ir valstybinių teisių“ šiame krašte atnaujinimas esąs pirmas žingsnis į Rusijos tikslus tame krašte. Įsakyme, išsiuntinėtame generalgubernatoriaus žinioje esantiems Vilniaus, Gardino, Kauno, Minsko, Vitebsko ir Mogiliavo gubernatoriams, liepiama: 1. uždrausti visų spaustuvių, litografijų ir cinkografijų laikytojams spausdinti savo įmonėse lotyniškai lenkiškais raidėmis bet kokius lietuviškus ir žemaitiškus leidinius; 2. visais gubernatorių galioje esančiais būdais uždrausti minėtųjų tarmių leidinius lotyniškai lietuviškais raidėmis įvežti, pardavinėti ir vienokiais ar kitokiais būdais juos platinti. Spaustuvės, matyt, dar ir po to ką spausdino uždraustaisiais rašmenimis, todėl Kaufmanas netrukus dar ir kitu raštu tiems gubernatoriams įsakė uždrausti spaustuvėms turėti lenkiškus rašmenis, o spaustuvių formas, kurias liejyklos turi lenkiškiems rašmenims lieti, paliepti sunaikinti.<sup>167</sup>

Kaufmanas taip pat įsakė ir pavardes įvairiuose dokumentuose pasirašinėti tik rusiškais raidėmis.<sup>168</sup>

Generalgubernatorius Kaufmanas pasirūpino, kad tas lotyniškųjų raidžių draudimas galiotų ne tik Lietuvoje, bet būtų išplėstas į visą Rusijos teritoriją, nes kitaip knygas lotyniškais raidėmis būtų buvę galima spausdinti už Vilniaus generalgubernatoriaus valdomo ploto ribų. Vidaus reikalų ministras P. Valujevas 1865.IX.23 tokį potvarkį (Nr. 141) ir išleido, apskritai pakartodamas Kaufmano įsakymo turinį. Valujevo pastangomis buvo gautas žodinis caro sutikimas, kad draudimas būtų privalomas ir visiems valdžios leidiniams, nes pvz. mokslo įstaigos šiuo požiūriu vidaus reikalų ministerijai nepriklausė.

Administracija toliau griežtino graždankos vartojimą. Kai mokslų akademija išleido K. Donelaičio raštus (1865), caras 1866.I.30 žodžiu paliepė, kad valdžios lėšomis leidžiami raštai tegali būti spausdinami rusiškais raidėmis. Pagaliau Vilniaus generalgubernatoriaus raštinė, gavusi aukštesnių valdžios įstaigų sutikimą, 1872 m. uždraudė spausdinti bei įvežti lietuviškus spaudinius ir gotinėmis raidėmis, nes mat Lietuvos evangelikai, šalia lotyniškų, vartojo knygas ir gotinėmis raidėmis. Uždraudime, be kitko, priminta, kad ankstesnysis (1865) įsakymas lietuviškus raštus tesuspausdinti rusiškais raidėmis turėjęs tikslą lietuvius „labiau suartinti su rusais“ (BBK, VI, 173).

## **GREITAI SUSIZGRIBTA DRAUDIMUI PRIEŠINTIS**

Iš pradžių lietuvių šviesuolių tarpe nebuvo aiškaus ir vienodo nusistatymo dėl rusiškųjų raidžių vartojimo lietuviškuose raštuose. Dar XIX a. šeštajame dešimtmetyje prof. A. Ugenskis, nusistatęs prieš lietuvių lenkinimą, pasisakė už „slavų alfabeto“ vartojimą savo rašomam lietuvių kalbos žodynui. Kaip

167. 15: 127—128.

168. 53: I, 106.

matėme, L. Ivinskis, turbūt palieptas, dalyvavo valdinėje graždankos komisijoje, bet netrukus iš ten buvo atleistas, nes jis pasirodė Vilniaus švietimo apygardos pareigūnams nepatikimas.<sup>169</sup> Ir J. Juška, nors ir neišspausdino Kornilovo siūloma graždanka savo lietuvių kalbos gramatikos ir skaitinių knygos, vis dėlto, anot J. Bodueno de Kurtenės (Baudouin de Courtenay), terorizuojamas<sup>170</sup> pateikė mažą, akademijos išleistą, 33 lietuviškų dainų rinkinį (1867), panaudodamas 24 grynai graždankines raides, o 12 kitų jo savotiškai perdirbtų, su diakritiniais (pridėtiniais) ženklais. Buvo ir daugiau inteligentų lietuvių, kurie, daugiausia pragyvenimo bei tarnybos sąlygų verčiami, vienu kitu atveju vartojo graždanką lietuviškiems raštams.

Caro administracijai ir Lietuvos rusintojams atrodė, kad rusiškąsias raides įvesti į lietuviškus raštus būsią nesunku, ypač kad, jų nuomone, lietuvių literatūra tesusidedanti iš elementoriaus, kalendoriaus ir maldaknygės. Tačiau lietuviai netrukus susizgribo, kad tradicinio lietuvių (lotyniško) raidyno keitimu rusų vyriausybė pirmiausia siekia ne lietuvių švietimo, todėl tam tolydžio vis labiau ėmė priešintis, kol po 40 metų kovos (1864—1904) spauda tradiciniu raidynu buvo laimėta.

Graždanka spausdinamos knygos buvo Lietuvoje platinamos per pradinių mokyklų mokytojus, policiją ir kitus vietos administracijos atstovus. Bet lietuviai jų kone visuotinai kratėsi, jas net degino. Matydama skaitytojus graždankinių lietuviškų tikybinių katalikų knygų nepriimant, Vilniaus švietimo apygarda jų leidimą sustabdė apskritai nuo 1870 m.<sup>171</sup> Vc. Biržiškos teigimu, rusiškais rašmenimis lietuviškų knygų bei knygelėlių, beveik vien rusų administracijos pastangomis išspausdintų, per visą spaudos draudimo laikotarpį teisėjo apie 60, kurių devynios buvo išspausdintos dar prieš spaudos draudimą paskelbiant, o privačių leidėjų bene tik dvi tebuvo išleistos.<sup>172</sup>

Pirmiausia neigiamai prieš rusiškąsias raides nusistatė lietuviai valstiečiai, liaudis labiausiai dėl to, kad ji tų rusiškų kirvukų nemokėjo skaityti.<sup>173</sup> Mat 1850—1863 m. vysk. Valančiaus suorganizuotose Žemaičių vyskupijos mokyklose, o taip pat Užnemunės ir lietuviškosios Vilniaus vyskupijos dalies mokyklose vaikai nebuvo mokomi rusų kalbos. O antra, lietuviai katalikai matė gresiantį jų tikybai pravoslavijos pavojų.

169. 225: 48.

170. 25.

171. 225: 91.

172. 41: II, 91; 15: 343.

173. 41: II, 191.

## LIETUVIŠKŲJŲ RAŠTŲ GABENIMAS IŠ PRŪSŲ. KNYGNĖŠIAI BEI KNYGŲ PLATINTOJAI

Lietuvių kova dėl lotyniškųjų raidžių buvo varoma legaliais ir nelegaliais, rusų valdžios persekiojamais būdais. Toje kovoje ilgainiui ėmė dalyvauti ir didesni ar dažniausiai mažesni organizuoti būreliai. Juos paprastai sudarydavo šviesuoliai, studentai, moksleiviai, ilgainiui į tuos būrelius įsitraukė ir daugiau valstiečių.

Lietuvių liaudies nusistatymą prieš rusiškąsias raides pastebėjęs ir matydamas rusų valdžią atvirai brukant lietuviams pravoslaviją, vysk. M. Valančius pirmas suorganizavo lietuviškų knygų spausdinimą (lotyniškomis raidėmis) Prūsijoje (Maž. Lietuvoje), kur jau 1867—1869 m. jis išspausdino savo parašytų (bet savo pavarde nepasirašytų) populiarių tikibinių politinių knygelių. Tos knygelės jo paties rūpesčiu sudarytos organizacijos slaptai buvo gabenamos per sieną į Didž. Lietuvą ir čia plačiai paskleistos. Šiam lietuviškosios spaudos reikalui Valančius stengėsi pasirinkti jaunesnius (kilusius iš valstiečių ir smulkių bajorų) kunigus, nepriešingus ir lietuviškajam darbui. Vitaliui Dembskiui, 1863 m. sukilimo dalyvio Vladislavo Dembskio pusbroliui, paskirtam į Tryškius diakonu, turėjusiam ten ir mokytojauti pradinėje mokykloje, M. Valančius įteikė 18 egz. lietuviško elementoriaus ir pasakė: „Tu paskirtas į mokyklą, kurioje moko žemaitiško rašto rusiškomis raidėmis, štai duodu tau elementorius, išdalyk ir išparduok vaikams, kad jie nepamirštų tų raidžių, kuriomis buvo spausdintos jų tėvų knygos“.<sup>174</sup>

Ta Valančiaus organizacija, veikusi 1867—1870 m., buvo rusų administracijos, bendradarbiaujančios su Prūsijos policija, išnaikinta ir likviduota, administraciniu būdu nubaudus 17 asmenų (kun. Antaną Brundzą, Praną Stropų, Motiejų Kaziliauską ir 7 valstiečius), dalį jų ištrėmus į Archangelsko, Tobolsko ir Viatkos gubernijas, nors Valančiaus veikla draudžiamajai spaudai platinti ir nebuvo galutinai sužlugdyta.<sup>175</sup>

Aukščiau minėtosios Valančiaus knygelės, anot Vc. Biržiškos, iš karto nulėmė visą spaudos draudimo likimą, atitraukdamos čia nuo bendradarbiavimo su rusų valdžia ir tuos lietuvius, kurie iš pradžių dar svyravo. Vienoje tų knygelių (Vargai Bažnyčios Katalikų) Valančius kalba ir apie spaudos draudimą, ragina nuo žandarų slėpti „Aukso altorius“, o žmonėms kišamas rusiškomis raidėmis lietuviškas knygas deginti, nes jos esančios „pagadintos daiktuose vėros“.

Ilgainiui susidarė Lietuvoje daugokai įvairių būrelių tiek draudžiamajai lietuviškai spaudai gabenti, platinti, tiek ir apskritai kovoti su rusų priespauda, ginti lietuvių, jos kultūrą, kalbą, šviestis.

174. 224: 75.

175. 224: 83; 53: 1, 232.

Suvalkijoje katalikiškos spaudos platinimą bei gabenimą plačiai suorganizavo kun. Martynas Sideravičius (1829—1907),<sup>176</sup> nuo 1873 m. Sudargo klebonas, Valančiaus įšventintas kunigu, nes paties Valančiaus spaudos organizacinė veikla tesiribojo Kauno gubernija. Sideravičius ir pats vertė knygų iš lenkų kalbos, turėjo pagalbininkų kalbai prižiūrėti, perrašinėtojų (žinomiausi jų Juozas Antanavičius ir Serafinas Kušeliauskas). S. Kušeliauskas, kilęs iš Šiaulių miesto bajorų, paruošė keliolika lietuviškų knygų, pats paskyrė 2000 rublių lietuviškoms knygoms Prūsijoje leisti.<sup>177</sup>

Aušrai“ paskleisti buvo ieškoma ir prenumeratorių, kurių Suvalkijoje Marijampolės mokytojai Petras Kriaučiūnas ir Petras Arminas surado 120.<sup>178</sup>

Reikšmingą vaidmenį knygų, spaudinių platinime suvaidino 1883—1884 m. Garšvių k., Panevėžio aps. susidariusi organizacija, norėjusi aptarnauti aukštaitinę Kauno gub. dalį. Jai priklausė „knygų ir knygnešių karalius“ Jurgis Bielinis (Bieliakas, 1846—1918) su būreliu kitų bendradarbių. Tai buvo kaimiečių organizacija, kreipusi dėmesį į valstiečių švietimą, gabenusi daugiausia pasaulietinę lietuvišką spaudą. 1895—1896 m. daugelis Garšvių organizacijai priklausiusių žmonių buvo policijos suimta ir ištremta. Tačiau vyriausiam tos grupės knygnešiu J. Bielinui jau kelintą kartą pavykus pasprukti iš policijos nagų, o taip pat padedant kitiems nesuimtiems grupės žmonėms ir atsirandant naujų pagalbininkų, šios organizacijos knygų platinimo veikla nebuvo galutinai likviduota.<sup>179</sup>

Spaudos platinimu rūpinosi ir Atgajos draugystė, kurios branduolį sudarė Jonišio ir Gruzdzlių apyl. valstiečiai, turėjusi bendresnį tikslą kovoti su tautine priespauda, gaivinti lietuvių tautinę sąmonę, šviesti žmones. Ji turėjo ir savo statutą (priimtą 1893 m.), ruošta, rodos, „Aušros“ bendradarbio M. Slančiausko, prie to prisidėjus ir Maskvos studentams lietuviams, siūliusiems, be kitko, įrašyti į statutą reikalavimą, kad draugijos „nariai turi stengtis išmesti barbarizmus, kurie įsimašė į mūsų kalbą, ir juos pakeisti grynais lietuviškais žodžiais“. 1895 m. suėmus Atgajos veiklesnius narius, draugija nustojo veikusi.<sup>180</sup>

Plačiau išsišakojusi buvo 1894 m. Marijampolės aps. įsikūrusi „Sietyno“ draugija, kurios tikslas buvo lietuviybės kėlimas, rėmimas („šelpimas lietuvių tautai“), kova su rusų valdžios priespauda ir lietuviškos spaudos

176. 197: XXVII, 378—380.

177. 197: XIII, 440—441.

178. 224: 93.

179. 224: 106.

180. 224: 110, 113.

platinimas. Jos pradininkai buvo varpininkai (Juožas Bagdonas, Kazys Grinius, Petras Matulaitis, Vincas Palukaitis, Marijampolės gimnazijos 6 klasės baigęs Vincas Šlekys, kuris vadovavo draugijai, ir kt.). 1897 m. draugija buvo uždaryta, jai priklausę žmonės nubausti po kelerius metus (du net po 15 m. sunkiųjų darbų) kalėjimo.<sup>181</sup>

Svarbi buvo Suvalkų gubernijoje ir Lietuvos tarnų (t.y. Lietuvai tarnaujančių) draugija, 1896 m. įkurta Veiverių mokytojų seminarijos moksleivių, turėjusių tikslą platinėti lietuviškus laikraščius ir apskritai kelti lietuviybę, užrašinėti (kaip ir kai kurios kitos panašios lietuvių draugijos) lietuvių tautosaką. Jos narys Pranas Bridickas (Bridickas) ragino aiškinti moksleiviams, kad jie „nebesigėdintų savo tautybės ir kalbos“.<sup>182</sup>

Buvo ir daugiau organizacinių būrelių, ligi šiol dar gerai nenušviestų, kurie taip pat rūpinosi ne tik draudžiamosios lietuviškos spaudos platinimu, bet ir apskritai lietuviybės ugdymu, kova su rusų priespauda, lietuvių kalbos teisių gynimu, pvz. Aukštaičiuose 1901 m. įkurtas Susivienijimas Lietuvos ūkininkų, turėjęs tikslą „kovoti už tiesas tautos ir kalbos, platinėti tautišką apšvietimą ir keldinti miegančius sąbrolius“; 1900—1901 m. veikusi Lietuviškos jaunuomenės draugija, kuri rūpinosi plėsti raštingumą, skleisti lietuvišką spaudą, ją dalyti nemokamai, kovoti dėl lietuvių kalbos teisių viešajame gyvenime; neilgai veikusi Petrapilyje Lietuvių skaitymo draugija, rūpinusi lietuviškos spaudos skleidimu ir nelegalaus hektografuoto literatūros, mokslo ir politikos laikraščio „Žiburio“ leidimu (jo 1900—1901 m. išėjo bent 3 numeriai, kurių redagavimu rūpinosi Kazimieras Būga ir P. Paškonis); 1902 m. bene Kauno gub. susikūrusi valstiečių draugija, turėjusi tikslą rūpintis lietuvių kalbos teisių gynimu, draudžiamosios lietuviškosios spaudos įsigijimu ir skleidimu, tautosakos rinkimu.<sup>183</sup>

Į Didžiąją Lietuvą knygnešių slapta buvo gabenamos ne tikrai Prūsijoje, bet ir kitur (JAV, Anglijoje...) spausdintos ir į Prūsus atsiųstos knygos. Apytikriai skaičiuojama, kad tokių spaudos draudimo metu užsienyje spausdintų lietuviškų leidinių išėjo 1352 pavadinimai, per pusšėto milijono egzempliorių (vien Prūsijoje per 3 700 000 egz.). Jų vis daugėjo į XIX a. pabaigą. 1900 m. vien lietuviškų laikraščių lotyniškais raidėmis užsienyje buvo spausdinama 23 (jų tarpe JAV 12, Maž. Lietuvoje 7, o pačių Maž. Lietuvos laikraščių 3, Anglijoje 1).<sup>184</sup> Lietuviškų knygų bei kitokių leidinių (pvz. laikraščių) buvo knygnešių iš Prūsijos gabenama ir Lietuvoje išnešiojama mažesniais ar didesniais kiekiais

181. 197: XXX, 46—48; 224: 119 tt.

182. 224: 146.

183. 224: 64, 137, 140, 141.

184. 53: I, 235—236.

(kartais vieno knygnešio net šimtais egzempliorių). Pvz. 1891—1903 m. laikotarpiu muitinėse rusų valdininkų buvo sulaikyta ir paskui žandarų sunaikinta daugiau kaip 200 000 egz. įvairių lietuviškų spaudinių, neįskaitant tų, kuriuos konfiskavo policija.<sup>185</sup>

Knygnešiai, gabendami per stropiai saugojamą rusų sieną lietuviškus spaudinius, rizikavo įvairiomis, ypač administracinėmis pabaudomis, ištrėmimu keliams ar net keliolikai metų (retu atveju ir visam amžiui) į tolimas šiaurinės Rusijos imperijos sritis, net gyvybe (nuo 1898 m. pasienio sargybiniai gavo teisę tiesiog šaudyti nelegaliai per sieną gabenančius lietuviškus spaudinius).<sup>186</sup>

Nors kai kuriems knygnešiams pavykdavo pereiti sieną nepagautiems, bet nemaža jų ir įkliuvo. Pakliuvo ne tik tokią spaudą gabenusių, bet ir jos platintojų bei laikytojų. 1866—1904 m. laikotarpiu, rusų administracijos duomenimis, įkliuvusių (daugiausia pastaraisiais dviem XIX a. dešimtmečiais, lietuviškųjų spaudinių kontrabandai gausėjant) buvo 2899 asmenys (901 gabentojas, 635 platintojai ir 1363 laikytojai), jų tarpe apie 86% valstiečių. Šių asmenų daugiausia (iš viso 1669) įkliuvo Vokietijos pasienyje — Naumiesčio, Vilkaviškio, Telšių, ypač Raseinių aps.<sup>187</sup>

## PASALIETINIŲ RAŠTŲ PAGAUSĖJIMAS

Ligi „Aušros“ beveik visa lietuvių literatūra tebuvo tikiškinė, o nuo „Aušros“ nelegaliai spausdinamomis knygomis ir laikraščiais stengiamasi apimti jau visas gyvenimo sritis, įsijungus į lietuviškąjį darbą pobaudžiavinei pasaulietinei lietuvių jaunuomenei.

Buvo stengiamasi išspausdinti ir ypač lietuviškai rašantiems labai reikalingą lietuvių kalbos gramatiką. 1897 m. Tartu universiteto studentai (Povilas Jakubėnas, Antanas Smetona, R. Žakevičius) mėgino Tartu spaustuvėje spausdinti K. Jauniaus „kalbamokslį“, bet spaustuvininkas, išspausdinęs vieną jo lanką, sužinojęs apie spaudos draudimą, spausdinimą nutraukė. Tada studentai (V. Sirutavičius, A. Smetona) rotatorium atmušė praktikos reikalui trumpą „Lietuvišką gramatikėlę“, Petro Avižonio parašytą (pasirėmus Fr. Kuršaičio gramatika) ir J. Jablonskio peržiūrėtą bei sukirčiuotą.<sup>188</sup> Šis rašinys daugiausia J. Jablonskio pastangomis buvo išplėstas į Petro Kriaušaičio slapyvardžiu paskelbtą „Lietuviškos kalbos gramatiką“, 1901 m. išleistą Tilžėje.

185. 342.

186. 224: 212.

187. 224: 21—26.

188. 220: I, 133.



## **MOKSLO INSTITUCIJŲ TEISĖ SPAUDINIAMS LOTYNIŠKOMIS RAIDĖMIS**

Kovojantiesiems su lotyniškų raidžių draudimu tam tikras paskatinimas buvo ir Rusijos mokslo institucijų autonominė teisė lietuviškus tekstus spausdinti lotyniškomis raidėmis. Petrapilio mokslų akademija 1865 m. išleido lotyniškomis raidėmis A. Šleicherio redaguotus K. Donelaičio raštus (graždanka spausdinti jie būtų buvę sunkiai prieinami Vak. Europos mokslininkams). Nors vidaus reikalų ministro Valujevo ar valstybės sekretoriaus Miliutino prašymu<sup>189</sup> caras 1866 m. buvo žodžiu įsakęs lotyniškųjų raidžių draudimą taikyti ir Rusijos mokslo įstaigų leidiniams, bet 1880.IV.22 tas draudimas buvo panaikintas, tačiau su sąlyga, kad lotyniškomis raidėmis spausdinti lietuviškieji tų mokslo įstaigų leidiniai nebūtų platinami „Šiaurės vakarų ir Pavyslio kraštų lietuvių gyventojų masėse“.<sup>190</sup> Dar 1879 m., prieš tautų priespaudą nusistačiusio ir lietuviams palankaus prof. J. Bodueno de Kurtenės pasiūlymu, Kazanės universitetas ėmė spausdinti lotyniškomis raidėmis A. Juškos „Lietuviškas dainas“, Petrapilio mokslų akademija 1886 m. mokslo reikalams persispausdino lotyniškomis raidėmis M. Daukšos 1595 m. katekizmą (E. Volterio spaudai paruoštą), 1899 m. pradėjo spausdinti (bet nebaigė) A. Juškos lietuvių kalbos žodyną, išverstą rusiškai ir lenkiškai, o 1901–1904 m. išleido E. Volterio sudarytos „Lietuviškos chrestomatijos“ du sąsiuviniai.

## **GRAŽDANKA IR LIETUVIŲ KALBOS GARSŲ ATVAIZDAVIMAS**

Lietuviai mėgino ir legaliu būdu kovoti su rusiškųjų raidžių primetimu. 1866.VI.12 vysk. M. Valančius pranešė M. Muravjovui (vilniškio sūnui), kad rusiškos raidės visai netinkančios lietuvių kalbai, nes „kai kurių žemaičių kalbos garsų negalima išreikšti rusiškomis raidėmis“.<sup>191</sup> 1871 m. L. Ivinskis, rašydamas rusų administracijai apie savo kalendorių leidimą rusiškomis raidėmis, pastebėjo, kad tų kalendorių abėcėlės pakeitimas, įvykdytas skubotu įsakymo keliu nepagalvojus, ar galima pasiūlytąją abėcėlę pritaikyti lietuvių kalbai, „nepažeidus jos struktūros“; Šleicheris įrodė, kad tas pakeitimas nesąs galimas.<sup>192</sup> Gavęs iš Petrapilio mokslų akademijos peržiūrėti Jurgio Gyliaus, Varšuvos III vyrų gimnazijos mokytojo, lietuviškai rusiško žodyno rankraštį, kur

189. 25: 12; 15: 74.

190. 342.

191. 15: 129.

192. 342.

lietuviški žodžiai buvo rašomi rusiškėmis raidėmis, A. Baranauskas 1877.VI.26 (VII.8) laiške rašė prof. J. Boduenui de Kurtenè, kad savo recenzijoje norėjęs įrodyti, jog „azbuka“ netinkanti lietuviškiems žodžiams rašyti. Be kitko, Gylius kai kuriomis rusiškėmis raidėmis esą reiškiama du ar daugiau skirtingų lietuvių kalbos garsmenų ar garsų junginių, pvz. rus. e=liet. e, è, ea, je, jè.<sup>193</sup> Plati Baranausko to žodyno kritika vėliau (1898) buvo išspausdinta Rusų mokslo akademijos leidinyje.<sup>194</sup>

Kad graždanka netinkanti lietuvių kalbos garsams reikšti, teigė ir savo 1881.XI.7 memorandume vyriausiajai spaudos reikalų valdybai Jonas Kymantas ir 1882.XI.7 memorandume vidaus reikalų ministrui Jonas Šliūpas. Tą netinkamumą plačiau įrodinėjo ir Petras Kriaučiūnas apie 1900 m. Petrapilio kalbininkų neofilologų draugijos susirinkime.

### MĖGINIMAI DRAUDIMĄ ATREMTI KRATANTIS BŪDINGŲJŲ LENKIŠKŲ RAIDŽIŲ

Kovojant su graždankos primetimu lietuviškiems raštams, lietuvių buvo nurodoma, kad draudžiamasis raidynas turįs seną, kelių amžių tradiciją. Bet ypač buvo remiamasi tuo, kad Valujevo aplinkraščiu 1865 m. buvęs uždraustas „lotyniškai lenkiškas“ raidynas, todėl lietuvių buvo siūloma spausdinti lietuviškus leidinius, nevartojant specialiai lenkiškų raidžių. L. Ivinskis 1878 m. prašė vyriausiosios spaudos reikalų valdybos viršininką duoti sutikimą spausdinti jo kalendorius lotyniškėmis raidėmis, lenkiškąsias *ą, ę, Ĳ, w, ź, ż* pakeitus raidėmis su kitokiais diakritiniais ženklais (pvz. *ą* ir *ę* spausdinant ne su vąšeliu šių raidžių apačioje, bet su įkypu tiesiu brūkšneliu tų vąšelių vietoje). O kai aštuntajame XIX a. dešimtmetyje cenzūros komitetas neleido spausdinti kai kurių Petro Vileišio ūkio knygelių, kur buvo vartojamos lenkų abėcėlėje nesančios raidės *ů, ĳ, ȳ, v* (tad ir ne „lotyniškai lenkiškas“ raidynas), vyriausias spaudos reikalų viršininkas Grigorjevas Vileišiui atsakė, kad draudžiama leisti lietuviškus raštus liaudžiai „lotyniškai lenkišku arba bet koku lotyniško raidyno variantu“. P. Vileišis 1879 m. prašyme vidaus reikalų ministrui Makarovui siūlė pripažinti lietuvišką raidyną, į kurį įeina ir šiokios raidės: *ą, ę, ĳ, ȳ, ū, è, ë, ĩ, ų, ź; ž*; tame raidyne *ĳ, ȳ, ū, è, ë, ĩ, ų* esančios būdingos tik lietuvių kalbai. Siūlomasis raidynas esąs sudarytas vokiečių mokslininkų Kuršaičio, Šleicherio, Neselmano, Bacenbergerio ir kt. Nors Makarovas tą Vileišio „ypatingą raidyną“ ir tarė nesant galimą vadinti „lotyniškai lenkišku“ raidynu ir iš pradžių pritarė jo legalizavimui, bet paskui jį atmetė, kai tam raidynui nepritarė caristinę nutautinimo politiką ginanti Vilniaus švietimo apygardos vadovybė, o paskui ir

193. 18: II, 137—138.

194. 20.

pastarąjį sekdamas Vilniaus generalgubernatorius P. Albedinskis. Pastarasis teigė, kad tas raidynas, be mažų išimčių, panašus į lenkiškąjį, todėl, jį „įvedus į lietuvių-žemaičių raštus, pati vyriausybė sudarys pretekstą suartinti šią tautą su lenkų tauta, ir pradėtasis lietuvių giminės suartėjimas su rusų tauta [...] bus pačios vyriausybės sustabdytas ir atneš neigiamus rezultatus“.<sup>195</sup> P. Albedinskis pridūrė, kad vokiečių mokslininkai Šleicheris, Neselmannas ir kiti lietuviškiems žodžiams rašyti raidžių nelaikę lietuvių raštijos abėcėlė, o tik tas raides panaudoję „mokslininkų pasauliui supažindinti su lietuvių kalbos fonetika ir gramatikos formų susidarymu“. Nors čia nelaimėjęs, P. Vileišis 1880.X.30 prašė vyriausiosios spaudos reikalų valdybos viršininką, kad lietuviams būtų leistas „lietuviškas raidynas, paruoštas mokslininkų ir išspausdintas dr. Fridricho Kuršaičio gramatikoje“ (1876), tad čia vėl priimdamas ir *ł*, *w*, *ż* raides, kurias anksčiau ir pats laikė lenkiškomis. Jo prašymas ir dabar buvo atmestas, pasipriešinus Vilniaus švietimo apygardos vadovybei, kuri teigė, kad berniukai mokyklose lietuviškai mokomi graždanka. P. Vileišis pabrėžė, kad šis jo siūlomas raidynas netaikomas mokykloms. Atrodo, kad Vileišio prašymas nieko nelaimėjo.<sup>196</sup>

Buvo ir kitokių bandymų draudžiamajam „lotyniškai lenkiškam“ raidynui rusų administracijos akyse pakeisti. 1901 m. Vilniuje buvo lietuvių išspausdinta viename lapelyje cenzūros leista tariamai čekiška abėcėlė (Češskij alfavit). Faktiškai ten buvo pateikta lietuviška abėcėlė, kurioje buvo įtrauktos ir *š*, *č*, *ž* (čekiškos) bei *į*, *ų*, *ę*, *ą* (lietuviškos ir lenkiškos) raidės. Šia abėcėlė buvo norima patarnauti ypač mokiniams lietuviams, kai mokyklose (o taip pat ir privačiai) legaliai nebuvo galima lietuviškos abėcėlės mokytis. Apie 100 egz. tos abėcėlės išdalijo anksčiau minėtas Susivienijimas Lietuvos ūkininkų.<sup>197</sup>

## PASTANGOS PALANKIAI NUTEIKTI RUSŲ VISUOMENĘ

Kovojant su spaudos draudimu, atskiri asmenys lietuviai stengėsi lietuvių naudai nuteikti ir rusų visuomenę. Dėl lietuviams daromos čia skriaudos rusų spaudoje rašė J. Basanavičius, Maironis, J. Kymantas, J. Jablonskis, A. Buivydas ir nemaža kitų. Ilgainiui čia kiek palankumo susilaukta ir iš liberalesnės rusų visuomenės žmonių, mokslininkų, nors dalis ir tokių žmonių nesipriešino nerusų tautų rusinimui Rusijos imperijoje. Akademikas V. Lamanskis, G. Ginkenai, filologas A. Pogodinas palankių lietuviams straipsnių parašė Imperatorinės geografijos draugijos organe (Živaja starina). Tos draugijos

195. 342.

196. 342.

197. 224: 137.

susirinkime adv. M. Lozoraitis 1894 m. skaitė paskaitą, tema „Lietuviai ir rusų abėcėlė“ (ji 1895 m. išspausdinta draugijos organe, o jos vertimas paskelbtas 1896 m. „Varpe“). Paskaitoje Lozoraitis pabrėžė tradicinį lietuvių prisirišimą prie lotyniškojo raidyno. Laikas parodęs, kad lietuviai nepriprantą prie naujojo raidyno, ir spaudos draudimas padaręs lietuvių tautai neapskaičiuojamą žalą. Ir rusų organizacijų suvažiavimuose lietuviai šį nelemtą raidžių draudimą kėlė: 1895.IV.11 Rusijos spaudos darbuotojų suvažiavime Petrapilyje buvo Antano Smilgos perskaitytas Maironio paruoštas referatas dėl lotyniškų raidžių vartojimo lietuviškuose raštuose, o Petras Kriaučiūnas, kaip jau minėta, apie 1900 m. skaitė rusų kalbininkų susirinkime Petrapilyje paskaitą apie rusiškojo raidyno netinkamumą lietuviškiems raštams.

### PRAŠYMŲ SIUNTIMAS VYRIAUSYBEI

Nemaža buvo siunčiama prašymų caro vyriausybei leisti spausdinti lietuviškus raštus lotyniškais raidėmis ir plačiai visuomenei. Tai akcijai vadovavo iš pradžių negausūs studentų būreliai (ypač Petrapilyje ir Maskvoje), kai kurie inteligentai ir dvasininkai, o vėliau ir šių paskatinti valstiečiai. Iš studentų bei inteligentų čia buvo aktyvūs Jonas Basanavičius, Antanas Buivydas, Jonas Kymantas, Motiejus Lozoraitis, Maironis (Jonas Mačiulis), Adomas Sketeris, Antanas Smilga, Jonas Spudulis, Jonas Šliūpas, Petras Vileišis ir kt. J. Basanavičius net prašė vidaus reikalų ministrą leisti „Aušros“ spausdinimą perkelti į Kauną. Religinėms knygoms, maldaknygėms spausdinti leidimo 1881 m. prašė prel. Aleksandras Beresnevičius, Žemaičių vyskupijos valdytojas, iš pradžių ir vysk. M. Valančius (bet greitai jis nusisprendė lietuvišką spaudą perkelti į Prūsus).<sup>198</sup> Prašymų skaičius žymiai padidėjo XIX a. gale ir pirmaisiais XX a. metais. Vien 1895—1904 m. laikotarpiu carui ir įvairioms vyriausybės įstaigoms buvo paduota 76 valsčių ir parapijų kolektyviniai prašymai spaudos draudimui panaikinti. Per visą spaudos draudimo laiką, nuo 1867 iki 1904 m., privačia iniciatyva buvo paduota rusų vyriausybės įstaigoms bent 106 prašymai bei rankraščiai leisti spausdinti lietuviškus leidinius lotyniškais raidėmis (keli ir graždanka), kurių tarpe, šalia maldaknygių, ūkio ir sveikatos knygų, kalendorių, elementorių, vieno kito žodyno, buvo net 12 laikraščių.<sup>199</sup> Mykolas Miežinis (1826—1888) savo keturkalbiam žodynui leisti prašymą Vilniaus generalgubernatoriui įteikė 1867 m., bet leidimo spausdinti negavo. Žodynas tebuvo išspausdintas 1894 m. Tilžėje.

Asmenys, ieškoję būdų legaliai leisti lietuviškus spaudinius lotynų raidėmis, suprantama, negalėjo rusų valdžios įstaigoms atvirai išdėstyti savo

198. 53: I, 238.

199. 342.

motyvų, bet apskritai stengėsi valdžią paveikti savo naudai ypač tokiais bendro pobūdžio argumentais, kaip reikalas šviesti valstiečius, teikti jiems ūkio kėlimui naudingų žinių, kovoti su lenkinimo ir vokietinimo pavojumi lietuviams, neleisti rusų cenzūros nepasiekiamiems užsienyje spausdinamiems lietuvių leidiniams skleisti pavojingą Rusijos interesams propagandą ir pan.

### **AUKŠČIAUSIAME TEISME LAIMĖTOS BYLOS**

Juridiniais argumentais kovojant su lotyniškų raidžių draudimu, buvo labai svarbios dvi bylos, pačių kaltinamųjų lietuvių pastangomis pasiekusios vyriausią Rusijos teismo įstaigą — senatą. Tai buvo Antano Macijausko (1874—1950) ir Povilo Višinskio (1875—1906) bylos. Inž. A. Macijauskas 1900 m. Petrapilyje išspausdino žemėlapių spaustuvėje Lietuvos žemėlapij (Žemlapis lietuviškai-latviško krašto), kur visi vietovardžiai, upėvardžiai ir kiti užrašai buvo išspausdinti lotyniškėmis raidėmis. Kai vyriausiasis spaudos reikalų valdybos viršininkas Šachovskojus įsakė policijai tą leidinį konfiskuoti, Macijauskas apskundė jį senatui, kuris rado, kad lotyniškų raidžių draudimas lietuviškuose raštuose neparemtas įstatymu, kad faktiškai kokio legalaus spaudos draudimo nebuvo. Laimėjimu pasibaigė ir byla P. Višinskio, kurio iniciatyva 1900.VII.23 Joniškėje buvo išlipdytos lotyniškėmis raidėmis afišos, garsinančios vaidinsimą lietuvišką komediją (Velnius sąstuose) Mintaujoje. Nors Mintaujos (Kuršo gubernijos) policija afišas leido, bet už jų išlipdymą Joniškėje (Kauno gub.) Višinskiui buvo iškelta byla, kuri jo paties pastangomis pasiekė senatą, ir ten Višinskį, nubaustą žemesnėse teismo instancijose, išteisino tuo pačiu pagrindiniu motyvu — kad nesą įstatymo, kuris būtų tokioje afišoje vartojamas raides draudęs.<sup>200</sup>

### **VĖLESNIEJI DRAUDIMO ARGUMENTŲ SVARSTYMAI ADMINISTRACIJOS ĮSTAIGOSE**

Ir po lotyniškųjų raidžių draudimo bylų laimėjimo senate buvo valdžios viršūnėse priešingų draudimo atšaukimui žmonių, kurie tesiūlė leisti spausdinti lotyniškėmis raidėmis religines knygas.

Tačiau pagaliau įvairūs lietuvių kovos su spaudos draudimu būdai paveikė administraciją, ir jau nuo 1897 m. atskiri Suvalkų ir Kauno gubernatoriai, Varšuvos generalgubernatorius, Vilniaus ir Varšuvos švietimo apygardų globėjai ir kai kurie teismų advokatai (nekartą iš užkulisio pačių lietuvių veikiami) ėmė siųsti savo viršininkams pranešimus, siūlančius panaikinti spaudos draudimą, nes tas draudimas nieko Rusijai nedavęs, tik surevoliucinęs

200. 15: 193—194; 350: 59—61.

lietuvių tautą.<sup>201</sup> Kauno gubernatorius S. Suchodolskis savo 1896 m. apyskaitoje siūlė, kovojant su vyriausybei priešinga lietuvių literatūra, leisti cenzūruotą lietuvišką spaudą lotyniškais raidėmis.<sup>202</sup> Už tokių raidžių grąžinimą pasisakė 1898 m. apyskaitoje carui ir Suvalkų gubernatorius E. Vatači. Varšuvos generalgubernatorius Imeretinskis, derindamas Suvalkų gubernijos administracijos pareigūnų nuomones, 1898.XII.27 pažymėjo, kad prieš tautos norą išlaikyti savo kalbą vargu ar įmanoma kovoti politinėmis priemonėmis.<sup>203</sup> Kauno gubernatorius 1900.XI.15 carui pasiūstojė (1899) apyskaitoje, be kitko, rašė, kad „nejmanoma milijoninę gentį priversti atsisakyti savo tautybės ir užmiršti savo kalbą, kurią ji švirią išsaugojo per visą Lenkijos ir Rusijos istoriją, o tuo pačiu nejmanoma sunaikinti ir vadinamojo lietuvių sąjūdžio“.<sup>204</sup> Tačiau Vilniaus generalgubernatorius V. Trockis savo 1901 m. memorandumu carui gynė spaudos draudimą, pažymėdamas, kad draudimas neatnešas lauktų vaisių dėl vietos administracijos nenuoseklumo ir nelankstumo, prolenkiškos inteligentijos intrigų bei pasipriešinimo ir „lietuvių tautinio savaimingumo siekiančiųjų partijos“, kuri ėmusi formuotis nuo M. Valančiaus laikų.<sup>205</sup>

Prieš spręsdamas lietuviškos spaudos draudimo klausimą, Rusijos ministrų komitetas pavedė vidaus reikalų ir švietimo ministrams išnagrinėti gausią tuo klausimu susikaupusią medžiagą. Švietimo ministerija 1902 m. sudarė specialią komisiją, kuri tesiūlė privatinis Šventraščio, maldaknygių ir kalendorių spaudinius leisti spausdinti lotynišku raidynu, taip pat įsileisti užsieninius lietuviškus spaudinius, jei cenzūra sutiktų. Bet ir tas nuolaidas komisija telaikė laikinomis, nuo kurių paskui iš lengvo būsią galima vėl atsisakyti, stiprinant krašto rusinimą.<sup>206</sup> Bijodamas politinės padėties komplikacijų Lietuvoje, kaip ir visoje Rusijos imperijoje, vidaus reikalų ministras V. Plėvė (Plehwe) laikė švietimo ministerijos projekto numatytą dalinį lietuviškos spaudos legalizavimą nepakankamu. O Plėvės projektas ministrų kabinetui numatė: valdiniam leidiniams palikti graždanką, leisti krašte spausdinti religines knygas ir kalendorius lotynišku raidynu, taip pat įsileisti lietuviškus spaudinius iš užsienio. Supažindintas su švietimo ir vidaus reikalų ministerijų projektais lietuviškajai spaudai tvarkyti, naujas Vilniaus generalgubernatorius P. Sviatopolk-Mirskis savo 1903.II.3 rašte vidaus reikalų ministerijai siūlė

201. 39.

202. 225: 217.

203. 225: 224.

204. 225: 222—223.

205. 225: 221.

206. 225: 232.

lotyniškų raidžių draudimą be jokių išimčių visai panaikinti, norint išvengti krašto surevoliucinimo. Bet ir jis manė, kad caro valdžios tautinė politika neturinti pasikeisti, nes jos vyriausias vykdytojas būsianti mokykla, taip pat ir cenzūros prižiūrima spauda.<sup>207</sup> 1903.III.15 Mokslų akademijos Rusų kalbos ir literatūros skyrius irgi nutarė, kad jis sveikintų „lotyniškų-lietuviškų“ spaudmenų draudimo panaikinimą, nes tada prasidėsianti nauja era, „kuria prasidės, tiesiogiai veikiant mūsų literatūrai ir švietimui, teisingas giminingos mums tautos dvasinis augimas“.<sup>208</sup> Vidaus reikalų ministerija atsiklausė ir K. Jaunių, kuris paliudijo, kad lietuvių raidynas iš seno esąs savitas — lotyniškas-lietuviškas (o ne lotyniškas-lenkiškas), kaip ir mokslų akademijos vartojamasis.<sup>209</sup>

### DRAUDIMO PANAIKINIMAS

1903 m. gale ir 1904 m. pradžioje vidaus reikalų ministerijos projektas lietuvių spaudos reikalu buvo pasiūstas ministrų komitetui, kuris 1904.IV.13 savo posėdyje ir nutarė „panaikinti visus anksčiau priimtus nutarimus ir potvarkius dėl lietuvių bei žemaičių rašto ir leisti šiuose leidiniuose vartoti, be rusiškojo, taip pat lotyniškąjį ar kitokį raidyną“.<sup>210</sup> 1904.IV.24 caras šį nutarimą patvirtino.

Taip pasibaigė 40 metų trukęs draudimas leisti lietuviškus spaudinius lotyniškais raidėmis. Anot Vc. Biržiškos, „rusų valdžia pagaliau kapituliuavo prieš vien tik savo spaudiniais ir pasiryžimu ginkluotą lietuvių tautą“.<sup>211</sup>

Nors spaudos draudimo laikotarpis sulaukė normalų lietuvių raštijos, švietimo bei kultūros augimą, bet neatlaidi kova su rusų priespauda, perkelta į užsienį laisvoji lietuvių spauda kartu su priaugusia iš valstiečių kilusia demokratine šviesuomene spietė lietuvius į būrį ir tolydžio ugdė jų tautinį susipratimą ir kultūrinio kilimo pastangas.

207. 225: 236.

208. 225: 241.

209. 225: 242.

210. 225: 246—247.

211. 39.

## RUSINIMO KELIU: PASTANGOS PRIMESTI RUSŲ KALBĄ

Rusų pastangos įvesti rusiškąsias raides į lietuviškus raštus turėjo būti pirmas žingsnis į rusų kalbos primetimą lietuviams.

Tačiau rusų kalba palyginti maža įtakos tepadarė lietuviams. Jai plisti ir rusų valdymo laikotarpis — ano meto sąlygomis — tebuvo reliatyviai trumpas.

Iki Lietuvos padalijimų Lietuvoje įsikūrusių rusų, daugiausia sentikių, tebuvo labai maža. Bet jau XIX a. pirmojoje pusėje rusų administracija ima rūpintis spartinti Lietuvos kolonizavimą. 1841 m. Vilniaus generalgubernatorius F. Mirkovičius siūlė carui įkurdinti Lietuvoje bent 1000 patikimų rusų bajorų šeimų, kad jos čia pagelbėtų rusiškajam reikalui ir padėtų Lietuvoje įsigalėti rusų kalbai.<sup>212</sup> Lietuvos kolonizavimas rusais sustiprėjo ypač po 1863 m. sukilimo; atgabentų iš Rusijos kolonistų skaičius vis didėjo labiausiai rytinėje Lietuvoje. Pačių rusų sudarytos statistikos duomenimis, 1860 m. vad. Lietuvos gubernijose buvo apie 22 000 rusų, o 1897 m. jau apie 175 000 (turbūt čia įskaityta ir Lietuvoje stovėjusi rusų kariuomenė bei valdininkai rusai miestuose).<sup>213</sup> Tačiau kaimuose įkurdinti kolonistai, paprastai būdami tamsūs, neretai ir patys sulietuvėdavo, kokios žymesnės kalbinės įtakos nepadarė. Kiek daugiau tą kalbinę įtaką galėjo plėsti kultūrinės rusų įstaigos, įkurtos Lietuvoje (įskaitant ir rusiškąją spaudą), bent lietuvių šviesuomenės tarpe.

Rusų kalbą plėsti Lietuvoje daugiausia buvo stengiamasi pačios rusų administracijos, pritariant šovinistinei rusų visuomenės daliai bei oficialiajai spaudai.

Ypač devintajame XIX a. dešimtmetyje rusų oficialioji spauda griežtai pasisakydavo prieš teikimą lietuvių kalbai kokių nuolaidų ar pirmenybių. 1883.XI.2 „S. Peterburgskija vedomosti“ išspausdino straipsnelį, kuriame buvo su pasipiktinimu rašoma apie „vėl kilusius gandus apie kažkokią ypatingą lietuvių kalbą“, kurią esą norima padaryti oficialia valdžios ir Lietuvos bei Žemaičių gyventojų bendravimo ir susirašinėjimo kalba.<sup>214</sup>

Ilgainiui, rusų kalbos primetimo tikslu, lietuvių kalba imta drausti viešajame gyvenime. Muravjovo įpėdinis generalgubernatorius Kaufmanas uždraudė nerusų (taigi ir lietuvių) kalba kalbėti viešuose susirinkimuose, teatruose, tarnybos įstaigose. Iki 1905 m. viešosiose įstaigose (kaip pašte, bankuose) Kaune, Šiauliuose, Telšiuose, Raseiniuose buvo iškabinti rusiški skelbimai, draudžią kalbėti lietuviškai, žemaitiškai ir lenkiškai. Buvo įsakyta net

212. 53: I, 111.

213. 53: I, 113 tt.

214. 342.



gatvėse ir ten, kur susiburia bent kiek didesnis žmonių skaičius, rusiškai kalbėti. O 1885 m. įsakymas draudė visai Lietuvai garsiai nerusiškai kalbėti ir privačiame gyvenime. 1893 m. generalgubernatorius Oržekovskis uždraudė gegužinėse ir kavinėse kalbėti nerusiškai.<sup>215</sup>

Lietuvių pavardės ir vardai valdžios ne tik buvo liepiama rašyti rusiškomis raidėmis, bet ir šiaip buvo stengiamasi suteikti jiems rusišką formą. Primetama ir trivardė rusiškoji asmenvardinė sistema (vardas, tėvavardis, pavardė). Sakysime, metrikų instrukcijose buvo nurodoma, kad pvz. reikia rašyti ne *Juozapas*, bet *Osif*, ne *Vincentas*, bet *Vikentij*. Kai kurių žemaičių vyskupijos dvasininkų pavardės oficialiniuose sąrašuose buvo labiau rusiškai pakreiptos bei iškreiptos; pvz. vyskupo Paliulionio sekretoriaus Antano Karoso pavardės forma buvo pakeista į *Karas*, k. n. J. Sruogos į *Srogo* ir kt. O Veiverių pedagoginių kursų (įsteigtų 1866 m.), vėliau (1872) paverstų mokytojų seminarija, inspektorius A. Jurevičius rusino įstojusių į seminariją mokinių pavardes, versdamas pvz. Joną Martišių į *Martinov*, Andrių Treigį į *Tretjakov*, Simoną Sarčių į *Ryžov*.<sup>216</sup>

Lietuvos vietovardžiai rusų oficialiuose sąrašuose paprastai buvo rusinami arba iš seniau vartojama atitinkama rusiška forma, ar ir sąmoningai suteikiama kuriam vietovardžiui daugiau rusiška išvaizda, o kartais kuris vietovardis pakeičiamas grynai rusišku, nieko bendra su keičiamuoju lietuvišku neturinčiu. 1901.V.1 Mažeikiai buvo pavadinti *Muravjovu* 1863 m. sukilimo malšintojo N. Postnikovo pastangomis, gavusio iš Vilniaus generalgubernatoriaus Muravjovo netoliese nuo Mažeikių buvusį Reivyčių dvarą. Mažeikių vardas formaliai buvo grąžintas 1918 m.; vietos žmonėse primestasis pavadinimas nebuvo ir prigijęs.<sup>217</sup> Kvėdarna (Kvėdaina) ir Vaškai rusų buvo pakeisti į *Konstantinovo*, o Zarasai — į *Novoaleksandrovska*.<sup>218</sup>

Po 1863 m. sukilimo iš kai kurių kaimų ištrėmus lietuvius į rytinės Rusijos imperijos plotus, į nevieną jų vietovę buvo atvežta iš Rusijos kolonistų rusų, kuriems atiduotų nemaža kaimų buvo pakrikštyta rusiškais vardais. Pvz. Didžiųjų Ibėnų k. netoli Kauno, už dalyvavimą 1863 m. sukilime, rusų baudžiamųjų dalinių buvo sudegintas, visi jo gyventojai ištremti į Sibirą, o 1864 m. buvo iškilmingai įvesdintos čia atgabentos iš Rusijos 32 rusų šeimos ir kaimas pavadintas *Nikolskaja Sloboda*.<sup>219</sup> O vad. Mažųjų Ibėnų k. buvo

215. 53: I, 106.

216. 135.

217. 197: XVIII, 31.

218. 47: II, 19.

219. 197: VIII, 353.

pavadintas *Preobraženskaja Sloboda*. (Dar 1925 m. oficialiame „Lietuvos apgyventų vietų“ sąrašė abiem Vandžiogalos vls. Ibėnų kaimams buvo pridėti antriniais — skliausteliuose — ir aplietuvinti anie rusiškieji vardai — *Nikolskos Slabados* k. ir *Preobraženskos Slabados* k.). Nemažas skaičius ir kitų kaimų buvo pavadinta rusiškais vardais, pvz. *Puškarevo*, *Pucelovo* (apie Raguvą, Panevėžio aps.), *Fedoriški* (apie Rokiškį), *Aleksandrovskaja Sloboda*, *Martynovo* (apie Kauną).<sup>220</sup>

Daugelis šiokių rusų pramintų vietovardžių ilgainiui išnyko, nes žmonėse jie apskritai ir nebuvo prigiję, o maža dalis, kiek aplietuvinta, išliko (pvz. *Martinavà*, kaimas Karmėlavos apyl.).

Administracija buvo įsitikinusi, kad Lietuvoje įsiviešpatausianti rusų kalba. Švietimo ministras Tolstojus yra pasakęs, kad po šimto metų visi lietuviai kalbėsia rusiškai. Veiverių mokytojų seminarijos inspektorius A. Jurevičius viešai (1870) buvo pažadėjęs surusinti Veiverių apylinkę per dešimt metų. O 1886 m. ministrų komitete Muravjovo politikos šalininkai teigė, kad lietuviai kalba jau išnykusi, telikusi mokslinių tyrinėjimų dalykas.<sup>221</sup>

Lietuviai rusų kalbos primetimui priešinosi, kartais ir labai atkakliai. M. Valančius bene pirmas suformulavo kovos su rusišku programą, ragino neimti rusiškų knygų, nesimokyti rusiškai.<sup>222</sup>

Kiek rusiškosios įtakos vietomis ir anuo metu buvo pastebima jaunuomenėje, ėjusioje rusišką mokyklą ar tarnavusioje kariuomenėje. Pvz. 1893 m. „Ūkininke“ (Nr. 1) buvo su nepasitenkinimu rašoma, kad Veiverių apylinkėje mokyklą lankęs jaunimas dainuojąs rusiškas dainas (ko nebuvę prieš 10—15 metų), jaunuoliai laiškus iš kariuomenės rašą rusiškai (nors „mažiau“ mokyti rašą lietuviškai, tik rusiškėmis raidėmis).<sup>222a</sup>

Rusų kalbos įtaka lietuvių kalbos žodynui (leksikai) tebuvo palyginti labai menka. Į lietuvių kalbą tada pateko kai kurie rusų kalbos žodžiai, daugiausia susiję su rusiškąja krašto santvarka, jos institucijomis (pvz. *pavieskà* „oficialaus raginimo, kvietimo raštelis“, *ručkà* „rašomasis kotelis“, *sliėdavatelis* „tardytojas“, *tetrādė* „sąsiuvinis“, *učitelis* „mokytojas“, *ujjėzdas* „apskritis“, *ūkazas* „jsakas“, *vōlastis* „valsčius“). Kiek ilgesnį laiką tokie skoliniai išsilaikė tarmėse, bet ir ten jie tolydžio nyko.

220. 53: 1, 112.

221. 371.

222. 15: 173; 197: XXVI, 176.

222a. 267.

## KALBOS MOKSLO POVEIKIS LIETUVIŲ KALBOS BRANGINIMUI IR LIETUVYBEI

XIX a. pradžioje susikūrus lyginamajam indoeuropiečių kalbų mokslui, neilgai trukus atkreipiamas dėmesys į lietuvių kalbą kaip labai svarbų tam lyginimui šaltinį. Nuo tada ir prasideda mokslinis lietuvių kalbos tyrinėjimas, jos vertės pabrėžimas mokslui, o tai savo keliu ugdo ir pačių lietuvių tautinį jausmą.

Nors Vakarų Europoje jau pačioje XIX a. pradžioje dedami lyginamojo ide. kalbų mokslo pagrindai, Lietuvoje (kaip ir Lenkijoje) XIX a. viduryje ir kurį laiką antroje jo pusėje dar tesirodė beveik vien mėgėjų patriotiniais sumetimais rašyti straipsniai, rėmęsi daugiausia jau anksčiau minėtu K. Bagužio veikalu. Daugiau ar mažiau Bagužiu sekė, ką spręsdami apie lietuvių kalbą, T. Narbutas, S. Daukantas ir kt. Ir J. I. Kraševskis rašė (Litwa, 1847) apie lietuvių kalbą kaip apie įžymiausią Lietuvos praeities paminklą, irgi vedė ją iš sanskrito, pagal atsitiktinį garsų skambesio panašumą etimologizavo, kildino žodžius (pvz. kad *kunigas*, kuris iš tikrųjų yra lietuvių kalbos skolinys iš vokiečių kalbos, esąs kilęs iš liet. formos *kūningas*).<sup>223</sup> Kun. Ambroziejus Kašarauskis (1821—1880) rašė apie lietuvių kalbą bei jos reikšmę mokslui (Znaczenie języka litewskiego we względzie naukowym — Pismo zbiorowe wileńskie, 1859) ir apie lietuvių kalbos žodynus bei apie lietuvių kraštą (Rzecz o słownikach litewskich i ogólny pogląd na kraje litewskie — ten pat, 1862). Nors jis nevienur tariamai ir rėmėsi Vak. Europos kalbininkais (kaip Potu, Grimu, Šleicheriu) ir kai kuriais kalbotyriniais žurnalais, tie jo straipsniai tebuvo lietuvių kalbos aukštintojo mėgėjo pasisakymai. Daugiau jis su patriotiniu užsidegimu kėlė lietuvių kalbos tobulumą bei reikšmę, jos svarbą ir kitų kalbų bei tautų praeičiai nušviesti. Lietuvių kalba esanti tobula, seniausia, visų kalbų sanskritas, padedanti išaiškinti daugelio tautų tikrinius vardus, mitologiją, heraldiką ir kt. Tais straipsniais Kašarauskis pirmiausia stengėsi paskatinti lietuvius mokytis ir tyrinėti savo gimtąją kalbą, padavimus, vietų ir asmens vardus (pavardes). Kašarauskis linki, kad „šviesūs ir remią mokslo reikalą žmonės“ parašytų tris svarbius žodynus: 1. paprastųjų (bendrinių) žodžių žodyną, 2. asmenvardžių bei pavardžių žodyną ir 3. vietų bei geografinių vardų žodyną, kuriems medžiagą renkantis, kaip jis jau teisingai nurodo, reikią žodžius užrašyti iš žmonių lūpų, jų kasdieninio tarimo, nieko nepakeičiant.

Lenkams pirmą kalbotyринiniu metodu parašytą bendrą lietuvių kalbos apžvalgą pateikė J. Karlovičius (1875).<sup>224</sup>

223. 160: 181.

224. 160.

Tačiau metodinis moksliskas lietuvių kalbos tyrinėjimas, kaip jau užsiminta, Vak. Europoje prasidėjo žymiai anksčiau — nuo pat lyginamojo ide. kalbų mokslo pradžios. Fr. Bopas (Bopp, 1791—1867) savo sanskrito kalbos žodyne (1830) ir netrukus lyginamojoje gramatikoje (1833), o A. F. Potas (Pott, 1802—1887) savo etimologiniuose tyrinėjimuose (1833—1836) lietuvių kalbą įtraukė į kalbines studijas ir suteikė jai garbingą vietą ide. kalbų šeimoje. Potas įrodė, kad lietuvių kalba nėra slavų kalba nei įvairių kalbų mišinys, kaip anksčiau kai kurie tyrinėtojai teigė, bet yra savarankiška, archaiška kalba. F. Bopas pripažino (1816) sanskritą esant seniausia ide. kalba, bet tikrai kitų ide. kalbų seserimi, o ne motina. Prūsų, lietuvių ir latvių kalbos sudarančios labai artimą kalbų grupę, artimesnę už kitas ir slavų kalbų būriui. Slavistas J. Dobrovskis (1753—1829) tvirtino, kad nė viena Europos kalba nesanti taip panaši į slavų kalbą, kaip prūsų, lietuvių ir latvių kalbos, kurių pastarąsias tris jis laikė vienos kalbos tarmėmis. Taip pat R. K. Raskas (1787—1832) ir V. Humboltas (W. Humboldt, 1767—1835) pripažino lietuvių kalbos artimą giminybę su slavų kalbomis, bet laikė ją savarankiška, ne iš slavų kalbos kilusia.

Nevienas mokslininkas pabrėžė didelę lietuvių kalbos svarbą ide. kalbų mokslui. Vokiečių kalbininkas J. Grimas (1785—1863) teigė (1812), jog kiekviena kad ir mažiausia kalba turinti teisę laisvai, be prievartos plėtotis. Jis sakosi po graikų, romėnų, keltų ir germanų penktoji vietoj dedąs lietuvius, apie kuriuos istorija beveik tylinti, bet kuriuos liudijanti brangintina jų kalba, kuri esanti savarankiška, sena, gausi formų, berods artimesnė už kitas Europos kalbas sanskritui, artimesnė giminė slavų ir germanų kalboms. Danų kalbininkas R. K. Raskas, kuris kaip ir Bopas laikomas ide. kalbotyros pradininku, rašė (apie 1824 m.), kad labai norėtų matyti išspausdintą žemaičių kalbos žodyną (turėjo galvoje Kipr. Nezabitauskio rašomą žodyną).<sup>224o</sup> Indologas Fr. M. Miuleris (Müller, 1823—1900) teigė (1853), kad lietuvių kalbos gramatinės formos esančios senesnės ir artimesnės sanskritui negu atitinkamos graikų ir lotynų kalbų formos. Vokiečių kalbininkas T. Benfėjus (Benfey, 1809—1881) tvirtino, kad savo senomis formomis lietuvių kalba turinti didelę vertę pirminėms ide. kalbos formoms pažinti, dėl to ja ir susidomėję naujojo kalbos mokslo vyrai. A. Šleicheris, kuris parašė ir pirmą mokslinę lietuvių kalbos gramatiką (*Grammatik der litauischen Sprache*, 1856), irgi nurodo, kad lietuvių kalbos garsai išlaikyti senoviškesni negu kitų gyvųjų ide. kalbų. Dėl to ji, būdama taip pat artimiausia slavų kalboms, turinti tokią didelę reikšmę kalbotyrai. Savo lietuvių kalbos chrestomatijoje (*Litauisches Lesebuch und Glossar*, 1857) Šleicheris apgailėstauja, kad, neturėdama literatūros, žūstanti lietuvių kalba, kuri formų tobulumu galinti lenktyniauti su graikų, romėnų ir senovės indų kūrniais.

Pažymėtina, kad čekų kalbininkas J. Zubatas (Josef Zubatý, 1855—1931) tyrinėjo lietuvių kalbą ne vien dėl jos reikšmės slavistikai, bet, kaip ir pats

prisipažino, čia savo vaidmenį vaidino „ir simpatija čeko, pavergtos tautos sūnaus, dar labiau pavergtai [lietuviai] tautai“.<sup>225</sup>

Vak. Europoje susikūrusio lyginamojo ide. kalbų mokslo paskatinti, kiek vėliau lietuvių kalbos reikšmę slavų kalbų tyrinėjimui ima kelti ir rusų mokslininkai. Petras Kepenas išleido apžvalginį darbą apie lietuvių (t.y. baltų) kilmę, kalbą ir literatūrą (1827). Petras Preisas, kuris pas Rėzą ir Kuršaitį mokėsi lietuvių kalbos, rašė (1840), kad lietuvių kalba esanti būtina filologui slavistui. Preisas (matyt, Fr. Kuršaičio klausas) lietuvybei palaikyti Maž. Lietuvoje (Rytų Prūsijoje) siūlė leisti savaitinį lietuvišką laikraštį ir kurti lietuvių draugiją su sąlyga, kad ji spausdintų Kuršaičio lituanistinius tyrinėjimus.<sup>226</sup> Lietuvių kalbos vertę slavistams pabrėžė ir jau anksčiau minėtas slavistas Hilferdingas, pažymėdamas, kad be lietuvių kalbos mokslinis slavų kalbos tyrimas negalimas ir neįsivaizduojamas, ir svarbiausia rusų mokslininkų, tyrinėjančių slavų kalbas, klaida esanti ta, kad jie „nekreipė dėmesio į lietuvių kalbos faktus“.<sup>226</sup>

Be kitko, lietuvių kalbos raiškingumo ypatybę kėlė vokiečių kalbininkas, ilgai susirašinęs su A. Baranausku, H. Veberis (Weber, 1838—1904), ypač savo kalbinėse pastabose prie A. Baranausko „Anykščių šilelio“ (Ostlitauische Texte, 1882): „Lietuvių kalba turi ypatingą turtą išraiškingam pasakojimui ir aprašymui, būtent savo kiekvieną veiksmo ar būvio atspalvį tiksliai ir turiningai atvaizduojančiuose veiksmožodžiuose; lietuvių, kaip ir slavų, posakis puikiai sugeba išreikšti vaizdingumą ir tikslų nusakymą“.

Objektyvus kalbos mokslas, aprašydamas lietuvių kalbos struktūrą, pobūdį bei kilmę ir iškėlęs didelę lietuvių kalbos vertę lyginamajai ide. kalbotyrai, kartu stiprino ir lietuvių tautinę savimylą, kėlė jų tautinį susipratimą. Tatai ypač ryšku lietuvių studentų būrelių veikloje. Pvz. studentas medikas Jonas Spudulis, kuris domėjosi ir lietuvių kalbos mokslo dalykais, džiaugėsi kalbos mokslo vyrų lietuvių kalbos vertės iškėlimu, nes jis lietuvių kalbą laikė pačiu svarbiausiu lietuvių tautybės dėmeniu.<sup>227</sup> 1883 m. viename laiške Aleksandriui Dambrauskui Spudulis tarp kitko rašė: „Matyk, mes, lietuviai (t.y. iš muzikų kilę), spiriamės kaip įmanydami, idant parodyti lenkams, katrie vadinti geba save lietuviais, jog Lietuvos be lietuviškos kalbos negal būti, jog, iš antros pusės, lietuviška kalba nėra taip menka, kaip vyrai a là Karłowicz mislija, kad, viršum, lietuviška kalba yra tokia gera dirva, jog tiktai reikia ją išdirbti ir pasėti, o vaisius bus geras...“<sup>228</sup>

225. 278: 146.

226. 278: 54—55.

226a. 135.

227. 130.

228. 135.

Ir Maž. Lietuvoje ėjusiuose laikraščiuose nekartą buvo primenamas tas lietuvių kalbos vertės mokslui iškėlimas, tuo pačiu ir jos reikšmė lietuviams bei lietuvybei. Štai pastorius Rudolfas Jakobis (Jacoby, 1817—1881), paruošęs vokiešioms mokykloms lietuvių kalbos chrestomatiją (Litauische Chrestomathie zum Schulgebrauch, 1880), jos prakalboje rašė, kad dėl didelės lietuvių kalbos vertės lyginamajam kalbų mokslui laikoma neišvengiamu dalyku steigti vokiečių aukštosiose mokyklose lietuvių kalbos katedras, o ir to krašto aukštesniosiose mokyklose pastebimas džiugus susidomėjimas lietuvių kalbos pažinimu. Jis dėstė lietuvių kalbą Klaipėdos gimnazijoje iki savo mirties, kai ten 1879 m. buvo įvestos lietuvių kalbos pamokos.<sup>228</sup> Žinomasis lietuvių ir jų kalbos mylėtojas vokiečių dr. J. Zauerveinas (Georg Sauerwein, 1831—1904) „Lietuviškoje ceitungoje“ (1879, Nr. 33) išspausdino eilėraštį, vardu „Žmonių giminės ir kalbos yr nuo Pono Dievo“, kuriame jis sako:

Su sentėvių sena kalba —  
Kas jums tai atkartos gana? —  
Pragaišta mums gerybė,  
Linksmumas, protas ir galybė.

Ir „Naujasis keleivis“ 1880 m. (Nr. 13 priede) straipsnyje „Žodelis apie mumis pačius ir mūsų kalbą“ skelbė (rodos, paties jo redaktoriaus Adomo Einoro lūpomis), kad reikia žinoti, jog visame pasaulyje mokyti vyrai vienu balsu išgirią lietuvių kalbą, „kaip kokią kaštaunę perlą“. Būdinga, kad autorius neiškenčia nepridūręs, jog tokį brangų daiktą reikią ir rūpintis ištikimai vartoti, jo nepaniekinti, o, be to, ir „čystą išlaikyti“. Kitoj vietoj „Lietuviška ceitunga“ (1882, Nr. 4) rašo, kad, sumažėjus lietuvių skaičiui, pradėjęs jų vardas garsėti visame pasaulyje, nes mokslas įtraukęs į savo programą lietuvių kalbą, mokslo vyrai skelbią ją esant viena seniausių kalbų, net, kaip kiti saką, seniausia už visas kitas kalbas.

Taigi lietuvių kalbos mokslinės reikšmės iškėlimas kartu stiprina lietuvių tautinį jausmą. Lenkų kalbininkas J. Rozvadovskis, lyg tai apibendrinamas, pastebi, kad „... indoeuropiečių kalbų mokslas, kurio lopšys taip buvo artimas romantizmui, ištraukė užmestą senovišką lietuvių kalbą, o tai vėl sukėlė lietuvių tarpe pagarbą gimtajai kalbai. Matyt, tai tebuvo atskiri reiškiniai anos bendrosios XIX a. pirmosios pusės srovės, kuri būtinai vedė į lietuvių tautinio atgimimo idėją“.<sup>229</sup>

228a. 32: 139.

229. 135.

## GRAMATIKOS AUTORIAUS J. ČIULDOS PAŽIŪRA Į LIETUVIŲ KALBĄ

Kun. Juozas Čiulda (1796—1861), žemaitis (gimęs Plungės par., bene valstiečių šeimoje), domėjosi ir lietuvių kalbos dalykais. Mokėsi Varnių ir Vilniaus dvasinėse seminarijose, studijavo ir Vilniaus universitete (1818—1822), kur tada ėjo mokslą ir S. Daukantas, domėjosi graikų, lotynų, lenkų ir lietuvių literatūra ir tautosaka.

J. Čiulda lenkiškai parašė rankraščiu likusią lietuvių kalbos gramatiką (pagal J. Karlovičių, antrašte „Krótkie pomysły o prawidłach gramatycznych języka żmudzkiego oraz uwagi nad mitologiją litewską“). Čiulda gina lietuvių kalbą nuo pastarosios niekintojų bei menkintojų, kelia jos reikšmę žmonių švietimui. Jis pabrėžia, kad lietuvių tautos švietimui kelti būtina ugdyti, tobulinti lietuvių kalbą, be kitko, laikantis vienodos rašybos ir normuotų gimtosios kalbos dėnių (tad lyg ir sudarant bendrinę tautos kalbą).<sup>230</sup>

Gramatikos prakalboje Čiulda pirmiausia skeptiškai pasisako dėl įvairių ano meto autorių istorikų, kurie mėginą aiškinti lietuvių tautos kilmę (iš Nojaus sūnaus Jafeto, herulių, vendų, letų, indų..., bet visi varu bruką lietuvius į slavų padermę).

Čiulda glaudžiai sieja kalbos ir tautos sąvokas. Todėl jis atmeta lietuvių tautos kildinimą iš kitų tautų, pasirėmus kitų kalbų žodžiais, randamais lietuvių kalboje. Tokių svetimų žodžių, gautų iš slavų, vokiečių, lotynų, net graikų ir sanskrito kalbų, kiekis esąs labai mažas, todėl tai neįrodo, kad mūsų tauta galinti būti kildinama iš kurios tų tautų ar kad ji būtų įvairių genčių mišinys, juo labiau, kad šiaipjau, rodos, nesą žinoma nė vienos kalbos, kuri neturėtų nė vieno svetimo žodžio. Patekę į lietuvių kalbą svetimi žodžiai veikiau esą vaisius artimų tos tautos santykių su kaimynais slavais ir vokiečiais, kaip tai dabar rodanti kalba lietuvių ir žemaičių, gyvenančių arti prie lenkų ir Prūsų vokiečių. Norėdamas pateisinti savo pastangas šiai lietuvių kalbos gramatikai paruošti, Čiulda priduria, kad nors ir nedaug čia tebūsiąs pasitarnavęs visuomenei, tai vis dėlto ne mažiau turįs „pagarbos ir prieraišumo savo tautai ir kalbai“.

Toliau Čiulda prakalboje pasisako prieš lietuvių kalbos menkinimą bei niekinimą lenkiškosios kultūros visuomenėje. O to niekinimo bene svarbiausias pagrindas esąs nuo amžių įsišaknijęs prietaras, kad lietuvių kalba telaikoma vien tik prastuomenės kalba. Jau pradinėje mokykloje vaikai baismės grasinimu (*nota linguae*) verčiami atsisakyti tėvų kalbos, ilgainiui net imą bjaurėtis ja, o taip pat gėdėtis savo tėvų, luomo ir tėvynės, stengdamiesi rodytis lenkais, nors netobulas lenkų kalbos pasisavinimas tuojau tokius išduodąs. Aiškiai esanti žalinga to prietaro įtaka žmogaus dorovei. Iš tokių jaunikaičių

230. 152.

tarpo išėję kunigai ešą prisigėrę įsišaknijusios paniekos savo tėvų kalbai. Puikuodamiesi savo tariamu mokytumu, tokie dvasininkai aimanuoja dėl lietuvių kalbos skurdumo, bet patys nesirūpiną gerai tą kalbą išmokti, pasitenkiną, jei liaudis bent iš dalies supranta jų pamokslus. Užuoť pasieškoję reikiamų žodžių liaudies kalboje, tokie kunigai savo lietuvių kalbos trūkumus stengiąsi pridengti lenkų kalbos lopais, prikabinėdami svetimiams žodžiams žemaitiškas galūnes. Dėl makaronizmy tokie dvasininkai savo kalbą padarą nesuprantamą ir klausytojams visai nenaudingą.

Šitokia kalba netinkanti švietimui. Bet tai dar nereiškia, kad tam pati lietuvių kalba netinka. Čiulda sako, kad žemaičių (lietuvių) kalbos tinkamumą švietimo bei kultūros reikalui įrodą Biblijos vertimai, religiniai raštai, liaudies dainos ir šventosios giesmės, o Donelaičio poema esanti gražių gražiausia sodietiškuoju paprastumu. Tokiems besiskundžiantiems ešą galima atsakyti Dmochovskio žodžiais, taikytais tiems, kurie seniau skundėsi ir lenkų kalbos trūkumais (lietuviškas vertimas):

Nupeikiam savo kalbą, ešą ji prastoka.

Yra ji didis lobis, tik josios nemokam.<sup>231</sup>

Švietimo bei kultūros reikalams tinkama kalba turinti būti gramatiškai apdorota, susekus ir atskleidus pastovias kalbėjimo ir rašymo taisykles. Čia pat Čiulda randa reikalą, nors be kokių teorinių įrodinėjimų, pabrėžti, kad „mokslo žmonių kalba ir raštas turi būti toks, kaip ir tautos kalba ir raštas“. O tokia švietimo bei kultūrinė kalba turinti būti paruošta nuodugnai įsigilinus ir pažinus pačią kalbos prigimtį, tos kalbos sandarą. Kadangi kalba esanti suskilusi į įvairias tarmes, tai gramatikos autorius turįs tas tarmes stropiai išnagrinėti ir apgalvoti, „kuri tarmė yra toliausiai pažėngusi į priekį visuotiniame gyvosios kalbos veržimesi į tobulumą ir daugiausia priartėjusi prie to tikslo ar labiausiai nuo jo nutolusi, neturėdama vadovo“. Reikią dar atsižvelgti ir į knygy, raštų kalbą. Tačiau reikią vengti barbarizmy; kur švietimas ešąs aukštesnio laipsnio, ten ir kalba esanti grynesnė. Šiais bendraisiais kultūrinės kalbos pagrindais Čiulda primena S. Stanevičiaus mintis, 1829 m. išreikštas 1737 m. anonimo gramatikos pakartojimo prakalboje.

Čiuldai, kaip ir nevienam kitam to laiko autoriui, būdingas lietuvių ir žemaičių kalbos pavadinimų maišymas, bent jų tikslesnis neskyrimas. Vienur savo gramatikos prakalboje jis sako, kad „lietuvių ar — kaip mes vadiname — žemaičių kalba“ esanti kalba baltų tautos, kurios pradžių ligšiol tebeslepianti žilosios senovės glūduma, čia lietuvio ir žemaičio terminus imdamas daugiau geografine bei istorine prasme. Bet kiek toliau kitoj tos gramatikos vietoj jis jau leidžia skaitytoją suprasti, kad tuodu terminai siejami su tarminiais skirtumais:



pasirodo, lietuviai (gyveną rytinėje bei pietinėje Lietuvoje) esą aukštaičiai šiandienine prasme. Taip pat Čiulda vartoja ir kitą daugiau geografinį istorinį — prūso — vardą Maž. Lietuvos vakarų aukštaičių tarmės atstovams pavadinti.

Čiulda sakosi labiau laikąsį savo gimtosios vakarinių žemaičių patarmės (šnektos), kuri jam atrodanti „labiau susiformavusi“. Nemanydamas esąs pajėgus savo pastangomis ir gabumais pateikti tobulą gramatiką, Čiulda sakosi tuos savo siūlymus perduodąs mokytojai žemaičių publikai peržvelgti ir įvertinti.

J. Karlovičius jau minėtoje savo lietuvių kalbos studijoje, paminėjęs šį Čiuldos rankraštį, kuris esąs visai jau paruoštas spaudai, priduria, kad jis „mokslo pasauliui būtų didžiai naudingas, jei išeitų iš spaudos“.<sup>232</sup>

Savo gramatikos rankraštį Čiulda 1855 m. pasiuntė vysk. M. Valančiui, kuris jį perdavė Vilniaus knygų leidėjui Zavadskiui spausdinti. Tačiau Zavadskis rankraščio neišspausdino galbūt dėl to, kad Čiulda jame atvirai ir griežtai kritikavo kunigus, niekinančius savo gimtąją kalbą.<sup>233</sup> Be to, Zavadskiui, kaip pastebi Vc. Biržiška, rūpėjo sutrukdyti labiausiai lietuviškų pasaulietinių knygų spausdinimą (jis sukliudęs ir Simono Groso lietuvių kalbos gramatikos išleidimą).<sup>234</sup>

## MOTIEJUS VALANČIUS

Motiejus Valančius (1801—1875) buvo įžymiausia asmenybė ano meto Lietuvoje, anot Vc. Biržiškos, uždėjusi savo antspaudą visam tuometiniam Lietuvos gyvenimui. Jo įtaka atsispindėjo ir lietuvybės, lietuviškojo žodžio bei lietuvių kalbos srityje.

M. Valančiaus, kilusio iš pajūrinė žemaičių valstiečių (Nasrėnų k., Mosėdžio par.), pavardė buvo subajorinta į *Volončevskj*, lotyniškai rašytose Kalnalio bažnyčios krikšto metrikose ištaisius pavardę *Wałącius* į *Wołonczewski*.<sup>235</sup> „Žemaičių vyskupystės“ rankraštyje pavardė padėta, matyt, labiau žemaitiškos formos — *Wołonczauskis*, o jau spausdintoje knygoje (1848) lenkiškesnė lytis — *Wołonczewskis*.<sup>236</sup> To susibajorinimo jam greičiausiai bus

232. 160: 360.

233. 152.

234. 41: II, 46, 187; 31: I, 208—209.

235. 4: 6.

236. 361: II, 7.

prireikę stojant į Vilniaus vyriausiąją kunigų seminariją (sujungtą su Vilniaus universitetu) ar ją baigiant, nes tada valstiečių vaikams buvo užkirstas kelias į aukštąją mokyklą, — vien bajorų luomo žmonėms tebuvo leista eiti aukštąjį mokslą.<sup>237</sup>

## VALANČIUS IR LIETUVYBĖS VEIKĖJŲ GALVOJIMAS APIE SAVO TAUTĄ IR KALBĄ. LENKŲ REAKCIJA

Nors mokėsis mokyklose, kur reiškėsi lenkiškosios kultūros įtaka (Žemaičių Kalvarijos dominikonų vidurinėje mokykloje, Varnių dvasinėje seminarijoje, Vilniaus vyriausiojoje seminarijoje), Valančius, matyt, gavo pažinti ir patriotinės lietuvių inteligentijos galvojimą apie savo tautą ir jos kalbą. Bene Valančius turėjo santykių ir su Vilniaus universiteto studentų lietuvių būrelio veikla.<sup>238</sup> Rodos, Valančius, profesoriaudamas Petrapilio dvasinėje akademijoje, artimiau draugavo su Simonu Daukantu, nusistačiusiu savo raštų lenkiškai nerašyti, tada turėjusiu valdinę tarnybą Petrapilyje. Turbūt juodu bus aptarę ir žemaičių akademijos kūrimo reikalą.<sup>239</sup> Matyt, ne be Daukanto įtakos jau 1848 m. Valančius išleido pirmą rimtą istorijos mokslo darbą „Žemaičių vyskupystė“ lietuviškai, keleriems metams praslinkus nuo Daukanto irgi lietuviškai parašyto „Būdo“ pasirodymo. Tai buvo tada tikra sensacija, nes lenkiškosios kultūros visuomenės akyse lietuvių kalba tebuvo valstiečių tarmė, nederanti mokslo veikalams, tetinkanti liaudies būčiai vaizduoti ir liaudiniam tikybiniam auklėjimui.<sup>240</sup> Net ir Kaj. Nezabitauskis, kuris norėjo tuodu veikalu versti į lenkų kalbą, klaidingai manė (panašiai kaip vėliau ir E. Volteris), kad jūdvių originalai buvę parašyti lenkiškai. O lenkų istorikas J. Bartoševičius (1821—1870) Orgelbrando enciklopedijoje stebėjosi, kam lietuviškai rašyta „Žemaičių vyskupystė“ esanti reikalinga. Esą jei Valančius būtų rašęs tą veikalą bent lietuviškai ir lenkiškai, būtų galėjęs patarnauti ir mokslo žmonėms, ir smalsumui liaudies, prie kurios Valančius esąs priartėjęs tapęs Varnių seminarijos rektorium ir pradėjęs kalbėti liaudies kalba. Valančius savo lietuvių kalba rašytąja „Žemaičių vyskupystė“ esąs metęs iššūkį „šviesiausioms tautos klasėms“ (sulenkėjusiems dvasininkams ir šlėktai). Valančius ir pats 1848 m. rašė Daukantui, kad nevienas pykštąs, kam jis „Žemaičių vyskupystė“ parašęs

237. 42.

238. 42: 12—13.

239. 361: I, 506.

240. 361: I; 17.

nelenkiškai.<sup>241</sup> To savo veikalo Valančius sakosi nerašęs lenkiškai todėl, kad lenkai ir taip jau turį rašytojų, kurie jiems galį lenkiškai rašyti.<sup>242</sup> Matyt, Valančius tą veikalą rašė lietuviškai ne tiek liaudžiai, kiek inteligentijai, kaip tyčia norėdamas parodyti, — lyg ir pritardamas Daukantui, — kad ir lietuvių kalba tinka mokslo veikalams rašyti.<sup>243</sup> Kad ypač lenkų bei lenkuojančių būgštavimai, jog lietuviška „Žemaičių vyskupystė“ neturėsianti skaitytojų, nebuvo pakankamai pagrįsti, rodo ir šio veikalo gale pridėtas sąrašas 121 asmens, iš anksto užsisakiusio šį leidinį, daugiausia kunigų, tuo metu, kai Valančius dar nebuvo vyskupu.<sup>244</sup> Tas kartu rodytų, kad būta ir visuomenėje pritariančių mokslo veikalo leidimui lietuvių kalba.

### VALANČIUI RŪPĖJO IR LIETUVIŲ KALBOS GYNIMAS, STIPRINIMAS

Valančius ne tik pats į valstiečius kreipdavosi lietuviškai, bet ir juos bei jų kalbą viešai užstodavo. Tatai matyti pvz. iš Vilniaus generalgubernatoriui rašyto jo laiško (1858), kuriame vyskupas dėkoja už paskyrimą nors ir trumpam laikui Telšių aps. viršininku Ciechanovskio, mokančio „vietinių gyventojų kalbą“, ir linki, kad ir jo įpėdiniai taip pat tą kalbą mokėtų.<sup>245</sup>

Nors Valančius, pirmiausia rūpindamasis Katalikų Bažnyčia Lietuvoje ir būdamas realistas, anot Vc. Biržiškos, „nemėgino būti kokių ateities pranašų ir įspėti mūsų tautos ateities kelią“,<sup>246</sup> bet kad jam iš tikrųjų rūpėjo ir lietuvių kalbos stiprinimas, matyti iš jo suorganizuoto žmonių švietimo per pradines mokyklas (žr. psl. 355), lietuvių kalbos gynimo bažnytiniame gyvenime (psl. 375 tt) ir jo literatūrinių veikalų, apskritai davusių pradžią grožinei lietuvių prozai.

Valančius savo lietuviškaisiais, ypač pasaulietiniais raštais savaiame plėtė ir tvirtino lietuvių kalbos vartojimą. Tuos raštus (išskyrus anksčiau išleistą „Žemaičių vyskupystę“) Valančius ėmė rašyti po baudžiatvės panaikinimo bei 1863 m. sukilimo numalšinimo, norėdamas ne tik saugoti katalikus nuo jiems brukamos pravoslavijos, bet ir kelti ypač dorinį ir ekonominį valstiečių

241. 361: I, 506.

242. 32: 94.

243. 361: I, 17.

244. 4: psl. XIII.

245. 4: 126.

246. 42.

švietimą. Pateikdamas krašto dabarties ir praeities gyvenimo vaizdų bei atsitikimų („pasakų“), kad ir atsargiai gindamas valstiečių reikalus, taip pat kartais pamargindamas savo raštus ir tautosakiniais duomenimis (Palangos Juzėje), Valančius tuo pačiu bent iš dalies ugdė ir tautinį valstiečių susipratimą. Valančiaus beletristinės knygelės (Vaikų knygelė 1864, Paaugusių žmonių knygelė 1868, Palangos Juzė 1869, Pasakojimas Antano Tretininko, parašytas 1872, išsp. I leid. 1891) iki pat paskutiniojo XIX a. dešimtmečio buvo beveik vienintelės, labai pamėgtos liaudies, bet taip pat ir šviesuomenės.<sup>247</sup> Valančius išleido ir specialiai tautosakai skirtas „Patarles žemaičių“ (1867). Tos knygutės buvo ir lietuvių šviesuomenei paskata vartoti lietuvių kalbą. A. Baranauskas, vyskupą Valančių iškeldamas sveikinamajame eilėraštyje, tarp kitko sako: „Senolių, pratėvių puikus liežuvis, / Kad ne Tu gelbėjęs, būtų pražuvęs“.<sup>248</sup> V. Mickevičius-Kapsukas, kai jis dar buvo varpininkų eilėse, rašė, kad Valančius „atsikratė nuo viešpataujančių [t.y. neigiamų] tam laike pažiūrų ant lietuviškos kalbos ir pasidarė jos auklėtoju ir užtarėju“; mes gerbią Valančių „už kultūrišką jo veikimą, už gaivinimą lietuviškos kalbos“ (Vrp 1901, 133—134).

### TARMĖS KLAUSIMAS RAŠTO KALBOJE

Valančiui teko risti ir su tarminiu klausimu, t.y. galvoti, kaip savo kalba, ypač rašomąja, įtikti įvairiatarmiams vyskupijos gyventojams, nes ligi tol, bent Didž. Lietuvoje, dar nebuvo nusistojusi vienoda rašomoji kalba visiems lietuviams. Tas tarminis klausimas ypač pasidarė aktualus, kai, kaip matėme, 1849—1850 m. beveik dvigubai padidėjo Žemaičių vyskupijos plotas, prie jos prijungus kelis iš Vilniaus vyskupijos išskirtus dekanatus.

Vyskupo dėmesį į tarminius kalbinio susižinėjimo bei bendravimo sunkumus atkreipdavo iš šalies ir kiti autoriai. Vertėjas kun. Norbertas Gedgaudas 1860 m. rašė (lenkiškai) Valančiui, kad „knygos, parašytos žemaičių, nemokančių lietuvių [aukštaičių] kalbos“, Lietuvoje (Aukštaičiuose) esančios sunkiai paskaitomos (jis nurodė ypač žodyninius skirtumus, kaip *gėda*, *kūtis*, *pasturlakai*, *šelpiti*, *žambis*). Gedgaudas prašo vyskupą duoti jo verstas tikiškas knygas pataisyti kunigui, „mokančiam abi kalbas — lietuvių ir žemaičių“. Nors Gedgaudas neduoda kokių tikslesnių pasiūlymų tokiai visiems lietuviams bendrai rašomajai kalbai sudaryti, bet reiškia pageidavimą „prisitiecti turiningų knygų ir abiem toms tautoms [žemaičiams ir aukštaičiams] prieinamų ir suprantamų, kad taip, nugalėjęs kalbines kliūtis, padarius iš jų vieną tautą“.<sup>249</sup>

247. 42.

248. 18: I, 102.

249. 133: 47.

Šiaip Valančius stengėsi vienodinti skirtingas savo vyskupijos dalis (Žemaičių ir jai priskirtus Vilniaus vyskupijos dekanatus), kilnodamas kunigus žemaičius į rytinę vyskupijos dalį, o kunigus rytiečius — į Žemaičius. Bet tuo būdu tik išryškėdavo tarminiai vyskupijos skirtumai, ir dėl to iš pradžių būdavo nesusipratimų su parapijiečiais.<sup>250</sup>

Kol vienodos bendrinės kalbos nebuvo, Valančius kaip bemokėdamas stengėsi įtikti įvairiatarmiams parapijiečiams. Kartais jis mėgino savo ganytojičius laiškus pagal atitinkamą tarmę rašyti. Laiške (1867.III.8) Balninkų parapijos tikintiesiems pakaišioja a (ilgam baltiškam ā garsui, kuris toje apylinkėje išlikęs vietoj vakarų aukštaičių o), pvz. rašydamas *klebaną* „kleboną“, arba kietą / prieš e, ei > a, ai (*ap/ajstą* „apleistą“), bet daugiur toli gražu nepataikydamas ar ir nenorėdamas ištisai pasekti šia šnektą, nes, suprantama, jam negalėjo būti tiksliau pažįstamos įvairios aukštaičių patarmės bei šnektos.<sup>251</sup>

Galvodamas apie tikiybinių raštų kalbą ir vyskupijos tarminius skirtumus, Valančius, matyti, tarė, kad, nesant visiems vyskupijos tikintiesiems vienodos rašto kalbos, vienas būdų įtikti čia aukštaičiams rytiečiams yra rašyti jiems knygas jų pačių tarme. 1852 m. jis pavedė Naujadvario filialistui kun. Juozui Zenevičiui išversti „lietuviškai“ (ne žemaičių, bet rytų aukštaičių tarme) J. Želvio lenkiškai parašytą katekizmą; vertimą Valančius paskui ir išleido savo lėšomis.<sup>252</sup> 1865.I.8 rašė kun. A. Baranauskui, tada Petrapilio dvasinės akademijos profesoriui, ragindamas jį rašyti lietuviams (taip jis vadino aukštaičius) knygas jų kalba, nes Lietuva (t.y. rytinė Lietuva) nuo neatmenamų laikų neturinti rašytojo, todėl ten žmonės naudoja tik žemaitiškas knygas.<sup>253</sup>

## VALANČIAUS RAŠTŲ KALBOS POBŪDIS

Paties M. Valančiaus raštai remiasi jo gimtąja, pajūrinėjų žemaičių, tarme, bet jau nebegryna, kuri ilgainiui vis labiau jo atmiešiama vakariečių aukštaičių tarmės duomenimis. Apskritai Valančiaus knygoje į garsyną įmaišomos šios aukštaitiškos ypatybės, nors ir be griežtesnio nuoseklumo: 1. dvibalsiai *ai, ei, ui* (Valančius rašo *aj, ej, uj*) ne tik šaknyje, kur jie neretai ir Valančiaus tarmėje vartojami, bet ir galūnėje, kur jo tarmėje jie išvirtę ilgais vienabalsiais; 2. *ie, uo*, kiek mažiau nuosekliai; 3. ilgainiui Valančiaus raštuose ima rodytis *č, dž* (Valančius rašo *cz, dž*), vietoj minkštųjų *ć, đ*, kilusių iš senovinių \**tj, \*dj*. Tačiau

250. 42: 40, 45.

251. 42: 45—48.

252. 42: 42; 34: III, 40.

253. 361: I, 515 tt.

visais tais atvejais yra daug nenuoseklumų; kartais net tame pačiame paragrafe, sakinyje ir net žodyje sumaišyti žemaitiškieji ir aukštaitiškieji garsai. O č, dž atveju vėl Valančiaus raštuose prieinama ir hipernormalizmų, kai kur klaidingai verčiant Valančiaus tarmės žemaitiškuosius garsus aukštaitiškaisiais (pvz. *mergajcze* „mergaitė“, *pagimdže* „pagimdė“).<sup>254</sup>

Valančiaus raštai, ypač grožiniai veikalai, pagrįsti liaudies kalba, kurią jis puikiai mokėjo, nes pirmiausia liaudžiai tie grožiniai raštai buvo skiriami. Sakiniai palyginti trumpi, gausu sinonimų ir gyvai veiksmažodžių ar būseną nusakančių veiksmažodžių, išiktukų, netrūksta liaudinių palyginimų.

Tačiau neišvengiamai Valančiaus raštuose turėjo pasireikšti rašomosios kalbos funkcija ten, kur Valančiui reikėjo rašyti apie specialesnius kultūrinio bei civilizacinio gyvenimo dalykus, kurių raiškai liaudies kalboje nebuvo specialių atitikmenų. Tokiais atvejais, norint nusakyti liaudies kalbai nepažįstamas sąvokas ar išreikšti tiksliau ir abstrakčiau organizuotus minties santykius, teko Valančiui nekartą ieškoti atitinkamų, skirtingų nuo liaudies kalbos raiškos priemonių. Dėl to pvz. „Žemaičių vyskupystėje“ randame ir komplikuočiau sudėtinį sakinių, kurių liaudies kalba nevartoja.

Nors specialioms sąvokoms Valančiui teko ieškoti reikalingų atitikmenų, jis privengė kaltinių žodžių, kurių pvz. daug randame Daukanto raštuose. Gal Valančiui buvo ir sunkiau negu Daukantui verstis lietuvių kalbos žodžių darybos priemonėmis. Valančius įvairiai čia elgėsi. Kartais tik aprašomai kurį svetimos kalbos ar vad. tarptautinį terminą nusakydavo (pvz. *valdymieras Vilniaus visuotinės mokslinycios* „Vilniaus universiteto valdytojas“, plg. lenk. *wszeczchnica* „universitetas“). O kartais panašiais atvejais dėjo skliausteliuose ir tarptautinį terminą, paprastai lenkiškos formos, pvz. *padarė mokytoju doro elgimos (etyki)*; *kėlė vaikus į aukštesnius skyrius (klassy)*. Vėl kitais atvejais lietuvišką žodį (kurį, matyt, tarė plačiau esant pažįstamą) paaiškino kuriuo skoliniu, pvz. *Žmonių gydytojai, arba daktarai*; *Taures (kielikus)*; *karės, arba vainos*. Kad ir privengdamas, Valančius vartojo ir naujadarų, kaip pvz. *ataduosmis* „portretas“, *išskrostojas* „skulptorius“, *nuodėmklausis* „spaviedotojas“, *virdulys* (ar *virduilis*) „samavoras“. Dalį naujadarų Valančius bus paėmęs iš kitų. Nevieną jis pasiskolino iš Daukanto, kuris, kaip matėme, ir šiaip Valančiaus lietuviškajai veiklai turėjo įtakos. Iš Daukanto, matyt, bus paimti pvz. šie naujadarai: *auka* „apiera“, *teisdayrys* (K. Sirvydas vartojo *tiesadarys* ar *tiesadaris*), *vypsosena* „teatras“, *žymė* „herbas“, *žuvėdas* „švedas“. Neretai Valančius vartojo prirėikus specialesnėms sąvokoms kuriuos iš gyvosios kalbos paimtus žodžius, tik suspecialindamas jų reikšmę, kaip *parašas* „antraštė, pavadinimas“, *sakymas* „pamokslas“ (plg. ir Sirvydo *sakymas* „kazanie“).

Naujadarų vartojimas rodo tam tikras Valančiaus pastangas kalbą lietuvinti, vengti svetimybų, skolinių. Bet, suprantama, svetimybų visai nėra viena kalba neišvengia. Ir Valančius vartojo nemažą skolinčių žodžių, kurių buvo žmonių gyvojoje kalboje (ir kurių nevienas galėjo jam ir ne skoliniu atrodyti), kartais prireikus ir pats skolinosi iš kitų kalbų. Vartojo (dėl kitų kalbų, ypač lenkų, įtakos) ir sintaksinių svetimybų, kurių ir gyvojoje žmonių kalboje nebuvo įprastų, kaip, sakysime, pažymynys po pažymimojo žodžio tokiose žodžių samplaikose, kaip *buta Petro* „Petro butas“, *Barniai zokoninkų ir pragaišimas klioštoriaus*; arba *valdyti* su įnagininku, pvz. *valdė kunigais* „valdė kunigus“.

Valančius vertėsi apskritai anų laikų tikiybiniuose raštuose vartojama ne labai nuoseklia tradicine rašyba. Vartojo lenkiškąsias raides *ł* (kiet. *l*, *w* (=v), *cz* (=š), *ż*, *ź* (=ž). Rašė *i*, *u* trumpiesiems ir ilgiesiems balsiams reikšti. Vad. nosiniams tevartojo *ą*, *ę* (pažįstamas ir lenkų rašyboje), bet nevartojo *j*, *ų* (kurių nebuvo lenkų rašyboje). Balsius rašė apskritai fonetiškai, pvz. *e*, *ej* vietoj etimologinių *a*, *ai* po minkštųjų priebalsių (*karalej*, *ajszkiej*). Iš savo tarmės rašė mišriuosius dvigarsius *ąn*, *ęn*, *ąm*, *ęm* (*pęnkis*, *kąmbari*), *ą*, *ę* ypač galūnėse linksniuojamųjų žodžių vienaskaitos galininke. *i* dvibalsius rašė su *j* (*ajszkiesnej* „aiškesniai“). Vientisinių žodžių šaknyje dusliuosius *k*, *p*, *s*, *š* prieš skardžiuosius priebalsius ir atvirkščiai rašė daugiausia morfologiniu pagrindu (*dirbti*, *nužengs*, bet ir *grishti* „grįžti“, *żwiłkteriejės* „žvilgterėjęs“). Priebalsių minkštinamuoju ženklų prieš užpakalinės eilės balsius rašė tradicinį *i*, bet prieš priešakinės eilės balsius priebalsių minkštino nežymėjo, išskyrus *k*, *g*, po kurių, lenkų pavyzdžiu, rašė *i* ir prieš savo *e* (*gieraj* „gerai“, *prisikielti* „prisikelti“).<sup>255</sup>

## LAURYNAS IVINSKIS

Žemaitis dūnininkas Laurynas Ivinskis (1811—1881), kilęs iš bežemių bajorų, žemės nuomininkų šeimos (gimęs Bambalų k., Užvenčio par.), mokėsis Kolainių gimnazijoje (bet dėl 1831 m. sukilimo bene jos nebaigęs), daugiausia privačiai mokytojavęs, yra nusipelnęs lietuvių švietimui ypač savo kalendoriais (metskaitliais, 1846—1864), lyg ir atstojančiais pirmąjį Didž. Lietuvos lietuvišką laikraštį (žurnalą). Kurį laiką su pertraukomis (iki 1860 m.) mokytojavo Rietavo žemės ūkio mokykloje, kur visi dalykai buvo dėstomi, kaip mokyklos nuostatuose pasakyta, „žemaičių kalba“ (MS I, 688).<sup>256</sup> Darbas lietuvių raštijoje, populiarių ūkio knygučių ruošimas ir ypač kalendorių leidimas vertė jį, kaip ir

255. 133: 180, 239—240; 361: I, 532.

256. 197: IX, 198.

nevieną anų laikų autorių, rūpintis ir lietuvių kalbos dalykais, spręsti nevieną aktualų tų laikų lietuvių rašomosios kalbos bei jos kultūros klausimą.

Ivinskio rašyba, kaip ir apskritai ano meto populiarių, platesniajai visuomenei skiriamų lietuviškų raštų rašyba, remiasi lenkiškąja rašybine mūsų raštų tradicija, nėra ir nuosaki. Ivinskis aiškina, jog lietuvių kalboje nesą *h*, *x*, taip pat *f* (kuri tesanti vartojama tikriniams vardams), *y* (=rus. ЫІ), o *v* vartojamas lotyniškame vokiečių šrifte. Ivinskis vartoja eilę lenkiškųjų rašmenų: *cz*, *sz*, *ł* kietajam priebalsiui, *ś* ir *ź* minkštiesiems priebalsiams, *ż* kietajam; *ą*, *ę* (bet nevaruoja *i*, *u*, kurių apskritai ir nebuvo spaustuvių turimose spaudmenų dėžutėse). Balsių ilgio nežymi; tik retkarčiais parašo *ij* ilgajam balsiui (pvz. *dalijkus* „dalykus“). Tačiau rašybos nagrinėjimuose savo rankraščiuose jis ilgiesiems parašo ir *ī*, *ū*.<sup>257</sup>

Kai buvo uždrausti lotyniškieji rašmenys lietuviškuose raštuose, Ivinskis, kaip jau ir anksčiau minėta, Petrapilio cenzūros komitetui siūlė, vietoj lenkiškųjų *ą*, *ę*, *ł*, *w*, *ź*, *ż*, savo kalendoriuose vartoti atitinkamus kiek kitokios formos rašmenis, su diakritiniais (pridėtiniais) ženklais.

Ivinskiui, kuris, suprantama, norėjo, kad jo raštai, pirmiausia kalendoriai, būtų paskaitomi ko didesnio įvairių tarmių atstovų skaičiaus, teko galvoti ir apie tarmės pasirinkimą lietuvių rašomajai kalbai. To klausimo sprendimo pastangas jis nusako dviejuose rankraščiuose, skirtuose rašybai nagrinėti (O Pisowni języka Litewskiego; O pisowni i iloczasio Języka Litewskiego, kurių pastarasis parašytas kada po 1840 m.).<sup>258</sup> Tarmių įvairumas kliudęs rašybai nustatyti, nors čia, tiksliau kalbant, Ivinskis turi galvoje rašomosios kalbos žodžių formų nustatymą. Kadangi lietuvių kalboje esą daug tarmių, kurių svarbesnės esančios lietuvių (pvz. *duona*), palatvės žemaičių (*douna*) ir paprūsės žemaičių (*duna*, t.y. *dūna*), tai lietuvių kalbai nesą reikalo dairytis po įvairias tarmes ieškant rašomajai kalbai pagrindų, bet reikią pasirinkti vieną tarmę, kaip tai daroma ir kitose kalbose. Reikią pasirinkti „vidurinę tarmę“ (*środkowy prowincjalizm*), ištvėrusią amžius, geriau pažįstamą, užimančią didžiausią plotą, išlikusią be svetimųjų įtakos, turinčią „pilną ištarimą“ (matyt, jo turima galvoje mažiausiai trumpėjimo tendencijos tepaliestos lytys). Bet tos „vidurinės tarmės“ Ivinskis tiksliau nei geografiškai, nei kalbiškai nenusako. Tačiau iš jo raštų matyti, kad Ivinskis labiau laikosi ano meto lietuviškuose raštuose vyraujančio tarminio mišinio, kur aukštaitiškai vakarietiškai rašoma dvibalsiai *ai*, *ei* (Ivinskio ir apskritai to laiko Didž. Lietuvos spaudinių rašomi *aj*, *ej*), *ie*, *uo*, o nemaža kitų garsų bei formų žemaitiškai (dūnininkiškai, iš paties Ivinskio tarmės), nors tame rašyme ir nematyti griežtesnio nuoseklumo. Pvz. *grejtaj*, *smarkej*, *luosibe*, *pienas*, *wieta*. Versdamas savo tarmės (dūnininkų) *y*, *ū*

257. 133: 192—193.

258. 133: 65; 34: III, 184.



j aukštaičių *ie, uo*, neretai ir paklysta, priedamas hipernormalizmus, pvz. *tuokstantis* „tūkstantis“, *wirszuones* „viršūnes“, *kriepst* „krypsta“.

Ivinskis nemaža energijos skyrė ruošti įvairiems žodynams, likusiems rankraščiais. Didžiausias jų (per 2000 psl.) buvo lenkų-lietuvių kalbų žodynas (Polsko-žmudski słownik), kuriam medžiaga rinkta iš gyvosios žmonių kalbos ir įvairių žodynų. Jame pateikta daug sinonimų, nemaža žemaitiškų žodžių, taip pat ir naujadarų. Kitas platus tai rusiškai lietuviškas žodynas (1193 psl.), nusiųstas rusų Imperatorinei geografijos draugijai, su kuria Ivinskis palaikė santykius.<sup>259</sup> Liko ir Ivinskio surinktų Vieکشنیų ir Žvingių parapijose žemaitiškų žodžių rinkinys (jį išspausdino K. Būga „Tautoje ir žodyje“, I). Domėdamasis botanika, rankraščiu paliko botaninės terminologijos sąrašą, kuriuo vėliau (1938) pasinaudojo K. Grinius Lotanikos žodynui. Taip pat Ivinskis buvo sudaręs kelių parapijų vietovardžių ir žmonių pavardžių sąrašą (rankraštį yra turėjęs P. Kriaučiūnas).<sup>260</sup>

Ivinskis yra palikęs medžiagos ir lietuvių kalbos gramatikai.<sup>261</sup>

## ANDRIUS UGENSKIS

Andrius Morkus Ugenkis (1816—1870) yra vienas tų lietuvių šviesuolių, kuris apie XIX a. vidurį pasireiškė dideliu savo gimtosios kalbos brangintoju, jos kėlėju ir susipratusių lietuviu, jau aiškiai save skiriančiu nuo lenkų tautybės. Jis, kaip ir Daukantas ir gal J. Daukša, priklauso negausiems „Aušros“ pirmatinkams.<sup>262</sup>

Žemaitis A. Ugenkis (gimęs Taručių k., Kurtuvėnų par.), vidurinį mokslą išėjęs Kolainių ir Kražių gimnazijose, o Kazanės universitetą baigęs (1845) literatūros mokslo kandidato laipsniu, 1850 m. iš Kazanės universiteto gavo graikų literatūros magistro laipsnį. Dėstė Simbirsko ir Kazanės gimnazijose graikų kalbą, o nuo 1861 m. patvirtintas Kazanės universitete einančiu graikų kalbos ekstraordinarinio profesoriaus pareigas; vėliau dėstė čia ir lotynų kalbą. Kelerius metus buvo to universiteto filologijos fakulteto sekretorium.<sup>263</sup>

259. 383; 34: III, 189.

260. 34: III, 189.

261. 197: IX, 199.

262. 208.

263. 34: III, 251—252.

Be šykščių oficialiuose šaltiniuose išlikusių duomenų, kiek daugiau medžiagos jo kalbinei veiklai ir lietuviškajam nusistatymui pavaizduoti duoda išlikę keli laišškai (1858—1861), rašyti vysk. M. Valančiui ir vienas L. Ivinskiui.<sup>264</sup> Savo laiškuose Valančiui, kurį jis laiko gimtosios kalbos mylėtoju ir atgaivintoju, prašo pagalbos lietuviškais leidiniais bei patarimais savo ruošiamam lietuvių kalbos žodynui, kurio pavadinimas galėsias būti „Surinkimas mūsų kalbos žodžių dėl būsiančio kanakuomet lietuviško žodinio“.<sup>265</sup>

## TAUTYBĖS IR KALBOS PAMILIMO AKSTINAI

Lietuvių kalbos pamilimą Ugenskis išsinešė iš savo namų. Jo motina, kaip pats prisipažįsta, tikra lietuvė, namie visada lietuviškai kalbėdavusi ir tą kalbą visam amžiui jam palikusi.<sup>266</sup>

Ugenskio prisirišimą prie savo gimtosios kalbos ir jos meilę rodo jo laišškai M. Valančiui, kuriuose jis pastarąjį vadina savo mokytoju (Ugenskis mokėsi Kražiuose, kur 1834—1840 m. Valančius mokytojavo).<sup>267</sup> Ugenskis pirmąjį savo laišką 1858.II.28 rašo Valančiui lietuviškai, pabrėždamas, kad jam „dideliam gailu... užmiršti savo tėvinę kalbą“, bet kitus laiškus jam rašo jau lenkiškai, nes jis nedrįsęs vyskupui berašyti lietuviškai, kai Valančius atrašinėjo jam lenkiškai. Bet vėl 1858.X.1 savo lenkiškame laiške Valančiui, išgyręs lietuvių kalbą ir jos tobulumą ir priminęs, kad jis nuo savo vaikystės niekada neįjautęs „draugiškų jausmų nei lenkams, taip pat nei jų kalbai“, dar kartą prašo Valančių leisti jam rašyti laiškus lietuviškai, o taip pat gal ir vyskupas jam malonėtų kada parašyti lietuviškai (o tai esą būtų naudinga ir jo lietuviškosioms žodyninėms studijoms). Tačiau ir tolimesnį savo laišką Ugenskiui Valančius rašė lenkiškai.

Bent dviejuose savo laiškuose Valančiui (1859.X.1 ir 1860.VII.25) Ugenskis trumpai aprašė savo lietuviybės „genezę“ ir savo gimtosios kalbos branginimo sutvirtėjimą. Sakosi ir dabar su skausmu prisimenęs, kaip mokyklose mokytojai lenkai dažnai gėdinę ir barę juos (mokinius lietuvius), pravardžiuodami „juodais žemaičiais“, kam jie nemokėję taisyklingai lenkiškai kalbėti ir rašyti. Ugenskis pabrėžia, kad jie žiūrėję į tokius mokytojus kaip į savo priešus, ir niekada savo kalbos nemanę išsižadėti: „... todėl vaikais būdami įjautėme, kad mes ne lenkai“.<sup>268</sup> Taigi Ugenskis čia labai glaudžiai sieja kalbos ir tautos

264. 394; 38; 35: 317.

265. 325.

266. 38: 330.

267. 35.

268. 38: 335.

sąvokas, matyt, kalbą laikydamas svarbiausia lietuviybės žyme. Toliau jis pabrėžia, kad patys lenkai vadiną lietuvių kalbą muzikų (*chłopów*) kalba, ja visai nesidomj, ją niekiną. Ugenskis lenkus laiko kaltais ir dėl to, kad Lietuvos sostinėje Vilniuje, kur taip ilgai gyvavo universitetas, niekada nebuvę lietuvių kalbos katedros.<sup>269</sup>

Ugenskis piktinasi tais lietuviais, kurie, mokėdami savo gimtąją kalbą, gėdinasi ja kalbėti, matyt, bijodami būti lenkų pajuokti dėl savo „muzikiškos kalbos“.

## KALBOS TOBULUMAS ATPINDĖS TAUTOS ISTORIJA

Ugenskis, panašiai kaip ir kai kurie kiti (K. Bagužis, T. Narbutas, S. Daukantas, Ad. Mickevičius, J. I. Kraševskis), lietuvių kalbą laiko tobulą, jau ir senovėje buvusia išdailinta. Lietuvių kalba, amžiais laisvai plėtodamasi, pasidariusi taip gausi žodžių ir išsidirbusi gramatinės formos bei posakių nuostabiai lankščius, trumpus, bet tiksliai dalyką vaizduojančius, kad daugiur „net pati graikų kalba negali jai prilygti“; „lietuviai nė jokiaje svetimoje kalboje negalėjo rasti taip gražių, tikslių ir raiškių frazių kaip savo kalboje“.

Iš savo keliamų lietuvių kalbos tobulybės Ugenskis sprendžia ir lietuvių tautybės vertingumą. Pabrėžęs savo nusistebėjimą tuo, kad lietuvių kalba prastos liaudies lūpose galėjo pasiekti tokį tobulumą, pranešantį net graikų kalbą, Ugenskis rašo: „Jei kalba, pagal filologų nuomonę, yra tikras tautos (*narodu*) sielos ir proto paveikslas, tai iš to gauname labai pagirtiną išvadą lietuviams. Žiūrint į dabartinę lietuvių kalbą, lengvai galima išvesti, kad graikų kalba per daugelį metų prieš Homerą turėjo išstobulėti liaudies lūpose, todėl taip pat tenka daryti išvadą, kad lietuvių tauta ir jos kalba turi būti labai sena [...] tiktai duok Dieve greičiau mums Homerą [...] jis buvo A. Mickevičius, bet labai gaila, kad jis, vadindamasis lietuviu, savo darbų nerašė lietuviškai...“

## DŽIAUGIASI MOKSLININKŲ SUSIDOMĖJIMU LIETUVIŲ KALBA

Ugenskį džiugino mokslo pasaulio suskatimas domėtis lietuvių kalba ir ją tyrinėti, ypač užsienyje (už Rusijos ribų). Bet ir slavistuose esanti pasklidusi bendra nuomonė, kad lietuvių kalbos pažinimas būtinas slavų kalboms; kad slavistikos profesoriai Rusijoje vienu balsu tvirtiną, jog lietuvių kalba esanti senesnioji slavų kalbų sesuo, ir be lietuvių kalbos nejmanomas etimologinis slavų dialektų aiškinimas.<sup>270</sup> Girdėjęs, kad Peterburge norj įsteigti lietuvių

269. 325.

270. 325.

kalbos katedrą, o ir Kazanėje slavų dialektų profesorius Grigorovičius savo studentams pataręs mokytis lietuvių kalbos.<sup>271</sup> Grigorovičius pats mokėsis lietuvių kalbos iš Ugenskio, o Kazanės universiteto studentai jau du kartu Ugenskj prašę skaityti lietuvių kalbos paskaitas. Jau 1853 m. Peterburgo akademija išsiuntusi į Lietuvą lietuvių kalbos tyrinėti kokį Mikuckį, iš kurio tačiau surinktosios medžiagos nesą matyti, kad jis gerai mokėtų „mūsų praktinę [liaudies] kalbą“.<sup>272</sup>

## **RIBOTAS LIETUVIŲ KALBOS TARMIŲ, JOS STUDIJŲ PAŽINIMAS**

Paties Ugenskio lietuvių kalbos pažinimas neišvengiamai buvo trūktinas. Ilgą laiką (nuo 1841 m.) gyvenęs Rusijoje, toli nuo Lietuvos, kur lietuvių kalbos negirdėjo, o taip pat kurį laiką beveik negaudamas pasiskaityti lietuviškų raštų (jų Kazanės universiteto bibliotekoje nebuvo), bent iš pradžių, atrodo, plačiau ir giliau nesusipažinęs ir su moksliniais lietuvių kalbos tyrinėjimų darbais, Ugenskis vargiai galėjo įmanomiau pagilinti savo lietuvių kalbos mokėjimą bei jos teorinį pažinimą. Tačiau vėliau, jau prieš minėtuosius savo laiškus rašydamas, jis ėmė daugiau apsitirti lietuvių kalbos studijose, kai susipažino su kai kuriais lietuvių kalbos tyrinėjimais (pvz. A. Šleicherio lietuvių kalbos darbais), kai kuriais žodynais ir reliatyviai gausiais ypač tikiybiniais lietuviškais raštais, kurių nemaža jam parūpino M. Valančius. Iš jų jis, be kitko, pastebėjo, kad prūsiniėje (Mažojoje) Lietuvoje išleistieji raštai esą tobulesni rašybos (nors šiaip nevienu požiūriu ir jam nepriimtinos) ir pačios lietuvių kalbos vienodumo, grynumo požiūriu už rusinės Lietuvos raštus, kur vyraująs rašyboje ir kalboje chaosas.<sup>273</sup> Taip pat jis rašo, jog iš Ivinskio kalendoriaus pirmą kartą sužinojęs įdomų dalyką — kad Klaipėdoje ir Karaliaučiuje einą lietuviški laikraščiai ir leidžiamas lietuviškas kalendorius; kad prūsiniėje Lietuvoje nemaža darbuojamasi lietuvių kalbos srityje, norima lietuvių kalbai suteikti literatūrinę formą. Reikią stebėtis, kad iki šiol nieko panašaus nepasireiškė mūsų šalyje (t.y. Didžiojoje) Lietuvoje.<sup>274</sup>

Paties Ugenskio lietuvių kalbos tarmių pažinimas buvo gerokai ribotas. Pvz. jam visai nebuvo pažįstamos rytiečių tarmių ypatybės. 1861.II.26 laiške Ivinskiui jis piktinosi pastarojo kalendoriuje paskelbtu „Anykščių šileliu“, kuriame buvo pasilikusių kai kurių anykštėnų šnektos ypatybių, nors apskritai

271. 38; 325.

272. 325.

273. 38; 333.

274. 325.

anykštėniška A. Baranausko poema buvo kalendoriuje perdirbta į paties Ivinskio tada praktikuojamą rašomąją kalbą — žemaičių dūnininkų ir vakarų aukštaičių tarmių mišinį.<sup>275</sup> Ugenskis sako, jog tos eilės tai niekur negirdėti barbarizmai, ir klausia, ar esąs kur Lietuvoje ir Žemaičiuose toks kampelis, kur taip bjauriai kalbėtų. O ir pats tų eilių autorius turįs būti ne lietuvis ir ne žemaitis, bet koks nors „maskolius, visai nemokąs lietuviškai ir nepažįstąs lietuviškos kalbos ypatybių“.<sup>276</sup>

## LEKSIKOGRAFINIAI UŽSIMOJIMAI

Pagrindinė minėtųjų Ugenskio laiškų tema yra jo ruošiamas lietuvių kalbos žodynas. Tą dalyką pats Ugenskis laikė savo moksliniu ir tautiniu darbu. Nors jis ir paskelbė bendro pobūdžio mokslinį straipsnį (O svojstvach litovskago jazyka, 1868, nežinia kur spausdintą),<sup>277</sup> bet žodyno ruošimą laikė svarbesniu dalyku, nes, matyt, į lietuvių kalbos žodžių sutelkimą į vieną krūvą jo buvo žiūrima kaip į pagrindą kitiems lietuvių kalbos mokslo, o, žinoma, taip pat ir praktikos reikalams. Kaip matėme, ir kiti lietuvių autoriai stengėsi sudarinėti lietuvių kalbos žodynus. Mokslinėms slavistikos studijoms paremti apie 1852 m. ir Rusijos mokslų akademija ėmė rūpintis lietuvių kalbos žodyno ruošimu.<sup>278</sup> Ugenskis ir pats sakosi, kad jis galėsiąs pasiūlyti savo žodyną išleisti Rusijos mokslų akademijai, kuri domisi mūsų kalba.<sup>279</sup>

Ugenskis norėjo paruošti pilnesnį lietuvių kalbos žodyną negu ligtoliniai. Jis pastebi, kad Neselmano lietuvių kalbos žodynas esąs lig šiol plačiausias, bet ir jame Ugenskis neradęs 20 000 žodžių, kuriuos jis turįs susirankiojęs. Neselmano žodyne trūkstą labai daug žodžių, vartojamų kasdieninėje mūsų liaudies kalboje, kuri ligi šiol esanti vienintelis svarbiausias mūsų kalbos šaltinis.<sup>280</sup> Be to, Neselmano žodynas, kaip ir ankstesnieji Maž. Lietuvos lietuvių kalbos žodynai, turįs tikslą, kaip jis lygindamas su Biblija pastebėjęs, surašyti ir paaiškinti tik Biblijoje vartojamus žodžius.

Ugenskis save laikė žodyno kompiliatorium, kurio pagrindinė pareiga turinti būti rūpestingai surankioti visa tai, ką galima rasti ligšioliniuose raštuose, o ypač kreipti dėmesį į gyvąją lietuvių kalbą, kur galima rasti daug daugiau

275. 133: 65 tt.

276. 394.

277. 34: III, 252.

278. 343.

279. 325.

280. 38; 325.

turto negu knygoose. Tik tam liaudies turtui rinkti jam reikėsią kada pačiam vykti į Lietuvą.

Kadangi lietuvių kalba tarmiškai įvairavo ne tik žmonių lūpose, bet ir raštuose nebuvo, bent Didžiojoje Lietuvoje, sūvienodinta, Ugenskis sakosi neradęs kitos išeities, kaip surašyti visas įvairias to paties žodžio tarmines lytis savo žodyne, kaip tai esą daroma ir graikų kalbos žodynuose, kur tas pats, tik skirtingų rašybų žodis įrašomas keletą kartų tiktai tarmių skirtumui parodyti. Todėl jis pvz. įtraukė į žodyną ir skirtingas (tarmines) *duna* (=dūna), *dūna*, *douna* ir *dona* lytis.<sup>281</sup> Jis dėsiąs atskirai į žodyną ir skirtingas to paties autoriaus raštuose vartojamas rašybines formas, nes mes dar neturj vienodos rašybos, o jam, tik paprastam žodyno kompiliatoriui, nederą nusišprėsti, kuri rašyba geresnė: jo žodynas turj būti „tikslus atšvaitalas to, kas dabar yra liaudies kalboje ir mūsų ligšioliniuose raštuose“.<sup>282</sup>

Tačiau patj rašybos įvairavimą, nenusistojimą lietuviškuose raštuose Ugenskis peikia; pageidauja, kad lietuvių autoriai susitartų dėl vienodos rašybos. Jis prašo Valančių pasisakyti dėl Kuršaičio ir A. Šleicherio rašybos naujovių. Ir pats pasisako, kas jam nepatinka prūsinių (Maž. Lietuvos) raštų rašyboje, tiksliau sakant — raidyne. Ugenskis apskritai laikosi tradicinio Didžiosios Lietuvos raštų raidyno. Todėl pvz. priebalsiuose jis vartoja *l*, *w*, taip pat *cz*, *sz* (atmesdamas viengubus diakritinius *č*, *š* rašmenis). Nepriima ir Maž. Lietuvos raštų priebalsių dvigubinimo, kuris mūsų kalboje neturj jokios prasmės. Tačiau etimologiškai pateisinami priebalsiai turj būti dvigubinami (pvz. *atraukti* „atitraukti“, *pussotis*). Vis dėlto *dirpti* tipo priebalsių asimiliacija (kuri esanti vartojama gal nusižiūrėjus į graikų rašybą) neatrodanti mūsų kalbai tinkama. Balsiuose atmeta *e* su diakritiniais ženklais (matyt, *è*, *ë*), kaip per daug subtilų „vokiečių“ išsigalvojimą. Priima *ą*, *ę* rašmenis, bet ne *j*, *ų*. Vartoja *i*, *u* (neskirdamas trumpųjų nuo ilgųjų). Bet *y*, kurią vokiečiai (Maž. Lietuvoje leistuose lietuviškuose raštuose) vartoja, priešingai lenkų kalbos įpročiui, ilgajam balsiui reikšti lietuviškuose raštuose, esanti visai nereikalinga; žemaičių tarmei tuo atveju reikią rašyti *ij* (pvz. *wjnas* „vienas“). Be to, lietuviškajame savo laiške Valančiui jis vartoja dar *-û*, daugiskaitos kilmininkui, kaip ir Maž. Lietuvos raštuose. Apskritai Ugenskis buvo nepatenkintas anuometiniu lietuviškųjų raštų raidynu savo žodynui ir manė, kad slavų alfabetas būtų priimtinesnis lietuviškiems žodžiams atvaizduoti.

Ugenskis galvojo svarbesnius žodžius savo žodyne plačiau paaiškinti, duodamas pavyzdžiams reikšmingesnių posakių, idiomatizmų, priežodžių, o kur reikėsią — pridėsiąs ir etimologinių, filologinių, mitologinių, senybinių ir kitokių paaiškinimų.<sup>283</sup>

281. 38: 334.

282. 325.

283. 38: 330—331.

Ugenskis laikė svarbiu klausimu, kuria kalba žodyne aiškinti lietuvių kalbos žodžius. Iš pradžių manęs aiškinti lenkiškai, rusiškai, vokiškai arba lotyniškai (vokiečiams). Bet kai žodžių rinkinys išaugo, Ugenskio uždavinys aiškinti keliomis kalbomis pasidarė per sunkus. Todėl nutaręs aiškinti tik rusų kalba, kurią ir jo tautiečiai, mokėsi vietinėse mokyklose, visi moką, o ir oficialiajam švietimui Rusijoje atstovaujanti rusų kalba, nors jis ir nebuvo rusofilas. Tikėjosi, kad žodyną pasiseks išspausdinti valstybės lėšomis, jei jo aiškinamoji kalba bus rusų kalba, nes pats, sakėsi, tam neturįs išteklių.<sup>284</sup> Ypač pabrėžė savo priešiškamą lenkų kalbos vartojimui žodyne, nes, kaip matėme, jis piktinosi, kad lenkai niekiną lietuvių kalbą, ja nesirūpiną, todėl tokiems ponams nemanąs ir savo žodyno rašyti.<sup>285</sup>

Ugenskis skaičiavo, kad žodynas būsiąs didesnis už Neselmano žodyną, būtent turėsiąs apie 100 000 žodžių, nors jo rinkinyje ir esą daug dubletų dėl įvairios tų pačių žodžių rašybos.

Ugenskio žodynas nebuvo išspausdintas. Be kitko, čia bus buvusi svarbi ir ta priežastis, kad Rusijos mokslų akademija po kurio laiko pasisakė už A. Juškos paruošto lietuvių kalbos žodyno spausdinimą. Po Ugenskio mirties, rodos, jo rankraščiai ir knygos atiteko apie Tytuvėnus gyvenusiam jo broliui ūkininkui.<sup>286</sup>

## JONAS JUŠKA

Broliai Jonas ir Antanas Juškos yra davę palyginti didelį lituanistinį įnašą tuo metu, kai mokslo pasaulio domėjimasis lietuvių kalba tolydžio didėjo. Abu broliai glaudžiai bendradarbiavo tuos įnašus ruošdami ir skelbdami. Jonas brolių Antaną bus supažindinęs ir su savo filologinėmis bei kalbinėmis mintimis, pažiūromis, kurias jis įsigijo ne tik tai eidamas universiteto kursą, bet ir bendraudamas su rusų slavistu I. Sreznevskiu, prof. J. Boduenu de Kurtenė ir kitais.

Broliai kilę iš smulkių žemaičių bajorų Juškevičių. Tėvai turėjo ūkį Žarėnų vls., bet netrukus po 1815 m. jie iš ten išsikėlė į Ariogalos vls., paskui į Čekiškės vls., kur nuomojo ūkį Daujotuose. Abiejų brolių gimtoji kalba buvo lietuvių, kaip ir daugelio smulkių žemaičių bajorų, kurie ir maža tesiskyrė nuo valstiečių, tik buvo kiek išėigai (ir tai ne visi) pramokę lenkų kalbos.<sup>287</sup> Šie žemaičių bajorai pasižymėjo ir lietuviškumu, kuriuo nepasireiškė kitų sričių Lietuvos bajorai.

284. 208; 38: 330.

285. 325.

286. 34: III, 252.

287. 350: 79—80.

Gyvojoje kalboje broliai vadinosi *Juškomis*,<sup>288</sup> o rusiškai ir lenkiškai rašytuose dokumentuose, raštuose — *Juškevičiais*. Bet lietuviškuose rankraščiuose, neretai ir spausdintuose raštuose rašėsi ir *Juškomis*.

Jonas Juška (1815—1886) daugiausia reiškėsi lietuvių tarmėtyros, rašybos ir žodyno darbų srityje.

Vidurinę mokslą ėjo Dotnuvos bernardinų mokykloje ir Kražių gimnazijoje, o Charkovo universitetą baigė (1844) filologijos kandidato laipsniu. Baigęs dėstė Rusijoje senovines kalbas įvairiose gimnazijose (nuo 1875 m. Kazanėje, nes rusų administracija jam, katalikui, nedavė mokytojo vietos Lietuvoje). Kurį laiką dirbo karo vadyboje (kadetų korpo mokykloje). 1886 m. mirė Kazanėje, kur ir palaidotas. Antkapyje buvo užrašyta: Jonas Juškevič Rašytojas Lietuvos 1815—1886.<sup>289</sup>

Jonas brangino lietuvių kalbą ir ragino kitus ją mylėti. Jis tarp kitko sako: „Dabar tiktai aš tamstai minavoju, tikras lietuvi, jog nereiktų užmiršti savo tėvų kalbos, nes kiekvienam žmogui prigimta kalba tur būt meilinga ir brangi. Prie to dar mūsų kalba yra teip gaudi, valinga ir bagota, taip didžiai ori liežuvių [kalbų] moksle ir reikalinga dėl pažinimo tikro būdo mūsų senovės ir veikalų mūsų prabočių, o ir bute kasdieną be savo kalbos negali apsieiti“.<sup>290</sup> Ir brolio Antano lietuvių dainų rinkinių prakalbose, paaiškindamas savo broliui teikiamą rašybą, jis randa reikalą pridurti, kad „lietuviškas liežuvis gyvuoja dar ir nemaža giminė lietuvių ir žemaičių dar šneka ir visus gyvenimo savo reikalus atlieka prigimtoje savo kalboje...“ J. Juška džiaugėsi pasirodžius „Aušros“ laikraščiu, kuris esąs rašomas tokia gražia kalba, ir sakėsi, kad jis per 25 metus galvojęs apie mūsų atgijimo aušrą.<sup>291</sup>

Jau XIX a. pirmojoje pusėje paaiškėjus lietuvių kalbos studijų svarbai bendrajai indoeuropiečių kalbotyrai, ypač slavistikai, apie 1850 m. slavistai ėmė labiau domėtis lietuvių kalba, o Rusijos mokslų akademija dairėsi žmonių, kurie galėtų imtis tiriamojo lietuvių kalbos darbo. Slavistas I. Sreznevskis, jau iš universitetinių laikų pažinęs J. Jušką, apie 1852 m. paragino jį imtis tyrinėti lietuvių kalbą. Jonas ir pats rašė broliui Antanui, kad nuo tada labiau ėmė domėtis lietuvių kalba,<sup>292</sup> nors, kaip J. Boduenas de Kurtenė yra pažymėjęs, Juška Charkovo universitete nebuvo gavęs gero kalbotyrinio išsilavinimo. 1856.II.17 laiške Sreznevskiui sakosi, kad jau iš seno turįs didelį norą pagrindinai išstudijuoti lietuvių kalbą, bet neturįs nė vienos lietuviškos

288. 350: 80; 34: III, 242, 280; 343: 113.

289. 34: III, 244.

290. 153: 56.

291. 23: 31—33.

292. 343: 124.



knygos.<sup>293</sup> Tik po kurio laiko jis praneša Sreznevskiui esąs susipažinęs su kai kuriomis lietuviškoms knygomis, taip pat A. Šleicherio, Fr. Kuršaičio ir Neselmano lietuvių kalbos darbais. 1856.VIII.24 laiške tam pačiam Sreznevskiui, kalbėdamas apie savo lituanistines studijas, skundžiasi, kad jam neduodąs ramybės beveik visiškas nebuvimas istorinių liudijimų apie lietuvių tautą, nes jis norįs tose studijose ką pasakyti ir apie svarbiausius lietuvių tautos gyvenimo momentus, turėjusius įtakos jos kalbai.<sup>294</sup>

## RAŠYBOS BEI RAIDYNO IR RAŠTO TARMĖS KLAUSIMAI

Anuo metu nevienam lietuviškai rašančiam autoriui teko galvoti apie nenusistojusius lietuvių kalbos rašybos, ypač raidyno dalykus, o kalbiškai labiau apsitrynusiems, kaip J. Juškai, teko mėginti ir aktualius rašybos klausimus spręsti.

Prie 1861 m. išėjusio savo lietuvių kalbos tarmių aprašymo (Kalbos lietuviško liežuvio ir lietuviškas stotrašymas, arba ortograpija) J. Juška pridėjo skyrelį, skirtą daugiausia tradiciniam raidynui prastinti, vienodinti bei reformuoti. Ten jis siūlo vietoj dvigubų rašmenų *cz, sz* vartoti lietuviams viengubus *č, š* ar *č, š*, jau anksčiau pradėtus vartoti kalbotyrinėje literatūroje, o taip pat retkarčiais praktikuotus ir senesniuosiuose lietuviškuose raštuose. Tačiau šiame savo veikalėlyje jis pats verčiasi tradiciniais *cz, sz*, kad skaitytojas, iš jaunumės pripratęs prie pastarojo rašymo, neužsikliuvinėtų beskaitydamas ir autoriaus „didžiai nepeiktų“. Pasisako ir už *v* ir *ë* (dvibalsiui *ie* žymėti), jau Šleicherio vartotus, taip pat *è* (su tašku ilgam siaurajam balsiui). Pasilaiko tradicinį *l*, o taip pat ir *ž* (su tašku), kaip lenkų raidyne; brolio Antano dainų rinkiniuose vartojamas *ž*, dėl ko slavistas V. Jagičius (Jagić) prikišo Juškai nenuoseklumą — kam šalia *č, š* rašmenų (su stogeliais viršuje), vartojamas akūtas *ž* raidei.<sup>295</sup> J. Juška priebalsių minkštinimui, vietoj *i* (kuri esanti vartojama balsiui, todėl minkštinimo funkcijai netinkanti) siūlo diakritiniu ženklui akūtą minkštinamosios priebalsės viršuje (ar jos dešiniajame šone), pvz. *tekiño, arkl' o*. Atmeta graikiškąjį *ÿ*, nes lietuvių kalboje nesą „plačiojo kieto balso *y'*“, ir jos vietoje siūlo *ï* (*i* su dviem taškais) ilgam balsiui žymėti. Tam tikro tarmių taikymo sumetimais Juška siūlo vartoti *ũ* (vietoj *uo*). *i* dvibalsių antrąjį sandą siūlo rašyti su *j* (tad *aj, ej, uj...*), nes tas sandas esąs lietuvių kalboje ištariamas kaip rusų *ѣ*, o kitų slavų kaip *j*.

293. 376.

294. 376.

295. 133: 191.

Jonui Juškai teko sudaryti ir *rusiškai lietuviškų (lotyniškų) raidžių* mišinio abėcėlę. Mat 1867 m. broliai Juškos įteikė Rusijos mokslų akademijai 33 lietuviškų dainų rinkinėlį, norėdami atkreipti dėmesį į A. Juškos surinktąjį lietuvių dainų turtą. Tačiau akademija atsisakė rinkinėlį spausdinti lotyniškais raidėmis, nes ji buvo caro pabarta už Donelaičio „Metų“ išleidimą lotyniškai lietuviškais raidėmis, ir patarė Juškai rinkinėlį perrašyti rusiškais rašmenimis.<sup>296</sup> Kaip anksčiau minėta, J. Boduenas de Kurtenė teigia, kad J. Juška tą rusiškų raidžių su lotyniškais mišinį pateikęs terorizuojamas (psl. 213). To rinkinėlio, vardu „Litovskija narodnyja pesni“, kurį akademija išleido 1867 m., prakalboje J. Juška pasiūlė dainoms transkribuoti 24 rusiškų raidžių ir 12 lietuviškų bei savotiškai perdirbtų rusiškų raidžių, nes vienomis rusiškais nesą galima atvaizduoti lietuvių kalbos garsų. Į pastarąją 12 rašmenų grupę įeina lietuviškosios abėcėlės rašmenys *ė, ą, ę, j* ir keli rusiškosios abėcėlės rašmenys su specialiais, lietuvių kalbos garsams taikomais pridėtiniais ženklais.

Šiokių raidyno mišiniu išleistą Juškos leidinį lietuviai sutiko labai nepalankiai, nes lietuvių visuomenėje jau buvo sustiprėjęs atkaklus priešinimasis rusiškųjų raidžių į lietuviškus raštus įvedimui, apie kurį jau anksčiau esame kalbėję. Kaip ir prof. J. Boduenas de Kurtenė sako, lietuviai pirkę šio leidinio po kelis ar keliolika egzempliorių ir juos deginę.<sup>297</sup> Gal J. Juška, toliau nuo Lietuvos gyvendamas, nebuvo jutęs lietuvių visuomenės nuotaikų, nebuvo supratęs rusų vyriausybės lietuvių rusinimo tikslų.<sup>298</sup>

J. Juška kiek modifikuotą tradicinę lietuviškų raidžių rašybą atskiru straipsniu aiškina brolio Antano lietuvių liaudies dainų rinkiniuose (1880—1882), kuriuos Jonui, padedamam liberalinių pažiūrų J. Boduenui de Kurtenė, pavyko įsiūlyti Kazanės universitetui išleisti jau lotynų raidėmis. Jis čia pritaiko tuos rašmenis, kuriuos buvo siūlęs 1861 m. savo „Kalbose“, tik dar pridėda kiek skirtingą rašmenį plačiajam *e* garsui, taip pat *ą, ę + m, n* mišriesiems dvigarsiams reikšti (nes są Veliunos apylinkėse jų pirmieji sandai tariami kaip nosiniai garsai), bet atmeta anksčiau siūlytąjį *i* (vartoja *y*, o 1878 m. dar *i* trumpajam ir ilgajam balsiui), *ė* (vartoja *iė*), taip pat atmeta ir akūtą priebalsiui minkštinti (vartoja tradicinį *i*).<sup>299</sup>

J. Juškai atrodė aktualiausias lietuvių rašto klausimas esąs rašybos dalykas, jos prastinimas ir vienodumas. Į rašomosios kalbos tarmės klausimą, kuris tada irgi tolydžio aktualėjo, J. Juška, toliau nuo Lietuvos gyvendamas, atrodo,

296. 343: 133—134.

297. 343: 134.

298. 343: 135.

299. 133: 253—254.

specialiai nesigilino, nors Šleicherio lietuvių kalbos gramatikos recenzijoje palietė ir tarmės dalyką (žr. žemiau). Minimosis 1861 m. tarmių aprašo knygelės gale, baigdamas kalbėti apie lietuvių kalbos rašybą, labai trumpai priduria ir savo pageidavimą, kad „kiekvienas lietuvis rašytų kaip įmanydamas prigimtoje savo kalboje [tarmėje], o ne sklaidžiotų iš vienos kalbos į kitą“. Ir po 20 metų (1881) jis tą pačią mintį kartoja brolio Antano lietuvių dainų rinkinyje, atsakydamas į vieno gero žmogaus, „prigimto lietuvio“ klausimą, kaip reikią lietuviškai rašyti, kai įvairūs autoriai įvairiai rašą, ir „rašo ne suvisu taip, kaip mes šnekam“.<sup>300</sup>

## PATARNAUJA MOKSLŲ AKADEMIJAI RECENZIJOMIS

Rusijos mokslų akademijai, matyt, atrodė, kad tuo metu iš lietuvių J. Juška buvo daugiau pasiruošęs lietuvių kalbos klausimams nagrinėti negu kiti, todėl pavedė jam parašyti A. Šleicherio lietuvių kalbos gramatikos (Litauische Grammatik, 1856) recenziją. Šioje recenzijoje J. Juška teigė, kad lietuvių kalbos gramatinio aprašymo pagrindu geriau pasirinkti ne aukštaičių, bet žemaičių tarmę, kuri esanti mažiau tepasidavusi svetimų kalbų įtakai. Tačiau, į tai atsakydamas, Šleicheris tvirtino, kad jis vis dėlto laikąs aukštaičių tarmę vaisingesne mokslui negu žemaičių, nes pastarojoje dėl kirčio atitraukimo iš galūnės į šaknį nukentėjęs galūnių aiškumas ir pilnumas, o, be to, žemaičių tarmė sumišusį su sunkiai beišskiriamais slaviškais elementais.<sup>301</sup>

Kai J. Juška 1859 m. atvyko į Petrapilį (kur buvo paskirtas karinės mokyklos dėstytoju), jam Rusijos mokslų akademija pradėjo duoti recenzuoti darbus apie lietuvių kalbą ir apskritai Lietuvą (recenzavo porą M. Akelaičio darbų apie lietuvių kalbą).<sup>302</sup>

## TARMIŲ APRAŠAS

J. Juška yra ir pirmasis lietuvis dialektologas, stengęsis smulkiau aprašyti lietuvių kalbos tarmes. Jau užsimintai 1861 m. Rusijos mokslų akademijos išleisti lietuvių kalbos tarmių studijėlei jam nelengva buvo susirinkti medžiagos. Dar 1856.XI.6 laiške Sreznevskiiui jis sakėsi savo lietuvių kalbos tarmių studijai, kurią jis pats kukliai tevertina, turėjęs kiek pasakų ir dainų, užrašytų Kražių, Panevėžio apylinkėse, žemaitiškų knygų (Valančiaus, Daukanto), Šleicherio lietuvių kalbos gramatiką, Kuršaičio ir Neselmano darbus (pastaruosius prūsinės Lietuvos tarmei), o panemunių gyventojų tarmę jis pats

300. 132.

301. 133: 70—71.

302. 343: 125.

pažįstąs.<sup>303</sup> Vėliau jis pasinaudojo ir ta medžiaga, kurią surinko 1858 ir 1861 m. kelionėse po Lietuvą bei Žemaičius Kaltinėnų, Pušaloto ir Ariogalos apylinkėse. J. Juška skirsto lietuvių kalbos tarmes į keturias grupes: 1. žemaičių, 2. Prūsų lietuvių, 3. ariogališkių ir 4. rytiečių, pirmiausia pagal e (plačiojo), ie, uo, an, am, a, ą, ę, d', t' (=dj, tj), l kietojo ir i dvibalsių (ai, ei...) tarimą, šalia to, dar žiūrėdamas morfologinių ir žodyninių skirtumų. Nors tas jos skirstymas nebuvo visai tikslus ir sistemingas, vis dėlto, kaip ir J. Boduenas de Kurtenė pastebėjo, jis padėjo susidaryti bent bendram lietuvių kalbos tarmių vaizdui, nes A. Šleicheris savo 1856 m. lietuvių kalbos gramatikoje tik bendrai, nors ir tiksliai pavaizdavęs Maž. Lietuvos tarmes.<sup>304</sup>

### KITI LITUANISTINIAI DARBAI

Jau minėtojo I. Sreznevskio paragintas, J. Juška apie 1857 m. ėmė rašyti Rusijos mokslų akademijai lietuvių ir slavų kalbų lyginamąjį žodyną (Korneslov litovskij, soobrazno s nuždami slavianskago jazyka), bet, rodos, jo nebaigė. J. Juška parašė ir lietuvių-rusų-lenkų kalbų žodyną (iki *marnastis*), kuris irgi paliko rankraščiu.<sup>305</sup>

J. Juška rusų kalba paruošė ir praktinę lietuvių kalbos gramatiką, skiriamą lietuviams ir rusams padėti mokytis lietuvių kalbos. (Gal tos pačios gramatikos rankraštis, rašytas 1862 m., vardu „Učebnaja grammatika litovskago jazyka. „Lietuviška kalbrėdė“ buvo Lietuvių mokslo draugijos bibliotekoje Vilniuje.) Gramatiką 1863 m. Juška įteikė Rusijos mokslų akademijai, tačiau akademijos recenzentai (gal ir turėdami tam tikrą germanofilinę tendenciją) ją įvertino neigiamai. Kaip savo vietoje esame minėję (psl. 210), J. Juška mėgino pasiūlyti šią gramatiką, o taip pat ir vidurinei mokyklai skiriamą lietuvių kalbos skaitinių knygą išleisti Vilniaus mokslo apygardos kuratoriui J. Kornilovui, kartu norėdamas gauti tarnybą Kauno gubernijoje. Kornilovas jam buvo pasiūlęs gramatikos lietuviškus žodžius perrašyti rusiškėmis raidėmis. Tačiau, negavęs prašomos tarnybos, J. Juška ir šių veikalų neišleido, nors tiksliai šios neleidimo priežastys nėra paaiškėjusios.<sup>306</sup>

Šiems jo darbams nepasisėkus, J. Juška daugiau neberašė lietuvių kalbos mokslo veikalų, bet ėmė rūpintis brolio Antano lietuvių-lenkų kalbos žodyno ir

303. 376.

304. 343: 126.

305. 343: 128.

306. 343: 127—128.

liaudies dainų rinkinių ruošimu, ir netrukus pasiūlė juos leisti Rusijos mokslų akademijai.<sup>307</sup>

## ANTANAS JUŠKA ŽODYNININKAS

Antanas Juška (1819—1880), šalia didelių lietuvių liaudies dainų rinkinių, spaudos draudimo metu išleistų lietuviškomis raidėmis, nusipelnė ir rinkdamas lietuvių kalbos žodyninį turtą, ruošdamas platų lietuvių kalbos žodyną. Kadangi A. Juškos žodžių turto rinkimas iš gyvosios žmonių kalbos, pirmo platesnio lietuvių kalbos žodyno ruošimas yra plačiau B. Tolutienės nagrinėtas,<sup>308</sup> dera šią jo kalbinę veiklą čia ir detaliau išskelti.

A. Juška gimė Daujotuose, Čekiškės vls., Butkiškės par. Mokėsi Kražių gimnazijoje ir Vilniaus dvasinėje seminarijoje. Kunigavo Zarasuose, Obeliuose, Antazavėje, Pušalote, Lyduvėnuose, Vilkijoje, Veliuonoje, Alsėdžiuose. Nusi-kėlęs dainų leidimo reikalais pas broį Joną, mirė Kazanėje, kur jo antkapyje, šalia datos, lotyniškai įrašyta: Antonius Juskiewicz Letuvensis.<sup>309</sup>

Beveik visą savo gyvenimą praleidęs lietuviškojo kaimo aplinkoje, A. Juška turėjo progą stebėti lietuvių kalbą, su ja arčiau į pažines sueiti, užrašinėti lietuvių kalbos turtą. Ne vėliau kaip 1850 m. jis jau domėjosi lietuvių kalbos dalykais. Apie tą laiką patekęs į Ukmergės progimnaziją kapelionu, A. Juška, kur tik gavęs progos, skatino mokinius mylėti „žmonių kalbą“, gerai ją pažinti, rinkosi iš savo mokinių rečiau vartojamus lietuvių kalbos žodžius, ragindamas ir mokinius, namo parvažiavus, tokius žodžius bei išsireiškimus užrašinėti ir jam atvežti.<sup>310</sup> Prieš atsikeldamas į Ukmergę, A. Juška Obeliuose ir Antazavėje sakė lietuviškus pamokslus. Brolio Jono liudijimu, A. Juška apie 1856 m., būdamas Pušalote, jau ir teoriškai gilinosi į lietuvių kalbos klausimus, skaitė 1856 m. išėjusią A. Šleicherio lietuvių kalbos gramatiką.<sup>311</sup>

### PASKATOS ŽODYNINIAM IR TAUTOSAKINIAM DARBUI

Kurie buvo akstinai, A. Jušką traukę į lietuvių tautos turto rinkimo, žodyninį darbą?

307. 343: 128.

308. 343: 87—377.

309. 34: III, 280—281.

310. 350: 88.

311. 343: 131, 276.

Tam tikros paskatos čia jis galėjo gauti jau besimokydamas Kražių gimnazijoje. Nors per Vilniaus universiteto vadovybę ir reiškėsi čia lenkiškoji įtaka, bet jau nuo XIX a. pradžios buvo tam tikro susidomėjimo ir lietuvių kalba; Vilniaus universiteto buvo įsakyta rinkti žinias apie krašto praeitį, o taip pat ir lietuvių kalbą. Ir po Vilniaus universiteto uždarymo A. Juškos mokymosi metu Kražiuose (1834—1839) susidomėjimas Lietuvos istorija ir žmonių kalba negalėjo būti išnykęs, nes tas susidomėjimas Lietuvoje tolydžio stiprėjo. Čia tuo metu mokytojavo ir M. Valančius, kuris vėliau yra raginęs A. Jušką spausdinti savo lietuvių-lenkų kalbos žodyną. A. Juškai bus buvęs žinomas ir lenkų literatūroje domėjimasis Lietuvos praeitimi, tam pasiremiant ir tautosakos duomenimis, lietuvių dainomis, taip pat ir kalba. Plačiai Lietuvoje skaitomame J. Kraševskio veikalė „Litwa“, šalia tautosakinės medžiagos nagrinėjimo, buvo ir kalbai skirtas skyrelis.

Antanui gilintis į lietuvių kalbos klausimus padėjo ir brolis Jonas, nemaža prisidėjęs ir prie Antano lietuvių kalbos žodyno redagavimo. Ir jau minėtasis Antano susipažinimas su Šleicherio lietuvių kalbos gramatika greičiausia neapsiėjo be brolio Jono, kuriam, kaip matėme, Rusijos mokslų akademija buvo pavedusi parašyti tos gramatikos recenziją.

Ne be įtakos A. Juškos lituanistinei veiklai turėjo būti ir susipažinimas su L. Rėzos, S. Stanevičiaus, S. Daukanto, Neselmano darbais, apie kuriuos buvo kalbama ir A. Šleicherio lietuvių kalbos chrestomatijoje.<sup>312</sup>

A. Juškos domėjimasis tautosaka ir kalba, tų sričių duomenų rinkimas nesikoncentruojant į vieną kurią šių sričių, darosi suprantamas, turint galvoje, kad ir lietuviams artimiau pažįstama slavų filologija iki XIX a. paskutiniųjų dešimtmečių glaudžiai tebesiejo liaudies buities, tautosakos ir liaudies tarmių tyrinėjimą, kuris tik vėliau susispecializavo į atskirų sričių disciplinas.<sup>313</sup>

A. Juška, rinkdamas tautosaką ir žodyninį lietuvių kalbos turtą, suprato to darbo kultūrinį ir tautinį tikslą. Šio turto kaupimas turėjo parodyti lietuvių kultūrinės kūrybos vertę, tuo pačiu teikdamas įrodymą paremti pavergtos lietuvių tautos teisei savarankiškai gyventi kitų tautų tarpe. Toks įrodymas ir buvo svarbus tuo metu, kai tolydžio vis ėmė didėti lietuvių priešinimasis jų tautos lenkinimui ir rusinimui, svetimųjų priespaudai. Antra, jau bent nuo XIX a. pradžios lietuviams stengiantis ugdyti ir tobulinti savo rašomąją kalbą, A. Juška ryžosi parankioti gausesnės lietuvių kalbos žodžių atsargos.

## ELEMENTORIUS IR ŽODYNAI

A. Juškos specialiai lietuvių kalbai skiriami darbai yra elementorius ir trys žodynai.

312. 299.

313. 343: 147—148.

Jis iš pradžių buvo paruošęs elementoriaus du variantus: vieną skiriamą žemaičiams, antrą — aukštaičiams. Tačiau Vilniuje 1863 m. tebuvo išspausdintas vienas jo elementorius, paremtas maždaug vakarų aukštaičių tarmės pagrindu, nors tiksliau ir neįmanoma tarmės lokalizuoti.<sup>314</sup> Dėl vieno tarminio pagrindo pasirinkimo žr. psl. 258.

A. Juška rašė tris kaliakalbius žodynus. Apie 1853—1854 m. jis parašė „Słownik polsko-litewski“ (apie 7000 žodžių), kuris faktiškai buvo lenkų-lietuvių-rusų-lotynų kalbų žodynas. Pirmoje vietoje duoda lenkų kalbą (kaip kad darė ir Sirvydas, Poška, Daukantas savo lietuvių kalbos žodynuose), matyt, norėdamas kultivuoti lietuvių kalbą ir pateikti lietuviškus atitikmenis tiems asmenims, kurie tada geriau mokėjo lenkiškai (bent kultūrinę lenkų kalbą) negu lietuviškai.

1871 m. perkeltas į Alsėdžius, A. Juška ėmėsi mokytis latvių kalbos, palaikė artimus santykius su latviais, ypač A. Dyrikiu, kuris domėjosi ir lietuvių kalbos giminyste su latvių kalba (pastarasis parašė ir rankraščiu likusį lietuvių-latvių kalbų žodyną). A. Juška paruošė, nors ir nebaigtą, latvių-lietuvių-lenkų žodyną, už kurį buvo priimtas Rygos latvių draugijos nariu.<sup>315</sup>

### TRIKALBIS GYVOSIOS ŽMONIŲ KALBOS ŽODYNAS

Bet svarbiausias A. Juškos ruoštas yra lietuviškai lenkiškas žodynas (vėliau buvo pridėtas ir vertimas į rusų kalbą). Jam pagrindą A. Juška sudarė gyvendamas Vilkijoje (1862—1864). Rusijos mokslų akademija išleido jo maždaug pusę — du toms trimis dalimis (Litovskij slovar' A. Juškeviča s tolkovaniem na russkom i polskom jazykach, A—D, 1897; E—J, 1904; K — kukštuotis, 1922). Trečiojo tomo, apimančio M—N, redaguoto Jurgio Šlapelio, tebuvo paruoštas laužinys (teišspausdinus kelis lankus, į tomą neįrištus).

Šiuo žodynu akademija susidomėjo dėl to, kad, viena, jau buvo iškelta lietuvių kalbos reikšmė tiek lyginamajai indoeuropiečių kalbotyrai, tiek ypač slavistikai; o antra, kad ligi tol neturėta platesnio lietuvių kalbos žodyno, kuris būtų atspindėjęs gyvąją, šnekamąją kalbą (ir 1852 m. išleisto Neselmano lietuviškai vokiško žodyno neišskiriant).

Tas A. Juškos žodynas ypač tuo skyrėsi nuo ligtolinių lietuvių kalbos žodynų, kad jo autorius jam visą medžiagą rinko iš gyvosios kalbos, liaudies lūpy, suprasdamas, kad didysis lietuvių kalbos žodinis lobis slypi žmonių kalboje, tarmėse. Tuo liaudiniu žodyno pobūdžiu paaiškintinas ir faktas, kad žodyne nėra nė vieno antraščiažodžio, prasidedančio *ch-* ir *f-* garsais, nes mat liaudies kalbai tai tebebuvo svetimi garsmenys (fonemos). Taip pat ir

314. 133: 141—143.

315. 343: 136 tt.

antraštinųjų žodžių aiškinamieji sakiniai paimti iš liaudies šnekamosios kalbos. Jau tuo metu tiek A. Juškos, tiek ir kitų specialistų buvo suprasta, kad, norint rašomąją, kultūrinę kalbą turtinti, reikėjo tą lobį vokti, rinkti.

Šio žodyno žodžiai ir posakiai A. Juškos surinkti daugiausia iš Pušaloto, Veliuonos, Vilkijos, Alsėdžių bei jų apylinkių, kur jam ilgiausiai teko kunigauti.

Nors žodynui Antano tebuvo renkami žodžiai iš liaudies kalbos ir jis pats rašė I. Streznevskiui, nuo kurio tada priklausė žodyno spausdinimas, kad jo žodyne nesą „nė vieno žodžio“, paimto iš knygų, vis dėlto jame nebuvo sudėta šimtu nuošimčių liaudinė medžiaga. A. Juška į rankraštį įtraukė, kad ir retą, žodį, paimtą iš raštų, o gal net ir savo paties sudarytą naujadarą, pvz. *balsė* „głoska (litera)“, kurią „raidės“ reikšme randame Daukanto, Pabrėžos ir Valančiaus raštuose; *arklāgidis* [=arklāgydis] „wetrynarz, koński lekarz“; *garvežís* [=garvežys] „parowóz“. Vienu kitu atveju A. Juška pats atstatydavo nesamą žmonių kalboje lytį iš žmonių vartojamos kurios sudėtinio ar priešdėlinio žodžio formos, kaip *girdis*, *jauta*, kurios buvo atstатыtos iš *nėgirdis*, *nėjauta*.<sup>316</sup> Pasitaiko, kaip jau ir J. Jablonskis pastebėjo, žodyne ir sakinių, kurie nebus iš žmonių kalbos, liaudies lūpų užrašyti, pvz. *tvorà par úkininkà užtvertà* [=tvorà par úkininkà užtvertà].

### Žodžių reikšmės aiškinimas

Žodžio reikšmę aiškindamas, A. Juška paprastai neduoda visų antraščiažodžio reikšmių išskaičiavimo, kur būtų aiškiai išskirta pagrindinė ir antrinė, perkeltinė žodžio reikšmė. Svarbiausi A. Juškos antraščiažodžio reikšmės aiškinimo būdai yra: specialus apibrėžimas, dalyko aprašymas, sinonimas bei semantinis dubletas, žodžio skaidymas į jo sudedamąsias dalis, nurodymas (nukreipimas) į kitus antraščiažodžius, žodžio gretinimas su panašios darybos žodžiais.<sup>317</sup>

### Rašyba

Žodyno rašyba (bei raidynas), abiem broliams per ilgesnį laiką rankraštį tvarkant bei kaitaliojant, nebuvo vienoda. Pavyzdžiui, iš pradžių vartojami tradiciniai *ł*, *cz*, *sz* rašmenys, o vėliau keičiami į *l*, *ć*, *ś*. Tarmių derinimo sumetimais pirmiausia /ie/ ir /uo/ garsmenims suteikiamas daugiagarsis

316. 343: 152—153; 197: x, 177.

317. 343: 179 tt.



(polifonetinis bei polifoneminis) pobūdis (kaip kad anksčiau matėmė brolio Jono rašyboje). Garsmenį, kuris esąs skaitomas *i* (=y) arba *ie, ei*, A. Juška žodyno rankraštyje rašo *j*, paskui *ei* ir *ë*; o tokį, kuris esąs tariamas (tarmėse) *u* (=ū) arba *uo, ou*, jis rašo *ū*. Vėliau spausdintose žodyno dalyse rašyba ilgainiui vėl buvo kiek keičiama.

### Tarmė ir kirčiavimas

Nors A. Juška, rašydamas savo žodyną, teikė tarminę medžiagą, tačiau neišvengiamai jam teko spręstis klausimą, kuria garsine tarmės forma žodžiai bei aiškinimai jame turi būti pateikiami: negi tas pats žodis, įvairiose tarmėse girdėtas, turi būti į žodyną įvairiomis lytimis įtraukimas? Taip tarmiškai, kaip matėme, buvo manęs suregistruoti žodžius A. Ugenskis. Nors brolis Jonas buvo pataręs kiekvienam lietuvių autoriui rašyti savo paties tarme, tik vienos bendros visiems rašybos tesilaikant, vis dėlto Antano iš įvairių tarmių surinktai žodyno medžiagai vargu ar tai buvo pritaikoma, ypač kad žodynas juk būtų turėjęs tarnauti ir bendrajam lietuvių reikalui, kuriam ir tam tikra bendrinė kalba tada tolydžio vis aktualėjo. Ir Antano rankraštyje, per ilgesnį laiką rašomame, papildomame ir taisomame, nerandama griežtesnio tarminio vienodumo, bet matyti ilgainiui stiprėjančios pastangos žodyno kalbą vienodinti — daugiau versti į vakarų aukštaičių tarmę.<sup>318</sup> Juk ir savo jau minėtą elementorių (1863) Antanas teisleido vienos — irgi vakarų aukštaičių — tarmės pagrindu. Matyt, žemaičių tarmės buvo atsakyta bendriniam visų lietuvių reikalui ypač dėl to, kad A. Šleicheris savo lietuvių kalbos gramatikoje ir paskui, diskutuodamas su J. Juška, aukštaičių tarmę laikė vertingesne (kad ir kalbos mokslo reikalui) už žemaičių tarmę, nors Jonas šios Šleicherio gramatikos recenzijoje ir norėjo pasisakyti už žemaičių tarmės pasirinkimą lietuvių kalbos gramatikos pagrindu.<sup>319</sup>

A. Juška, mokykloje negavęs lituanistinio išsilavinimo, nors ir brolio Jono padedamas, negalėjo suvaikyti viso tarminio kirčiavimo, ne visur žodyno rankraštyje antraščiažodžius tesukirčiavo ir ne visur tepajėgė tiksliai pažymėti žodžio kirtį, ypač kad žodyno rašymo metu lietuvių akcentologijos mokslas težengė pirmuosius žingsnius (Fr. Kuršaitis apie lietuvių kalbos kirtį ir priegaides kiek žinių pateikė savo „Beiträge zur Kunde der littauischen Sprache“, 1843—1849). A. Juška žodyno rankraštyje kirčiuotus balsius dažniausiai žymėjo dešininio kirčio ženklų, trumpuosius — kairiniu, nepaisydamas priegaidžių skirtumo (tik *ai* dvibalsiuose atsitiktinai iškyla dvejetainis — tvirtapradės ir tvirtagalės — priegaidės išskyrimas).<sup>320</sup>

318. 343: 188 tt.

319. 133: 70 tt, 140—143.

320. 343: 193 tt.

## Žodyno redagavimas bei leidimas akademijos priežiūroje

J. Juška 1876 m. įteikė brolio Antano žodyno rankraštį Rusijos mokslų akademijai. Kadangi ir tuo metu buvo jau aiškiai iškelta didelė lietuvių kalbos reikšmė indoeuropiečių kalbotyrai ir ypač slavistikai, akademijos recenzentui A. Potebniai atrodė, kad žodynas dėl savo naujos liaudinės medžiagos, naujų žodžių (kurių nerandama kiek anksčiau išėjusiuose Neselmano ir Kuršaičio lietuvių kalbos žodynuose) gausumo būtų vertingas spausdinti net ir visai netaisytas.<sup>321</sup>

Tačiau akademijos paskirti to žodyno redaktoriai neišvengiamai buvo verčiami rankraščio teikiamąją medžiagą pagal galimybes patikslinti, aptvarkyti ir šį bei tą pataisyti, keisti, nors pačios akademijos atstovai vis buvo linkę kiek galima laikytis arčiau autoriaus Antano Juškos originalo. Todėl kiekviena akademijos išspausdinta šio žodyno dalis (knyga) buvo suredaguota šiek tiek skirtingai.

Iš pradžių šį žodyną redagavo Jonas Juška, kuris, būdamas geriau negu brolis Antanas susipažinęs su kalbotyra, jau ir anksčiau padėjo žodyną apdoroti, ruošti spaudai, redaguoti; pridėjo antraščių žodžių vertimą į rusų kalbą, taisė nepakankamai literatūrišką brolio vertimą į lenkų kalbą, pridėjo kai kurias trūkstamas gramatines formas ir kt. J. Juškos redagavimą kurį laiką prižiūrėjo, tikrino, taisė ir, Jonui mirus (1880), toliau žodyną redagavo (pasinaudodamas ir Maskvoje tada studijavusių lietuvių informacija) prof. F. Fortunatovas (1848—1914).<sup>322</sup> Po to žodyno redagavimą tęsė Jono sūnus Vytautas Juška, kuris, baigęs mokslus, Tartu universitete gilino lyginamosios kalbotyros žinias pas prof. Mejerį (Meyer) ir J. Bodueną de Kurtenė ir ten 1894 m. gavo magistro laipsnį, o 1896 m. skaitė Petrapilio universitete habilitacinę paskaitą apie dzūkų tarmes.<sup>323</sup> V. Juška spaudai parengė *E—Ė* raidžių rankraštį, jį tikrino Lietuvoje tarmėse, kur ištaisė kirčiavimą ir kt.<sup>324</sup>

Vytautui Juškai staiga mirus (1896), tolimesnis žodyno redagavimas akademijos buvo pavestas J. Jablonskiui, kuris nemaža įnešė į žodyną pakaitų, perdirbo ir Vytauto Juškos redaguotąją dalį, perredagavo lenkiškąjį ir rusiškąjį vertimą, toliau vienodino žodyno medžiagą, remdamasis vakarų aukštaičių tarme (vad. „Tilžės šnektą“, nors iš pradžių akademija dėl to ir nenorėjo sutikti), visur šiandieniškai žymėjo priegaides. Jis taip pat sumodernino ir

321. 343: 208—209.

322. 343: 229 tt.

323. 197: X, 182.

324. 343: 235.

žodyno rašybą: įvedė ū ilgajam balsiui, išmetė skirtingai žymėtą rašmenį plačiajam e garsui, mišriuosius dvibalsius rašydamas su *i* (*ai, ei, ui*), o mišriuosius *n* dvibalsius be „nosinio“ balsio (*an, am...*) ir vietoj *ž* rašė *ž*.<sup>325</sup>

Jablonskis, patvirtintas žodyno redaktorium (1897), akademijos pageidaujama greičiu negalėjo redagavimo darbo dirbti, nes daug laiko reikalavo žodžių tikrinimas (ir tarmėse) bei kiti jo lietuviškieji darbai, dėl kurių jis buvo policijos sekamas ir kurį laiką areštuotas. 1907 m. nauju žodyno redaktorium akademijos buvo paskirtas G. Uljanovas, šio pavaduotoju J. Šlapelis, lietuviškai gerai mokėjęs J. Jablonskio mokinys, nors ir neturėjęs formalaus kalbinio išsilavinimo.<sup>326</sup> Uljanovui mirus (1912), Lietuvių mokslo draugijos filologų sekcija pasisiūlė akademijai norinti prisidėti prie žodyno redagavimo, ir akademija tais pačiais metais žodyno redaktorium pakvietė Kazimierą Būgą, kuris lietuvių kalba besidomintiems rusų kalbininkams jau buvo gerai žinomas. K. Būga žiūrėjo į žodyną daugiau mokslininko akimis. Jis į žodyną pridėjo daug naujos medžiagos tiek iš tarmių, tiek ir iš senųjų ir naujųjų raštų, patikslino žodžių reikšmes, pateikė savo pastabų antraščių žodžių vartosenai ir istorijai ir kt. Ir Būga laikėsi žodyne tų pačių bendrinės kalbos normų kaip ir J. Jablonskis.<sup>327</sup> Bet ir jis po poros metų pasitraukė iš redaktorių, nes, viena, jam atrodė, kad neišsimoka daug darbo įdėti į A. Juškos žodyno rankraščio tobulinimą, kadangi rankraščio duomenys, tik iš kelių tarmių parinkti, nesudarą gero žodyno, o tik jam medžiagą; antra, akademija nenorėjo, kad A. Juškos žodyno originalas būtų per daug perdirbinėjamas. Be to, Būga prikišo ir žodyno redagavimo prižiūrėtojui akademijos atstovui (F. Fortunatovui), kad jis uždelsdavęs žodyno spausdinimą.<sup>328</sup>

Tokiomis sąlygomis per 40 metų tebuvo išspausdinta maždaug pusė A. Juškos paruošto pirmo platesnio lietuvių kalbos žodyno.

## MOTIEJUS AKELAITIS

Kapsas Motiejus Akelaitis (1829—1887), gimęs valstiečių šeimoje Čiuoderiškėse, Marijampolės vls., ne tik kovojo už krašto išsivadavimą iš Rusų okupacijos, bet taip pat rūpinosi lietuviškų knygelių ruošimu liaudžiai šviesti, domėjosi Lietuvos istorijos, ypač lietuvių kalbos tyrinėjimu. Tėvui anksti mirus,

325. 343; 197: X, 167.

326. 343: 253 tt.

327. 343: 267.

328. 47: III, 14.

o motinai neturint pakankamai lėšų, Motiejui teko išstoti iš Marijampolės progimnazijos IV klasės, o toliau, įvairiais būdais uždarbiaudamas pragyvenimui, jis pats lavinosi, išmoko nemaža kalbų.

Lietuviškai savo pavardę rašėsi *Akelaitis* (ano meto rašyba *Akielajtis*), o lenkiškai *Akielewicz* (kartais ir lietuviškuose raštuose *Akielewiczius*). Taip dvejojai buvo vadinamas iš seno: gimtajame kaime lietuviškai (*Akelaitis*), o jau Marijampolės mokykloje lenkiškai, nors jo gimimo metrikoje, rašytoje Marijampolės parapijos knygoje, rašoma *Akielajtis*.<sup>329</sup>

Kelerius metus mokytojavęs Lietuvos dvaruose, Akelaitis 1856 m. išvyko į Varšuvą, kaip pats 1856.IX.25 laiške rašė Valančiui, dėl turtingos tenykštės bibliotekos ir mokytų vyrų, su kuriais esąs susipažinęs, matyt, tokiomis aplinkybėmis norėdamas imtis savo branginamos lietuvių kalbos studijų.

Nors jo laikais ir lietuviai šviesuoliai paprastai susirašinėdavo lenkiškai, Akelaitis pirmą laišką (1856.IX.25) savo ruošiamų lietuvių kalbos žodynų reikalu vysk. M. Valančiui rašė lietuviškai, tačiau kitus jam jau rašė lenkiškai, nes, matyt, Valančius jam bus atsakęs lenkiškai (kaip tai matėme jį darant ir A. Ugenskio atveju).

## **TAUTA, VALSTIEČIAI, JŲ ŠVIETIMAS IR KALBA**

Akelaitis buvo lietuvių bendradarbiavimo su lenkais, nuosaikus tų dviejų tautų unijos šalininkas. Bet jis anaip tol nemanė, kad Lietuva turi aukotis lenkams, bet tik manė, kad ji turi būti lygiateisė bendroje valstybėje; kad unija turi tarnauti lietuvių kalbos išlaikymui, kad lietuviai turi būti šviečiami lietuvių kalba iš bendrųjų valstybės lėšų.<sup>330</sup> Jis tarė reikiant išsaugoti senąjį patriarchalinį santykį tarp dvaro ir sodžiaus, tačiau pats neslėpė savo valstietiškos kilmės. Jis net laikė valstiečius patriotinės visuomenės pagrindu. „Kas yra pastate pamatai, tas pats visuomenėje yra liaudis“, rašė jis J. Kraševskui valstiečiams skiriamų lietuviškų knygelių reikalu.<sup>331</sup> Matyt, Akelaitis valstiečių švietimą laikė ir pagrindiniu tautos uždaviniu, nes buvo įsitikinęs, kad tauta žūsianti, jeigu bus jai įkalta, kad ji esanti žemesnės kultūros.<sup>332</sup> Todėl rūpinosi šviesti liaudį lietuviškomis knygėlėmis, o valdžiai darant žygių valstiečiams atleisti iš baudžiatvės, buvo sumanęs ir lietuvišką laikraštį (*Pakelejwingas*). Siūlydamas M. Valančiui savo autoritetu paremti šio laikraščio leidimo sumanymą, Akelaitis

329. 120: 9; 243.

330. 120: 34, 52.

331. 120: 30.

332. 76: 87.

pažymi, kad toks bendromis jėgomis atliekamas laikraščio leidimo darbas būsiąs mielas Dievui ir naudingas mūsų jaunesiems broliams, o svarbiausia — „palaikysime kalbą, tą dovaną, kartu su siela mums Kūrėjo duotą“.<sup>333</sup>

Akelaitis krintosi dėl lietuvių kalbos varžymo, niekinimo, ragino kovoti dėl jos teisių ir likimo, ją stiprinti, nes bus supratęs kalbą esant svarbiausią tautybės žymę: „Mūsų, lietuvių, kalbančių gimtąja kalba, yra apie 2 1/2 milijono, taigi daugiau negu graikų, atsisėdusių Eladoje, ir beveik tiek pat, kiek danų ir portugalų, kurie turi savo raštiją... Argi mes, lietuviai, išsižadėsime savo kalbos ir tuo būdu patys savo noru žudysime savo tautą, už ką reikės atsakyti teismo dieną? Ar mumyse, kurie taip karštai mylim tai, kas savo, nustojo plakusi lietuvių širdis? [...] Reikia mums pakelti lietuvių kalbą, ištraukti iš paniekinimo tą kalbą, kuri turi sanskrito didumą, lotynų galybę, graikų dailumą ir italų skambumą. Darykim iš palengvo, įsteikim parapijų mokyklas, kuriose viskas būtų mokoma lietuvių kalba, rašykim ir spausdinkim lietuvių knygas liaudžiai“. Tam netrūkstą ir lietuvių rašytojų, mokytų lietuvių, labai gerai kalbančių lietuviškai, kaip Valančius, Daukantas, Ivinskis, kun. Juzumavičius, Tatarė, Kajetonas Nezabitauskis.<sup>334</sup>

Šias mintis Akelaitis kėlė savo 1857.XII.3 laiške, iš Varšuvos rašytame žinomam Lietuvos veikėjui M. Balinskiui. Nors pastarasis ir abejojo lietuviškos raštijos reikalingumu, bet laišką perdavė A. Kirkorui, kuris, cenzūrai leidus, jį 1857 m. paskelbė savo redaguojamame almanache „Tekla Wileńska“ (Nr. 3).

## KALBA IR TAUTOS ISTORIJA. ETIMOLOGIJOS

Akelaitis pabrėžė lietuvių kalbos reikšmę ir tautos istorijai. 1856.X.15(27) laiške Valančiui jis sako, jog nesą galima rašyti nė jokios tautos istorijos nemokant jos kalbos. Ypač iš lietuvių kalbos žodžių etimologizavimo (jų kilmės ir istorinės raidos aiškinimo) jis tarėsi galįs daug ką laimėti Lietuvos ir lietuvių praeičiai nušviesti. Plačiausiai jis verčiasi etimologijomis nagrinėdamas žiląją lietuvių senovę lenkiškai išspausdintoje brošiūroje (Vytautas, Rzut oka na starożytność narodu litewskiego, 1855) ir plačiausiame savo lietuviškai rašytame nespausdintame rankraštyje, skirtame Lietuvos bei lietuvių istorijai, vardu „Lietuvių būdvietis“ (yra Kurnikų bibliotekoje Lenkijoje) (BBK III, 191).

Nors Akelaitis savo darbuose ir mini nemaža Europos kalbininkų ir jų veikalų, vis dėlto, tebūdamas kalbininkas mėgėjas savamokslis, jis geriau nepažino mokslinio lyginamojo kalbotyros metodo, ir daug kur savo etimologizavime bei lietuvių kalbos žodžių gretinime su kitomis kalbomis rėmėsi atsitiktiniu skambėjimo panašumu arba ir šiaip nieko bendra kilmės

333. 119.

334. 120: 18.

požiūriu neturinčius žodžius gretino. Čia jis ėjo apskritai tokiu pat keliu kaip ir S. Daukantas, T. Narbutas ir kt. Akelaičio fantastinį etimologizavimą rodo kad ir toks jo teiginys: „... žodžiai: *kūnas, kaunas, kunigas, koning, könig, pan, ponas, ginu* išsirito iš versmės, vadinamos *an*“. Akelaitis kartais girdavosi savo kalbotyriniais „pasiekimais“, o kartais ir pats prisipažindavo esąs nepasiruošęs moksliniam etimologizavimui. Jis nesąs Bopas, Potas ar Humboltas.<sup>335</sup>

## ŽODYNAI IR GRAMATIKA

Jautrios sielos Akelaitis norėjo ką nors padaryti didesnio lietuvių kalbai, jos mokslui, kai jau XIX a. pirmojoje pusėje mokslo pasaulis ėmė kelti lietuvių kalbos vertę lyginamajam indoeuropiečių kalbų mokslui, ypač dėl jos senumo.

Akelaitis mėgino organizuoti ir lietuvių kalbai skirtų darbų rašymą bei leidimą. 1859 m. gyvendamas Rietave pas Oginskį, sudarė pirmojo lietuvių literatūros konkurso projektą, numatydamas premijas už parašymą lietuvių kalbos žodyno, lyginamosios lietuvių kalbos gramatikos ir lietuvių kalbos skaitymų knygos, nustatydamas jiems parašyti 5—2 metų terminą. Tačiau niekas tam jo numatytos 19 000 rublių sumos nesudėjo.<sup>336</sup> Vis dėlto Akelaitis sugebėjo išleisti liaudžiai penkias mažas lietuviškas knygutes.<sup>337</sup>

Akelaitis buvo užsimojęs parašyti lenkiškai lietuvišką ir lietuviškai lenkišką žodyną, taip pat ir lietuvių kalbos gramatiką. 1856.IX.25 laiške Valančiui jis rašo: „Pažinęs šiek tiek kelias kalbas, noriu išguldinti savą kalbą; ketinu parašyti žodyną ir kalbrėdą žemaitišką, sulygintą su kalbomis indiškai europiejiškomis“. Žodyno rašymui Akelaitis buvo susigraibstęs keliasdešimt lietuviškų knygų (dalį jų gavęs iš Vilniaus spaustuvinininko Zavadskio ir M. Valančiaus, jų tarpe Sirvydo, Milkaus ir Neselmano lietuvių kalbos žodynus).

Akelaitis, kaip ir nevienas kitas to meto autorius, mūsų kalbai pavadinti vartoja čia žemaičio, čia aukštaičio terminą. Pvz. 1856 m. laiškuose Valančiui vartoja pirmąjį pavadinimą, o 1858 m. (taip pat ir laiškuose Kirkorui) — jau antrąjį.<sup>338</sup> 1858.VII.24 (VIII.5) laiške Kirkorui Akelaitis aiškina tų dviejų pavadinimų skirtumą, nurodydamas, kad, važinėdamas po Žemaičius, pastebėjęs, jog ten Lietuvą vadiną kalnais (*kalnaji*), o žemaičiai klausiami, ar jie ne lietuviai, atsakydavę, kad jie esą ne lietuviai, bet žemaičiai (*Žemajtej*).<sup>339</sup>

335. 119.

336. 197: I, 65.

337. 120: 49.

338. 119.

339. J. Karlovičius teigia, kad žemaičių liaudis, bent Telsių apskrity, Ukmergės, Vilniaus ir kitur rytuose gyvenančius žmones vadinanti lietuviais (*Lëtūvei*) arba kalniniais (*Kàlninei*), tad, jo nuomone, ir Daukanto *kalnėnai* („lietuviai kalnėnai“) nesąs čia Daukanto nukaltas žodis.

Lietuvių kalbos tyrimo reikalais Akelaitis jau 1858 m. atvyko iš Varšuvos ir apsigyveno kartu su S. Daukantu Svirlaukyje (netoli Mintaujos) pas Petrą Smuglevičių, kur gavo išlaikymą ir galėjo atsidėti lietuvių kalbos tyrinėjimui.<sup>340</sup> Pats 1858.III.4 (16) rašė Valančiui, kad neseniai apsigyvenęs Kurše ir čia galįs tyrinėti latvių kalbą, kuri esanti reikalinga kiekvienam lietuviui, norinčiam pagrindinai pažinti savo kalbą, nes esą latvių kalba, nors stipriai vokiečių ir rusų kalbų sudarkyta, esanti išlaikiusi nemaža tikrai lietuviškų žodžių, iš lietuvių kalbos kaip ir visai išnykusių. Sakosi palikęs Varšuvą tikrai dėl to, kad galėtų laisviau dirbti lietuvių kalbai, nes savo žmonių tarpe randąs daugiau atjautimo ir didesnį norą dirbti.<sup>341</sup>

Atrodo, kad Akelaitis neturėjo tiek laiko ir pasiruošimo, kiek reikalavo net kelių užsimotų žodynų parašymas, nes dar prieš 1863 m. dėl savo anticarinės veiklos turėjo bėgti į užsienį, o po 1863 m. sukilimo ir visai apsigyventi Paryžiuje, kur normaliai nebebuvo įmanoma to darbo bedirbti. Todėl tepaliko rankraščiu lietuviškai lenkišką žodyną (kuris vėliau pateko į J. Karlovičiaus rankas), o kitų dviejų, atrodo, nebus parašęs, nebent tik kiek medžiagos bus jiems surinkęs.<sup>342</sup>

Akelaičio plačiausias kalbinis darbas yra lietuvių kalbos gramatika (Gramatyka języka litewskiego. Poznań, 1890), tiksliau, jos pirmoji dalis, skirta įvadari, fonetikai ir įvairiems etimologizavimams, išėjusi po autoriaus mirties (išleido lenkų Biblioteka Kórnicka). Sakoma, kad lietuvių kalbos gramatiką Akelaitis buvęs parašęs jau 1859 m.<sup>343</sup>

Nors savo ankstesniuose laiškuose (kaip pvz. 1856.IX.25 Valančiui lietuviškai rašytame) ir spaudiniuose (elementoriuje) Akelaitis apskritai laikėsi to laiko Didž. Lietuvoje vartojamos tradicinės rašybos ir raidyno, šioje gramatikoje jis verčiasi jau kiek skirtinga rašyba, ypač raidynu, papildomai diakritiniais ženklais apkrautu. Gramatikoje žymu palinkimas į kilminę rašybą (plg. *daigtas, pāláuukk* „palauk“).

Akelaitis pats sakosi savo gramatikai pasinaudojęs rankraštiniu A. Baranausko lietuvių kalbos gramatikos egzemplioriumi. Taip pat ir lietuvių kalbos ploto suskirstymas į 11 tarmių Akelaičio paimtas iš A. Baranausko. Šioje knygoje daug fantastinių aiškinimų, etimologizavimų, kurių bendrą pobūdį jau anksčiau esame nurodę. Čia jis remiasi savo mokytojo Leonardo Nedzveckio (Niedźwiecki) vad. „lyginamąja lingvistika“, neturinčia realaus pagrindo ir

340. 34: III, 360.

341. 119.

342. 173.

343. 34: III, 366.

nieko bendro su istorine lyginamąja kalbotyra, jau Akelaičio laiku gerokai paūgėjusia.<sup>344</sup>

Jau Aleksandras Briukneris (Brückner, 1856—1939) pastebėjo šios gramatikos recenzijoje, jog veikalas daro nemalonų įspūdį, nes autorius, užuot aprašęs lietuvių kalbos garsų ypatybes, apodiktiškai teigė, kad visi lietuvių kalbos žodžiai susidarę iš vienintelės šaknies *u*. Ir J. Jablonskis pažymėjo, kad „Vargiai kam bus suprantamos tos visos palaidos smulkmenos, kurios visiškai nepanašios į fonetikos mokslą, randamą specialistų darbuose“.<sup>345</sup> Tačiau šiaip knygoje yra ir įvairių teisingų pastebėjimų, pvz. kad lietuvių [liaudies] kalboje nėra raidžių (turima galvoje — garsų) *h*, *ch*, *f*, *ph*; kad, kaip ir A. Šleicheris savo lietuvių kalbos gramatikoje teigė, lietuvių kalbos balsiai po kirčiu pailgėja, ir tuo būdu A. Baranauskas, tą pailgėjimą neigdamas, klystąs.

### RAŠTO KALBA, TARMĖ, SVETIMYBĖS IR NAUJADARAI

Akelaičio metu lietuvių bendrinė rašomoji kalba nei tarminio pagrindo požiūriu dar nebuvo nusistojusi, ir Akelaitis rašė (pvz. keleto laidų susilaukusį savo „Lementorių“, pasirodžiusį 1860 m.) savo gimtinės vakarų aukštaičių pietiečių (kapsų) patarme, nors kartais įmaišydamas ir kitų tarmių lyčių (net žemaitiškų), matyt, jas pasisavinęs iš įvairiatarmių to meto lietuviškų raštų.<sup>346</sup> Jo tarmės pasirinkimą greičiausiai bus lėmusi ne tik jo paties gimtoji tarmė, bet ir ta aplinkybė, kad garsioji A. Šleicherio lietuvių kalbos gramatika (1856) rėmėsi vakariečių aukštaičių tarme lietuvių kalbai aprašyti, o taip pat, kad ta tarmė (iš esmės nesiskirianti nuo jo paties gimtosios tarmės) apskritai sutiko su jau bent porą amžių besitęsiančia Maž. Lietuvos rašomosios kalbos tradicija.

Akelaitis skundėsi „Aušroje“, kad lietuvių kalba esanti vis veikiamą vokiečių, maskolių ir lenkų kalbų, o užsienyje atsidūrusių lietuvių kalba — prancūzų ir anglų kalbų. Jis rūpinosi, kad lietuvių rašomoji kalba būtų gryna, nesuteršta nei germanizmų (kaip esanti suteršta pvz. Kuršaičio kalba Maž. Lietuvoje), nei slavizmų (Didž. Lietuvoje).<sup>347</sup> Tuo tikslu jis pats kūrėsi arba ieškojosi naujadarų lietuviškai nusakyti kai kurioms sąvokoms, kurioms vartota skoliniai, nes gyvojoje kalboje ar ir raštuose neturėta ar neužeita savų atitikmenų. Gramatinius lietuvių kalbos terminus Akelaitis skolinosi daugiausia iš A. Baranausko, pvz. *rašyba*, *sudarymas* „sintaksė“, *tarmė*, *žodžiūgis* „Wortbildung“ ir kt. Dalį gramatinių terminų pats kūrėsi (ar kurį dar ir iš kitų

344. 243.

345. 101: IV, 37—38.

346. 133: 139—140.

347. 243.



paėmė), pvz. *balsyba* „fonetika, glosownia“, *raštadailė* „grafika“, *raštinybė* „piśmienictwo“, *skaitytinė* „raidė“ (jau Mažvydo katekizme vartojama), *žodžkiltis* „etimologija“. Akelaitis buvo priverstas ieškoti lietuviškų terminų ir garvežio sričiai, kai jis išvertė ir ruošė spaudai darbėlį „Apie garus“, kur pasinaudojo daugiausia gyvosios kalbos žodžiais, jų reikšmes šiam techniniam reikalui suspecialindamas. Be to, Akelaičio viename rankraštyje yra apie 580 lietuviškų augalų pavadinimų (kartu su lotyniškais atitikmenimis), persirašytų iš J. Pabrėžos botanikos rankraščio.<sup>348</sup> Ir kai kuriuos kitus lietuviškus žodžius svetimybės pakeisti Akelaitis paėmė iš kitur, kaip pvz. *vitis* (=vytis) Lietuvos herbui pavadinti, kuris greičiausia Daukanto pasidarytas lenk. *pogoń* pakeisti. Rodosi, ir Akelaičio „Aušrai“ siūloma *žigunė* (=žygūnė) „paštui“ bei „pustui“ pasivaduoti bus iš kitur paimta. Vienas antras Akelaičio naujadarų yra gana vykęs, paremtas lietuvių kalbos žodžių darybos dėsniais, kaip *žodynas*, kurį jis 1856.IX.25 laiške Valančiui sakosi vartojąs vietoj *žodinis* (pažįstamas Valiūno ir Ivinskio), nes pirmasis esąs padarytas taip pat kaip *pušynas*. Šiokių darybiniu keliu paskui sėkmingai ėjo J. Jablonskis. Matyt, panašiai galvodamas, Akelaitis siūlė „Aušroje“ *dainyną* „poezijai“ pasivaduoti. Akelaitis piršo vietoj „Aušros“ *rašliavos* „literatūrai“ lietuviškai pavadinti *bilinas* (=bylynas? plg. *byloti*), nes ne visi literatūrai priklausą dalykai esą rašyti. Kai kurie Akelaičio naujadarai remiasi jau minėtu jo savotišku žodžių etimologizavimu, todėl atrodo keisti, neaiškūs, kaip pvz. *būdvietis* „šalis, kur savo būdu elgdamasi, savo kalba kalbanti tauta gyvena...“; *vilkalbis*, kuris turįs pakeisti „filologą“ (gr. *philólogos*), nes jo susigalvotam *vilui* (*vilas*) atliepiąs graikų *phílos*. Tos pat rūšies yra pvz. ir jo *vilmanis* „filosofas“, *viešvilas* „politika“ (A 1884, 198).

## VEIKLA IŠEIVIJOJE

1863 m. sukilimui nepavykus, Akelaitis, buvęs aktyvus jo dalyvis (rašęs lietuviškus atsisaukimus laikinosios sukilimo vyriausybės paskirtas Augustavo, t.y. Užnemunės, vaivadijos civilinio sukilimo komisaru), pabėgo į Paryžių, kur veikė emigrantų tarpe, lietuvių reikalais rašinėjo lenkų ir vėliau atsiradusioje lietuvių periodinėje spaudoje (Niujorko „Gazietoje lietuviškoje“ ir „Aušroje“). Paryžiuje jis 1870 m. kartu su J. A. Medekša, S. Niebiasta ir J. Tokaževičium patarė leisti Lietuvos politinių emigrantų laikraštį trimis kalbomis — lenkų, lietuvių ir ukrainiečių. Vienas to laikraščio (Zmowa — Kuopos susitarimas — Hromadzki zhowor) numeris buvo išleistas Ciuriche (Zürich, 1870.VII.15). Po 1863 m. sukilimo kai kurie Lietuvos emigrantai Prancūzijoje priklausė kartu su lenkais Lenkų tautos sąjungai (Związek Narodowy Polski), kurioje ilgainiui

lietuviai sudarė atskirą grupę, nuo 1886 m. M. Akelaičio iniciatyva ėmusią steigti Paryžiaus lietuvių draugiją „Želmenį“. Pastaroji draugija nuo 1896 m. galutinai atsiskyrė nuo lenkų.<sup>349</sup> „Želmens“ tikslas buvo „suvienyti bendram darbui išblaškytus Prancūzijos lietuvius, kad išsaugotų gimtąją kalbą ir visuomenę“.<sup>350</sup>

## EDVARDAS JOKŪBAS DAUKŠA

Rytų aukštaitis (kilęs iš Naciūnų k., Pabiržės vls.) Edvardas Jokūbas Daukša (1836— a. 1890) minėtinas ne tiek savo atliktais darbais, kiek jau XIX a. viduryje aiškiai pabrėžiamu savo lietuvišku nusistatymu ir karštu lietuvių kalbos branginimu.<sup>351</sup> Mokėsi Kėdainių evangelikų reformatų mokykloje ir Slucko gimnazijoje (1852—1854), Maskvos (1854—1856) ir Tartu (1856—1858) universitetuose studijavo protestantų teologiją ir mediciną, o Karaliaučiaus universitete (1858—1862) filosofiją ir filologiją, bet universiteto nebaigė. Pritaręs sukilimui, 1864 m. buvo ištremtas į Sibirą.<sup>352</sup> Į Lietuvą grįžo 1884 m.

Daukša nesipainiojo unijinėse idėjose, aiškiai skyrė lietuvių interesus nuo lenkų ir rusų, savo eilėraščiuose ragino kovoti dėl krašto laisvės, save laikydamas lietuviu demokratu. Ir savo Daukšos pavardę, kurios forma bene jam atrodė per daug lenkiška, jis paskui pakeitė į Daukšys (ar Daukšis, kuria apie 1857 m. pasirašinėjo savo lietuviškuosius eilėraščius).<sup>353</sup> Lietuvybės meilę derino su žmonijos meile.

Daukšos lietuvių kalbos pamėgimui bei vertinimui bus turėjęs įtakos ir jo tėvas Kazimieras Kristupas Daukša (1800 — a. 1858), Biržų evangelikų reformatų mokyklos mokytojas ir evangelikų bažnyčios vargonininkas, rašęs lietuviškai lenkišką žodyną ir paruošęs pirmą žinomą lietuviškai rašytą lietuvių kalbos gramatiką (rankraštį).<sup>354</sup>

Rūpindamasis lietuvybe, E. J. Daukša žiūrėjo į kalbą kaip pagrindinį tautybės dėmenį. Iš vieno kitataučių (bene žydų) istorijos vadovėlio jis išsirašė

349. 1.

350. 197: XXXV, 192; 34: III, 361—362.

351. 29: II, 112. tt.

352. 34: III, 409.

353. 29: II, 131.

354. 34: III, 74; 220: I, 375; 278: 24.

sakinį, teigiantį būtiną tautybės santykį su kalba: „Jokiu pavidalu neįmanoma išlaikyti tautybės požymio be gimtosios kalbos puoselėjimo“.<sup>355</sup>

E. J. Daukša, boikotuodamas rusų valdžią ir rusiškumą, nepripažinęs nei rusų kalbos, nei rusiškų dokumentų, nei pinigų ir kt. Jis norėjo, kad lietuvių kalba būtų vartojama ir viešajame gyvenime, administracijos įstaigose. Kartą, patekęs į teismą, tekalbėjęs lietuviškai. Teisėjui rusui pareikalavus kalbėti rusiškai, Daukša atsakęs, kad Lietuvoje jis tekalbėsiąs teisme lietuviškai, o jau atvykęs iš Rusijos į Lietuvą teisėjas neturįs versti lietuvių šnekėti rusiškai, bet pats čia turįs kalbėti lietuviškai.<sup>356</sup>

E. J. Daukša nebuvo patenkintas ir anų laikų lietuviškųjų raštų rašyba, nusižiūrėta iš lenkų, ypač raidynu. Savo apie 1854—1858 m. surašytų eilėraščių rankraščiuose jis mėgina, nors ir gerokai nenuosekliai, vartoti kai kuriuos savotiškus rašmenis tradiciniams lenkiškiesiems pakeisti, pvz. *ś* priebalsiui vartoja *s* rašmenį su per jo vidurį horizontaliai perbrauktu brūkšneliu (kaip ir *ż* priebalsiui rašo *z* su tokiu pat brūkšneliu), *ea* (plačiajam balsiui *e*), kartais ir *ī* (dvibalsiui *ie*) ir *ū* (dvibalsiui *uo*), tačiau neretai įmaišydamas ir tų vengiamųjų rašmenų iš tradicinės ano meto lietuviškųjų raštų vartosenos.<sup>357</sup>

## ANTANAS BARANAUSKAS

Rytų aukštaitis (anykštėnas) Antanas Baranauskas (1835—1902) yra davęs palyginti didelį įnašą lietuvių kalbai, nors, ruošdamasis kunigo pareigoms, mokyklos (Varnių kunigų seminarijos, Petrapilio dvasinės akademijos) programose ir negavo lietuvių kalbos dalykų studijuoti.

A. Baranausko senelis Anykščių inventoriuose įrašytas (1801) *Barono* pavarde, o Antano tėvai vėlesniuose Anykščių gyventojų ir jų turto inventoriuose vadinami *Bernadinskais* (1834). Tačiau bažnytinėse krikšto metrikose įrašyta pavardė lenkiškai — *Baranowski*, kuri ir buvo vartojama šeimos dokumentuose. A. Baranauskas lenkiškuose raštuose pasirašydavo *Baranowski*, o lietuviškus laiškus — *Baranauskas*, *Baranowskas*, *Baranawskas*, neretai ir *Baranowski...*, nors žmonėse, o taip pat ir vėlesnėse inventorių knygose šeimos žmonės tebuvo vadinami *Baronais*. Būdinga, kad poeto motina savo maldaknygėje įsirašė ne *Baranauskienės*, o *Baronienės* pavardę.<sup>358</sup>

355. 29: II, 121.

356. 29: II, 115.

357. 29: II, 120—121; 170: 448.

358. 227: 7, 9, 13; 379: 230.

A. Baranauskas, kilęs iš vad. karališkųjų valstiečių, iš mažumės augo lietuviškoje aplinkoje. Apie XIX a. vidurį vis daugėjo iš tokių valstiečių išėjusių lietuvių šviesuolių, kurie jau ėmė kritiškai žiūrėti į lenkybės vyravimą Lietuvos kultūriniame bei visuomeniniame gyvenime ir stengėsi kratyti tradicinės „gente Litanus, natione Polonus“ formulės. Šiokių šviesuolių nevienas tada rūpinosi ugdyti lietuviškąją kultūrą, saugoti jos savitumą nuo gožiamos lenkų įtakos, tam stengdamasis tyrinėti Lietuvos istoriją, rinkti lietuvių tautosaką, gairinti lietuvių kalbą ir ja kurti literatūrą.

Taip ir Baranauskas, žvelgdamas į savo jaunatvę, 1876.VIII.25 (IX.6) rašė vokiečių kalbininkui H. Veberui (Weber) apie savo lietuviškumą, aiškindamasis dėl F. Kuršaičio priekaišto, kad jis, Baranauskas, esąs lenkiško išauklėjimo ir todėl negalys skirti lietuvių kalbos priegaidžių (stumtinės nuo tęstinės): „O dėl ko gi ausys Pono Kuršato neapsitrunkė nuo vokiškos kalbos, kuriąja jįsai auklėtas, mokytas, visą amžių vokiškai tesikalba, vokiškai ir rašo? [...] Pirmieji tiesos spinduliai mano prote lietuviškai praspindo; pirmieji širdies jausmai lietuviškai man krūtinę sukaitino, sudrebino. Mane motutė lietuviškai supdama lyliavo, auklėtoja lietuviškai pasakas sakydavo. Pirmosios dainos lietuviškai man širdin kliudė. Vaikščiodamas mokslynio, ką tik nuo mokytojų ar rusiškai, ar lenkiškai girdėdavau, vis tai savo tėveliams potam lietuviškai apskainėdavau. Lenkiškos kalbos neveikiai išmokau; 17 metų turėdamas, dar netikusiai lenkiškai kalbėdavau. Seminarijoje ir potam akademijoje būdamas, daugiaus daiktų sau lietuviškai nekaip lenkiškai užsirašydavau. Gromatų gyvenime mano daugiaus lietuviškai esmu parašęs. Pamokslių žmonėms daugiaus lietuviškai nekaip lenkiškai esmu pasakęs. Mokslą šventosios iškalbos ir lietuviškos kalbos jau septinti metai kaip lietuviškai apskainėju. Man ir dabar lietuviškai kalbėtis ir rašyti kone lengviau nekaip lenkiškai“.<sup>359</sup>

A. Baranausko lietuvių kalbos branginimas pasireiškia jau iš mažumės. 1853 m., mokydamasis lenkiškos dvasios Rumšiškių mokykloje, radikaliai lenkinusioje lietuvių jaunimą, savo lenkiškai rašytame dienoraštyje įrašė, jog jis nusistatęs melstis, kad, tarp kitko, „... atsiminčiau, jog esu lietuvis ir mano tėvai meldžiasi šia kalba, taip pat, kad neturėčiau neapykantos kalbai, gimtajam kraštui ir tuo pačiu sau“.<sup>360</sup> O 1858 m. vysk. M. Valančiui skirtame lietuviškame sveikinimo eilėraštyje, kaip esame matę, džiaugiasis vyskupo pastangomis lietuvių kalbai gelbėti, nes esą be Valančiaus pastangų senolių „puikus liežutis“ būtų pražuvęs.<sup>361</sup>

A. Baranausko lietuviybės apraškas matome ir jam mokantis Varnių seminarijoje, kurioje lietuviškajai veiklai Valančiaus laikais būta palankesnių

359. 18: II, 197.

360. 18: II, 10.

361. 18: I, 102.

sąlygų, nors apskritai seminarijos aplinka ir buvo sulenkėjusi. Ten klierikai Klemensas Kairys, Pranciškus Viksva ir Antanas Baranauskas buvo sudarę, rodos, pastarojo įkvėptą „triumviratą“, kuris išdrįso tarp savęs kalbėtis ir susirašinėti lietuviškai.<sup>362</sup> Baranauskas ir stengėsi susirašinėti lietuviškai su draugais bei pažįstamais, kurie nebuvo priešingi lietuvybei. Pvz. 1871.XII.17 iš Kauno lenkų kalba rašytame laiške kun. P. Rimkevičiui (kurio eilėraštis „Tykus buvo vakarėlis“ žmonėse paplito daina), nurodęs eilę veikalų, skirtų lietuvių kalbai aprašyti, prašo nuo šiol leisti jam laiškus rašyti lietuviškai.<sup>363</sup>

Pats Baranauskas sakėsi, kad jo pasipriešinimas lietuvių kalbos niekinimui buvęs ir paskata jo išgarsėjusiai „Anykščių šilelio“ poemai rašyti. 1857—1858 m. Varnių seminarijoje kartą homiletikos profesorius A. Gabšėvičius paskaitęs klasėje klierikams Adomo Mickevičiaus „Pono Tado“ Lietuvos girių aprašymą ir įrodinęs, kad tokią poeziją tęsą galima sukurti lenkų kalba, bet ne lietuvių, kuri tesanti tik piemenų ir tamsuolių kalba, netinkanti nei Gilesnei minčiai, nei poezijai. Žinoma, šis Gabšėvičiaus pasisakymas nebuvo vienintelė ir pagrindinė priežastis tai poemai atsirasti.<sup>364</sup>

Baranausko lietuvišką tautinį nusistatymą bei lietuvių kalbos branginimą, o taip pat ir jo apskritai teisingą pažiūrą į lenkiškųjų skolinių atsiradimą lietuvių kalboje rodo ir jo reagavimas į kalbininko J. Karlovičiaus teiginį, kad lenkiškieji lietuvių kalbos skoliniai esą lenkų suteiktos lietuviams civilizacinės geradarybės kvitai. Baranauskas atsako, jog į kitą kalbą galį patekti ir blogų, visai necivilizuotų skolinių. O šiaip lenkiškiesiems skoliniais skleisti Lietuvoje padėję Lietuvos ponai, bajorai ir kunigai, kurie „savąją lietuvišką kalbą pametę, paniekinę, lenkiškosios tvėrėsi. Vargeliai, prasčiokėliai lietuviškai tekalbėjo. Mokytojai lietuvininkų, lenkiškai kalbėdamies patys, lietuviškai gerai neišmokę, tūlą žodį ir sudarymą (constructionem) lenkišką lietuviškon kalbon intmaišė; ir taip per 300 metų darydami, tūloje vietoje lietuvišką kalbą apgadino, labiausiai po raštus, gyvojoje gi kalboje po miestelius ir dvarus. Tai dabar ką tamsesnis kurs Lietuvos kampas, ką tolimesnis nuo miestelio arba nuo vieškelio, tą grynesnė ir gražesnė lietuviška kalba. Tai iš šitos pusės žiūrint, svetimieji žodžiai lietuviškoje kalboje negali vadintis ‘kwitem na otrzymane dobrodziejstwo cywilizacyjne, etc.’ [civilizacinės geradarybės gavimo kvitu], bet tai yra davadas, jog ta geradarystė nepriderančiai buvo paduota; jog mokytojai lietuvininkų tingėjo lietuviškai gerai išsimokyti ir dykai valgė duoną, lietuvininkų prakaitu aždirtą“.<sup>365</sup>

362. 18: I, 11; 227: 65—66.

363. 18: II, 118.

364. 227: 89.

365. 18: II, 133.

Baranauskas turėjo kalbininko gabumų ir buvo linkęs į kalbotyrą. H. Veberiu 1876.I.26 rašė, kad mielai atsidėtų kalbotyrai, bet kunigo pareigos tam nenulykinančios pakankamai laiko: „Aš rodžiai visas ant kalbatyrystės atsidėčia, tiktai mano darbai neduoda [...] Dėl to tiek tegaliu kalbatyryste užsiimti, kiek man liepta. Liepta gi man yra, kaip jau rašiau, Mokslas šv. iškalbos lietuviškai skaityti“.<sup>366</sup>

A. Baranauskas palyginti anksti susidomėjo lietuvių kalbos tyrinėjimu, studijomis. Baranauską pasiekė lyginamosios indoeuropiečių kalbotyros specialistų dėmesys lietuvių kalbai, ir jau Varniuose besimokydamas, jis gilinosi į lietuvių kalbos klausimus. Tą susidomėjimą turėjo kurstyti ir anas jau anksčiau minėtas Varnių seminarijos klierikų triumviratas. Baranauskas labai vertino K. Kairio lietuvių kalbos mokėjimą,<sup>367</sup> jo gilinimąsi į lietuvių kalbos klausimus. Kairys siūlė kurti bendrinę, visiems lietuviams, žemaičiams ir aukštaičiams, skiriamą kalbą.<sup>368</sup> Tuo metu (1857?) Baranauskas parašė ir savo straipsnį apie žemaičių ir lietuvių kalbą („O mowie ludu žmudzkiego i litewskiego“, kurį išspausdino „Litwa“ 1913 m.). Straipsnyje jis siūlė (kunigams) rinkti įvairių krašto vietų kalbinę medžigą, iš kurios lietuvių kalbos tyrinėtojai paskui išvesią bendrąsias lietuvių kalbos taisykles bei sudarysą žodyną, gramatiką ir kitas „taisyklines knygas“.<sup>369</sup> Baranauskas nenustojo domėjęsis lietuvių kalbos klausimais ir nuvykęs studijuoti į Petrapilio dvasinę akademiją, kur, tos akademijos dėstytojui Šyferniui tarpininkaujant, Baranauskas jau 1860 m. siuntinėjo Jenos universiteto prof. A. Šleicheriui lietuvių kalbos tarmiųjų tekstų, o vėliau jam padėjo ruošti K. Donelaičio „Metų“ leidimą, pateikęs tam, Anykščių ir Donelaičio tarmių lyginimą.<sup>370</sup>

Nuvykęs į Miuncheną gilintis į teologiją (1863), Baranauskas neužmetė ir lietuvių kalbos, bet karštai ėmėsi ją tyrinėti.<sup>371</sup> Grįždamas iš Miuncheno į Petrapilį, aplankė A. Šleicherį, kuris tada garsėjo pirmąja moksline kalbininko specialisto parašyta lietuvių kalbos gramatika (Litauische Grammatik, 1856). Susipažinimas su ta gramatika bus buvusi didelė paskata Baranausko lietuvių kalbos studijoms.

366. 18: II, 133.

367. 227: 64—65.

368. 227: 70.

369. 133: 79—80.

370. 227: 251—252.

371. 348: 28.

## BENDRINĖS RAŠOMOSIOS KALBOS TEORIJA

Baranauskas gavo daugiau progos plėsti savo savimokinį galvėjimą apie lietuvių kalbą, sueidamas į pažines bei susirašinėdamas su kalbininkais H. Veberiu, J. Boduenu de Kurtenė, J. Geitleriu, J. Karlovičium, Fr. Kuršaičiu ir kt. Daugiausia Baranauskui įtakos turėjo H. Veberis ir J. Boduenas de Kurtenė, kurie jį aprūpindavo kalbotyrine literatūra.<sup>372</sup> Ypač ilgai (1875—1898) Baranauskas susirašinėjo su vokiečių kalbininku H. Veberiu, kuriam rašytuose laiškuose ne tik teikė pastarajam žinių apie lietuvių kalbos tarmes, bet ir dėstė savo galvojimus apie įvairius lietuvių kalbos klausimus, ypač jį supažindindamas su savo sudaryta rašomosios kalbos teorija.

Daugiausia Baranauskas turėjo progos atsidėti lietuvių kalbos mokymui bei mokslui ir jos tyrinėjimui tapęs Kauno kunigų seminarijos dėstytoju (1867—1884), mokydamas klierikus homiletikos (pamokslų sakymo meno).

Rusų vyriausybės formaliai nebuvo leista Kauno kunigų seminarijoje dėstyti lietuvių kalbą. Bet ruošdamas klierikus sakyti lietuviškai pamokslus, Baranauskas norėjo pirma juos ir pačios lietuvių kalbos, jos gramatikos ir rašybos pamokyti. Tam atsirado gera proga, kai po 1863 m. sukilimo rusų valdžia uždraudė seminarijoje dėstyti homiletiką lenkų kalba (kuria ji ligi tol buvo dėstoma). Todėl Baranauskas, vysk. M. Valančiaus palieptas,<sup>373</sup> ėmė dėstyti homiletiką lietuviškai tuo būdu, kad pirmuosius dvejus metus mokė klierikus pačios lietuvių kalbos kaip homiletikos kurso prierošos, bet ne oficialiai kaip atskirą lietuvių kalbos kursą.<sup>374</sup>

Čia ir iškilo Baranauskui klausimas, koks tas lietuvių kalbos mokslas turi būti; kokios gramatikos ir rašybos mokyti klierikus, kai nusistojusios bendrinės lietuvių kalbos dar nebuvo, o lietuviai kalbėjo įvairiomis tarmėmis. Baranauskas pats sako, jog jo klierikams, susirinkusiems iš įvairių Kauno gubernijos kampų ir kalbančių įvairiomis tarmėmis, iš pradžių buvę pikta girdint Baranauską kalbant savo rytiečių (anykštėnų) tarme, nes kiekvienas laukęs jį prabiliant jų pačių tarme. Todėl jam ir prireikė įtikti visiems įvairiatarmiams lietuviams, nepaniekinant nė vienos tarmės, nes esą kiekvienam vis savoji tarmė geresnė už kitas atrodanti; o antra, kiekvienoje tarmėje vis esą kalbinio turto (žodžių, posakių...), kurio nėra kitose tarmėse, tad nė vienos tarmės ir nederą atmesti. Tačiau praktiškai nebuvo įmanoma klierikus mokyti kiekvienai tarmei atskirai pritaikytos gramatikos. Todėl savo laiškuose Veberiu Baranauskas paaiškina, kad lietuvių kalbai dėstyti seminarijoje neradęs kito būdo, kaip visų lietuvių

372. 197: II, 189.

373. 18: II, 177.

374. 348: 34.

kalbos (faktiškai tik Kauno gubernijos, iš kurios jis turėjo klierikų) tarmių suderinimą viena bendra lytimi — bendros rašomosios kalbos forma (kurią Baranauskas dažnai netiksliai rašyba vadina). O tam suderinimui jis remiasi šiokiu pagrindu: lietuvių tarmines formas tenka suvesti į seniau buvusias bendrąsias, kurios tik laikui bėgant suskilo į atskiras tarmines lytis; kitaip sakant, tas tarmines lytis reikia suvesti į senesnes etimologines formas (Baranausko terminu, į žodžiūgį). Bet kadangi Baranauskas norėjo sukurti tokią visiems lietuviams rašomąją klabą, kuri remtųsi gyvąja žmonių kalba, jis toli į senovę nesiekia — nepriima tokių senovinių formų, kurios jau spėjo iš gyvosios kalbos (tarmių) išnykti, bet tik tokias senesnes formas, kurios bent vienoje tarmėje dar vartojamos. Tad pvz. jis pasirenka tokia bendrine lytimi *vaikai*, bet ne vėlesnes iš šios formos kilusias (žemaitiškas) lytis: *vaikā* ar *vākā*. Kadangi apskritai senesnis garsynas išlikęs vakarų aukštaičių pietiečių patarmėje, tai Baranauskas faktiškai savo rašomajai kalbai ir priėjo tą patarmę, kuri taip pat nedaug kuo tesiskyrė ir nuo Šleicherio ir Kuršaičio lietuvių kalbos gramatikų formų.

Šis Baranausko tarmių derinimas rašte lengviau pritaikomas garsiniame, fonologiniame sluoksnyje, apie kurį Baranauskas beveik ir tekalba savo laiškuose Veberui. Tą bendrinimą, tarmių derinimą rašte Baranauskui turėjo simbolizuoti jo rašyba (todėl neretai Baranauskas savo bendrąją rašomąją kalbą rašyba vadina), jos polifonetinis bei polifoneminis principas, t.y. kiekvienas rašmuo turi „sujungti“ gyvojoje kalboje esantį tarminį garsmenų išsiskirstymą. Bet kad bendrasis rašmuo signalizuotų įvairiatarmiams Baranausko rašto skaitytojams kiekvienam atitinkamą skirtybę, praktiškai būtų reikėję ir „nurodymų“, kaip kurį rašmenį tos ar kitos tarmės atstovas turi skaityti. Bet tokių nurodymų Baranauskas nėra davęs, nenorėdamas rašmenų apkrauti diakritiniais (pidėtiniais) ženklais, padaryti juos painius, „kiniškus“.

Bendrinamąjį principą Baranauskui būtų buvę daug sunkiau pritaikyti gramatikos (žodžių darybos bei kaitybos, sintaksės) ir žodyno (leksikos) sričiai. Apie tai Baranauskas ir nekalba savo laiškuose Veberui, tik trumpai pamini, kad jo bendrajai rašto kalbai nereikėtų žymėti kirčiavimo, kuris tarmėse neretai įvairuojąs. Be to, žodžių ir posakių toje bendrojoje rašto kalboje vengiąs tokių, kurie tarmėse nepažįstami ar nelietuviški.

Sakoma, kad ilgainiui ir pats Baranauskas ėmęs kalbėti į savo klierikus „tokia kalba, kaip apie Marijampolę“ (kaip man tvirtino kun. A. Dambrauskas-Jakštas). Taip gal šnekėdavo tik klasėje, šiaip Baranauskas bendros šnekamosios kalbos visiems lietuviams nepripažino. Todėl jis reikalavo, kad visi lietuviai rašytų vienodomis gramatinėmis lytimis, bet klierikai, kunigais išėję, nuvykę į kurią parapiją, turį išsimokyti vietos tarmę ir ja žmonėms ten pamokslus sakyti. Ir pats Baranauskas mėgino taip pagal vietos tarmę pamokslus sakyti, bet ir jam tai nelabai tepavykdavo, kartais tik juokai teišeidavo.

Jau A. Briukneris, nemaža rašęs apie lietuvių kalbą ir jų kultūrą, 1882 m. prikišo Baranauskui, kad jis rašomosios kalbos kūrime nebuves nuosakus — nenorėjęs sukurti ir bendros šnekamosios kalbos. Bet čia buvo priežasčių, į



kurias Briukneris neatkreipė dėmesio. Mat tais laikais, nesant susidariusios bendrinės lietuvių šnekamosios kalbos, bažnyčiose pamokslai buvo sakomi vietos žmonių tarpe.<sup>375</sup> Kita priežastis slypėjo pačioje Baranausko rašomosios kalbos teorijoje: kadangi, kaip minėta, jis nenorėjo nė vienos tarmės paniekinti, tai, pats sakosi, tam neradęs geresnio būdo, kaip siūlyti visiems lietuviams rašyti bendrai, o šnekėti tarmiškai.<sup>376</sup>

Baranauskas, dėstydamas lietuvių kalbą kunigų seminarijoje, iš pradžių rėmėsi A. Šleicheriu, kurio lietuvių kalbos gramatiką, prieš pradėdamas (1871) dėstyti lietuvių kalbą, 1870 m. išsivertė lietuviškai. Tačiau netrukus pastebėjęs jos, o taip pat ir Fr. Kuršaičio gramatikos (Grammatik der littauischen Sprache, 1876) trūkumus, ėmė savą gramatiką rašyti.

Jau 1873 m. Baranauskas pakeičia pasisavintąją šleicherinę rašybą. Vietoj Šleicherio *l*, *v* vartoja tradicinius *l̄*, *w*, nes mūsų akys esančios prie to pripratusios, taip pat rašo *ū* vietoj šleicherinio *uo*. Pasilaikę šleicherinę *ë* „ie“, nors Jaunias *i* laikė teoriškai geresne raide, bet praktiškai nepatogia (maža e, patupdyta ant *i*, rankos rašte kartais galinti nesiskirti nuo taško). Baranauskas tiksliai atskyrė ir galūninio *ei* nuo *iai* (taip pat *e* nuo *ia*) rašymą po minkštųjų priebalsių pagal kilmę, nurodydamas, kad ypač ryškiai tas skirtumas matyti, kai kamiengalinis *t*, *d* išvirsta *č*, *dž* (plg. *gaidys*: *gaidžiai*, kaip *rugys*: *rugiai*, bet *geidi*: *geidei*; Baranauskas rašo šleicheriškai: *cza*, *czai*, *dža*, *džai* vietoj *čia*, *čiai*, *džia*, *džiai*). Teoriniu požiūriu tas skirtumas iš dalies jau anksčiau buvo Kuršaičio pastebėtas. Baranauskas pritarė Šleicherio etimologiniam (t.y. morfologiniam) dusliųjų bei skardžiųjų priebalsių rašymui, atmesdamas Kuršaičio jų rašymą iš garsų, nes taip rašydami sumaišome skirtingos kilmės žodžius (pvz. kuršaitiškai rašydami *wokti* iš *wagia* ir *wokia*). Iš tarmių lyginimo Baranauskas ilgainiui pradėjo rašyti *-ą*, *-ę* ne tik vsk. galininke, bet ir *a* ir *i* e kamieno įnagininke (su *ranką*, su *eglę*), taip pat visų linksniuojamųjų žodžių vsk. ir dgs. vietininke (*rankoę*, *rankosę*, *darbuosę*, *geramę*...).

Baranauskas sudarė savą lietuvių kalbos kirčio ir balsių ilgio teoriją, skirdamasis nuo Kuršaičio ir ypač Šleicherio. Baranauskas, pasikliaudamas savo rytiečių tarpe, klaidingai išvedė, kad visose lietuvių tarmėse, šalia trumpųjų ir ilgųjų balsių (tokius dvejopus pripažino Šleicheris ir Kuršaitis, remdamiesi vakarų aukštaičių pietiečių patarme), esą dar vidutinio ilgumo (t.y. pusilgių) balsių (kaip pvz. aukštaičių rytiečių *vi.sas* „visas“, kur *i*. yra pusilgis). Tai vad. Baranausko trijų morų (trukmių) teorija. Tie pusilgiai atsirado todėl, kad Baranauskas nepripažino, jog trumpieji balsiai po kirčiu pailgėja. Kuršaičio stumtinės (tvirtapradės, vok. *gestossener Akzent*) ir tęstinės (tvirtagalės, vok. *schleifender Akzent*) intonacijos skirtumą Baranauskas laikė „akcento pabrėžia-

375. 133: 86.

376. 19: 1, 86.

ma sudedamųjų dalių struktūra“<sup>377</sup> nors jis ir kalba apie ilguosius „tvirtapradės ir tvirtagalės sankrovos“ balsius. Tą kuršaitinį skirtumą Baranauskas aiškina atitinkamos moros pabrėžimu, pvz. *plūdo* „plūdo“, kur pabrėžiama pirmoji mora (t.y. *plū-u-do*), bet *sūdo* „sūdo, teismo“, kur pabrėžiama jau trečioji mora (t.y. *su-u-ūdo*).<sup>378</sup>

Baranauskas ilgai parašė savo lietuvių kalbos gramatiką (Mokslas lietuviškos kalbos), kurios dalį perdirbęs 1889 m. nusiuntė H. Veberui. Ją norėjo išleisti lietuviškai, bet nesiryžo spausdinti, vengdamas nusikalsti lotyniškųjų raidžių draudimui, o rusiškomis raidėmis spausdinti nenorėjo, nes jas laikė ir netinkamomis tiksliai atvaizduoti lietuvių kalbos garsams.<sup>379</sup> Šią gramatiką, be autoriaus sutikimo, iš klierikų užrašų vėliau išleido kun. Peliksas Sereika (Kalbamokslis letuwiszkos kalbos, iszduotas Tilžėje, 1896), anot J. Tumo, nekoks rašybininkas, pridaręs nemaža klaidų ir w pakeitęs tada įsigalinčiu v.<sup>380</sup>

Baranausko lietuvių kalbos pamokos nebuvo klierikų mėgiamos, kartais buvo pajuokiamos, jo gramatika net „šnypstine“ vadinama (nuo paties Baranausko *š, ž* garsų pavadinimo *šnypstčiais*). Tai ne tiek dėl to, kad jie nebūtų mėgę paties dalyko, kiek labiau dėl to, kad Baranauskas, anot J. Tumo, savo „uvertiu“, kietu, pedantišku būdu, keistais reikalavimais atgrasydavęs klierikus nuo lietuviškųjų dalykų.<sup>381</sup>

## TARMĖTYRA. KALBOS MOKOVO VARDAS

Baranauskas yra davęs nemažą įnašą ir lietuvių kalbos tarmių mokslui. Į jų tyrinėjimą Baranauskas įsitraukė dėl dviejų priežasčių: tarmių pažinimas jam buvo reikalingas kurti rašomajai lietuvių kalbai, kurios jis mokė klierikus ir kuri turėjo remtis tų tarmių suderinimu; antra, H. Veberis jį prašė atsiųsti tarminių tekstų. Seminarijoje dėstydamas Baranauskas reikalavo iš klierikų užrašyti jų tarmėmis tekstų, kuriuos paskui jis, pagal klierikų tarimą, perrašydindavo savo tarmine rašyba ir sukirčiuodavo. Geriau pavykę buvo rytų aukštaičių tarminiai tekstai arba ir tų klierikų, kurie geriau mokėjo savąją tarmę (pvz. salantiškio Pelikso Sragio). Veberui nusiųstieji tarminiai tekstai vėliau F. Špechto buvo išleisti su pastarojo moksliniu lietuvių kalbos tarmių aprašymu (Litauische Mundarten gesammelt von A. Baranowski, hrsg. von F. Specht, I — II, Leipzig,

377. 18: II, 147.

378. 21: psl. XXVI, 7.

379. 18: II, 145—146.

380. 348.

381. 348: 34—35.

1920—1921). O savo lietuvių kalbos tarmių suskirstymą ir apibūdinimą Baranauskas yra paskelbęs 1898 m. Rusijos mokslų akademijos išspausdintame straipsnyje (Zametki o litovskom jazyke i slovare), kur jis skiria 11 lietuvių kalbos tarmių (žemaičių telšiškių, žemaičių raseiniškių, vakariečių žemiečių, vakariečių pietiečių ir šešias rytiečių tarmes). Šitas kalbos duomenimis pagrįstas bandymas klasifikuoti Didž. Lietuvos tarmes ir šiandien tebeturi reikšmės. Lietuvių kalbos tarmių mokslui labai svarbus ir pirmasis jo „Anykščių šilelio“ leidimas (Ostlitauische Texte, hrsg. von A. Baranowski und H. Weber. Weimar, 1882), kur šalia jo normuotine rašomąja kalba pateikto duodamas ir tarminis tekstas.<sup>382</sup>

Baranauskas, gilindamasis į lietuvių kalbos, ypač tarmių klausimus, susirašinėdamas bei bendraudamas su kalbininkais, susidarė gero to meto lietuvių kalbos mokovo vardą. Lenkų kalbininkas J. Karlovičius 1878 m. rašė lenkų etnografui ir tautosakininkui O. Kolbergui, kad Baranauskas laikomas autoritetu, „žinovų nuomone, geriausiai mokančiu lietuvių kalbą“.<sup>383</sup> Rusijos mokslų akademija jam pavedė parašyti recenzijas jai siūlomų išleisti M. Gylio ir M. Miežinio lietuvių kalbos žodynų, o tų recenzijų pagrindu Baranauskas parašė minėtąjį 1898 m. akademijos išleistą jo studiją apie lietuvių kalbą ir žodyną. Baranauskas buvo išrinktas ir Rytų Prūsijoje vokiečių įkurtos mokslinės lietuvių raštijos draugijos (Die litauische literarische Gesellschaft) nariu korespondentu. Šiokie Baranausko darbai bei bendravimas su žinomais Europos kalbininkais tuo metu, kai lyginamosios indoeuropiečių kalbotyros mokslas gyvai domėjosi lietuvių kalba, Kauno kunigų seminarijos auklėtinių akyse kėlė Baranausko autoritetą ir labiau negu pats lietuvių kalbos dėstymas seminarijoje stiprino jų tautinį sąmonėjimą.<sup>384</sup>

Baranauskas ir pats save vertino, laikė autoritetu ir labai nemėgo, jei kas su jo kalbos dalykais, teiginiais nenorėdavo sutikti. Jis nepatenkintas sustabdėdavęs savo mokinį K. Jaunių, kai pastarasis dar seminarijoje su Baranausku ginčydavosi dėl rašybos ir terminologijos, sakydamas, kad Jaunius galėsiąs savaip rašyti, kai pats mokytojasi.<sup>385</sup> Baranauskas nemėgo taisomas. Kai spausdindamas vienoje Baranausko giesmėje J. Tumas pakeitė žodį *pasibudinimas* (nes tai jam priminė lenkų *pobudzenie się*) į *gailėstis* (nors išnašoje ir pažymėjęs, kad vertėjo buvę *pasibudinimas*), Baranauskas jam lenkiškai atrašė, kad, girdi, tegu nepažįstas laimės tas, kas bent vieną jo žodį išdrįsta pakeisti.<sup>386</sup>

382. 314.

383. 18: II, 537.

384. 348; 227: 255.

385. 348: 111.

386. 348: 38.

Baranauskas nepripažino ir 1901 m. Jablonskio gramatikos (Lietuviškos kalbos gramatika). Kai ši gramatika, kurioje vietoj Baranausko *cz, sz, w* buvo rašoma *č, š, v*, buvusi paduota Baranauskui į rankas, pastarasis ją metęs žemėn nepatenkintas, kam ir šis bloznas autorius pretenduojąs į lietuvių kalbos mokovus.<sup>387</sup>

## BARANAUSKO RAŠTŲ KALBA

Paties Baranausko raštų kalba yra labiau lietuviška negu daugelio kitų ano meto lietuviškų raštų.

Baranausko „Anykščių šilelis“ yra pirmas Didž. Lietuvos lietuvių poezijos kūrinys, kuriame jau kūrybiškai plačiai panaudota žmonių, liaudies kalba bei jos poetika. Mat XIX a. vidurio poetas, skirdamasis nuo ankstesnių klasicizmo rašytojų ir sekdamas romantikų teiginiais, stengėsi pagyvinti poezijos kalbą, pasinaudodamas žmonių, liaudies šnekamąja kalba, jos žodynu ir sintakse.<sup>388</sup> Baranauskas ir pats sakosi, jog 1858 m. išgirdęs iš savo tėvo šilelio pušelių apibūdinamą posakį *liemuo liemenį plaka*, ir jis taip jam patikęs, kad ėmęs rūpintis jį panaudoti savo „Anykščių šilelio“ kūrinyje.<sup>389</sup>

Baranauskas „Anykščių šilelyje“ stengėsi pasinaudoti konkrečiu žmonių šneamosios kalbos žodynu, net naujoms sąvokoms pasitenkindamas liaudine leksika, kaip *grožė* „grožis“, *pajauta* „pajautimas“, *klaikas* „išgąstis“, *gailysta* „gailėstis“.<sup>390</sup> „Anykščių šilelio“ kalba yra palyginti gryna, žymia dalimi išvengusi knyginių ano meto svetimybų. Žinoma, pasitaiko čia kiek ir skolinių bei vad. barbarizmų, kurių buvo įsigalėjusių ir to meto valstiečių kalboje, į kurią amžių būvyje pateko ypač per bažnyčią, per dvarą bei nelietuvių kalba dirbusią savo darbą mokyklą, pvz. *arielka*, *bliūdas*, *dūšia*, *grybai*, *kožnas*, *torielkos*, *viera*. Dėl būdingo savo kalbos lietuviškumo nemaža „Anykščių šilelio“ posakių įtraukta pavyzdžiais į Jablonskio ir kitų lietuvių kalbos vadovėlius.

Iš pradžių Baranauskas rašė savo tarme. Bet ilgainiui, ėmęs galvoti apie bendrą visiems lietuviams skiriamą rašomąją kalbą ir jos mokydamas Kauno kunigų seminarijos klierikus, Baranauskas ėmė ta kalba ir savo raštus rašyti. Tuo būdu ir jo „Anykščių šilelis“ Veberio paskelbtas (Ostlitauische Texte, 1882) taja rašomąja kalba, bet kartu pridėjus ir tarminę jo versiją, kuri ypač Veberiu,

387. 227: 261.

388. 227: 160—161.

389. 227: 99.

390. 227: 162—163.

ieškančiam tarminių lietuvių kalbos tekstų, buvo svarbi. Štai, pavyzdžiui, šio leidinio tarminio teksto eilutė (kartu su kirčio bei priegaidės ženklais):

Nėszys wélnias ôkmány, didūmo kaip gr̄yczos.

O Baranausko rašomąja kalba ji duodama:

Nėszęs wélnias ākmenĭ, didūmokaip gr̄yczos.

Bet ir savo rašomąja kalba perrašydamas „Anykščių šilelį“, Baranauskas yra ne tik atitinkamai pakeitęs tarmines garsines formas, kas savaime suprantama, bet taip pat yra atmetęs ir kai kurias tarmines morfologines lytis, pvz. rašydamas gr̄āžus „grāžūs“, *miszkûsnà*, *žmônĕms*, *kurāpkos* vietoj tarminių gr̄ōžous, *žmonĕm*, *krōpkos*.<sup>391</sup>

Ir Baranausko proziniai raštai savo žodynu ir sintakse bei posakiais lietuviškesni už daugelį kitų to meto lietuviškų prozos raštų, labiau atitinka lietuvių kalbos sintaksės dėsnius. Baranausko raštų stilius turi ir tam tikrų antiškumo žymių.<sup>392</sup>

Baranauskas yra kūręs ir nemaža naujadarų. Išskyrus nedidelį skaičių kitų (kaip pvz. *dógodis* „hipotezė“, *indĕlĭys* „Beitrag“, *santaika* „planas“, *spaudĕjas* „drukorius“), jų daugumas skirti kalbos mokslo sričiai. Pastarųjų naujadarų jam gyvai prireikė ėmus lietuviškai dėstyti lietuvių kalbos kursą Kauno kunigų seminarijoje, rašyti lietuvių kalbos gramatiką, kai ligi tol lietuviškai rašytos lietuvių kalbos gramatikos su lietuviška terminologija nebuvo išleistos (tos gramatikos paprastai buvo leidžiamos lotyniškai ar vokiškai). Todėl jam reikėjo kurtis pačiam lietuvių kalbos gramatikos terminus, ypač kad, kaip rašė Veberiai (1876), vengiąs savo kalboje svetimų žodžių ir posakių. Štai pluoštelis Baranausko kalbos mokslo terminų: *balsĕ*, *būdvardžių stiebimas* „b. laipsniavimas“, *duodlankis* „naudininkas“, *ištarmĕ* „tartis“, *kalbatyrystĕ* „kalbotyra“, *kalbomokslis* „gramatika“, *kirtis* „accentus“, *lankis* „linksnis“, *rašyba* „ortografija“, *sakinys* „Satz“, *siaudĕ* „riebalsis“, *skaitvardis*, *sudarymas* „sintaksė“, *tartis* „skiemuo“, *vardlankis* „vardininkas“, *žodžiūgis* „Wortbildung“, *žodžvardis* „dalyvis“.

Kai kurie Baranausko terminai yra žodžiai, paimti iš gyvosios kalbos, tik paprastai suspecialintos reikšmės, kaip pvz. *šaknis* „Wurzel“, galbūt ir *ištarmĕ* „tartis, pronounciation“ (plg. LKŽ IV, 241). Kiti galėjo būti sudaryti pagal žodžių darybos analogiją. Iš dalies taip galėjo būti sudaryti ir *rašyba* (plg. *dalyti*: *dalybos*, *lažytis*: *lažybos*, tad ir: *rašyti*: *rašybos*, *rašyba*; o gal pakeitus reikšmę iš žmonių vartojamos formos *rašybos* (dgs. *vardininkas*) „testamentas“.<sup>393</sup>

391. 21: eil. 59, 234, 258, 329.

392. 44.

393. 315: 91, 398.

Nevienas Baranausko naujadaras, kaip iš dalies matyti ir iš duotųjų pavyzdžių, ilgainiui ir prigijo gramatinėje terminologijoje, kartais kiek pakeista forma (kaip Baranausko *daiktovardis*, *įvardė* pakeitus į *daiktavardis*, *įvardis*), arba baranauskinę lytį ėmus vartoti kita reikšme (pvz. Baranausko *tartis* „skiemuo“ imta vartoti „ištaramo, prononciation“ reikšme). Kai kuriuos naujadarus Baranauskas bus iš kitų paėmęs arba ir pats susidaręs pagal gyvosios (žmonių) kalbos vartosenos analogiją, kaip *žodynas* (kurį pvz. jis vartoja 1876.V.4/16 laiške Boduenui de Kurtenė); šis terminas jau anksčiau vartojamas M. Akelaičio (1856.IX.25 laiške Valančiui šį žodį sakosi vartojąs pagal *pušis*: *pušynas* darybinę analogiją).<sup>394</sup> Nemaža dalis Baranausko naujadarų neprigijo, išnyko, nes atrodė keisti ar ne pagal lietuvių kalbos žodžių darybos dėsnius sukurti, kaip pvz. *šnypščiai* „š, ž garsai“, *sakulys* „objektas“, *duodlankis* „naudininkas“ (sudarytas iš *duoti* + *lankas*!), *lankstygalis* „kaitomoji galunė, Flexionsendung“, *priežodė* „prieveiksmis“ (plg. lot. *adverbium* iš *ad* + *verbum*).

## BARANAUSKAS IR LENKYBĖ

Baranauskas ilgainiui, ypač išėjęs iš Kauno kunigų seminarijos dėstytojų, tapęs pavyskupiui ir lenkiškosios dvasios Žemaičių konsistorijos oficiolu, o paskui ir vyskupu, beveik nustojo rūpinęsis lietuvių kalbos dalykais, nepritarė lietuvių tautinio atgimimo judėjimui, pakrypo į unijinę lenkybę. Rašytojas A. Vienuolis-Žukauskas, kurio motina buvo Antano Baranausko brolio duktė (Rozalija), savo atsiminimuose teigia, kad A. Baranauskas į senatvę pasidaręs lenkomanu.<sup>395</sup>

Taip bažnytinėje hierarchijoje pakilęs, Baranauskas tepripažino oficialine vien lenkų kalbą. Ir pats nemėgo, kad į jį kunigai ar klierikai kreiptųsi lietuviškai. Vysk. Baranauskas smarkiai supyko, kai Seinuose kunigai lietuviai įsidrąsinę jį paprašė su jais kalbėti lietuviškai.<sup>396</sup>

Paskirtas Seinų vyskupu (1897), Baranauskas savotiškai elgėsi savo vyskupijoje. Jis pirmas iš vyskupų pasakė Seinų katedroje lietuvišką pamokslą, ir tai papiktino lenkų nacionalistus, šios vyskupijos griežto lenkinimo šalininkus. Tačiau vėl, norėdamas būti bešališkas ir savotiškai teoriškai laikydamasis principingumo, įvedė bažnyčioje giedojimą pakaitomis lenkiškai ir lietuviškai net ir tose parapijose, kur lenkiškai niekas nekalbėjo ir lenkų

394. 119: III, 293.

395. 379.

396. 227: 261.

kalbos ten nebuvo reikalavę ir didžiausi lenkintojai.<sup>397</sup> Paties A. Baranausko noru ir ant jo tėvų kapo pastatytame paminkle buvo iškaltas antrašas lenkiškai ir lietuviškai.<sup>398</sup>

Bet labiausiai iškilo lenkiškos Baranausko pažiūros „Paskutiniame pamokslė vieno žemaičių kunigo prieš smertį“, kuris, be autoriaus nurodymo, buvo išspausdintas Amerikos „Vienybėje lietuvininkų“ (1889—1890), praleidus tą dalį, kur lenkomaniskai išdėstyti lietuvių santykiai su lenkais. Supykęs dėl to praleidimo ir kam leidėjas daug kur pamokslo tekstą perdirbo, Baranauskas savo lėšomis 1895 m. išspausdino II jo leidimą (dar pakartotą 1899 ir 1905 m.).<sup>399</sup> „Pamokslo“ pagrindinis tikslas parodyti lietuviams katalikams gresiantį pavojų iš rusų, norinčių lietuvius paversti stačiatikiais ir surusinti, o taip pat įtikinti, kad to tegalima išvengti einant kartu su lenkais, su kuriais Dievas suteikęs lietuviams laimę „padaryti sandorą amžinos vienybės“. Baranauskas iškelia čia ir lenkų kalbą, kuri esanti pagrindinė švietimo ir kultūros kalba, tačiau nepataria pamesti lietuviams ir savosios kalbos: „Mums, žemaičiams, dėl didesnės garbės Dievo ir dvasiško pelno yra reikalingas pažinimas lenkiškos kalbos ir lenkiškų knygų; dėl svietiškų gi daiktų pažinimas kalbos rusiškos. Bet bjauru būtų veizėti ing tokį žemaitį, kuris, priėmęs rusišką kalbą, paniekintų žemaitišką ir lenkišką [...] Visas apšvietimas žemaičių apie daiktus vieros šventos Bažnyčios yra tiktai po lenkiškas knygas [...] Be žemaitiškos gi ir lenkiškos maldos, giesmės ir knygos negalėtumėm atiduoti Dievui, kas yra Dievo [...] Vienybėje yra visa mūsų syla ir šventumas“.<sup>400</sup> Matyt, turėdamas galvoje jaunesniųjų kunigų lietuvių tautinį judėjimą bei rūpinimąsi tautine kultūra, Baranauskas tame „Pamoksle“ sako: „Dieve duok ir jaunesiems kunigams didesnį rūpestį apie knygas mokslo Bažnyčios šventos nekaip apie svietiškas gramatikas ir filologijas“.<sup>401</sup>

Kai kurie mano, kad „Pamokslo“ autorius nesąs A. Baranauskas, nors jų argumentai neatrodo pakankami.<sup>402</sup>

Baranausko pakrypimas į lenkybę mėginama aiškinti jo veikla aukštojoje Katalikų Bažnyčios hierarchijoje, kuri varė lenkišką bei lenkinimo politiką ir Lietuvos katalikuose. Būdamas pareigingas principo žmogus ir paklusnus savo dvasinės vyriausybės įsakymų vykdytojas, Baranauskas pasidavęs ir tos

397. 227: 259—260.

398. 227: 261.

399. 34: III, 391.

400. 348: 78.

401. 348: 77.

402. 227: 267—270; 197: II, 190.

vyriausybės lenkiškajai politikai. J. Tumas sako, kad ir minėtąjį „Pamokslą“ Baranauskas parašęs įsakytas vysk. Al. Beresnevičiaus, karšto žemaičių lenko, kuris iškėlė reikalą vėl pradėti veiklą unijinėms idėjoms stiprinti, Lenkijos sričių suvienodinimui priverstinai skleidžiant lenkų kalbą.<sup>403</sup> Baranauskui, kaip ir daugeliui senosios kartos dvasininkų, pritariančių lenkiškajai Katalikų Bažnyčios pažiūrai, atrodė, kad lietuvių kėlimas savo tautinių reikalų, skirtingų nuo lenkų, būtų kartu ir silpninimas bendrojo su lenkais katalikų fronto kovoje su gresiančia tiek lietuviams, tiek lenkams pravoslavija bei rusinimu. Tačiau ir Baranausko laikų jaunesniosios kunigų lietuvių kartos nevienas jau dalyvavo lietuvių tautinio atgijimo judėjime ir tai laikė suderinama su katalikiškąja veikla. Toks buvo ir kun. J. Tumas, kuris A. Baranauską už šio pastarojo gyvenimo laikotarpio lenkiškąją veiklą bei lietuviybės ugdymo darbo menkinimą net lietuvių tautinės kultūros renegatu vadino.<sup>404</sup> Kai kas mano, kad prieštaravimų lydimą Baranausko lietuviškąją veiklą bei lietuvių kultūros vertinimą reikia aiškinti tuo, kad Baranauskas dvasininkas lenkomanu akimis į jį žiūrėjęs, o Baranauskas žmogus tai veiklai pritaręs.<sup>405</sup> Tačiau tai tik iš dalies klausimą tepaaiškina. Juk vysk. M. Valančius kokių būdingų vėlesniojo baranauskinio priešingumo lietuviybei žymių neparodė. „Anykščių šilelio“ autoriaus, iš jaunumės branginusio lietuviybę bei lietuvių kalbą, pakrypimas į lenkybę savo amžiaus gale dar tebelaukia specialaus tyrinėjimo.

## VALSTIEČIŲ IŠKILIMAS IR LIETUVIŲ KALBOS IŠKĖLIMAS

XIX a. lietuviškai kalbančių žmonių daugiau ar mažiau vienodą masę, absoliutinį daugumą Lietuvoje sudarė valstiečiai bei ūkininkai (čia ir kaimo darbininkai beveik nesiskyrė), ir įžymesniųjų lietuviybės veikėjų apie 1880—1890 m. valstiečių reikalai buvo laikomi ir apskritai lietuvių tautos reikalais. Mat kitos visuomenės grupės, jei kartais nuo valstiečių ir nesiskyrė ekonomine ar net socialine padėtimi, tai skyrėsi tradicijomis bei juridinėmis teisėmis (smulkūs bajorai), darbo būdu (miestų bei miestelių amatininkai, darbininkai), turtu (dvarininkai), profesija (laisvųjų profesijų žmonės, valdininkai), ir jų didžiausias

403. 348: 73.

404. 348: 80.

405. 357.



daugumas stengėsi savo skirtingumą pabrėžti nelietuvių kalbos vartojimu (iš dalies neišskiriant net iš valstiečių kilusių kunigų, bažnyčios tarnų, amatininkų).<sup>405</sup>

Apskritai visuomeninis, ūkinis ir kalbinis veiksnys valstiečius skyrė iš kitų visuomenės sluoksnių, grupių. Ir lietuvių kalbos gyvatos raida tada lemtingai atsirėmė į savo gyvybingąjį pagrindą, kai XIX a. antroje pusėje valstiečiai atgavo pilietines teises, sustiprėjo ūkiškai ir tolydžio ėmė reikštis visuomeniniame, kultūriniame ir politiniame gyvenime.

Anksčiau valstiečiai, nešdami baudžios jungą, būdami beteisiai, neturėjo galimybių ir tame gyvenime dalyvauti. Retas jų galėjo išeiti aukštesnį ar ypač aukštąjį mokslą ir pasiruosti vadovauti lietuvių visuomenei (nuo 1824 m. iki baudžios panaikinimo valstiečių vaikams buvo uždrausta lankyti gimnazijas). Dalykas pasikeitė Lietuvos valstiečių naudai, kai 1861 m. vasario 19 d. buvo paskelbtas baudžios panaikinimo manifestas, nors kurį laiką iš pradžių dvarininkų bei bajorų savanaudiškai tevykdomas. Valstiečių atleidimas iš baudžios Lietuvoje buvo baigtas 1863 m. sukilimo malšintojo Vilniaus generalgubernatoriaus Muravjovo, kuris, norėdamas užgniaužti lenkų įtaką ir valstiečius atitraukti nuo rusų valdžiai neištikimų dvarininkų bei bajorų ir palenkti valstiečius į rusų pusę, prižiūrėjo, kad visi atleistieji iš baudžios valstiečiai, o taip pat ir dvarų bernai ir kumečiai gautų žemės jiems palankesnėmis sąlygomis.<sup>406</sup> Tuo pačiu baudžios panaikinimo įstatymu baudžiauninkai įgavo pilietines teises: buvo įsteigtos valsčių savivaldybės, rusų administracijos prižiūrimos, įvesti nauji teismai (panaikinus senuosius luominius teismus), kurie jau sprendė visų gyventojų luomų bylas. Valstiečiai anksčiau pradėjo atkusti Užnemunėje (Suvalkų krašte), priklausiusioje Lenkų karalystei (ten rusų spauda buvo mažesnė negu kitose Lietuvos dalyse), kur buvo įvestas Napoleono teisynas, suteikęs valstiečiams bent pilietines teises, o patys valstiečiai, atleisti iš baudžios, galėjo įsigyti žemės be specialių apribojimų, ir greičiau ūkiškai sutvirtėjo.<sup>407</sup>

## VALSTIETINĖ ŠVIESUOMENĖ IR LIETUVIŲ KALBA

Po baudžios panaikinimo valstiečiai ėmė gausiau leisti savo vaikus į mokslą. Jau 1864 m. Kauno gubernijos gimnazijose buvo 263 valstiečių vaikai — daugiau negu trečdalis visų gimnazijos mokinių.<sup>408</sup> Maždaug per 20 metų po

405a. 267.

406. 334: 476—477.

407. 334: 479; 392.

408. 375.

baudžios panaikinimo išaugo nauja valstietinė lietuvių inteligentų karta, kuri, anot M. Remerio, remdamasi Donelaičio, Poškos, Daukanto ir kitų pirmatąkų tradicija, veržėsi į tautinės kultūros darbą.<sup>409</sup>

Iš tų valstiečių luomo mokslus einančių bei ėjusių jaunuolių palaipsniui ir susidarė vis didėjantis šviesuolių būrys, kuris organiškai buvo susijęs su lietuvių tautos kamienu, lietuviškai jautė, lietuviškai galvojo ir lietuviškai kalbėjo, tad ir geriau galėjo suprasti valstiečių luomo reikalus, vargus bei troškimus ir pagaliau imtis vadovauti to luomo ekonominei, visuomeninei, kultūrinei ir politinei veiklai, organizuoti ir varyti lietuvių propagandą. O to pasėka buvo tolydžio didėjąs tautinės sąmonės sklidimas ir valstiečiuose, plačiuosiuose visuomenės sluoksniuose.

Iš pradžių valstiečiai lietuviai nebuvo įsisąmoninę savo etninės individualybės. Vincas Kudirka rašo (1894 m. „Varpo“ Nr. 4), kad paprastos bemokslės valstietės lietuvės negalėjusios savo vaikams inteligentams įkvėpti lietuviškojo patriotizmo. Jis nei iš savo kad ir idealios motinos, nei iš močiutės, nei iš tetų, nei iš bet kurios jo kaimo ar net ir visos apylinkės moteriškos niekada negirdėjęs, „kas tai Lietuva, lietuvis, gaivinimas Lietuvos ir t.t.“ Tačiau lietuvių šviesuolių patriotų pastangoms budinti lietuvių tautinę sąmonę teikė vilčių ir kitų mažų, pavergtų Europos tautų atgimimo pavyzdžiai — čekų, serbų, kroatų ir kitų, taip pat ir kaimynų latvių, kurie tautinio atgimimo keliu buvo toliau už lietuvių pažengę.

O sąmoningas tautybės pajautimas pačių inteligentų lietuvių tarpe atskiruose asmenyse pasireiškia jau ir prieš baudžios panaikinimą. Kaip esame minėję, S. Daukantas, to jausmo vedamas, atsisakė savo raštus skelbti lenkiškai, o A. Ugenskis, lenkų pajuokiamas dėl netobulo savo lenkų kalbos mokėjimo, kaip ir kiti jo draugai mokiniai lietuviai, sakosi jau mokykloje pasijutęs, kad esąs ne lenkas.

Po baudžios panaikinimo tolydžio gausėjo lietuviško nusistatymo šviesuolių. Andrius Vištelis 1885 m. aiškino J. Šliūpai, kad būsią jau 40 metų, kaip jis gaivinas lietuvių, kurios kibirkštėlė esąs gavęs iš savo tėvų. Labiausiai jo lietuvių sutvirtėjusi, kai po sukilimo 1864 m. jis atsidūręs Paryžiuje, kur ėmęs ryžtingai protestuoti, kam ten lenkai jį buvo užrašę lenku. Kada vienas grovas jį prisipykęs „daugiau negu 20 sykių“ klausęs, ar jis ne lenkas, Vištelis vis kartojęs, kad jis, būdamas lietuvis, negalys būti lenku.<sup>410</sup>

J. Šliūpas 1884 m. „Aušroje“ rašė, kad būriai lietuvių kasmet baigią gimnazijas, stoją į Petrapilio, Maskvos, Varšuvos, Dorpato ir Rygos aukštąsias mokyklas, ir mūsų akyse išaugusi lietuvių inteligentija, kuri, nors ir skiriantis į grupes savo pažiūromis, tačiau viename daikte sutinkanti: „ji yra tikrai

409. 271: 77—79.

410. 199: 138.

*lietuviška ir iš žmonių paėjimo“* (J.Š. pabraukta). Tie lietuviai tariąsi neturį kitų priešų, „kaip tiktai persekiotojus lietuviškos kalbos ir lietuviškojo gaivalo“ (A 1884, 71).

Kai kurių tyrinėtojų skaičiavimu, „Aušros“ laikotarpiu (a. 1880—1885) ir „Varpo“ leidimo pradžioje (a. 1890) tokių lietuvybe besirūpinančių veikėjų buvo apie 260 asmenų, kurių daugumą sudarė studentai ir įvairių laisvųjų profesijų inteligentai (gydytojai, vaistininkai, teisininkai...), kone visi kilę iš kaimo, daugiausia iš Užnemunės, o toliau — Žemaitijos. Šio laikotarpio gale (a. 1890) lietuvybės veikėjuose padidėjo ir dvasininkų nuosimtis. Daugumas šviesuolių buvo baigę Marijampolės (25%), Šiaulių gimnaziją (25%) ir kai kurias Latvijos gimnazijas (Mintaujos ir kt.) (12%).<sup>410</sup>

Bet kai tokie šviesuoliai, inteligentai ėmė atidžiau įsižiūrėti, kas yra lietuvis, teko ir senąją *lietuvio* sąvoką perprasminti. Didžiosios Lietuvos Kunigaikštijos laikais lietuvis buvo tas, kas buvo Lietuvos valstybės pilietis, nepaisant jo etninės kilmės. Bet jau nuo Herderio laikų Rytų Europoje ėmė plisti tautybės sąvoka, paremta pirmiausia kalbos ir kultūros skirtumu, kai Vakarų Europoje ir toliau tautybė rėmėsi pilietybės pagrindu.<sup>411</sup> Žr. psl. 17 tt. Iš esmės herderine tautybės sąvoka dabar ėmė remtis ir iš Lietuvos valstiečių kilę inteligentai, nes bajorai, dvarininkai su mažomis išimtimis lietuviškai nebekalbėjo ar nenorėjo kalbėti, savęs nebesiejo su lietuvių valstiečių luomu. Tad tiems inteligentams tautiniam lietuvybės darbui teko dabar ir senąją lietuvių sąvoką keisti, apriboti — remtis lietuviškai tebekalbėjančiais valstiečiais, nors lietuvių patriotų dar ilgą laiką turėta vilčių pritraukti į tą darbą ir lenkuojančius bei sulenkėjusius bajorus, juo labiau, kad ne tik anksčiau (žemaičių bajorų kultūrinio sąjūdžio metu), bet ir vėliau vienas kitas jų lietuviškame darbe dalyvavo. Norint dirbti lietuvybės darbą, kelti tautinį lietuvių susipratimą, tiems inteligentams ir teko remtis pirmiausia valstiečiais. O šie inteligentai, paveikti Vak. Europos šviečiamosios gadinės idėjų, galvojo, kad mokslo ir švietimo sukelta pažanga išvesianti plačiuosius visuomenės sluoksnius į šviesesnę, laimingesnę ateitį.<sup>412</sup> Todėl reikią ypatingą dėmesį kreipti į lietuvių tautos pagrindą — valstiečius, kuriuose švietimo pagalba galima išbudinti ir snūduriuojančią etninę sąmonę. Tatai labai aiškiai formulavo pvz. aušrininkų veikėjas Stanislovas Raila, rašydamas Petrapilio lenkų „Kraj“ laikraštyje (1883 m. Nr. 4) apie patriotinės lietuvių jaunuomenės siekimus: „Jų šūkis yra liaudies (*ludu*) švietimas, nes tik liaudyje jie mato būsimą tautybės atsparą“.<sup>413</sup> Ir J. Šliūpas, vienas „Aušros“

410a. 93: 62 tt; 53: 1, 276—277.

411. 193: 207; 49: 1—2.

412. 116: 76.

413. 238: 142.

redaktorių, jos 40 metų sukakties proga (1923) kalbėdamas apie šio laikraščio reikšmę lietuvių tautos atgimimui, pažymėjo, kad to laikraščio „Didžiausiu troškimu buvo — pabudininimas iš gilaus miego kaimiečių ir apšviestūnijos, kilusios iš liaudies, nėra liaudyje ir josios prašviestuose vaikuose teglūdėjo atsigimimo viltis ir tautos stiprybė“.<sup>414</sup> Ta mintis ir „Varpe“ buvo pabrėžiama (žr. psl. 314—315).

Šita iš valstiečių kilusi inteligentija, bent jos veikioji idealistinė dalis, norėdama kelti, budinti liaudies tautinę sąmonę, lietuvių kalbą glaudžiai siejo su tautybe, laikė gimtąją kalbą labai svarbia, net svarbiausia neatskiriama tautybės dalimi.

Priešaušrio metu nevienas lietuvių veikėjas yra savo raštuose aukštinęs lietuvių kalbą, ją lietuviybės sinonimu laikęs, pabrėždamas, kad lietuvių kalbos išsižadėjus, ją pametus, nebus ir lietuvių tautos. Pavyzdžiui, Vilniaus krašto, labiau lenkybės gožiamo, kun. Silvestras Gimžauskas (1844—1897, kilęs iš Linkmenų vls.), savo eilėraščių knygelėje „Lietuvos bičiulis“ (1881) akcentuoja, kad Lietuva žūsianti dėl lietuvių kalbos pamiršimo:

Nėr tėvynės be liežuvio,  
Kiekviens šitą gal suprasti.  
Atimk kalbą nuo lietuvio,  
Tai Lietuvos jau ir nesti.<sup>415</sup>

Lietuvių kalbos branginimą ir savo prie jos prisirišimą Gimžauskas šiais žodžiais nusako:

Kad aukso kalnus man kas davinėtų  
Ir už tai tik kalbą atiduot reikėtų,  
Spjaučiau ant to aukso, prasmek jisai suvis,  
Man už jį brangesnis prigimtas liežuvis.<sup>416</sup>

Ir karštas lietuvių patriotas, veiklus būsimasis aušrininkas A. Vištelis sakosi lietuvių kalbą randęs „už gražių gražiausiąją, už bagočiausiąją ir senių seniausiąją už visas gyvąsias kalbas“. J. Kraševskio „Vytočio raudos“ (I, 1881) vertimo prakalboje jis ragina skaitytoją mylėti lietuvių kalbą, nes, netekę savo gimtosios kalbos, lietuviai ir patys išnyksią: „Mielas kaitytojau! Mylėkite, kavokit ir ginkit savo senąjį ir šventąjį pratų padavimą — kalbą iš visų sųlų, kaip įmanydami ir kaip įgalėdami, nes tai yra jūsų brangiausias skarbas nuo paties Dievo duotas, o ir vienintelis ir paskiausias jūsų dviašmenis ginklas!

414. 338: 205—206.

415. 338: 179.

416. 338: 182.

Jeigu pavelsyt jį sau išplėsti ir nužavinti, išnyksit ir jūs su juomi drauge iš šios pasaulės“.<sup>417</sup>

Lietuvių tautinio atgimimo veikėjai iš esmės nesiskyrė iš kitų mažų Europos tautų atgimimo srovės. Anos tautos, norėdamos išlaikyti tautinę gyvybę, stengėsi išlaikyti bei ugdyti ir savo gimtąją kalbą. Ypač aktyviai kova tose tautose pasireiškė, kai jų gimtoji kalba buvo niekinama, persekiojama, kai jai grėsė pražūti. Anot vokiečių kalbininko L. Veisgerberio (Weisgerber), toje kovoje dėl gimtosios kalbos ryškiausiai pasirodo, jog prigimtis tautiškumas yra neatskiriama nuo gimtosios kalbos.<sup>418</sup> Bruzdėjimas savo gimtajai kalbai išlaikyti paprastai eina kartu su tautiniu atbudimu; „nėra žinoma nė vienos tautos atgimimo, kuris nebūtų prasidėjęs kalbiniu renesansu“.<sup>419</sup>

Neišvengiamai lietuvių šviesuoliams prireikė rūpintis lietuvių kalba, kai jie ėmė ruošti liaudies, valstiečių — savo tėvų, brolių ir seserų — švietimui. Bet ne vien ta praktiškai akivaizdi priežastis vertė šviesuolius patriotus kreipti ypatingą dėmesį į gimtąją kalbą. Jiems buvo ir suprantama, kaip ką tik minėta, kad lietuvių kalba yra neatskiriama lietuvybės, lietuvių tautos žymė. Čia dar nurodytinas būdingas stud. Jono Spudulio, būsimo gydytojo, uoliai dalyvavusio lietuvybės veikloje pasisakymas. Viename 1883 m. laiške A. Dambrauskui jis skundėsi dėl J. Karlovičiaus knygos apie lietuvių kalbą,<sup>420</sup> kur pastarasis išpeikęs, pajuokęs lietuvių kalbos mylėtojus, anksčiau rašiusius apie lietuvių kalbą, esą ją neobjektyviai aukštinusius. J. Spudulis tame laiške sako, jog kiekvienas lietuvis, pagalvojęs apie Lietuvą, norįs išmokti ir lietuvių kalbą, o Karlovičius savo pašaipia kritika kenkia lietuvybės darbui ir visiems iš muzikų (valstiečių) kilusiems lietuviams, kurie norį parodyti lenkams, save vadinantiems lietuviais, kad lietuvių kalba visai lengva išdailinti — susidaryti iš jos kultūrinę kalbą. J. Spudulis čia kartu neabejoja, kad be lietuvių kalbos nebus ir lietuvių, jo žodžiais, kad „Lietuvos be lietuvių kalbos negali būti“.<sup>421</sup> Lietuvybės veikėjams kartu buvo aišku, kad lietuvių kalba, nors veikiama kaimyninių kalbų, jų gožiama, yra stipri valstiečių pirkiose. Pats iš smulkių dvarininkų kilęs M. Davainis-Silvestraitis, uolus „Aušros“ laikų lietuvių veikėjas, rašė: „Nors daugel iš jų [lietuvių] jau susilenkavo, / Po šiaudiniu stogu gyvuoj' žodis tavo!“ (A 1883, 78).

417. 135: 28.

418. 387: 102.

419. 135: 16.

420. 160.

421. 135.

## LIETUVYBĖS VEIKĖJŲ BŪRELIAI

Pradinės kiek organizuotos pastangos, skirtos lietuvių kalbai bei lietuvybei palaikyti, stiprinti, prasideda mokslus einančios iš valstiečių kilusios jaunuomenės tarpe dar prieš „Aušrą“.

Pačioje Lietuvoje rusų vyriausybei lietuviškąją veiklą brutaliai slopinant, nemaža svarbesnių lietuvybės židinių atsirado už etnografinės Lietuvos ribų.

Jau apie 1859—1862 m. Maskvoje buvo patriotiškai nusiteikusių studentų, kurie rūpinosi palaikyti lietuvių kalbą, jos mokytis. Jie buvo nusistatę parašyti elementorių, Lietuvos istoriją ir kt., versti grožinės literatūros veikalų į lietuvių kalbą (šiai grupei priklausiusio Pr. Lipšto straipsnio dalis apie žemės turtus vėliau buvo išspausdinta 1883 m. „Aušroje“). Tų studentų buvo sudaryta draugijėlė, kurios nariai norėję vien lietuviškai kalbėti.<sup>422</sup> Apie 1870 m. susidarė Maskvos lietuvių studentų būrelis, kuris darydavo susirinkimus, rinkdavo lietuviškas knygas, padainuodavo lietuviškų dainų ir aptardavo kai kuriuos lietuviškus klausimus. Lietuvių studentų patriotinis jausmas labiau stiprėjo, kai jie (pvz. J. Basanavičius, J. Šliūpas ir kt.) susitikdavo su latvių studentais, kurie jau buvo gerai tautiškai susipratę.<sup>423</sup> Basanavičiaus Maskvos studijų metu (1873—1879) kasmet ten būdavo po 20—25 studentus iš Lietuvos (Suvalkų, Kauno, Vilniaus gubernijų), kurie, anot J. Basanavičiaus, tačiau buvo ne visi tyri lietuviai (dalis buvo sulenkėjusių, dalis ir į rusų pusę linko). Labiau lietuviškos dvasios buvo studentai iš Suvalkų gubernijos. Tuojau po lenkmečio Maskvoje buvo būrys lietuvių studentų, jų tarpe filologai Andrius Botyrius, Jurgis Miklaševičius, Motūza, kiek vėliau Vincas Staniškis. O 1879 m. J. Basanavičius jau rašė P. Vileišiui, siūlydamas moderninti lietuvių rašybą, įvesti č, š, v.<sup>424</sup>

J. Šliūpo teigimu, apie 1880—1882 m. (kada jis ten studijavo), Maskvos lietuvių studentų būrelyje buvę bene 23 asmenys, o 1887—1893 m. netoli 60 narių.<sup>425</sup> Atvykęs į Maskvos universitetą (1880), J. Šliūpas sakosi ilgai diskutuodavęs lietuvybės klausimais su J. Spuduliu, Gobševičium ir kitais studentais.<sup>426</sup> Būrelis 1880—1881 m. leido hektografuotą laikraštėlį „Aušrą“, kurios svarbiausias uždavinys buvo lietuvių kalbos mokymasis, nes studentai sakėsi tos kalbos kaip reikiant nemoką. Todėl jos prospekte pasisakyta, kad šiame laikraštėlyje kiekvienas galėsiąs rašyti pagal savo norą „apie kalbą ir tautą

422. 135: 34; 238: 129.

423. 91.

424. 22: 23, 25.

425. 338: 294; 238: 130.

426. 338: 283.

lietuvių“.<sup>427</sup> Veiklesnieji studentai (P. Vileišis, J. Šliūpas, J. Spudulis) stengėsi su kai kurių profesorių (Fortunatovo, Koršo, Milerio) pagalba steigti lietuvių fiilologinę draugiją, bet caro valdžia neleido, o profesorius net pabarė už tautinio klausimo kėlimą.<sup>428</sup> Lietuvių studentų būrelis kurį laiką santykiavo, bendradarbiavo su lenkų studentais. Bet kai prieš 1886 m. į Maskvos universitetą atvyko daugiau lietuvių iš Marijampolės gimnazijos, pats būrelis pasidarė grynai lietuviškas ir nutraukė santykius su lenkų studentais, o ėmė glaudžiau bendrauti su latvių studentais. Be aukščiau minėtųjų, būrelio lietuviškoje veikloje labiausiai reikėsi: Juozas Adomaitis, Juozas Bagdonas, Kazys Grinius, Jonas Jablonskis (dažnai dalyvavęs diskusijose kalbos klausimais), Jonas Kriaučiūnas, Antanas Kriščiukaitis, Petras Leonas, Motiejus Lozoraitis, Pranas Mašiotas, Stasys Matulaitis, Antanas Vilkutaitis ir kt. Nemaža būrelio narių dalyvavo lietuviškojoje spaudoje, ruošė lietuviškus leidinius, buvo „Aušros“, „Šviesos“, „Varpo“, „Tėvynės sargo“ ir kitų laikraščių bendradarbiai.<sup>428a</sup>

*Petrapilyje* jau XIX a. pirmojoje pusėje pradėjo didėti lietuvių kolonija, kurioje ėmė rasti vis daugiau šviesuolių, studentų, ypač uždarius Vilniaus universitetą (1832) ir iš Vilniaus čia atkėlus katalikų dvasinę akademiją (1842). Kūrėsi čia ir slaptas lietuvių studentų būrelis. 1875 m. toks lietuvių studentų būrelis (Juozas Brazaitis, Juozas Grigiškis, Jonas Kymantas, St. Likša, Česlovas Pancežinskis, Petras Vileišis) rūpinosi lietuviška spauda. Iš tokių būrelių išaugo Lietuvių studentų draugija, kuri 1897—1898 m. turėjo 40 narių.<sup>429</sup> 1875—1876 m. to būrelio nariai leido rankraštinį laikraštėlį „Kalvį melagį“ (Kalwis Miaľagis), kurį sumanęs jau anksčiau minėtas savo žygiais kovoje už lotyniškąsias raides lietuvių raštuose Petras Vileišis (žr. psl. 219—220). Šis laikraštėlis, kurio išėjo 10—12 numerių, buvo ranka rašomas spaudos raidėmis, kad galėtų jį perskaityti ir nemokyti žmonės, ir siuntinėjamas studentų namiškiams.

J. Šliūpo liudijimu, Petrapilio studentai lietuviai buvo susiskirstę į du būrelius: vieni, tautininkai, domėjosi lietuvių kalba, istorija, o kiti, socialistai, daugiau rūpinosi ekonomine sritimi, nors ir pastarieji nesakė nepripažįstą lietuvių tautos, tik manė savo tikslą pasieksią dirbdami politinėje srityje. Pirmojo būrelio studentų buvo rūpinamasi lietuvių kalba bei jos ugdymu, nes suprasta jos pagrindinė reikšmė tautai. 1882.XI.16 iš Petrapilio J. Spudulis rašė A. Dambrauskui, kad ten lietuviai džiaugiąsi (S. Baltramaičio) ruošiama lietuvių

427. 37.

428. 338: 294.

428a. 197: XVII, 454—455.

429. 197: XXII, 366.

bibliografija, nes tada būsią paranku mokyti lietuviškai. O 1883 m. tas pats Spudulis A. Dambrauskui aiškino, kad Petrapilio lietuviai suprantą savo pareigas, jų tarpe ir kalbines, Lietuvai: „... mes stengiamės tikrai ir dailiai išmolti savo kalbą, istoriją, ekonomišką ir ūkišką prievoles Lietuvos ir t.t.“<sup>430</sup>

Kiek vėliau negu Maskvoje ir Petrapilyje lietuviškasis judėjimas prasidėjo *Varšuvoje*, kur Vinco Kudirkos iniciatyva buvo įkurta lietuvių studentų draugija Lietuva, numačiusi jungti lietuvių patriotus Lietuvoje, Rusijoje ir užsienyje. Be paties Kudirkos, jai priklausė: Juozas Adomaitis, Juozas Bagdonas, Jonas Beržanskis-Klausutis, Jonas Byla, Jonas Gaidamavičius, Juozas Kasakaitis, Juozas Kaukas, Alfonsas Moravskis, Jonas Seniūnas, Jonas Staugaitis, Baltrus Vabalas ir kt. (jų tarpe 1888 m. buvo 12 studentų, 2 gimnazistai, 4 kunigai, 2 siuvelėjai ir 1 valdininkas). Jos įstatuose, be kitko, pažymėtas lietuvių tautinės dvasios kėlimas ir stiprinimas bei aiškinimas lietuvių tautybės skirtumo nuo kitų tautų, o taip pat švietimo skleidimas leidžiant laikraščius ir knygas lietuvių kalba. Draugija sumanė ir „Varpą“ leisti. 1890 m. draugija iširo, Varšuvoje belikus 4 jos narius.<sup>431</sup>

Po 1863 m. sukilimo tautinis susipratimas ėmė pamažu reikštis ir *aukštesniosiose mokyklose, gimnazijose*. Prieš tai gimnazijos Lietuvoje buvo lenkiškos, o po 1863 m. sukilimo jos rusinamos, dėstomoji kalba pakeičiama rusų kalba. Nevienas jų mokinys lietuvis, anksčiau patyręs lenkinimą, o dabar rusinimą, ėmė apie savo tautybę kritiškai galvoti, o pagaliau iš lengvo sukti ne į lenkškąjį ar rusiškąjį kelią, bet į lietuviškąjį, ypač kad iš tėvų namų buvo išsinešęs savo lietuvišką prigimtį, lietuvišką jausmą ir gimtąją kalbą.<sup>432</sup> Į tą kelią pasukti padėdavo ir vienas kitas mokytojas, atkreipdamas mokinių dėmesį į lietuvių kalbą bei lietuvybę.

Lietuivybės kilimas pastebimas daugiausia Suvalkijoje. 1884 m. „Aušros“ pranešimu, *Marijampolės gimnazijoje* buvo apie 500 mokinių, jų tarpe 3/4 lietuvių.<sup>433</sup> Patriotinį kai kurių mokinių nusiteikimą liudija ir Vincas Pietaris, kuris, jau III ar IV klasėje besimokydamas, sakosi pasipiktinęs, kai išgirdęs Marijampolės gimnazijos inspektorių A. Langrį (Langry) aukštinant lenkų kalbą: lietuvių kalba esanti taip menka, kad iki šiol neturinti — bent to vardo vertos — gramatikos. Pietaris jau tada pasižadėjęs lietuvių kalbos gramatiką parašyti, jei iš tikrųjų jos dar nesą. Bet jau šeštoje klasėje pamatęs, kad jos nebereikės jam rašyti, nes jau seniai esančios puikios parašytos lietuvių kalbos gramatikos, ypač Šleicherio, tik tokie asilai kaip Langris nieko apie jas

430. 135: 34; 388: 288.

431. 197: XXXIII, 194; 238: 174—175.

432. 345: 82 tt.

433. 202.



nežinojė.<sup>434</sup> Ypač lietuviybės bei lietuvių kalbos propaganda pasižymėjo Marijampolės gimnazijos mokytojas Petras Kriaučiūnas, ten dėstęs lietuvių kalbą 1881—1887 m., troškęs, kad lietuvių kalba ilgainiui būtų imta vartoti visur viešajame valstybiniame gyvenime.<sup>435</sup> P. Kriaučiūnas yra didelę įtaką padaręs savo mokiniams, iš kurių išaugo nemažas būrys lietuvių tautinio atgimimo ir nepriklausomosios Lietuvos veikėjų (žr. psl. 299 tt).

Lietuviškoji veikla reiškėsi ir *Veiverių mokytojų seminarijoje*, kur jau 1866—1867 m. veikė lietuvių moksleivių būrelis, 1881 m. leido rankraštinį laikraštėlį „Lietuvos bičiulij“.<sup>436</sup>

Kunigų seminarijose tautinis susipratimas ir lietuviškoji veikla ėmė reikštis kiek vėliau negu inteligentuose pasauliečiuose, nes lenkiškos dvasios aukštesnioji bažnytinė vyriausybė ten palaikė lenkybę. Po lenkmečio (1863) lietuviškoji dvasia ėmė rusenti *Seinų kunigų seminarijoje*, kur net lenkas prof. Stan. Jomialkovskis atkreipė klierikų dėmesį į lietuvių liaudies dainų (esą vienintelių originalių lietuvių kūrybos liekanų) grožį. Ilgainiui klierikai ėmė rinkti liaudies dainas, šį tą lietuviškai rašyti, susitarė bendrai ruošti lietuvių kalbos žodyną.<sup>437</sup>

*Žemaičių kunigų seminarijoje*, caro valdžios akylesnei priežiūrai perkeltaje iš Varnių į Kauną, ilgainiui irgi kai kurių klierikų imta rūpintis ir lietuviybės darbu, domėtis lietuvių kalba, ypač pradėjus ten ją dėstyti (1871) A. Baranauskui, o vėliau K. Jauniui ir kt., pasisakoma už lietuvių kalbos vartojimo teisę pačioje seminarijoje. Mat ten iki XX a. pradžios administracijoje, dėstytojuose vyravo lenkiška dvasia, lietuviybė buvo slopinama, klierikams draudžiama lietuviškai kalbėtis. 1882 m. seminarijos klierikai leido rankraštinį laikraštėlį „Lietuvą“.<sup>438</sup> 1888 m. seminarijoje, Juozo Tumo iniciatyva, įsisteigė slapta klierikų draugija, turėjusi tikslą palaikyti lietuvišką religinę raštiją, ugdyti lietuvių kalbą. Dar 1893 m. du klierikai dėl savo lietuviškumo buvo pašalinti iš seminarijos.<sup>438a</sup> 1900 m. tos seminarijos klierikai, kurie beveik visi buvo lietuviai, įteikė seminarijos vadovybei prašymą, kad ji liautųsi persekiojusi klierikus dėl lietuvių kalbos vartojimo, kitaip jie visi pasitrauksią iš seminarijos (Vrp 1900, 59).

434. 251: 486, 536.

435. 238: 116 tt; 86: 37 tt.

436. 373.

437. 345: 86 tt.

438. 197: XVI, 137—138; 373.

438a. 53: I, 75.

Buvo nevienas ir kitas, kad ir menkesnis lietuviškos veiklos židinėlis, kur buvo domimasi bei rūpinamasi ir lietuvių kalba, kaip pvz. Ryga, kur 1881 m. J. Miliauskio-Miglovaros iniciatyva buvo įsteigta Rygos lietuvių draugija „Aušra“, turėjusi tikslą ir tyrinėti bei ugdyti lietuvių kalbą; Mintaujos gimnazija, kur apie 1880 m. mokinių lietuvių galėję būti apie 300, kurių dalis tarpais susieidavo, pasikalbėdavo apie lietuvių tautą, pasižadėdami ką dirbti jos labui;<sup>439</sup> Panemunėlis, kur nuo 1872 m. iki mirties kunigavo Jonas Katelė (1831—1908), kuris mokė jaunuomenę lietuviškų dainų, skaityti, net iš gabesnių jaunuolių rengė mokytojus, steigė nelegalias mokyklas, platino draudžiamąją lietuvišką spaudą ir savo parašytus lietuviškus elementorius, nors pats dar buvo unijinių pažiūrų, klebonijoje kalbėjo lenkiškai; Griežionėlės, kur gyveno veiklūs tautinio lietuvių judėjimo dalyviai Stanislovas ir Liuda Didžiuliai, kuriuose lankėsi J. Basanavičius, J. Jablonskis, J. Miliauskis-Miglovara ir kt. lietuvių veikėjai.<sup>440</sup>

Čia minėtina ir Maž. Lietuvos apie porą dešimtmečių veikusi *Birutės draugystė*. 1885.II.15 įsteigta Tilžėje (M. Jankaus, J. Mikšo, K. Voskos ir E. Vejerio), ji turėjo prieš akis jau ne tik Maž. Lietuvos, bet ir bendruosius lietuvių bei lietuvių kalbos gynimo reikalus. Draugijos tikslas, kaip jos įstatuose pasakyta, buvo „lietuviškąją kalbą atgaivinti, ją šelpti ir joje įsigyventi“; taip pat, pagal galimybę, rūpintis jos narių gimtosios kalbos patobulinimu ir tos kalbos gryninimu, populiarių mokslinių knygų lietuvių kalba leidimu.<sup>441</sup> Po trumpą laiką Birutei pirmininkavusio J. Mikšo jau 1885 m. jos pirmininku buvo išrinktas dr. Vilius Bruožis (gydytojas), „pirmasis lietuvis Mažojoj Lietuvoj, kurs, aukštuosius pasaulinius mokslus išėjęs, nesigėdėjo lietuviu prisipažinti ir viešai už išlaikymą motinos kalbos dirbti“. Būdamas didelis lietuvių kalbos brangintojas, Bruožis reikalavo, kad kiekvienas Birutės draugystės narys savo pavardę ir laiškus rašytų tik lietuviškai.<sup>442</sup> Jo sumanymu Birutės susirinkimas nutarė (1885.VII.26), kad būtų pagerbiami tie, kurie kokiam vokiškam žodžiui tikrą lietuvišką pakaitalą pateikia, o tie nariai, kurie be reikalo pavartoja svetimą žodį lietuvių kalboje, būtų baudžiami 50 pfenigų bauda (A 1885, 365).

V. Bruožis nemaža skaitė Birutės susirinkimuose paskaitų, kuriose kėlė lietuvių kalbos vertingumą, grožį, senumą, ragindamas branginti ir vertinti savo gimtąją kalbą.

Nebūdamas kalbininkas, laikėsi fantastinės teorijos, kad lietuvių kalba esanti kitų ide. kalbų motina, kad ja ir rojuje kalbėta. Kaip ir daugelis ypač

439. 338: 274 tt.

440. 373.

441. 362: 65.

442. 257: 96, 99.

senesnių kalbų mėgėjų, lyginamas įvairių kalbų duomenis tik iš didesnio ar mažesnio garsų skambėjimo panašumo, ir daugelį lietuvių kalbos skolinių laikė kitų tautų pasiskolintais iš lietuvių. Pagal Bruožį, pvz. *viera* esąs lietuviškas žodis (kilęs iš *verti*, *vèrè*), *ūlyčia* iš *uola* (lietuviai akmenimis ar uola brukta kelią *ūlyčia* vadiną), *liekorius* iš *liga*, *iškala* „mokykla“ — iš *keliu*, o *Kultur* kilusi iš liet. *kelti*, *kelyba*, nors iš tikrųjų pirmieji keturi žodžiai yra slaviškieji lietuvių kalbos skoliniai bei jų perdirbiniai.

## LIETUVIŠKOS MOKSLO DRAUGYSTĖS PROJEKTAS

Ilgainiui lietuviai patriotai ėmėsi ir konkrečių žygių labiau suvienyti pozityvioms lietuvių pajėgoms tiek bendram lietuviybės, lietuviškosios veiklos darbui, tiek ir specialiai lietuvių kalbos gynimui, jos išlaikymui ir ugdymui. Tam buvo pasiryžta steigti specialią organizaciją — „Lietuvišką mokslo draugystę“. Pirmieji asmenys, kurie tuo reikalu ėmė rūpintis, buvo J. Zauerveinas, J. Basanavičius, J. Šliūpas, J. Mikšas.<sup>443</sup>

Draugijos steigimo mintį pirmas iškėlė 1882 m. (Lietuviškoje ceitungoje, Nr. 12) lietuvių draugas vokietis dr. J. Zauerveinas. Jis ragino lietuvius steigti draugijas lietuvių kalbai globoti, nusižiūrėjus į vokiečius, kurie turėjo įsikūrę draugiją vokiečių kalbos teisėms ginti kituose kraštuose, jų tarpe ir Zybenburge (Siebenburg), kur vokiečiai buvo verčiami mokytis vengriškai. Zauerveinas pataria lietuviams būti gudriems kaip vokiečiai ir čia iš jų mokytis, kurti „Lietuvišką mokslo draugystę“, kuri rūpintųsi sekmadienio mokyklose mokytis vargingųjų kūdikius tikybos ir giesmių, Biblijos, laiškų rašymo lietuvių kalba. Esą tam vokiečiai (Maž. Lietuvoje) neturėtų priešintis — neturėtų persekioti lietuvių kalbos, jei jie tą patį matą taikytų ir kitoms tautoms, kokį taiko kituose kraštuose gyvenantiems savo tautiečiams.<sup>444</sup>

Į šį Zauerveino straipsnį netrukus tais pačiais metais atsiliepė J. Basanavičius (Naujajame keleivyje, Nr. 16), pabrėždamas, jog Zauerveinas aiškiai parodęs būtiną reikalą steigti tokią draugiją, „kuri trūstųs ir rūpintųs apie išlaikymą ir apgynimą mūsų brangiosios kalbos, kuri be paliovos nyksta“. Basanavičius šiame straipsnyje pabrėžia: „Jei kalba mūsų išliks gyva, išliks ir Lietuva; bet kalbai išnykus, nebus Lietuvos, nebus jau lietuvininkų!“<sup>445</sup> Lietuvių kalbos nykimo priežastis esanti lietuviškų mokyklų nebuvimas ir lietuviškų mokslo knygų trūkumas. Kad tokia draugystė galėtų išgelbėti Lietuvą, rodą ir kitų tautų pavyzdžiai — atitinkamos serbų (Saksonijos vėndų), čekų, bulgarų draugijos.

443. 362: 121.

444. 135: 29.

445. 135: 29—30.

Į Zauerveino ir Basanavičiaus straipsnius tais pačiais metais atsiliepė J. Šliūpas dviem straipsniais „Lietuviškoje ceitungoje“ (Nr. 31—33), nurodydamas įvairių specialybių lietuvių inteligentų pagausėjimą po baudžios panaikinimo, jų susirūpinimą lietuvių tautos likimu, jos kalba. Šliūpai esančios nesuprantamos vokiečių ir kitų šnekos apie tai, kad lietuvių tauta ir jos kalba išnyksianti. Esą jei vokiečiai pavaikščiūtų po mūsų žmones, galėtų patys pamatyti mūsų kalbos ir tautos ištvėrę. Reikia tuoj kurti lietuvių mokslo draugiją ir įrodyti visiems rusų ir vokiečių sapnuotojams, kad „mūsų kalbos šaknys dar nepagedo, kad jų nepakando patolei svetimas kirminas, neiščiulpė sulčių, reikalingų gyvenai mūsų kalbos“. Šliūpas sako, kad į draugijos šūkį atsiliepusi ne tik mokytoji Lietuvos jaunuomenė, bet ir daugelis prasčiokų. Apie draugijos tikslą bei jo pasiekimą Šliūpas sako: „Draugystės uždava tegali būti atkėlimas paniekintos mūsų kalbos; tą ji išpildys plėsdama mokslų kningas mūsų kalboje ir pamatuodama lietuviškas mokslavietes (šuilės)“.<sup>446</sup> Tos draugijos<sup>447</sup> tikslui siekti ir jos veikimui koordinuoti Šliūpas siūlo ir laikraštį. Rankraštiniame „Lietuvių draugystės“ projekte tikslas šiaip nusakomas: „Lyčius [tikslas] draug.[ystės] yra ištaisyimas ir patobulinimas mokslinės ir raštinės kalbos lietuviškos ir pateikimas, pagal draugystės išgalėjimą, įvairios įtalpos veikalų, lietuviškąją kalba rašytų“.<sup>448</sup>

Susiradus daugiau pritariančių, 1883 m. gale „Tilžės keleivyje“ buvo paskelbtas 54 pasižadėjusių stoti į draugiją nariais vardu M. Jankaus ir K. Voskos skelbimas, jog Tilžėje (Hôtel de Russie) 1884.I.12 šaukiamas „Lietuviškos mokslų ir apšvietos draugystės“ steigiamasis susirinkimas, kur turėjo būti pradedamas „šitas dėl mūsų giminės ir kalbos švenčiausias ir reikalingiausias darbas“.<sup>449</sup> Tačiau draugija negalėjo būti įsteigta, nes viešbučio savininkas, matyt, dėl vokiečių intrigų, paskutiniu momentu atsisakė beduoti susirinkimui salę.

Vėliau J. Šliūpas guodėsi, kad pagaliau ir be draugijos esą galima leisti reikalingas lietuviškas knygas. Matyt, sukeltas draugijai kurti judėjimas prisidėjo ir prie pirmojo tautinio lietuviško laikraščio „Aušros“ įsteigimo, nes apie jos išėjimą „Lietuviška ceitunga“ (1883.V.20) pranešė, be kitko, kad šis laikraštis esąs „Lietuvių mokslo bendrystės“ organas. Turbūt tokiu draugijos organu „Aušra“ lietuvių diplomatiškai buvo skelbiama ir dėl atsargumo.

446. 135: 31.

447. Iš to laikotarpio Lietuvių mokslo draugijoje Vilniuje buvo likęs vienas, rodos, J. Šliūpo ranka rašytas kelių variantų draugijos projektas (Lietuvių draugystė, Klaipėdiška lietuvių mokslo draugystė, Ustav litovskago literaturnago obščestva...).

448. 135: 31—32.

449. 135: 32.

Nepasisekus įkurti „Lietuviškos mokslo draugystės“, buvo 1885 m. Tilžėje įsteigta anksčiau minėtoji „Lietuviškoji draugystė ‘Birutė’“, kuri lietuvybės veikloje rūpinosi ne tik Mažosios, bet ir Didžiosios Lietuvos reikalais.

## KALBA IR TIKYBA

Kaip jau anksčiau minėta, pagrindinis visuomenės sluoksnis, kuriuo rėmėsi šio amžiaus lietuvybės darbas ir rūpinimasis lietuvių kalba bei jos tausojimu, ugdymu, buvo valstiečiai (su nedideliu skaičium bent smulkių bajorų). Valstiečių tradicijoje apskritai didelį aktyvų vaidmenį vaidino tikyba, nors iš to sluoksnio kilusioje inteligentijoje ir vadovavusioje lietuviškajam darbui ypač XIX a. gale buvo ir liberališkai į tikybę žiūrėjusių žmonių. Šių pastarųjų pažiūra į tikybę ilgainiui atsispindėjo ir jų leidžiamojose spaudoje, laikraščiuose, jų straipsniuose. Nekartą rodėsi spaudos diskusijose net grubių apsižodžiavimų tarp tikybinės ir liberalinės pusės žmonių.

Tačiau nors tie šviesuoliai nevienodai žiūrėjo į tikybę, kone visi lietuvybės veikėjai patriotai pripažino, kad tautinės propagandos darbui ir lietuvių kalbos išlaikymui svarbus vaidmuo tenka tikybiniam veiksmui. Juk daugumas lietuvių buvo katalikai, prieš kuriuos buvo nukreipta griežta rusinimo ir kartu pravoslavavimo politika. Lietuvybės veikėjams buvo kaip ir savaime aišku, kad su ta politika, daug sėkmingiau bus galima kovoti, jei lietuvių tautinis sąmoningumas, kuris plačiuose visuomenės sluoksniuose tebesnūduriavo, bus artimiau siejamas su jų skirtinga tikyba, prie kurios masės buvo stipriai prisirišusios. Kadangi patriotinėje lietuvių šviesuomenėje tolydžio ryškėjo pažiūra, kad pagrindinis lietuvių tautos sąvokos dėmuo yra lietuvių kalba (t.y. kad be lietuvių kalbos nebebus ir lietuvių tautos), tai praktinė to išvada buvo, kad savo likiminėje kovoje tikyba ir kalba turi viena antrą paremti. Todėl apskritai ir liberalinėje lietuvių spaudoje buvo ginamos lietuvių tautybinės teisės nuo rusų valdžios persekiojimų, nes tuo būdu buvo stiprinamas lietuvių tautos pagrindinio sluoksnio ir lietuvių kalbos gynėjų bendrasis frontas.<sup>449a</sup> 1891 m. „Varpo“ Nr. 2 vedamajame tiesiai sakoma: „Be kalbos neliks tikėjimo, be tikėjimo pražudysime kalbą ir tautinę skirtybę“. Dažnai katalikus gynė nuo rusintojų ir pravoslavintojų kaimo valstiečiams skiriamas liberalinis „Ūkininkas“. Jis pvz. rašė (1893, Nr. 1), kad rusų valdžia šiaip galvojanti: „Pirmiausiai prisijaukinsime katalikus prie maskoliškos [rusų] kalbos, o paskui jau lengviau bus ir pravoslaviją įbrukti“. O katalikų laikraščiai „Apžvalga“ ir „Tėvynės sargas“ laikėsi nusistatymo, kad Bažnyčia palaiko lietuvių tautybę, o tautybė — Bažnyčią (žr. psl. 337—339).

449a. 267: 28 tt.

## KAZIMIERAS JAUNIUS

Žemaitis kvėdarniškis Kazimieras Jaunius (gimęs Lembo k. 1848.V.19, miręs 1908.V.9 Petrapilyje, palaidotas Kaune) rimtai gilinosi į lietuvių kalbos mokslo klausimus, nevienu atveju yra svariai prisidėjęs prie lietuvių kalbos mokslo pažangos.

K. Jaunius mokėsi Rietavo lenkiškoje pradžios mokykloje, Telšių progimnazijoje (1860—1864), Kauno gimnazijoje (1866—1869, čia išėjęs septynios klases) ir Kauno kunigų seminarijoje (1871—1875), kur klausė ir A. Baranausko lietuvių kalbos paskaitų, nekartą su juo ginčydavosi dėl kalbos ir rašybos dalykų. Teologijos magistro laipsniu baigė Petrapilio dvasinę akademiją (1875—1879). Jau seminarijoje turėjęs progos gilintis į senąsias (graikų, lotynų) kalbas, domėjosi lietuvių kalbos tarmėmis, o akademijoje, kur buvo dėstoma ir specialių ypač klasikinių kalbų dalykų, Jaunius dar giliau pasinėrė į lietuvių kalbos tyrinėjimą.<sup>450</sup>

1885—1892 m. Jaunius Kauno kunigų seminarijoje, šalia moralinės teologijos ir homiletikos, dėstė ir lietuvių kalbą. Spaudos draudimo, lietuvių kalbos bei lietuviybės persekiojimo laikais pats lietuvių kalbos dėstymo faktas buvo labai reikšmingas klausytojams. Anot J. Tumo, ar kas lietuviškai mokėsi atsidėjęs, ar ne — visi lietuvių kalbos dalyką laikė labai svarbiu, net esminiu lietuviams skiriamoje mokykloje, o patys lietuvių kalbos dėstytojai buvo lyg centrinės figūros. Jaunius klierikų buvo ypač mėgiamas dėl savo malonaus, draugiško būdo ir geros iškalbos. Nuo 1899 m. Jaunius dėstė lotynų filologiją ir graikų kalbą ordinarinio profesoriaus titulu Petrapilio dvasinėje akademijoje.

Nors Jaunius nebuvo išėjęs mokykloje kalbotyros programos, bet pats uoliai ruošėsi lingvistikos studijoms. Pasinaudojęs mokykloje gautomis klasikinių kalbų žiniomis, pats toliau studijavo sanskritą, kalbininkų ypač lituanistinius veikalus, susirašinėjo su užsienio kalbininkais, gilinosi į kalbotyros problemas. Išmoko daug kalbų; pats sakėsi, kad jam lotyniškai esą lengviau rašyti negu lietuviškai. Dar Kauno seminarijoje besimokantį Jaunių A. Baranauskas gyrė, 1875 m. pristatė jį kaip geriausią savo mokinį Kaune atsilankiusiems kalbininkams J. Boduenui de Kurtenė ir J. Karlovičiui. Vėliau prof. J. Boduenas de Kurtenė rašė, kad tokie mokiniai galėtų suteikti garbę net Vokietijos universitetų kalbotyros profesoriams.<sup>451</sup> Kai kurie įžymūs Europos kalbininkai klausinėjo Jauniaus nuomonės. Krokuvos Jogailos universitetas, 1903 m. planavęs steigti lietuvių kalbos katedrą, kvietėsi Jaunių jai vadovauti, tačiau Jaunius dėl savo ligos nedavė sutikimo. Kazanės universitetas 1904 m. Jauniui suteikė Dr. h.c. laipsnį. J. Boduenas de Kurtenė Jaunių laikė genialių

450. 60: 5 tt.

451. 60: 17.

gabumų žmogumi, turėjusiu nepaprastą atmintį, sukaupusią daugybę įvairių kalbų duomenų, ypatingai sugebėjusį daryti apibendrinimus. Painūs kalbos klausimų sprendimai jame vykę už sąmonės ribų, bet sąmonės kontroliuojami.

K. Jauniaus rašytinis palikimas palyginti nėra didelis, nes jis dėl savo būdo savotiškųjų, susilpnėjusios valios nemėgo rašyti. Nemaža Jauniaus skelbtojo mokslo dalykų buvo užrašyta ir paskelbta K. Būgos, kuris, E. Volteriu paskatinus, akademikų F. Fortunatovo ir A. Šachmatovo buvo paskirtas Jauniaus sekretorium, kad iš pastarojo išgautų jo mokslines žinias.

## TARMĖTYRA

Dideli yra Jauniaus nuopelnai lietuvių kalbos tarmių tyrinėjimui, aprašymui. Kauno gubernatoriaus leidžiamame metraštyje (Pamiatnaja knižka Kovenskoj gubernii) jis aprašė šešių ano meto apskričių (paprastai tik jų dalių) tarmes: Ukmergės aps. (1890), Kauno (1891), Raseinių (1892), Zarasų (1894), Šiaulių (1895), Panevėžio (1897, 1898), o taip pat ir lietuvių kalbos priegaidės (Intonacija glasnych zvukov litovskago jazyka, 1899). Plačiausiai aprašytos panevėžiečių ir raseiniškių tarmės, kitos tik trumpai. (Šie Jauniaus tarmių aprašai vėliau buvo išversti į lietuvių kalbą Vlado Grinaveckio, tarminiams pavyzdžiams pritaikius apskritai dabar vartojamą fonetinę transkripciją.)<sup>452</sup>

Kadangi Jaunius turėjo labai gerą ausį, jo tarmių aprašai daugiur ir dabar vertingi. Savo tarmių aprašymuose Jaunius yra pastebėjęs būdingų mūsų tarmių dėsnių, pvz. kad prieškirminio skiemens ilgieji balsiai arba dvibalsiai yra tęstinės (tvirtagalės) priegaidės, o pokirtiniai — stumtinės (tvirtapradės).<sup>453</sup> Kai kuriuose tarmių aprašuose, taip pat ir savo lietuvių kalbos gramatikoje Jaunius yra davęs ir lietuvių kalbos tarmių suskirstymą (klasifikaciją), kuris buvo J. Jablonskio gramatikoje priimtas, o vėliau K. Būgos ir ypač A. Salio kiek patobulintas.

## GRAMATIKA IR JOS TERMINAI

Svarbi lietuvių kalbos mokslui yra K. Jauniaus „Lietuvų kalbos gramatika“ (1911), K. Būgos redaguota ir jo išversta ir į rusų kalbą (1916). Ji beveik nesiskiria nuo Jauniaus apie 1885—1892 m. parašytų paskaitų Kauno seminarijos klierikams, vėliau iš klierikų nuorašų hektografuota forma išleistų Tartu mieste, vardu „Lietuviškas kn. Jauniaus kalbomokslis (Baltiko padangėse, 1897)“. Būga lietuviškąjį tekstą perrašė paties Jauniaus rašyba, bet Jaunius, nors buvo žadėjęs savo gramatiką prieš spausdinant papildyti ir pataisyti, pats nemėgdamas rašyti, per kelerius metus (1903—1908) teperskaitė tik pirmųjų 48

452. 60: 66—172.

453. 60: 72; 197: XIV, 346.

puslapių korektūrą. Gramatika nėra pilna, nei dalykai derama proporcija išdėstyti: joje kalbama apie rašybą ir fonetiką, priegaides, apie tarmes, daiktavardį, būdvardį, skaitvardį, kiek apie sintaksę ir plačiai rašoma apie veiksmažodį, o kitų kalbos dalių neliečiama. Gramatikoje yra daug vertingų pastebėjimų, istorinių lietuvių kalbos lyčių aiškinimų. Pats J. Jablonskis yra daug mokėsis iš Jauniaus gramatikos savąjį rašydamas. „Iš Jauniaus pats aš esu daugiausia suvokęs gyvosios kalbos faktų ir nė vienas lietuvių kalbos vadovėlis nėra man davęs tiek nauja kalbos srityje, kiek šitas Jauniaus kalbomokslis — gramatika...“, rašo Jablonskis, recenzuodamas šią Jauniaus lietuvių kalbos gramatiką. Jablonskis kartu pažymi, kad jei ši gramatika ir turinti menkesnių trūkumų, jie tesą mažmožiai prieš didelę jos vertę; jei pats autorius (Jaunius) būtų galėjęs viską prieš spausdinant peržiūrėti, būtų turėjęs tam laiko ir energijos, pati gramatika būtų pasidariusi tobulesnė.<sup>454</sup>

Didelį darbą Jauniui teko atlikti ir kuriantis lietuviškus gramatikos terminus, nes čia ankstesniųjų autorių (Daukanto, J. Juškos, Baranausko ir kt.) nekas ir nelabai vykusiai tebuvo padaryta. Tačiau nemaža ir Jauniaus terminų nebuvo nusisekę, neprigijo, nes jis dažnai vergiškai juos vertėsi iš lotynų kalbos, pvz. *apskųstinis* linksnis (lot. *casus accusativus*), *kentėtinis* dalyvis (lot. *participium passivum*), *liepėjinis sakymbūdis* (lot. *modus imperativus*), *sąjungojimas* (lot. *coniugatio*). Jau Jablonskis ką tik minėtoje Jauniaus gramatikos recenzijoje pastebėjo, kad nors Jaunius gražiai mokėjo žmonių kalbą, bet kartais mokslinius dalykus nusakė ir terminus kūrėsi ne pagal žmonių kalbos taisykles. Pvz. tokio sudurtinio *sakymbūdžio* negalima daryti iš *sakymas* ir *būdas*, nes mūsų kalba nedaro sudurtinių žodžių iš *rašymas* ir *plunksna*, *vežimas* ir *kartis* ir t.t.<sup>455</sup> Tačiau dalis Jauniaus sudarytų gramatikos terminų buvo geriau nusisekę ir prigijo. Nuo Jauniaus laikų įsigalėjo pvz. *dalyvis*, *linksnis*, *kamienas*, *priegaidė* (lot. *accentus*), *prokalbė* (vok. *Ursprache*), *veiksmažodis* (lot. *verbum*) ir kt.<sup>456</sup>

## BALTŲ IR KITŲ KALBŲ STUDIJOS

Jaunius uoliai studijavo baltų kalbas, lygindamas lietuvių, latvių ir prūsų kalbų lytis, stengdamasis atstatyti senąsias jų prokalbines formas. K. Būga, būdamas Jauniaus sekretoriumi, buvo tuo mokslu, Jauniaus su užsidegimu skelbiamu, susižavėjęs, ir jo pagrindu išleido darbą, vardu „Aistiški studijai. Tyrinėjimai lygintinjo prūsų, latvių lietuvių kalbomoksljo srityje“ (1908). Bet

454. 103: II, 128, 130, 141.

455. 103: II, 132.

456. 60: 52.



netrukus Būga pats to mokslo išsižadėjo, geriau susipažinęs su kalbos mokslo atstovų raštais bei tikruoju kalbotyros metodu. Mat Jaunius, būdamas kalbininkas savamokslis, nors ir labai gabus mąstytojas, nesivaržė visur griežtu kalbotyros metodu, sprendimuose kai kur darė staigių šuolių. Būgos nuomone, pagrindinė Jauniaus klaida buvo jo noras išvesti garsiniu požiūriu įvairias, bet reikšmėmis tariamai artimas ar giminingas lytis iš bendros pirmykštės formos, tam neretai susigalvojus niekada neveikusių garsų kaitos dėsnių. Pvz. Jaunius nepagrįstai teigė, kad tarminės lytys *šilumà*, *šilimà* ir *šilmà* esančios išriedėjusios iš prolietuviškos formos \**šalama*, o ši iš ide. mot. gim. būdvardžio \**k'lmā*. Nors „Aistiškų studijų“ teorija klaidinga, bet juose pateikta autentiška kalbinė medžiaga yra labai vertinga.

Jaunius kalbinių klausimų tyrinėjimo sritis buvo labai plati. Jis domėjosi skoliniais, lietuvių mitologinio vardyno etimologijomis, išdėstė savo nuomonę dėl lotyniškų raidžių tinkamumo lietuviškiems raštams (vidaus reikalų ministro Plėvės palieptas), studijavo baltų-ugrofinų leksiką ir net leidosi į indoeuropečių ir semitų-chamitų kalbų santykių tyrinėjimą.

## BENDRINĖ RAŠOMOJI KALBA

Nors Jauniui rūpėjo pirmiausia teoriniai lietuvių kalbos klausimų sprendimai, tačiau jis negalėjo aplenkti ir lietuvių kalbos praktinių klausimų, bendrinės kalbos dalykų, kurie jo metu buvo aktualūs, juoba kad lietuvių kalbos dėstymas Kauno seminarijoje turėjo praktinį tikslą — klierikus išmokyti lietuvių kalbos kunigo pareigoms atlikti (pirmiausia, lietuviškai pamokslus sakyti), nors jo „kalbomokslyje“ daugiau teoriniai klausimai autoriaus dėmesį traukia.

Jaunius, kaip ir jo mokytojas A. Baranauskas, manė, kad visiems lietuviams reikalinga viena bendra rašto kalba, bet raštą persiskaityti kiekvienas galįs savo tarpe. Taigi ir Jauniui bendrieji tokios rašto kalbos rašmenys turėjo būti simboliai, atstovaujant lietuvių kalbos susiskirstymui į tarminius garsus, kuriuos skaitytojas turėjo pasirinkti kiekvienas savo tarmės. Tad ir Jaunius laikėsi rašmenų polifonetizacijos principo, bet morfologijoje ir žodyne (leksikoje) jis apskritai rėmėsi savo (žemaičių dūnininkų) tarpe, nes šiose srityse bendro principo kaip garsyne nebuvo įmanoma visiems lietuviams pritaikyti.<sup>457</sup> Tik Jaunius čia skyrėsi nuo Baranausko labiausiai tuo, kad stengėsi įsivesti daugiau ypač diakritinių rašmenų, skaitytojui akivaizdžiau nurodančių tarmines žodžių bei formų garsų skirtybes. Rašmenų pasirinkime Jaunius atsižvelgė ne tik į jais žymimus garsmenis bei jų kilmę, bet ir ryžosi šalinti iš lietuvių raidyno

457. 133: 92—96, 145—147, 201—210, 257—259.

lenkiškąją įtaką. Pvz. sudėtinį rašmenį sz „ś“ jis atmetė ne tik dėl to, kad fiziologiškai toks garsų junginys nejmanomas, bet ir dėl to, kad tas sudėtinis rašmuo yra lenkiškas, „o mūsų rašyboje nebturi nė kvapo lenkiško belikti“.<sup>458</sup> Vėl siūlė rašyti *ań, eń, iń, uń* vietoj *ą, ę, i, u* dėl to, kad pastarieji rašmenys primena lenkiškuosius *ą, ę*, juoba kad ir didelė Lietuvos dalis lig šiol dar ištarianti mišrajame dvigarsyje *ń* (čia su tašku jo žymimas *n* garsas, kuris vienoje tarmėse po balsio dar tariamas, kitose — ne).

Jauniui labai rūpėjo lietuvių kalbos lyčių, ypač žodyno (leksikos) lietuviškumas, grynumas. Viename jo „kalbomokslio“ nuoraše (1891—1892) yra pastaba, sakanti, kad lietuvių kalbai „Svetimi žodžiai taip yra reikalingi, kaip šašas ant nosies“.<sup>459</sup> Jaunius padėjo ir poterių kalbą apvalyti nuo svetimybų, keisdamas pvz. *dūšią, karūną, paną, svieta, traicę į sielą, vainiką, mergaitę, pasaulį, trejybę*.<sup>460</sup> Kaip ir žmonių (liaudies) kalboje skolinių *f, ch* garsai keičiami į *p, k*, o svetimas *h* visai išmetamas (plg. *pilija*, „filija“, *koras* „choras“, *unaras* „honor“), Jaunius irgi siūlė šį keitimą, pvz. *propesorius, kolera, Oracijus* „Horacijus“. Graikų ir lotynų *y* siūlė keisti *u* (pvz. *sustema*: gr. *systema*, lot. *systema*; net *pusikė*: gr. *physikē* „fizika“), o tarptautinius klasikinių kalbų žodžius patarė imti tiesiai iš pirminių šaltinių (nors tie žodžiai pas mus atėję paprastai per mūsų kaimynų kalbas), jų vienaskaitos galininko galūnę pakeičiant lietuviškąja, pvz. lot. *universita* — *universitatem* (galininkas) — liet. *universitatė*; lot. *intonatio* — *intonationem* — liet. *intonacijonė*. Šių svetimybų lietuvinimo principo kurį laiką yra laikęsis ir K. Būga.<sup>461</sup>

## PETRAS KRIAUCIŪNAS

Petras Kriaučiūnas (1850—1916), kapsas (gimęs Papečkiuose, Vilkaviškio aps.), yra daug nuveikęs lietuvybei ir lietuvių kalbai ginti ir jos prestižui kelti. Išėjęs Marijampolės gimnaziją (1881), baigęs Petrapilio dvasinę akademiją, kunigu neįsišventino, bet, dar metus pastudijavęs Varšuvos universitete, įsigijo gimnazijos senųjų kalbų mokytojo diplomą.<sup>462</sup>

Kriaučiūnas pats sakėsi, kad pirmieji tėvynės ir gimtosios lietuvių kalbos meilės daigai jam buvę įdiegti tėvų namuose. Jis, dar gimnazistas, per šventes ir atostogas motinos buvęs liepiamas kiekvieną šeštadienio rytą su visa šeimyna

458. 133: 203.

459. 60: 57.

460. 283.

461. 60: 57—58.

462. 197: XIII, 83.

anksti keltis ir drauge giedoti lietuviškas giesmes.<sup>463</sup> Jau Marijampolės gimnazijoje jis buvo susipratęs lietuvis, branginęs lietuvių kalbą, o per gimnazijos baigimo iškilmes padeklamavo savo į lietuvių kalbą išverstą lenkų poeto J. Kochanovskio eilėrašį. Toks viešas lietuvių kalbos demonstravimas ypač mokinių tėvams padarė didelį įspūdį.<sup>464</sup> Ir Petrapilio dvasinėje akademijoje Kriaučiūnas domėjosi lietuvių kalba, ją atsidėjęs studijavo.<sup>465</sup> Dar būdamas klierikas, atostogų metu kai kuriose bažnyčiose sakydavo lietuviškus pamokslus, kurie tačiau žmonėms ne labai įmanomi buvo, nes stengdavosi juos sakyti *gryna kalba*, apščiai vartodavo kaltinių naujadarų (LM 1921, 293).

Didelės reikšmės mokinių lietuvybei turėjo P. Kriaučiūno mokytojavimas 1881—1887 m. Marijampolės gimnazijoje, kada jis, greta senovinių kalbų, dėstė ten ir lietuvių kalbą, kol už lietuviškąją veiklą buvo iš gimnazijos mokytojų atleistas (1887). Kriaučiūno veiklai 1881—1886 m. buvo palankesnės sąlygos. 1880—1885 m. Marijampolės gimnazija buvo lietuviškesnė už kitas: joje mokėsi per 700 mokinių, kurių apie 80% buvo lietuvių valstiečių vaikai, o mokytojų buvo šeši lietuviai (be Kriaučiūno, dar V. Staniškis, P. Arminas, J. Jasiulaitis, A. Botyrius ir kapelionas J. Čėsna, pirmieji keturi dėstė lietuvių kalbą).<sup>466</sup> Pats Kriaučiūnas čia sistemingai dėstė lietuvių kalbą, išeidamas eklektinę gramatiką (pagal A. Šleicherį, Fr. Kuršaitį, K. Jaunių ir A. Baranauską). Be to, pamokose jis ne tik kalbėdavo apie lietuvių kalbos vertę ir grožį, bet ir suteikdavo žinių apie lietuvių kultūrą, tautos atgimimą, lietuvybės veikėjus ir jų darbus. Anot Motiejaus Gustaičio, buvusio jo mokinio, Kriaučiūno pamokos buvo universaliūs *lietuvybės agitacijos kursai*.<sup>467</sup> K. Grinius, pats irgi buvęs Kriaučiūno mokinys, sako, jog Kriaučiūnas aukštesniųjų klasių mokiniams kalte kalęs, kad jie: laikytųsi nusistojusių dorovės dėsnių, teisingumo, tolerantiškumo, vienybės tautinio atgijimo kovoje; pasiliktų gyventi lietuvių tarpe, nesigėdėtų būti lietuviais; savo tautos ne tik praeičiai, bet taip pat dabarčiai suprasti studijuotų besikeliančių bei prisikėlusių prispaustųjų tautų (pvz. čekų, bulgarų, rumunų, airių, latvių) istoriją ir joje rastų sau pamokomų pavyzdžių; mylėtų per amžius išlaikytą lietuvių kalbą; mokytų žmones reikalauti lietuvių kalbos įvedimo Lietuvoje į savivaldybines ir valstybines įstaigas bei apskritai viešąjį gyvenimą; platintų draudžiamuosius lietuviškus spaudinius ir visur, kur tik galima, kalbėtų lietuviškai ir kitus kalbintų tą pat daryti; savo gimtajai kalbai geriau pažinti naudotųsi kiekviena proga pasikalbėti su senesniais žmonėmis, kurie tik

463. 345: 86.

464. 222.

465. 197: XIII, 83.

466. 222.

467. 133: 12—13.

lietuviškai temoka, taip pat tam rinktų žmonių žodinės kūrybos dalykus — pasakas, dainas, patarles, priežodžius, mįsles, oracijas ir kt.<sup>468</sup>

Anot K. Griniaus, Kriauciūno planas, matyt, bus buvęs — įkvėpti mokiniams lietuviams lietuvių kalbos, praeities meilę ir suburti į krūvą visus susipratusius apylinkės lietuvius, kad jie galėtų atsispirti lenkinimui ir rusinimui (LM 1921, 305).

P. Kriauciūno veiklos bei įtakos svarbą pabrėžia ir jo buvęs mokinys J. Jablonskis, sakydamas, kad „didesnio lietuvių, kito įžymesnio už P. Kriauciūną žmogaus tuomet nebuvo Suvalkų žemėje. Jis buvo ir mokytojas, ir žodinininkas, ir švietėjas, ir žadintojas, ir kurstytojas — buvo visų galų žmogus“.<sup>469</sup>

P. Kriauciūno lietuviškoji propaganda Marijampolės gimnazijoje daug prisidėjo prie įžymių *tautinio atgimimo veikėjų išugdymo* ir kadry paruošimo nepriklausomos Lietuvos valstybės pradžiai. Po šio Kriauciūno darbo periodo ėmė labiau reikštis organizuota lietuviškoji moksleivių ir studentų veikla (Maskvoje, Varšuvoje, Seinų seminarijoje ir kt.). K. Griniaus nuomone, per tuos P. Kriauciūno propagandos kursus perėję moksleiviai (kurių jis priskaičiuoja bent 80) gal bus nulėmę kelią į Lietuvos nepriklausomybę.<sup>470</sup>

P. Kriauciūnas buvo to meto sąlygomis drąsus lietuvių kalbos propaguotojas. J. Jablonskis sako, kad „Mieste, kur užeidamas, gatvėse ar krautuvėse, jis garsiai jau kalbėdavo lietuviškai ir gindavo, kur reikiant, lietuvių kalbos dalyką“.<sup>471</sup> Toks inteligento viešas *lietuvių kalbos vartojimas* darė to meto lietuvių šviesuoliams didelį įspūdį. Petras Leonas sakosi vis atsimenąs kaip nepaprastą dalyką P. Kriauciūno ištartą lietuvišką „ačiū“, kai jis pastarajam, atsilankiusiam pas V. Staniškį Marijampolėje, atidaręs laukutines duris. Mat tuo metu buvo įprasta bent kiek prasimokiusiam lietuviui viešai kalbėti lenkiškai ar rusiškai, bet ne savo gimtąja kalba (LM 1921, 288—289).

Savo kalbine veikla P. Kriauciūnas dalyvavo ir visuomeniniuose bei grupiniuose *sambūriuose*. K. Griniaus liudijimu, P. Kriauciūnas taisęs „Aušros“ rankraščius. Jis 1888.VI.29 dalyvavo pirmajame varpininkų susirinkime Marijampolėje, kur buvo nusistatyta leisti naują mėnesinį laikraštį (iš to išdygo „Varpas“) ir, P. Kriauciūno patarimu, nutarta laikytis F. Kuršaičio gramatikos (LM 1921, 349). P. Kriauciūnas aktyviai dalyvavo ir J. Basanavičiaus bei kitų 1906 m. pradėtoje kurti „Sąjungoje pagrąžinti lietuviškai kalbai tiesų Lietuvos bažnyčiose“ (LM 1921, 349, 362—363).

P. Kriauciūno rašytinis palikimas labai nedidelis, nes jis, kaip ir K. Jaunius, nemėgo rašyti. Kriauciūnas buvo pasiryžęs parašyti lietuvių kalbos žodyną ir

468. 86: 38—40.

469. 297: 155.

470. 86: 38, 46.

471. 102.

gramatiką, bet neištesėjo. Tam ryžtui bent vienas akstinų buvo ir mokytojo lenko Plevinskio per pamokas Marijampolės gimnazijoje lietuvių kalbos pajuokimas, užgavęs Kriaučiūno tautinę savimylą: lietuvių kalba esanti „čigoniška kalba“ (*cygański język*), mišinys, žargonas, netinkamas gilesnėms mintims reikšti. Kriaučiūnas ryžosi įrodyti, kad lietuvių kalba esanti senovinė, artima lotynų kalbai, tinkama poezijai. Tuo tikslu jis žiūrinėjo lotyniškus žodynus, užsirašinėjo panašius į lietuviškus žodžius, ieškojo ten lietuvių kalbai giminaičių žodžių, žiūrinėjo ir kai kuriuos etimologinius rusų kalbos žodynus, ieškodamas medžiagos savojo žodyno etimologijoms. Ir jo gramatika būtų buvusi eklektinė, gal kaip ir jo dėstytoji Marijampolės gimnazijoje.

P. Kriaučiūnas labai domėjosi lietuvių kalbos rašyba. Kovojo už lotyniškąjį raidyną, ir pats lietuvių kalbos pamokose vartojo ne *kirilicą*, bet lotyniškas raides. Petrapilio universiteto neofilologų draugijoje apie 1900 m. skaitė referatą apie lietuvių raidyną, turintį 300 metų tradiciją, įrodinėdamas, kad rusiškosios raidės netinkančios lietuviškajam raštui, nes lietuvių kalboje esą daug garsų, kurių rusiškieji rašmenys neatvaizduoją.<sup>472</sup> Nevienur raidyne sekė K. Jauniūni (pvz. rašydamas *ī* „ie“, priebalsių minkštinimo ženklą *j*), gynė *ū*, priešinosi A. Jakšto siūlymui išmesti iš lietuvių kalbos raidyno *ą*, *ę* (LM 1921, 331, 333).

## „AUŠRA“ IR AUŠRININKAI

Pirmas tautinės dvasios lietuviškas laikraštis „Aušra“ (Ausra, 1883—1886) suvaidino svarbų vaidmenį lietuvių tautos atgijimo, lietuvybės bei lietuvių kalbos ir jos teisių gynimo darbe. Šis laikraštis, sutelkęs palyginti didoką būrį bendradarbių (išaiškintų bent 74), pasidarė bendras lietuvybės veiklos centras, tribūna, iš kurios, kad ir sunkiomis to meto priespaudos sąlygomis, galėjo plačiau skliti lietuvišku žodžiu skelbiama lietuvybės mintis, tolydžio budinanti ir formuojanti tautinę sąmonę ir platesniuose lietuvių sluoksniuose.<sup>473</sup> Nors užsimokėjusių „Aušros“ prenumeratorių palyginti nedaug tebuvo (apie 300), bet faktiškų jos skaitytojų bus buvę gerokai daugiau (laikraščio buvo spausdinama 1000 egz.).

Jau nuo XIX a. pradžios aiškiau ėmęs lietuvių veikėjuose reikštis lietuvių kalbos branginimas tautybei išlaikyti labiau sustiprėjo aušrininkuose, jų vadovuose, kai jie ne tik matė lenkų ryžtą branginti savo gimtąją kalbą kovojant už lenkų tautos gyvatą išlaikymą, bet ir kitų mažų slėgiamų Europos tautų, ypač slavų, kovas dėl savo tautinių teisių. J. Basanavičius, gyvendamas

472. 197: XIII, 84.

473. 126.

Bulgarijoje ir lankydamasis Čekijoje, susipažino su čekų, bulgarų, serbų, rumunų tautų atgijimu, o J. Šliūpas jau studentaudamas iš arčiau pažino ir anksčiau prasidėjusį kaimynų latvių tautinį judėjimą. Kalnėnas (Juozas Andziulaitis, paskutiniųjų dviejų „Aušros“ numerių redaktorius) 1883.VI.13 Birutės draugijos susirinkime Skaisgiriuose (Maž. Lietuvoje) kalbėjo apie XIX a. mažųjų Europos tautų (graikų, čekų, kroatų, serbų lužicėnų, bulgarų, latvių) tautinį atgijimą, lygindamas jį su lietuvių ir pabrėždamas, kad, šalia materialinių ir dorovinių sąlygų, tautai prisikelti ir ugdyti esąs svarbus švietimas; lietuviams esą būtina skaityti savo gimtąją kalba laikraščius ir knygas, kai dabar neleidžiamos lietuviškos mokyklos (A 1886, 186—187).

### REDAKTORIŲ PAŽIŪRA Į KALBOS IR TAUTYBĖS SANTYKĮ

Svarbiausias „Aušros“ kūrėjas ir pirmutinis jos redaktorius *Jonas Basanavičius* (1851—1927) „Aušros“ pirmojo numerio prakalboje lietuvių kalbai pripažįsta pagrindinę reikšmę lietuvių tautos gyvatai išlaikyti. Jau ir anksčiau Maž. Lietuvos spaudoje (1882 m. „Lietuviškos ceitungos“ Nr. 15) jis pabrėžė: „Jei [lietuvių] kalba išliks, gyva išliks Lietuva, kalbai sunykus — nebus Lietuvos, nebus lietuvninkų“. Šioje prakalboje Basanavičius lietuvių kalbos likimą irgi glaudžiai sieja su pačių lietuvių kalbos likimu: „Lietuva pamažėliu nyksta, nes nyksta jos kalba“. O svarbiausia to priežastis esanti ta, kad mokslas mokyklose teikiamas nelietuvių kalba, jos daugiausia lietuvius nutautinančios, atskirdamos vaikus nuo tėvų, savo gimdytojų. Lietuviai nyksta ir Lietuvos pasieniais, kur jie per ilgus amžius pasisavinę svetimas kalbas, patys išvirsdami vokiečiais ar slavais. Jau kitur „Aušroje“ Basanavičius ypač piktinasi, kad lenkai lietuvius politiniu ir tautiniu požiūriu laiką lenkais, iš seno stengęsi užgožti lietuvių kalbą, ypač per Bažnyčią rytinėje Lietuvoje. Vilniaus krašte plėsdami lietuvių tarpe lenkų kalbą.<sup>474</sup>

Bendrajai mūsų tautos sąvokai J. Basanavičius „Aušroje“ jau pasirenka *lietuvio* vardą, nors šiaip laikraštyje neretai vartojami *lietuvio*, *lietuvininko* ir *žemaičio* pavadinimai. J. Basanavičius pasiaiškina: „Žodžiu ‘lietuvius’ vadinu visus lietuviškos kilties žmones, be jokio skirtumo, ar tai gyvena Prūsų Lietuvoj, ar Žemaičiuose, ar Aukštojoj Lietuvoj ir ar jie patys save vadina lietuvininkais, žemaičiais ar aukštečiais [aukštiečiais?] (aukštočiais)“. Atrodo, kad J. Basanavičiaus iniciatyva „Aušroje“ nuosakiau imamas vartoti ir žodis *tauta* šiandienine jo reikšme, nors ir jis „Aušros“ Nr. 1 prakalboje vartoja ta pačia reikšme *tauta* ir *giminė*, kartais vieną jų dėdamas pirmoj vietoj, o antrąjį skliausteliuose

pirmajam paaikinti, jei čia nėra prisidėjęs ir J. Mikšas, kuris bus šioje prakalboje ir nevienur kitur „Aušroje“ savo nuožiūra aiškinęs ar keitęs kai kuriuos žodžius.

Norėdamas pabrėžti lietuvių kultūros, tautosakos ir ypač lietuvių kalbos vertę bei reikšmę, Basanavičius stengiasi „Aušroje“ nurodyti, kaip įžymūs mokslininkai svetimtaučiai tuos dalykus labai vertiną, tuo pačiu savaime iškeldami ir pačią lietuvių tautą, nors ši dabar politiškai, ūkiškai ir prispausta, slopinama, vergiama. Basanavičius su pasitenkinimu apžvelgia A. Leskyno (Leskien), L. Geitlerio ir kt. darbus bei tyrinėjimus lietuvių kalbos gramatikos, žodyno, tarmių, kalbos istorijos bei tautosakos srityse. Aprašydamas garsaus tų laikų vokiečių kalbininko A. Šleicherio lituanistinius darbus, Basanavičius gėrįsi šio mokslininko branginimu, aukštinimu lietuvių kalbos, kuri, Šleicherio žodžiais, nykstanti savo literatūros neturėdama, tačiau „kuri pagal pormų tobulybę su darbais graikų, rymėnų ir indų galėtų lenktyti eiti“ (A 1885, 42). Straipsnio gale Basanavičius išveda: „Argi nebūtų malonu, kad ne tik svetimi mokinti vyrai, bet ir patys mūsų laiko lietuviai lenktų galvas prieš patogią, šulnią, dailią, neišpasakytai seną lietuvišką savo garbingų sentėvių kalbą“ (A 1885, 148). Čekų kalbininko L. Geitlerio nekrologe Basanavičius primena to mokslininko žodžius, giriančius lietuvių kalbą, nors ir neišdirbtą, bet turinčią žodyno gausumą ir formų apstumą, ką lengvai galima būtų pritaikyti giliausioms mintims reikšti. Geitleris ne tik pažinęs lietuvių kalbą ir ją pamilęs, bet ir nežiūrėjęs į lietuvių tautą kaip jau mirštančią (kaip tai darą kai kurie vokiečiai), bet, priešingai, „visados linkėjo lietuviams atsigaivinti ir pakilti dvasiškai, o išsinėrus iš vokiško ir lenkiško kailio, imtiesi darban tautiškoje dvasėje“ (A 1885, 212).

Lietuvių liaudies dainų leidimą Basanavičius laikė ne tik lietuvių tautos kultūrinio turto demonstravimu apskritai, bet ir priemone lietuvybei bei lietuvių kalbai palaikyti. A. Juškos „Lietuviškų svodbinių dainų“ (1883) recenzijoje Basanavičius sakosi pasitikįs, „kad šitos lietuviškos dainos uždegs ne vienoje širdyje meilę dėl kalbos ir tautos mūsų“ (A 1883, 313).

Domėdamasis žiląja lietuvių tautos senove, Basanavičius sukūrė vad. trakiškąją lietuvių kilmės teoriją, remdamasis labiausiai lietuvių vietovardžių bei asmenvardžių lyginimu su atitinkamais trakų-frigų tikriniais vardais. Lietuviai esą senovės trakų tautos (gyvenusios apskritai šių dienų Bulgarijoje), į daugybę mažesnių suskydusios, palikuonys. Kadangi tie senovės trakai kalbėję lietuviškai, tai ir jų gyventų vietų (kalnų, upių, gyvenviečių) vardai turį būti lietuviški. Basanavičius nebuvo kalbotyros specialistas, ir jo kalbinių duomenų panaudojimas praeičiai nušviesti tėra mėgėjiškas — žodžių lyginimas iš paviršutinio jų garsinio panašumo, nesiremiant griežtais atitinkamų kalbų garsų ir jų raidos dėsniais, kalbotyros nustatytais, nepaisant ar lyginamieji žodžiai yra tos pačios kilmės. Pvz. jis teigė, kad *Karpatai* (Karpatų kalnų vardas) kildintini iš liet. *karpa*, nes tie kalnai jam atrode lyg iš karpų suauge. K. Būga atmetė Basanavičiaus teoriją. Pastaruoju laiku bulgarų kalbininkas I. Duridanovas, remdamasis daugiausia vietovardžių ir asmenvardžių nagrinėjimu, įrodinėja

artimą trakų, dakų ir baltų kalbų giminystę, bet ne tų kalbų tapatybę, kaip apskritai norėjo įrodyti Basanavičius.<sup>475</sup>

Jonas Šliūpas (1861—1944), kuriam teteko kelis „Aušros“ numerius suredaguoti, kol Rytprūsių vyriausybės potvarkiu buvo iš ten ištremtas, kiek kitaip suprato kalbos ir tautybės santykį. Kai J. Basanavičius į tautą žiūrėjo daugiau romantiškai, labiausiai iškeldamas kalbos reikšmę tautai, Šliūpas tautos susidaryme tarė dalyvaujant eilę kitų veiksmų, ypač visuomeninių, ūkinių, kultūrinių. Šliūpai lietuviai „Aušros“ metu dar nebuvo tauta, bet ją turėjo pasidaryti. Jis tautybės ir jos žymių apraiškas kiek plačiau mėgina aiškinti, nagrinėdamas patriotizmo idealą (Tikrasis ieškinyš tėvyniškumo — A. 1884, Nr. 1—3). Čia svarbiausiomis lietuvių žymėmis Šliūpas laiko ūkines sąlygas, šviesumą, papročius ir kalbą, nors kalba ir nesąs svarbiausias tautybės požymis. Pagrindinis dalykas esąs lietuvių kultūros augimas (čia įskaitant ir dorovę, tautiečių lygybę...); kultūrinis augimas išlaikysiąs ir kalbą.

Tačiau ir J. Šliūpas prisipažįsta, kad, ėmęs redaguoti „Aušrą“, buvęs nusistatęs nebekeisti laikraščio pakraipos: nutaręs ją palikti kalbos garbstytoja, miegančios lietuvių dvasios gaivintoja, kovotoja su lietuvių priešais (lenkais ir maskoliais), stengdamasis Lietuvos žmones patraukti prie „Aušros“ skaitymo. O bendrai „Aušros“ tikslus keturiasdešimtmetinės to laikraščio sukakties proga J. Šliūpas taip nusako: „Pirmoje vietoje stovėjo užsilikusioji nuo senovių, nors gerokai slavizmų ir germanizmų įgrobtoji kalba, kuri skurdo ir nyko. Gaivinti kalbą, ją mylėti, ją didžiuti — tai šventoji aušrininkų pareiga“. Antroj vietoj „Aušrai“ stovėjęs senovės prisiminimas ir idealizavimas, nes, senovę pažinę, galėsią lietuviai geriau naują gyvenimą kurtis.<sup>476</sup>

## LIETUVIŲ KALBOS PADĖTIS. GIMTOSIOS KALBOS GYNIMAS

„Aušroje“, visiems lietuviams skiriamame tautiniame laikraštyje, atsispindėjo ir to meto lietuvių kalbos padėtis: tos kalbos paniekimas, uжимas, slopinimas, o taip pat ir pastangos ją branginti, ginti, ugdyti. Laikraštyje lietuvių kalbos vartojimo, jos teisių gynimo klausimas paprastai užsimenamas kuria kita, bendresne tema rašytuose straipsniuose, bet dažniausiai su tuo dalyku susiję klausimai primenami, keliami korespondencijose iš įvairių krašto vietų.

Tuo metu, lietuvių kalbos nenaudai, rusų (o Maž. Lietuvoje vokiečių) kalbos plėtimas bei plitimas buvo remiamas, palaikomas labiausiai krašto

475. 260: II, 392.

476. 338: 305.



administracijos, o lenkų kalbos — daugiausia bajorijos bei aukštesniųjų visuomenės sluoksnių ir senosios kartos dvasininkų.

„Aušroje“ labiausiai nusiskundžiama *lenkų kalbos* vartojimu, plėtimu, gožiančiu gimtąją lietuvių kalbą ypač rytinėje Lietuvoje. Būdingą atveją mini Obuol. (J. Jablonskis), rašydamas, kad vienas Šešuolių par. ūkininkas lietuvis norėjęs J. Zavadskio knygyne Vilniuje nusipirkti lietuvišką maldaknygę, bet, lietuviškoms knygoms esant brangioms, ūkininkas tenusipirkęs lenkišką maldaknygę, kuri buvusi gerokai pigesnė. Jablonskio paklaustas, ar mokąs lenkiškai skaityti, ūkininkas atsakęs, kad, girdi, ką veiksi nemokėdamas lenkiškai: nėra lietuviškų elementorių ar šiaip lietuviškų knygelėlių, o be lenkų kalbos mes (suprask, lietuviai) nė Dievo pagarbinti negalim. Ūkininkas sakęs, kad daugumas jaunųjų skaito vien lenkiškas knygas, tik seniems esą sunku apversti liežuvį lenkiškai, ir dar paklausęs: „Ar tiesa, tamstele, kad mūsų kalbą jau suvis išnaikys ir lenkišką įves?“ (A 1884, 320). Vieversys (M. Davainis-Silvestraitis) rašo, kad ir nevienas žemaičių bajoraitis skundžiąs, jog tėvai verčia juos kalbėti lenkiškai; nors apskrities bajorų raštinėse žemaičių bajorai užsirašą žemaičiais ar lietuviais (kas esą tas pats), jų lietuviškai šnekančių skaičius kasmet mažėjęs (A 1883, 234). J. Šliūpas pastebėjo, kad ir apie Pernaravą bei Ariogalą jo pakeliui lietuviškai užkalbinti bajorai piktai atsakydavę lenkiškai, matyt, gėdėdamiesi kalbėti lietuviškai (A 1884, 369). O Pašėsupyje keli įkaušę jaunuoliai dvarininkaičiai aprėkę į viešbučio valgyklą atėjusius lietuvius už jų ten kalbėjimąsi lietuviškai, chamais išvadindami (A 1885, 398).

„Aušroje“ bendradarbių taip pat nurodoma, kad lietuvių kaimiečių, prasčiokėlių esama ne tik tautiškai apsnūdusių, bet kai kur net ir pasidavusių prieš lietuviškąją judėjimą bei lietuvių kalbos gynimą nukreiptai ypač lenkiškai propagandai. J. Kėkštas korespondencijoje iš Panemunės pažymi, kad „Daugybė tūžta ant mūsų [t.y. lietuvių bėgavintojų] už meilę prigimtos kalbos, o atmetimą poniškiosios [t.y. lenkiškosios]. Už tą turime būti dėkingi įvairiems poneliams ir iš dalies dvasiškystei, kuriė lankydami tarpais mūsų žmonelius tardina juos pamesti nelabą ‘pagonišką’ muzikišką kalbą, o griebtiesi už poniškos. Lietuviškai mat kalbėję kelis šimtus metų atgal stabmeldžiai, — tuom jie tikisi užkliudysią tikėjimiškus jausmus mandagaus dievoto lietuvio“ (A 1885, 397—398). „Aušroje“ nekartą nusiskundžiama lietuvių lenkinimu per Bažnyčią, lietuvių kalbos išvaymu iš pamaldų.

„Aušroje“ dažnai skundžiamasi ir *rusų kalbos* plėtimu bei prievartiniu brukimu lietuviams. Vieversys korespondencijoje iš rusinės Lietuvos rašo, kad rusų valdžia esanti nusistačiusi vakarines gubernijas surusinti. Ūkio mokyklose rusiškai temokoma. Švietimo ministerija apskaičiavusi, kad po 20 metų visi lietuviai mokėsią rusiškai, todėl lietuvių visai pragaišianti (A 1885, 134). Labai dažnai laikraštyje skundžiamasi brutaliu rusiškųjų raidžių primetimu lietuviškiems raštams.

Laikraštyje yra nusiskundimų ir kalbine priespauda, *vokiečių kalbos* plėtimu bei plitimu Mažojoje Lietuvoje, nors čia organizuota lietuvių veikla ir nebuvo taip varžoma kaip Didž. Lietuvoje.

Apskritai įvairiuose „Aušros“ straipsniuose straipsneliuose paminėtos šios svarbesnės lietuvių kalbos priespaudos, skurdimo, nykimo priežastys: lietuviškų mokyklų nebuvimas, daugelio dvarininkų, bajorų nutautimas (daugiausia sulenkėjimas), dalies lietuvių šiaip palinkimas į lenkų, vokiečių ar rusų kalbą, jų tų kalbų pasisavinimas, daugelio (senosios kartos) dvasininkų pasidavimas lenkų įtakai, valdinis lietuvių kalbos varžymas, persekiojimas, lietuviškos raštijos neišsivystymas ir kt.

„Aušroje“ ne vien skundžiamasi pačių lietuvių apsnūdumu, lietuvių kalbos slopinimu bei nykimu, bet ir reikalaujama tam *priešintis*; pareiškiami, jog neįkūnėsią rusų ir vokiečių pranašavimai, kad lietuviai nutausią, o lietuvių kalba išnyksianti. Korespondencijoje iš Vilkaviškio Trupinėlis (P. Arminas) džiaugiasi, kad „Mūsų žmonėse kas metų daugiau randasi giminiško pajautimo ir meilės prigimtos kalbos“, o ir paprastas ūkininkas, kokio dvarininko lenkiškai kalbinamas, pastarajam atsakęs lietuviškai, nes esą dabar jau ir klierikai, gimnazijos mokytojai, ir universiteto studentai kalbą lietuviškai (A 1885, 261—262).

„Aušros“ straipsniuose bei korespondencijose pakaišiojama minčių *ginti, stiprinti lietuvių kalbai*, kuri esanti Dievo duota, kaip ir kitoms tautoms jų kalbos.

J. Zauerveinas ragina kurti sekmadienines lietuviškas mokyklėles, o Martynas Jankus pataria pasekti norvegų pavyzdžiu, vežioti vaikus mokytiis paeiliui iš vieno kaimo į kitą. Vieversys nurodo, kad jo krašte kiekviename name esanti lietuviška mokykla, kur vaikus lietuviškai pamokąs bet kuris raštingas žmogus iš lietuviškų knygų, pargabentų iš Prūsų (A 1885, 134). Tautinio bei kultūrinio lietuvių slopinimo, persekiojimo metu laikraštyje pabrėžiama *lietuviško rašto svarba*. J. Zauerveinas 1885 m. Birutės draugijos susirinkime Tilžėje pažymėjo, kad prieš kelerius metus iškeltas pageidavimas „lietuviškąją kalbą per rašliavos išplatinimą nuo pražūties gelbėti“ randąs vis daugiau pritarimo (A 1885, 364). Laikraštis ragina žmones siųsti vyriausybei prašymus, kad ji leistų lietuviams spausdintis knygas senuoju būdu (*lotyniškomis raidėmis*), ypač kad kai kurie ir patys žmonės jau pasiuntę prašymų net su pora šimtų parašų (A 1883, 81). Pasidžiaugiama viešu lietuvių kalbos demonstravimu žodžiu ar ir užrašuose (pvz. mirusiojo antkapyje, kelio taisymo padalų stulpeliuose).

Laikraštis pataria lietuviams iš valdžios reikalauti, kad bent *teismuose* jie galėtų verstis savo gimtąja, bet ne rusų kalba, nes lietuvių kalba bylos dalyviai lietuviai galį geriau savo mintis išsakyti, nebūdami verčiami „už kožną rusišką žodį užmokėti rubliais“ advokatams ir advokatpalaiikiams (A 1883, 144). J. Šliūpas pataria lietuviams teisme nekalbėti kitaip kaip lietuviškai, o teisėjai turį bent suprasti teisiųjų kalbą.

Rūpindamasi lietuviybės kėlimu ir kalbos grynumu, „Aušra“ nekartą pasisakė prieš lietuvių *pavardžių kraipymą, svetiminių —vokietinimą, rusinimą*, o ypač dažnai praktikuojamą jų lenkinimą. Laikraštis pašiepia tuos lietuvius, kurie keičia savo lietuviškas pavardes į jų nuomone gražesnes ir

praktiškesnes, pavyzdžiui, lenkiškas, nors ir patys lenkai nekartą tokius keitėjus pajuokią. Nurodoma, kad kartais koks lietuvis, gavęs iš kurios įstaigos laišką su raštininkėlio iškreipta jo pavarde ar su atmesta jos galūne, pradėdąs ir pats manyti, kad taip ir turėtų jo pavardė gražiau atrodyti, todėl imąs ir pats tokią ją vartoti. Nevienas lietuvis prie savo pavardės prisikabinąs slavišką (lenkišką) priesagą (pvz. Žilaitis verčiasi į *Žilinskį*); arba net žmogus paprastomis dienomis vadinąs be slaviškos priesagos (pvz. *Mickus*), o šventadieniais jau su tokia priesaga (*Mickevičius*). Prikįsama Telšių katalikų konsistorijai, kurios archyvo vedėjas iš seno kraipąs lietuvių pavardes, segiodamas joms priesagas *-evič*, *-skij*, o pastaruojų laiku vietoj lietuviškų pavardės galūnių *-as*, *-is*, *-us* rašąs rusiškasias *-ov*, *-ev*, pvz. *Butkus* perdirdamas į *Butkov* (A 1885, 189–190). Bent retkarčiais „Aušroje“ stengiamasi ir nelietuviškai, ypač lenkiškai rašiusių lietuvių arba bent tokiomis aušrininkų laikomų asmenų pavardes (ar ir vardus) rašyti lietuviška forma (pvz. *Liudas Jucius* „Liudvikas Jucevičius“, *Kundraitis* „L. Kondratavičius“).

## RAŠOMOSIOS KALBOS KŪRIMAS

„Aušrai“, visai Lietuvai skiriamam tautiniam lietuviškam laikraščiu, savaime teko rūpintis ir vienoda visiems įvairiatarmiams lietuviams (arba bent kuo didžiausiam jų skaičiui) prieinama kalba, kuri savo keliu turėjo padėti lietuvius jungti į tautinę vienybę, o taip pat pasidaryti pajėgia tolydžio į priekį žengiančiam kultūros ir civilizacijos gyvenimui reikšti. „Aušrai“ čia ypač buvo aktualūs rašybos ir tarmės dalykai, o taip pat kultūros ir civilizacijos gyvenimui skiriamo žodyno (leksikos) turtinimas.<sup>477</sup>

Atsižvelgiant į lietuviškųjų raštų tradiciją ir kalbininkų siūlymus (kad ir nevienodus), „Aušrai“ teko stengtis vienodinti rašybą, ypač *raidyną*, kuris to laiko raštuose įvairavo. 1883 m. redakcijos vardu J. Mikšo rašytame vienam skaitytojui atsakyme nurodoma, kad „Aušros“ rašyba remiantis A. Šleicheriu, bet, šalia to (jau skiriantis nuo Šleicherio), dar ir Maž. Lietuvos raštų tradicija, rašant daugiskaitos kilmininko galūnę *-ū* [= *-y*], o vienaskaitos kilmininko *-ôs*, *-ês* (pvz. *rankôs*, *bitês*), taip pat ir *i* po minkštųjų *cź*, *dź* (=č, dž, pvz. *jauczio*, bet Šleicherio *jauczio*). Netrukus to kilmininko diakritinio ženklo visai atsisakoma. Buvo mėginama (ypač J. Basanavičiaus) įvesti *š*, *č* rašmenis (vartotus kalbotyriniuose rašiniuose, anksčiau siūlytus ir J. Juškos), bet netrukus teko grąžinti iš lenkų paimtuosius *sz*, *cz*, prie kurių skaitytojai buvo pripratę, o ir kai kurie „Aušros“ redaktoriai palaikė vad. tradicinius rašmenis. Tačiau tradiciniai lenkiškieji *ł*, *w* ir galutinai buvo išmesti. Ilgajam balsiui buvo galutinai priimtas

477. 124; 133.

y, bet trumpajam ir ilgajam tiktai u (nes, laikraščio redakcijos pasiaiškinimu, ilgasis ū lietuviškuose raštuose retai tepasitaikąs). Priebalsiai „Aušroje“ apskritai rašomi kilminiu (morfefoneminiu) pagrindu; to pagrindo mažiau tesilaikoma balsių rašyboje, kur pvz. a, ą po minkštųjų priebalsių dažnai rašomi iš tarties.<sup>478</sup>

„Aušros“ vadovams buvo aišku, kad visai Lietuvai skiriamas laikraštis turi ir, kiek įmanoma, vienoda kalba visus savo straipsnius spausdinti. Tai kartu turėjo padėti ir jungti įvairių vietovių bei šnektų lietuvius į glaudesnę tautinę bendruomenę. Tatai aiškiai pasakyta vieno „Aušros“ bendradarbio lūpomis: „Sandarbininkai ‘Aušros’ vėliaus įkurtojais rašto kalbos visai Lietuvai stovės. Jei aš ypatingai Prūsų Lietuvos laikraščius ir Nemuno Sargą skaitau, rodosi priegada [pavojus] grumzdžianti, kad tarp Prūsų ir Rusų Lietuvos kalbos persiskyrimas, kaip tarp Ulandijos ir Vokietijos, prasidedąs. Tai būtų nelaimė. Tik viena vienintelė rašto kalba turi būti! Šalin su visais germanizmais ir slaviczizmais“ (A 1885, 112).

Tatai pirmiausia reiškė, kad laikraštis turėjo stengtis įtikti ne vienos kurios tarmės, bet įvairių tarmių lietuviams. J. Basanavičius, vienas svarbiausių „Aušros“ įkūrėjų ir redaktorių, sako, kad „‘Aušra’, platinama lygiu būdu kaip Suvalkų gub., teip Žemaitijoje, negalėjo laikytis tik vienos kokios tarmės“.<sup>479</sup> Redakcija vienam autoriui, atsiuntusiam „Aušrai“, matyt, eilėraščių, atsako, kad juos ji taisysianti, nes „per daug jose [dainelėse] vieno krašto tarmentė [tarmė] poniavoja. Aušra skaitoma nevien p. sudėtojo kaimynų, bet ir toli šiaurėje, ir atstu pietuose ir vakaruose Prūsų Lietuvoje“ (A 1883, 119). Ir J. Šliūpas teigia, kad „Aušrai“ būdavo atsiunčiama įvairiomis tarmėmis rašytų raštų (nemaža žemaitiškų, kaip J. Miliauskio-Miglovaros ir kt.), o jis juos ištaisydavęs pagal „Aušros“ praktikuojamą kalbą.<sup>480</sup>

O ta „Aušros“ kalba rėmėsi vakarų aukštaičių pietiečių tarmės pagrindu. Tačiau, nesant visuotinai sutarto, priimto ir visų redaktorių ir bendradarbių įprasto vieno gramatinio kanono, „Aušroje“, ypač iš pradžių, ne tik reiškėsi įvairių tos pietinės tarmės šnektų ypatybės, bet ir kitų tarmių priemaišų netrūko. Pagrindiniai tos tarmės pasirinkimą lėmę veiksniai čia buvo: svarbiausieji „Aušros“ redaktoriai ir arčiausiai su ja susiję bendradarbiai buvo tos tarmės ar artimų jai šnektų atstovai; autoritetingos A. Šleicherio ir Fr. Kuršaičio lietuvių kalbos gramatikos, kurios rėmėsi Maž. Lietuvos aukštaičių tarme, tai pietiečių tarnei artima; Maž. Lietuvos raštų kalba ir jau anksčiau prasidėjęs linkimas į vakarų aukštaičių tarmę Didž. Lietuvos raštuose (žr. psl. 345 tt). Tačiau griežtesnio tarminio vienodumo negalima buvo laukti, turint galvoje dar ir sunkias, daugiau nenormalias to meto lietuviškojo spaudos darbo

478. 133: 224 tt, 269 tt.

479. 133: 167.

480. 133: 163.

aplinkybes. Vis dėlto buvo vengiama kai kurių vakarų aukštaičių pietiečių šnektos ypatybių, už šnektos ribų nepažįstamų (kaip kapsų *praė* „praėjo“, vė „vėl“, *kap* „kaip“...).<sup>481</sup>

„Aušra“, laikydama lietuvių kalbą svarbiausia lietuviybės žyme, rūpinosi ne tik gimtosios kalbos teisių gynimu, jos palaikymu, bet ir jos pačios lietuviškumu, *grynumu*. Tačiau tą klausimą sėkmingiau spręsti „Aušrai“ buvo sunku, be kitko, ir dėl to, kad ji savo bendradarbių tarpe kaip ir neturėjo kalbininkų specialistų, lingvistiškai metodiškai išlavintų žmonių.

Kalbos grynimu „Aušrai“ teko rūpintis ypač dėl to, kad daugelio to meto šviesuolių, ėjusių mokslą nelietuviškose mokyklose ir skaičiusių bei turėjusių skaityti nelietuviškus raštus, kalba buvo daugiau ar mažiau paveikta svetimųjų kalbų (pirmiausia rusų, lenkų, vokiečių). M. Akelaitis pačioje „Aušroje“ pastebėjo, kad „Daug yra pas mus raštininkų, kurie vartoja vokiškas, lenkiškas arba maskoliškas kalbnastis, aprengdami jas tiktai lietuviškais rūbais“ (A 1884, 200). O J. Šliūpas įspėja, kad „Lietuviškoji paprasta kalba labai jau priviso įvairių svetimų žodžių ir sakinių“, ir daro išvadą: „Kad atkelti ir atlaikyti grynąją kalbą, reikia, kad visi raštininkai pasistengtų grynai ir gražiai rašyti“ (A 1884, 147). Savo kalbą turį gryninti ir pamokslininkai. Kalbą gryninti ragina savo bendradarbius ir pati „Aušros“ redakcija; tą pat daro ir kai kurie to laikraščio bendradarbiai (M. Davainis-Silvestraitis, S. Gimžauskas, J. Spudulis ir kt.).

„Aušros“ kalbos lietuvinimas neapsiribojo vienu kuriuo kalbos lygmeniu. To lietuvinimo randame garsyne (pvz. vartojant liaudinius *p*, *k* garsus vietoj svetimų kilmės žodžių su *f*, *ch*, kaip *propesorius*, *pilosopas*, *Pinlandija*, *kémija*...), taip pat iš dalies ir morfologijoje (pvz. vengiant slaviškųjų priesagų *-ovič*, *-evič* lietuvių pavardėse).

Bet labiausiai rūpinamasi žodyno (*leksikos*) lietuvinimu, naujadarų kūrimu. Ir šioje srityje norima kratytis ne tik germanizmų ir slavizmų, bet taip pat ir klasikinių bei kitų kalbų kilmės žodžių, kaip tai matyti ir iš jau anksčiau cituotojo „Aušros“ bendradarbio patarimo mesti lauk germanizmus bei slavizmus, o taip pat ir jo raginimo mokslinių terminų nevartoti nepridėjus ir lietuviškų jų atitikmenų. Tuo metu bent rašomajai kalbai žodynas ir šiaip buvo aktualus, nes ypač specialioms mokslo, technikos sąvokoms liaudies kalboje trūko savų, bent atitinkamai pritaikytų žodžių.

Lietuviškieji žodžiai svetimybės bei skoliniams pakeisti „Aušroje“ iš dalies paimti iš kitų raštų ar žodynų, kaip pvz. *ligonbutis*, *sandarbininkas* (vartoti Maž. Lietuvos raštuose); *aplinkybė*, *kokybė* (randamos jau K. Sirvydo žodyne); *aukuras*, *ūkėsas* „gyventojas, piliėtis“ (iš S. Daukanto); *rašyba*, *tarmė* (iš A. Baranausko) ir kt. Dalis naujadarų jau pačių „Aušros“ bendradarbių, autorių susidaryti. Ypač nesivarždami jų darėsi M. Akelaitis ir A. Vištelis, iš

481. 124: 164 tt.

dalies ir J. Miliauskis-Miglovara; jau atsargiau kūrėsi J. Basanavičius, J. Šliūpas. Naujadarų kūryboje aušrininkų rodyta nemaža entuziazmo.<sup>482</sup>

„Aušros“ autorių tų naujadarų kurtasi įvairiais būdais (arba, kaip užsiminta, skolintasi jau kitų sukurtų).

Ėję mokyklas svetimomis kalbomis, „Aušros“ bendradarbiai vartojo ne vieną ir tokių naujadarų, kuris buvo sudarytas pagal svetimųjų kalbų darybinius pavyzdžius (vertimo skoliniai), kaip *tolkalbis* „telefonas“ (plg. vok. *Fernsprecher*) bei jau anksčiau minėtas *ligonbutis* (vok. *Krankenhaus*), *sandarbininkas* „bendradarbis“ (vok. *Mitarbeiter*, plg. ir rusų *sotrudnik*).

Nemaža „Aušroje“ vartojamų naujadarų yra sudurtinių žodžių: *genčiažymis* „etnografija“, *juodpaiša* „pieštukas“, *juokžaislis* „komedija“, *pirmpradė* „originalas“, *prekiavietė* „turgus“, *septyndienis* „savaitė“, *senraštvietė* „archyvas“, *tiesdarymas* „teismas“, *vaistavietė* „aptieka“, *vientautis* „tautietis“, *žemaprašis* „geografija“ ir kt.

Priesaginiams naujadarams palyginti dažnai pasigauta priesagos -ystė: *dainystė* „poezija“, *dvasiškytė* „dvasininkai“, *jautrytė* „sentimentalizmas“, *netikystė* „netikėjimas, ateizmas“, *priderystė* „priklausymas nuo ko“, *rašėjystė* „literatūra“ ir kt. Nemaža naujadarų ir su kitomis priesagomis: *dirbtuvas* „mašina“, *girtynė* „karčiama“, *krautuvė* „muziejus“, *paišelis* „pieštukas“, *patybiškas* „subjektyvus“, *piešikas* „raštininkas“, *šviesūnas* „filosofas“, *tvertuvė* „fantazija“, *žingūnė* „paštas“ ir kt. Priešdėliniai ir kitokie dariniai: *antrašis* „adresas“, *apšvieta* „švietimas“, *apšvietumas* „civilizacija“, *pradeivis* „iniciatorius“, *praeisenė* „praeitis“, *prasiradėlis* „peccator“, *prietarmė* „pritarimas“, *užbaigtinė* „sufiksas“ ir kt. Vartojama ir hibridinių darinių (sudarytų iš liet. ir svetimos kilmės morfemų), pvz. *giesmioriai* „giesmininkai, poetai“, *oramieris* „termometras“, *paišorius* „raštininkas“, *pardavinyčia* „krautuvė“, *ponystė* „valstija, valstybė“ (plg. lenk. *państwo* „valstybė“), *rėdytuvė* „redakcija“, *šveistorius* „skaistykla, čysčius“, *vaistinyčia* „ligoninė“.

Daugelio naujadarų, „Aušroje“ siūlomų kultūros bei civilizacijos sąvokoms pavadinti, vartosena, suprantama, dar nenusistojusi. Nevienu atveju tai pačiai sąvokai vartojami keli žodžiai ar kelios išvestinio žodžio lytys. Pavyzdžiui, „mokyklai“ pavadinti vartojama (šalia svetimybių *iškala*, *šuilė*) *mokslinyčia mokslavietė*, *mokintuvė* (tik mokymo vadovėliui?), *mokykla*; „rašytojas“ vadinamas *raštininku*, *rašėju*, *rašiku* ir *rašytoju*. Neretai tas pats žodis bei ta pati forma vartojama ne vienai sąvokai, pvz. *raštininkas* „rašytojas; sekretorius, raštininkas“; *naujokai* „kolonistai; kandidatai“; *kybeklas* (ar *kibeklas*) „cementas; klijai“.

482. Kai dar prieš pat II pasaulinį karą rinkausi medžiagą lietuvių bendrinės rašomosios kalbos istorijai, J. Šliūpas man rašė, kad aušrininkų tarpe kilęs didelis džiaugsmas, kai pavykę susikurti *apyregę* „horizontui“ pavadinti. Bet dabar jau nesą matyti to entuziazmo lietuviškosios leksikos kūryboje. Šis žodis (sudarytas jo paties ar kurio kito) vartojamas J. Šliūpo raštuose.

Naujadarų, kaip ir šiaip plačiau nepažįstamų žodžių vartojimas „Aušroje“ savaime sudarė skaitytojams sunkumų suprasti rašto kalbai; kartais ir patys jos skaitytojai ar ir bendradarbiai redakcijai tuo skundėsi. Redakcija stengėsi tokius žodžius kaip mokėdama paaiškinti. Neretai tai darė J. Mikšas, aiškindamas išnašose kai kurių straipsnių autorių žodžius, kurie jam atrodė bent daliai lietuvių neaiškūs, nesuprantami.

Dažniausiai naujadarai ar ir šiaip skaitytojui galėję būti nesuprantami žodžiai „Aušroje“ buvo aiškinami (toli gražu ne visi) pačiame straipsnio tekste, kartais pasigaunant žodelio arba: *pakabai arba medaliai; tiesdarymas arba sūdas*. Bet dažniausiai naujadaras aiškinamas suskliustu prie jo svetimu bei plačiau skaitytojams (ar kitų tarmių žmonėms) pažįstamu žodžiu, pvz.: *byla (prova), degtuvininkas (bravarininkas), dirbtuvė (pabrik), gintaras (burštinas), jieškinys (idealas), kariauna (vaiskas), lenktynės (konkurencija), kliubas (susirinkimas) „klubas“, naugės (metolai), pirmpradės (originalai), raidės (litaros), sangarsės (silabos), skerskyšlė (dijametas), tvartas (staldas), tėviškumas (patrijotizmas), užnoviškiei (zanavykai), vaistijimas (daktarystė)*. Kartais ir svetimas žodis, skolinys aiškinamas skliaustuose lietuvišku: *banda (kaimenė), bravoras (degtuvė), prabočiai (sentėviai), randas (valdžia), šasija (plentas)*. „Aušrai“ teko paaiškinti lietuviškais ir kai kuriuos lietuviškus žodžius — tik kuriame krašto kampe, vienoje ar kitoje tarmėje teįprastus ar net vieną naujadarą kitu (gal laikomu jau plačiau pažįstamu), pvz. *degučiai (brėžiukai) „degtukai“ (?), įvairi (kitoniška), miškas (girė), rašėjystė (rašliava), šlaitas (sąnaris) „(draugijos) narys“, tąsa (priemazga), ūkana (migla), žodinystė (tautiniai raštai)*. Dėl šitokių priežasčių teko ir nevieną svetimos kilmės žodį, skolinį aiškinti kitu tokios pat kilmės žodžiu, kaip *amatninkas (uredninkas), aniolas (angelas), armota (kanuolė), gatvė (ūlyčia), iškala (šuilė), ministeris (dumčius), pavietas (kreizas)*.

„Aušroje“ vartojamas nevienas nevykęs, ne pagal gyvosios žmonių kalbos dėsnius sukurtas naujadaras, nes jų kūrėjai nebuvo kalbos mokslo specialistai, juo labiau, kad tada ir mokslinėje literatūroje tas darybos dalykas dar nebuvo sistemingiau ir plačiau imtas nagrinėti. Pavyzdžiui, toks „Aušroje“ vartojamas *tiesdarymas „teismas“* pagal lietuvių kalbos žodžių darybos dėsnius neįmanomas, nes mūsų kalba nedaro sudurtinio daiktavardžio iš vientisinio nepriesaginio daiktavardžio (*tiesa*) ir kito daiktavardžio (*darymas*) su priesaga *-ymas*.

Bet vieno antro aušrininko mažiau ar daugiau nusivokta, kuo remtis naujadarų kūryboje. Pvz. J. Šliūpas sakosi *rašliavą „literatūrą“* vartojąs nusižiūrėjęs į tokius žmonių kalbos žodžius, kaip *pyliava, rinkliava*. Bet labiausiai už kitus čia kalbinio galvojimo, nusivokimo rodė Jonas Spudulis, būsimasis gydytojas.<sup>483</sup> Jis „Aušroje“ nurodo, kad pvz. ne pagal žmonių kalbos dėsnius šiame laikraštyje vartojamas žodis *susilenkuoti* („sulenkti“ reikšme):

sprendžiant iš žmonių *žemaičiuoti*, *žydžiuoti* (kalbėti žemaitišku, žydišku būdu), reikėtų sakyti *lenkiuoti*, tad kalbėti pagal lenkų būdą. Tačiau sąvokai „ką versti į lenką“ tetiktų *lenkinti* (pagal žmonių vartojamas formas *jauninti*, *seninti*), o pačiam virsti lenku, gudu — būtų jau *susilenkinti*, *susigudinti* arba *sulenkėti*, *sugudėti*, kaip kad žmonių sakoma *pajaunėti*, *pasenėti* (A 1885, 157—158). Šiokių metodu vėliau ėmė sistemingai remtis „Varpe“ Jonas Jablonskis, persijodamas nevykusius naujadarus, bet „Aušroje“ tepradėjęs reikštis šiaip korespondencijomis.

## „VARPAS“ IR VARPININKAI

### PRIEŠ „VARPUI“ PASIRODANT. „ŠVIESA“

„Aušrai“ sustojus, dar prieš „Varpui“ pasirodant, pradėjo eiti „Šviesa“ (1887—1888, 1890), norėjusi jungti bendrajai lietuvių veiklai tiek inteligentus pasauliečius, tiek ir dvasininkus, kurių skyrimasis iš bendrojo lietuvių kovotojų fronto jau ir „Aušroje“ pradėjo reikštis. Bet ir „Šviesai“ tik trumpą laiką tepavyko šias jungiamąsias pastangas vykdyti.

„Šviesa“ daug dėmesio kreipė į lietuvių tautinės sąmonės žadinimą, kuris pagal Petrą Leoną, vieną iš pagrindinių „Šviesos“ steigėjų, turėjo būti artimiausias uždavinys kovojant už lietuvių tautos laisvą vystymąsi. Jis P. Liūto slapyvardžiu 1888 m. „Šviesoje“ (Nr. 4—6) paskelbė straipsnį „Apie tautišką idėją“, kur tautą iš esmės laiko ne biologine antropologine, bet sociologine istorine sąvoka.<sup>483a</sup>

Remiantis prigimtinė teise, „Šviesoje“ reikalaujama laisvės lietuviams, jų kultūrai ir kalbai ugdyti.<sup>484</sup> „Šviesos“ tautinės veiklos programoje svarbiausią vietą, po ekonominių reikalų, užima lietuvių kalba, kuri esanti ne muzikų kalba, bet ta kalba, kuria seniau kalbėjo karaliaus dvare, miestuose ir sodžiuose visi luomai, kuri ir dabar Lietuvoje turinti skambėti. Laikraštis pasisako prieš valdines lietuvių kalbos slopinimo pastangas, lietuvių spaudos draudimą lotynų raidėmis, aukštųjų dvasininkų lenkų kalbos skleidimą lietuvių tarpe; duoda ir praktinių bei metodinių patarimų lietuviškai mokytis namie. Anot Vaižganto, šviesininkų lietuvių kalbos branginimo nuotaiką nusako kad ir šis posmas eilėraščio, skirto lietuviškajai knygai: „Lėk gi, lėk gi, žodi brangus! / Pribūk kalba prigimtoji! / Kurios priešai mums pavydžia! / Skersai kelio tam užstoję“.

483a. 267: 10—13.

484. 372.



O prieš gožiamą lenkų kalbos įtaką „Šviesa“ pasisako net šiokiomis eilėraščių žodžiais: „Jų [lenkų] kalbos nesimokinkit / Ir jų kningų neskaitykit“.<sup>485</sup>

## TAUTINĖ GIMTOSIOS KALBOS REIKŠMĖ. LIETUVIŲ KALBOS PADĖTIS

„Varpas“ (1889—1906) išvarė gilią vagą lietuviybės ir lietuvių kalbos gynimo, kėlimo, ugdymo darbe.<sup>486</sup>

Apie „Varpą“ spietėsi pirmiausia iš valstiečių kilę inteligentai pozityvistai demokratai, tautinę bei kultūrinę lietuviškąją veiklą ėmę labiau sieti su visuomeninio ir ūkinio gyvenimo raida, tą veiklą rėmę ne tiek romantišku nusiteikimu (kaip — bent iš dalies — aušrininkai), kiek konkrečiais realiojo Lietuvos gyvenimo duomenimis ir ryžtinga kova su Lietuvos pavergėjais bei lietuvių tautos priešais.

„Varpo“ tikslą redakcija pirmajame numeryje taip nusako: „... išmokyti lietuvius lietuviškai mąstyti, kelti dvasinę ir medžiaginę Lietuvos būklę, atratinti lietuvius nuo nesuprantamo lipnumo prie svetimų tautų, uždegti brolių širdyse tėvynės meilės bent kibirkštėlę“. Laikraštis sakėsi norįs tarnauti visai Lietuvai, nė atskirai kuriai partijai, bet rėmėsi pirmiausia vidutiniaisiais bei smulkiaisiais ūkininkais, kurie ir sudarė lietuvių tautos branduolį — gyvąjį lietuvių kultūros ir kalbos sluoksnį. Ir iš varpininkų susidariusios Lietuvių (vėliau: Lietuvos) demokratų partijos (LDP) 1902 m. programos projekte pažymėta, kad nors partija politiniu požiūriu jungianti visus „nuslėgtuosius“ lietuvių luomus, bet daugiausia ji rūpinantis ūkininkais, „nės tarpe jų, kaip skaitlingiausio visuomenės gaivalo, užsilikusio lietuvišku, išrandame labiausiai reikalingu pasidarbavimo“ (Vrp 1902, 264).

Lietuviškojoje kultūrinėje, lietuviybės veikloje varpininkai, pasirėmę ir kitų mažų Europos tautų atgijimo pavyzdžiais, svarbią vietą pripažino gimtajai kalbai.

Laikraštyje nekartą aiškinamas vad. „tautinis klausimas“, kurį iškėlusi plintanti civilizacija, pripažinusi ir prispaustųjų tautų teises. O tokių „neužgautinų žmogaus tiesų žymią vietą užima tiesa vartoti atvirai savo prigimtą kalbą, naudotis iš jos visuose gyvenimo atsitikimuose“ (Vrp 1892, Nr. 11). Mažųjų tautų atgijimas esąs pagimdytas ekonominių ir visuomeninių sąlygų, atsiradus Europoje trečiajam (turtinųjų pirklių ir amatininkų) luomui, kuris pareikalavęs teisės vartoti savo gimtąją kalbą, nes svetimą jam nebuvę lengva išmokti. Tad ir

485. 374: 187.

486. 141.

lietuviai kovoja už savo tautos teises, nors tuos kovotojus mūsų tautos priešai apšaukė „litvomanais“. Bet iš tikrųjų tai esanti ne „manija“, bet sveika dvasios apraiška. Kalba „Varpe“ faktiškai skelbiama tautybės pagrindu. Bitė (G. Petkevičaitė), rašydama apie čekų tautinį atgijimą, pasirenka savo straipsnio motui V. Hankos žodžius: „Kol kalba gyvuoja — tautos nepragaišta“ (Vrp 1893, 97), o Terremont (G. Landsbergis-Žemkalnis) pažymi, „jog vienat lietuviška kalba mus tegali išgelbėti nuo ištautimo, nuo prapulties“ (Vrp 1893, 108). Laikraštyje nekartą nurodoma, kad Rusija, rusindama mažas nerusų tautas, kaip tyčia gožianti jų kalbą. 1900 m. rusai įvedę Suomijoje į kanceliarijas rusų kalbą dėl to, kad, pagal rusų laikraščio „Novoje Vremia“ aiškinimą, kalba esanti „pamatinis ir aiškiausias ramsčiu apsiereiškimo tautystės“, o bendra kalba esanti tvirčiausia tautų „susigiminiavimo ir suliejimo“ priemonė (Vrp 1900, 132).

„Varpe“ nekartą pasisakoma prieš kai kurių lietuvių inteligentų skeptišką pažiūrą į lietuvių kalbą — kad lietuviai išnyksią, nes jie tamsūs, priimsią „aukštesnę savo kaimynų kultūrą ir kalbą“ (Vrp 1896, 71). Bet istorija rodanti, kad ne visada galingos kalbos pergali mažąsias, ypač kad ir didžiosios kalbos skirstosi į tarmes, pagaliau atskiromis kalbomis išvirstančias. O gerą mažųjų tautų atgijimo pavyzdį rodą čekai, kurie 1848 m. dar buvę baisiai suvokietinti, o po 50 metų, susibūrę į tautines organizacijas, prilygę vokiečiams, turį visų laipsnių mokyklas, „kur viskas išguldoma čekų kalboje“ (Vrp 1904, 118). Kalbos reikšmę tautybei rodąs ir airių pavyzdys: airiai visų pirma „buvo pasistatę atgaivinimą prigimtos kalbos, kuri už vis daugiau iškelia tarp žmonių tautišką pajautimą“ (Vrp 1903, 42).

Suprasdami kalbos reikšmę tautybei, varpininkai stengėsi turėti prieš akis realią lietuvių kalbos padėtį Lietuvoje ir rūpintis jos teisių gynimu, jos išlaikymu, ugdymu.

Nekartą „Varpe“ pasisakoma prieš brutaly lotyniškųjų raidžių lietuviškuose raštuose draudimą, turintį tolimesnį tikslą ir rusų kalbos primetimą lietuviams. Patį spaudos draudimo panaikinimą „Varpas“ laikė ne caro malone, bet neatlaidžios lietuvių tautos kovos pasėka.

Daug dėmesio „Varpas“ skyrų lenkų kalbos plėtimui bei plitimui, gožiančiam lietuvių kalbą labiausiai Vilniaus krašte. Vilniuje varguoliai lietuviai skundžiasi, kad jie seką lenkiškai kalbančiais mokytesniais žmonėmis, kunigais, o ir Kaune paprastas žmogus, inteligento užkalbintas lietuviškai, stengėsis atsakyti lenkiškai, matyt, taip norėdamas pasirodyti ne atsilikėlis esąs (Vrp 1892, Nr. 9).

Laikydamas lietuvių kalbą svarbiausiu lietuviybės dėmeniu, „Varpas“ neretai pateikia ir savo pastabų apie jos vartojimą įvairiuose Lietuvos gyventojų sluoksniuose. Nurodoma, kad jau XIX a. paskutiniojo dešimtmečio viduryje lietuviybė visuose Lietuvos visuomenės sluoksniuose pabudusi. Kur traukiniu važiuojant, ištarus vienam lietuvišką žodį apie Lietuvą, tuojau pradrįstą ir kiti, ir „didesnė pusė važiuojančiųjų kalba lietuviškai“ (Vrp 1894, 113). Nors ir kai kurie bajorai grįžtą prie lietuvių kalbos, net dalyvaują lietuviškame judėjime, tačiau ne tik lenkai, bet ir sulenkėję ypač senosios kartos dvasininkai, o taip pat

ir dvarininkai, dalis bajorų esą lietuviybės priešai (Vrp 1893, 126). Lietuvių tautybės jausmas kyląs iš ilgus amžius nenutautusios šiaudinės pastogės.

„Varpo“ nurodoma, kad lietuvių darbininkuose, šalia lietuvių kalbos, verčiamasi ir lenkų kalba ar ši pastaroji jiems pakišama. „Varpo“ pritariama, kad specialiais darbininkų reikalais rūpinsis XIX a. paskutiniojo dešimtmečio viduryje susikūrusi „Lietuviška socialdemokratija“, tik su įtarimu pažymima, kad ji darbininkų reikalams ginti išleidusi keletą knygų ir lakštų lenkų kalba ir tik dvejetą lietuviškai, tad „Lietuvos darbininkams, kurių tarpe nemažai tikrų lietuvių, dalinasi lenkiškos knygutės: tai yra da vienas plyšys, per kurį skverbiasi į Lietuvą lenkiška kalba“ (Vrp 1897, 54). Vadovaujanti varpininkų grupė XIX a. paskutiniajame dešimtmetyje rūpinosi padėti Lietuvos socialdemokratams leisti daugiau literatūros lietuvių kalba, versti jų raštus į lietuvių kalbą, tuo būdu stengiantis neduoti darbininkams lietuviams lenkėti.<sup>487</sup>

Nors lietuviybės veiklai vadovavo šviesuoliai, inteligentai, tačiau lietuvių kalbos branginimas ir os vartojimas šios grupės žmonėse teiškilo bei sustiprėjo palaipsniui, paprastai tik atskirose veiklesnėse asmenybėse. Aprašydamas priešaušrinį dešimtmetį (1873—1883), vienas „Varpo“ bendradarbis teigia, kad tuo laikotarpiu mokslus einanti lietuvių jaunuomenė neturėjusi tautinio susipratimo, nesikalbėdavusi lietuviškai, bet šnekėdavusi lenkiškai, rusiškai ar (miestuose) vokiškai, nors jau atsirasdavę atskirų asmenų, branginusių lietuvių kalbą ir patardavusių kitiems mokiniams jos nesigėdėti, rašyti tėvams laiškus lietuviškai ir kt. (Vrp 1903, Nr. 3). M. R. (Kazys Grinius) rašo, kad lietuvių kalbos branginimas ėmęs ypač plisti mokslus einančioje jaunuomenėje, kai pradėta kelti lietuvių kalbos vertė (kad ji seniausia, gražiausia Europos kalbų), todėl „neužilgo pradėjo drąsiau lietuviškai kalbėti gimnazistai, klierikai, studentai, kaimų mokytojai Suvalkų gub., jaunesnieji kunigai, daktarai ir kitoki inteligentai“ (Vrp 1895, 130).

Lietuviybės veikėjai stengėsi kartais ir skatinti lietuvių kalbos vartojimą viešumoje, kur dar buvo abejojama ja verstis. Varpininkai Kazys Grinius ir Jonas Mačys (Kėkštas) 1892 m. vasarą bandė Kauno restoranuose pademonstruoti lietuvių kalbą, tačiau liokajai ne visi mokėję ar norėję su jais lietuviškai kalbėti.<sup>488</sup>

„Varpas“ nemaža dėmesio skyrė lietuvių kalbos padėčiai Lietuvos ploto pakraščiais: rytų Lietuvai, Vilniaus kraštui, kur lietuvių kalba buvo gožiama lenkų kalbos, nors bent pačioje XIX a. pabaigoje bei XIX—XX a. sąvartoje tolydžio ir ten drąsiau suskambąs lietuviškas žodis viename ar kitame lietuvių susirinkime; taip pat Mažajai Lietuvai, kur lietuvių kalbai ginti ir stiprinti, kaip jau anksčiau minėta, buvo įkurta Birutės draugija, nors jos pastangos nelabai

487. 86: 142, 184.

488. 59: 139.

tebuvo sėkmingos, to krašto lietuvių inteligentijai esant germanizacijos kaip ir užgožtai.

Yra „Varpe“ korespondencijų bei užuominų apie lietuviybės budimą ir lietuviškojo žodžio gyvatą įvairiose *lietuvių kolonijose* už pačios etnografinės Lietuvos ribų — Petrapilyje, Maskvoje, Krokuvoje, Rygoje ir kai kuriose kitose to meto Rusijos imperijos vietose. Skelbiama kiek žinių ir apie kai kurias po XIX a. sukilimų Rusijon ištremtų lietuvių kolonijas (pvz. Čiornaja Padina, kur dar 1901 m. buvusios 85 lietuvių šeimos, ir Tolovka, kur gyvenusios 32 lietuvių šeimos). Ten tik senieji gyvenę lietuvių papročiais ir tebekalbėję lietuviškai, nors ir rusybių (rusicizmų) suteršta kalba, o jaunuomenė jau kalbanti rusiškai. Laikraštis pateikia kiek žinių ir apie Vak. Europos lietuvių kolonijas, jose šen bei ten beprasidedančią lietuvišką veiklą (Londone, Škotijoje, Šveicarijoje, Paryžiaus „Želmens“ draugiją ir jos vidines kovas su lenkais bei lenkuojančiais ir kt.).

Caro valdžiai uždraudus bet kokį, ne tik politinį, organizuotą lietuvių visuomeninį darbą, bendra lietuviškoji veikla, paties „Varpo“ teigimu, tesirėmė spausdintu žodžiu. Bet 1899 m. Homo Novus (Vladas Sirutavičius) jau siūlo lietuvių tautinį judėjimą, įskaitant ir rūpinimąsi kalba, *koordinuoti*, tam sudarant įvairių lietuvių partijų bei visuomeninių grupių centrinį komitetą. Esą daugumas lietuvių, bent kiek prisidedančių prie tautinio lietuvių judėjimo ar jam pritariančių, sutiksia, kad reikalinga lietuviška spauda, spaudos draudimo panaikinimas, o taip pat lietuvių kalbos įvedimas į mokyklas ir visas lietuviams tarnaujančias įstaigas. Kalbos klausimas esąs labai svarbus, kuo greičiausiai spręstinas, „nes koks gali būti progresas mūsų tautos gyvenime, jeigu kalba jos niekur nepripažinta, visur persekiojama“ (Vrp 1899, 23). Centrinis komitetas turėtų aiškinti „žmonėms naudą ir reikalingumą lietuviškos kalbos pripažinimo (bažnyčiose, mokyklose, valsčiuose, sūduose, žygūnėse ir t.t.), išleidžiant (ir platinant be stačių reikalavimų) brošiūras ir atsiliepimus. Jeigu galės — rinkti parašus reikalaujančių lietuvių kalbos“ (Vrp 1899, 38).

Ir 1902 m. LDP programos projekte svarbią vietą užima lietuvių kalbos reikalai. Projekte reikalaujama lietuvių kalbai viešajame gyvenime Lietuvoje lygių teisių su rusų kalba, o valdžios įstaigų santykiavime su Lietuvos žmonėmis (valsčiuose, teismuose, geležinkeliuose, valdžios skelbimuose...) lietuvių kalba turinti būti pagrindinė, visų valdžios įstaigų viršininkai Lietuvoje turį mokėti lietuviškai. Pradinėse mokyklose lietuvių vaikai turį būti visų dalykų mokomi lietuviškai. Reikalaujama įvesti privalomą lietuvių kalbos dėstymą vidurinėse mokyklose, Vilniaus ir Seinų kunigų seminarijose; leisti steigti ir privatinės mokyklas su dėstomąja lietuvių kalba; sugrąžinti Lietuvai Vilniaus universitetą, kuriame, be kitko, būtų ir „lietuvių kalbos, istorijos ir literatūros katedra“. Lietuvos bažnyčiose pagrindinė kalba turinti būti lietuvių, o Lietuvos vyskupai ir kunigai turį mokėti lietuviškai (Vrp 1902, 258—260). Visas šis projektas paremtas „pilnos Lietuvos autonomijos etnografinėse ribose“ siekimu, nors tolimesnis partijos siekimas esąs „laisva ir nepriklausanti kitoms tautoms ir viešpatystėms Lietuva“ (Vrp 1902, 258); LDP suvažiavime Vilniuje 1903 m. ir

priimtas nutarimas, kad partijos „idealas yra liuosa ir savo etnografinėse ribose neprigulinti nuo kitų viešpatysčių ir tautų Lietuva“ (Vrp 1903, 201). (Bendrą lietuvių kalbos vartojimo įvairiose viešojo gyvenimo srityse apžvalgą žr. psl. 353 tt.)

## RAŠOMOSIOS KALBOS UGDYMAS

„Varpui“, suprantama, rūpėjo ir lietuvių kalbos kultūros kėlimas — bendrinės rašomosios kalbos ugdymas ir norminimas, nes laikraščio redaktoriams ir svarbesniems bendradarbiams buvo aišku, kad tokia kalba būtina ir lietuvių, kaip ir kitų kultūringų tautų bendriesiems tautos kultūros ir civilizacijos reikalams.

Laikraštis primena, kad vienas kitas asmuo teigiąs, jog šiandien tąsą svarbu pakelti tautos dvasią, o mūsų kalba vėliau pagerėsianti, dabar to gerumo nesą ko reikalauti. Esą ir tokių, kurie visai kalba nesirūpiną, tevertindami ekonominį ir politinį Lietuvos kėlimo darbą. Tačiau „Varpas“ apskritai, kaip jau galima buvo matyti iš ankstesnės jo charakteristikos, *neatidėliotinį rūpinimąsi ypač rašomąja kalba* laiko svarbiu dalyku. 1894 m. „Varpe“ įdėtas įžanginis straipsnis „Mokinkimės geriaus lietuviškai!“ (Nr. 3), kuriame pažymima, kad mūsų autoriai, išėję mokyklas nelietuvių kalba, esą įpratę nelietuviškai galvoti ir savo mintis reikšti ar atskirus žodžius vartoti bei kurtis pagal svetimų kalbų pavyzdžius. Tokių autorių „vienas tempia mūsų kalbą ant vokiško kurpalio, kitas ant lenkiško, o didžiuma — ant maskoliško [rusiško]“. Straipsnyje pabrėžiama, kad, šiaip ar taip, „nemokėjimas tikros lietuviškos kalbos ir vartojimas sudarkytos kalbos raštuose yra vis tiek, ką kalbos naikinimas, ypač Amerikoje...“

Dar ir pačios XX a. pradžios „Varpe“ pripažįstama, kad mūsų „mokslo kalba neišdirbta“, patariama kai kuriems laikraščio bendradarbiams susipažinti su „lietuviškos gramatikos mokslu“, o liaudies švietimo knygelių autoriams, sutinkantiems „kliūčių ir sunkenybių kalbos dalykuose“, kreiptis į „lietuviškos kalbos žinovus, kurie, reikia tikėtis, neatsisakys duoti reikalingų patarimų [patarimų]“. — Matyt, norintiems taisyklingai lietuvių kalbos pramokti 1902 m. Krokuvėje išleistas Šykopo (E. J. Schiekopp) gramatikos vertimas (Gramatika Litewska początkowa przełożona z niemieckiego i opracowana przez J. Januszkiewiczą i A. Maciejewskiego). K. Masionis (K. Būga) jos recenzijoje pažymi, kad lenkiškai parašyto lietuvių kalbos vadovėlio reikalingumas jau seniai buvęs jaučiamas, „ypač prasiplatinus lietuvių idėjai tarp Lietuvos bajorų ir dėlei to atsiradus tarp jų norui pramokti lietuviškai“ (Vrp 1902, 116). Tačiau gramatikos vertimas dėl daugybės nedovanotinių klaidų (rašybos, priegaidžių žymėjimo, tarimo nurodymų) neatnešiąs skaitytojui naudos.

Vienas dalykas „Varpui“ nebesudaro keblumų, būtent tarminio pagrindo pasirinkimas rašomajai kalbai. Šis dalykas iškilo laikraščio leidimą aptariant būsimųjų varpininkų pirmutiniame susirinkime Marijampolėje 1888 m. birželio 29 d. Pats to susirinkimo dalyvis Kazys Grinius savo atsiminimuose dalyką taip trumpai nusako: „Toliau užėjo kalba apie tai, kokia rašyba naudotis laikraštį leidžiant. P. Kriaučiūnas patarė sekti Kuršaitį, kurio gramatika labiausiai mums tinkanti“.<sup>489</sup> Suprantama, kodėl čia Grinius į pirmą vietą iškelta rašyba: juk ji visiems rašto kalbos vartotojams, ir nekalbininkams, buvo aiškiausiai pastebima ir aktuali apraiška, nes be rašybos bei raidyno pasirinkimo beveik neįmanoma nė vieno sakinio ar net žodžio dorai parašyti. Tačiau, matyt, susirinkimo dalyvių turėta galvoje ir gramatinės formos (pirmiausia garsynas ir žodžių kaitė), kurios tuo pačiu ir atitinkamai tarmei atstovauja, nes ne be reikalo K. Grinius čia primena P. Kriaučiūno nurodymą, kad Kuršaičio gramatika — tad ne vien rašyba — mums bene labiausiai tinkanti.

Kai jau „Aušros“ (1883—1886) kalboje buvo nusistota prie aukštaičių vakariečių pietiečių (vad. suvalkiečių) tarminio pagrindo, kuriuo apskritai iš seno rėmėsi ir Maž. Lietuvos rašomoji kalba, o taip pat A. Šleicherio (1856) ir Fr. Kuršaičio (1876) lietuvių kalbos gramatikos, tarmės klausimas ano būsimųjų varpininkų susirinkimo dalyviams ir paskui „Varpo“ redaktoriams nebebuvo aktualus: jie ir toliau žengė tuo mūsų rašomosios kalbos pagrindo keliu.<sup>490</sup> Juo labiau, kad to susirinkimo dalyviai (kuriuos sumini K. Grinius) buvo bene visi suvalkiečiai (Petras Kriaučiūnas, Vincas Kudirka, Petras Leonas, Kazys Grinius, Vincas Palukaitis, Jonas Kasakaitis, Antanas Kronkaitis, Tomas Prancėvičius). O ir daugumas „Varpo“ redaktorių juk buvo suvalkiečiai: Juozas Adomaitis (Šernas), Juozas Bagdonas, Kazys Grinius, Jonas Kriaučiūnas, Vincas Kudirka, Stasys Matulaitis. Iš išlikusių „Varpo“ (ir jam artimo „Ūkininko“) rankraščių matyti, kad jų redaktoriai keitė bendradarbių pavartotas kitų tarmių garsines, morfologines lytis, o taip pat ir žodynines tarmybes aukštaičių vakariečių pietiečių patarmės atitikmenimis.<sup>491</sup>

„Varpui“ buvo aktualūs dar nenusistojusio raidyno bei rašybos dalykai.

Kaip ką tik minėta, 1888.VI.29 būsimųjų varpininkų susirinkime patarta rašyboje sekti Kuršaičiu.

„Varpe“ yra nemaža skirtumų nuo kuršaitinės gramatikos rašybos bei raidyno (pvz. „Varpo“ v, ie, o Kuršaičio gramatikos w, iè ir kt.). 1890 m. „Varpo“ Nr. 5 įdėtas vedamuoju straipsnis „Mūsų statrašas“, kur skundžiamasi, kad ligi šiol lietuviškuose raštuose nesama vienodos rašybos, ir tai esą nenaudinga visiems — leidėjams, redaktoriams, rašantiesiems ir skaitytojams.

489. 59: 120.

490. 143.

491. 247: 231—232.

„Varpo“ rašyba ėmė labiau vienodėti V. Kudirkai apie 1890 m. paruošus vad. „Statrašos ramsčius“ (žr. psl. 326). 1898 m. „Varpas“ sukviėtė visas lietuviškų laikraščių redakcijas ir spaustuves pasitarti raidyno reikalu, norėdamas raidyno vienybės lietuviškuose raštuose. „Varpo“ pasiūlytasis alfabetas susirinkusiųjų buvo palankiai sutiktas, „parodyta noras įvesti pasiūlytą alfabetą, apgalint pamaži vietines kliūtis, neprileidžiančias staigių permainų“.

Apie 1899 m. „Varpas“ raidyno klausimą laiko išspręstą. Tada „Varpe“ (taip pat „Ūkininke“ ir kai kuriuose kituose laikraščiuose) ima nusistoti toks raidynas, kokį ir dabar vartojame.<sup>492</sup> Tik „Varpas“ dar ragina „vienytis rašyboje, ką galime atlikti, priimdami vieną gramatiką“. „Varpas“ siūlo priimti „Gramatikėlę“, kuri esanti parašyta „specijalistu, taigi ištikima“ ir nepaini, paranki vartoti. Ją litografuotą „Varpo“ redakcija išsiuntinėjo visoms lietuvių redakcijoms (Vrp 1899, 37). Tai bus dar 1897 m. medicinos studento Petro Avišonio praktikos reikalams parašytas gramatikos konspektas, pasirėmus Fr. Kuršaičio lietuvių kalbos gramatika, J. Jablonskio pataisytas, sukirčiuotas ir pavadintas „Lietuviška gramatikėle“.<sup>493</sup>

Pačioje „Varpo“ rašyboje, rašybos dėsnuose (t.y. kur kurios raidės rašytinos) dar pačiame XIX a. gale nebuvo griežtesnio vienodumo. Bet jau tada iš lengvo tolydžio prieinama daug tokių dėsnų, kurie buvo priimti 1901 m. Jablonskinėje „Lietuviškos kalbos gramatikoje“.<sup>494</sup>

Nemaža rūpesčio „Varpui“ kėlė žodyno (*leksikos*) turinimas, nes tada trūko ypač mokslo, technikos sričių terminų. Teko šių terminų kur ieškotis ar pagal išgales kurtis. Publicistikos ir mokslo populiarizacijos straipsniuose teko įsivesti nemaža vad. modernių tarptautinių žodžių, kurių iki tol palyginti nedidelė dalis tebuvo pavartota lietuviškuose raštuose. „Varpe“ neretai vartojama pvz. *agitacija, demokratų partija, deputatas, finansų ministeris, mitingas, opozicija, parlamentas, respublikė, proklamacijos, statistika*.

Ir „Varpe“ buvo stengiamasi ieškotis įvairioms naujoms sąvokoms savų žodžių, jų gatavų nesant ar nesurandant, kaip bemokant kurtis *naujadarų* ar jau kitų sukurtus vartoti. Kartais laikraštyje ir tarptautiniai žodžiai keičiami (panašiai kaip ir „Aušroje“) lietuviškais, žinoma, dažniausiai naujadarais, kaip *bylamokslis*, „jurisprudencija“, *pastaruolis*, „konservatorius“, *saunorystė*, „egoizmas“, *sektuvė*, „svita“, *tapatyta*, „identifikacija“, *tolyžengystė*, „prograsas“. Ypač stengiamasi nevieną slaviską skolinį pasivaduoti lietuvišku žodžiu bei naujadaru, pvz. *antnosiai*, „akulioriai“, *valdininkas*, „činovnikas“, *virtuvas*

492. 247: 227.

493. 220: I, 133.

494. 247: 230.

„samavoras“. Kai kurių autorių retkarčiais net seni, plačiai įsigalėję slaviški skoliniai keičiami lietuviškais žodžiais, pvz. vietoj *miestas* vartojant *pilis, gardas*.

Kad skaitytojui būtų aiškiau, kurį skolinį ar tarptautinį žodį teikiamasis lietuviškas pakaitas turi atstoti, pirmasis neretai įrašomas (bent iš pradžių) skliaustuose, pvz. *bylamokslis (jurisprudentia)*, *patvaldystė (samoderžavije)*, *skirtojas (Wahlmann)*, *teismas (sūdas)*, *žingūnė (pačta)*. Arba kartais ir lietuviškas atitikmuo suskliaučiamas: *socijalnas (draugijinis)*, *suffikisas (priesaga)*, *učitelis (mokytojis)*. Kartais lietuviškasis žodis aiškinamas skliausteliuose kitu (matyt, laikomu geriau pažįstamu skaitytojams), pvz. *dugninis (pamatinis)*, *įsteigtojas (uždėtojas)*, *prekėjas (pirklys)*; arba vienas nelietuviškos kilmės žodis aiškinamas kitu nelietuvišku, pvz. *gatvė (ūlyčia)*, *negrai (murinai)*; ar ir dar kitaip: *skryčio sūdas (okružnyj sud)*.

Įvairiems autoriams (ar įvairiais laikotarpiais) stengiantis turtinti lietuviškąją žodyną, ilgainiui laikraštyje pasirodo po kelis žodžius bei naujadarus tai pačiai sąvokai žymėti, kaip *pereitinė, pereituvė, praeiga, praeitė, praeitis; sandarbininkas, darbabendris, bendradarbis*.

„Varpe“ daugiausia vartojami naujadarai su darybiniais afiksais (priesagomis bei priešdėliais), bet nemaža ir sudurtinių žodžių.

„Varpe“ sutinkami naujadarai (ne visi jo paties sudaryti), panašiai kaip ir „Aušroje“ ar kituose to meto lietuviškuose laikraščiuose randamieji, neretai sudaryti ne pagal pačios lietuvių kalbos žodžių darybos dėsnius. Pavyzdžiui, *pirmsėdis „pirmininkas“* (plg. rus. *predsedatel'*, vok. *Vorsitzender, Vorzitzer*), *sanjausmas „užuojauta“* (rus. *sočuvstvije*, vok. *Mitleid*). Pasitaiko darinių su nelietuviška priesaga (hibridų), kaip *raštinỹčia „raštinė“*, *valginỹčia „valgykla“* (šios sudarytos taip pat, kaip ir pvz. *tarmių varpinyčia „varpinė“*, *vilkinyčia „šalta, kaip vilkų, troba“*).

Kai kurie „Varpo“ vartojami naujadarai yra geriau pavykę ar ir visai gerai (ypač J. Jablonskio) sudaryti, kaip *kovikai „kovotojai“*, *pilėnai „piliečiai“*, *teismas „sūdas“*, *valstininkai „valstiečiai“*. Nevienas „Varpo“ vartojamas žodis yra reikšmės naujadaras, pastaruoju požiūriu besiskiręs nuo dabartinės vartosenos, pvz. *audeklai „audiniai (anatomijos terminas)“*, *darbštumas „veikla“*, *sandėlis „sudėtis“*, *veikėjas „faktorius“*.

„Varpo“ leksika tolydžio gerėjo, ypač dėl Jablonskio įtakos. Štai keli pavyzdžiai (skliaustuose įrašau laikraščio vėliau vartojamus žodžius): *draugija (visuomenė)*, *įskvarba, įspauda (įspūdis)*, *įtalpa (turinys)*, *krutėjimas (perkeltine reikšme, judėjimas)*, *pamokslinyčia (sakykla)*, *rankvedis (vadovėlis)*, *sankrova (krautuvė)*, *skaitinyčia (skaitykla)*.

„Varpas“ kreipė dėmesio ir į sintaksės sritį, kur ypač raštų kalboje buvo nemaža svetimųjų kalbų įtakos, nors daugeliui svetimomis kalbomis mokyklas išėjusių žmonių ji nevienur ir negalėjo būti akivaizdi, juo labiau, kad pačios lietuvių kalbos sintaksės aprašymas tada dar tebebuvo labai trūktinas.



## VINCO KUDIRKOS PAŽIŪRA Į TAUTĄ IR GIMTĄJĄ KALBĄ. KALBOS KULTŪROS REIKALAI

Vincas Kudirka (1858—1899) buvo pats įžymiausias varpininkas, kuris savo įvairiašakėje lietuviškojoje veikloje nemažą dėmesį skyrė ir lietuvių kalbai, ją laikydamas pagrindiniu lietuvybės dėmeniu.<sup>495</sup>

V. Kudirka gimė 1858.XII.31 Paežeriuose, Vilkaviškio aps., pasiturinčio ūkininko šeimoje. 1881 m. baigė Marijampolės gimnaziją, o 1889 m. Varšuvos universitete mediciną (iš pradžių vienerius metus ten studijavo filologiją).

Marijampolės gimnazijos aukštesnėse klasėse Kudirka, kaip ir nevienas kitas mokinys lietuvis, buvo lenkėjimo pagautas. Kaip ir J. Jablonskis, su kuriuo kartu mokėsi paskutinėse dviejose klasėse, Kudirka tarė, kad literatūrinė bei rašomoji kalba lietuviams turinti būti lenkų kalba. Nors Kudirka ir lankė gimnazijoje nepriverstines lietuvių kalbos pamokas (to dalyko pažymys atestate būtų davęs jam teisę gauti stipendiją Rusijos universitete), tačiau be susidomėjimo, ir, baigęs gimnaziją, išvažiavo į Varšuvos universitetą, kur jį labiau traukė lenkiškoji aplinka.

Bet Varšuvoje Kudirka „atvirto“ lietuviu, kaip pats sakosi, gavęs paskaityti pirmąjį J. Basanavičiaus išleistos „Aušros“ numerį. Turbūt to atvirtimo buvo ne viena priežastis. Nepaskutinė vieta čia bus tekusi ir jo gimnazijos klasės draugui J. Jablonskiui, kuris studijuoti išvažiavo į Maskvos universitetą, čia tautiniame lietuvių studentų būrelyje pasidarė karštas lietuvis, ir Kudirkai ėmė prikaišioti pastarojo lenkybę, svetimų dievų ieškojimą, o ne tarnavimą savo tėviškei, vargo broliams. Dar 1882 m. senu įpročiu parašęs laišką lenkiškai, 1883.IV.14 lietuviškame laiške Kudirkai Jablonskis sako: „... Tu ir būdą bei paprotį visą jų [saviškių, lenkų] seki, jau pasisavinai — tai liudyja Tavo raštas — jų liežuvį, kuriuom laistai ant popieros savo galvos dovaną, lyg jau netekai savo prigimtinės kalbos, t. e. kalbos tėvo ir motinos, katruodu tave be baimės lietuviškai liuliavo ir aukliavo“ (LK I, 388). Tame pat laiške Jablonskis grasino nutraukti santykius su savo buvusiu klasės draugu, jei ir toliau tęsis jų dviejų pažiūrų į lietuviškąjį dalyką skirtumas. Bet paskui, karštu ir didžiai pareigingu lietuviu atvirtęs, Kudirka su Jablonskiu vėl pasidarė geri draugai lietuviškame varpininkų darbe. Mokėsi Kudirka iš Jablonskio lietuvių rašomosios kalbos, rėmė pastarojo lietuvių kalbos gramatikos teiginius.

Kaip ir daugelis ankstyvesniųjų lietuvių tautinio atgimimo veikėjų, Kudirka *gimtąją kalbą laikė svarbiausiu tautybės ramsčiu*. Jis sako: „Stipriausiu pamatu tautystės, pirmiausiu jos ramsčiu yra prigimtoji kalba. Atimk žmonių kuopai kalbą — dings tautystė su visais jos primestais priedais. Iš kur mūs

tautystė gali būti stipri ir nepasiduoti vodingoms rūdims, jeigu mes patys ištraukiame iš po jos pamatą, atimame ramstį — vienu žodžiu, jeigu mes patys neapkenčiame savo prigimtos kalbos“. Kudirka pastebi, kad atsivertimo metu į lietuviybę jis patyręs du dalykus: 1. kaip nepaprastai kenksmingas dalykas išsiskirti iš savo tautos ir 2. kaip yra galingas tautybės pamatas gimtoji kalba.<sup>496</sup>

1892 m. „Varpe“ (Nr. 8) Kudirka paskelbė specialų straipsnį, vardu „Tautystės pamatas“, skirtą, kaip jis sarkastiškai jo paantraštyje pažymi, „Lietuvos doriškiems eunuchams“, suprask, paniekiniusiems savo gimtąją kalbą. Šį straipsnį kiek plačiau atpasakosime. Sekdamas Nordau, tautybės išlaikyme Kudirka pirmą vietą pripažįsta gimtajai kalbai.

Tame straipsnyje Kudirka iškelia tuo metu mūsų tolydžio kylančios tautybės idėjos priežastis ir jos svarbą. Tautybė esanti ne keleto asmenų prasimanymas, bet „neprasilenkiama pasekmė žmonijos žengimo tolyn“, kurio nesulaikysias nei carų despotizmas, nei jos priešininkų kliudymai, nei išvedžiojimai po svetimu sparnu tūnančių išgamų, kuriems tautybės dalykas graužia sąžinę. Pagal Nordau, tautybės kriterijas nesąs nei antropologinis, nei istorinis, nei teisinis, bet vien kalba, kuri yra „didžiausia kabė, galinti apskritai sujungti žmones“. Nes „Per pagelbą liežuvio [kalbos] individas suima pažvalgą ant pasaulio, tautos, sutvėrusios ir išplėtojusios tą liežuvį, įkūnyjusios į jį paslaptlingiausius judėjimus savo smegenų, smulkiausias ypatybes savo pažvalgų ant svieto ir organiškai su juomi susiliejusias. Per liežuvį individas ne tiktai tampa tiesum įpėdiniu visų galvočių ir rašėjų, mokintojų ir vadų tautos, bet patenka įtekmėj (suggestion), kurią gamina literatūra ir istorija paskiros tautos ant visų savo sąnarių ir padaro juos panašiais į kits kitą pagal jausmus ir veikimus. Liežuviyje išsireiškia visas žmogus. Liežuvius yra žmogaus tarpininku, perimant svarbiausius pasaulės prajovų žymius ir pirmiausiu įrankiu reakcijoje ant jos“.<sup>497</sup> Senovėje, vyraujant baudžiavai, kada daugumas neturėję pilietinių teisių, kalba neturėjusi didesnės reikšmės nei pačiam žmogui, nei valstybei. Bet kai išaugusios žmonių teisės, kai teismai pasidarę ir paprastiems žmonėms prieinami, o administracija pasidariusi atsakinga piliečiams, kai mokykloje, kariuomenėje imta kreiptis į atskirus tautos narius ir kiekvienas jų turėjęs jau pats už save atsakyti, „žodis stojosi reikalingu kiekviename dalyke [...] visos bendrinės ir valstiškos institucijos reikalauja nuo savo sąnarių [narių] tolydinio vartojimo gyvo liežuvio. Dėl to gi liežuvius gavo didelę svarbą: individas kiekvieną aprubežiamą tiesos vartoti prigimtą liežuvį ir kiekvieną pabandymą priversti vartoti svetimą priskiria prie bjauriausios gėdos ir varo [prievartos]“.<sup>498</sup>

496. 177: II, 212.

497. 177: III, 177—178.

498. 177: III, 179—180.

Tautybės branduolio nejaučių piliečiai, kurių kalba yra valstybinė kalba. Bet jau didelį pažeminimą, vargą ir kančias patiria tie tautinių mažumų žmonės, kurių „liežuvis nėra liežuvio valstijos [valstybės], ir jie priversti mokintis svetimo ir kalbėti juomi, jeigu nenori paskutiniai išsižadėti visų vietų, šiek tiek įtekmingo padėjimo, arba naudavimo iš ūkėsinių [pilietinių] tiesų kuopoje ir valstijoje ir tapti panašiais į viduramžinius baudžiatvės vergus arba į šiandieninius kriminalistus. Reikia pačiam pergyventi visus tuos neparankumus, idant suprasti padėjimą žmogaus, netekusio prigimtoje šalyje nuoamžinių žmogaus tiesų ir priversto lenkti galvą iki žemei prieš svetimą tautystę“.<sup>499</sup> Nepalyginamai sunkesni kalbos pančiai negu pančiai ant rankų ir kojų. „Norėtum pasidalinti su kitu savo viduriniu įturiu, o neturi tiesaus kelio! Jauti, kad, kalbant savo liežuvio, lengvai ir dailiai žodžiai plaukty, o priverstas esi pasigailėtinais vėplioti svetimu! Žmogui išveržta galingiausia įtaisa dėl įtekmės ant kitų ir da pats jaučiasi sužeistu ir raišu!“<sup>500</sup>

Todėl Kudirka pasmerkia savo tautybės ir kalbos išsižadėjusius. „Vienok nepermanomi perbėgėliai, atstumiantieji savo tautystę, priimantieji svetimą liežuvį ir per visą gyvastį laužantieji jį ant kitų pasityčiojimo ir ant savo pačių gėdos. Žmonės, darantieji tokią auką iš baimės, silpnumo būdo arba paikumo, vis da pasigailėtini. Bet išvis bjaurios ir aitrios žmogystos, išsižadėjusios savo prigimto liežuvio, t.y. savęs pačių, ir užsitempę svetimą kailį dėlei ramaus ir smagaus gyvenimo... Nėra tokio žodžio, kuris tikrai išreiktų begalinę žemybę pažiūrų, daleidžiančių tapti tokiais renegatais“.<sup>501</sup>

Taip suprasdamas kalbos reikšmę tautai, Kudirka „Varpe“ energingai *gina lietuvių kalbą bei jos teises* nuo svetimųjų persekiojimo ir kelia balsą prieš savųjų apsilėidimą, nesusipratimą bei savo gimtosios kalbos paniekinimą. Jis piktinasi, kad rusai išvarė lietuvių kalbą iš mokyklos Lietuvoje ir draudžia lotyniškąsias raides lietuviškuose raštuose, bet ne mažiau, jei lietuviai patys prisideda prie savosios kalbos paniekinimo. Štai inteligentai lietuviai viešumoje drovisi kalbėti savo gimtąja kalba, o kunigai kai kur vengia sakyti bažnyčiose pamokslus lietuviškai. Kudirka pabara ir tuos kunigus, kurie sutikę tikyba dėstyti mokyklose rusiškai arba parsikvietę vienuoles lenkes lietuvių vaikų mokyti lenkiškai (Čikagoje). Intelligentams, kurie sako, kad lietuvių kalba tesanti muzikų kalba, pastebi, jog lenkiškai kalbą ne tik inteligentai, bet ir muzikai. Vėl Kudirka laiko tautiniais ligoniais, sergančiais psichinių procesų suirimu, vad. „stupiditas s. dementia“ liga, tuos lietuvius, kurie išsižada savo *lietuviškų pavardžių* bei jų formų: atmeta priesagą *-aitis*, *-ūnas*, o prisideda *-ski* ar kitokią; tiesiai numeta lietuviškos pavardės galūnę, iš *Bijūno* padarydami

499. 177: III, 180.

500. 177: III, 180.

501. 177: III, 181.

*Bijun* ir pan.; pakeičia pavardės kamieną: iš *Draugaitis* padaro *Dravgatt*, iš *Pirdžiaus* — *Pirdžinski*.<sup>502</sup> Ne mažiau esą kalti ir tie, kurie lenkina kitų lietuvių pavardes. Taip nepadoriai, pavyzdžiui, pasielgę ir tie žmonės, kurie ant mirusio Šakių klebono *Kalėdos* karsto užrašę sulenkintą velionies pavardę *Kolenda*.<sup>503</sup>

Ir, priešingai, Kudirka su džiaugsmu pateikia kad ir retą žinią, kur lietuvių kalba viešumoje nenuskriausta. Štai jis pasidžiaugia Kijevo apygardos kariuomenės vado Dragomirovo išleistu įsakymu, kad visi kareiviai svetimtaučiai neužsiėmimo metu galį tarp savęs kalbėtis gimtąja kalba ir dainuoti savo krašto dainas.<sup>504</sup> Todėl lietuviai, paimti į kariuomenę, turėtų stengtis patekti į šio padoraus viršininko apygardą. Vėl kitoj vietoj Kudirka pamini žinią, kad Sibire, apie 40 varstų nuo Tomsko, esą du nauji lietuviškais vardais kaimai — Nauja Beisogala ir Nauja Šeduva.<sup>505</sup> Arba vėl gauna progos pasididžiuoti, kad Mintaujos gimnazijos mokiniai lietuviai gimnazijos vyriausybei atsisakę kalbėti prieš pamokas maldą rusiškai.<sup>506</sup>

Kudirka ne tik gynė lietuvių kalbą nuo jos nevertinimo, slopinimo, persekiojimo, bet taip pat rūpinosi ir *rašomosios kalbos kultūra* — jos ugdymu ir norminimu.

Kadangi, kaip minėta, maždaug nuo „Aušros“ laikų lietuvių rašomosios kalbos pagrindu buvo nusistojusi vakarų aukštaičių tarmė, tai tarmės dalykas Kudirkai neberūpi. Bet dar buvo visa eilė kitų pakankamai nesutvarkytų bei neišspręstų kalbos klausimų. Nebuvo gero lietuvių kalbos žodyno, autoritetingos ir Didžiąjai Lietuvai pritaikytos lietuvių kalbos gramatikos, nebuvo vienodumo rašyboje, raidyno vartojime ano meto lietuviškuose raštuose. Ypač trūko specialių terminų bei posakių įvairioms mokslinio, kultūrinio bei civilizacinio gyvenimo sąvokoms reikšti. Kudirka todėl neretai ir šiuos dalykus paliečia, recenzuodamas įvairias knygas ar šiaip pasitaikius progai su lietuviais pasikalbėti „Tėvynės varpuose“ (toks „Varpo“ skyrius, tarytum Lietuvos bei lietuvių gyvenimo kronika). Kalbos norminimu Kudirką ypač vertė rūpintis ir tai, kad, anot Juozo Gabrio, „Didžiausia ‘Varpo’ našta gulėjo ant V. Kudirkos ir Šerno. Ypačiai daug atsiedavo V. K. dirbti prie Varpo, jam nevien atsiėjo rašyti straipsnius ir vesti atskirus laikraščio skyrius, bet jis, kaipo geriausiai mokantis lietuviškai, turėjo taisyti kitų straipsnius“. „Buvo tai ne lengvas darbas“, tęsia Gabrys: „rašyba nevienoda, kalba neišdirbta, nuolatos trūko žodžių išreiškimui minčių, kitus žodžius prisedavo kalti, kitus straipsnius prisiėjo versti iš lenkų

502. 177: II, 31.

503. 177: II, 153.

504. 177: II, 30.

505. 177: II, 16.

506. 177: II, 345.

kalbos, nes kai kurie sandarbininkai (pav. Dzukas [Juozapas Radziukynas]) visai nebuvo įpratę rašyti lietuviškai<sup>507</sup>.

Kudirka ypač sielojosi, kad lietuvių raštuose nesama vienodo *raidyno* (alfabeto). Jisai siūlė laikraščiams ir lietuvių raštų autoriams atmesti *ł, w, ō* (kadangi nevartojamas ir *ĩ*), *sz, cz*, o vietoje jų vartoti *l, v, uo* (šalia *ie*).<sup>508</sup> Kun. Jonui Žilinskui į Ameriką rašė (1898) ragindamas, kad šis greičiau pasirūpintų lietuviškuose raštuose ir knygose suvienodinti raidyną. Kol to vienodumo nebuvo, Kudirka pats parašė trumpą vadovėlį, vad. „Stratrašos ramsčius“ (apie 1890 m.), kurį lietuviai varšuviečiai hektografuotą išsiuntinėjo „Varpo“ bendradarbiams. Ten buvo patarta vartoti *č, š, ū, ą, ę, į, ū*, daugiskaitos vardininko galūnei *-ei* po minkštojo priebalsio (taip pat po tokio priebalsio ir prievieksmio galūnę, pvz. *gražei*).<sup>509</sup>

Kaip jau užsiminta, lietuviškai ką rašantieji pasigesdavo kai kurių žodžių, žinoma, ypač kurioms naujoms kultūros gyvenimo bei technikos sąvokoms. Todėl Kudirka primindavo ir gero lietuviško žodyno reikalą. Kalbėdamas apie kun. Miežinio žodyno rankraštį, jis klausia, kur dingęs šis žodynas, nes jo autorius rankraštį prieš trejus metus (apie 1884 m.) buvęs įteikęs vienam spaustuvininkui, kuris paėmęs iš Miežinio 500 rublių, o jo vis nespausdinęs, nors autorius spėjęs ir numirti.<sup>510</sup>

Keletą kartų Kudirka yra užsiminęs, kad reikalinga yra gera lietuvių kalbos *gramatika*. Kol jos nesančios išleistos, reikėtų paruošti sutrumpintą Fr. Kuršaičio gramatikos vertimą, nes Kuršaičio lietuvių kalbos gramatikos „mes beveik visi maždaug prisilaikome (turbūt ji visiems geriausiai atsako)“.<sup>511</sup> Tokia santrauka esanti jau paruošta Šykopo; lietuviams tereikią ją išsiversti ir dar sutrumpinti bei pridėti praktines pastabas. Jis matęs dviejų lietuvių kalbos gramatikų rankraščius, bet jos esančios nepraktiškos. Turbūt čia Kudirka neturėjo galvoje P. Avižonio „Lietuviškos gramatikėlės“, kurią bene 1898 m. autorius įteikė Kudirkai išleisti. Jos terminai tada buvo lotyniški bei vokiški. Bet po keleto mėnesių Kudirka tą rankraštį grąžino autoriui, nes nesą pinigų jai išleisti, o „Varpe“ spausdinti netinkanti. Tik vėliau Avižoniui su J. Jablonskiu ją perdibus ir sudarius lietuviškus terminus, ši gramatika buvo pasiūsta į SLA (Susivienijimo lietuvių Amerikoje) gramatikų konkursą, kurį ji ir laimėjo. Susivienijimo lėšomis ji ir buvo 1901 m. išleista Tilžėje (Petras Kriaušaitis, Lietuviškos kalbos gramatika). Bet Kudirkai nebebuvo lemta jos susilaukti. Tačiau vėliau „Varpas“ ir kiti galėjo ja pasinaudoti.

507. 177: I, 32.

508. 177: II, 360—361.

509. 177: I, 32; 247: 226.

510. 177: II, 51.

511. 177: II, 359.

Kudirka, vertindamas lietuviškųjų raštų bei spaudinių kalbą, laikėsi teisingo bendro principo (greičiausiai iš Jablonskio pasiskolinto): ta kalba turinti remtis *savais*, o ne svetimų kalbų *dėsniais bei kriterijais*. Kritikuodamas Selimo (Antano Kaupo) verstą „Žentą dėl parodos“ (1897), Kudirka prikiša vertėjui, kad jis užmiršęs, jog „kiekviena kalba turi savo ypatingus išsireiškimus, kurie nesiduoda versti žodis į žodį, nes kartais išeina visai ne ta prasmė arba net suvis nieko neišeina“.<sup>512</sup> Tas pats priekaištas taikomas ir A. Gužučio dramai „Ponams ir muzikams“ (1893), kurios „beveik visos žmogystos kalba arba lenkiškai, arba lietuviškai, o autorius tik verčia žodis į žodį lietuviškai“.<sup>513</sup> Savo recenzijoje Kudirka parodo tiems laikams sveiko lietuviško kalbos jausmo, lietuvių kalbos žodžių darybos bei formų nuojautos, taisydamas blogus raštų kalbos pavyzdžius. Čia, matyt, ir Jablonskio pamokymai bus atsiliepę. Štai jis sako, kad vietoj *žemrašys* (dalinis kun. J. Žebrio geografijos knygelės pavadinimas) geriau būtų sakyti *Aprašymas žemės*, nes „jau tikrai *žemrašys* nereiškia *aprašymo apie žemę*“.<sup>514</sup> Vietoj *žemės kulka* ar *nesą* geriau sakyti *žemės kamuolys*.<sup>515</sup> Remdamasis Kuršaičio gramatika, Kudirka sako, kad *dėl* netikusiai pavartotas knygos pavadinime *Žentas dėl parodos*. Vėl, remdamasis žmonių vartosena, pažymi, kad lietuviai nesaką *jis jam gadina galvoje*; kad lietuviai *pažinti skersai* nebandą, ir t.t.<sup>516</sup>

Kudirka nekartą pabrėžia kalbos grynumo reikalą, kaip tai numanu ir iš anksčiau duotųjų pavyzdžių. Jis piktinasi „Saulės“ laikraščio (leidžiamo JAV) pilna lenkybių kalba, nes „jau kam, kam, bet lietuviškam laikraščiui tai jau tik pridera rūpintis apie grynumą 'lietuviškos' kalbos“.<sup>517</sup> „Naujai lietuviškai ceitungai“ jis „dėkoja“ už jos taip „grynai lietuvišką“ vardą.<sup>518</sup>

Kudirka skeptiškai žiūrėjo į nenusivokiančių žmonių daugelį pridarytų trūkstamų *naujadarų* naujoms sąvokoms lietuvių kalba reikšti. Esą reikia tvirtis už galvos išvydus tokią babiloniją „mokyklos“ sąvokai nusakyti žodžių, kurių kažin ar bent vienas esąs vykusiai padarytas: *mokslinyčia*, *mokslavietė*, *mokslainė*, *mokjtuvē*, *mokykla*, *mokslynė*, *mokslabutis*.<sup>519</sup> Vėl kita proga

512. 177: III, 52.

513. 177: III, 29.

514. 177: III, 35.

515. 177: III, 41.

516. 177: III, 52.

517. 177: II, 50–51.

518. 177: II, 107.

519. 177: II, 216.

pastebi, kad iš žodžių *praeituvė, pereitis, praeitis* tiktai pastarasis geras.<sup>520</sup> Šį pastarąjį prieš keletą metų „Varpe“ buvo pasiūlęs J. Jablonskis.

Kudirka, rūpindamasis rašomosios lietuvių kalbos kultūros kėlimu bei tos kalbos taisyklingumu, siūlė tam reikalui ir praktinį kelią: kalbininkams žymėtis „Varpo“ kalbos (bei rašybos) klaidas ir jas, kartu su taisymais, skelbti pačiame „Varpe“ (Vrp 1896, Nr. 4). Bent iš dalies tam ir buvo skiriami J. Jablonskio kalbos dalykų straipsniai „Varpe“.

Kudirkos nekrologe K. Grinius, pats varpininkas, taip atsiliepia apie jo kalbą: „A. a. Vincas puikiai pažino savo prigimtą kalbą — jos grynumu, miklumu, smagumu jis, gali sakyti, perėjo visus kitus lietuviškus raštininkus. Mokėjo jis gerai ir lietuvišką gramatiką. Jau paskutiniuose gyvenimo da įsiai mislyjo apie sutaisymą ir išleidimą ‘Varpo’ gramatikos“ (Vrp 1899, 90).

Paties *Kudirkos raštų kalba*, žinoma, negalėjo išvengti savo laiko žymių. Viena, inteligentai, jų tarpe ir pats Kudirka, išėję mokslus rusiškoje mokykloje ir išmokę lenkiškai, skaitydami tų kalbų literatūrą, laikraščius, buvo paveikti šių slavų kalbų įtakos. Antra, nesant geros ir išsamios lietuvių kalbos gramatikos bei vadovėlio, kuris ne tik teoriškai, bet gerai ir praktiškai būtų išaiškinęs būdinguosius lietuvių kalbos žodžių darybos, kaitybos ir sintaksės bei frazeologijos dėsnius, tiems inteligentams, ką lietuviškai rašantiems, ir norint nebuvo galima iš ko lietuvių kalbos geriau pasimokyti (žinoma, išskyrus sugebėjimą mokytis iš autentiškos gyvosios žmonių kalbos). Todėl ir Kudirkos raštų kalba negalėjo išsilaužti iš laikotarpio rėmų, nors ji yra geresnė už nevieno kitų jo meto rašančiųjų veikėjų kalbą.

Kudirkos kalba yra artimesnė žmonių, kaimiečių kalbai jo grožinės literatūrose kūrinuose, ypač vaizduojančiuose lietuviškojo gyvenimo apraiškas, artimesnes kaimo kasdienybei (pvz. „Lietuvos tilto atsiminimai“). Jau ne visur beužteko tokių kalbinių priemonių (ypač žodyno, terminų, bet ir posakių) jo publicistiniuose raštuose bei mokslo ir technikos, kad ir populiariuose straipsniuose.

Todėl Kudirkai teko ieškotis naujoms kultūros bei civilizacijos gyvenimo sąvokoms atitinkamų žodžių, kartais naujadarų (kuriuos jis ėmėsi iš kitur, gal tik retą jų pats kurdamasis), vienu kitu atveju ir suteikdamas jau vartojamam žodžiui naują reikšmę, pvz. *draugija* (vėliau ir *visuomenė*), *tiesa* „teisė“, *valstija* „valstybė“, *vidurys* „centras (perkeltine reikšme)“. Daug šiokios rūšies naujoms sąvokoms Kudirka vartojo išvestinių žodžių su priesaga -ystė: *bitininkystė, lietuviystė* „lietuviybė“, *tautystė, pramonystė, žuvininkystė*. Pasitai-ko ir sudurtinių žodžių (kartais netaisyklingai sudarytų): *draugdirbiai* „bendradarbiai“, *rašstalis* „rašomasis stalas“, *žemdarbystė*.

520. 177: III, 40.

Suprantama, kad ir Kudirkos, kaip ir daugelio kitų autorių raštų kalboje neišvengiamai reišėsi ir svetimų kalbų įtakos. Ta įtaka, žinia, jau iš seno veikė lietuvių kalbą daugiausia žodyno skoliniais, tad tų skolinių nemaža ir Kudirkos kalboje, pvz. *liuosas, miesto roda* „m. taryba“, *mislis, padonas, skūra, sūdas, sūdžia, urėdninkas* ir kt. Prireikus Kudirka, suprantama, vartoja nemažą ir tarptautinių žodžių, kaip *civilizacija, filozofai, komunikacija, melodijos, ministeris, organizacija, poetas, policija, sistema...* Nevienas vartojamas ir vertimo skolinys, kaip *apystovos* (plg. rus. *obstožatel'stvo*), *išdavėjas, išdavikas* „leidėjas“ (rus. *izdatel'*, lenk. *wydawca*), *įtalpa* „turinys“ (plg. vok. *Inhalt*), *liežuvis* „kalba“ (rus. *jazyk*, lenk. *język*), *patvaldystė* „autokratija“ (rus. *samoderžavije*), *pažvilgis* „pažiūra“ (lenk. *pogląd*), *rankvedis* „vadovėlis“ (rus. *rukovodstvo*), *statrašas* „rašyba“ (rus. *pravopisanije...*). Yra ir hibridinių darinių, kaip *išmislas, valsčionys* „valstiečiai“ (plg. lenk. *włóscianie*). Pasitaiko ir priesagų vartosenoj svetimiosios įtakos, pvz. *lietuviška kalba* „lietuvių k.“, plg. rus. *litovskij jazyk*, lenk. *język litewski*. Nereta svetimiosios įtakos ir posakiuose: vartojant pažyminį po pažymimojo žodžio (pvz. *skaitlius klierikų Vilniaus katalikų seminarijoje*), linksnių vartosenoj (*apkvailint lietuvių vaikus nesuprantamoje jiems maskoliškoje kalboje*), prielinksnių vartosenoje (*Institutas dėl nebylių*) ir kt. Iš rašybos žymu kiek slaviškos (lenkiškos) įtakos ir tartyje, pvz. *Babilionija* (su minkštu *l*), *liogika* (bet ir *logika*), *lioterija*.

Kudirkos raštų kalba ilgainiui gerėjo, darėsi taisyklingesnė, grynesnė. J. Jablonskis apskritai turėjo įtakos tiek pačiam Kudirkai, tiek ir „Varpui“, kuriam beveik nuo pat pradžios ėmė rašinėti apie kalbos dalykus, o apie 1893 m. jis buvo paskirtas „Varpo“ raštams kvalifikuoti. Ne be reikalo ir pats Kudirka pažymi, kad visiems tektų paklausti K. Obelaičio (J. Jablonskio slapyvardis „Varpe“) ir pasimokyti iš jo kalbos. Kudirka sako: „Mums visiems, kibintojams kalbos ir rašybos senos, pridera maldauti K. Ob., idant teiktųsi nepraleisti nė vieno mūsų paklydimo ir nepagailėtų šalto vandens“. Kudirka ir pats prisipažįsta, jog nesąs be kalbos nuodėmių, todėl pasinaudojęs Jablonskio patarimais. Iš pradžių Kudirka rašė pvz. *Tėvyniški varpai, viengentis, mokslavietė, mokslinyčia*, o vėliau, Jablonskio pamokytas, ėmė rašyti *Tėvynės varpai, tautietis, mokykla* ir kt.<sup>521</sup>

## JONO JABLONSKIO ĮNAŠAI

„Varpo“ įnašą lietuvių rašomosios kalbos raidai ypač padidino Jono Jablonskio (1860—1930) bendradarbiavimas šiame laikraštyje, jo, gerai pasiruošusio kalbininko specialisto, kalbiniai straipsniai. Labai įtakinga Jablonskio



kalbinė veikla plačiai ir giliai pasireiškė XX a., bet tos veiklos pagrindai ir kryptis jau iškilo „Varpo“ laikotarpiu.

Jonas Jablonskis gimė 1860 m. gruodžio 30 d. Kubilėlių k., netoli Kudirkos Naumiesčio, kuriame ir pradžios mokyklą išėjo. Abu Jono tėvai ūkininkai kitų kalbų, be lietuvių, nemokėjo (LM 1921, 516). 1872—1881 m. mokėsi Marijampolės gimnazijoje (kur mokslas buvo einamas rusiškai), o 1881—1885 m. studijavo klasikinę filologiją Maskvos universitete. Dėl valdinės lietuvių rusinimo bei pravoslavinimo politikos negavęs mokytojo vietos savame krašte, po kelerių metų per protekciją buvo paskirtas gimnazijos lotynų ir graikų kalbų mokytoju Mintaujoje, kur išbuvo nuo 1889 iki 1896 m. Dėl savo lietuviškosios veiklos buvo iškeltas į Taliną, kur, šalia mokyklos darbo, redagavo ir A. Juškos žodyną. 1901 m. buvo visai atleistas iš tarnybos, 1902 m. išstremtas iš Lietuvos į Pskovą, 1903 m. jam buvo leista, policijos prižiūrimam, apsigyventi Šiauliuose, o 1904 m., spaudą atgavus, Jablonskis persikėlė į Vilnių, kurį laiką dirbo „Vilniaus žinių“ ir „Lietuvos ūkininko“ redakcijoje, taisė tų laikraščių kalbą. Įsteigė „Aušros“ draugiją taisyklinga lietuvių kalba pigioms lietuviškoms knygoms leisti, dėstė Vilniaus gimnazijose lietuvių kalbą. Vėliau mokytojavo įvairiose mokyklose. Pirmojo pasaulinio karo metu Voronežo lietuvių gimnazijoje, o po karo naujai įsteigtame (1922) Lietuvos universitete Kaune dėstė lietuvių kalbą, ypatingą dėmesį kreipdamas į studentų praktinį bendrinės lietuvių kalbos mokymą.<sup>522</sup>

XIX a. rimtai lietuvių rašomosios kalbos ugdymo, jos kultūros kėlimo bei puoselėjimo darbo tegalima buvo imtis, kai atsirado lietuviybės pasiryžėlių ir kalbos mokslo specialistų. Nors tautiškai susipratusių lietuvių veikėjų ypač po baudžios panaikinimo (1861) daugėjo, tačiau kalbinei veiklai pasiruošusių žmonių vis tebuvo labai maža, ypač tokių, kurie sugebėtų autoritetingai spręsti gyvenimo keliamus praktinius kalbos klausimus pasirinkę moksliniu metodu. Toks kalbininkas XIX a. gale pasirodė J. Jablonskis, daugiausiai nudirbęs mūsų rašomosios kalbos ugdomojo ir norminamojo darbo, nors savų, kad ir gerokai mažesnių įnašų yra davę XIX a. ir kiti (A. Baranauskas, K. Jaunius; taip pat Fr. Kuršaitis ir A. Šleicheris).

Bet dar Marijampolės gimnazijos laikotarpiu nebuvo numanu, kad Jablonskis imsis šio darbo, nes jis ten, kaip ir nevienas kitas mokinys lietuvis, buvo ėmęs eiti *lenkėjimo* keliu. Jablonskis pats sakėsi, kad tos gimnazijos mokiniai, tiesa, jau girdėdavę esant ir lietuvių kalbos kėlimu besirūpinančių žmonių: Petras Kriaučiūnas drąsiai viešumoje kalbėdavęs lietuviškai ir gynęs lietuvių kalbą, jos teises, o J. Basanavičius norėjęs lietuvių kalbą pakelti į literatūrinės kalbos pakopą. Tačiau jis, Jablonskis, su Vincu Kudirka manė, kad tai nerimtas dalykas. Juodu sakydavę, kad „mūsų literatūrinė kalba turinti būti lenkų kalba, kad svajoti apie kokį iškėlimą lietuvių kalbos į visus mokslo,

522. 101: I t.

literatūros ir šiaip gyvenimo reikalus yra, mažių mažiausia, neišmintinga ir nerimta“. Tačiau tų savo pažiūrų juodu draugų tarpe drąsiai negynę, dėl jų nesibardavę, nors gimnazijos mokinių tarpe jau buvę ir tokių, kuriems lietuviybės apaštalai patikdavę, bent prieš tos naujosios evangelijos skelbėjus tie mokiniai nieko nesakydavę.<sup>523</sup>

Netrukus Jablonskio lenkybė staigiai ėmė nykti, kai jis atvyko studijuoti į Maskvą, kur lenkų kalba ir kultūra nebegalėjo išsiskirti koku ypatingu pranašumu, o tebuvo viena iš daugelio tautinių kultūrų šalia kitų (latvių, suomių ir kt.), ypač kad jau iš seniau buvo pavyzdžių, rodančių, jog ir slegiamos mažosios tautos turi moralinę teisę, o taip pat ir galimybių išlaikyti savo tautinę bei kultūrinę individualybę. Jau kuris laikas besireiškiančios visuomenėje demokratinės ir prieš caro valdžią nukreiptos tendencijos vedė į plačiųjų gyventojų sluoksnių, liaudies reikalų gynimą, kartu ir jų tautinės kultūros ypatybių pripažinimą, taip pat ir gimtosios kalbos kėlimą, branginimą.<sup>524</sup> Jablonskis Maskvoje rado lietuvių studentų būrelį, kuris rūpinosi lietuviybės reikalais. Veiklesni to būrelio nariai buvo J. Šliūpas, J. Spudulis ir P. Vileišis, kurie jau mėgino steigti lietuvių filologinę draugiją. Ir Jablonskis ėmė šioje aplinkoje virsti karštu lietuviu, „litvomanu“, netrukus susirašinėdamas su draugais (jų tarpe ir V. Kudirka) atsisakė lenkų kalbos.<sup>525</sup> Pats prisipažįsta, kad lietuviu „atvirsti“ jam daug padėjusi Basanavičiaus pradėtoji leisti „Aušra“.

Matyt, jau Maskvoje Jablonskis nusistatė, kad jo studijų specialybė *klasikinė filologija* jam duos pragyvenimą, o pats jis galės dirbti tautinį *lituanistinį* darbą, labiausiai padėti ugdyti vieną svarbiausių mūsų tautinės raiškos priemonių ir tautybės pagrindą — lietuvių kalbą, ypač bendrajam tautos kultūros ir civilizacijos gyvenimui skiriamą jos rūšį — bendrinę rašomąją kalbą. Tam taip pat jis galėjo rasti kiek paskatos paskaitose prof. F. Fortunatovo, kuris tada universitete skaitė fakultatyvinį lietuvių kalbos kursą, ir ypač prof. F. Koršo, kuris įdomiai, patraukliai mokėjo paliesti vieną kitą mokslinę lietuvių kalbos problemą.

Intensyvi ir vaisinga ankstyvoji Jablonskio kalbinė veikla pasireiškė 1889—1896 m. laikotarpiu, kada jis mokytojavo Mintaujos gimnazijoje, dėstydamas lotynų ir graikų kalbas. Toje gimnazijoje mokėsi palyginti daug lietuvių (1890 m. apie 28% visų gimnazijos mokinių). Mokiniai lietuviai tuoju susidomėjo atvykusi nauju mokytoju Jablonskiu, netrukus ištyrė, kad jis ir namie su savo žmona kalbasi lietuviškai; kad ir jo sesuo, stojusi į Mintaujos mergaičių gimnaziją, esanti tikra lietuvė, nes jie matę bažnyčioje ją meldžiantis iš

523. 102.

524. 254: 27.

525. 101: I, 71.

lietuviškos maldaknygės.<sup>526</sup> Čia Jablonskis palaikė santykius su lietuviškoje veikloje ėmusiais dalyvauti mokiniais lietuviais, padėjo paruošti jų „Kūdikio“ draugijos (kurios vienas uždavinių buvo ir lietuvių kalbos mokymasis) įstatus, duodavo mokiniams pasiskaityti lietuviškų knygų, o kai kuriems mokiniams padėjo tobulintis lietuvių kalboje, ištaisydamas jų vertimus iš svetimų kalbų į lietuvių kalbą. Apie Jablonskį Mintaujoje spietėsi nedidelis lietuvių inteligentų būrelis. Jablonskis čia aktyviai dalyvavo varpininkų veikloje, nemaža parašė „Varpui“ kalbinių straipsnių, taisė to laikraščio kalbą. Dar 1888 m. Jablonskis pataręs „Varpą“ vadinti (paantraštyje) „literatūros, politikos ir mokslo laikraščiu“, o ne, kaip iš pradžių buvę formuluota, „politišku, literatūrišku ir mokslišku laikraščiu“ (tad daugiausia su į slavų kalbas nusižiūrėta priesaga *-iškas*).<sup>527</sup>

Mintaujoje Jablonskis turėjo progos giliau apsvarstyti tuos *pagrindus* ir kelius, kuriais turėtų remtis rimtės kalbininko pagalbos reikalingas to meto lietuvių *rašomosios kalbos ugdymas ir norminimas*. Tai daryti jam padėjo ir susipažinimas su latvių kalbininku K. Miūlenbachu, latvių kultūrininkais bei jų raštais, kuriuose jau anksčiau buvo pradėtos nagrinėti latvių rašomosios kalbos problemos, ieškoti principų, kuriais turėtų ta kalba remtis, kovodama su ją gožiančia svetimybių įtaka.<sup>528</sup>

Mintis, kad rašomoji kalba turi atsiremti į svetimės kalbos įtakų neiškreiptą, nesužalotą žmonių bei tautosakos kalbą, buvo keliama anksčiau ir kitų mažųjų tautų kultūrinės, bendrinės kalbos kūrėjų. Kaip jau esame minėję (psl. 131 tt), ta mintis XVIII a. keliama M. Merlino ir Maž. Lietuvoje ryšium su lietuvių bažnytinės kalbos reformos projektu. Tačiau neaišku, ar tas mintis dėsciusi pati Merlino knygelė buvo Jablonskiui žinoma.

Šiaip būdamas apsityręs, Jablonskis jau ir stoja į mūsų rašomosios kalbos tvarkymo ir puoselėjimo darbą. 1890 m. „Varpe“ pasirodo pirmas brandžiai parašytas Jablonskio straipsnis, skirtas kun. M. Miežinio „Lietuviškos kalbos gramatikos“ (1886) kritikai. Ta proga Jablonskis ir nurodo tuos pagrindus, kuriais lietuvių rašomoji kalba turėtų remtis, būtent gyvąja *žmonių* (pirmiausia nenutautusių sodiečių, valstiečių) *kalba* su savaisiais dėsniais (jos struktūros bei sandaros principais),<sup>529</sup> tautosakos kūriniais (pasakomis, dainomis, patarlėmis,

526. 262: 32 tt.

527. 254: 62.

528. 254: 97.

529. Jablonskis pats man pasakojo (kai jam „sekretoriavau“ bene 1928 m., užrašydamas jo diktuojamus mūsų laikraštines kalbos taisyms), kaip jis tyręs iš kaimiečių, koks linksnis vartojamas su veiksmazodžiu *vadinas*. Apsimetęs nežinėliu, rodydamas į ąžuolą, ir klausiąs, kaip tas medis vadinasi. „Šitas medis *vadinasi ąžuolas*“, paaiškinęs kaimietis, nustebejęs, kad klausėjas to nežinąs [129]. Tas sakiny s įrašytas ir jo gramatikoje (Rygiškių Jonas, Lietuvių kalbos gramatika, Kaunas—Vilnius, 1922, psl. 54).

priežodžiais), o taip pat žmonių kalbą mokačiais autoriais (kaip Donelaitis, Daukantas, Valančius, Baranauskas ir dar keletas kitų). Geros gramatikos autorius turįs ne tik tokiu pagrindu tesiremti, bet ir sugebėti kalbos duomenis moksliskai doroti ir aiškinti, tam būti susipažinęs bent su vokiškomis A. Šleicherio ir Fr. Kuršaičio lietuvių kalbos gramatikomis. Miežinio gramatika tų reikalavimų nepaisanti, jis neskiria lietuvių kalbos žodžių bei pavyzdžių nuo svetimųjų, kalbos duomenis nevienur aiškinąs klaidingai.

Prieš imdamas árti apleistos to meto mūsų rašto kalbos dirvonus, Jablonskis 1893 m. „Varpe“ (Nr. 3) apžvelgia jos pastarojo dešimtmečio raidą (Mūsų raštų kalba 1883—1893). Čia jis pažymi, kad lietuvių vadovai, pradėję leisti „Aušrą“, „visa širdim troško iškelti tėvynę ir jos kalbą“, tačiau kalba rūpinęsi to meto veikėjai nekritiškai džiaugęsi pažiūra, kad mūsų kalba esanti visų kalbų motina, o mūsų kaimynų kalbos tik žargonas, sudarytas iš mūsiškės su neaiškiais priedais. Todėl tokie autoriai neretai ir svetimuosius lietuvių kalbos žodžius laikę lietuviškais, o patys neįtautę reikalo savo gimtosios kalbos mokytis. Tokie rašytojai, priversti ilgesnį laiką gyventi svetur, tik vaikystėje tegavę kiek progos pagyventi sodžiuje gimtosios kalbos aplinkoje, ką rašydami dabar apie dalykus, nesančius sodžiuje, paimtus iš svetimų šaltinių, nusaką pagal svetimuosius sintaksinius pavyzdžius. Tokie autoriai ir tikrai ar tik tariamai trūkstantis žodžius kaląsi, nesukdami galvos, kaip žodžiai mūsų kalboje sudaromi, ir tuo būdu „daugelis mūsų rašytojų, ar šep ar teip, visgi *nutauto*“ (Jablonskio pabraukta). Tačiau jau esanti nors maža, bet gaji rašytojų saujelė, kuri mokanti rašyti gana gryna lietuvių kalba, ir nuo jos priklausysianti mūsų kalbos ateitis. Šitų autorių kelias esąs vienintelis tikras rašto kalbos augimo kelias, atsiremias, kaip ir latvių nusistatymas rodąs, į žmonių, tautosakinės kalbos dėsnių pagrindą. „Ne vieną nutautėlį gali pati tokia kalba atgaivinti ir pritraukti ant tikro, savotiško kelio“.

Miežinio gramatikos recenzijoje turėjęs progos nurodyti autentišką žmonių kalbos šaltinį lietuvių kalbos gramatikai rašyti, pastarojo dešimtmečio (1883—1893) raštų apžvalgoje nusakęs priežastis, dėl kurių toje kalboje prisiveista netikusių žodžių ir formų, Jablonskis iš eilės imasi tas formas įvertinti, atsijoti, pasiremdamas autentiškais mūsų pačių gyvosios kalbos duomenimis ir kriterijais.

Pirmiausia jis atkreipia dėmesį į daugelį nevykusiai susidarytų *naujadary*, nesutinkančių su lietuvių kalbos žodžių darybos dėsniais, parodydamas, kokios kuriam reikalui vartojamos priesagos, priešdėliai ar sudurtiniai žodžiai, kurie šių darybinių elementų su kuriais dedami ir kuria reikšme tie elementai mūsų kalbos žodžiuose vartojami bei vartotini. Tuo būdu, pavyzdžiui, jis sako, kad yra netikęs to meto mūsų raštuose vartojamas žodis *rašėjas* (su priesaga *-ėjas*), nes tam iš rašyti tegalimas *rašytojas*, kaip iš *skaityti* — *skaitytojas* (Vrp 1893, 170). (Tai yra daugiau bendra, kad ir teisinga norminamoji taisyklė, nes seniau, o taip pat kai kur ir anuo metu būta iš dalies vartojamo ir *rašėjo* bei šio darybinio tipo žodžių. F. Kuršaitis savo žodyne pateikia abi — *rašėjas* ir *rašytojis* — formas, mėgindamas jas atskirti ir reikšmės požiūriu.) Jablonskis taip pat aiškina, kad

netikusi esanti ir *ateitinė, praeitinė*, nes iš veiksmažodžių padaryti žodžiai su priesaga *-tinis, -tinė* turį pasyvinę reikšmę (pvz. *pirktinis* arklys „pirktas a.“, *gimtinė* diena „diena, kada gimta“), tad jų vietoje Jablonskio siūloma *ateitis, praeitis* (darybiškai gretintinos su *mirtis, sugaištis, prapultis*), kurios ilgainiui ir imtos visuotinai mūsų raštų kalboje vartoti (Vrp 1893, 74). Vėl Jablonskis nurodo, kad kartais raštuose lietuviška priesaga ne savo reikšme pavartojama, kaip pvz. *rašysena*, kuri netinkanti „rašybai“ pavadinti, nes šis žodis su priesaga *-sena* jau greičiau reiškias „Handschrift“, kaip tai galima esą matyti iš mūsų kalbos žodžių *eisena, bėgsena* (taigi reiškiančių ėjimo, bėgimo būdą) (Vrp 1893, 120). Netinkami esą ir paplitę raštuose žodžiai *viengentis, vientautis*, nes čia pirmasis sandas *vien-*, pagal mūsų kalbos darybinius dėsnius, esąs būdvardinės reikšmės, kaip tai matyti, pavyzdžiui, iš: *vienplaukis* (be kepurės), *vienmarškinis* (be švarko) bėgioja. Tad geriau esą susidaryti *tautietis* (su priesaga *-ietis*), kuris reikštų žmogų, priklausantį tai pačiai tautai, kaip kad *giminietis* reiškia žmogų, priklausantį tai pačiai giminei (Vrp 1893, 171).

Taip elgdamasis, Jablonskis išveisė iš mūsų raštų kalbos daugybę netikusių naujadarų. Vien „Varpo“ ėjimo laikotarpiu Jablonskis yra pasiūlęs vieton tokių naujadarų ar nebūtinų svetimybių bei vad. barbarizmų daug taisyklingai sudarytų žodžių (savo paties sukurtų ar iš kitur paimtų), kurie — nekartą ne be ryžtingų pastangų ar kovos — ir prigijo mūsų bendrinėje kalboje, pvz. *bendradarbis, kaina*,<sup>530</sup> *kareivis, mokykla* (kuri, paties Jablonskio teigimu, jau buvusi vartojama apie 1850—1860 m.), *prekymetis, sviedinys, teismas, turinys, tardytojas, vaistas, valdininkas, valdovas, velionis, virtuvė*. Tačiau dalis (nors ir nedidelė) Jablonskio siūlytų minėtuojų laikotarpiu žodžių neprigijo, kaip *pamokslinė* „pamokslinyčia, sakykla“, *tvirtuma* „tvirtovė“, *velys* „nabašninkas“.<sup>531</sup>

Dėl Jablonskio veiklos lietuvių rašomoji kalba gerėjo. Tobulėjo ir paties Jablonskio kalba. Nekalbant jau apie „Aušroje“ paskelbtas jo korespondencijas, iš pradžių Jablonskio kalba ir „Varpe“ beveik nesiskyrė nuo vieno kito to laikraščio autoriaus kalbos. Iš pradžių pvz. jis dar vartojo „Varpe“ *įtalpa* „Inhalt“, bet netrukus pakeitė į *turinį; antgalvį* „nadglówek, Titel“ iš pradžių

530. Būdamas primojos lietuviško dienraščio „Vilniaus žinių“ (pradėjusių eiti 1904 m. gale) redakcinio kolektyvo nariu, jau pirmajame laikraščio numeryje Jablonskis, pasitaręs su redakcijoje dirbusiu J. Kriaučiūnu, administracijoje G. Landsbergiu ir spaustuvėje M. Kukta, be leidėjo P. Vileišio žinios ištaisė (nors ir žinojo, kad šiam tai nepatiks) dienraščio paantraštyje *prekę į kainą*, taip pat *pėtnyčią į penktadienį*. Bet jau sekančią dieną P. Vileišis grąžino į laikraštį *prekę ir pėtnyčią*, o Jablonskis, nesutikdamas ir kitais laikraščio kalbos dalykais su P. Vileišiu, netrukus iš redakcinio kolektyvo pasitraukė (197: XXXIV, 205; 253: 10).

531. 313.

siūlė keisti *antrašu*, bet gerokai vėliau pakeitė į *antraštę*, o *antrašą* paliko žymėti „Aufschrift, nadpis“.<sup>532</sup>

Šalia žodžių bei terminų stigliaus ir nevykusių naujadarų tada rūpesčių kėlė ir mūsų rašybos, ypač *raidyno* netobulumas ir nenusistojimas. Jablonskis skundėsi, kad beveik kiekvienas XIX a. lietuviškas laikraštis ar net autorius vartojęs savotišką rašybą. Savo kritikoje ir siūlymuose jis daugiau žiūrėjo praktiškumo, stengėsi per daug nenutolti nuo lietuviškuose raštuose praktikuojamos rašybos, tik norėjo įvesti raidyne daugiau nuoseklumo, kalbinės logikos, troško susilaukti daugiau vienybės. Jablonskis nurodė nenuoseklų kai kurių raidžių vartojimą vienos rūšies garsams reikšti. Jei vartojami atskiri rašmenys trumpajam ir ilgajam *i* ir *y*, tai jis dėl to nuoseklumo reikalavo dvejopo skyrimo ir *u* atveju, nes tada viena *u* raidė trumpajam ir ilgajam balsiui tebuvo vartojama populiariniuose lietuviškuose raštuose. Ilgieji balsiai turį būti skiriami nuo trumpųjų, ypač kad tai susiję ir su žodžių bei formų reikšme (plg. *pusti* ir *pūsti*, *sūnus* ir *sūnūs*). Dėl to pat nuoseklumo Jablonskis patarė, šalia *dž*, vartoti ir dvirašmenį *tš* garsui „č“ reikšti, nes įdvių tesama tų pačių garsų, tik pirmasis skardus, o antrasis duslus. Praktiškiau esą rašyti *ie* (o ne *i*, su maža ant tos raidės patupdyta *e*) ir *uo* (o ne *ū*, su maža o viršuje). Jablonskis taip pat nepritarė ir rašybai J. Basanavičiaus, kuris sakėsi norįs pašalinti „bjaurų mūsų rašybos jovalą“, sujauktą iš įvairių tautų raidynų, įsivesdamas naujų diakritinių (su pridėtiniais ženklais) rašmenų, pvz. „č“ garsui reikšti *č*, o „dž“ garsui — *đ*, taip pat „š“ garsui — *š*, o „ž“ garsui — *ž* (tad visus keturis rašmenis su kableliais apačioje); vietoj *ą*, *ę*, *į*, *ų* rašydamas *an*, *en*, *in*, *un* ir kt. (Vrp 1894, Nr. 5; 1900, Nr. 7—8).

Pirmiausia rūpindamasis labai aktualiais tada žodyno (leksikos) bei naujadarų ir rašybos reikalais, Jablonskis gerai suprato, kad savoji, lietuviškoji mūsų kalbos prigimtis labiausiai reiškiasi *sintaksės* srityje. Jau minėtoje dešimtmetinėje lietuvių rašomosios kalbos raidos apžvalgoje jis ir pabrėžė, kad kai kurie mūsų autoriai rodosi nutautę, nes nemoka savo minčių išsakyti pagal lietuvių kalbos sintaksės dėsnius, tiesa, plačiau dar ir neiškeltus. Todėl Jablonskis retkarčiais savo kalbinių taisyčių straipsniuose pakaišiodavo ir taisytinų nelietuviškos sintaksės pavyzdžių, vartojamų lietuviškuose raštuose. Tuo būdu jis nurodo, kad pvz. žodžių samplaika *uždėti kromą* „įsteigti, atidaryti krautuvę“ yra lenkų *założyć kramę* sekimas; kad žodžių samplaika *mokyklos dėl apšvietimo žmonių turėtų būti pakeista į mokyklos žmonėms apšviesti*, nes dėl lietuvių kalboje vartojama priežastiai, ne tikslui bei paskirčiai reikšti; kad posakis *iš priežasties valymo kalbos* yra lenkybė (polonizmas), keistina į *dėl valymo kalbos* ir t.t. (Vrp 1893, Nr. 5). Tačiau tuo metu lietuvių kalbos sintaksei esant labai maža tetyrinėtai, Jablonskis XIX a. čia dar turėjo pasitenkinti vienu specialiu straipsniu, vardu „Medega sintaksiui“, kuriame,

remdamasis daugiausia gyvosios kalbos ir geresnių autorių pavyzdžiais, iškėlė lietuvių kalbai būdingų sintaksinių ypatybių dariniuose su bendratimi, siekiniu, tikslo naudininku, vertingų ne vien praktikai, bet ir mokslui.

Pradinį Jablonskio kalbinės veiklos laikotarpį užviršijo 1900 m. paskubomis parašyta ir 1901 m. Tilžėje Petro Kriaušaičio slapyvardžiu išspausdinta *gramatika* (Lietuviškos kalbos gramatika. Rašytojams ir skaitytojams vadovėlis), laimėjusi SLA konkursinę premiją. Šis vadovėlis yra tai smarkiai perdirbta ir išplėsta P. Avižonio „Lietuviška gramatikėlė“. Toji gramatika tai Jablonskio kalbinių „Varpo“ straipsnių pakartojimas, papildymas, perdirbinys bei tęsinys, aprėpiąs beveik visas mūsų bendrinės kalbos sritis. Jablonskis čia nevienur pasirėmė Kuršaičio ir Jauniaus gramatikomis. Vadovėlio lietuviškoji gramatinė terminologija iš dalies paimta iš Jauniaus (kaip *balsė*, *linksnis*, *laipsnis*), kita susidaryta paties Jablonskio (kartais pataisant Jaunių), pvz. *garsas* (vietoj Jauniaus *tarsnis*), *priebalsis* (v. *santara*), *skiemuo* (v. *sajama*), *vienaskaita* (v. *vienskaitlis*) ir kt.; dar kita dalis pasirinkta iš senesnių autorių (pvz. *rašyba* iš Baranausko).<sup>533</sup>

Ši gramatika (kuri paskui buvo pagerinta ir išplėsta 1919 ir 1922 m. Jablonskio-Rygiškių Jono gramatikose) pagaliau kanonizavo gramatines normas, kurios ir nustatė mūsų rašomosios kalbos pagrindą ir raidos kryptį. Tos kalbos pagrindu 1901 m. gramatikoje priimama „paprastoji suvalkiečių tarmė“, t.y. pietinė vakarų aukštaičių patarmė (kapsų ir zanavykų šnekos), kuri apskritai jau nuo „Aušros“ laikų vyravo mūsų raštuose, o pačios gramatinės (ypač morfologinės kaitybinės) lytys beveik nesiskiria nuo Kuršaičio gramatikoje pateiktųjų. Tą tarminį pagrindą (skirtingą nuo A. Baranausko ir K. Jauniaus siūlytojo) priėmęs, gramatikos autorius pažymi, kad kitos tarmės tegali mūsų rašomajai kalbai suteikti tik toje „suvalkiečių“ tarmėje trūkstamų mažmožių: atskirų žodžių ar šiaip kurių lietuviškos raiškos priemonių, terandamų kitose tarmėse. Tačiau visada reikią žiūrėti, kad šie tarminiai papildai būtų kiek galima didesniai skaitytojų būriui suprantami.

Šioje gramatikoje pateikiamas toks raidynas (kuris neilgai trukus ir įsigalėjo mūsų raštuose): *a e i u; o é y ū; j l m n r v, b p g k d t s š z ž; c č dž; svetimiesiems žodžiams f ch*. Jablonskis patarė, šalia *dž*, rašyti ir *tš*, bet, taikydamasis prie to meto lietuviškų raštų vartosenos, ir pats šioje gramatikoje rašė *č*.

Ši gramatika su dideliu dėmesiu buvo sutikta rašto žmonių: vieny su dideliu pasitenkinimu, kitų su griežtoka, nors neretai nepagrįsta kritika. Vaižgantas (J. Tumas), susipažinęs su gramatikos rankraščiu, kuris jam buvo įduotas nugabenti į spaustuvę Tilžėje, dar 1900 m. rašė, kad Kriaušaitis įgyjās lietuvių kalbos ir rašybos vienodintojo garbę, nors vieną kitą smulkmeną (kad ir ne visai pagrįstai) ir prikišo gramatikos autoriui. „Žinyčioje“ jau dabar esanti vartojama Kriaušaičio rašyba, taip pat ir „Tėvynės sarge“, tik *š, č* įvedimas

533. 254: 169—171.

pastarajame atidedamas iki naujųjų metų (Žinyčia 1900, Nr. 2). „Varpe“ gramatika buvo kritikuojama daugiausia dėl rašybos, iš tikrųjų raidyno (pvz. kad nenuosaku rašyti tš „č“ šalia vienaraidės c), o A. Jakštas (Dambrauskas) buvo nepatenkintas, kam rašomosios kalbos pagrindu pasirinkta toji „suvalkiečių“ tarmė. Jakštas reikalavo rašomojoje kalboje laikytis A. Baranausko ir K. Jauniaus teorijų — įvairių tarmių derinimo rašto kalboje.<sup>534</sup> Tik vėliau ir Jakštas pripažino, kad Kriaušaitis gerą darbą atlikęs, kviesdamas ne tik vienos rašybos laikytis, bet ir vienos rašomosios kalbos, pagrįstos suvalkiečių bei aukštaičių tarme, nes atsisakymas nuo tarmių derinimo rašte leidęs suprastinti ir raidyną — išmesti daugelį ypač diakritinių rašmenų, tam derinimui daugiausia K. Jauniaus įsivestų.<sup>535</sup>

## KITŲ LAIKRAŠČIŲ KALBINIAI RŪPESČIAI

Kovoje už lietuvių kalbos teises ir jos ugdymą nemažą vaidmenį suvaidino ir kiti svarbesni lietuvių laikraščiai: „Apžvalga“, „Tėvynės sargas“, „Žinyčia“...

### „APŽVALGA“

„Žemaičių ir Lietuvos apžvalga“ (trumpai: Apžvalga, 1889—1896), kurioje buvo susibūrę katalikų veikėjai, rūpinosi ir lietuvybės veikla, o pastarajai ribas turėjo nubrėžti katalikybės principai.

Svarbiausi laikraščio bendradarbiai buvo jaunieji katalikų dvasininkai bei šviesuoliai, kurie savo lietuviškosios prigimties bei tautinio atgijimo pradmenis buvo išsinešę iš lietuviškojo kaimo. Tie žmonės, anot Remerio, dirbdami katalikybės labui, visas tautinės kultūros apraiškas laikė papildomais veiksniais bei pasiūlymais, į kuriuos turi atsižvelgti Bažnyčia, norėdama sėkmingai skleisti savo mokymą lietuviuose.<sup>536</sup> Pats „Apžvalgos“ redaktorius K. Pakalniškis laikraštyje pabrėžė, kad lietuvybės gynimas mūsų dvasininkams esąs taip pat šventas darbas, kaip ir katalikybės gynimas, nes dabartinėje padėtyje pastarasis glaudžiai susijęs su lietuvybe.<sup>537</sup> Jau pirmuosiuose „Apžvalgos“ numeriuose

534. 254: 173.

535. 112: 14—15.

536. 271: 196.

537. 349: 55; 162: 190.



žmogaus prigimtine teise laikomas ne tik tikėjimas, bet ir kalba. Tačiau dar iš pradžių (pvz. 1889 m. Nr. 1) kai kur pasireiškia ir senosios, aplenkėjusios bei sulenkėjusios kunigų kartos lietuvybei priešinga mintis, kad tėvynės meilė vis esanti susijusi su noru skleisti savo (lietuvių) kalbą, o tai vedą į stambeldybę.<sup>538</sup> Bet apskritai „Apžvalga“ gynė lietuvių kalbos teises, reikalavo spaudos lotyniškomis raidėmis grąžinimo, kovojo su lenkų kalbos skleidimu ypač rytinės Lietuvos bažnyčiose, griežtai pasisakė prieš rusų kalbos mokymąsi, tiesiai ragino mesti į „mėšlyną arba ugnį“ visas rusų kalba knygas ir laikraščius.<sup>539</sup>

Pačios „Apžvalgos“ kalba iš pradžių nebuvo labiau apdorota, bet ilgainiui vis gerėjo, nors laikraštis, gindamas ypač svetimybių bei barbarizmų prisiskusią tikybinių raštų kalbą, nevengė tradicinių lenkybių bei vokietybių (germanizmų), nes skaitytojai esą į jas įpratę. „Jeigu mes visi pradėtumime rašyti gryoje ir moksliškoje kalboje visus savo raštus, tai mums rodos, kad neilgai tektumime skaitytojų“...<sup>540</sup>

### „TĖVYNĖS SARGAS“

„Tėvynės sargas“ (1896—1904), įsteigtas būrelio Žemaičių ir Seinų kunigų seminarijos klierikų, kuriems nepatiko šiurkštūs ir karšti apžvalgininkų ginčai su inteligentais pasauliečiais, varpininkais, iš esmės tęsė „Apžvalgos“ veiklą, nuo pastarosios tesiskirdamas apskritai taktika ir didesnėmis inteligentų pajėgomis.<sup>541</sup>

Ir „Tėvynės sargui“ rūpėjo tautybė, lietuvybė, įskaitant ir lietuvių kalbą, bet pirmoj vietoj katalikybė, jos gynimas, skleidimas. Laikraštis kurį laiką spausdinosi šūkį „Stovi ant sargybos lietuvių tautos: šviesos, tikėjimo ir kalbos“. Kaip ir „Apžvalga“, „Tėvynės sargas“ rėmėsi teiginiu, kad Bažnyčia palaiko tautybę, o tautybė Bažnyčią. D. Dumbbrė (kun. Juozas Bikinas) laikraštyje teigė, kad „žadinti tarp lietuvių tautišką skirtingumą vis tiek yra, kaip ginti katalikų tikėjimą nuo pražuvimo“ (TS 1901, Nr. 11—12, psl. 10). Ir iš tikrųjų šis teiginys religiniuose lietuvių sluoksniuose buvo atspara prieš jų rusinimą ir pravoslavinimą.<sup>542</sup> Tai turėjo padėti spirtis ir prieš lenkinimą, nes lietuviai, ne tik lenkai, galį būti geri katalikai. Laikraštyje nurodoma, kad lietuvių lenkintojai dvasininkai laužą Kristaus įsakymą, liepiantį mokyti visas

538. 162: 190.

539. 374: 187.

540. 247: 243.

541. 223: 59 tt.

542. 271: 312.

gimines (*Euntes docete omnes gentes*), tad ir lietuvius, o taip pat laužą ir Tridento susirinkimo nuostatą mokyti vietine žmonių kalba (*in lingua vulgari praedicare et docere populum*) (TS 1898, Nr. 5—6, psl. 23—24).

„Tėvynės sargą“ daugiau dėmesio kreipti į lietuvių kalbą vertė ir didėjęs to meto jaunuomenėje rūpinimasis lietuvybe bei lietuvių kalba. Straipsnyje „Keli žodžiai broliams lietuviams“ (TS 1896, Nr. 2) A. Kuronelis (Antanas Alekna) rašo, kad dabar, kai Lietuvos jaunimas rūpinasi lietuvybe, lietuviai studentai Petrapilyje ir Maskvoje steigia lietuviškas draugijas, mokosi lietuvių kalbos, kai lietuvių kalba pamažu ima skverbtis į dvarus ir dvarelius, „didis yra reikalas kiekvienam kunigui ir klierikui gerai išmokti lietuviškai“, kad ta kalba galima būtų sėkmingai pasinaudoti tikiybiniėje veikloje, kovoje su bedieviais. O ligi šiol daugumas kunigų ir klierikų mažai tesirūpinę gerai išmokti lietuvių kalbą, tardamiesi, kad jiems tereikėsia santykiauti su prasčiokėliais, kuriems kalbos gerumas nesvarbus. O iš tikrųjų kunigai ir klierikai, gerai nemokėdami lietuvių kalbos, tegalėsia apsijuokinti santykiaudami su lietuviais šviesuoliais.

Laikraščiu, ypač jo faktiniam ilgamečiui redaktoriui J. Tumui, vis rūpėjo lietuviybės bei lietuvių kalbos teisių gynimo, tos kalbos kultūros darbas. „Tėvynės sargas“ smerkė lietuvių kalbos slopintojus ir persekiotojus, peikė žmones, negerbiančius savo gimtosios kalbos, kovojo už lotyniškųjų raidžių draudimo panaikinimą, patarė, vengiant rusinimo ir pravoslavinimo, vaikus lietuviškai mokyti namie, nevengė papeikti ir niekinančių lietuvių kalbą kunigų. Nepasirašytame straipsnelyje „Kuomet privalome lietuvišką kalbą vartoti?“ nurodžius, kad visi dabar jaučią, jog seniau mūsų kalba buvusi užmesta, o dabar net paniekinta, lietuviai raginami mesti pasyvumą ir energingiau kovoti už savo kalbos teises, vartoti savo gimtąją kalbą ypač bažnyčioje (kuri nė vienos kalbos neturinti paniekinti), reikalauti jos vartojimo pradinėse mokyklose (nes čia jos nemokymas esąs didžiausias švietimo trukdymas ir kartu rusų kalbos plėtimo lietuviuose ramstis), taip pat Lietuvoje ir oficialiuose raštuose (skolos, vekselių, žemės ir kt. pirkimo ir pardavimo dokumentuose), teismuose. Esą pageidautina, kad ir nelietuviai, atsilankę į lietuvių namus, malonėtų kalbėti lietuviškai, jei tik bent kiek moka (TS 1901, Nr. 11—12).

„Tėvynės sargas“ rūpinosi ir rašomosios kalbos ugdymu. Laikraštis jau nebekelia klausimo, kuria tarpe rašomoji kalba turi remtis. A. J. straipsnyje „Seni paveikslai ir nauji užmanymai“ (TS 1898, Nr. 10) sako, kad „žemaitis ar augštaitis, dzūkas ar kapsas, zanavykas ar guogas — visi susipranta esą lietuviams, visi vienokiai siekiasi rašyti, išsižadėdami savo tarmiškos kalbos ypatybių. Tokiu būdu palengvėl išsidirbo ir išsigvaldė viena lietuviška rašliaviška kalba, kurią dabar ir vartoja visi beveik geresniejie šios gadinės mūsų raštininkai, nežiūrint ant to, kame jie gyvena — Europoje ar Amerikoje“. Autorius atmeta A. Baranausko principą, kad tik rašyti lietuviai turį vienaip, o kalbėti — kiekvienas pagal savo tarmę, nes kunigams būtų sunku mokytis kitų tarmių, o ir pvz. Lenkijoje, Vokietijoje nesą tarmiškai sakomi bažnyčiose pamokslai. Daug geriau būtų, jei kiekvienas kunigas lietuvis gerai išsimokytų rašomąją kalbą ir ta

kalba visur skelbtų Dievo žodį, nesirūpindamas išlaikyti vietinės parapijiečių tarmės ypatybių.

Bet laikraščiai vis dar buvo aktualus raidyno bei rašybos klausimas.

„Tėvynės sargas“, kovodamas su rusiškųjų raidžių primetimu lietuviškiems raštams, rėmėsi ir A. Baranausko studija (1898 m. išspausdinta Rusijos mokslų akademijos leidinyje), įrodinėjančia kirilicos netinkamumą lietuvių kalbos garsyno struktūrai (TS 1899, Nr. 12). O Vaižgantas rašė, kad maskoliškos raidės „teip mūsų kalbai dera, kaip balnas karvei“ (TS 1897, Nr. 5).

Laikraštis ragino skaitytojus išsimokyti lietuviškai rašyti lietuviškomis (lotyniškomis) raidėmis, o ypač taip pasirašinėti savo pavardes, siunčiant valdžiai prašymus, o ne rusiškais raidėmis, nes prašymą rusiškais raidėmis ji laikanti argumentu prieš spaudos gražinimą lietuviams lotynų raidėmis.

„Tėvynės sargo“ rašyba nebuvo vienoda, nors laikraštyje ir buvo pasisakoma, kad jis laikąs K. Jauniaus rašybos.

Raidyne atsisakyta jauniško *ī*, po kurio laiko ir *ū* rašmens, kuriuodu esą rankraščiams ir prasčiokėliams nepraktiški (TS 1899, Nr. 1). Rašant *ie* (abi raides vieną šalia kitos), derą rašyti ir *uo* (TS 1897, Nr. 3). Ir rašybos dėsniuose ne visada tesekama Jaunium. Nurodoma, kad rašytina pvz. ne *arklei* (vardininkas), *veikei* (prieveiksmis), bet *arkliai*, *veikiai*, kaip rašę Šleicheris, Kuršaitis, Baranauskas, nes čia esanti galūnė *-ai* (plg. *stal-ai*) (TS 1897, Nr. 8). Be to, rašant čia *-ei*, galinti kartais ši galūnė susimaišyti su kito linksnio (naudininko) galūne, pvz. *senelei* (TS 1897, Nr. 3).

„Varpui“ pasiūliu alfabeto vienodinimą lietuviškuose raštuose, t.y. *uo, ie, š, č, l, v* (vietoj *ū, ī, sz, cz, l, w*) vartojimą, „Tėvynės sargas“ atsakė, kad jis iš pradžių buvo priėmęs tuos naujoviškus rašmenis, bet paskui, atsižvelgdamas į „Apžvalgos“ praktiką, grįžo prie *sz, cz* (be *l*), nes tie įprastiniai rašmenys paprastiems žmonėms palengviną raštą skaityti, nors teoriškai laikraštis ir pripažino, kad *sz, cz, l* raidės lietuviams nereikalingos (TS 1898, Nr. 5–6). Bet ilgainiui ir „Tėvynės sargas“ priėmė *š, č* raides.

Ir „Tėvynės sargui“, kaip ir kitiems lietuviškiems laikraščiams, buvo aktualus žodyno (leksikos) turinimas. Laikraščio bendradarbių buvo net siūloma „Tėvynės sarge“ įsivesti skyrelį, vardu „Lietuviško žodyno medžiaga“, kuriame skaitytojai bei bendradarbiai galėtų pranešti, kuria prasme kur tam tikri žodžiai vartojami, nes mat kai kurie tame laikraštyje pavartoti žodžiai (kaip *karta, lytis*) nevienam buvo nepažįstami.

Laikraštyje ilgainiui stiprėjo nusistatymas prieš per gausų svetimybų vartojimą, lietuviškai lenkišką mišinį religiniuose raštuose. Tokio nusistatymo ypač buvo A. Jakštas (A. Dambrauskas) ir Vaižgantas (J. Tumas), kuris, be to, patarė autoriams grynesnės kalbos mokytis iš M. Daukšos ir M. Valančiaus raštų.<sup>543</sup>

543. 246: 244.

Kratydamasis svetimybių, vad. barbarizmų, laikraštis vartoja lietuviškų atitikmenų, kad ir ne visuotinai pažįstamų, o taip pat neretai ir naujadary (dažnai iš kitur paimtų). Tokie atitikmenys paprastai skliausteliuose paaiškinami kitu žodžiu, matyt, laikytu skaitytojams plačiau pažįstamu, pvz.: *elgetos (ubagai)*, *gudai (maskoliai)*, *knygynas (biblioteka)*, *paišokas „pieštukas“*, *raštininkai (rašėjai)*, *rūbius (kriaučius)*, *sakykla (kozelnycia)*, *sueiga (schod)*, *tarsniai arba balsai „balsiai“*; *teatras arba vypsonė, ūkininkai (gaspadoriai)*, *suvarotojų bendrovė (obščestvo potrebitelei; pagal Kriaušaitį)*.

Kai kurie autoriai priešinosi, jų nuomone, perdėtam kalbos grynimui, purizmui. A. D. raidėmis pasirašęs autorius straipsnyje „Į rašytojus žodelis“ (TS 1897, Nr. 3) nepatenkintas, kam autoriai pvz. verčią: *filosofiją į protomeilę, patriotą — į tėvynainį, autorių — į rašėją, istoriją — į vistariją, poetą — į dainių, mašiną — į padarynę, aptieką — į vaistyną, lazaretą — į lignonbutį, fabriką — į dirbtuvę, telegrafą — į tolrašį, teleskopą — į tolregį, literatūrą — į rašliavą, redakciją — į rėdystę*. Svetimosios pavardės esančios rašytinos be pakeitimo, kaip *Petrov, Spaskij, Schönbor*, tik pridėdant jų ištarimą, pvz. *Rochefort (Rošfor)*. Nereikia, sekant prasčiokėliais, išmesti *ch, f, h* ir rašyti *pabrika, arbata (herbata)*, *onoras (honor)*, nes taip galima sumaišyti skirtingus žodžius, pvz. *firma, faktas ir pirma, paktas*.

Tačiau nevienas „Tėvynės sargo“ autorius, bendradarbis patarė rūpintis kalbos grynumu, eilės svetimybių, skolinių šalinimu iš rašto kalbos. Nepasirašytame „Kalbos dalykų“ straipsnelyje (TS 1899, Nr. 10) nurodoma, kad mūsų kalba esanti daili ir turtinga, tik mes nemokame jos branginti, ginti, ja pasinaudoti, per daug vartojame svetimų žodžių. Kuo gi *učitelius* esąs geresnis už *mokytoją, pišorius* už *raštininką, posrednikas* už *tarpininką, shodas* už *kuopą, prosvieščeniye* už *apšvietimą*? Autorius peikia nevieną lietuvių, savo pavardę keičiantį į tariamai poniškesnę, kaip *Bartkus į Bortkevič, Baronas į Baranovsky*. O Vaižgantas straipsnyje „Kaip reikia rašyti lietuviškus vardus“ nepatenkintas valdinės Rymo katalikų Telšių konsistorijos įsakymu, patarnaujančiu lietuvių pavardžių rusinimui. Mat tame įsakyme konsistorija pamini, kad Plungės parapijos bažnyčios metrikų knygoje (1893) vardai ir pavardės esą „netaisyklingai“ rašomi: *Antanas* vietoj *Anton*, *Ona* vietoj *Anna*, *Vincentas Mačiulskis* vietoj *Vikentij Mačiulskij*. Vaižgantas sakosi tepripažįstąs čia dvejopą vardų rašymą — lotynišką ar lietuvišką.

Šiame laikraštyje pradėjo rašinėti ir Kazimieras Būga (1879—1924), kurio vaisinga ir labai reikšminga kalbotyrinė veikla pasireiškė jau vėliau, po šiame darbe nagrinėjamo laikotarpio pabaigos.<sup>544</sup> Būgos pirmas kalbinis straipsnis, pasirašytas K. Sėlio slapyvardžiu, buvo skirtas rašybai, „Genys margas... o lietuviszka rasyba dar margsnė“ (TS 1900, Nr. 9). Čia jis ragina šviesuolius suvienodinti lietuvių kalbos rašybą. P. Kriaušaičio „Lietuviškos kalbos

gramatikos“, paremtos suvalkiečių tarme, rašyba esanti apskritai nebloga (ją priėmę ir daugumas laikraščių), tačiau dar reikią ir joje kai ką tobulinti, nes esą abejotina, ar toji rašyba išlaikanti lyginamojo kalbų mokslo kritiką. Būga pataria vartoti *ie, uo* (vietoj *ī, ē, ū*), rašyti *i* antrajame dvibalsio sande (*ai, ei, ui* vietoj *aj, ej, uj*). Esą *ž, dž* (su vąšeliais priebalsės apačioje) lietuvių kalbai geresni už *č, dž*, bet pirmieji rašmenys žodžio pradžioje negalėsią antrųjų užvaduoti, nes nežinia, ar tie pradiniai kilę iš *t* (ir *d*). Minkštinimo ženklų esą geriau vartoti *i* be taško, kad jis nesimaišytų su balsio *i* ženklu.

## „ŽINYČIA“

„Tėvynės sargas“ pradėjo leisti (iš pradžių J. Tumo redaguojamą) „Žinyčią“, žurnalą inteligentams (1900—1902); jis 1903 m. susijungė su kun. Antano Miluko JAV leidžiamą „Dirva“. „Žinyčioje“ daug dėmesio buvo kreipiamą į lietuvių kalbą, rašomosios kalbos ugdymą ir norminimą, ypač rašybą bei apskritai lituanistinius dalykus, kuriuos daugiausia nagrinėjo Vaižgantas, A. Jakštas, Ūkiškis (Andrius Dubinskas), J. Spudulis ir kt.<sup>545</sup>

Nevieną straipsnį apie kalbą yra parašęs pats „Žinyčios“ redaktorius J. Tumas. Savo straipsnyje „Negeistini apsirėškimai mūsų literatūroje“ (žurnalas Nr. 1) jis paliečia kai kuriuos ypač mūsų rašomosios kalbos klausimus, kurie, šalia visiems rūpėjusios rašybos, buvo aktualūs pačioje XX a. angoje. Autorius atmeta nusiskundimą ar priekaištą, kad lietuvių kalba netinkanti rašyti apie „aukštesnius dalykus“, inteligentiškesnio mąstymo būdai reikšti. Jis peikia kai kurių to meto publicistų, visuomenės veikėjų abstraktų ir nelietuvišką stilių, kuris atsirandąs, kai lietuviškos knygelės autorius rašąs prieš akis pasidėjęs svetima kalba knyga, vienos rankos pirštu joje vesdamas žodis nuo žodžio, o antroje statinėdamas (gal tik tariamai) atitinkamus lietuviškus žodžius. Lietuviškam stiliui reikią įsiklausyti į žmonių kalbą, dainas, pasakas (čia autorius, atrodo, kartoja J. Jablonskio mokymą), užsirašinėti gražius sakinius. Netikęs esąs ir per didelis kalbos gryninimas, platesniems skaitytojų sluoksniams nesuprantamų naujadarų ar tik kurioj mažoj šnektoj nugirstų tarmybių vartojimas. Nereikią leisti brautis į mūsų kalbą naujoms svetimybėms (kaip *macnas, slūžyti, šumyti, noglas, bezpečnas...*), bet visų svetimybių, ypač jau per šimtmečius įsigalėjusių, neįmanoma iš mūsų kalbos beišmesti. Kalbos gryninimui plati dirva esanti moksliniai laikraščiai (Žinyčia, Varpas), jau siauresnė populiariniai laikraščiai (Tėvynės sargas, Ūkininkas). Kalbos grynumo neturį užmiršti ir pamokslininkai, gydytojai, bet jau nekokia tam dirva liturginis ritualas ar Bažnyčios papročiai, kur staigus naujovių įvedimas keliąs sumišimą („reikia melstis Dievui nelingvistiškai“). Dar priduria, kad nesą naudos Lietuvai iš tų jos sūnų, kurie mokslo veikalus rašo nelietuviškai.

545. 223: 94.

## SOCIALDEMOKRATAI IR JŲ SPAUDA

Paskutiniame XIX a. dešimtmetyje pradėjo veikti LSDP (Lietuvių — vėliau Lietuvos — socialdemokratų partija), kuri, besirūpindama Lietuvos darbininkų reikalais, siekė ir „nuversti rusų jungą, o taip pat atsikratyti lenkų ir kt. ekonominiu, kultūriniu ir kt. viešpatavimu“ ir sukurti nepriklausomą federacinę demokratinę respubliką.<sup>546</sup> Partijos veikimas iš pradžių reiškėsi Vilniuje ir Kaune. Kadangi šiose vietovėse buvo nemaža lenkiškai kalbančių darbininkų, Lietuvos socialdemokratai iš pradžių kurį laiką ir savo partinę spaudą leido dviem kalbomis — lietuviškai ir lenkiškai. Taip dviem kalbomis LSDP 1899 m. ėmė spausdinti partijos laikraštį (Aidas Lietuvos darbininkų gyvenimo; lenkiškai — Echo zycia robotniczego na Litwie). Pirmą jo numerį lenkiškai paruošė Alfonsas Moravskis, o lietuviškai išvertė Kazys Grinius. Lenkiškuoju pavadinimu šis laikraštis hektografuotas ėjo ir kiek anksčiau.<sup>547</sup> Rusų kalbos savo organizacinėje veikloje partija beveik nevartojo, nes į šią kalbą revoliucinė LSDP inteligentija žiūrėjo kaip į rusinimo priemonę.<sup>548</sup>

Lenkijos socialistų partija (PPS) kurį laiką stengėsi savo veikla apimti visą Lietuvos teritoriją, nepripažino LSDP-ai teisės veikti lenkiškai kalbančių Lietuvos darbininkų tarpe.<sup>549</sup> PPS sakėsi nepripažįstanti jokio savarankiško lietuvių darbininkų judėjimo Lietuvoje, stengėsi įrodinėti, kad lietuviai niekur Lietuvoje nesudarą gyventojų daugumos.<sup>550</sup> LSDP 1898 m. vokiečių socialdemokratų laikraštyje „Vorwaerts“ (Nr. 208) paskelbė protestą prieš PPS pastangas kištis į Lietuvos darbininkų organizacinius reikalus, nes socialdemokratų kongresas Londone visų tautybių darbininkams pripažinęs teisę savarankiškai organizuotis. Lenkų laikraštis „Przedświt“ 1898 m. (Nr. 12) viešai skelbė, kad LSDP nariai esą lenkai, tik vaizduojasi esą lietuviai. Dėl to Užsieninis Lietuvos socialdemokratų susivienijimas 1899 m. neperiodiniame leidinyje „Robotnik Litewski“ (Nr. 3) paskelbė pareiškimą, kuriame atmetamas tas lenkų laikraščio teiginys. Pareiškime tarp kitko sakoma, kad LSDP nariai nesą lenkai, nors kai kurie jų ir kalbą lenkiškai. „Lietuvių nutautimas dar nenuėjo taip toli, kad jaustumės lenkais; tas nutautimas apsiribojo išorine forma, t.y. priėmimu [lenkų] kalbos tam tikruose reliatyviai negausiuose lietuvių sluoksniuose...“ Jau 6 metai LSDP darbuojantis, žadindama klasinę ir tautinę lietuvių sąmonę

546. 196: 327.

547. 197: I, 53.

548. 196: 200.

549. 197: XXVIII, 219, 221.

550. 156: Nr. 182; 386: 100.

Lietuvos proletariato masėse, išleidusi 10 brošiūrų lietuvių ir 6 lenkų kalba (Nr. 3, psl. 105—106).

Kai į LDSP ėmė gausiau stoti akademinis lietuvių jaunimas, teko partijos veikimą perkelti į „lietuviškai kalbančią Lietuvą“ — į provinciją, kaimą. Reikėjo orientuotis į lietuvių kalbą, teko LSDP veikimą remti teritoriniu principu. Tačiau LSDP (ir jos organas „Darbininkų balsas“, 1901—1906 m. leistas Maž. Lietuvoje, redaguotas A. Janulaičio, iš pradžių kiek ir Vl. Sirutavičiaus), pripažino, kad lenkiškai kalbantiems Lietuvos darbininkams spauda turi būti parūpinama lenkų kalba.<sup>551</sup>

Turint galvoje teritorinį principą, penktajame LSDP suvažiavime Vilniuje 1902 m. buvo priimta rezoliucija dėl lenkiškai kalbančių Lietuvos darbininkų. Joje sakoma, kad „dalis Lietuvos proletariato, kalbanti lenkiškai, yra surišta su grynai lietuviškuoju proletariatu bendromis ekonomiškais ir politiškais sąlygomis ir istoriškais tradicijomis“, turinti tuos pačius politinius tikslus, tad tarp abiejų turinti viešpatuoti broliška vienybė, ir todėl viena „LSDP ir toliau varys pradėtą revoliucijos darbą tarp viso Lietuvos proletariato“.<sup>552</sup> Lietuvių kalbos svarbą pabrėžė ir eilinė LSDP konferencija, 1903 m. įvykusi Vilniuje: „Darbininkų judėjimas yra tarptautiškas, nės galutiniai darbininkų luomos siekiai yra vienoki visoj pasaulėj ir pasiekti anuos gali tik visų šalių darbininkams einant išvien. Bet kiekviena tauta turi ne tik savo ypatingą ekonomišką būdą, bet ir savo ypatingą kultūrą, dvasišką būdą, istorišką praeitį, tradicijas ir kalbą, kurias godoja ir brangina proletariatas kaip atskiros tautos luoma, ir darbininkų judėjimas turi taikintis prie visų šitų sąlygų. Kovodama prieš kiekvieną prispaudimą, darbininkų luoma kovoja teipgi prieš prispaudimą vienos tautos per kitą ir turi reikalauti dėl savo tautos pilnos tautiškos laisvės, kuri jai taip pat yra reikalinga“ (Darbininkų balsas 1903, psl. 7—8).

## BENDRINĖS KALBOS RAIDA

Bendrinė kalba yra glaudžiai susijusi su tautos istorija, su pačios tautos darymosi vyksmu, konsolidacija. Mat tauta, augdama, vystydama, kultūriškai kildama, nesitenkina paprastai į tarmes suskydusia savo kalba, bet nori turėti kultivuotą kalbą, tinkančią bendrajam tautos kultūros ir civilizacijos gyvenimui reikšti.<sup>553</sup> Anot amerikiečių kalbininko E. Haugeno, „Kiekviena save gerbianti tauta turi turėti kalbą; ne tik susižinojimo priemonę, vietinę šnektą ar dialektą, bet visai išvystytą kalbą“.<sup>554</sup>

551. 156: Nr. 187.

552. 156: Nr. 187.

553. 133: 1—6.

554. 90: 501.

Lietuvių bendrinės kalbos kūrimo pastangas esame užsiminę, kalbėdami apie kai kuriuos atskirus autorius bei veikėjus. Čia stengsimės apibendrinamai apžvelgti šio (XIX) amžiaus bendrinės kalbos kūrimosi raidą.

Nors Maž. Lietuvoje jau iš seniau buvo susidariusi tam kraštui pritaikyta bendrinė rašomoji kalba, Didž. Lietuvoje, kur krašto plotas didesnis ir j daugiau skirtingų tarmių bei šnekų susiskirstęs, mažiau centralizuotas, ir ta Maž. Lietuvos kalba, bent iš pradžių, ne tik nebuvo priimta, bet ir nedarė čia didesnės įtakos, ypač kad ir gotiškais rašmenimis spausdinti Maž. Lietuvos leidiniai Didž. Lietuvoje nebuvo bent kiek plačiau paplitę. Tad Didž. Lietuvai teko pačiai kurtis savo sąlygoms bei reikalams pritaikytą bendrinę kalbą. Ir tas kūrimasis tęjo iš lėto, nes lietuvių kalba apskritai nebuvo vartojama viešajame administraciniame gyvenime, nei sistemingai mokoma aukštesniojoje mokykloje, išskyrus po baudžios panaikinimo Užnemunėje įvestas neprivalomas negausias lietuvių kalbos pamokas kai kuriose viduriniojo mokslo įstaigose ir Žemaičių kunigų seminarijoje Kaune.

Tą bendrinę kalbą Didž. Lietuvoje, gali sakyti, visą XIX a. tebuvo stengiamasi kurti rašto, bet ne šnekamajam reikalui. Mat tuo metu, kada iš pradžių lenkiškose, o po sukilimų surusintose Lietuvos aukštesniosiose mokyklose lietuvių kalbos nemokyta (be ką tik minėtos išimties), nebuvo ir praktinės galimybės šnekamajai bendrinei kalbai ugdyti ir plėsti. Todėl nevieno autoriaus tada ir pasisakoma, jog tereikia sukurti lietuvių rašomąją kalbą, kad galima būtų ruošti lietuviškus spaudinius. Būsimasis „Aušros“ bendradarbis Stanislovas Raila 1875.IX.26 rašė savo draugui N. Baukui-Venskavičiui (kuris domėjosi lietuvių kalbos dalykais) apie lietuvių kalbos mokymąsi ano meto sąlygomis: „Pirmiausia reikia mums išmokti rašyti, nes kalbėti galia niekad ir neatsieis“.<sup>555</sup> A. Baranauskas, teoriškai plačiai grindęs savo bendrinę rašomąją kalbą, matėme, sakė, jog bendros šnekamosios nereikia — kiekvienas lietuvis galys kalbėti savo tarme.

## SANTYKIS SU TARMĖMIS

Bendrinės kalbos darymui svarbus buvo jos santykis su tarmėmis, t.y. kuria tarme rašomoji kalba turi remtis. Ir tas dalykas bent iki paskutiniojo XIX a. ketvirčio įvairių autorių mėginimas spręsti įvairiai.

Ypačiai XIX a. pradžioje ir apie jo vidurį vienas ar kitas autorius sakosi rašąs kurios vienos vietovės tarme bei šnekta ir tik tos tarmės atstovams, tad ir nesistengdamas sukurti rašomąją kalbą visų tarmių arba bent jų daugumo



skaitytojams. Pvz. Valerijonas Ažukalnis savo eilėraščių rankraščio (1838—1856) prakalboje pastebi, kad jis rašęs savo rytiečiams, kurie žemaitiškų raštų nepaskaitą ar sunkiai tepaskaitą.<sup>556</sup> Buvo net spaudinių, įsakmiai skirtų vienai kuriai mažesnio administracinio vieneto žmonių kalbai (pvz. 1862 m. F. Voiciechovskio elementorius Valkininko parapijai — pirmasis dzūkų tarmės pagrindu parašytas elementorius). Tačiau daugumas autorių, suprantama, norėjo, kad jų raštą paskaitytų kiek galima didesnis įvairiatarmių skaitytojų būrys ne tik dėl to, kad tada pats spaudinys skaitytojo galėtų būti perkamas pigesne kaina, bet ypač dėl to, kad autoriai jautė, jog ir kitų tarmių atstovai yra jo giminės broliai ir seserys, į kuriuos jis nori kreiptis tuo pačiu raštu.

Tuo keliu einant, kurį laiką autorių rašoma viena, paprastai savo tarme, bet jau rūpinantis įtikti ir kitų tarmių skaitytojams. Kaip įtikti — davė mintį rašto skaitymo įvairavimo praktika pagal įvairiatarmius skaitytojus. Kaip ir dabar, taip ir tada galima buvo lengvai pastebėti, kad tą patį tekstą skirtingos tarmės žmogus, ypač mažai raštingas, gramatinių kalbos normų mokykloje nesimokęs, skaito vis daugiau ar mažiau skirtingai išardamas jo garsus. Kartais rašto kalbos norminimu besirūpiną to meto asmenys nurodo, kad ir kitų kalbų (pvz. prancūzų) esanti viena rašto kalba, bet įvairiatarmių jos skaitytojų įvairiaip persiskaitoma. Taip esą turėtų būti ir lietuvių atveju: vienaip rašoma, o ne vienaip persiskaitoma.<sup>557</sup> Ir čia iš pradžių remiamasi pagrindu, kurį galima būtų pavadinti pirmiausia *rašmenų polifonetizacijos bei polifonemizacijos* principu.<sup>558</sup> Vadinas, kurios tarmės atstovas, tokį tekstą skaitydamas, turi įžiūrėti teksto žodyje atitinkamus savosios tarmės garsus ir pagal tai tekstą persiskaityti jau savo tarmės garsais. Tą idėją ir yra nurodęs nevienas autorius: K. Nezabitauskis savo elementoriuje (1824), S. Daukantas (savo 1824 m. „Pedraus“ rankraščio prakalboje, pastebėdamas, kad *u* reikią tarti o ar *ū* pagal skaitytojo tarmę), taip pat A. Kikutis (Kitkevičius, 1848) ir kt.<sup>559</sup> O dėl tarmės pasirinkimo S. Daukantas savo „Pasakojimo apei veikalus lietuvių tautos senovėje“ (1850) prakalboje sako, kad jis rašęs tokia tarme, kurioje esą daugiau mokačių skaityti, bet kitatarmis skaitytojas jau galįs jo tekstą nusuokti pagal savo apylinkės suoką (šnektą). Kai kurie autoriai kartais mėgina įrodinėti, kad reikią pasirinkti bendrajam lietuvių raštui tokią tarmę, kuri mažiausia svetimų įtakų tepaliesta.

Tačiau su viena tarme pagrįsta rašomąja kalba, skiriama visiems lietuviams arba bent kiek įmanoma didesnei jų daugumai, nesutiko A. Baranauskas, kuris, ypač ėmęs dėstyti (1871) klierikams lietuvių kalbą Kauno (Žemaičių) kunigų

556. 133: 76.

557. 133: 68—69.

558. 132; 133: 62.

559. 132: 53 tt.

seminarijoje, buvo priverstas apsvarstyti tiek teorinius, tiek praktinius tokios rašto kalbos klausimus. Jis sukūrė ir teoriją beįdrai visiems lietuviams rašto kalbai, kurioje turėjo būti *suderintos* įvairios mūsų kalbos tarmės (žr. psl. 272 tt).

Tą tarmių derinimo principą rašyboje norėjo galimai tiksliau pritaikyti Baranausko mokinys K. Jaunius, įsivesdamas ypač naujų diakritinių ženklų ar ir rašmenų, rodančių (signalizuojančių) tarminį garsmens susiskirstymą. Pvz. bendrinės kalbos garsmens (fonemos) /č/ tarminiams atitikmenims žymėti Jaunius vartoja tris skirtingus rašmenis bei rašmenų junginius: *tš*, kai visose tarmėse jis buvo tariamas vienaip (*pétšjus* = pėčius); *tš*, kai vienos tarmėse jis atliepė /č/, kitose /c/ (*tšja* = čia); ir pagaliau *č*, kai vienos tarmės turėjo /t' /, kitos /č' / (*jaūtjo* = jaučio).<sup>560</sup>

Rašomosios kalbos kūrimas, paremtas rašmenų polifonemizacijos bei polifonetizacijos pagrindu, nepavyko, nes jis buvo sunkiai praktiškai įgyvendinamas. Rašančiajam, kuris be savo šnektos kitų tarmių arčiau nepažino, juk buvo neįmanoma pačiam prieiti bendrąsias rašto lytis tarmių lyginimo keliu; o antra, Baranauskas, esant spaudai uždraustai, neišspausdino savo lietuvių kalbos gramatikos, kur platesnei visuomenei būtų pateiktos linksniavimo bei asmenavimo ar ir kitos norminės tos rašto kalbos lytys. Kita vertus, polifonemizacijos bei polifonetizacijos pagrindas nebuvo nei parankus, nei lengvas ir įvairiatarmiams skaitytojams, kol tebuvo verčiamasi apskritai tradiciniu raidynu, nes kurios nors tarmės skaitytojas tada negavo aiškesnės vados tekstui persiskaityti pagal savo šnektą bei tarmę. O tradicines raides apkrovus įvairiais pridėtiniais ženklais ar net naujų raidžių įsivedus tarminiam žodžio tarimo įvairavimui lengviau atpažinti (kaip tai darė Jaunius), raidynas pasidarė painus ne tik spaustuvėms, bet ir patiems rašantiesiems ir skaitantiesiems.

XIX a. ilgą laiką tarminis pagrindas lietuviškuose raštuose įvairuoja: vieni rašo žemaičių tarmės pagrindu (Valančius, Daukantas, Ivinskis), kiti, ypač vėliau, vakarų aukštaičių (Akelaitis, Tatarė), treči ir rytietiška (Strazdas, Ažukalnis). Pirmojo XIX a. pusėj, o iš dalies iš pradžių dar ir antrojo, daugelis autorių ypač tikybinius raštus rašė žemaičių tarmės pagrindu.

Bet visiems tiems įvairiomis tarmėmis besiremiantiems raštams būdinga, kad jie paprastai nėra parašyti gryna kuria tarme, bet turi daugiau ar mažiau ir kitų tarmių priemaišų; gali sakyti, autoriai rašo tarminiu mišiniu, nors rašto pagrindu ir eina viena kuri, paprastai autoriaus, šnektą bei tarmę. Tame tarminiame mišinyje ilgainiui vis labiau ima iškilti vakarų aukštaičių pietiečių patarmė (zanavykų ir kapsų šnektos).

To mišinio priežasčių buvo įvairių. Viena, autoriai neretai ir netyčiomis pasisavina kurių žodžių ar lyčių iš kitomis tarmėmis rašytų raštų ar tiesiai iš kitų

tarmių, ypač jei tų tarmių plote tokiam autoriui teko ilgiau pagyventi. Antra, žemaitiškai rašiusieji ilgainiui pastebėjo, kad žemaitiškosios tarminės ypatybės kliudo jų raštus skaityti aukštaičiams, kurių tarmės plotas ir tarmės atstovų skaičius juk buvo žymiai didesnis. Tad autoriai žemaičiai ima vengti didžiųjų žemaitiškųjų, skiriančių juos nuo aukštaičių. M. Valančius, kuris iš pradžių rašė (pvz. savo „Žemaičių vyskupystė“) grynesne žemaičių dounininkų (pajūrinų žemaičių) patarme, ilgainiui ėmė kaip mokėdamas labiau taikytis prie aukštaičių, vengti būdingų ryškiųjų žemaitiškųjų, nors nenuosekliai, ypač kad ir tikslesni garsiniai žemaičių ir aukštaičių tarmių santykio dėsniai, suprantama, jam dar nebuvo pažįstami.

Sukimas į *aukštaičių vakariečių tarmę* XIX a. raštuose tolydžio stiprėja. Čia irgi būta ne vienos priežasties. Ypač XIX a. antroje pusėje daugėjo lietuviybės veikėjų tarpe vakarų aukštaičių ir jiems artimų šnektų atstovų (Akelaitis, Tatarė, Pietaris, Basanavičius, Šliūpas...). Įtakos turėjo ir Maž. Lietuvos raštų kalba, paremta to krašto aukštaičių tarme, labai artima Didž. Lietuvos aukštaičių vakariečių pietiečių patarimei. Ypač didelę reikšmę turėjo A. Šleicherio lietuvių kalbos gramatika (Litauische Grammatik, 1856), o taip pat Fr. Kuršaičio lietuvių kalbos gramatika (Grammatik der littauischen Sprache, 1876), abi besiremiančios apskritai ta pačia tradicine Maž. Lietuvos rašomosios kalbos tarme. Nevienas ankstyvesniųjų lietuviybės veikėjų, studentų buvo susipažinęs su tomis gramatikomis, o taip pat nusistatymu ir kitų kalbininkų (kaip F. Fortunatovas, J. Karlovičius, A. Leskynas...), pritarusių Šleicheriui, kuris pasirinko vakarų aukštaičių tarmę lietuvių kalbos gramatinio aprašo pagrindu. Svarbesni būsimieji „Aušros“ veikėjai jau prieš „Aušros“ išėjimą buvo susipažinę ir su Maž. Lietuvos rašto kalba, prenumeravosi „Keleivį“ (pvz. J. Šliūpas). Maskvinėje „Aušroje“ (1880—1881), Maskvos studentų hektografuotame laikraštyje, kad ir nėra vieno nusistatymo dėl rašomosios kalbos tarminio pagrindo, bet jau aiškiai linkstama į vakarų aukštaičių tarmę (nors dar iš dalies pritariama ir A. Baranausko teorijai), laikraštyje pateikiamos vakarietiškos linksniavimo paradigmos.<sup>561</sup> Ir J. Spudulis, kurtuvėniškis žemaitis, labai domėjęsis rašybos bei kalbos dalykais dar gimnazijoje būdamas, prieš „Aušros“ pasirodymą ima rašyti jau aukštaitiškai vakarietišškai, nors dar ir nenuosekliai.<sup>562</sup>

Jau negrįžtamai lietuvių rašomoji kalba Didž. Lietuvoje įstoja į aukštaičių vakariečių pietiečių šnektos kelią su „Aušra“ (1883—1886), pirmuoju tautiniu Didž. Lietuvos laikraščiu. Suprantama, kad visiems, visų tarmių lietuviams, skiriamas ypač periodinis leidinys neišvengiamai turėjo apsispręsti ir savo pasirinktos kalbos tarminio pagrindo požiūriu. To posūčio sąlygos ir akstinai palyginti aiškiai matomi. Pirmuosius kelis šio laikraščio numerius redagavęs J. Basanavičius, kilęs iš Ožkabalių, buvo pats vakarų aukštaitis pietietis, dar prieš

561. 133: 156—157.

562. 133: 155—156.

„Aušros“ pasirodymą kai kuriuos savo straipsnius spausdinęs Maž. Lietuvos laikraščiuose. O ir J. Mikšui, „Aušros“ spausdinimą ir platinimą prižiūrėjusiam, kai kurių straipsnių žodžius aiškinusiam ir kai ką redagavusiam, bus buvę ir savaime suprantama, kad to laikraščio kalba turėjo remtis vakarų aukštaičių tarme, prie kurios jis buvo pripratęs iš Maž. Lietuvos raštų, nors pats ir buvo kilęs iš žemaitiškojo Maž. Lietuvos tarmės ploto (nuo Virkytų, Šilutės pas.).<sup>563</sup> Ir kiti „Aušros“ redaktoriai (J. Šliūpas, J. Andziulaitis, taip pat bent formaliai prieš vokiečių valdžią laikraščio redakcijos atsakomybę prisiėmęs M. Jankus) buvo tos pačios tarmės ar jai artimų šnektų atstovai. Tos pačios tarmės buvo ir, kaip J. Šliūpas pabrėžia, svarbus „Aušros“ bendradarbis, vienas jos kūrėjų, labai domėjęsis ir kalbos dalykais, A. Vištelis („nuo pakaunės arba Aleksoto“). Todėl „Aušrai“ atsiunčiami kitomis tarmėmis rašyti straipsniai, rašiniai buvo jos redakcijos pertaisomi (bent garsiniu požiūriu) aukštaitiškai vakarietiškai.<sup>564</sup>

Nuo „Aušros“ lietuvių bendrinės rašomosios kalbos pagrindu ir pasilieka vakarų aukštaičių pietiečių patarmė. Ją priima ir netrukus po „Aušros“ ėję kiti Didž. Lietuvos laikraščiai (Šviesa, Varpas, Tėvynės sargas, Žinyčia...).

## ŽODYNAS

Nemaža rūpesčio XIX a. lietuvių rašomajai kalbai kėlė žodynas (leksika): trūko naujoms, kultūrinio ir civilizacinio gyvenimo, mokslo ir technikos sąvokoms savų žodžių, kurių gyvoje, liaudies kalboje ir nebuvo. Teko ypač lietuviškiesiems laikraščiams jų ieškotis, kurtis.

Kartais tokių trūkstamų žodžių pasirinkta iš senesnių žodynų ar pasiimta iš kitų, ankstesnių autorių. Rinktasi jų ir iš gyvosios žmonių kalbos, paprastai kiek pakeičiant, suspecialinant žmonių kalbos žodžio reikšmę (pvz. aritmetikos terminui *sandėlis* „sudėtis“, anatomijos *audeklas* „audinys“). O naujai kuriantis kurį sąvokos pavadinimą, terminą, naudotasi kaip bemokant įvairiomis žodžio priesagomis, priešdėliais ir sudurtiniais žodžiais. Tuo būdu pvz. rus. *словарь*, lenk. *słownik*, vok. *Wörterbuch* sąvokai įvairių autorių vartojamas *žodinis*, *žodininkas*, pagaliau ir ilgainiui įsigalėjęs *žodynas*, apie kurį jau M. Akelaitis (1856) sako, jog pastarasis esąs tinkamai sudarytas (su priesaga *-ynas*, kaip ir *pušynas*). Per visą XIX a. naujadarų raštuose (rankraščiuose ar ir spaudiniuose) vartojama jau nemaža, pvz. *dantininkas* „dantų gydytojas“ (D. Poška), *ištraukalai* „extracta“ (A. Pabrėža), *gatvė* („Strasse“ reikšme pirmas vartojo S.

563. 133: 159 tt.

564. 124.

Daukantas), *vaistinyčia* „*aptieka*“ (L. Ivinskis), *mėgė* „*simpatija*“ (Myk. Miežinis), *žaibinė* „*elektra*“ (M. Akelaitis). Ypač naujadarų gausėja nuo „Aušros“ laikų, kurioje pvz. rašoma gydytuvė „*ligoninė*“ (iš K. Sirvydo), *priekabė* „*priesaga, sufiksas*“, *skirtvė* „*sekta*“, *šlaitas* „*draugijos narys*“, *tėvynainis* „*patriotas*“, *veikalų tyrėjas* „*istorikas*“. Nemaža susikuriama ir kalbos mokslo terminų, ypač A. Baranausko ir K. Jauniaus (žr. psl. 278—279, 296—297).

Bet daugelis autorių šviesuolių, ėjusių nelietuviškas mokyklas ir įpratusių į svetimą nelietuvišką kalbinį galvojimą, ir lietuviškus naujadarus kūrė nusižiūrėję į svetimas kalbas, jų žodžių darybos pavyzdžius, kaip *sandarbininkas* „bendradarbis“ pagal vok. *Mitarbeiter*, plg. ir rus. *sotrudnik*; *ponystė* „valstybė“, plg. lenk. *państwo* „valstybė; ponai, poniškumas“.

Kitas aktualus leksikos srities dalykas buvo vis didėjančios pastangos šalinti per gausius svetimuosius skolinius, gožusius lietuviškąjį žodžių turtą. Tas pastangas jau griežtai parėmė tautiniu principu S. Daukantas, savo lietuvių kalbos istorijos rankraščio prakalboje (1850) pažymėjęs, kad išmetęs žodžius, „jūrštus“ į mūsų kalbą, o į jų vietą padėjęs tikrus lietuviškus žodžius, kad pašalietis, skaitydamas mūsų knygas, „netartų mūsų tautą esančią sąmiežiniu visokių tautų“.

Tačiau tikiybinių raštų autoriams mažiau terūpėjo kalbos grynumas. Dalis kunigų, net iki XIX a. paskutiniųjų dešimtmečių, dvasininkų vyresnybei esant nepalankiai lietuvių tautiniam sąjūdžiui, priešinosi svetimybų, lenkybių šalinimui iš tikibinės kalbos. Būdinga, kad kun. J. Pabrėža (1771—1849) tikibinio turinio raštus rašė įprasta tų laikų barbarizmų sujaukta kalba, bet jo pasaulinio turinio raštai pasižymi daug grynesne lietuvių kalba. Tačiau paskutiniaisiais XIX a. dešimtmečiais nevienas jaunosios kartos kunigų atstovas, dalyvavęs tautiniame lietuvių judėjime, priešinosi per gausioms lenkybėms, priveistoms tikibinėje kalboje. Toks buvo „Tėvynės sargo“ bei „Žinyčios“ red. kun. J. Tumas, kuris tačiau čia reikalavo atsargumo, nepritarė per griežtam žodyno lietuvinimui.

Jau mažiau negu kitų (ypač slaviškųjų) skolinių, bent nuo „Aušros“ laikų, buvo vengiama ir vad. tarptautinių žodžių. Pastaruosius nevienur stengiamasi pasivaduoti lietuviškais naujadarais.

Nemaža naujadarų, kaip jau aukščiau minėta, buvo susidaryta nevykusių, ne pagal lietuvių kalbos žodžių darybos dėsnius, nes žodžių kūrėjų, ėjusių mokyklas nelietuvių kalba, būta dažniausiai kalbiškai nesilavinusių žmonių, juo labiau, kad beveik iki XIX a. galo ir tų dėsnų lietuvių kalbai kalbotyra dar nekiek tebuvo iškėlus. Tačiau tie nevykę naujadarai imami persijoti ir atmesti labiausiai kalbos mokslą išėjusio J. Jablonskio (su savo praktiniais kalbos patarimais pasirodžiusio „Varpe“), kuris tolydžio palyginti sėkmingai ima kreipti lietuvių rašomąją kalbą į autentišką, lietuviškąjį raidos kelią, pirmiausia leksikos, žodžių darybos, o paskui ir sintaksės srityje (žr. psl. 329 tt).

## RAŠYBA

Rašyba, t.y. raidynas (grafika) ir rašybos dėsniai (ortografija), visą XIX a. dar nebuvo, bent Didž. Lietuvoje, nusistojusi. Ypač XIX a. antrojoje pusėje, tautiniam atgimimui tolydžio plintant ir rūpinantis bendrinės rašomosios kalbos dorojimu, ugdymu, neišvengiamai aktualus pasidarė ir rašybos tvarkymas, nes ypač raidynas yra pirminis, akivaizdus rašto kalbos sluoksnis, kiekvienam rašančiajam ir skaitančiajam krintąs į akis.

Lietuviai jau savo raštų vartosenos pradžioje raidyną skolinosi iš kaimyninių tautų (ypač lenkų), bet netrukus ėmė jį šiek tiek ir keisti, norėdami labiau prisitaikyti savo kalbos struktūrai. Daugiau subrūzdama rašybą, ypač raidyną tobulinti XIX a. antrojoje pusėje, atsiradus daugiau kalba besidominčių bei daugiau ar mažiau lingvistiškai praprususių žmonių pačių lietuvių bei lietuviybės veikėjų tarpe. Raidyno bei rašybos gerinimui davė tam tikrą akstiną ir A. Šleicheris, kuris, rašydamas savo pirmąją mokslinę lietuvių kalbos gramatiką, turėjo bent kiek nusistatyti rašybos klausimu, kiek to reikėjo gramatikos moksliniam tikslui — tinkamai atvaizduoti gramatines formas. Šleicheris tik iš dalies tesirėmė tradiciniu Maž. Lietuvos raštų raidynu, įsivedė čia ir naujovių, pvz. vartojo *v* vietoj anų raštų *w*; rašė raidę *ë* garsmeniui /*ie*/ ir *ę*, *ę* rašmenis (platiesiems, su *a* atspalviu) garsmenims /*e*/ ir /*ę*/, o po *cz*, *dž* (kilusių iš \**tj*, \**dj*) nerašė ženklelio *i*. Juo rėmėsi ir kiti kalbininkai mokslininkai: Neselmanas, J. Šmitas (Schmidt), Karlovičius, A. Leskynas, K. Brugmanas.<sup>565</sup> Kai kurie patys lietuviai norėjo toliau eiti raidyno reformoje. Kaip esame matę, J. Juška norėjo pakeisti dvigubinius *sz*, *cz* (taip pat ir *dz*) viengubais rašmenimis, o priebalsių minkštumą (prieš užpakalinės eilės balsius) žymėti akūto ženklu (vietoj *i*) priebalsio viršuje iš dešinės.<sup>566</sup> Kiti lietuvių autoriai kalbininkai bei kalbos mėgėjai buvo prisigalvoję dar daugiau įvairių rašmenų ar tik diakritinių ženklų raidynui lietuvių kalbos sandaros dėsniams pritaikyti. Tokių rašmenų labai daug buvo susigalvojęs K. Jaunius tarmių derinimui lietuvių rašomojoje kalboje pavaizduoti.<sup>567</sup>

„Aušrai“ pradėjus eiti, dar toli gražu nebuvo nusistojusios vienos rašybos lietuvių raštuose. Čia ne tik Mažoji Lietuva skyrėsi nuo Didžiosios, bet ir pastarojoje ji įvairavo, bent populiariuose, ypač tikybinuose raštuose buvo verčiamasi apskritai tradiciniu, į lenkus nusižiūrėtu raidynu bei rašyba. Bet

565. 133: 190 tt.

566. 133: 193 tt.

567. 133: 201 tt.

atskirų autorių (Juškos, Akelaičio, Pabrėžos, ypač Jauniaus...) buvo mėginama tradicinį raidyną reformuoti. „Aušroje“ raidynas bei rašyba iš dalies įvairavo pagal jos įvairius redaktorius bei korektorius.

Rašyba, labiausiai raidynas ėmė sparčiau vienodėti paskutiniu juo XIX a. dešimtmečiu, daugiau čia iniciatyvos parodžius ypač „Varpui“, kuriame aktualiais rašomosios kalbos klausimais ryžtingiau reišėsi J. Jablonskis. Jo 1901 m. gramatikoje jau duodamas toks pat raidynas, kuris netrukus ir įsigalėjo lietuviškuose raštuose.

## BENDRINĖ ŠNEKAMOJI KALBA

Rašomajai kalbai iš esmės nusistojus vakarų aukštaičių tarmės pagrindu, šnekamosios bendrinės dar nebuvo, juo labiau, kad ir A. Baranauskas vienodos bendros visiems lietuviams šnekamosios kalbos nepripažino. Vis dėlto vieno kito imta galvoti ir apie bendrinę šnekamąją kalbą ar net mėginta ją praktikuoti. J. Tumas sakosi nuo 1888 metų, susidurdamas su inteligentais, ėmęs kalbėti rašomąja kalba.<sup>568</sup> „Tėvynės sarge“, matėme, 1898 m. vienas autorius, atmetęs A. Baranausko patarimą kunigams sakyti pamokslus vietine paraprijiečių tarme, kvietė kunigus išsimokyti „vienos grynai lietuviškos rašliaviškos kalbos“.

568. 92: 96.

## XIX AMŽIUS. SPECIALIOJI DALIS

### LIETUVIŲ KALBA VIEŠAJAME GYVENIME

Lietuvių kalba XIX a. apskritai laikėsi privačiame lietuvių gyvenime, valstiečiuose, dažnai iš pastarųjų kilusioje šviesuomenėje ir bent dalyje žemesniųjų bajorų, daugiausia Žemaičiuose. Viešumoje legaliai tik neišvengiamais atvejais tegalėjo lietuvių kalba reikštis, pirmiausia liaudies religinio mokymo srityje ar tada, kai krašto valdžiai reikėjo skubiai kreiptis tiesiai į valstiečius.

Pati rusų visuomenė objektyviau su „lietuviškuoju klausimu“ ilgą laiką nebuvo kiek nuodugniau susipažinusi. Bet sukilimai (ypač 1831, 1863 m.) vertė bent šviesuomenę iš arčiau įsižiūrėti, kodėl tuose sukilimuose lenkų pusėje dalyvavo ir lietuviai, nors jų interesai ir nesutapo su lenkų interesais. Ryšium su tuo bene pirmas rimtesnis straipsnis rusų literatūroje tada buvo parašytas slavofilo, Rusijos mokslų akademijos nario korespondento A. Hilferdingo (Litva i Žmud', 1863), kuriame jis, norėdamas lietuvius atitraukti nuo lenkų ir palenkti į rusų pusę, siūlė kelti lietuvių tautinį susipratimą, o lietuvių kalbai suteikti daugiau teisių viešajame (kultūriniame ir administraciniame) gyvenime, ypač kad lietuviai branginę savo kalbą ir savo būdą. Patarė visoje Kauno, Suvalkų gubernijoje ir trijose šiaurrytinėse Vilniaus gub. apskrityse (Trakų, Vilniaus ir Švenčionių) pradinėse lietuvių mokyklose mokyti lietuvių kalba (rusų kalbą įvedus ten atskiru svarbiausiu dalyku, kad tą mokyklą išėjęs lietuvis gerai suprastų rusiškai ir mokėtų rusiškai rašyti). Taip pat siūlė steigti lietuvių kalbos katedras Maskvos, Petrapilio ir Kijevo universitetuose. Hilferdingas kartu atmetė teiginį, kad lietuvių kalba netinkanti mokslui, neturinti geresnės literatūros nei savos gramatikos. Čia Hilferdingas pastebi, kad A. Šleicherio lietuvių kalbos gramatika esanti geresnė už pačių rusų kalbos gramatikas.



Rusų administracija nepriėmė to Hilferdingo projekto. Tačiau, anot J. Basanavičiaus, šis projektas bent prisidėjo prie to, kad Lietuvoje kai kur į gimnazijas buvo įvesta lietuvių kalba, įsteigtos Suvalkų gubernijos lietuviams stipendijos Maskvos universitete ir 1864 m. įsakyme nurodyta, jog pradinėse Suvalkų gubernijos mokyklose mokslas turi būti dėstomas lietuvių kalba.<sup>569</sup>

Bet šiaip ypač po 1863 m. sukilimo rusų administracija varžė lietuvių kalbą, draudė nerusų kalba kalbėti viešuose susirinkimuose, teatruose, tarnybos įstaigose; net gatvėse ir ten, kur susirenka daugiau žmonių, įsakyta rusiškai tekalbėti.

Pažvelkime, kiek ir kaip lietuvių kalba galėjo pasireikšti mokykloje, bažnyčioje ir krašto administracijoje.

### LIETUVIŲ KALBA MOKYKLOJE

Gimtosios kalbos raidai, plėtrai, ugdymui bei puoselėjimui didelę reikšmę turi jos mokymas mokykloje. Bet jau nuo Edukacinės komisijos laikų (maždaug XVIII a. paskutiniojo ketvirčio) Lietuvoje į visų rūšių mokyklas (bet faktiškai ne į visas pradines) buvo įvesta lenkų kalba, o ir tos komisijos paruošti vadovėliai buvo visi lenkiški, kas žymia dalimi prisidėjo prie Lietuvos šviesuomenės, gyventojų lenkinimo bei lenkų kalbos skleidimo lietuvių tarpe.<sup>570</sup>

Nuo XIX a. pradžios Lietuvos mokyklos buvo prižiūrimos Vilniaus universiteto, kuriam daugiau rūpėjo lenkiškojo patriotizmo, lenkų kultūros ir kalbos skleidimas ir Lietuvos teritorijoje.

Pats universitetas savo iniciatyva nėra lietuvių kalbos įvedęs į mokyklas. Nei universitetas, nei Vilniaus švietimo apygardos globėjas A. Čartoriskis nėra užsiminęs apie lietuvių klausimą mokykloje, net tokioje lietuviškoje vietoje kaip Kupiškis, kur A. Čartoriskio įsteigtoje pradinėje mokykloje vaikai nesimokė gimtosios kalbos.<sup>571</sup> Universiteto mokyklų vizitatoriai stengėsi raginti, kad Lietuvos mokyklos daugiau rūpintųsi lenkų nei lietuvių kalbos mokymu. Pvz. Ukmergės aps. mokyklų garbės prižiūrėtojas F. Siesickis savo pranešime universitetui nurodė (1824), kad Šipelių mokykloje temokoma lietuviškai, bet jis įsakęs visus būtinai mokyti lenkiškai, o lietuviškai tik tuos, kurių tėvai

569. 296.

570. 197: V, 339.

571. 206: 96.

panorėsią.<sup>572</sup> Ir „Varpas“ skundėsi, kad iki 1864 m. Lietuvoje lietuviams buvusios primestos „lenkiškos mokslavietės, kurios ne tiek užsiimdavo platinimu apšvaistos, kiek lenkiškų pažiūrų ir lenkiškos kalbos tarp lietuvių“ (Vrp 1891, 97).

Vis dėlto yra duomenų spręsti, kad *pradinėse mokyklose*, bent vakarinėse Lietuvos srityse, ir lietuvių kalbos mokymas buvo, apskritai imant, visuotinis reiškinys. Iš tų sričių valstiečių vaikai ateidavo į mokyklą tekalbėdami lietuviškai; tik labai retas kuris tesuprasdavo lenkiškai ar rusiškai. Valdinių pradedamųjų mokyklų prižiūrėtojas A. Zarankevičius, rūpinęsis Lietuvos mokyklų rusinimu, savo viršinininkams pranešė (1836), kad Rietave, Varniuose, Sedoje, Vainute, Tytuvėnuose ir Kretingoje vis dėlto esą reikalingi mokytojai, moką lietuviškai, nes kitaip vaikai nieko nesuprasia.<sup>573</sup> Lietuvos politinis veikėjas Vladimiras Gadonas, kurį laiką buvęs Telšių aps. bajorų vadu ir mokyklų garbės vizitatorium, statistiniame Žemaitijos aprašyme (1839) teigia, kad visose pradinėse mokyklose mokslas einamas žemaičių kalba, o tolimesnis — lenkiškai.<sup>574</sup>

Pradinių mokyklų jau nuo XIX a. pradžios buvo gausokai Lietuvoje, bent Žemaičiuose, tačiau po 1831 m. sukilimo Rusijos vyriausybė ėmė nevaldines mokyklas naikinti. Bet 1841 m. buvo gautas leidimas tiktai Žemaičių vyskupijoje prie bažnyčių steigti dėstomąją lietuvių kalba mokyklas, kur parapijiečių vaikai būtų mokomi poterių, žemaitiškai skaityti ir rusiškos abėcėlės.<sup>575</sup> Ypač Valančiaus vyskupavimo metu vyskupijoje padaugėjo pradinių mokyklų, kuriose vyskupo buvo reikalaujama turėti lietuviškai mokantį mokytoją. Šios mokyklos neturėjo vienodesnės programos; kai kuriose temokyta lietuviškai katekizmo, o kitose dar ir lenkų, lotynų kalbų, aritmetikos pradžios, dailyraščio.<sup>576</sup> 1859 m. kunigaikščio Oginskio Rietave įsteigtoje žemės ūkio mokykloje visi dalykai buvo dėstomi lietuviškai.<sup>577</sup> Tos mokyklos plačiai paskleidė raštingumą valstiečių tarpe. Pirmasis M. Valančiaus biografas kun. Jeronimas Račkauskis rašė, kad Valančius išmokęs žemaičius skaityti.<sup>578</sup>

Po 1831 m. sukilimo kurį laiką vyriausybės dar neturėta visai aiškaus nusistatymo dėl lietuvių kalbos mokymo pradinėse Lietuvos mokyklose. Kai

572. 211: 49.

573. 206: 250.

574. 211: 49.

575. 4: 49.

576. 4: 49—50.

577. 53: I, 156.

578. 4: psl. XVI.

sparčiai ėmė augti nevaldinių pradinį mokyklų skaičius, o po 1855 m. Krimo karo carinė reakcija kiek atslūgo, valdžios vėl buvo galvojama apie lietuvių kalbą mokykloje. Kauno mokyklų direktorius Vasiljevas buvo pasiūlęs Vilniaus švietimo globėjo pavaduotojui projektą įvesti lietuvių kalbą ir į valdines parapines mokyklas pagalbinę kalbą ten, kur žmonės „žemaitiškai“ (lietuviškai) tekalba (bet jis nutylėjo lietuviškąsias Vilniaus gub. dalis). Nėra žinių, kad būtų buvę stengiamasi šį projektą įgyvendinti.<sup>579</sup>

Lietuvių kalbos klausimas mokykloje buvo keliamas ir ruošiantis didelei mokyklų reformai Rusijoje po Krimo karo, parodžiusio Rusijos silpnumą. Buvo atsiklausta ir Lietuvos mokyklų pedagogų tarybų. Tačiau atsiliepusių į reformos projektą pedagogų tarybų narių tarpe nebuvo nė vieno lietuvio. O kreiptis į lietuvius šviesuolius, kaip M. Valančius, L. Ivinskis, S. Daukantas ar M. Akelaitis, kurie būtų galėję ką svarbaus pasiūlyti lietuviams rūpimu gimtosios kalbos dėstymo klausimu, mokyklų reformos projekto autoriai nerado reikalo.<sup>580</sup> Pedagogų tarybų nariai lenkai daugiausia stengėsi įrodinėti, kad Lietuvos mokyklose dėstomoji kalba turinti būti lenkų kalba, o nariai rusai — rusų kalba. Pvz. Švenčionių gimnazijos direktorius Kandidovas patarė Vakarų gubernijose temokyti žmones rusiškai, nes ten vargu ar esą galima rasti vietą, kur žmonės nesuprastų rusų kalbos (lietuviai, nuolat santykiaudami su gudais, lengvai pasisaviną jų tarmę). O patys lietuviai nesą taip subrendę, kad turėtų savo mokytojų, kurie paskui imtų skleisti naudingas žinias vargana kalba, veik neturinčia jokios literatūros; pagaliau pradinis mokymas vietinėmis kalbomis galutinai atskirtų „kitataučius“ nuo vietos gyventojų...<sup>581</sup>

Lietuvos mokyklų pedagogų tarybos, pasisakydamos dėl reformos projekto, nevienur tekalbėjo apie lietuvių kalbos reikalą pradinėje mokykloje, bet ir tai jos mokymą siaurindamos: iš pradžių reikią mokyti „vietinė“ kalba, o paskui pereiti prie rusų kalbos, arba (kaip siūlė Telšių aps. mokyklų taryba) tik tikybą dėstyti lietuviškai, o kitus dalykus jau rusiškai. Tik Kėdainių pedagogų taryba, lyg ir pritardama Valančiaus mokyklų darbui, siūlė lietuvių kalbą kaimų mokyklose, o miestų ir miestelių mokyklose „aukštesniojo luomo“ (lenkų) kalbą. Bet ir tai Kėdainių gimnazijos gydytojas J. Koscialkovskis pridėjo savo atskirą nuomonę, nepritardamas „paprastosios šnektos“ (lietuvių) mokymui, nes ji neturinti raštijos paminklų, o liaudis pasitikinti apšviestiesnio luomo (lenkų) protu ir noromis mokantis to luomo kalbos. Valdžiai nesą reikalo rūpintis dėstomąja kalba pradinėje mokykloje, nes „valstybei ne kalbininkai rūpi“...<sup>582</sup> Prie to Kėdainių pedagogų tarybos nutarimo pridėjo savo nuomonę

579. 206: 253—254.

580. 40: 172.

581. 40: 174—175.

582. 40: 176 tt; 255—256.

ir Kauno aps. mokyklų garbės kuratorius grafas Marcijonas Čapskis, teigdamas, kad pradinis mokslas turįs būti einamas vietine kalba, o Lietuvai tokia kalba visur esanti lenkų kalba...<sup>583</sup>

Tačiau anie reformos bandymai nuėjo niekais, nes po 1863 m. sukilimo prasidėjo griežtas Lietuvos rusinimas. Nuo 1864 m. pradžios buvo uždarytos visos parapiinės bei privatinės mokyklos. Generalgubernatorius Muravjovas teleido Kauno gub. „žemaitiškose“ apskrityse bei vietovėse, greta rusų kalbos, mokyti „vietinės tarmės“ (lietuvių kalbos) ir ta tarpe katekizmo. Bet faktiškai tas lietuviškas mokymas vietinės administracijos vis buvo trukdomas. Į Valančiaus prašymą leisti tikyba pradinėje mokykloje dėstyti „lietuviškai arba žemaitiškai“, Kauno gubernatorius atsakė (1866), kad kunigai tik mokslo pradžioje temokytų vaikus poterių „lietuviškai arba žemaitiškai“, o antraisiais metais jau ir tikybos mokytų iš rusiškų vadovėlių. Išimtys (ir tai kiekvieną kartą gavus mokyklų vyresnybės leidimą) tegalimos, jei vaikai kur visiškai nesuprastų rusiškai.

Tik 1904 m. buvo visai Rusijai paskelbtas įstatymas, leidžiąs tikyba dėstyti ne tik pradinėse, bet ir kitose mokyklose vaiko gimtąja kalba.<sup>584</sup>

Valdžiai uždarius privatinės mokyklas, lietuviai faktiškai boikotavo valdines pradžios mokyklas, vaikų nemokančias lietuviškai, turinčias tikslą lietuvius rusinti bei pravoslavinti. Valstiečiai ėmė savo vaikus mokyti *slaptose (namų) mokyklėlėse*, vadinamose daraktorių mokyklomis bei bakalarijomis, kur lietuviškai vaikus pamokydavo „daraktorius“ — koks šviesesnis raštingas asmuo, apylinkės gyventojams tą mokyklėlę kilnojančiam paeiliui iš vieno ūkininko pirkios į kitą. Buvo net trumpalaikių kursų tokiems daraktoriams paruošti (pvz. Subačiuje, Kupiškyje).<sup>585</sup> Savo slaptomis mokyklomis labai pagarsėjo kun. J. Katelė (1831—1908), ypač nuo 1872 m. ėmęs klebonauti Panemunėlio parapijoje, kur ilgainiui beveik nebeliko nemokančių lietuviškai skaityti ir rašyti. Valstiečiai nevienur prašė valdžią leisti mokyti savo vaikus lietuviškai, kartais tuo reikalu net siuntė delegaciją į Petrapilį, bet nieko nelaimėjo. 1892 m. rusai visai uždraudė privatinį mokymą.

Varganos slaptosios lietuviškos mokyklos vis dėlto suvaidino reikšmingą vaidmenį, išmokydamos vaikus ne tik paskaityti iš maldaknygių, bet ir apskritai padėdamos saugoti gimtosios kalbos tradiciją, įžiebdamos vaikams meilę savo kalbai, raštui, savo tėvynei, išugdydamos draudžiamosios lietuvių spaudos skaitytojų ir platintojų, jaunimo organizacijų veikėjų.<sup>586</sup>

583. 16: 69.

584. 4: 69—71.

585. 53: 1, 167.

586. 53: 1, 171—172; 206: 262.

Jei jau Lietuvos valstiečiams skiriamoje pradinėje mokykloje buvo nevienur stengiamasi kišti svetimą kalbą (ypač lenkų, paskui rusų), gožiant vaikų gimtąją kalbą, tai nenuostabu, jei daugiau tuo pasižymėjo *vidurinė mokykla*, skiriama pirmiausia aukštesniajam visuomenės sluoksniui, juo labiau, kad bent XIX a. pradžioje Lietuvos švietimą lėmusių žmonių, svajojusių apie bendros Lietuvos-Lenkijos atstatymą, norėta, kad joje viešpatautų ir viena valstybinė kalba, konsoliduojanti įvairiakalbius tos valstybės gyventojus. Ir Vilniaus universitetas sąmoningai buvo nusistatęs prieš lietuvių kalbą vidurinėje mokykloje.

Tiesa, iš pradžių buvo ir Vilniaus universitete asmenų, palankių lietuvių kalbai (kaip prof. Z. Nemčevskis, P. Golianskis, universiteto bibliotekininkas K. Kantrimas, siūlęs lietuvių kalbos katedros Vilniaus universitete projektą), bet ilgainiui šiokių žmonių balsas nutilo. Pvz. prof. P. Golianskis (F. N. Golański), pats atvykęs iš Lenkijos gilumos ir, matyt, galvojęs, kad Edukacinės komisijos principas įvesti gimtąją kalbą (tad Lenkijoje lenkų) vietoj lotynų kalbos gal tiktų ir Lietuvai, jos vidurinėse mokyklose imant dėstyti lietuviškai, nes jis, vizituodamas Žemaičių mokyklas, pastebėjo, jog maža mokinių gerai lenkiškai tesupranta. Nežinia, ar tas jo siūlymas buvo kieno nors svarstomas. Bet kiti mokyklų vizitatoriai, Vilniaus universiteto atstovai, jau rūpinosi, kad mokyklose būtų uoliau ir nuogrundžiau prigydoma mokiniams lenkų kalba, „laužant“ jų lietuvišką tartį. Vilniaus universiteto vadovybė reikalavo parengiamųjų klasių prie vidurinių mokyklų, kur lietuvių vaikai išmoktų lenkiškai, o vizitatorius J. Chodzka norėjo, kad būtų panaikinta mokinių „motiniškos“ (lietuvių) kalbos įtaka „tėviškajai“ (lenkų) kalbai.<sup>587</sup> Stengiantis greičiau pramokyti lenkiškai, kartais mokytojų tarybos nutardavo drausti mokiniams tarp savęs kalbėtis lietuviškai (pvz. 1806 m. bene Žemaičių Kalvarijos mokykloje).<sup>588</sup>

Pažymėtina, kad ir aukščiau minėtą tuojau po Krimo karo iškeltą mokyklų reformos projektą svarstydamos, Lietuvos pedagogų tarybos nė viena neužsiminė apie lietuvių kalbos reikalą vidurinėje mokykloje.

Bet paskui antrojoje XIX a. pusėje, rusams norint nurungti lenkų įtaką Lietuvoje, susidarė sąlygų lietuvių kalbai bent kai kur ir vidurinėje bei aukštesniojoje mokykloje.

Pirmiausia tokių sąlygų buvo Užnemunėje, priklausiusioje Lenkų karalystei, kurioje tačiau po 1863 m. sukilimo visos autonominės įstaigos buvo panaikintos, ir kai kuriais bendrosios Rusijos politikos požiūriais ji buvo Vilniaus generalgubernatoriaus žinioje. Rusų valdžia įsteigė 10 vad. lietuviškų stipendijų Marijampolės ir Suvalkų gimnazijas baigusiems ir turintiems atestatę lietuvių kalbos pažymį, norėdama juos patraukti studijų vykti į Maskvą, bet ne į Lenkijos universitetus. Tuo tikslu buvo įvestos *neprivalomos lietuvių kalbos*

587. 206: 139—140.

588. 206: 143—144.

*pamokos*, bene po 1—2 val. per savaitę po kitų pamokų Marijampolės (nuo 1867) ir Suvalkų gimnazijose.<sup>589</sup> *Marijampolės gimnazijoje* mokiniai kartais kiek daugiau galėjo laimėti iš tų pamokų, nors ir nebuvo specialiai tam pritaikytų vadovėlių. Pats J. Jablonskis sako, kad jo metu į Marijampolės gimnazijos lietuvių kalbos pamokas mokytojas V. Staniškis atsinešdavo Valančiaus, Daukanto ar kurio kito autoriaus kūrinių, duodavo jį mokiniams skaityti, paaiškindavo vieną kitą nesuprantamą žodį. V. Kudirkos ir J. Jablonskio mokymosi Marijampolėje metu daugelis mokinių (įskaitant ir juodu) rimtai nežiūrėjo į lietuvių kalbos pamokas (žr. psl. 330—331). Tik P. Kriaučiūnas turėjo mokiniams didesnės įtakos, ragindamas branginti lietuvių kalbą bei apskritai ugdydamas lietuvybę (žr. psl. 299 tt). Lietuvių kalbos buvo mokoma kiek ir Seinų vidurinėje mokykloje, kuri, išaugusi iki 8 klasių, 1839 m. buvo perkelta į Suvalkus. Po 1863 m. sukilimo, stelbiant lenkų įtaką, į Suvalkų gimnaziją buvo įvestos ir lietuvių kalbos pamokos.<sup>590</sup>

*Seinų kunigų seminarijoje* (įsteigtoje 1826 m.) didžiausias daugumas klierikų buvo lietuviai, kurie jau prieš 1870 m. būrėsi lietuviškajam (lietuvybės) darbui. 1888 m. įkurtos slaptos klierikų draugijos nariai buvo pasiryžę geriau išmokti lietuvių kalbą, nors seminarijos vadovybė vienu metu XIX a. gale buvo uždraudusi klierikams lietuviškai kalbėtis, ir keli klierikai už lietuviškąją veiklą buvo iš seminarijos pašalinti.<sup>591</sup> XIX a. antrojoje pusėje keli klierikai buvo susitarę rašyti lietuvių kalbos žodyną.<sup>592</sup> Iki 1897 m. kai kurie klierikai lietuvių kalbos mokėsi slaptai patys, kol 1904—1905 m. buvo oficialiai įvestos lietuvių kalbos pamokos (dėstytoju pakvietus kun. J. Laukaitį).<sup>593</sup>

1866 m. *Veiveriuose* buvo rusų valdžios įsteigti *mokytojų kursai* (1872 m. paversti mokytojų *seminarija*, suteikiant jai aukštesniosios mokyklos teises) valstiečių vaikams, norint juos atitraukti nuo lenkų įtakos ir paruošti mokytojais, palankiais rusinimo darbui Užnemunėje. Pati seminarija, be mokytojų rusinimo, turėjo tikslą ir skleisti vietos gyventojuose rusų kalbą. 1874 m. *Veiveriuose* atsilankiusiam Fr. Kuršaičiui seminarijos inspektorius A. Jurevičius (rusas) pareiškė, kad po 20 metų, jei tik čia jis išbūsiąs, *Veiverių apylinkėse* nebebūsią girdėti lietuvių kalbos.<sup>594</sup>

589. „Varpas“ (1898 m., psl. 94) praneša iš rusų laikraščio — „St. Pet. Vied.“ [St. Peterburgskija Vedomosti] Nr. 312— žinią, kad generalgubernatoriaus Muravjovo potvarkiu Marijampolės gimnazijoje beveik visą mėnesį (1863 m.?) dalykai buvę dėstomi lietuviškai, kol galutinai buvusi dėstomąja kalba patvirtinta „maskoliška“ (t.y. rusų) kalba.

590. 101: I, 297.

591. 197: XXVII, 192—194.

592. 345: 92.

593. 197: XXVII, 194.

594. 176: 14.

Seminarijoje atskiru dalyku buvo dėstoma ir lietuvių kalba, kurios iš pradžių (nuo 1866 m.) I kurse mokyta po 4 val. per savaitę, o II—III kurse po 3 val.; bet vėliau (1872, 1892) kiekviename kurse tik po 1 val., nes mat 1871—1872 m. Varšuvos švietimo apygardos (kuriai priklausė ir Užnemunė) pradinėse mokyklose prieita prie dėstymo rusų kalba. Pirmas lietuvių kalbos dėstytojas buvo Jurgis Gylis, o vėliau lietuvių kalbą dėstė Juozas Kairiūkštis, Tomas Žilinskas, J. Lapinskas. Mokiniai skaitydavo ir atpasakodavo lietuviškus tekstus, iš rusų kalbos vertė į lietuvių kalbą ir atvirksčiai, rašė diktantus. Mokytojas J. Lapinskas, nutautęs lietuvis, pats nusistatęs prieš lietuvių kalbą, tevartojo graždanka spausdintus leidinius.

Nors buvo seminarijoje ir tokių asmenų, kurie niekino lietuvių kalbą, bet ilgainiui augo mokinių tarpe lietuviškasis susipratimas. Devintojo dešimtmečio pradžioje seminarijos moksleiviai, vadovaujami Juozo Andziulaičio ir Ksavero Sakalausko (Vanagėlio), įkūrė slaptą lietuviškos veiklos būrelį, kurio nariai mokėsi lietuvių kalbos gramatikos.<sup>595</sup>

Kad ir mokyta lietuvių kalbos pamokose, seminarijos mokiniams buvo uždrausta lietuviškai kalbėtis net bendrabučiuose. Tik po 1905 m. revoliucijos mokiniai viešai galėjo kalbėtis lietuviškai, o lietuvių kalbos pamokos seminarijoje pasidarė lygiateisės su kitais mokomaisiais dalykais.<sup>596</sup>

Reikšmingas buvo lietuvių kalbos įvedimas į *Žemaičių kunigų seminariją*, kur jis prisidėjo prie lietuvių rašomosios kalbos kūrimo, o taip pat ir lietuvių kalbos mokslo, tarmėtyros pažangos.

Kai po 1831 m. sukilimo vidurinėse bei aukštesniosiose mokyklose lenkų kalba buvo keičiama rusų kalba, 1843.XI.19 buvo išleistas katalikų kunigų seminarijoms caro įsakymas, kuriuo nustatoma, kad jose teologiniai dalykai dėstomi lotyniškai, o kiti dalykai rusiškai. Bet seminarijos auklėtiniai turį praktiškai lavintis sakyti pamokslus vietinėmis vyskupijos kalbomis ir tarmėmis.<sup>597</sup>

Tačiau Petrapilio dvasinės akademijos rektorius I. Holovinskis (Hołowiński) atsiuntė Telšių seminarijai 1845—1846 mokslo metų programą, kurioje buvo nurodyta, kad homiletika dėstoma lenkų kalba, nes šia kalba seminarijos auklėtiniai vėliau turėsia tikintisiesiems pamokslus sakyti.<sup>598</sup> Žemaičių vyskupijos administratorius J. K. Gintila tada atkreipė Žemaičių seminarijos rektoriaus M. Valančiaus dėmesį į tai, kad programa reikalauja homiletiką dėstyti lenkų kalba, ir prašė Dvasinės akademijos rektorių Holovinskį homiletikos dėstymą Telšių seminarijoje pakeisti ta prasme, kad seminarijos auklėtiniai sakytų

595. 176: 42.

596. 176: 30.

597. 324: 344.

598. 324: 340.

pamokslus ne lenkiškai, bet žemaitiškai (*na samogitskom [jazyke]*), nes Žemaičių vyskupijoje žmonės nepalyginamai daugiau kalbą žemaitiškai negu lenkiškai. Holovinskis Gintilai diplomatiškai atsakė, kad jo išsiuntinėta programa buvusi bendra visoms seminarijoms, ir ten homiletikos dėstymas lenkiškai buvęs įrašytas todėl, kad turėta galvoje parapijos, kur kalbama lenkiškai. Jei Žemaičiuose parapijiečiai kalba žemaitiškai, tai esą suprantama, kad kandidatai į kunigus turį pratintis šia kalba rašyti bei sakyti pamokslus. Tačiau jie neturį pamiršti ir lenkų kalbos, „nes šia kalba sakomi pamokslai miestuose“.<sup>599</sup>

Bet Valančius, nenorėdamas užpykinti didelio lenkų patrioto Holovinskio, kuris jį buvo pasiūlęs ir tvirtinti Žemaičių seminarijos rektorium, mažiau teklausė rusų valdžios skirtinio vyskupijos valdytojo Gintilos, dvasinės vyriausybės nepatvirtinto, todėl 1849—1850 ir 1850—1851 mokslo metais Žemaičių kunigų seminarijoje homiletika buvo dėstoma lenkiškai ir ta kalba sakomi pamokslai refektoriuje, o žemaitiškai pamokslai tebuvo sakomi katedroje.<sup>600</sup> Tačiau tai nerodo Valančiaus lenkiško nusistatymo.<sup>601</sup> Kai homiletikos dėstymas seminarijoje rusų valdžios buvo išspręstas lietuvių kalbos naudai, Valančius tuoju įsakymą įgyvendino. Be to, savo vad. Mažosios seminarijos, kurią jis norėjo įkurti tuoju po 1863 m. sukilimo, projekte dėstomąją kalbą jis buvo įrašęs „žemaičių kalbą, kaip vietinę Telšių vyskupijos tarmę“.<sup>602</sup>

Generalgubernatorius Kaufmanas, sužinojęs, kad Žemaičių kunigų seminarijoje homiletika dėstoma žemaičių ir lenkų kalbomis, 1866.II.10 griežtai paliepė, kad, pagal aną 1843 m. caro įsaką, toje seminarijoje auklėtiniai turi būti pratinami pamokslus sakyti vietinėmis vyskupijos kalbomis, tad, jo nuomone, rusų ir žemaičių kalbomis, matyt, tardamas, kad lenkų kalba tai vyskupijai svetima. Žinoma, generalgubernatorius to nesakė apie rusų kalbą, nes ypač aštuntajame XIX a. dešimtmetyje rusų valdžia buvo rimtai susirūpinusi įvesti rusų kalbą į Žemaičių kunigų seminariją. Tačiau katalikų bažnytinei hierarchijai pavyko nuo to apsiginti nurodant, kad čia priklauso žodis Apaštalų sostui.<sup>603</sup>

Tad pagaliau vyriausybės nuostatas įgalino Žemaičių kunigų seminarijoje pereiti prie homiletikos dėstymo lietuvių kalba vietoj ligtolinio dėstymo lenkų kalba. 1870.XII.31 vysk. M. Valančius įsakė kun. A. Baranauskui pradėti dėstyti homiletiką „lietuviškai arba žemaitiškai“ (*na litovskom ili žmudskom jazyke*) ir

599. 324: 342—343.

600. 324: 343.

601. 42: 27—28.

602. 324: 344.

603. 324.



ta pačia kalba lavinti seminarijos auklėtinius rašyti pamokslus. Baranauskas, matyt, pradėjo dėstyti 1871 m. pradžioje, klierikams grįžus iš Kalėdų atostogų.<sup>604</sup>

Po Baranausko, be kitko, lietuvių kalbą seminarijoje dėstė kunigai: Antanas Karosas (1883—1885), Kazimieras Jaunius (1885—1892), Antanas Pavilionis (1892—1895), Juozas Dirginčius (1896—1898), Povilas Januševičius (1898—1919, Petro Gražbylio slapyvardžiu 1900—1905 m. išleidęs lietuvių kalbos vadovėlių). Jų svarbiausi buvo A. Baranauskas ir K. Jaunius, turį nemažą nuopelnų lietuvių kalbos mokslui.<sup>605</sup>

Lietuvių kalbos mokyta tik protarpiais, labai nedaug, ir 1872 m. rusinimo tikslu įsteigtoje *Panevėžio mokytojų seminarijoje*, į kurią iki 1905 m. tebuvo priimami tik rusai pravoslavai.<sup>606</sup>

Tuo tarpu nėra paaiškėjęs lietuvių kalbos įvedimas XIX a. į Šiaulių gimnaziją. Buvo žadama ją tada įvesti ir į Kauno gimnaziją.<sup>607</sup>

Po 1863 m. sukilimo, Lietuvos gimnazijose ir progimnazijose uždraudus lenkų kalbą vartoti dėstomąja, vysk. M. Valančius tuojau prašė vyriausybę leisti ten katalikų tikybos dalykus aiškinti mokiniams, jo terminu, žemaitiškai. Bet 1864 m. Vilniaus švietimo apygardos globėjas Kornilovas, pasirėmęs generalgubernatoriaus įsakymu, atsakė, kad nėra galima čia daryti Kauno gubernijai išimties leisti tikybą dėstyti ne rusiškai, bet žemaitiškai.<sup>608</sup> Tik 1904 m. valdžia sutiko leisti tikybą aiškinti (vidurinėse bei aukštesniosiose) mokyklose mokinių gimtąja kalba.

Mokykloje prireikus dėstyti lietuvių kalbą ar ir kitą kurį dalyką lietuviškai, iškilo ir *vadovėlių* klausimas.

Tačiau nei Vilniaus universitetui, nei apskritai švietimo vadovybei lietuviškieji vadovėliai nerūpėjo. Tuo teko pasirūpinti lietuviams šviesuoliams, pirmiausia kilusiems iš valstiečių ir su tuo sluoksniu nenutraukusiems saitų. Šiems šviesuoliams, kovojantiems dėl lietuviybės išlaikymo ir lietuvių kalbos teisių įvairiose viešojo gyvenimo srityse, reikėjo pasirūpinti, kad ir pati kalba būtų įvesta į mokyklą ir ten puoselėjama. Kaip matėme anksčiau, tą lietuvių kalbos gyvatos išlaikymą ir jos puoselėjimą aiškiai pabrėžė S. Daukantas, rašydamas: „... idant išplėsti iš nasrų visa ryjančio laiko, turi aną [lietuvių kalbą] dailinti“ (psl. 200). Visam tam reikėjo paruošti ir mokyklinių vadovėlių lietuvių kalba. Jų ir buvo ruošama ir paruošta nemaža.<sup>609</sup>

604. 324: 20 (1938 m.).

605. 324: 21—26 (1938 m.).

606. 334: 483; 53: I, 179.

607. 345: 63.

608. 4: 82.

609. 206: 338—341.

Pirmiausia lietuviški vadovėliai buvo reikalingi pradinei mokyklai, ir jų buvo gerokai parašyta bei išspausdinta, nes juk tokio amžiaus lietuvių vaikų retas temokėjo kitą kalbą, be savo gimtosios. Tam labiausiai derėjo elementoriai, kurių nevienas buvo spausdinamas po keletą ar daugiau kartų. Pvz. bene 1781 m. pradėjęs eiti „Mokslas skaitymo rašto lietuviško“ dar kartojamas ir antroje XIX a. pusėje, iki 1864 m. buvo susilaukęs daugiau negu 62 leidimų. Kiti XIX a. lietuviški elementoriai buvo paruošti K. Nezabitausko (1824), S. Daukanto (1842), M. P. Marcinsko (1852), T. Juzumo (1855), M. Akelaičio (1860), A. Juškos (1863), Ašbės (A. Kriščiukaičio) (1895), J. Šliūpo su žmona (1899, II leid.) ir kt.<sup>610</sup>

Žinoma, buvo vartojamos ir kai kurių kitų dalykų lietuviškos knygos, kaip katekizmai, giesmynai. Rodos, giedojimui mokyti bus buvusios vartojamos A. Strazdo „Giesmės svietiškos ir šventos“ (pirmu leidimu išėjusios 1814 m.).<sup>611</sup> Net ir aritmetikai buvo parašytas pirmas lietuviškas vadovėlis, bet jis nebuvo išspausdintas, nes mokyklų administracijos nenorėta vadovėlio, parašyto lietuvių kalba (žr. psl. 196). Taip pat nebuvo išspausdintas ir M. P. Martynaičio (Marcinsko) 1858 m. paruoštas lietuviškas pradinės aritmetikos vadovėlis.<sup>612</sup> Pirmą lietuvišką aritmetikos uždavinyną (Užduotyną) 1885 m. išleido (Tilžėje) J. Gailutis (Jonas Spudulis) drauge su P. Matulioniu.<sup>613</sup>

Daug mažiau galimybių ką dėstyti lietuviškai tebuvo vidurinėje bei aukštesniojoje mokykloje, kur bent nuo pat XIX a. pradžios dėstomoji kalba buvo lenkų, vėliau (po 1831 m. sukilimo) — rusų. Tačiau tais retais atvejais, kai ten kur dėstyta pati lietuvių kalba ar net kuris kitas dalykas lietuviškai, teko ir čia susidurti su vadovėlių trūkumu.

Jau nuo XIX a. pradžios lietuvių veikėjų, daugiausia iš valstiečių kilusių inteligentų, rūpintasi ir vidurinei mokyklai paruošti atitinkamų vadovėlių, ypač pačiai lietuvių kalbai mokytis. Atrodo, dvasinėms seminarijoms, dviklasėms paprinėms mokykloms ar pirmosioms vidurinės mokyklos klasėms buvo skiriama A. Butkevičiaus lietuvių-lenkų kalbų gramatika, parašyta 1811 m., matyt, galvojant apie lietuvių ir lenkų kalbų lyginimą tuo pačiu pagrindu, kaip kad buvo praktikuojama Kopčinskio lenkų-lotynų kalbos gramatikoje, mokantis abiejų šių kalbų kartu. Šiokiame reikalui bene buvo skiriama ir Dominiko Mogėno (1745—1825) gramatika. Tačiau dėl lenkiškai nusiteikusio Vilniaus universiteto cenzūros komiteto abiejų šių gramatikų rankraščiai dingo.<sup>614</sup> Ne lietuviškai mokytis, bet lietuviams lenkiškai išmokti

610. 41: II, 124; 197: V, 469—470.

611. 206: 339.

612. 34: II, 443.

613. 197: XXVIII, 388.

614. 206: 340.

buvo skiriama M. P. Martynaičio (Marcinsko) „Gramatyka polska dla Litwinów (1833, 21861), kur tekstas pateiktas lietuviškai, tik antraštės I leidime lenkiškos. Atrodo, kad gramatika buvo vartojama mokyklose.<sup>615</sup> Pirmoji mokiniui valstiečiui pritaikyta lietuviška mūsų kalbos gramatika buvo S. Daukanto „Prasma lotynų kalbos“ (1837), kur pirmą dėstoma lietuvių kalbos gramatika, o paskui ji lyginama su lotyniškąja. Ja galėjo naudotis ir pradinėje mokykloje, kur kartais buvo mokoma ir lotynų kalbos, o taip pat, kaip ir pats Daukantas siūlė Valančiui, kunigų seminarijoje.<sup>616</sup> S. Stanevičiaus versta Š. F. Lomono (Lhomond) „Historija šventa“ (išsp. 1823 m.) su lietuvių-lenkų kalbų žodynėliu galėjo būti taikoma apskritinei mokyklai, nes jos lotyniškasis originalas (Epitome historiae sacrae) buvo skaitomas ir Kražių gimnazijos II klasėje, mokinių verčiamas į lenkų kalbą, tad pridėtasis žodynelis turėjo padėti mokiniui lietuviui geriau suprasti klasėje skaitomą lotynišką tekstą (tiesa, pirmą lietuvių kalbos žodžius išvertus į mokinio lietuvių gerai nemokamą lenkų kalbą). Bet S. Daukantas, norėdamas geriau patarnauti mokiniui lietuviui, 1838 m. išleido to veikalą originalą (lotynų kalba) su lietuviškais skyrių antraštelių vertimais ir plačiu lotynų-lietuvių kalbų žodynėliu, nes jis tarė lenkų kalbos tarpininkavimo, mokantis lotyniškai, lietuviui nereikiant.<sup>617</sup> Panašiam lotyniškų skaitinių reikalui buvo taikomos S. Daukanto verstos Fedro pasakėčios (išsp. 1846 m.) ir jo K. Nepoto „Gyvenimo didžiųjų karvaidų“ (1846) vertimas.<sup>618</sup> Ir kun. Dominiko Sutkevičiaus „Žodinykas lietuviškai-lotyniškai-lenkiškas“ (1848), likęs rankraščiu, buvo skiriamas mokyklai (turbūt vidurinei). Jo prakalboje pasakyta, kad žodynas atnešias didžiausią naudą ypač žemaičių jaunuoliams, pradedantiems mokyklose mokytis, nes jie „nuog užgimimo savo nemoka nė vieno žodžio lenkiškos kalbos“.

Veiverių mokytojų seminarijoje daugiausia remtasi vokiškais Šleicherio ir Kuršaičio lietuvių kalbos gramatikomis, kartais atsižvelgiant į Baranausko ir Jauniaus aiškinimus. Naudotasi ir J. Šykopo (Schiekopp) pradine lietuvių kalbos gramatika (Litauische Elementar-Grammatik, 1879—1881), parašyta pagal Fr. Kuršaičio gramatiką, J. Gyliaus ir Marijampolės gimnazijos mokytojo J. Pajevskio išversta į rusų kalbą. Marijampolės gimnazijos direktorius P. K. Serno-Solovjevičius pirmą ją versti buvo įteikęs tos gimnazijos mokytojui Vincui Staniškiui, bet šis, nenorėdamas prisidėti prie lietuvių rusinimo, pasitaręs su Petru Kriaučiūnu, atsisakė, teisindamasis pakankamai nemokąs vokiečių kalbos. Ta gramatika buvo priverstinis vadovėlis visoms Suvalkų gub.

615. 206: 345.

616. 206: 347.

617. 360: 130.

618. 206: 348—349.

lietuvių mokykloms.<sup>619</sup> Tekstams Veiverių mokytojų seminarijoje pasinaudota Donelaičio „Metais“, Baranausko „Anykščių šileliu“, Neselmano ir A. Juškos lietuvių dainų rinkiniais.<sup>620</sup> Kauno (Žemaičių) kunigų seminarijoje homiletikos dėstytojai (pvz. A. Baranauskas, K. Jaunius) lietuvių kalbos mokė iš savo užrašų, rašė patys lietuvių kalbos vadovėlius (gramatikas).

## LIETUVIŲ KALBA BAŽNYTINIAME GYVENIME

Lietuvių kalbą Lietuvos Bažnyčioje XIX a. gožė lenkų kalba, o vėliau grasino jai ir rusų kalba, nors šiaip bažnytiniame gyvenime lietuvių kalba turėjo daugiau užuovėjos negu kai kuriose kitose viešojo Lietuvos gyvenimo srityse.

Iš seniau įsigavusi lenkų įtaka Lietuvoje, be kitko, turėjo tikslą ir lietuvių lenkinimą per Bažnyčią, lenkų kalbos skleidimą, slopinant lietuviškąją. Lietuvių skunde popiežiui (Apie lenkų kalbą Lietuvos bažnyčiose, 1906) sakoma, kad per amžius ėjęs lietuvių kalbos, o kartu ir lietuvių tautos naikinimas per Bažnyčią, pavirtusią „Lietuvoje į lenkinimo mašiną“, tapęs pastaruoju metu nebeapkenčiamas (žr. psl. 371).

Čia buvo nemaža skirtumo tarp Žemaičių ir Vilniaus bei Seinų vyskupijų, kurių pastarosiose dviejose (ypač Vilniaus vyskupijoje) bažnytinės vyresnybės buvo varomas palyginti energingas lietuvių kalbos apribojimo, slopinimo bei lenkų kalbos skleidimo darbas.

*Vilniaus vyskupija.* Kai jau XVIII a. iš daugelio Vilniaus vyskupijos bažnyčių lietuvių kalba buvo išvaryta, tos kalbos slopinimas lenkiškosios naudai buvo tolydžio tęsiamas ir XIX a.<sup>621</sup> Tos diecezijos vyskupai ir kapitulos nariai buvo apskritai lenkai bei lenkuojantieji ir varė lietuvių lenkinimo bei lietuvių kalbos šalinimo iš Bažnyčios darbą. K. Prapuolenis, plačiai (gal kai kur ir ne visai objektyviai) aprašęs lenkybės bei lenkų kalbos skleidimą lietuvių katalikų tarpe per Bažnyčią, sako, kad A. B. Klangevičiaus (1840—1841), V. Žilinskio (W. Żyliński, 1848—1856) ir A. P. Krasinskio (1858—1863) vyskupavimo laikus esą galima laikyti galutiniu lietuviybės prislopinimu ir lenkybės žydėjimu Vilniaus vyskupijoje.<sup>622</sup>

619. 86: 195—196; 278: 157.

620. 176: 27—31.

621. 8; 332; 258.

622. 258: 157.

Didelė dalis Vilniaus vyskupijos lenkų kunigų pasidarė sąmoningi lietuvių lenkintojai, o nuo XIX a. galo aukštoji bažnytinė vyriausybė ir lietuvių parapijų kunigais skirdavo lenkus.<sup>623</sup>

Daugelyje Vilniaus vyskupijos lietuvių parapijų pastoracinį darbą dirbo kunigai, nemoką lietuviškai, ar ir lietuvių kilmės kunigai, nepritarią lietuvių kalbos vartojimui bažnyčioje. Tokie kunigai, santykiu su savo parapijiečiais, kalbėjo lenkiškai, norėjo, kad vaikai būtų mokomi poterių ir katekizmo lenkiškai, kad tikintieji išpažintų atliktų lenkiškai ir t.t. Širvintose, Kernavėje, Giedraičiuose, Gegužiniuose ir kai kur kitur lietuvių kalba bažnytniame gyvenime buvo net draudžiama. Kunigai vaikų nemokydavo katekizmo, kol pastarieji neišmokdavo lenkiškai.<sup>624</sup> O mišriose (lietuvių-gudų-lenkų gyvenamose) parapijose lenkai bei lenkiško nusistatymo kunigai tarėsi turį pagrindą vartoti lenkų kalbą, kaip tariamai visas tas kalbas jungiančią.

Ganytojiniai Vilniaus vyskupų laiškai irgi buvo siuntinėjami į parapijas lenkiški. Pvz. kun. Krasinskis, kuris, nemokėdamas lietuvių kalbos, klebonavo Giedraičių parapijoje, o tapęs Vilniaus vyskupu, siuntinėjo savo ganytojinius laiškus visai vyskupijai tik lenkų kalba.<sup>625</sup>

Iki 1863 m. sukilimo, nuo kurio prasideda griežtas Lietuvos rusinimas, per Bažnyčių buvo varomas ir lietuviškų pavardžių lenkinimas. K. Prapuolenis teigia, kad iki to laiko ne tik lenkiškai buvo perkreipiami lietuviški vietovardžiai, bet ir lietuviškos pavardės.<sup>626</sup>

Kadangi lietuvių kalba jau iš seniau daugiausia tebuvo vartojama paprastųjų žmonių, liaudies kasdieninio gyvenimo reikalams, lenkiškosios bažnytinės politikos šalininkų ji ir bažnytniame gyvenime buvo diskredituojama.

Lietuvių kalbos slopinimui, šalinimui ir lenkiškosios plėtimui Vilniaus vyskupijoje bei rytiniuose lietuvių etnografinio ploto pakraščiuose padėjo kunigų lietuvių, bažnyčioje sakiusių lietuviškus pamokslus ar šiaip tą kalbą ten vartojusių, įspėjimai, baudimai, kilnojimai į nelietuviškas parapijas, o į lietuviškąsias atkėlimas nemokančių lietuviškai kunigų (arba kad ir lietuvių kilmės kunigų, bet lietuvių kalbos vartojimui bažnytniame gyvenime nepritariančių). S. A. Zveravičiaus (Zwierowicz) vyskupavimo laiku (1897—1902) tam buvo sudarytas vad. „kunigų litvomanų“ katalogas, t.y. sąrašas kunigų, vartojančių lietuvių kalbą tikybiniam reikalui.<sup>627</sup>

623. 197: XIV, 439.

624. 374: 171.

625. 258: 165.

626. 258: 174.

627. 332: 25.

Tokiomis bei panašiomis aplinkybėmis, dar ir apskritai lenkiškosios bei slaviškosios aplinkos veikiami, lietuviai kaimiečiai, dievobaimingi, paklusnūs parapijiečiai tolydžio lenkėjo bei slavėjo. Nenorint išsiskirti iš bažnytinio gyvenimo, katalikų bendruomenės, jiems teko pratintis į lenkų kalbą. Į ją vedė ir netiesioginis, labiau praktinis kelias — pirma išmokti gudiškai. Mat ypač lietuviai kaimiečiai, gyvendami kaimynais su gudais, nuolat su jais santykiaudami, lengviau galėjo pramokti gudiškai, o paskui šia vad. „tuteišių“ (vietine) kalba prirėkęs ir su lenkiškai kalbančiais dvasininkais bei kitais susiprasti, susikalbėti. Tai teikė pakopą pereiti ir į lenkų kalbą.

J. Jablonskis, 1906 m. apsilankęs Lazūnuose ir Dieveniškėse bei jų apylinkėse, rašė, kad jis ten jautėsi kaip tarp mirštančių lietuvių. Tai ne tik todėl, kad ten nevienas lietuvis sukuriąs mišrią šeimą (lietuvis vedąs gudę ar lietuvė ištekanti už gudo), to krašto lietuviai negauną lietuviškos spaudos (apie lietuviškus laikraščius jie net negirdėję), o jaunimas vis labiau pereinas į gudų kalbą, bet ypač todėl, kad Bažnyčia skleidžianti lenkų kalbą. Nors seniau ir bažnyčioje buvę giedama lietuviškai, daug kas mokėjęs ir lietuviškus poterių, dabar bažnyčioje begiedama ir meldžiamasi lenkiškai, poterių kunigai moką tik lenkiškai, žmonės ir lietuviškuosius poterių užmiršę. Nei patys lietuviai, nei gudai lietuvių kalbos ten neniekiną, bet dėl susidėjusių aplinkybių lietuvių kalba darantis mažiau reikalinga, ja kalbą žmonės iš papratimo, vyresnieji tolydžio įmaišę į savo kalbą gudiškųjų žodžių, o jaunieji kalbą daug prasčiau už senuosius. Beveik visa Lazūnų parapija, žmonių liudijimu, tebemokanti lietuviškai. Dar tebekalbą lietuviškai žmonės Lugonėnų vls., taip pat Daniūnų, Šeškų, Bežeminių (Bežaminių), Valdikų (Valdzikų), Gudenionių, Dirvagių (Dėravagių), Daunorių, Zūbonių, Žydžiūnų (Žydzūnų), Ažubelalių (Ažubelavių), Vosigirių, Mačiūlinių, Pasalių, Zamašių, Cežnėnų ir kt. sodžiuose.<sup>628</sup>

Lenkėjimą per Bažnyčią Vilniaus vyskupijoje parėmė ir muravjovinis lietuvių spaudos lotynų raidėmis draudimas. Lietuviai, ilgą laiką neturėdami bei nebeprigaudami lietuviškų maldaknygių, bažnyčioje ir namie turėjo vartoti lenkiškas knygas, bent iš dalies įprasti į lenkų kalbą.<sup>629</sup> Tuo būdu susidariusi „bažnytinė“ kalba buvo kraipytinis lenkų, gudų ir lietuvių kalbų mišinys. Kai kuriuos tokios poterių kalbos pavyzdžius yra užrašęs A. Burba, pats buvęs kunigu Žaslių ir kt. parapijose, pvz.: „Jezau Kristau! Ojczy nas, kuri jest Niebik — senci imin Toja boc wolic stoja ajce niebik tak ir žiame, kleba masziaga pauszedniaga daj nam dzisa i odpuszcz nasza winia jak i mi odpuszczazem swoim inawojcom, ala nas zbab oda wszago žłaga. Omeń“.<sup>630</sup>

628. 101: I, 125—130.

629. 8: 13; 258: 175—176.

630. 199: 212—213; 258: 211.

Kaip lenkų kalba gožė lietuviškąją bažnytiniame gyvenime, rodo ir kun. Rakausko sudaryta parapiinė pamokslų sakymo statistika. Jo 1893 m. duomenimis, iš Vilniaus vyskupijos 62 lietuviškų parapijų tiktai 28 parapijose tebuvo sakomi lietuviški pamokslai, o 11 parapijų lenkiški ir lietuviški, bet 23 parapijose — tiktai lenkiški (Apž 1894, Nr. 20).

Tautiniam lietuvių atgijimui bei susipratimui kylant ir tolydžio atsirandant daugiau susipratusių kunigų lietuvių, ypač pradedant pastaraisiais trimis XIX a. dešimtmečiais, imta vis labiau kovoti su lietuvių lenkinimu per Bažnyčią ir rūpintis lietuvių kalbos grąžinimu į bažnytinį gyvenimą.<sup>631</sup> Lietuviams rūpėjo grąžinti lietuvių kalbą į bažnyčią pirmiausia ten, iš kur ji buvo pašalinta. O mišrioje lietuvių etnografinio ploto pakraščiu parapijose lietuviai norėjo, kad lietuvių kalba būtų vartojama bažnyčioje pagal įvairiakalbių parapijiečių santykį.<sup>632</sup>

Lietuvių kova už savo kalbą bažnyčioje pasidarė vaisingesnė, atsiradus periodinei lietuvių spaudai, kurioje jie galėjo kelti savo balsą už tos kalbos teises. „Aušra“ ir kiti tautiniai lietuvių laikraščiai reikalavo lietuvių kalbos bažnyčioje, remdamiesi tautine teisių lygybe, smerkdami bažnyčios nutautinamosios politikos reiškinius. Ir liberalai varpininkai, remdami bendrą tautinės lietuvių kovos frontą, pripažino, kad lietuvių kalbos išlaikymui svarbus ir tikiybinis ramstis. Apžvalgininkai laikėsi nusistatymo, kad visa, ką Bažnyčia atmeta iš tautinės kultūros, silpnina katalikybę Lietuvoje, tad jie karštai priešinosi lietuvių kalbos teisių mindžiojimui ir lenkinimui Seinų ir ypač Vilniaus vyskupijoje. Tą kovą tęsė ir „Tėvynės sargas“ (žr. psl. 371).

Tautiniam lietuvių susipratimui tolydžio augant ir vis stiprėjant pasipriešinimui prieš lenkų kalbos vartojimą lietuviškųjų parapijų bažnyčiose, kartais prieidavo net prie muštynių bažnyčioje tarp lietuvių ir lenkų kalbos šalininkų. O kunigai lietuviai, stoję už lietuvių kalbos vartojimą bažnyčioje, lenkiško nusistatymo bažnytinės vyriausybės neretai būdavo įspėjami, baudžiami, iš lietuviškų parapijų iškeliami, o į grynai lietuviškas parapijas atkeliami kunigai lenkai.<sup>633</sup>

Štai pora ryškesnių pavyzdžių. Kun. Aleksandras Burba (1854—1898), jau iš jaunumo susipratęs lietuvis, 1882 m. buvo paskirtas vikaru į lietuvišką Žaslių parapiją, kur klebonavo ir visus pastoracinius darbus atlikdavo lietuviškai nemokąs kun. Šmigiras (Szmigiro). Kalėdodamas Burba patyrė, kad visi parapijiečiai šneka lietuviškai (išskyrus lenkiškai kalbančius ponus ir šlėktas), bet visi poterius kalba lenkiškai, be dviejų jo rastų asmenų, kurie ir poterius kalbėjo lietuviškai. Paklausta viena moterėlė, ar mokanti lietuviškai poterius,

631. 334: 527; 8: 52.

632. 271: 216—217.

633. 334: 528; 258: 190; 8: 24—25.

stebėjosi, argi esą ir lietuviški poteriai „ant svieto“, nes ji maniusi, kad tik šnekėti galima lietuviškai, o melstis reikia lenkiškai. Po vienerių metų Burba įvedė šioje bažnyčioje lietuviškus giedojimus ir lietuviškus pamokslus, kurių klausytis susirinkdavo žmonių ir iš kaimyninių parapijų. Dėl to ir apskritai dėl savo lietuviškos veiklos dvarininkų ir rusų administracijos jis buvo įskųstas Vilniaus vyskupui, iš Žaslių iškeltas, paskui keliamas iš vienos parapijos į kitą, įskųstas rusų valdžiai, uždarytas Gardino vienuolyne. Tada J. Šliūpas patarė Šenandorio (Shenandoah) lietuviams parapijiečiams pasikviesti (ir pats kvietė) A. Burbą atvykti klebonauti toje parapijoje, ir Burba 1889 m. atkeliavo į JAV. Jau Vilniaus vyskupijoje patyręs lenkinimo pavojų lietuvių tautai, Amerikoje Burba varė agitaciją už visišką lietuvių išsiskyrimą iš lenkiškų parapijų, ir daugiausia jo dėka JAV lietuviai parapijiečiai atsiskyrė (1890—1893) nuo lenkų.<sup>634</sup>

Po Burbos iškėlimo iš Žaslių ten lietuvių kalba vėl buvo išmesta iš bažnyčios, bet vėliau, klebonaujant susipratusiam lietuviui K. Kybeliui, atgal grąžinta, ėmus jam kas antrą savaitę sakyti lietuviškus pamokslus ir laikyti pridėtinės pamaldas lietuviškai. Lietuviai skundėsi vyskupui, kad lenkuojantieji bei lenkiškai kalbantieji parapijiečiai (Žaslių miestiečiai), kurie nors tesudarą kokį penktadalį visų parapijiečių ir visi suprantą ir lietuviškai, kelią triukšmą dėl lietuvių kalbos įvedimo į bažnyčią, kliudą ten giedoti giesmes lietuviškai, šventoriuje lazdomis mėtą į lietuviškai giedojusius. Lietuviai 1904 m., jau spaudą leidus, drąsiau prašė, kad lietuviškos pamaldos būtų jei ne kas sekmadienis, tai keturis sekmadienius, o lenkuojančiai mažumai tik kas penktą sekmadienį lenkiškos. Bet vyskupas E. Ropas (Ropp) su tuo nesutiko.<sup>635</sup>

Kitas pavyzdys. Ignotas Šopara (Šaparas, 1864—1931), būdamas Gelčino (Baltstogės aps.) klebonu, ragino kunigus šviesti nutaustančius lietuvius ir atitaisyti Vilniaus vyskupų padarytą jiems žalą. Iš Lydos (kur jis vikaravo) savo ir tos apylinkės lietuvių vardu 1902.X.12 rašytame (rusiškai) Vilniaus vyskupijos administratoriui Franckevičiui ir Rymo katalikų konsistorijai pareiškime skundėsi esąs aukštesniosios dvasinės vyriausybės atstatytas, nors niekuo nenusikaltęs, iš pastoracinio darbo lietuviškuose Kalvių (Trakų dekanato) ir Labanoro (Švenčionių dekanato) parapijose. Dėl to atstatymo teiraujantis, administratorius kan. Franckevičius jam 1897 m. Verkiuose atsakęs, kad jei jis, Šopara, dar drįsias lietuviškai su žmonėmis kalbėti, jis atimsias kun. Šoparai kunigystę. O Kalvių bažnyčios parapijiečiams lietuviams, prašantiems paskirti jiems kunigą lietuvių ir leisti melstis bažnyčioje lietuviškai, administratorius tada atsakęs (lenkiškai), kad jei jie nemoką ir nesuprantą lenkiškai, tai nedidelis daiktas: tegu jie nevaikščioja į bažnyčią ir teneiną išpažinties, o jis uždarysias

634. 199: 206—218; 332: 20—21; 197: III, 360; 113: 107 tt.

635. 8: 29—34; 197: XI, 436—437.



bažnyčią, parapiją priskirsiąs prie kitos. Toliau kun. Šopara tame pareiškime prašo (pagal 1903 m. „Varpo“ vertimą, psl. 161—162): „Lietuviams duokite pilną jų prigimtosios rituališkosios kalbos laisvę Dievo namuose, o kunigams pasakykite užlaikyti ir saugoti tą laisvę. Skirstykite ir siuntinėkite lietuvius kunigus *tiktai* į lietuviškas parapijas, o lenkus — į lenkiškąsias ir baltarusiškąsias. Toliau prašau būtinai patarti ir net viešai prisakyti visiems gerbiamiems dekanams, klebonams, filialistams ir vikarijams grynai lietuviškų parapijų neniekinti ir nepersekioti prigimtosios lietuviškos kalbos, o priešingai, laikyti visas maldas, kaip antai: Evangeliją skaityti, pamokslus sakyti, visas šv. Sakramentų apeigas apvaikščioti, giedoti rožančių ir kitas bažnyčios giesmes, prigimtąją, rituališkąją *‘lietuviškąją kalbą’*, o grynai lenkiškose ir baltarusiškose parapijose — lenkiškai“.<sup>636</sup> Šituo pareiškimu Franckevičius pasipiktino, ir kun. Šopara 1903 m. buvo perkeltas iš Lydos į baltarusišką Yvijos parapiją. Bet 1905 m. bažnytinės tardymo komisijos Šopara buvo rastas nekaltas ir išteisintas.<sup>637</sup>

Ypač XIX a. paskutiniuoju dešimtmečiu lietuviai labiau suskato rūpintis lietuvių kalbos įvedimu į bažnyčią. 1890 m. Vilniaus vyskupijos valdytojas L. Zdanavičius leido kai kurių parapijų bažnyčiose vartoti ir lietuvių kalbą.<sup>638</sup> Bet šiaip jis nebuvo palankus lietuviams: jei lietuviai nemoką lenkiškai, tegu jie neina į bažnyčią, nei išpažinties, o jis uždarys jų bažnyčią. Vilniuje įsisteigė slapta draugija, vardu Vilniaus lietuvių 12 apaštalų kuopa, kurios tikslas ir buvo rūpintis lietuviškomis pamaldomis Vilniaus bažnyčiose ir gauti čia atskirą bažnyčią lietuviams, nes ligi tol visose Vilniaus bažnyčiose tebuvo girdima lenkų kalba. Šios kuopos nariai buvo įvairių visuomenės grupių žmonės: kun. Juozas Ambraziejus, Jonas Bortkevičius, Andrius Domaševičius, Gabrielius Landsbergis-Žemkalnis, Povilas Matulionis, Elijas Nonevičius, B. Stankevičius, Šupšinskas, Valentinas Urbanavičius, Antanas, Jonas ir Petras Vileišiai. Ši kuopa 1898 m. Adomo Mickevičiaus 100 metų gimimo sukakties proga padėjo prie jo paminklo Varšuvoje vainiką su lietuvišku įrašu.<sup>639</sup>

Pirmuosius prašymus su daugeliu parašų lietuviai įteikė Vilniaus vyskupui 1896 m., prašydami, kad leistų ir lietuvių kalba pamaldas ir pamokslus jei ne visose Vilniaus parapijose, kur lietuviai gyvena išsisklaidę, tai bent jiems paskirtų vieną bažnyčią, kur būtų įvesta lietuvių kalba. Bet vyskupas Zveravičius, kuris pats nekalbėjo lietuviškai, vis tam priešinosi; jis į lietuvių prašymus skirti į tą ar kitą parapiją kunigą lietuvių atsakydavo grąsinimu uždaryti jų bažnyčią, jei jie nesuprantą lenkiškai. Bet 1901 m. Mogiliavo arkivyskupo metropolito Klopotovskio (B. H. Kłopotowski) įspėtas, kad dėl nepaisymo

636. 197: XXX, 77.

637. 8: 56—57.

638. 53: I, 63.

639. 53: I, 66.

lietuvių prašymo būsią apskūstas popiežiui, pagaliau paskyrė lietuviams nedidelę Šv. Mikalojaus bažnyčią Vilniuje, o Vilniaus katedroje jubiliejinių atlaidų proga 1901 m. jis leido 3 dienas (X.22—24) sakyti lietuviškus pamokslus ir giedoti lietuviškas giesmes.<sup>640</sup> Pažymėtina, kad jau 1899 m. gedulingų pamaldų už Vincą Kudirką metu Vilniaus misionierių bažnyčioje giedota lietuviškai. Bet tos parapijos klebonas Kantrimas už leidimą lietuviškai giedoti vysk. Zveravičiaus buvo papeiktas.<sup>641</sup>

XIX—XX a. sąvartoje jau ir organizuoti lietuvių sambūriai, rūpindamiesi lietuvių kalbos išlaikymu ir jos vartojimu viešajame gyvenime, reikalavo lietuvių kalbos grąžinimo į lietuvių parapijų bažnyčias. 1902 m. varpininkų sudarytame LDP (Lietuvių demokratų partijos) programos projekte reikalaujama pripažinti lietuvių kalbą pagrindine (žinoma, kas lieka po lotynų kalbos) bažnyčioje.<sup>642</sup>

„Tėvynės sargas“ kvietė (1902) kunigus ir inteligentus pasauliečius prisidėti prie kovos už tautinę lietuvių dvasininkiją. Tos bendros akcijos vaisius buvo ir jau anksčiau užsimintas memorandumas popiežiui „Apie lenkų kalbą Lietuvos bažnyčiose“ (originalas lotyniškas: „De lingua Polonica in Ecclesiis Lithuaniae“. Caunae, 1906). Memorandume skundžiamasi lietuvių lenkinimu per Bažnyčią (pastebint, kad lenkininkai lenkų kalbą vadiną katalikų kalba, o lietuvių kalbą pagoniška, barbariška, be kultūros, chamų kalba), prašoma įsteigti atskirą Lietuvos Vilniaus arkivyskupiją ir vyskupais skirti lietuvius, mokančius savo gimtąją kalbą ir mylinčius savo kraštą. Tą memorandumą paruošė lietuvių visuomenės veikėjai ir pasirašė šie asmenys: adv. S. Raila, adv. K. Sąmajauskas, G. Beržanskis-Klausutis, M. Davainis-Silvestravičius, G. Landsbergis, inž. P. Vileišis. Memorandumas taip pat buvo pasiūstas aukšties Katalikų Bažnyčios dignitoriams ir daugeliui pasaulio laikraščių redakcijų.<sup>643</sup>

1906 m. Vilniuje jau legaliai buvo įsteigta Sąjunga susigrąžinti Romos Katalikų Bažnyčioje lietuvių kalbos teises.<sup>644</sup>

Ką tik minėtas lietuvių skundas, keliamas į pasaulio viešumą, nepatiko lenkams bei lenkuojantiems. Į jį (o taip pat ir panašų vėlesnį, 1913 m. skundą popiežiui 70 lietuvių kunigų vardu) atsiliepė grafas H. Korvinas-Milevskis (Korwin-Milewski, 1848—1932), Vilniaus lenkų visuomenės ir politikos veikėjas, brošiūra „Uwagi o konflikcie języków

640. 8: 52—54: 258: 185—188: 197: XXXV, 135.

641. 53: I, 56.

642. 271: 300.

643. 53: I, 69.

644. 53: I, 71.

polskiego i litewskiego w dyecezji Wileńskiej“ (Pastabos dėl lenkų ir lietuvių kalbų susikirtimo Vilniaus vyskupijoje), kur stengiamasi aiškinti, kad lietuvių kalba tesanti kasdieninio pašnekesio tarmė, netinkanti gilesnėms mintims reikšti, tad turinti užleisti ir bažnytiniame gyvenime vietą civilizuotai lenkų kalbai. O lietuviai per 500 metų buvę ne lenkinami, bet patys norėję sulenkėti, nes lenkų kalba juos patraukusi kaip tobulesnė civilizacijos forma ir tobulesnis instrumentas, ir patys lietuviai „veržėsi į lenkybę, kaip peteliškės į šviesą“. Autorius siūlo daugiau nuolaidų lietuviams nebedaryti, ypač kad Vilniaus lietuviai kalbą geriau lenkiškai negu lietuviškai.<sup>645</sup> (Į šiuos autorius teiginius, aiškinimus ar ir šiaip prasimanymus 1915 m. atsakė tada emigracijoje Prancūzijoje gyvenęs lietuvių visuomenės veikėjas Juozas Gabrys-Paršaitis brošiūra „La situation de l'Église catholique en Lithuanie“, dėstydamas lietuvių argumentus.)

*Seinų vyskupija.* Seinų, arba Augustavo (iki 1818 m. Vygrių), vyskupija, priskirta prie Varšuvos arkivyskupijos, buvo sudaryta iš 12 dekanatų, kurių šešiuose (Alvito, Kalvarijos, Lazdijų, Marijampolės, Seinų, Zapyškio) gyveno lietuviai, kituose šešiuose — lenkai.<sup>646</sup> Valdydami tautiniu požiūriu mišrią vyskupiją, kai kurie Seinų vyskupai bei vyskupijos administratoriai stengėsi pripažinti ne tik lenkų, bet ir lietuvių kalbos teises bažnyčioje. Bet lenkas Povilas Strašinskis (Straszyński), būdamas Seinų vyskupu (1837—1847), buvo uolus vyskupijos lenkintojas. Jis, pats lietuviškai neišmokęs, tarė, kad šalies kultūra greičiau pakiltų lietuviams išmokus lenkiškai, lietuvių kalbą niekino, grynai lietuviškose parapijose prie Lenkijos sienos uždraudė bažnyčioje lietuviškai giedoti giesmes ir kalbėti rožinį (rožančių). Slavikų, Žemosios Panemunės, Šakių, Kalvarijos, Bartinkų, Prienų, Griškabūdžio bažnyčiose įsakė pridėtines pamaldas atlikti lenkų kalba, o į lietuvių parapijas skirdavo kunigus lenkus.<sup>647</sup>

Po 1863 m. sukilimo susidarė palankesnės sąlygos lietuvių kalbai bažnyčioje. Nuo 1870.VII.5 lietuviški pamokslai galėjo būti sakomi gavus tik vyskupo leidimą, o lenkiškiems reikėjo dar ir gubernatoriaus skirto cenzoriaus leidimo.<sup>648</sup> Tai skatino susipratusių kunigų lietuvių pastangas įvesti lietuvių kalbą į bažnyčias, kur lietuvių parapijose jos vietą buvo užėmusi lenkų kalba. Veisiejai buvo pirmą dzūkų parapija, į kurią 1870 m. grąžino lietuviškus pamokslus vikaras Silvestras Leonavičius (Leonas), išėjęs Seinų kunigų seminariją, prikalbinęs tą pat padaryti ir tos parapijos kleboną Sakevičių.

645. 171; 53: I, 70—71.

646. 197: XXVII, 192.

647. 271: 117; 8: 12; 197: XXIX, 20.

648. 374 : 169.

Leonavičius į tą pat parapiją įvedė ir lietuviškų poterių bei katekizmo mokymą, kuris anksčiau buvo čia irgi lenkiškas ir parapijiečiams lietuviams beveik visai nesuprantamas. Nors tos parapijos lenkinimo šalininkai šlėktos dėl to skundėsi Seinų vyskupijos vyriausybei, bet ši pagaliau pripažino lietuvių teisę. Dėl kun. Leonavičiaus įtakos buvo įvestos lietuviškos giesmės į Naumiesčio bažnyčią, o toliau iš lengvo susidarė sąlygos įvesti lietuviškus pamokslus, poterių, katekizmą ir giesmes ir kitose bažnyčiose: Šventežeryje, Seirijuose, Simne, Prienuose, Vištytyje ir kt.<sup>649</sup>

Ir ėmusiame tautiškai bręsti mokyklų jaunime kilo nepasitenkinimų lenkų kalba bažnyčioje. Pvz. 1884 m. keli Marijampolės IV klasės mokiniai (Kazys Grinius, Jonas Mačys, Simas Petrauskas, K. Žalnieriukynas), nuėję pas gimnazijos katalikų tikybos dėstytoją kun. Joną Mickevičių, paprašė, kad jis daugiau mokiniams nesakytų pamokslų lenkiškai. Ir jis pakluso.<sup>650</sup>

„Aušroje“ buvo nusiskundžiama lenkų kalbos primetimu bažnytiniame gyvenime. Obuol. (J. Jablonskis) vienoje korespondencijoje rašo (A 1885, 62), kad ir Suvalkų gubernijoje lietuviai lenkinami, nes, esant spaudai uždraustai, tenykščiai lietuviai, nors ir nemokėdami lenkiškai, turį vartoti lenkiškas maldaknyges, lenkiškai melstis, giedoti lenkiškas giesmes bažnyčioje. Net ir tokiam Griškabūdyje ar Keturvalakiuose, kur tik vargonininkas ar zakristijonas šiaip taip lenkiškai suprantąs ir paplepąs, dvasininkai ramia širdimi giedą lietuviams lenkiškai. Marijampolėje gimnazistai buvo raginami išpažintį atlikti lenkiškai. J. Jablonskis savo atsiminimuose iš pirmųjų mokslo dienų sako, kad pradėdamas mokytis Marijampolės gimnazijoje (1872), turėjęs jis, kaip ir kiti mokiniai, eiti išpažinties. Kun. M-kas paklausęs, kodėl jis nemokąs lenkiškai, nes munduruotam mokiniui netinką prie klausyklos kalbėti lietuviškai. Tačiau tas kunigas, pradėjęs „Aušrai“ eiti, ir pats virtęs „litvomanu“.<sup>651</sup>

Nors Seinų vyskupijos bažnyčiose lietuvių kalba apskritai buvo geresnėje padėtyje negu Vilniaus vyskupijoje, bet ir čia ilgainiui ėmė rasti konfliktų, išsišokimų, kai, augant lietuvių tautiniam susipratimui, buvo daroma žygių vienoje ar kitoje bažnyčioje duoti daugiau vietos lietuvių kalbai. V. Kudirka „Varpe“ piktinosi, kad pvz. nuo amžių lietuviškos Gelgaudiškio parapijos, kur nesą nė vieno lietuviškai nemokančio žmogaus, bažnyčioje lenkininkai 1894 m. apšaukė jauną kunigą litvomanu ir apskundė, kam jis skaitąs evangeliją prieš pamokslą lietuviškai, o ne lenkiškai. Netrukus ir kaimyninės parapijos bažnyčioje vienas lenkas garsiai pavadinęs kunigą galvijų (*bydlo*), kam šis per atlaidus paskaitęs evangeliją lietuviškai.<sup>652</sup>

649. 345: 95—98.

650. 86: 114.

651. 101: I, 291.

652. 177: II, 277—278.

Dėl lenkų kalbos vyravimo bažnyčioje buvo nesusipratimų, konfliktų tarp lietuvių ir lenkų bei lenkininkų Beržininkų, Kalvarijos, Punsko, Marijampolės ir kt. parapijose. Pavyzdžiui, Marijampolės lietuviai XIX a. gale reiškė nepasitenkinimą, kam jiems nesuprantama lenkų kalba per atlaidus sumos viduryje skaitoma evangelija ir sakomi lenkiški pamokslai, o gegužės mėn. lenkiškai sakomas pamokslas ir giedama Marijos litanija.<sup>653</sup>

Konfliktas vietomis ilgainiui taip paaštrėjo, kad net buvo prieita prie muštynių tarp lenkų ir lietuvių kalbos vartojimo bažnyčioje šalininkų. Taip, pavyzdžiui, atsitiko Lazdijuose, kurių bažnyčioje seniau tik lenkų kalba buvo atliekamos pridėtinės pamaldos. Tautinis atgijimas dzūkuose kiek vėliau ėmė kilti negu kitose Suvalkų gub. vietose. Bet jau 1896 m. lietuviai prašė, šventinant naują Lazdijų bažnyčią, leisti bažnyčioje giedoti lietuviškas giesmes, nes parapija esanti lietuviška, išskyrus kelis šimtus miestiečių, kurie taip pat moką lietuviškai kalbėti. Kai kunigas, pats lietuvių kilmės, kad ir pasidavęs lenkų įtakai, užgiedojo bažnyčioje lietuviškai, miestiečiams nepatiko. Tada klebonas paliepė vieną sekmadienį giedoti lietuviškai, kitą — lenkiškai. Nors su tuo sutiko lietuviai, bet nesutiko miestiečiai, lenkuojantieji. Kai atėjo giesmėms lietuvių eilė, miestiečiai ėmė ir tada lenkiškai giedoti, kilo triukšmas. Tada klebonas paliepė tegiedoti po senovei lenkiškai, kol konsistorija išspręs ginčą. Lietuviai susierzino, nebeprėmė klebono ir kalėdoti. Įkaito ir miestiečiai, šventoriuje po mišių kilo tarp abiejų grupių muštynės, nevienas liko sužeistas lazda ar akmeniu. Konsistorijai atsiuntus į Lazdijus vietoj iškeltojo įvedusiojo lietuvišką giedojimą klebono mozūrą, policija sustabdė giedojimus, nes jie virto triukšmu: buvo giedama lietuviškai ir lenkiškai kartu. Pagaliau miestiečiai skundėsi vyskupui, arkivyskupui, gubernatoriui, generalgubernatoriui, kurių pastarasis išsprėdė ginčą lietuvių naudai, nes Lazdijų parapijoje lenkiškai kalbančių tesanti maža dalis; ta dalis galinti vartoti lenkų kalbą bažnyčioje tiek, kiek leisią lietuviai (Vrp 1896, 103—104; 1897, 31—32).

Lenkų kalbos gožiamoji įtaka vyskupijoje neišnyko ir A. Baranauskui esant Seinų vyskupui (1897—1902). Jis 1900 m. įsakė sekmadieniais ir šventadieniais po sumos prieš pamokslą skaityti evangeliją lenkiškai visose vyskupystės parapijose (Vrp 1900, 654), nors, kita grįžus, Baranauskas buvo pirmas Seinų vyskupas, Seinų katedroje prabilęs (1897.XII.28) lietuviškai.<sup>654</sup>

Po Baranausko paskirtas Seinų vyskupijos administratorium prel. J. Antanavičius (1902—1910) leido, šalia lenkiškų pamaldų, įvesti ir lietuviškas.<sup>655</sup>

*Žemaičių vyskupija.* Žemaičių vyskupijoje, kurioje jau iš senovės beveik vieni lietuviai tegyveno, buvo lengviau ir Bažnyčioje lietuvių kalbai laikytis,

653. 86: 114.

654. 197: II, 189.

655. 334: 527—528.

nors iš seniau besitęsęs kad ir netaip spartus kaip Lietuvos rytuose bajorijos ir senosios dvasininkijos lenkėjimas, ypač prieš tautinio atgijimo laikus, veikė ir čia bažnytinį gyvenimą. Tos lenkiškosios įtakos apraiškų Bažnyčioje padaugėjo, kai 1849—1850 m. Žemaičių vyskupija buvo beveik dvigubai padidinta, prijungus prie jos iš Vilniaus vyskupijos 8 dekanatus (Kauno, Panevėžio, Ukmergės, Utenos, Obelių, Zarasų, Kuršo ir Žiemgalos) ir vieną Rumšiškės parapiją (iš Jiezno dekanato).<sup>656</sup> Apskritai Žemaičių vyskupijoje nebuvo planingos agresyvios dvasininkų akcijos kraštui lenkinti. Bet aukštoji dvasininkija ir čia į lietuvių kalbą žiūrėjo kaip į liaudies kalbą, neatstojančią kultūrinės kalbos, todėl nereikalingą ir tos liaudinės kalbos tobulinimo.<sup>657</sup>

Būdamas Žemaičių vyskupu (1802—1838), J. A. Giedraitis, pats tyrinėjęs lietuvių kalbą, išvertęs lietuviškai Naująjį Testamentą (1816) ir rūpinęsis bažnytinės raštų kalbos grynumu, nerodė pastangų lietuvius lenkinti per Bažnyčią.<sup>658</sup>

Lietuvių kalbai išsilaikyti ir jai apginti nuo kitų kalbų (ypač rusų) veržimosi į bažnytinį gyvenimą daugiausia yra padaręs Žemaičių vyskupas Motiejus Valančius, vadovavęs Žemaičių vyskupijai tuo metu (1850—1875), kai stiprėjo Katalikų Bažnyčios ir apskritai Lietuvos rusinimo bei pravoslavinimo pastangos. Ir čia lietuvių kalbą globodamas, bent jos nepersekiodamas, Valančius, kaip ir visoje savo religinėje politinėje veikloje, turėjo būti diplomatiškai atsargus. Pats kilęs iš lietuvių valstiečių, S. Daukanto įtakoje stiprinęs savo lietuviškąjį nusistatymą, Valančius turėjo rūpintis neužsitraukti rūstybės ir šioje vyskupijoje lenkiškajam reikalui palinkusios aukštesniosios dvasininkijos ir diduomenės, iš dalies ir bajorijos, ypač kad nuo jų daug priklausė ir ekonominis Bažnyčios rėmimas.<sup>659</sup> Tik po baudžios panaikinimo, kai tą rėmimą jau galėjo atstoti valstiečiai, Valančiui buvo įmanoma daugiau jais remtis ir drąsiau jų kalbai daugiau dėmesio skirti, juo labiau, kad jis matė, jog su tos kalbos išlaikymu susijęs ir katalikybės išsilaikymas lietuviuose.

To diplomatinio takto žiūrėdamas ir, anot J. Tumo, būdamas tradicijos žmogus, išauklėtas lenkiškos dvasios mokyklose, jis iki gyvos galvos vartojo lenkų kalbą ir savo privatinėje korespondencijoje su kunigais,<sup>660</sup> o taip pat ir pasauliečiais lietuviais šviesuoliais (kaip pvz. su savo buvusiu mokiniu kalbininku Andriumi Ugenskiu). Tačiau su kaimiečiais ir savo tėvais kalbėjo lietuviškai, tiems lietuviams kūrė tikibinę ir netikibinę literatūrą.

656. 4: 12.

657. 327: 232.

658. 211: 143, 153; 34: II, 207 tt.

659. 42.

660. 359: 119.

Pagaliau Valančius ir pats pasisakė vertinąs lietuvių kalbą. Pvz. po 1863 m. sukilimo žiauraus numalšinimo jis 1866 m. buvo priverstas Kauno katedroje pasakyti (lietuviškai) sukilimą pasmerkiantį pamokslą. Generalgubernatoriui nusiųstame rusiškame to pamokslu tekste Valančius aiškiai pasisako prieš lenkų kalbos įsigalėjimą Lietuvoje ir pabrėžia gimtosios kalbos reikšmę lietuviams, teigdamas: „Nors ir jaučiamės esą tautiškai tvirtesnio būdo, bet kelis amžius trukusi lenkų įtaka mums, lietuviams ir žemaičiams, įkvėpė klaidingų nuomonių, ir mes vietoj gimtosios kalbos bevelijame lenkų kalbą ir pasisavinome jų lengvą ir nepastovų būdą...“ Taip pat pažymi, kad esą „Mes, būdami dalelė nedalijamos Rusijos, turime mokytis rusų kalbos, neužmiršdami savosios, lietuviškosios arba žemaitiškosios“.<sup>661</sup> Žinoma, tas oficialus Valančiaus raštas yra prievartinis ir, matyt, kompromisinis, tad nežinia, kiek jis tiksliai atspindi paties Valančiaus faktiškai pasakytąjį pamokslą. Bet jau laisvą Valančiaus pasisakymą dėl lietuvių ir kitų kalbų randame 1869 m. Tilžėje išėjusioje jo knygelėje „Katalikų Bažnyčios vargai Lietuvoje ir Žemaičiuose“, kur autorius pabrėžia, kad Lietuvos ir Žemaičių žmonės, per 300 metų buvę Lenkų valdžioje, „tačiau lenkiškai neišmoko, nes mylėjo savo kalbą, kuri yra graži“. O dėl rusų kalbos ten sako, kad jei lietuviai, nuvykę į Maskoliją, negalėtų reikalauti, kad rusai ten su jais lietuviškai kalbėtų, tai ir „maskoliai, atėję į Lietuvos žemę, į svetimą kraštą, kaip gal reikalauti, kad dėl jų tos šalies žmonės mokytųsi maskoliškai“.<sup>662</sup>

Jau savo ganytojinės veiklos pradžioje Valančius įvedė svarbią naujovę, remiančią lietuvių kalbą bažnyntiniame gyvenime. Pradėjęs valdyti Žemaičių vyskupiją, Valančius tais pačiais metais paskelbė ganytojinį laišką dviem kalbom — lenkiškai ir lietuviškai. Nuo pat krikščionybės įvedimo Lietuvoje iki Valančiaus tokie laiškai tebuvo skelbiami lotyniškai arba lenkiškai, bet ne lietuviškai. Šia Valančiaus naujove pasekė ir vėlesnieji Žemaičių vyskupai. Taip pat 1853 m. rusų valdžios paskirtas Seinų vyskupijos administratorius prel. Bonoventūra Butkevičius savo pareigų perėmimo proga paskelbė ganytojinį laišką lenkiškai ir atskirai lietuviškai.

Kurį laiką Valančius yra rašęs savo ganytojinius laiškus ir parapijoms lietuviškai, kai rusų vyriausybė uždraudė vartoti lenkų kalbą oficialiame susirašinėjime. Tokių laiškų iki 1865 m. žinoma apie 30. Tačiau jie greitai nutrūko, nes rusų administracija netrukus apsižiūrėjo ir pareikalavo čia vartoti rusų arba lotynų kalbą.<sup>663</sup>

Valančius atsidėjęs plačiu mastu pradėjo ruošti originalią religinę literatūrą lietuvių kalba, lietuviškai polemizuoti su ateizmu ir materializmu, ginti katalikų

661. 4: 170—171.

662. 359: 82—83.

663. 42: 44.

religinius teigimus, taip pat ir kurti šviečiamojo, didaktinio pobūdžio kūrinius, kurie labai paplito žmonių tarpe. Plačiuosiuose lietuvių liaudies sluoksniuose jie kartu su garsiosiomis Valančiaus parapijoms mokyklomis kėlė raštingumą ir ugdė prisirišimą prie savo gimtosios kalbos.<sup>664</sup>

Lietuvybė ir lietuvių kalbos pozicijos Žemaičių vyskupijos kunigų tarpe iš lengvo stiprėjo į XIX a. pabaigą, bent jaunojoje, tautinio atgimimo paliestoje kunigų kartoje. 1900 m. „Tėvynės sarge“ įdėtame Žemaičių vyskupijos kunigų apibūdinime nurodoma, kad iš 650 tos vyskupijos kunigų 315 asmenų buvo iki 40 metų amžiaus, tad buvo gimę po 1860 m. (tai lietuvių tautinio atgimimo šalininkai), 145 buvo 60—90 metų amžiaus, vadinasi, gimę 1810—1840 m. („senosios gadinės“ atstovai), ir likusieji (190) 40—60 metų amžiaus, gimę 1840—1860 m. (tautiniu požiūriu neutralūs).<sup>665</sup> Ypač iš valstiečių kilusios kunigų kartos atskiri atstovai suprato, kad nemoką lietuvių kalbos kunigai turės atitrūkti nuo tikinčiųjų masės ir atneš žalą Katalikų Bažnyčiai.

Vc. Biržiškos teigimu, tikrai XIX a. paskutiniu metu į parapijų klebonijas pamažu pradėjo skverbtis lietuvių kalba.<sup>666</sup>

Rusų vyriausybė, išvariusi lietuvių kalbą iš mokyklų ir valdžios įstaigų Lietuvoje, norėjo įvesti rusų kalbą ir į Bažnyčią. Valančiui teko tam atkakliai priešintis.

Dar 1848 m. rusų valdžios buvo įsakyta parapijų klebonams oficialius administracinius raštus rašyti rusiškai, tik religiniais reikalais jie galėjo rašyti lotyniškai. Rusų kalba turėjo būti rašomos ir metrikų knygos, kur vaiko tėvavardžiui turėjo būti stengiamasi suteikti panašumo į rusiškąjį, jį rašant kilmininko linksniu, su galūne -ov ar kt.<sup>667</sup>

Uždraudus lotyniškąsias raides lietuviškuose raštuose, rusų administracija ėmė perrašinėdinti ir spausdinti įvairias bažnyčioje vartojamas lietuviškas knygas (kaip maldaknyges, giesmynes, evangelijas) rusiškais raidėmis. Iš pradžių Valančius davė kai kurioms tokioms knygoms savo aprobatą, nors ir nenoromis, primindamas, kad rusiškos raidės netinkančios kai kuriems lietuvių kalbos garsams reikšti ir net pakeičiančios kai kurių žodžių prasmę. Vėliau, žmonėms ėmus visuotinai tokių raidžių primetimui priešintis, pamatęs čia lietuvių pravoslavavimo ir rusinimo pavojų, pats stojo į rusiškų raidžių primetimo priešinkus, pasirūpindamas lietuviškų knygų spausdinimą lotyniškais raidėmis perkelti į Prūsus (žr. psl. 214).

Nors 1848 m. caras buvo uždraudęs katalikų bažnyčioje vartoti pamaldose rusų kalbą, bijodamas, kad tuo būdu gali katalikai patraukti į save stačiatikius,

664. 374: 124.

665. 374: 171.

666. 42: 41.

667. 53: I, 144.



1869 m. tas draudimas buvo atmainytas. Tais pačiais 1869 m. Kauno gubernatorius rašė Valančiui, kad pridėtinėse pamaldose (t.y. tose, kur vietoj lotynų kalbos vartojamos kitos kalbos) galima vartoti rusų kalbą. Gubernatorius liepė apie tai pranešti savo nuomone, o taip pat ir apie visus vyskupui atsiųstus prašymus dėl rusų kalbos įvedimo. Šios rusų vyriausybės pastangos turėjo kiek pasisekimo Vilniaus ir Minsko gubernijose. Valančius atsakė gubernatoriui, kad būdas aprūpinti religinius gyventojų reikalus rusų kalba negalys būti taikomas Žemaičių vyskupijai, kur gyventojai tekalbą beveik vien savo gimtąja lietuvių kalba ir rusų kalbos nevartoja. Kita vertus, naujos kalbos įvedimas į bažnyčią perišijęs jo galią.<sup>668</sup> Kai kurie atskiri valdininkai mėgino pasitarnauti rusų kalbos įvedimui į bažnyčią. 1870 m. Šiaulių apskrities viršininkas rašė Kauno gubernatoriui, kad katalikų kunigai, priešindamiesi rusų kalbos įvedimui į pamaldas, atimą galimybę kareiviams ir gimnazistams klausytis Dievo žodžio. Į tai gubernatorius atsakė, kad norintieji į pridėtinės pamaldas įvesti rusų kalbą turį paduoti pareiškimą raštu. A. Aleknos nuomone, atroda, kad tokių pareiškimų neatsirado, tad ir rusų kalba Žemaičių vyskupijoje niekur nebuvo į katalikų bažnyčią įvesta.<sup>669</sup>

Rusų administracija buvo paruošusi rusų kalba katalikų bažnyčioms ritualą, pakeitusi jame lenkiškąjį tekstą rusišku. Bet Valančius į tai atsakė, kad pagal popiežių paskelbtus liturgijos knygų įstatus nevalia tose knygose daryti net mažiausių pakeitimų, todėl jis negalys leisti tokios naujovės, kaip įvedimas naujos (rusų) kalbos į liturginį vartojimą. Taip pat Valančius 1870 m. išbraukė iš rubricėlės maldą už carą rusų kalba (kur ji buvo išspausdinta 1868 ir 1869 m. cenzoriaus įsakymu spaustuvei), nes Žemaičių vyskupijoje maldos už carą esančios kalbamos lietuviškai arba lotyniškai, kadangi beveik visi vyskupijos gyventojai kalbą lietuviškai, rusų kalbos nevartoja. Tada generalgubernatorius pats išspausdino tos maldos rusišką tekstą ir per Kauno gubernatorių pasiuntė Valančiui, kad šis išsiuntinėtų adresatams priedu prie rubricėlės. Nėra žinios, ar Valančius tą priedą išsiuntinėjo.<sup>670</sup>

Klebonams pasipriešinus, nebuvo įgyvendintas katalikų bažnyčiose ir reikalavimas, kad po pamaldų vargonininkas rusiškai giedotų Rusijos himną, nors kai kuriose bažnyčiose to reikalavo policija.<sup>671</sup>

Po Valančiaus buvęs Žemaičių vyskupu (1883—1908) Mečislovas Paliulionis buvo senų pažiūrų, daugiau lenkams palankus dvasininkas. Ir savo pavardę rašėsi ne tik be lietuviškos galūnės (kaip tada buvo įpratę elgtis su lietuviškomis pavardėmis lenkai ir rusai), bet ir su dviem *ll* (*Pallulon*), kas ypač erzino

668. 4: 233—234.

669. 4: 235.

670. 4: 236—237.

671. 4: 238.

lietuvius, nes jie tarė, kad vyskupas tuo norėjo pasirodyti tikru lenku.<sup>672</sup> Jis nemėgo labiau tautiškai pasireiškusių kunigų lietuvių, juos, susikirtusius su sulenkėjusiais klebonais ar dvarininkais, paprastai išsiųsdavo į tada Žemaičių vyskupijai priklausiusį Kuršą: tegu sau jie ten skleidžią savo lietuviškąsias idėjas.

„Aušroje“ buvo nusiskundžiama lietuvių lenkinimu per bažnyčią, lietuvių kalbos išvayrumu iš pridėtinių pamaldų. J. Mažiulis (kun. J. Lideikis) guodėsi, kad Kėdainiuose, Žeimiuose, Bukonyse, Jonavoje ir kai kur kitur visai išvarę iš pamaldų lietuvių kalbą (A 1884, 369). Vandžiogalos parapijoje vyskupui bažnyčias lankant ir lietuviškai pragydus, niekas nepritaręs, reikėję lenkiškai pradėti (A 1885, 60).

Paliulionis lietuvių kalbą, kuri jam tebuvo tik liaudžiai, bet ne šviesuomenei reikalinga, tiek tevertino, kiek ji buvo neišvengiama sėkmingai lietuvių liaudies pastoracijai. Čia jau jis palaikė ir lietuviškos religinės literatūros ruošimą, pasisakė prieš rusiškų raidžių vartojimą lietuviškuose raštuose. Kad jis ta prasme stojo už lietuvių kalbos vartojimą lietuvių parapijose, rodo pvz. ir tai, jog pritarė kun. Jarulaičiui, kuris 1903 m. Plungės parapijoje lenkiškąjį giedojimą per Dievo Kūno procesiją pakeitė lietuviškuoju. Dėl to pakeitimo buvo įsižeidusi Oginskienė ir skundėsi vyskupui, kuris vis dėlto pripažino, kad klebonas Jarulaitis pasielgęs teisingai.<sup>673</sup>

## LIETUVIŲ KALBA KRAŠTO ADMINISTRACIJOJE

Lietuvos administraciniame gyvenime nuo XIX a. pradžios (faktiškai jau nuo XVIII a. pabaigos, Lietuvą įjungus į Rusijos imperiją) vyraujantį oficialų vaidmenį vaidino rusų, o iš pradžių ir lenkų kalba. Krašto valdyme lietuvių kalbos labiausiai prireikė griebtis tada, kai žemesnysis luomas, valstiečiai po baudžios panaikinimo įgijo pilietines teises, ir krašto administracijai neišvengiamai teko į juos, kurie kone visi tik lietuviškai temokėjo, kreiptis jiems suprantama kalba, norint jų tarpe paskleisti būtiną teisinę informaciją — įstatymus, valdžios įsakymus bei paliepinimus.

Prieš pat 1863 m. sukilimą rusų vyriausybė buvo sumanusi tai administracinei informacijai leisti net lietuvišką laikraštį, kartu turėdama prieš akis ir lietuvių rusinimą. Laikraštis, bendru vardu „Drug naroda“ [Liaudies draugas], turėjo būti skiriamas „šiaurės vakarų krašto“ valstiečiams: gudams (spausdinamas gudų kalba) ir lietuviams (spausdinamas dukart per mėnesį „žemaitiškai“

672. 327: 257.

673. 327: 234.

lotyniškomis raidėmis). Laikraščio leidimui valdžia iš švietimo ministerijos lėšų buvo paskyrusi Vilniaus mokslo apygardos globėjui 6000 rublių. Laikraščio uždavinys — valstiečiams paaiškinti vyriausybės įsakymus, o kartu užstoti kelių sustiprėjusių lenkų propagandai, įtakai Lietuvoje, taip pat ugdyti lietuviuose prisirišimą prie Rusijos sosto, tam panaudojant ir lietuvių atskirumo nuo lenkų idėją. Bet dėl sukilimo ir po to prasidėjusio griežto rusinimo su draudimu vartoti lotyniškas raides lietuviškuose raštuose nuo ano lietuviško laikraščio sumanymo valdžios buvo atsisakyta.<sup>673a</sup>

Jau neišvengiamai lietuvių kalbos prireikė pirmiausia žemosioms vietinėms valdžios institucijoms, tiesiogiai su tais žmonėmis santykiaujančioms — valsčiui, žemesniajam teismui, o sukilimų atvejais — valdžiai ir sukilėlių vyriausybei, norinčiai kuo plačiausiai paskleisti savo įsakymus ar propagandą. Žinoma, administraciniame Lietuvos gyvenime lietuvių kalba daugiau, plačiau buvo — bent pačių valstiečių — vartojama žodžiu, bet siauriau raštu, teisinio pobūdžio dokumentuose.

Anksti, ypač Užnemunėje, ėmė organizuotis žemesnieji teismai, kur teko naudotis ir lietuvių kalba, nes dažnai ne tik bylos dalyviai (bylininkai), bet ir patys teisėjai temokėjo lietuviškai. Tačiau daugumas bylų protokolų buvo, ypač raštininkų nelietuvių, surašoma rusiškai ar lenkiškai (Užnemunėje), nes, matyt, daugumas bylininkų bei teisėjų mažai tebuvo raštingi arba ir visai neraštingi.<sup>674</sup> Yra susiradusių Užnemunei 1805—1806 m. lietuviškai rašytų protokolų (kai kurie su vokiškais antraštėmis, nes 1795—1807 m. tas kraštas, vokiečių pavadinamas Naujaisiais Rytprūsiais, buvo valdomas Prūsijos). Žinoma ir vėlesnio laiko teisinių dokumentų, pvz. spausdintas Gelgaudiškio vls. tekstas (a. 1814), nustatęs dvarininkų ir valstiečių santykius po baudžiamos panaikinimo Suvalkijoje; 1844 m. lietuviškas protokolas Kalvarijos baudžiamojo teismo byloje.<sup>675</sup>

Napoleonas, įžygiavęs į Lietuvą, 1812.VI.23 išleido atsišaukimą į vietos gyventojus lenkų ir lietuvių kalbomis.<sup>676</sup> Ta proga ir vysk. J. A. Giedraitis 1812 m. paskelbė du atsišaukimus, lenkiškai ir lietuviškai rašytus, raginančius žmones klausyti Napoleono ir savo ponų.<sup>677</sup>

1825 m. buvo rusų valdžios paskelbtas lietuviškas įsakas dezertyrams gaudyti („išrašas apei išbėgusius vaikavuosius, pametančius slūžbą žalnierišką“, išverstas Gardino dominikono Hiacinto Milevičiaus), o kiek perdirtbas

673a. 177: II, 339 tt.

674. 41: II, 56.

675. 41: II, 56.

676. 54: 766.

677. 41: II, 58.

pakartotas ir apie 1832 m. (išverstas kažkokio Žadausko). Kalbininko Andriaus Ugenskio brolis Jonas 1848 m. išvertė iš rusų kalbos oficialias taisykles apsaugoti nuo choleros (Regulos dėl skarbavų žmonių, kaip užlaikyti save nuog choleros).<sup>678</sup>

Ypač sukilimų metais teko į lietuvius valstiečius kreiptis ir lietuviškai.

1831 m. Lenkijos sukilimo diktatorius gen. Chlapovskis paskelbė vieną atsišaukimą, išverstą ir lietuviškai (Broliai žemaičiai ir lietuvninkai. Atsibuskite), o taip pat ir Rygos generalgubernatorius Palenas (Pahlen), įžengęs į šiaurės Lietuvą to sukilimo malšinti, išleido lenkiškai ir lietuviškai įsakymą „Gyventojams Vilniaus gubernijos, o daugiam ant gronyčios Kurliandijos gubernijos pavių“.<sup>679</sup>

Rimčiau lietuvių kalba imta traktuoti 1863 m. sukilimo laikotarpiu. Sukilimas, kuriame gausiau dalyvavo ir valstiečių, turėjo ne tik politinį (rusų okupacijos pašalinimo), bet ir socialinį ekonominį (valstiečių gerovės) pobūdį. Taip pat buvo siekiama išsikovoti teises lietuvių kalbai bei apskritai lietuvių kultūrai vystytis.<sup>680</sup>

Ruošiantis tam sukilimui, buvo rašomi bei skleidžiami atsišaukimai (M. Akelaičio ir kt.). Sukilimui prasidedant, laikinosios vyriausybės buvo paskelbtas ir lietuviškas atsišaukimas (kiek skirtingas nuo lenkiško teksto) „Nuog tikros Lenkų aukščiausios vyresnybės visos karalystės mūsų“, gal M. Akelaičio išverstas.<sup>681</sup> Atsišaukimų išleista nevienas. Vienas sukilimo vadų K. Kalinauskis (kilęs iš Volkovisko aps.), nors kalbėjęs ir rašęs daugiausia gudiškai, bet sukilimo atsišaukimus leido ir lietuviškus.<sup>682</sup> Gabiai vadovavęs sukilėlių 70 vyrų būriui, iš pasalų užpuldinęs rusų transportą valstietis Adomas Bitė susirašinėjo ir įsakymus skelbė lietuviškai.<sup>683</sup> 1864 m. ėjo lyg ir periodinis sukilimo leidinys „Žinia apei lenkų vainą su maskoliais“.<sup>684</sup>

Sukilimo metu kai kur ir valsčiuose dokumentai imta rašyti lietuviškai. Taip pvz. padaryta Žagarės vls. teismo dokumentų rinkinyje, vardu „Knyga dekretų valsčioniško sūdo Naujos Žagarės valsčiaus“ (orig.: Kninga dekretu walszcionisz-

678. 41: II, 62.

679. 41: II, 56—60; 54: 791.

680. 201: 158, 170.

681. 41: II, 64.

682. 54: 817.

683. 54: 832.

684. 41: II, 64—65.

ka suda Naujos Žagares walszciaus), kur lietuviškai surašyti dokumentai nuo 1863 m. pirmųjų vasario mėn. dienų iki lapkričio mėn.<sup>685</sup>

Ypač Lietuvos sukilėlių būrių veiksmai rodo, kad juose lietuvių kalbos vartojimas buvo ne tik pageidaujamas, bet reikalaujamas, būtinas. Sukilimo atsiminimų autoriai ir senieji tyrinėtojai rašo, kad 1863 m. sukilėlių kariuomenė Lietuvoje buvo komanduojama lietuviškai. Lietuviškai buvo komanduojami visi dalgininkų batalionai, kuriais rūpinosi vienas sukilimo vadų kun. Antanas Mackevičius ir kuriuos lietuviškai komandavo ir mokė instruktorius Povilas Vivulskis, Petrapilio universiteto studentas (sukilimo metu sužeistas patekęs į nelaisvę, miręs 1863 m. Vilniuje).<sup>686</sup> Viename Z. Sierakauskio vadovaujamos sukilėlių stovyklos aprašyme pažymima, kad „lenkų ir lietuvių (žemaičių) kalbos buvo visiškai lygiateisės“.<sup>687</sup> O apie įspūdį, kurį padarė lietuvių kalbos vartojimas sukilėlių būriuose, 1863 m. sukilimo tyrinėtojas B. Limanovskis rašė, kad „ypač džiaugėsi jo [lietuvio] širdis, kai jis girdėjo, kaip skamba jo gimtoji kalba karinėje komandoje, administraciniuose potvarkiuose, būrių dainose, vadų prakalbose“.<sup>688</sup>

Tuo metu ir kai kurie dvarininkai, norėdami įsiteikti valstiečiams, į pastaruosius kreipdavosi lietuviškai, savo sušauktų valstiečių susirinkimų protokolus kartais rašė lietuviškai.<sup>689</sup>

Paskelbta kiek lietuviškų tekstų, susijusių ir su baudžiosios naikinimu ir to laikotarpio žemės reforma. Mat caro vyriausybei ypač buvo naudinga paskelbti lietuviams baudžiauninkams, valstiečiams suprantama kalba atitinkamus potvarkius bei įstatymus, tuo pačiu norint pasirodyti to luomo užtarėja ir stengiantis nustatyti valstiečius prieš dvarininkus, ponus bei lenkus, organizavusius 1863 m. sukilimą. 1857 m. buvo lietuviškai išverstas caro Aleksandro II įsakymas generalgubernatoriui Nazimovui apie komisijas paruošti valstiečių žemės reformai; 1861 m. lietuviškai išverstas (bene buv. katalikų kunigo, virtusio pravoslavų popu Antano Petkevičiaus) ir išspausdintas „Trumpas išguldymas provų ir prigulėjimo valsčionių ir dvarnų žmonių, išėjusių iš vergingo prigulėjimo“, o 1862 m. tas pats A. Petkevičius išvertė visą knygą, vardu „Įstatymai apei valsčionis, išėjusius iš vergingo prigulėjimo“.<sup>690</sup>

Reikalavimai lietuvių kalbai pripažinti teises viešajame gyvenime, įskaitant ir jos vartojimą valdinėse įstaigose, teisme, teisiniuose dokumentuose, keliami

685. 201: 169.

686. 201: 150, 168; 197: XXXIV, 423; 54: 822.

687. 201: 168.

688. 201: 168.

689. 201: 169—170.

690. 41: II, 62—63.

ir Didž. Lietuvos lietuvių laikraščiuose, pradedant „Aušra“. Pvz. pastarojoje minima, kad lietuvių esąs įteiktas Vilniaus tribunolui prašymas duoti ir lietuvių kalbai teisme tokias teises, kokias turi latvių ir estų kalbos, ir kad teismo vedimo nuostatai būtų išversti į lietuvių kalbą (A 1883, 51—52). J. Šliūpas ragino lietuvius reikalauti leisti teisme vartoti lietuvių kalbą (A 1883, 183). Panašūs reikalavimai keliami ir kituose laikraščiuose. „Varpe“ pvz. siūloma sudaryti centrinį lietuvių komitetą, kuris, be kitų dalykų, rūpintųsi ir lietuvių kalbos teisių gynimu viešajame gyvenime, įskaitant jos vartojimą valsčių įstaigose, teisme, pašte ir kt. (Vrp 1899, 38). „Varpe“ nurodoma, kad nors teismas ir administracija jau seniai verčianti lietuvius kalbėti maskoliškai (rusiškai), bet esą mes ligi šiol vis dar tebekalbame lietuviškai (Vrp 1893, 109). Vėl šio laikraščio pažymima, kad Suvalkų gub. Budkoje (Dębowa Buda) valsčiaus teisme teisėjas (lenkas Gromskis), kad ir mokąs lietuviškai, žmones teisiąs maskoliškai (rusiškai), nors lietuviškai teisti nesą uždrausta. Prieš dvejus metus buvęs teisėjas Zernovskis teisme su žmonėmis kalbėjęs lietuviškai (Vrp 1890, 159).

Vėliau lietuvių kalbos vartojimo vietos valdinėse įstaigose ima reikalauti didesni, organizuotesni lietuvių visuomenės sambūriai. Jau minėtame 1902 m. LDP (Lietuvių demokratų partijos) programos projekte, be kitko, reikalaujama lietuvių kalbos pripažinimo pagrindine Lietuvos administracijoje, tos kalbos vartojimo visuose dokumentuose, sutartyse (Vrp 1902, 258—260).<sup>691</sup> Retkarčiais ir kuris rusų laikraštis kelia mintį duoti lietuvių kalbai daugiau teisių, reikalauti iš valdininkų Lietuvoje mokėti lietuviškai (Vrp 1904, 145). Tačiau rusų administracija nenorėjo pripažinti lietuvių kalbai teisių viešajame gyvenime. 1904 m. už lietuvių kalbos vartojimą pirmajame Vilniaus lietuvių susiėlpimo draugijos susirinkime vienas tos draugijos steigėjų buvo pakviestas į generalgubernatoriaus kanceliariją ir ten kaltinamas, kam susirinkime buvę kalbama policijai nesuprantama kalba (lietuviškai), nes įstatymai reikalauja viską atlikti rusų kalba. Valdžiai nepatinką tie lietuviai, kurie kiekviename žingsnyje šneka lietuviškai, nors ir suprantą kitaip (Vrp 1904, 95).

Platesniu mastu organizuota lietuvių kova už savo gimtosios kalbos teises, jos vartojimą viešajame gyvenime sustiprėjo atkovojus lietuvišką spaudą lotyniškomis raidėmis (1904.IV.24/V.7) bei prasidėjus 1905 m. revoliucijai.

## LIETUVIŠKAS ŽODIS SUSKAMBA SCENOJE

Ankstyvesniais keleriais amžiais Lietuvoje teatriniai vaidinimai buvo atliekami nelietuvių kalba. XVI—XVIII a. kai kuriose aukštesniosiose Lietuvos

691. 271: 300.

mokyklose (Vilniuje, Kražiuose, Kaune ir kt.) buvo suorganizuoti mokinių teatrai, kur vaidinimai ėjo lotynų kalba, tačiau įtarpuose (intermedijose) buvo kiek vietos ir lietuvių kalbai (ar ir kitoms kalboms) pasireikšti. Vėliau kurį laiką teatruose vaidinta lenkų kalba. 1785 m. buvo įkurtas Vilniuje nuolatinis, beveik vien iš vietos gyventojų sudarytas miesto teatras. Vilniaus teatrinės trupės tada vaidino daugiausia lenkų kalba. Jau 1845 m. rusų administracija ėmė reikalauti, kad dalis vaidinimų būtų atliekama ir rusų kalba.<sup>692</sup> Po 1863 m. tebuvo leidžiama vaidinti rusiškai.

Lenkiškas ir rusiškas (o anksčiau ir lotyniškas) teatras lietuvių kaimui dėl svetimos kalbos nebuvo prieinamas ir beveik jokios įtakos jam neturėjo. Kaimo jaunimas rengdavo lietuviškas kai kurių švenčių, rugiapjūtės, linarovio pabaigtuvių, vestuvines pramogas, gegužines, vakaruškas. O jau XIX a. pabaigoje ir pačioje XX a. pradžioje ruošiami lietuviški vakarai su vaidinimais, lietuviškomis dainomis pirmiausia turėjo tikslą kelti žmonėse tautinį susipratimą. Jie kartu turėjo iškelti rusų administracijos, daugio bajorų ar ir miestiečių, iš dalies ir Bažnyčios paniekintą lietuvių kalbą ir gimtosios kalbos skambėjimui suteikti viešo demonstravimo pripažinimą.<sup>693</sup>

Tačiau tokie lietuviški vaidinimai, scenos renginiai Lietuvoje rusų administracijos buvo draudžiami. Jie tam tikromis sąlygomis tebuvo leidžiami už pačios Lietuvos ribų. Tuo būdu pastarajame XIX a. dešimtmetyje tokių lietuviškų renginių, vaidinimų buvo suruošta lietuvių kolonijose Petrapilyje (1895 m. Petrapilio labdaringosios lietuvių bei žemaičių draugijos pastangomis buvo suvaidintas J. Bizinskio „Žentas dėl parodos“), Rygoje (Lietuvių pašalpos draugija 1896 m. suruošė dainų vakarą), Mintaujoje ir kt.<sup>694</sup> Vilniaus generalgubernatorius tuo viešu lietuvių kalbos demonstravimu nebuvo patenkintas. Kai Lietuvių Petrapilio savitarpinės pagalbos draugija (įkurta 1899 m.) 1900 m. gavo rusų valdžios leidimą vaidinti Keturakio „Ameriką pirtyje“, o taip pat vaidinimo skelbimus ir programą išspausdinti, šalia rusų kalbos, ir lietuvių kalba lotyniškomis raidėmis, Vilniaus generalgubernatorius Trockis, specialiai atvykęs į Petrapilį pas vidaus reikalų ministrą, prašė uždrausti lietuviams ne tik spausdinti skelbimus lotyniškomis raidėmis, bet ir lietuviškus vaidinimus. Tačiau jo siūlymas nebuvo patenkintas.<sup>695</sup>

Lietuvoje XIX a. gale bei pačioje XX a. pradžioje tik slaptai tebuvo įmanoma ruošti lietuviškus vakarus, vaidinimus (vad. klojimų vaidinimus). Kiek žinoma, toks pirmas vakaras buvo suruoštas 1893 m. Naujikų k., Panemunėlio

692. 53: I, 477.

693. 53: I, 478.

694. 53: I, 479—482.

695. 53: I, 481—482.

vls., kur veikė „Žvaigždės“ draugija, turėjusi tikslą ir ruošti slaptus lietuviškus vaidinimus. Čia nemažas ramstis buvo Panemunėlyje klebonavęs kun. J. Katelė, nors šiaip tuo metu daugelis vyresniųjų Lietuvos kunigų laikėsi atokiai nuo lietuviškosios veiklos. XIX a. paskutiniame dešimtmetyje bei pačioje XX a. pradžioje lietuviškų vakarų, vaidinimų buvo ir Kupiškyje, Šiauliuose, Joniškyje (pastaruosiuose dviejuose juos ruošė A. Janulaitis). Šiaulių gegužinėse, kurios buvo ruošiamos grafų Zubovų dvaruose (pirmoji įvyko 1889 m.), kur paprastai susitikdavo lietuvių šviesuomenė, aptardavo politinių srovių reikalus, buvo sakomos lietuviškos prakalbos, rodomi istorinių asmenų paveikslai. Kaune slaptus lietuviškus vaidinimus ėmė ruošti 1899—1904 m. veikusi „Dainos“ draugija, o Užnemunėje, Suvalkų krašte, 1900—1901 m. „Sietyno“ draugija, po jos likvidavimo „Artojų“ draugija. Vienas svarbiausių, veiklus lietuviškas teatrinis centras buvo Vilniuje, kur jau 1898 m. pradėta rengti slapti lietuviški vaidinimai. Pirmas vaidinimas Vilniuje įvyko kun. J. Ambraziejaus bute 1898 m., o Vileišių bute 1900—1901 m. buvo suruošti trys slapti lietuviški vaidinimai.<sup>696</sup>

Maž. Lietuvoje lietuviškus vakarus pradėjo ruošti Birutės draugija, kurios vaidintojai jau 1895 m. suvaidino A. Fromo (Gužučio) „Kauno pilies išgriovimą“. Pasinaudodami Amerikos laisve, gausiai ėmė kurtis vaidintojų būreliai JAV-se, kur jau 1885 m. J. Šliūpas pradėjo juos organizuoti.<sup>697</sup>

Lietuvybės bei lietuvių kalbos propagandai buvo ypač reikšmingi 1899 metai, kada pirmą kartą Lietuvoje buvo oficialiai leista lietuviškai suvaidinti Palangoje Keturakio (Juozo ar Antano Vilkutaičio) komediją „Ameriką pirtyje“. Šio įvykio reikšmę didžiai vertino ir patys jo ruošėjai, nes, vieno jų — G. Petkevičaitės — žodžiais, tatai buvo svarbus būdas sėkmingiau, įtaigiau paveikti ir platesnę liaudies masę, be kurios, kaip ir to meto negausiam lietuvių šviesuolių būriui buvo aišku, tautinis lietuviškasis darbas negalėjo pasisekti. Petkevičaitė sakosi nesąžiningai kalbėjusis su P. Višinskiu, kad tautiniam sąmoningumui skleisti būtų svarbu, jei lietuviški vaidinimai būtų ruošiami ne tik Rygoje, Mintaujoje ar Liepojoje, kur kai kurie inteligentai lietuviai vykdavo „viešojo vietoje išgirsti savo prigimto žodžio ir juo pasidžiaugti“, bet ir pačioje Lietuvoje.<sup>698</sup>

Palanga tada priklausė Kuršo gubernijai, kur neveikė lietuviškos spaudos draudimo nuostatai ir lietuvių tautinė kultūrinė veikla mažiau tebuvo varžoma. Leidimą viešam lietuviškam vakarui rengti 1899.VIII.20 bei vaidinti „Ameriką pirtyje“ Palangoje gavo iš Kuršo gubernatoriaus dr. Liudas Vaineikis, buvęs pats pažįstamas su Rygos gubernatorium. A. Janulaitis ir P. Višinskis sukviatė vaidintojų būrelį, o veikalą režisavo St. Jakševičiūtė (Venslauskienė) ir G.

696. 53: I, 478 tt.

697. 220: III, 514; 53: I, 492—493.

698. 249: 628—630.



Petkevičaitė. Išskyrus Jakševičiūtę, kiti vaidintojai tebuvo mėgėjai (Povilas Višinskis, Augustinas Janulaitis, Vladas Mangirdas (Mongirdas), Jadvyga Juškytė ir kt.).<sup>699</sup>

Nors ta komedija ir neturėjo politinio pobūdžio, rusų policija tuojau po jos suvaidinimo ėmėsi griežtų represijų dėl tariamo nusikaltimo valdžios potvarkiams lietuvių gyvenamoje srityje, areštavo, tardė ir kalino spektaklio ruošėjus ir vaidintojus.

Palangos spektaklis buvo reikšminga lietuviybės bei viešo lietuvių kalbos demonstravimo propaganda. Spektaklis sukėlė didelį entuziazmą jo ruošėjuose, lietuviybės veikėjuose ir pačių Palangos apylinkės valstiečių tarpe. Anot G. Petkevičaitės, tuose lietuviuose kėlė džiaugsmą proga viešai prabilti savo gimtąja kalba ir „tą kalbą, amžiais skurdusią samanotose lūšnelėse, duoti viešai išgirsti šimtui brolių, pratintų prie gimtosios kalbos žeminimo, niekinimo! Duoti išgirsti savo kalbos skambumą, dailumą! Atrodė, jog mūsų širdis buvo per menkas aparatas, kad įstengtų tą milžinišką džiaugsmą, kuris mus tada apėmė, atjausti“.<sup>700</sup> Jau pačios spektaklio afišos „viliojo žemaičių akis ir širdis, savo rašto ir savo viešai tarto žodžio išsiilgusias“.<sup>701</sup> Po vaidinimo, į kurį atsilankė ne tik apylinkės kaimiečiai, bet ir tada Palangoje vasarojusi lietuviškoji diduomenė, publika vaidintojams karštai plojo, nors, anot pačios Petkevičaitės, visi vaidintojai suprato, kad ji tai darė ne vaidintojams, kurie kone visi pirmą kartą rodėsi scenoje, bet „tai dvasiai, kuri mūsų mažą būrelį čia atvedė“.<sup>702</sup> Ir M. Biržiška išveda, kad „Sujaudinti spaudė kits kitam rankas 1899 m. Palangos spektaklio klausytojai, sekdami negudrų ‘Amerikos pirtyje’ turinį ir nekokį mėgėjų vaidinimą, bet dar labiau — pačią įscenintą sodiečių kalbą“. Apibendrinamas šiokius tų laikų lietuviškus vaidinimus, jis prideda: „Jei šie pirmieji vaidinimai nebūtų buvusios silpnokos komedijos, tik kokios įspūdingesnės istorinės ar kitokios dramos, tragedijos ar misterijos, kažin ar visų širdys būtų jas atlaikiusios; šiaip ašaros buvo čia palengvinamos juoku, rimtis nerimtimi suplakdavo ir širdis tat lengviau pakeldavo“.<sup>703</sup>

699. 220: III, 513.

700. 249: 636.

701. 249: 650.

702. 249: 657.

703. 31: II, 177.

# LIETUVIŲ KALBA MAŽOJOJE LIETUVOJE

## LIETUVIŲ SKAIČIUS IR LIETUVIŲ KALBOS RIBOS

Germanizacijai plintant ir stiprėjant, lietuvių nuošimtis Maž. Lietuvos gyventojų tarpe tolydžio mažėjo (nors dėl prieauglio kurį laiką XIX a. ir didėjo). Tai matyti ir iš vokiečių oficialiosios gyventojų surašymo statistikos, kuri tačiau nebuvo visai objektyvi. Objektyvumui nepadėjo keli dalykai. 1861 m. Maž. Lietuvoje gyventojai buvo surašomi šeimomis bei šeimynomis, prileidžiant, kad visi kurios gyventojų šeimos nariai esą vienos tautybės (nors šeiminkas galėjo būti vokiečių, o tarnai dažnai lietuviai). Antra, tautybės surašymo duomenis buvo patariama patikrinti su policijos pagalba. Be to, kai kurie lietuviai, nedrįsdami ar nenorėdami prisipažinti esą menkinamos tautybės žmonėmis, tyčia užsirašydavo vokiečiais.

Pagal oficialią vokiečių statistiką, Maž. Lietuvoje pvz. 1825 m. buvo 120 264 lietuviai (32,8% visų krašto gyventojų), 1858 m. — 139 716 (25,6%), o 1900 m. — 109 311 (17,1%). Vakarinėje ir pietinėje krašto dalyje lietuvių buvo mažiau negu rytinėje ir šiaurinėje. Šiaurinėse Maž. Lietuvos apskrityse (Klaipėdos, Šilutės ir Tilžės) 1837 m. lietuvių buvo 59,1% visų gyventojų, o be miestų — 70,3%. Vidurinėse apskrityse (Ragainės, Lankos, arba Pakalnės, Labguvos ir Pilkalnio) lietuviškai kalbančių 1837 m. buvo 41,9% visų gyventojų, o pietinėse apskrityse (Stalupėnų, Įsruties, Gumbinės, Geldapės ir Darkiemio) 1825 m. buvo 14,9%, 1837 m. — 9,6%. Pietinėse apskrityse lietuvių kalba netrukus pradėjo smarkiai nykti.

Pagal evangelikų pastorių statistiką lietuviškai kalbančių evangelikų šiaurinėse apskrityse (be Klaipėdos ir Tilžės miestų) buvo: 1870 m. 49,1%, 1897 m. — 36,8% visų tikinčiųjų, o Klaipėdos krašte (be Klaipėdos miesto) — 1870 m. 67,7%, o 1897 m. — 61,9%.

Viešųjų pradinųjų mokyklų statistikos duomenimis, lietuviškai namie kalbančių mokinių šiaurinėse ir vidurinėse Maž. Lietuvos apskrityse 1886 m. buvo 34,8% visų mokinių, 1896 m. — 31,7% ir 1901 m. 28%. Bet šiaurinėse apskrityse 1886 m. lietuviškai kalbančių mokinių buvo 52,4%, o 1896 m. — 48,9%, 1901 m. — 45,5%.<sup>704</sup>

Maž. Lietuvoje germanizacijai palapsniui plečiantis, lietuvių kalbos plotas iš vakarų ir pietų pusės traukėsi, mažėjo.

A. Šleicheris savo lietuvių kalbos gramatikoje (Litauische Grammatik, 1856), remdamasis ligtoliniais duomenimis, lietuvių kalbos plotą tenusako

bendrais bruožais. Lietuvių kalbos riba einanti nuo Labguvos ties Kuršių mariomis į rytus iki Gardino, nuo jo su mažu išsilenkimu sukanti į šiaurę iki Daugpilio (Dinaburko) apylinkės, o iš čia atgal į vakarus iki jūros (maždaug iki Liepojos). Tačiau jam geriau pažįstama tesanti maža to ploto dalis, priklausanti Prūsijos karalystei, kur lietuvių kalba ir tautybė labai nupuolusi (*tief herabgedruckt*), ir apsiribojanti vien žemiausiais liaudies sluoksniais (*volks-schicht*). Lietuvių kalba ypač greitai nykstanti kalbos ploto pietuose. Labguvos, Įsruties, Gumbinės, Geldapės apskritys, XVIII a. gale buvusios beveik grynai lietuviškos, dabar virtusios beveik grynai vokiškomis. Pilkalnio, Pakalnės apskrityse taip pat ir kaimuose turtingesni žmonės ir bažnytkaimių gyventojai esą daugiausia vokiečiai, bet apskritai lietuviai sudarą to kampo gyventojų daugumą. Šilutės ir Klaipėdos apskrityse lietuvių elementas esą stipriausias. Tik miestai esą visai vokiški.

Fr. Kuršaitis savo lietuvių kalbos gramatikoje (*Grammatik der litthauschen Sprache*, 1876) rašo, kad lietuviškai tebekalbama šiauriniame Prūsijos krašte, Labguvos, Klaipėdos, Tilžės, Ragainės, Pilkalnio, Stalupėnų, Gumbinės, Įsruties, Darkiemio, Geldapės miestų apylinkėse. Lietuvių kalbos ribą Maž. Lietuvoje jis veda nuo Kuršių marių Deimemos upe į pietus iki Tepliuvos, nuo čia Priegliaus upe už Vėluvos, nuo jos pasukdamas Įsruties linkui, toliau pietų linkme ir Geldapės apylinkėje iki ano meto vad. „Lenkų“ sienos. Dar ir 1918 m. P. Dylsas (Diels) rašė (vokiečių kariuomenės leidinyje „Litauen-Buch“), kad lietuviškai tebekalbama „į pietus maždaug iki linijos, kuri eina nuo Geldapės Labguvos linkui per Darkiemį“.

Bet už šios ribos į vakarus ir pietus XIX a. dar vietomis lietuvių kiek gyventa ir lietuviškai kalbėta.<sup>705</sup>

## LIETUVIŲ KALBA VIEŠAJAME GYVENIME GERMANIZACIJAI STIPRĖJANT

Kai XVIII a. lietuvių kalba Maž. Lietuvoje labiau buvo veikiamą vidinių, lyg natūralių germanizacijos veiksmų, tai XIX a. jau pati Prūsijos vyriausybė ėmėsi tolydžio vis radikalesnių priemonių lietuvių kalbai išstumti iš viešojo gyvenimo. Jau 1799 m. vienas keliautojas per Prūsiją rašė, kad jis pastebėjęs ar bent jam taip atrode, „lyg iš valstybės pusės būtų viskas pavartota šiai [t.y. lietuvių] kalbai išnaikinti“.<sup>706</sup>

705. 159: 373.

706. 159: 370.

Po Lenkijos-Lietuvos padalijimo (1795) ir Napoleono nugalėjimo pakilo vokiečių prestižas, savigarba ir nacionalizmas; ypač „geležinio kanclerio“ Bismarko laikais germanizacija buvo energingai valstybės remiama. Iki XIX a. vidurio lietuvių vokietinimą daugiausia vykdė vietinė administracija, o nuo XIX a. vidurio jau centro valdžios organai.<sup>707</sup> Tai germanizacijai padėjo vokiška lietuvių gyvenamoji aplinka, bet svarbiausi germanizacijos bei vokiečių kalbos veržimosi į lietuvių tarpą vartai buvo mokykla, kariuomenė, valdžios įstaigos, spauda ir tik iš dalies Bažnyčia.

Nors dar 1800 m. daugumoje Maž. Lietuvos pradžios mokyklų buvo mokoma vien lietuviškai, 1802 m. mokyklų komisija paruošė karaliui gerai apgalvotus planus panaikinti lietuvių kalbai Prūsijoje, nes kalbų dvilypumas čia esanti kliūtis mokslo pažangai. 1804 m. konsistorijos patarėjas J. F. Celneris (Zoellner) spaudoje rašė, jog vienodos tautinės dvasios auklėjimui Prūsų valstybėje vokiečių kalba turinti būti padaryta vienintele viešpatuojančia kalba. Jis siūlė išstumti lietuvių kalbą iš viešojo gyvenimo ir manė, kad tai galima esą padaryti vien mokyklos metodais ir priemonėmis.<sup>708</sup>

Lietuviams 1804 m. skundžiantis karaliui, kad kunigai ir teisėjai nemoką lietuvių kalbos, Fridricho Vilhelmo III įsakymu (1807) buvo leista surasti lėšų 6 gambiausiems lietuviams, kad jie galėtų išeiti mokslą valdžios tarnybai gauti. Tačiau tas įsakymas vietos valdžios valdininkų ilgą laiką buvo slepiamas. Karalienei Luizei pasiūlius, 1811 m. buvo įsteigta Karalienėje (vok. Karalene, apie 7 km į rytus nuo Įsruties) mokytojų seminarija, kur iš pradžių buvo dėstoma lietuvių kalba ir 18 lietuvių buvo ruošiami mokytojais valdžios lėšomis.

Ir toliau buvo spaudoje keliami sumanymai lietuvių kalbai išstumti. 1814 m. Jenos laikraštyje (Jenische Literatur-Zeitung, Nr. 59) anoniminėje korespondencijoje iš Gumbinės keliamas reikalas pašalinti lietuvių ir mozūrų kalbas iš mokyklos, nes jos varžančios geresnių mokytojų pasirinkimą, mokyklų tobulinimą, tad jos, mažo žmonių skaičiaus tevartojamos, neturinčios literatūros ir netinkančios tolimesniam išsilavinimui, turinčios būti išstumtos. Saujelė lietuvių esanti vokiečių apsupta, o jų kalba negalinti tobulėti. Šalies kultūra pakiltų, jei lietuviai suvokietėtų.<sup>709</sup>

Prieš tą lietuvių kalbos naikinimą pasisakė L. Rėza (žr. psl. 398 tt) ir ypač griežtai Z. Ostermejeris, klebonavęs Plyviškėje. Pastarasis išleido brošiūrą (Ist es anzurathen, die liththauische Sprache zu verdrängen und die Litthauer mit den Deutschen zu verschmelzen? Gumbinnen, 1817), kurioje sako, kad lietuvių kalba nekludanti mokymui, turinti savų raštų, o nauji vadovėliai būsį galima paruošti. Esą netiesa, kad mažas lietuvių skaičius gyvenęs vokiečių apsuptas: iš

707. 220: III, 92.

708. 380: 142–143.

709. 94: 69.

tikrųjų lietuvių kalba esanti krašto gyventojų daugumos vartojama (o turint galvoje Žemaičius ir Didž. Lietuvos gyventojus, susidaranti nemaža lietuvių tauta); greičiau jau vokiečiai gyveną lietuvių apsupti, daugelyje parapijų žmonės nė žodžio vokiškai nesuprantą. Lietuvių kalba esanti sena, nei kiek ne menkesnė už vokiečių kalbą; be to, ji reikalinga žmonių praeičiai tyrinėti. Gimtoji kalba esanti Dievo duota dovana, neatimama tautos nuosavybė, lygios vertės su religija ir gyvybe, ir tauta jos tegalinti išsižadėti kartu su gyvybe. Pagaliau būtų geriau, jei tie, kurie rado Lietuvoje (t.y. prūsiniėje Lietuvoje) prieglobstį ir valgo lietuvišką duoną, patys išmokyti lietuviškai, o ne niekintų lietuvių kalbą ir reikalautų, kad lietuvių kalba ir tauta būtų išnaikinta.<sup>710</sup>

Ir toliau keliami įvairūs sumanymai ir ruošiami projektai Maž. Lietuvos lietuviams vokietinti. Spaudoje siūloma lietuvių vaikus iš pradžių mokyti lietuviškai, bet paskui iš lengvo pratinti prie vokiečių kalbos premijomis, atleidimu nuo mokesčio už mokslą, dovanojimu vokiškų knygų ir kt. Tačiau lietuviams skundžiantis, karalius Fridrichas Vilhelmas IV 1843 m. ėmė vykdyti aną „užmestą“ jo tėvo Fridričo Vilhelmo III 1807 m. įsakymą, paskirdamas lėšų 12 lietuvių jaunuolių mokytis aukštesniosiose ir aukštosiose mokyklose mokytojais ir dvasininkais, o taip pat įsteigdamas specialų fondą lietuvių kalbos pažinimo reikalui. Kurį laiką tas karaliaus potvarkis buvo vykdomas, atsižvelgiant ir į Tilžės mokytojo, lietuvių užtarėjo Eduardo Gizevijaus (Gisevius) prašymą nenaikinti lietuvių tautos ir neatimti iš jos lietuvių kalbos. Bet jau 1844 m. Gumbinės mokyklų patarėjas Retigas (Rettig) uždraudė žemininkų mokyklose vartoti lietuvių kalbą.<sup>711</sup>

Vis dėlto lietuvių kalbos varymas iš žemininkų mokyklų, bent kurį laiką, buvo atšauktas. Pats Gizevijus gavo pašalpos išmokyti lietuvių kalbai ir Tilžės gimnazijoje jos mokyti mokinius; tą jis nuosiirdžiai ir darė (1846—1876). Kurį laiką lietuvių kalbos buvo mokoma, be Tilžės, dar Klaipėdos gimnazijoje; Pilkalnio paruošiamojoje mokykloje (įsteigtoje 1868 m.), kur 2 val. per savaitę buvo skiriamos lietuvių kalbai; Ragainės seminarijoje (įst. 1882 m.), kurioje lietuvių kalbos tik iš pradžių temokyta.

Tačiau germanizacija žengė į priekį. Remdamasis švietimo ministro Miūlerio (Mühler) 1865 m. aplinkraščiu, kuriuo lietuvių ir lenkų žemininkų mokyklose įvedama vokiečių kalba, Gumbinės valdžia 1867.I.7 įsakė mokytojams iš pat pradžių lietuvių vaikus pratinti prie vokiečių kalbos: pirmaisiais metais lietuviškai temokyti tikybos ir giedojimo, bet kitus dalykus eiti vokiškai (lietuvių kalbos tesigriebiant tik paaiškinimui), o paskutiniaisiais metais lietuvių kalbos atskiru dalyku negalėjo būti.

709. 94: 69.

710. 211: 131; 159.

711. 197: XV, 410; 195: 52 tt.

Vokietinimo pastangos sustiprėjo, Vokietijai susijungus, susikūrus Reichui (1871). Ministro pirmininko Bismarko ir jo švietimo ministro Falko 1872.X.15 įsakymu visos kitataučių kalbos išmetamos iš mokyklų programos. Tuo įsakymu pasirėmęs, Rytprūsių viršininkas (oberprezidentas) 1873.VII.24 išleido potvarkį, liečiantį vokiečių kalbos mokymą lietuvių ir lenkų vaikų, lankančių Rytprūsių provincijos pradinės mokyklas. Potvarkio svarbesni nuostatai: 1. visi dalykai, išskyrus tikybą ir bažnytines giesmes žemesniajame skyriuje, turi būti mokomi vokiečių kalba; lietuvių (ir lenkų) kalbos teleidžiama griežtai, kiek vaikui reikia mokomajam dalykui suprasti; 2. religijos gimtąja kalba nevokiečių vaikai temokomi žemesniajame skyriuje, o viduriniame ir aukštajame — vokiečių kalba (gimtąja vaiko kalba teleidžiama tiek naudotis, kiek reikia dalyko supratimui perteikti); 3. skaityti ir rašyti lietuviškai lietuvių vaikai nepradedą aukštajame skyriuje (kur mokykloje daugumas vokiečių vaikų, specialiu karaliaus valdžios potvarkiu to mokymo gali ir nebūti). Šio pastarojo mokymo tikslas — įgalinti lietuvių vaiką suprasti Bibliją ir giesmių knygas jo gimtąja kalba, bet ne daugiau. 1881.VIII.17 Gumbinės karalinė valdžia dar pridėjo, kad atmintinai mokomi religiniai dalykai (čia neįskaitoma Biblijos istorija) lietuvių vaikų viduriniame ir aukštajame skyriuje turi būti išmokstami tiek vokiškai, tiek lietuviškai, o lietuviškas skaitymas prasideda jau viduriniame skyriuje, kad vaikai galėtų teisingai pasisavinti garsinę ir prasminę atmintinai mokomą religinę medžiagą; bet lietuviškų rašto darbų šiame skyriuje neturi būti mokoma.<sup>712</sup>

Lietuviai ėmė rašyti prašymus valdžiai, kad ji grąžintų lietuvių kalbą į mokyklas. Bet peticijos iš esmės nieko nepadėjo. Germanizacija sistemingai buvo stiprinama. 1875 m. Gumbinės valdžia Saugose ir Šakūnuose (Šilutės aps.) įsteigė mokytojams kursus, kur jie turėjo pasiruošti vokietinimo darbui.<sup>713</sup> Centro valdžios organai buvo lietuviams nepalankūs. 1874 m. svarstydamas lietuvių prašymus, švietimo ministras Falkas pasakė, kad negalį būti jokio abejojimo, jog mokymo tikslas — išrauti iš šaknų lietuvių kalbą. O švietimo ministras Gosleris (Gossler) ryšium su 1882 m. lietuvių prašymu leisti dėstyti tikybą lietuviškai prasitarė, kad lietuviai neturį teisės likti lietuviais.<sup>714</sup>

Lietuvių kalbos bei tautybės padėtimi buvo nusiskundžiama pačių lietuvių organizacijų susirinkimuose ir spaudoje. Neretai Birutės draugijos susirinkimuose lietuvių guodžiamasi ir Klaipėdos apylinkių lietuvių apsnūdumu, nors ten esą kaimų po 1000 gyventojų, kurių tarpe nėra nė vieno vokiečio. Lietuvių kalba Maž. Lietuvoje nykstanti, o faktiškai ir naikinama, ypač kad mokyklose beveik nieko lietuviškai nemokoma. Birutės draugijos susirinkime Skaisgiriuose

712. 378: 331—333; 45: 40.

713. 45: 41.

714. 159: 372.

viena lietuvė su ašaromis skundžiusis, kad dabartiniai mokyklų mokytojai nė už jokių pinigų nenorį lietuvių vaikų pamokyti jų gimtosios kalbos, o kitas lietuvis guodėsi, kad mokytojas jo vaikui įkirtęs 7 rykštes už tai, kad tik lietuviškai temokėjęs; tad tuo būdu mokytojai prievarta verčią lietuvių vaikus į vokiečius (A 1886, 187). Nusiskundžiama ir grįžusiais iš kariuomenės lietuvių jaunuoliais, nusistačiusiais mesti lietuvių kalbą vokiškosios naudai, o taip pat kai kurių tėvų lietuvių pastangomis savo dukterims duoti vokiškus vardus, nors kartais pati dukra sarmatijantis tokio vardo (A 1885, 360—362).

Lietuvių kalbai daugiau pakantos buvo rodoma bažnyčioje, nors ir čia vokietėjimo bei vokietinimo vyksmas tolydžio augo, ypač vakarinėje Maž. Lietuvos ploto dalyje (pvz. dar XVIII a. gale laikomos lietuvių kalba pamaldos Nordenburge buvo panaikintos 1802 m.). Kai kurie kunigai, matydami mažuosius lietuvių vaikus vokiškai mokomų tikybos dalykų nesuprantant, pasisakė čia už perėjimą į lietuvių kalbą. Vienas kitas kunigas gynė lietuvių kalbos vartojimą (kartais ir labai energingai, kaip jau minėtas Z. Ostermejeris). Septintame XIX a. dešimtmetyje Maž. Lietuvos krikšto ir konfirmacijos knygose lietuvių vardai dar buvo lietuviškai užrašomi (pvz. *Agė Didlapytė, Milkus Ariutis*).<sup>715</sup> Nevienas kunigas lietuvių kalbą palaikė ir ne be asmeninių išskaičiavimų, nes lietuvių kalbos mokėjimas jiems teikė pirmenybių gauti bažnytinėms tarnyboms lietuvių gyvenamose vietose. Tačiau nemaža buvo ir kunigų tarpe vokietinimo šalininkų, kaip pvz. kun. Jurkšaitis (XIX a. gale), kuris kartą pasakė, kad lietuvių vaikams nereikią lietuviškai mokytis, o vyskupas Hofheincas (Hoffheinz) išsitarė, kad „Ponas Dievas neišmano lietuviškai“.<sup>716</sup> 1902 m. Rytprūsių sinode Karaliaučiaus atstovas teigė, kad būtų geriausias ir naudingiausias dalykas lietuviškas pamaldas visai panaikinti, nes, jo patyrimu, lietuviai pasaulietinius bei paprastus dalykus geriau suprantą savo kalba, o dvasinius bei krikščioniškuosius — geriau vokiškai. Tačiau daugumas sinodo atstovų tada tam nepritarė, ir buvo nutarta paruošti daugiau lietuviškai mokančių kunigų.<sup>717</sup>

Anksčiau lietuvių kalba plačiau vartota valdžios įsakuose, pranešimuose, bet XIX a. aštuntajame dešimtmetyje suvaržoma ir oficialiame administraciniame gyvenime. 1876 m. vokiečių kalba paskelbiama vienintele Prūsijos valstybine kalba. 1876.VIII.28 įsakymas nustato, kad mokyklų valdybos kalba tegali būti vokiečių kalba; visi valdiniai raštai turi būti ja rašomi, išimtis teleidžiama ypatingais atvejais. Tačiau karaliaus paliepimu leista dar 20 metų nuo šio įsakymo paskelbimo dienos vartoti ir svetimą kalbą mokyklų, kaimų ir valsčių sueigose. O per 5 metus nuo šio įsakymo paskelbimo leista vartoti

715. 378: 323.

716. 45: 43.

717. 159: 372.

lietuvių kalbą šalia vokiečių kalbos susirašinėjimo reikalui mokyklų valdybos, kaimo šaltyšių ir šiaip kaimo susirinkimuose Šilutės aps., išskyrus Karklės, Špukų, Šakūnų ir Rusnės administracinę sritį.<sup>718</sup>

## LIETUVIŲ LITERATŪROS DRAUGIJA

Germanizacijai bei lietuvių vokietėjimui Maž. Lietuvoje tolydžio žengiant į priekį, buvo susirūpinta bent lietuvių kultūros bei kalbos dokumentavimu mokslui. 1873 m. buvo sudarytas tilžiškių būrelis (Das litauische Kränzchen), kuriam priklausė E. Gizevijus (iniciatorius), A. Tomas (Thomas), M. Felkelis (Voelkel) ir kt., susirūpinę žūstančia lietuvių kalba. Susitarus su Getingeno (Göttingen) universiteto prof. A. Becenbergeriu (Bezenberger), 1879 m. buvo įsteigta Lietuvių literatūros draugija (Litauische literarische Gesellschaft) lietuvių kalbai, etnografijai ir istorijai tirti. Draugija teturėjo mokslinį, bet ne tautinį tikslą. Jos įstatuose pasakyta, kad draugija yra centras surinkti ir sužymėti mokslui visus kalbos, istorijos, tautosakos ir panašius duomenis, liečiančius Lietuvą ir lietuvius (MLLG I, 7). Draugijos narių tarpe buvo daug įžymių vokiečių ir kitų tautų mokslininkų, baltistų ir slavistų, kaip A. Becenbergeris, F. Miklosičius (F. von Miklosich), J. Šmitas (Schmidt), F. de Sosiūras (Saussure), J. Mikola (J. J. Mikkola), J. Boduenas de Kurtenė, F. Fortunatovas ir kt. Jai priklausė ir kai kurie Didž. Lietuvos šviesuoliai (S. Baltramaitis, J. Basanavičius, J. Burba, A. Janulaitis, J. Kairiūkštis, P. Kriaučiūnas ir kt.). Draugija, veikusi Tilžėje (1879—1923), leido Heidelberge spausdinamą pirmą mokslinį lituanistikos žurnalą (Mitteilungen der litauischen literarischen Gesellschaft), kurio išėjo 31 sąsiuvinys (1880—1912).

Nors draugija neturėjo tautinių tikslų, tačiau jau pats lietuvių kalbos bei kitų lituanistinių dalykų tyrinėjimas, lietuvių tautosakos skelbimas — apskritai visos lietuvių kultūros rodymas mokslo plotmėj — savaime kėlė lietuvių pasitenkinimą. Ir kai durie Didž. Lietuvos lietuviai būsimieji aušrininkai tam žurnalui siuntė įvairių lituanistinę medžiagą bei straipsnius (J. Basanavičius, J. Šliūpas, J. Koncevičius, A. Janulaitis ir kt.).

## PASTANGOS LIETUVIŲ KALBAI BEI LIETUVYBEI GELBĖTI

Tačiau lietuviai nebuvo patenkinti vien pasmerktų išnykti lietuvių tautos kultūrinių ir kalbinių duomenų rinkimu ar aiškinimu, kaip kad minėtosios



Lietuvių literatūros draugijos buvo užsimota daryti. Jiems buvo svarbu lietuvybės bei lietuvių kalbos gyvybės išlaikymas. Draugijai įsikūrus, Ragainės apylinkių valstiečiai sujudo šauktis jos pagalbos, kad draugija užstotų lietuvių tautą.<sup>719</sup> Maž. Lietuvos lietuviai, paprasti valstiečiai, dar valdžiai ištikimų konservatorių spaudos veikiami, buvo daugiausia nuolankūs Prūsijos valdiniai. Maža teturėdami inteligentų, kurių daugelis ir patys pasiduodavo vokietinami, lietuviai nedaug tegalėjo pasipriešinti tolydžio stiprėjančioms valdinėms germanizacijos pastangoms. Tačiau ir paprasti kaimiečiai organiškai jautė germanizacijos pavojų, ypač išvarius lietuvių kalbą iš mokyklų. Nuo šio pavojaus jie gynėsi gausiomis peticijomis. Pvz. 1879 m. lietuviai, surinkę apie 16 000 parašų (Ragainės aps. 4000, Tilžės 3700, Šilutės 3000, Pakalnės 2000, Labguvos 1570, Klaipėdos 1230 ir Pilkalnio 400), prašė, kad bent tikyba būtų jų vaikams dėstoma lietuviškai. 1892 m. peticijoje su 19 537 parašais buvo prašoma, kad ir rašymo bei skaitymo mokslas būtų einamas lietuviškai, o taip pat, kad lietuvių vaikai nebūtų užrašomi vokiečiais ir tuo būdu mokslas nustatomas lietuvių nenaudai. 27 775 asmenų peticijoje (šeimų galvų 1896 m. pasirašytoje), kurios autorius buvo didelis lietuvių kalbos teisių gynėjas (pats palyginti gerai išmokęs lietuviškai) vokiečių poliglotos dr. J. Zauerveinas, be kitko, buvo prašoma drausti mokytojus versti lietuvių tėvus kalbėtis su savo vaikais vokiškai. Tačiau prašymai iš esmės nebuvo išklausti.<sup>720</sup>

Bet radosi ir tokių veikėjų, ypač XIX a. gale, kurie ėmėsi drąsesnės veiklos lietuvybei ir lietuvių kalbai ginti, užuot pasyviai laukę valdžios malonės lietuviams. Toks pvz. buvo M. Pucas, liberalinių pažiūrų Ragainės aps. mokytojas, kuris jau XIX a. viduryje skelbė, kad „Kalba taip senoji, dar skamb vis garsioji; išliksim ir mes, kol kalba nesiliaus“. Bet valdžios persekiojamas už lietuvišką liberalinę veiklą, turėjo pagaliau emigruoti į JAV.<sup>721</sup> Iš kitų veiklesnių lietuvių kalbos ir lietuvybės gynėjų minėtini: Adomas Einoras (1842—1906), Vilius Bruožis (1843—1909), Vilius Kalvaitis (1848—1914), Martynas Šernius (1849—1908), Martynas Jankus (1858—1946), Jurgis Mikšas (1862—1903), Ansas Bruožis (1876—1928) ir kt. Iš svetimtaučių lietuviškajai veiklai daug padėjo dideli spaudžiamų lietuvių draugai: Tilžės gimnazijos mokytojas mozūras E. Gizevijus (1798—1880) ir Hanoveryje gimęs vokiečių poliglotos dr. J. Zauerveinas (1831—1904). Pastarasis norėjo lietuvių kalbą gaivinti ir ugdyti ypač vaikams lietuviškai dėstant tikybą (tam siūlydamas steigti sekmadienines mokyklas), priešinosi vokiečių kalbos primetimui lietuvių vaikams, rašydamas:

719. 94: 80.

720. 45.

721. 94; 257: 64—68.

„Ar Dievas tėra vokiečių tautos Dievas su apribotomis teisėmis, kuriam melstis reikia vien vokiečių kalba?“<sup>722</sup>

Maž. Lietuvos lietuvių veikla kiek sustiprėjo, kai Didž. Lietuvos veikėjai ėmė arčiau tautiniais reikalais santykiuoti su Maž. Lietuvos veikėjais, prieš „Aušrai“ išeinant rašinėti lietuvybės klausimais Maž. Lietuvos spaudoje, M. Šerniaus redaguojamoje „Lietuviškoje ceitungoje“ (ypač J. Basanavičius, J. Šliūpas, lietuvių bičiulis dr. J. Zauerveinas). Nuo tada apskritai Maž. Lietuvos lietuviškoji veikla suteka į bendrąją visų lietuvių veiklos srovę. Tai bendrajai veiklai jau turėjo tarnauti ir 1885 m. Tilžėje įsteigta Birutės draugystė, ypatingą dėmesį kreipusi į lietuvių kalbos gaivinimą ir ugdymą.

Lietuvių kalbai ginti įstatymų leidyboje lietuviai kaip ir neturėjo įtakos. Lietuvių konservatorių partijos (besiremiančios vokiečių konservatorių partija) pirmuoju Prūsijos landtago nariu išrinktas (1902) dr. Vilius Gaigalaitis, nors prašė leisti lietuvių vaikus tikėjimo dalykų mokyti lietuviškai, savo partijos rėmuose, atsargiai pasisakė dėl lietuvių kalbos nykimo ir lietuvių nutautinimo bei nutautimo vyksmo: „Lietuvos [t.y. Maž. Lietuvos] gyventojai pamažu nyksta. Dėl to, rodos, nė reikalo nėra, kad valdžia šitą nykimą dar labiau paskubintų“ (Vrp 1904, 127).

Maža tesant susipratusių lietuvių šviesuolių, vokiškoji aplinka ir krašto administracija ilgainiui tolydžio spartino lietuvių kalbos nykimą bei lietuvių vokiečiųjimą. Vis dėlto kai kurie lietuviai įgimtu jausmu ilgokai buvo linkę laikytis savo kamieno. Pastorius P. Šulcė (Schultze) savo disertacijoje aprašydamas lietuvių kalbos išnykimą Pilupėnų parapijoje (Stalupėnų aps.), su tam tikru pietizmu kalba apie jo aptarnaujamų lietuvių prisirišimą (dar pirmaisiais XX a. dešimtmečiais) prie savo tautiečių ir lietuvių kalbos: „Aš pažinau keletą senų lietuvių, kurie šeimoje neturėjo progos kalbėtis lietuviškai, ir todėl dažnai, kol dar pajėgdavo, eidavo tolimą kelią atlankyti kitų lietuvių ir su jais lietuviškai pasikalbėti. Bet kadangi kalbos turtas tegali laikytis tik nuolat ta kalba bendraujant, tokiais atsitikimais senasis kalbos turtas turėjo stipriai ir greitai nykti“.<sup>723</sup> Mat jaunuomenė vokiškoje aplinkoje greitai vokiečiųjė.

## VOKIEČIŲ KALBOS ĮTAKA

Maž. Lietuvos germanizacijai XIX a. žengiant į priekį, didėjo ir vokiečių kalbos įtaka pačiai lietuvių kalbai.

A. Šleicheris, kuris XIX a. viduryje lankėsi Maž. Lietuvoje lietuvių kalbos tyrimo reikalu, pažymėjo, kad ten miestai, bažnytkaimiai, dvarininkai ir

722. 257: 77.

723. 302: 5.

turtingieji ūkininkai buvę suvokietėję ir gėdinęsi lietuvių kalbos; tačiau apie Ragainę ir Pilkalnį lietuvių esą pusė gyventojų, o kitose (į šiaurę ir į rytus) — dauguma.<sup>724</sup> Čekų kalbininkas L. Geitleris, 1873 m. lankęsis Lietuvoje bei Prūsiose, pastebėjo, kad Klaipėdos srities lietuviai šneką lietuviškai su gausia vokiškų ir latviškų žodžių priemaiša. Prūsų Lietuvoje mokyklos esančios nutautinimo įrankis, nors dar senojoje kartoje kiekvienas tenykštis lietuvis ūkininkas, kuris neužmetė savo dvasinio vystymosi, mokąs savo mintis išreikšti raštu lietuviškai visai laisvai.<sup>725</sup> Vokiečių žurnalistas O. Glagau (1843—1892), XIX a. trečiame ketvirtyje aprašęs Maž. Lietuvą, sako, kad nors lietuvių kalba esanti turtinga žodžių ir posakių ypač žemės ūkio, laiko padalos ir kraujo giminystės sąvokoms, o taip pat ir mandagumo kreipiniams reikšti, vis dėlto lietuviai į savo kalbą primaišą daug svetimų žodžių iš dalies reikalo verčiami (iki tol jiems buvusioms svetimoms sąvokoms nusakyti), o iš dalies dėl nesąmoningo ar sąmoningo pamėgdžiojimo.<sup>726</sup>

Vokiečių kariuomenė, kurios vaidmuo vis didėjo ir kurioje lietuvių jaunuoliams teko 2—3 metus atitarnauti, nemaža prisidėjo prie lietuvių vokiečių, perėjimo į vokiečių kalbą. Lietuviai, amžius būdami pastumti į šalį, jautėsi pagerbti, galėdami tarnauti vokiečių kariuomenės lietuviškuose pulkuose (kariuomenės vadovybės sudarytuose įvertinant lietuvių kaimiečio prisirišimą prie gražaus arkliai ir sugebėjimą išauginti gražius trakėnų žirgus), dalyvauti karių paraduose. Kurį laiką kariuomenėje lietuvių jaunuoliai tarp savęs kalbėję lietuviškai, dainuodavo lietuviškas dainas, bet, žinoma, su karininkais bei kitais vokiečiais turėjo kalbėti vokiškai, išmokti vokiečių komandą. Grįžę iš kariuomenės, kaip jau ir A. Šleicheris pastebėjo XIX a. viduryje, tie jaunuoliai namie didžiavosi savo buvimu kariuomenėje, stengėsi vokiškai šnekėti, švepluoti. Ir toliau jie buvo veikiami vokiškosios įtakos, dalyvaudami buvusių karių organizacijose savo apylinkėje, jų margaspalviuose paraduose ir kt.<sup>727</sup>

Dideli vokiečių kalbos, jos įtakos skleidėjai buvo gerai lietuviškai nemokėję vokiečių kilmės kunigai, nuolat glaudžiai santykiavę su savo parapijiečiais lietuviais bei tos pat kilmės lietuviškai rašiusieji autoriai. Jie, lietuviškai kalbėdami ar rašydami, bet vokiškai galvodami, neretai išstisavę vokiškas gramatines konstrukcijas traukė į lietuvių kalbą. Jau Fr. Kuršaitis savo vokiškai lietuviško žodyno prakalboje pastebėjo, kad vokiečių kilmės autorių savarankiški lietuviški vertimai, taip pat Biblijos tekstas nevienu labai nelietuviškai skamba jau vien dėl to, kad tie autoriai neskyrė eigos nuo įvykio

724. 94: 74.

725. 135: 13.

726. 195: 261—263.

727. 94: 74; 233.

veikslo veiksmazodžių (pvz. *gydyti* ir *išgydyti*, nes vokiečių kalboje abiem atvejais dažniausiai vartojama ta pati forma).<sup>728</sup> Ir A. Šleicheris, kaip minėta, rašydamas apie Maž. Lietuvos vokiečių kalbą, pastebi, kad kunigai, kurie visi są vokiečiai, labai teršia lietuvių kalbą, o dievoti žmonės, gerbdami bažnyčią ir kunigus, kantriai mokėsi jų kalbos, manydami, kad ta bjauri lietuviškoji kunigų kalba esanti geresnė.<sup>729</sup>

Vokiečių kalbos įtakos pobūdis bei dydis priklausė ir nuo kalbos ar rašto funkcijos — kuriam dalykui bei skaitytojui ar klausytojui kalba skiriama. Pačioje gyvojoje žmonių, liaudies kalboje vokiečių kalbos įtakos daug mažiau tebūta negu raštuose. Tai galima spręsti pvz. ir iš liaudies pasakų, A. Šleicherio ar kitų užrašytų Maž. Lietuvoje XIX a.<sup>730</sup> Daugelyje tų pasakų, kaip ir Didž. Lietuvos pasakose bei tautosakoje, labiau į akis krinta slaviškieji (kaip *adyna*, *bliūdas*, *miestas*, *mislyti*, *ponai*, *ziegorius*), o ne vokiškieji skoliniai ar jų perdirbiniai, kaip *giliukingai*, *jumprova*, *kamarots*, *šiuilė*, *unterapiciers*.

Daugiausia vokiškoji įtaka pasireiškė publicistinėje, laikraštinėje kalboje, vertimuose su daugiau ar mažiau specialia terminologija bei frazeologija ir raštuose, skirtuose kultūrinio bei civilizacinio gyvenimo dalykams, kuriems liaudies kalboje nebuvo savų specialiųjų pavadinimų, nusakymų. Tas iš dalies matyti ir Fr. Kuršaičio vokiškai lietuviškoje žodyno dalyje, kurioje atsirado žymiai daugiau vokiškųjų skolinių, nors žodyno sudarytojui ir jų vengiant, negu lietuviškai vokiškoje to žodyno dalyje.<sup>731</sup> Ypač laikraščių kalboje pastebima daugiau vokiškų ne tik žodyninių, bet ir posakinių skolinių.

Vokiečių kalbos įtakos įvairūs kalbos sluoksniai nevienodai buvo paliesti. Reliatyviai lengviausiai paveikiamas yra žodyninis (leksikos) sluoksnis, tad ir vokiškų žodyno skolinių yra palyginti daugiausia, labiausiai vertimuose, ypač tuose, kur buvo svarbu tiksliai perduoti originalą (kaip pvz. valdžios įsakymuose bei potvarkiuose). Bet ir posakiuose bei sintaksėje nemaža vokiškųjų formų. Pvz. ... *bet plunksna ne aprašyti gal* (plg. vok. ... *aber die Feder nicht beschreiben kann*); *Subatoj, 29. Mercą „s., kovo 29 d.“*<sup>732</sup> M. Felkelis savo lietuvių kalbos vadovėlyje duoda lietuvišką sakinį *Buvo žmogus Dievo siųstas*, bet kartu pastebi, kad dabar są įprasčiau sakyti ... *nuo Dievo siųstas* (M. J. A. Voelkel, *Litauisches Elementarbuch*, 2 Aufl., 1900, psl. 46).

Iš rašytinių XIX a. tekstų sunku ką tiksliau pasakyti apie vokiškąją įtaką Maž. Lietuvos lietuvių tarčiai, nors tos įtakos jau būta, kad ir nevienodai

728. 181: I, psl. XVI.

729. 94: 74.

730. 299; 194: 1 tt.

731. 5: 14.

732. 194: 100—101.

pasireiškusios įvairiose krašto dalyse. Pvz. minkštųjų (palatalinių) priebalsių kietinimas prieš užpakalinės eilės balsius (a, o, u...) bent pietvakariniame Maž. Lietuvos atkraštyje jau ėmęs reikštis, nors vokiečių kilmės autorių rašytuose tekstuose jo daugiau parodoma nei būta pačių lietuvių tartyje. Taip pat ir lietuviško kietojo ir minkštojo priebalsio / skyrimas vietomis ėmęs nykti.<sup>733</sup>

Vokiečių kalba ne vien yra dariusi įtakos lietuvių kalbai, bet ir pati kiek patyrusi pastarosios įtakos. Nemaža lietuviškų žodžių pateko į Rytų Prūsų tarmes, kaip *Arrōde*, (: liet. *aruodas*), *Jauge* (:liet. *jauja*), *kalbeken* (: liet. *kalbėti*), *Martsche* (: liet. *marti, marčią*), *Talk* (:liet. *talka*) ir kt.<sup>734</sup>

## LIUDVIKAS GEDIMINAS RĖZA

Nors buvo pasiruošęs pastoracijos (kunigo) darbui, Liudvikas Gediminas Rėza (1776—1840) yra ir įžymus apskritai lietuvių kultūros veikėjas, nusipelnęs ne tik lietuvių literatūros (Donelaičio), tautosakos (liaudies dainų) skelbimu ir garsinimu pasauliui, bet ir lietuvių kalbos teisių gynimo bei rašomosios kalbos srityse.

Karaliaučiaus universitete jis studijavo teologiją, klasikines kalbas, klausė filosofo I. Kanto paskaitų, o mokslą baigęs, buvo Karaliaučiaus universiteto lietuvių seminaro direktorius.

Kai kurie autoriai (F. Tecneris, A. Bruožis, Vydūnas, A. Salys) laikė Rėzos pavardę kuršiška (dėl z, kurios vietoje lietuviškoje pavardėje lauktume ž), o K. Forstroiteris (Forstreuter) jo pavardę tarė esant vokiškos kilmės.<sup>735</sup> Tačiau neatrodo, kad Rėzos pavardės baltiškumas galėtų būti paneigtas, kaip tai galima spręsti iš latvių vietovardžių *Rēza*, *Rēzas*, *Rēzekne*, o taip pat ir senovinio prūsiško ežero vardo *Resow* (visi šie vardai kildintini iš baltiškos šaknies \**Rēž-*).<sup>736</sup> XVIII a. pradžioje (1724) sutinkami Rėzos (užrašyta *Röhse*) Draviniuose, Priekulės parapijoje, iš kur, atrodo, ta pavardė atkeliavo į Kuršių neriją, kur jos 1724 m. dar nebuvo.<sup>737</sup> Tas irgi rodytų pavardės nešiotjo greičiau baltišką negu vokišką kilmę. Bet, žinoma, kurio asmens pavardės kilmė ir jo tautybė nėra tas pats dalykas. Pats Rėza savo autobiografijoje Karaliaučiaus universitetui sakėsi esąs kilęs „iš lietuvių giminės“ (e gente

733. 355.

734. 232; 277: 96 tt.

735. 69.

736. 47: III, 99, 740, 787.

737. 69: 27.

*lithuana*). Lietuviu jis buvo laikomas ir Karaliaučiaus universiteto vadovybės, kai Rėza 1810 m. buvo jos skiriamas lietuvių kalbos seminaro inspektoriumi. Jo lietuviybės apraiška reikėtų laikyti ir antrojo vardo, Gedimino, pasirinkimą: 1794 m. Karaliaučiaus iniversiteto matrikulose jis vadinamas tik *Martin* (šalia pavardės), bet 1800 m. viename prašyme pasirašo *Martin Ludwig*, o jau savo lituanistinių raštų titulinuose puslapiuose — *Ludwig Jedimin* (t.y. vokiečių žemaičių forma vietoj rašomosios kalbos *Gedimin*). Tad turbūt jis jautė savo šeimos lietuvišką tradiciją ar bent aiškiai pasisakė už lietuviybę, nors jo motina iš pavardės ir buvo vokiečių.<sup>738</sup>

Stiprėjanti Maž. Lietuvos germanizacija, lietuvių vokietinimo užmojai turėjo kelti didelį susirūpinimą dorovingam ir pareigingam lietuvių kultūros veikėjui, koks buvo L. Rėza, kuris juk ruošėsi būti lietuvių kunigu bei lietuviškų pamokslų sakytoju. Ypač rimtai lietuvių kalbos reikalais Rėzai teko susirūpinti, kai jis buvo paskirtas Karaliaučiaus universiteto lietuvių kalbos seminaro inspektorium (1810), o vėliau (1818) ir direktorium, kai teko ruošti naujus lietuviškosios Biblijos vertimo leidimus (1816, 1824).

Svarbi proga Rėzai argumentuotai pasisakyti dėl lietuvių kalbos iškilo tada, kai, Prūsijoj vykdant švietimo reformas, 1809 m. ir vėliau ėjo diskusijos dėl lietuvių ir lenkų kalbų seminaro Karaliaučiaus universitete. Šio universiteto kuratorius E. Auersvaldas (Auerswald) stojo už tų seminarų panaikinimą. Auersvaldas laikė pageidaujamu dalyku palaipsnį lietuvių kalbos išnykimą.<sup>739</sup> Rėza, tada dar tebetarnaudamas kariuomenės lietuvių pamokslininku, gynė seminaro reikalingumą ir pateikė vyriausybei planą jam pertvarkyti, faktiškai sustiprinti. Rėza čia sako, kad lietuvių kalbos seminaras daug nudirbęs išleisdamas lietuvių kultūrai nusipelnusių žmonių (Ruigys, Donelaitis, Milkus), o jų paruoštomis lietuvių kalbos gramatikomis ir žodynais esąs atliktas lietuvių kalbos norminimo darbas. Nors Rėza vyriausybei oficialiai sakėsi, kad jis lietuvių kalbą ginąs praktiniais, t.y. pastoraciniais, sumetimais,<sup>740</sup> vis dėlto jam rūpėjo pasisakyti ir apskritai pačiais pagrindiniais klausimais *dėl lietuvių kalbos reikšmės tautai*, dėl gimtosios kalbos išlaikymo. Rėza pabrėžia, kad gimtoji kalba esanti didžiausia lietuvių tautos brangenybė. Aukštesnis išsimokslinimas ir tautos dvasios kilnumo kėlimas tegalys būti atliekamas gimtąja kalba. Atmesdamas aną 1814 m. korespondencijos iš Gumbinės siūlymą išstumti lietuvių kalbą, Rėza sako, jog toks žygis tai pasikėsinimas į tą Dievo duotą tautos brangenybę ir noras uždaryti tautai duris į visas vertingas žinias ir sunaikinti tautos charakterį. Tas siūlymas rodąs menką žmogaus psichologijos pažinimą, o pati mintis esanti tokia žema ir taip neverta humaniškai išauklėto

738. 145: 15—16, 23.

739. 303: 245.

740. 303: 245.

žmogaus, kad nesą prasmės nė jos atremti. Rėzos nuomone, pats lietuvių kalbos seminaras Karaliaučiaus universitete, kad jis galėtų atlikti lietuvių tautai rimtą uždavinį, neturėtų būti tik elementarinių lietuvių kalbos žinių teikimo vieta jame studijuojantiems kunigams, dažniausiai patiems nelietuviams, bet turėtų būti tikrai rimtų lietuvių kalbos studijų institucija. Į ją neturėtų būti iš įpročio siunčiami pastorių sūnūs, lietuviškai nemoką, bet turėtų čia ateiti jau šiaip gerai lietuviškai kalbą studentai. Tam pasiruošti lietuvių kalba turėtų būti įvesta į gimnazijas dėstomuoju dalyku Tilžėje, Gumbinėje, Įsrutyje ir kitur, o taip pat jos mokėjimo reikėtų reikalauti per egzaminus universitete ar kunigams gaunant tarnybas. Kraštas atsidursiąs barbarybėje, kai neliksia lietuviškai kalbančių pastorių. O iš svetimtaučių, lietuvių kalbos ir jos žmonių nemylinčių, maža ko tegalima esą tikėtis dvasiniam žmonių auklėjimui, nes istorija rodanti, kad lietuviškajam žodžiui, dvasiniam lietuvių lavinimui tik šio krašto žmonės esą nusipelnę (Mažvydas, Vilentas, Břetkūnas, Donelaitis, Milkus ir kt.).<sup>741</sup>

Šiuo kartu Rėzai pavyko apginti lietuvių kalbos seminarą. Tai padaryti, rodos, bus palengvinęs ir liberalus Prūsijos švietimo ministras, žinomas kalbininkas mokslininkas V. Humboltas, su kuriuo Rėza matėsi 1809 m. Karaliaučiuje ir kuris pats domėjosi lietuvių kalba. Rėza savo lietuvių kalbos rūpesčius (seminaro reikalą, lietuviškos Biblijos ir Donelaičio raštų leidimą ir kt.) bus su juo diskutavęs.<sup>742</sup> Vėliau Paryžiuje Rėza antrą kartą susitiko su Humboltu, kurįs Rėzai pasisakė tebesąs toks pat savitos lietuvių kalbos mylėtojas, kaip ir 1809 m., ir jam, matyt, taip pat dėstė savo lituanistinius planus.<sup>743</sup>

Rėza ne tik gynė lietuvių kalbos teises, kovojo už jos vartojimą viešajame gyvenime, bet taip pat rūpinosi *lietuvių rašomosios kalbos kultūra*, jos tobulinimu ir norminimu. Rimtas lietuviškosios žodinės kultūros darbas be kultūriškai apdorotos lietuvių kalbos, kaip Rėza ir pats pasisakė, nebūtų buvęs įmanomas.

Nors Rėza išėjo teologijos mokslus, bet turėjo gabumą ir palinkimą kalbų mokslui, studijavo senovines bei rytų kalbas universitete, tad turėjo tam tikro pasiruošimo ir kalbiniam darbui. Jo kalbiniam apsitrynimui padėjo susipažinimas su lietuviškaisiais Biblijos vertimais ir lietuvių kalbai skirtais ano meto raštais, kaip XVIII a. pradžios M. Merlino sukeltu sąjūdžiu rūpintis lietuvių kalbos grynumu, Ruigių, Ostermejerio ir Milkaus gramatiniais ir leksikiniais darbais, su pastarųjų dviejų ginčais dėl lietuviškųjų giesmyių kalbos ir kt. Plačiausiai Rėzos rūpesčiai ir pažiūra dėl lietuvių kalbos bei jos kultūros

741. 264: 37—39; 145: 170—171.

742. 145: 158.

743. 145: 32.

atsispindi dviejuose jo raštuose, skirtuose lietuviškųjų Biblijos vertimų raidos apžvalgai — vertimų teksto ir kalbos kritikai.<sup>744</sup>

Tose Biblijos vertimo pastabose matyti Rėzos sveikas tiems laikams požiūris ir apskritai į lietuvių rašomosios kalbos klausimus. Jis čia daug kur rėmėsi jau kaip ir susidariusia Maž. Lietuvos lituanistine tradicija. Rėza pažymi, kad, sprendžiant įvairius rašomosios kalbos klausimus, turi būti atsižvelgiama į lietuvių kalbos dvasią, darbar sakytumę, lietuvių kalbos sandaros (struktūros) dėsnius.

Kitas principas, kurį Rėza aiškiai pabrėžė, tai tas, kad lietuviškojo Biblijos vertimo kalba turinti būti gryna, apvalyta nuo svetimybų. Ir čia jis eina keliu senesniosios tradicijos (Merlino, Ruigio, J. Šulco), reikalavusios išmesti vokietybes (germanizmus) ir kitas svetimybes iš lietuvių bažnytinės kalbos. Rėza, matyt, turėjo prieš akis lietuvių kalbą apskritai, ne vien Maž. Lietuvos, nes jis, be kitko, pažymi, kad negalima ešą rašomosios kalbos pavyzdžiu imti ir Didžiosios Lietuvos lenkybių (polonizmų) prisigėrusios kalbos.<sup>745</sup> Lygiai ešą vengtina ir Maž. Lietuvos raštuose paplitusių vokietybių, kurios teršiančios lietuvių kalbos grynumą ir kurios labiausiai esančios paplitusios Maž. Lietuvoje po XVIII a. pradžios (1709—1711) didžiojo maro, kada Maž. Lietuva imta kolonizuoti iš įvairių Vokietijos vietų atkviestais vokiečiais. Bet Rėza pastebi, kad likusiojoje Maž. Lietuvos dalyje, kur arba visai neatvyko kolonistų, ar jų teatsikėlė labai mažai, būtent Kuršių marių pakraščiais palei Giliją, Rusnę ir Miniją, iki Didžiosios Lietuvos žemaičių sienos, lietuvių kalba palikusi daug grynesnė, mažiau germanizmų teužteršta. Todėl čia daugelis vokiškų posakių ešą lietuviams nesuprantami. Tai turėdamas galvoje, Rėza giria Bretkūną, savo Biblijos vertime išvengusį daugelio vokietybių, kurios atsirado vėlesniuose lietuviškosios Biblijos vetimuose.<sup>746</sup>

Būdamas tokio nusistatymo, Rėza 1816 ir 1824 m. lietuviškų Biblijos vertimų redakcijose *daugelį vokietybių išmetė* ir pakeitė grynai lietuviškais žodžiais ar posakiais. Ta proga jis pažymėjo, kad „Lietuvių kalba yra taip turtinga paprastojo gyvenimo žodžių ir turi tokių darumo ypatybių aukštesniems, moksliniams išsireiškimams, kad jai visai nereikia kreiptis į svetimąsias kalbas, ji gali pati be apribojimo prasiturtinti“. Todėl pvz. vietoj *amtmonus* „dominos regionis“ Rėza siūlo *žemės užveizdus*, vietoj *šulmistras* „didaskalos“ geriau ešą vartoti *mokytojį*, vietoj iš vok. kalbos imto *ercikius* — *kunigaikščius*, vietoj *burgmistrą* (gautas tiesiai iš vok. ar per lenkus) geriau lietuviškai *miestvaldonį*, vietoj (pagal vok. sintaksę nusakyto) *sakė nuog savo lobių* — *apie savo lobius*,

744. 264: 265.

745. 264: 26—27; 145: 167.

746. 170: 240—241.



arba vietoj sostas *gražiai buvo išgrįstas* — sostas *minkštai buvo paklotas* ir kt.<sup>747</sup>

Nors Rėza pasisakė ir prieš lenkybes (polonizmus), bet, matyt, apie slavybes (slavizmus) mažiau tenusivokė, todėl kai kur germanizmus siūlė pakeisti slaviškos kilmės žodžiais, pvz. vietoj vokietybių *dišerės bei cimerninkai* (lot. *faber et architectus*) Bretkūnas vartoja lietuviškus žodžius *stalarus* [staliorus] ir *dailydžia*, bet Rėza siūlo vietoj pastarojo *remesninkai*. Rėza tarė, kad didelė slavybių dalis jau lietuvių kalboje įsipilietinusi.<sup>748</sup>

Nors Rėza atsidėjęs rūpinosi lietuvių rašomosios kalbos lietuviškumu bei jos kultūra ir čia skelbė apskritai teisingus teorinius tokios kalbos principus, praktiškai — kas ir suprantama anų laikų sąlygomis — ir *jo paties kalba* neišvengė bent dalies svetimosios įtakos, kuri Maž. Lietuvoje, kaip ir pats Rėza pastebėjo, jau iš seniau veikė lietuvių kalbą. Rėzos raštų kalba, nors tiems laikams ir apskritai taisyklinga, yra daugiau knyginė, iš gerokai anų laikų svetimosios įtakos paveiktą Maž. Lietuvos raštų išmokta, o ne tiek tiesiai pasisavinta iš gyvosios lietuvių kalbos, nes mat Rėza, dar vaikystėje likęs našlaičiu, atitrūko nuo lietuvių kalbos ir pateko į vokiečių kalbos aplinką, rečiau jam teteko kasdieniniame gyvenime santykiuoti su lietuviškai kalbančiais žmonėmis. Todėl Rėzos kalba nėra tokia gyva ir laisva, kaip kad Donelaičio,<sup>749</sup> nors, tiesa, pastarojo kalboje irgi yra nemaža svetimybių, nes tokia buvo bent vakarinės ir pietinės Maž. Lietuvos dalies to laiko šnekamoji lietuvių kalba. Rėzos kalboje pasitaiko netaisyklingai kirčiuojamų žodžių, pagal svetimus pavyzdžius vartojamų linksnių, netaisyklingai sudarytų sudurtinių žodžių ir kt., pvz. *pėlai* [=pėlai] „pelai, Spreu“, *keturias dešimt naktis* „vierzig Nächte“, *griek-apieros* „Sundopfer“, *draug-mokina*.<sup>750</sup> Bet Rėzos kalba yra geresnė negu daugelio anų laikų Maž. Lietuvos lietuviškų raštų.

L. G. Rėza yra palikęs *ryškius pėdsakus lietuvių kalbos istorijoje*. Jo kova dėl lietuvių kalbos teisių bent kurį laiką pristabdė vokietininkų pastangas, o Biblijos vertimų kalba jo buvo patobulinta, labiau sulietuvinta, pagryninta. Būdamas rimtas universiteto profesorius ir lietuvių kalbos seminaro vedėjas, pateikęs pasauliui Donelaičio „Metus“ ir lietuvių liaudies dainas, Rėza savo lituanistine veikla buvo žinomas ir Didžiojoje Lietuvoje. Rėza anuo laiku buvo kone vienintelis įžymus lietuvių kultūros darbininkas Maž. Lietuvoje. Jis savo kalbiniais darbais veikė ir Didžiąją Lietuvą. Atrodo, kad ne be Rėzos įtakos S. Stanevičius, Karaliaučiuje pasipažinęs su Rėza, o vėliau ir kiti nurodė didelę XVI a. rašytojo Mikalojaus Daukšos reikšmę lietuvių rašomajai kalbai tobulinti, panašiai kaip tai Biblijos vertimui Maž. Lietuvoje Rėza vertino XVI a. Joną

747. 265.

748. 64: 158; 145: 146.

749. 145: 139, 183.

750. 265; 145: 183.

Bretkūną, jo lietuviškojo Biblijos vertimo rankraščio kalbą. Taip pat, rodos, ne atsitiktinis ir Vilniaus universiteto adjunkto bei universiteto sekretoriaus K. Kantrimo projektas (1822) steigti Vilniaus universitete lietuvių kalbos katedrą, be kitko, nurodant, kad tos kalbos mokoma Karaliaučiaus universitete. Rėzos Karaliaučiaus universiteto lietuvių kalbos seminaras ir apskritai lietuvių kalbos gynimas buvo gerai žinomi ir Didžiojoje Lietuvoje (jo lietuviškosios Biblijos istorijos knyga buvo ir Vilniaus universiteto bibliotekoje). Didž. Lietuvoje patriotai, pasiremdami Rėzos darbais bei žodžiais, jautėsi stipresni kovoje už lietuvių kalbą, jos pakėlimą į kultūrinės rašomosios kalbos pakopą. Todėl S. Daukantas savo lietuvių ir žemaičių istorijos rankraštyje (1822) pabrėžė, kad esą kas tik turįs Homero ar Vergilijaus protą ir aukso plunksną, galįs rašyti lietuvių kalba, nes tai įrodęs garsusis Donelaitis,<sup>751</sup> kurio raštus su giriama prakalba juk ir paskelbė Rėza, pažymėdamas, kad Donelaičio „Metai“ esąs nesenstantis kalbos paminklas, kuriuo, kaip tvirtu pagrindu, gali remtis gramatikai ir leksikografai.

Taigi Rėzos žygis lietuvių kalbos istorijoje dvigubai reikšmingas: viena, šis įžymiausias to laikotarpio Maž. Lietuvos lituanistinis veikėjas, galėdamas atsiremti ir ankstesne bei aukštesne Maž. Lietuvos lituanistine tradicija, gynė lietuvių kalbos teises, palaikė lietuvių kalbos studijas Karaliaučiaus universitete ir rūpinosi rašomosios lietuvių kalbos grynumu bei jos kultūra, kai Didžioji Lietuva čia buvo žymiai atsilikusi. Antra, ypač tuo lietuvių kalbos gynimu, o taip pat ir lietuvių kalbos vertės pabrėžimu kultūrinei funkcijai jis paveikė lietuvių kalbos kėlimo sąjūdį ir Didžiojoje Lietuvoje, kur tas sąjūdis, taip pat ir savų specifinių veiksnių remiamas, tolydžio stiprėjo, kol išaugo į sraunią tėkmę tautinio lietuvių atgimimo eigoje, kai jau Maž. Lietuvoje sąjūdis tolydžio silpnėjo dėl sparčios germanizacijos pažangos.

## FRIDRICHAS KURŠAITIS

Fridrichas (Pridrikis) Kuršaitis (1806 m. gimęs Noragėliuose, Gastų vls., Pakalnės aps., miręs 1884 m. Juodkrantėje), šalia L. Rėzos, yra antras įžymiausias XIX a. Maž. Lietuvos lietuvių kultūrininkas, davęs reikšmingą įnašą lietuvių kalbos mokslui, o taip pat daręs įtakos ir mūsų bendrinės rašomosios kalbos raidai.

1836 m. išėjęs Elbingo gimnaziją, Fr. Kuršaitis (vokiškuose raštuose pasirašydavo *Kurschat*, o lietuviškuose *Kurszatis*) tais pačiais metais įstojo į Karaliaučiaus universiteto teologijos fakultetą. Universitete buvo globojamas L.

Rėzos, kurio vadovaujamame lietuvių kalbos seminare buvo gambiausias studentas. 1841—1883 m. Kuršaitis buvo to seminaro vedėjas. 1844 m. jis buvo ordinuotas kunigu. 1865 m. Kuršaičiui suteikiamas Karaliaučiaus universiteto profesoriaus vardas, o 1875 m. garbės daktaro laipsnis už jo lituanistinius darbus. 1882 m. Prahos čekų mokslo akademija išrinko Kuršaitį savo garbės nariu už jo nuopelnus lituanistikai.

Pagrindinis Fr. Kuršaičio darbas buvo dvasininko (evangelikų kunigo) pareigų ėjimas — lietuviškų pamokslių sakymas bei lietuviškos tikibinės literatūros ruošimas. Šalia to Kuršaitis dirbo ir publicistinį darbą: 1849—1880 m. redagavo „Keleivį“, kurį beveik vienas ir prirašydavo. Lietuvių kalbos raidai jis labai nusipelnė parašęs lietuvių kalbos žodyną ir gramatiką.

Kuršaitis buvo palinkęs į kalbos dalykus; jais domėtis jį buvo paraginęs ir L. Rėza, kuris anksti netekusį tėvų Kuršaitį buvo pasiėmęs pas save patarnauti. Ir A. Šleicheris pastebėjo, kad Kuršaičio „darbai rodo ryškų talentą kalbos dalykams“. Dar tebestudentaudamas Kuršaitis ėmė taisyti kalbą Kelkio leidžiamo laikraščio „Nusidavimų apie Evangelijos prasiplatinimą tarp žydų ir pagonių“, o vėliau kurį laiką (1875—1880) jį ir redagavo.

Kuršaičio kalbinių darbų akstinai bei tikslai pirmiausia buvo praktiniai. Bet sąžiningas kalbos duomenų nustatymas bei aprašymas kartu nešė naudą ir teoriniam kalbos mokslui, kuriam taip pat ir pats Kuršaitis norėjo patarnauti.

Rimčiau atsidėti lietuvių kalbos žodynui ir gramatikai Kuršaitį vertė ypač jo vadovavimas lietuvių kalbos seminarui prie Karaliaučiaus universiteto ir jame lietuvių kalbos dėstymas būsimiems lietuvių papapijų kunigams. Čia Kuršaitis gavo aiškiai patirti, kad lig tol neturėta nei rūpestingiau paruošto platesnio lietuvių kalbos žodyno, nei tiksliau ir plačiau lietuvių kalbą aprašančios gramatikos.

Anksti Kuršaitis ėmė ruošti rašyti *lietuvių kalbos žodyną*. Tai daryti jį ragino, net moraliai įpareigojo ir A. Šleicheris, o vėlesnis Kuršaičio draugas dr. O. Šadė (Schade), atsikėlęs į Karaliaučiaus universitetą, susidomėjęs lietuvių kalba, čia teikė jam ir praktinių patarimų. Abu pastarieji padėjo išrūpinti žodynui ir paramos lėšomis iš vyriausybės. Kuršaitis pirmiausia paruošė vokiškai lietuvišką žodyno dalį (Deutsch-litauisches Wörterbuch I—II, 1870—1874). Kaip pats pasisako šios dalies žodyno prakalboje, tuo veikalu jis norėjo padėti lietuviškai nemokantiems Maž. Lietuvos tarnautojams vokiečiams, kurie turėjo nuolat santykiauti su lietuviais, o taip pat ir turintiems lietuviams patarnauti kunigams, daugiausia irgi vokiečiams, lietuviškai menkai temokantiems. Šioje prakalboje Kuršaitis nusiskundžia, kad Didž. Lietuvos lietuviškieji raštai esą paveikti lenkų kalbos įtakos, o prūsinių Lietuvos raštai, parašyti vokiečių kilmės autorių, pilni baisių germanizmų, todėl jis turėjęs žodynui medžiagą rinktis iš gyvosios žmonių kalbos, liaudies lūpų. Taigi Kuršaitis norėjo vengti svetimybių, bet, matyt, tokių, kurias vartojo lietuvių kalbos neprimigę, gerai jos nemoką svetimtaučiai (vokiečiai ir kt.). Bet kadangi ir pačių Maž. Lietuvos lietuvių kalboje, iš kurios jis, taip pat ir kai kurių pagalbininkų padedamas, rinkosi

žodynei medžiagą, buvo jau gausu skolinių bei svetimybų (pirmiausia, germanizmų), tai jų netrūksta ir šiame Kuršaičio žodyne.

Kadangi vokiečių kalboje tada buvo kai kurių žodžių (antraščiažodžių), kurių atitikmenų dar nebuvo lietuvių, ypač gyvojoje žmonių kalboje, šio žodyno pirmosios knygos (1870) recenzentas vokiečių kalbininkas J. Šmitas prikišo Kuršaičiui, kad pastarasis vokiečių kalbos žodžius vertęs į lietuvių kalbą. Kuršaitis to žodyno (II d.) prakalboje teisinosi, kad jis ne vokiškus žodžius vertęs lietuviškai, bet stengęsis vokiškai minčiai „grynai lietuvišką išvaizdą duoti“.

Tačiau germanizmų (tiek žodyninių, tiek posakinių) žodyne yra nemaža.

Kartais Kuršaitis duoda kelis vokiško žodžio atitikmenis, kartu lietuviškus ir skolintus, pvz. *Kleidermacher*: *siuvėjà* (kuršaitiškai: *suwėjà*), *siuvėjas*, *siuvikas*, *šneideris*. Kuršaitis kai kur nori duoti tikrus lietuviškus atitikmenis, kartu pažymėdamas, kad skolinys esąs dabar įprastesnis, pvz. *November*: *Gruoðinis* (K.: *Grodinis*), bet dabar paprastai vartojamas *Novem̃beris*; *October*: *Aktóberis*, anksčiau *Lapkritỹs*. Plačiau lietuvių pažįstamus kasdieninio gyvenimo daiktų pavadinimus Kuršaitis paprastai nusako lietuviškai, be skolinių, kaip *Lindenbast*: *karnà*, *plaušai*; *Zugthier*: *važiúojamas* (arba *tráukiamas*) *gývolis*. Naujoviniai, specialūs technikos bei kultūros gyvenimo sąvokų žodžiai Kuršaičio įvairiaip lietuviškai nusakomi: žodžiu skoliniu (*ceitungos*, *ceitungai* „Zeitschrift“, *pùstas* „Post“), vertimo skoliniu (*draüg-darbininkas* „Mitarbeiter“, *pasilaikymas* „Verhältniss“, *pirm-takūnas* „Vorläufer“), aprašomu posakiu (*žmogùs daüg kalbũ pažįstas* „Linguist“; *taip klaipėdiškiai lietúvininkai kalba*, *klaipėdiškių kalbà* „die Mundart der Memler Littauer“) arba kartu skoliniu ir aprašomuoju posakiu (*pyliozòpas*, *žmogùs aukštòs išmintiès* „Philosoph“). Vokiškų posakių vertimuose, šalia lietuviškų, neretai pasitaiko ir vokiškos formos posakių bei žodžių samplaikų, kaip *penkis mėnesius ilgai*, *pẽr penkis mėnesius* (*fünf Monate lang*); *àš stóviu sù juomi prieteliškame pasilaikyme* (*ich stehe zu ihm im freundlichen Verhältniss*). Retkarčiais šalia vokiškąjį antraščiažodį atitinkančio lietuviškojo žodžio, įprasto Maž. Lietuvoje, Kuršaitis nurodo ir atitinkamą Diðž. („rusinėje“) Lietuvoje vartojamą žodį, pvz. *šiùilė*, *šiùlė*: *iškala* (D. Liet.); *ėdelmoniškas*: *bajõriškas*; *kùnigas*: *klebõnas*; *kaimýnas*: *susėdas*.

Lengviau Kuršaičiui buvo paruošti autentiškesnę antrąją — lietuviškai vokišką — žodyno dalį (Littauisch-deutsches Wörterbuch, 1883). Mat čia jam nereikėjo, kaip reikėjo vokiškai lietuviškoje žodyno versijoje, rūpintis, kaip nusakyti to meto vokiečių kalboje jau esamus mokslinius bei techninius terminus, kurių daugumo atitinkamų gatavų lietuvių liaudies kalboje, suprantama, tada ir nebuvo. Kuršaitis šioje žodyno dalyje pateikė tuos lietuviškuosius žodžius (antraščiažodžius), kurie jam buvo žinomi iš Maž. Lietuvos žmonių kalbos; dėl kurių buvimo gyvojoje kalboje jis abejojo, tai žodyne įsakmiai ir pažymėjo (tokius žodžius įrašydamas laužtiniuose skliaustuose).

Kuršaitis anksti ėmė rūpintis ir *lietuvių kalbos sandaros tikslesniu aprašymu*. Tapęs lietuvių kalbos seminaro vedėju, netrukus išleido savo pirmuosius mokslinius įnašus lietuvių kalbai (Beiträge zur Kunde der littaaischen Sprache, I—II, 1843—1849), labiausiai ir skiriamus seminaro klausytojams. Pirmojoje šių įnašų dalyje nagrinėjama prielinksnių frazeologija, o antrojoje aprašomi lietuvių kalbos garsai ir priegaidės (trumpai užsiminti jau pirmojoje dalyje). Kuršaitis pažymi didelę priegaidės reikšmę lietuviškai tarčiai ir žodžio reikšmei. Kunigai, nemokėdami skirti lietuvių priegaidės ir teisingai kirčiuoti, painioją žodžius bei jų reikšmes, — lietuvis bažnyčioje girdys *qui pro quo*. Kuršaitis pirmas plačiau ir tiksliau lietuvių kalbos istorijoje aprašo lietuvių kalbos *kirtį bei dvejobą* (tęstinę, arba tvirtagalę, ir stumtinę, arba tvirtapradę) *priegaidę ir akcentologijos sistemą*, nes 1737 m. Vilniuje išleista anoniminė lietuvių kalbos gramatika (Universitas lingvarum Litvaniae), kur užsimenamas tos dvejos priegaidės skyrimas, Kuršaičiui, atrodo, nebuvo žinoma. A. Šleicheris pripažino, kad Kuršaitis tiksliau tiems laikams aprašęs lietuvių kalbos garsus ir priegaides. Norėdamas palengvinti kirčio ir priegaidės suvaikymą kaitomosiose kalbos dalyse, Kuršaitis pastarąsias suskirstė į dvi grupes — tęstinės ir stumtinės priegaidės, linksniavime kiekvieną skirdamas dar į du poskyrius (I: a. *Diēvas*, b. *pōnas*, II: a. *kēlmas*, b. *tiltas*). Šios keturios akcento grupės, tik kita eile, o taip pat ir jų patys priegaidžių žymėjimo ženklai ir dabar tebevertojami.

Tikslesnis lietuvių kalbos garsų aprašymas padėjo Kuršaičiui ir lietuvių kalbos rašybą patikslinti. Jis atmetė Maž. Lietuvos raštuose įsigalėjusį priebalsių dvigubavimo įprotį (jau L. Rėzos nepateisintą) ir nuosekliai ėmė rašyti priebalsių minkštinamąjį ženklą *i* prieš užpakalinės eilės balsius.

Kuršaičio *lietuvių kalbos gramatika* (Grammatik der littaaischen Sprache, 1876) yra ligi tol plačiausias ir palyginti tikslus lietuvių kalbos sandaros aprašas. Leisdamas gramatiką dvidešimt metų prašlinkus po A. Šleicherio parašytosios pirmos mokslinės lietuvių kalbos gramatikos (Litauische Grammatik, 1856) pasirodymo, Kuršaitis teisinosi ypač dviem motyvais: Šleicherio gramatika, kaip ir jo lietuvių kalbos seminaro mokiniai skundęsi, buvo skirta moksliniam teoriniam reikalui, ir Kuršaičio studentams, norintiems ir praktiškai lietuvių kalbą išmokti, buvę sunku joje susigaudyti. Antra, Šleicheris nepajėgė atskirti dvejos lietuvių kalbos priegaidės vienabalsiuose, todėl Kuršaičiui teko pakartotinai plačiau ir sistemingiau vėl aiškinti lietuvių kalbos priegaidę, kurios išdėstymas netrukus tapo kalbotyros laimėjimu. Kuršaičio gramatika, kaip apskritai ir ankstesnės Maž. Lietuvos lietuvių kalbos gramatikos, pradėdant D. Kleinu, remiasi Maž. Lietuvos aukštaičių tarme (anot paties Kuršaičio, jos ploto siauru ruožu „maždaug tarp Stalupėnų ir Kauno“), labai artima Didž. Lietuvos aukštaičių vakariečių pietiečių patarimei. Nors gramatikos pagrindu ir eina toji Maž. Lietuvos aukštaičių tarmė, bet Kuršaitis sakėsi norįs joje atvaizduoti ir lietuvių kalbą apskritai. Tuo tikslu jis keletą kartų (1872, 1874, 1875) lankėsi Didž. Lietuvoje, išsikalbėjo su A. Baranausku, rinkosi žinių apie Didž. Lietuvos kalbą bei tarmes ir iš Veiverių mokytojų seminarijos mokinių bei mokytojų.

Gramatika pateikia palyginti rūpestingą ir tikslų lietuvių kalbos aprašymą, nors tarmių suskirstymas tėra paviršutinis, nesistemingas.

Jau nuo Šleicherio laikų Kuršaičio lietuvių kalbos darbai buvo labai vertinami dėl duomenų tikslaus ir sąžiningo aprašymo. Ir J. Jablonskis rašė (1906), kad „... viena visi pripažįsta: ką Kuršaitis rašo, tuo galima pasitikėti“.<sup>752</sup>

Kuršaičio gramatika (savo garsinėmis ir morfologinėmis lytimis) turėjo nemažos įtakos ir Jablonskio gramatikai, 1901 m. P. Kriaušaičio vardu išleistai.

Kuršaitis savo lituanistiniais darbais ir apskritai lietuviškaisiais raštais *palaikė ir Maž. Lietuvos lietuvių tarpe lietuvių kalbos gyvatą*. Tas jo pastangas parėmė ir jo rūpinimasis, kiek aplinkybės leido, kad jo lietuviškieji raštai nebūtų per daug priveisti germanizmų. Jis pats sakosi, kad 1865 m. Naująjį Testamentą perredagavęs, nes ankstesnieji lietuviškieji Biblijos vertimai, XVII a. gale ir XVIII a. pradžioje išleisti, knibždą germanizmais ir klaidomis, tačiau vengęs didesnių pakeitimų, tuo nenorėdamas nepatikti Biblijos draugams ir skaitytojams, pripratusiems prie seno.<sup>753</sup>

Kuršaitis buvo konservatyvių pažiūrų dvasininkas, nuolankus Prūsijos valdinys, tačiau jis nebuvo lietuvių kalbos naikinimo ar lietuvių nutautinimo šalininkas. Jis redagavo Prūsijos valdžios subsidijuotą „Keleivį“ (1849—1880), turėjusį ugdyti lietuvių ištikimybę vokiečių valdžiai. Šiokiame laikraštyje Kuršaitis negalėjo pasisakyti prieš Prūsijos lietuvių vokietinimo politiką. Dar daugiau: kai valdžios įsakymu (1872) lietuvių kalba buvo pašalinta iš mokyklų, Prūsijos lietuviai kreipėsi į Kuršaitį, kad jis juos užtartų. Kuršaitis teisinosi nesąs rinktas ar paskirtas lietuvių advokatu ir jam nepritinką juos užtarti vyriausybėje, nes tasąs paskirtas lietuviams Dievo žodį skelbti ir studentus lietuvius lietuvių kalbos mokyti.<sup>754</sup> Vis dėlto dar anksčiau (1852) jis buvo pataręs lietuviams „atstovo tarp savęs ieškoti, kursai Berlyne atsimintų ir užtartų lietuvininkus“.<sup>755</sup> Apskritai Kuršaitis, anot Vc. Biržiškos, „Visur ir visame palaikydavo Maž. Lietuvos lietuvių lietuviškumą ir jų prisirišimą prie savo kalbos“.<sup>756</sup> Kuršaitis matė vis stiprėjantį Maž. Lietuvos vokietinimą, bet jam nepritarė. Savo „Inašų lietuvių kalbos pažinimui“ (Beiträge zur Kunde der littauischen Sprache, 1843) prakalboje jis rašo, kad „lietuvių tauta dėl nepalankių aplinkybių greitai žingsniu stumiama į pražūtį“, todėl jis, būdamas lietuvis, visada laikęs savo uždaviniu darbuotis renkant lietuvių būdingosios kultūros (kalbos, papročių ir

752. 101: I, 139.

753. 181: II, psl. XI.

754. 257: 64.

755. 257: 62.

756. 197: XIII, 409.

kt.) duomenis.<sup>757</sup> O vokiškai lietuviško žodyno prakalboje<sup>758</sup> Kuršaitis skundžiasi, jog vargu ar rasiąs bendro pritarimo savo linkėjimui, kad šis žodynas būtų uoliai naudojamas tų, kuriems jis skiriamas, nes dažnai teigiama, kad lietuvių tauta Prūsijoje, būdama maža, užkariauta ir įjungta į vokiečių valstybę, iš tikrųjų neturinti teisės gyventi. Kad nereikėtų atskiriems Lietuvos (t.y. Maž. Lietuvos) valdininkams mokytis liaudies kalbos, turį prūsų lietuviai, kurių vis dar priskaičiuojama 150 000, virsti vokiečiais, išsižadėję savo tautybės. „Naudingumo ir patogumo požiūriu ši teorija gal kartais ir turi vertės, — sako Kuršaitis, — bet vargu ar gali ji būti pavadinta humaniška. Atrodo, kad visai nepagalvota apie etinius nuostolius, susijusius su šiuo prievartiniu tautybės keitimu“. Lietuvių kalbos gramatikos (1876) prakalboje Kuršaitis sako, kad lietuvių tauta jau iš anksto buvusi pasmerkta išnykti, Lietuvai sudarius su Lenkija uniją ir įsigalėjus lenkiškajai susižinojimo kalbai, išskyrus žemiausius tautos sluoksnius, o Maž. Lietuvoje, ypač po 1709—1711 m. maro atvykus į kraštą vokiečių kolonistams, germanizacijai ėmus smarkiai žengti į priekį.

Ir J. Jablonskis, šimtmečiui nuo Kuršaičio gimimo praslinkus (1906), rašė, kad nors Kuršaitis save labiau laikęs mokslo žmogumi, o ne lietuvių tautos gynėju, vis dėlto jis prilaikęs Maž. Lietuvoje lietuvių vokiečių vyksmą, o jo raštai pakėlę lietuvių kalbos mokslą ir padėję aukščiau pakilti lietuvių rašomajai kalbai. Tai pabrėžia ir Vydūnas.<sup>759</sup>

Savo paskutinio prieš mirtį išleisto lietuviškai vokiško žodyno prakalboje Kuršaitis šitaip atsisveikino su lietuvių kalba ir lietuviais: „Taip aš baigiu savo

757. 180: I, 4—5.

758. 181: II, psl. XI.

759. 101: I, 138—140; 378: 327—329.

literatūrinį lietuvių kalbos darbą, linkėdamas palaimos tautai, kuriai savo gimimu priklausiau ir ilgą savo amžių ištikimai dirbau“.<sup>760 761</sup>

760. 127.

761. Čia tenka praleisti lietuvių kalbos raidos aprašymą JAV-se, kur ypač nuo XIX a. antrosios pusės tolydžio gausėjo lietuvių ateivių, ir XIX—XX a. sąvartoje čia jau buvo didžiausias skaičius lietuvių už Lietuvos ribų, pasklidęs įvairiose to krašto vietovėse. Apytikriai skaičiuojama, kad XIX a. gale JAV-se buvo apie 50 000 lietuvių, o pagal dokumentus 1899—1914 m. į šį kraštą jų atvyko per 250 000. Ypač XIX a. antroje pusėje atkeliavo į JAV, bėgdami daugiausia nuo Rusijos valdžios persekiojimų, priespaudos, ir sąmoningų lietuvių veikėjų, kurie čia gaivino lietuvių ir tuo būdu jungė šio krašto lietuvių veikimą su tautine savo senosios tėvynės veikla, nevienu atveju pastarąją suremdami. Bet lietuvių kalbos raidos bei jos likimo klausimai JAV spaudoje, lietuviškose parapijose bei bažnytiniame gyvenime, lietuvių kalbos vartojimas lietuvių organizacijose (ypač šioms, kaip ir lietuvių parapijoms ėmus skirtis nuo lenkų), lietuvių kalbos dėstymas mokyklose maža tėra objektyviai tyrinėti iš dokumentų ir archyvų (laiko būvyje jau daug kur ir sunykusių). Visam tam nušviesti reikalinga speciali studija. Tuo tarpu plg. išeivio gydytojo Algirdo Margerio [Kosto Šeštoko] „Amerikos lietuviai ir angliškųjų skolinių žodynas“ (Chicago, 1956 [t.y. 1958]) ir kalbininko A. Sėno (Alfred Senn) „Einiges aus der Sprache der Amerika-Litauer“ (Studi Baltici II, 1932).



## SANTRUMPOS

a. — (prieš asmens gimimo ar mirimo metus) apie

a., amž. — amžius

adv. — advokatas

ag. — anglų, -iškai

apyg. — apygarda

apyl., apl. — apylinkė

aps. — apskritis

balt. — baltų, -iškai

d. — diena; dalis

deš. — dešinysis, -ioji

dgs. — daugiskaita

DLK — Didžioji Lietuvos Kunigaikštija

dr. — daktaras

egz. — egzempliorius

ež. — ežeras

gen. — generolas

got. — gotų, -iškai

gr. — graikų, -iškai

gub. — gubernija

gud. — gudų, -iškai

ide. — indoeuropiečių, indoeuropietišškai

inž. — inžinierius

JAV — Jungtinės Amerikos Valstybės

k. — kaimas

kair. — kairysis, -ioji

kan. — kanauninkas

kilm. — kilmininkas

km — kilometras

kt. — kitas, kiti

kun. — kunigas

lat. — latvių, -iškai

leid. — leidimas

lenk. — lenkų, -iškai

liet. — lietuvių, -iškai

lot. — lotynų, -iškai

m. — metai; (prieš datą) miręs

mag. — magistras  
mot. gim. — moteriškoji giminė

nauj. — naujasis

pan. — panašiai

par. — parapija

plg. — palygink

po Kr. — po Kristaus gimimo

pr., prūs. — prūsų, -iškai

pr. Kr. — prieš Kristaus gimimą

prof. — profesorius

psl., p. — puslapis

pvz. — pavyzdžiui

rankr. — rankraštis

red. — redaktorius; redagavo

rus. — rusų, -iškai

sl. — slavų, -iškai

stud. — studentas

šv. — šventas, šventasis

t. — tomas

teol. mag. — teologijos magistras

t.y. — tai yra

tt — tomai; tolimesnieji puslapiai

vad. — vadinasi; vadinamasis, -oji

vid. — vidurinis, -ė

vid. vok. žem. — viduramžių vokiečių žemaičių

vysk. — vyskupas

vls. — valsčius

vsk. — vienaskaita

vok. — vokiečių, vokiškai

žem. — žemaičių, žemaitiškai

žr. — žiūrėk

\* — ženklas rodo atstatytą (rekonstruotą) buvusį žodį, formą  
ar garsą, gyvojoje kalboje nebepažįstamą

< — yra kilęs (iš ko)

> — yra pavirtęs (kuo)

Kitas (bibliografinis) santrumpas žr. „Bibliografijos“ skyriaus pradžioje.



## BIBLIOGRAFIJA

Čia pateikiami raštai, kurie kone visi cituojami šioje knygoje. Skaitytojui pastebėtina, kad dalis jų, ypač pastaraisiais keliais dešimtmečiais paskelbtų, yra ne visai objektyvūs. Kai kuriuose veikaluose sugestijuojamas iškreiptas kurio autoriaus ar veikėjo vaizdas, ypač rinktiniuose jo raštų leidiniuose tendencingai atrinkus jo darbus, praleidus autoriui būdingesnius raštus ar išbraukus kurio rašto ištikus puslapius, atskirus sakinius ar net sakinio dalis, ir kt. Šiame darbe, žinoma, tesiremiama objektyviais tokių raštų duomenimis.

Knygoje pakartojami ir kai kurie paties autoriaus kitur spausdinti straipsniai, čia daugiau ar mažiau pakeisti, patikslinti (126, 126a, 128a, 130a, 141, 142).

\*

### Trumpinimai

- A — Aušra, 1883—1886. (Naujas, fotografuotinis, leidimas, Lietuvių istorijos draugijos paruoštas, dviem tomais išėjo 1983 m. Čikagoje, žr. LTP VI—VII).  
ABS — Acta Balto-Slavica, 1964 tt.  
AfsIph — Archiv für slavische Philologie, 1876—1929.  
Aid — Aidai, 1945 tt.  
APh — Archivum Philologicum (Kaunas), 1930—1939.  
Athen — Athenaeum (Kaunas), 1930—1939.  
B — Baltistica, 1965 tt.  
BBK — Bibliotekininystės ir bibliografijos klausimai, 1961—1969.  
CB — Commentationes Balticae, 1954—1972.  
FBR — Filologu biedrības raksti, 1921—1940.  
GK — Gimtoji kalba, 1933—1941; 1958—1968 (JAV).  
ILKI — Iš lietuvių kultūros istorijos, 1958 tt.  
Ist — Lietuvos TSR aukštųjų mokyklų mokslo darbai: Istorija, 1958 tt.  
Izv — Izvestija Otdel. russkogo jazyka i slovesnosti [...] akademii nauk, 1896—1927.  
K — Kalbotyra, 1958 tt.  
Kng — Knygotyra, 1970 tt.  
LE — Lietuvių enciklopedija, I—XXXVII. Bostonas, 1953—1985. — Cituojama ir pagal Nr. 197.  
Lit — Lietuvos TSR aukštųjų mokyklų mokslo darbai: Literatūra, 1956 tt.  
LK — Lietuvos TSR akademijos Lietuvių kalbos ir literatūros instituto darbai: Literatūra ir kalba, 1956 tt.  
LKK — Lietuvių kalbotyros klausimai, 1957 tt.  
LKŽ — Lietuvių kalbos žodynas. Kaunas—Vilnius, 1941 tt. (I—II t. II leid. 1968—1969).

LM — Lietuvos mokykla, 1918—1940.  
 LP — Lingua Posnaniensis, 1949 tt.  
 LT — Lietuvių tauta, 1907—1936.  
 LTP — Lietuvių tautos praeitis, 1959 tt. (t. I—II, 1959—1967, ėjo vardu Tautos praeitis).  
 MAD — Lietuvos TSR mokslų akademijos darbai, ser. A, 1957 tt.  
 MG — Mokslas ir gyvenimas, 1957 tt.  
 MLLG — Mitteilungen der litauischen literarischen Gesellschaft, 1883—1912.  
 MS — Mūsų senovė, 1921—1922; 1937—1940.  
 ŠD — Švietimo darbas, 1919—1930.  
 TK — Tiesos kelias, 1925—1940.  
 TS — Tėvynės sargas, 1896—1904.  
 TŽ — Tauta ir žodis, 1923—1931.  
 Vr — Vairas, 1929—1940.  
 Vrp — Varpas, 1889—1906; 1953 tt (JAV).  
 ZfSl — Zeitschrift für Slawistik, 1956 tt.  
 ZslPh — Zeitschrift für slavische Philologie, 1924 tt.  
 Žid — Židinys, 1924—1940.

\*

1. Abramavičius V. Paryžiaus lietuvių draugija „Želmuo“ ir jos biblioteka (BBK III).
2. Akty izdavajemyje Vilenskoju Archeologičeskoju Komissijeju. T. 14 (1887) ir 25 (1898). Vil'no.
3. Alekna A. Katalikų Bažnyčia Lietuvoje. Kaunas, 1936.
4. Alekna A. Žemaičių vyskupas Motiejus Valančius. II leid. Čikaga, 1975.
5. Alminauskis K. Die Germanismen des Litauischen. Kaunas [1935].
6. Alseika D. Lietuvių tautinė ideja istorijos šviesoje. Vilnius, 1924.
7. Antonovič A. K. Voprosy fonetiki belarusskogo aktovogo jazyka XVI v. (K II).
8. Apie lenkų kalbą Lietuvos bažnyčiose. Kaunas, 1906.
9. Aušra (LE I).
10. Avižonis K. Bendroji rusinimo politika. — Žr. Nr. 15.
11. [Avižonis K.] Lotynų kalba Lietuvoje (LE XVI).
12. [Avižonis K. ir Z. Ivinskis.] Lenkinimas ir lenkėjimas Lietuvoj (LE XIV).
13. Avižonis P. Petro Kriaušaičio „Lietuviškos kalbos gramatikos“ istorija (Mokykla ir gyvenimas 1921, Nr. 1).
14. Avižonis P. Žodis kitas apie Joną Jablonskį (Kalba 1930, 2 sąs.).
15. Bagdanavičius V., P. Jonikas, J. Švaistas-Balčiūnas (red.). Kovos metai dėl savosios spaudos, Chicago, 1957.
16. Bakšytė V. Beitrag zur Geschichte des Kampfes um die Schulsprache in Litauen. Memel, 1930.
17. Balašaitis A. ir K. Pakalka. Filologijos terminai K. Sirvydo žodyne „Dictionarium trium linguarum“ (MAD 1960, Nr. 1).

18. Baranauskas A. Raštai, I—II. Vilnius, 1970.
19. [Baranauskas A.] Vyskupo Antano Baranausko laiškai Hugo Weberiui (Aph I—VIII). Paskelbė K. Alminauskis.
20. Baranovskij A. Zametki o litovskom jazyke i slovare. S.-Peterburg, 1898.
21. Baranowski A., H. Weber. Ostlitauische Texte mit Einleitungen und Anmerkungen. Weimar, 1882.
22. Basanavičius J. Autobiografija (LT IV: 2).
23. Basanavičius J. Rinktiniai raštai. Vilnius, 1970.
24. Basanavičius J. Prie istorijos musun rašybos. Tilžė, 1899.
25. Baudouin de Courtenay J. Kwestya alfabetu litewskiego w państwie Rosyjskiem i jej rozwiązanie. W. Krakowie, 1904.
26. Bezzenberger A. Die osteuropäischen Literaturen. Berlin u. Leipzig, 1908.
28. Bičiūnas V. Kun. Jonas Katelė ir jo laikai. Kaunas, 1934.
29. Biržiška M. Iš mūsų kultūros ir literatūros istorijos, I—II. Kaunas, 1931—1938.
30. Biržiška M. Lietuvių literatūra Vilniaus universiteto metu. — Žr. Nr. 29.
31. Biržiška M. Lietuvių tautos kelias, I—II. Los Angeles, 1952—1953.
32. Biržiška M. Mūsų raštų istorija (ligi 1864 m.). II leid. Kaunas, 1925.
33. Biržiška M. (red.). Rinktiniai mūsų senovės raštai. Kaunas, 1927.
34. Biržiška V. Aleksandrynas; senųjų lietuvių rašytojų, rašiusių prieš 1865 m., biografijos, bibliografijos ir biobibliografijos, I—III. Čikaga, 1960—1965.
35. Biržiška V. Dar iš prof. Andriaus Ugianskio korespondencijos (MS II).
36. Biržiška V. Lietuvių politinės brošiūros 1860 metų gale (ŠD 1922, Nr. 3—6).
37. Biržiška V. Maskvos „Aušra“ (MS II).
38. Biržiška V. Nežinomi senieji lietuviški tekstai (TŽ VII).
39. Biržiška V. 50 metų spaudos laimėjimo sukaktį minint. — Žr. Nr. 40.
40. Biržiška V. Praeities pabiros. Brooklyn, 1960.
41. Biržiška V. Senųjų lietuviškų knygų istorija, I—II. Chicago, 1953—1957.
42. Biržiška V. Vyskupo Valančiaus biografijos bruožai. Brooklyn, 1952 (atsp. iš Aid 1951, Nr. 8, 9, 10).
43. Borowska N. Wpływy słowiańskie na litewską terminologię kościelną na podstawie *Dictionarium Szyrwida* (Studia z filologii polskiej i słowiańskiej, t. 2, 1957).
44. Brenderis F. Baranausko stiliaus antiškumas (Athen VII).
45. Bruožis A. Mažosios Lietuvos mokyklos ir lietuvių kova dėl gimtosios kalbos. Kaunas, 1935.
46. Budreckis A. M. (red.). Rytų Lietuva. Čikaga, 1980.
47. Būga K. Rinktiniai raštai, I—III (sudarė Z. Zinkevičius). Kaunas, 1958—1961.
48. Būtėnas J. Vincas Kudirka. Kaunas, 1937.
49. Chadwick H. M. The Nationalities of Europe and the Growth of National Ideologies. Cambridge, 1945.
50. Čeginskas K. J. Die Polonisierung des litauischen Adels im 19. Jahrhundert (CB IV—V).

51. Čeginskas K. J. Die Russifizierung und ihre Folgen in Litauen unter zaristischer Herrschaft (CB VI—VII).
52. Čepėnas P. (red.). Lietuvos Universitetas 1579—1803—1922. Chicago, 1972.
53. Čepėnas P. Naujųjų laikų Lietuvos istorija, I—II. Chicago, 1977—1986.
54. Daugirdaitė-Sruogienė V. Lietuvos istorija. Chicago, 1956.
55. Daukantas S. Darbay senuju Lituwiu yr Zemaycziu 1822. Kaunas, 1929.
56. Daukantas S. Raštai, I—II. Vilnius, 1976.
57. Daukantas S. Rinkiniai raštai. Kaunas, 1955.
58. [Daukša N.] Postilla Catholica Jakuba Vujka v litovskom perevode N. Dauksi, perepečatannom [...] E. A. Vol'terom. S. Peterburg, 1904.
59. Dr. K. Griniaus jubiliejinis Varpas. Kaunas, 1926.
60. Drotvinas V. ir V. Grinaveckis. Kalbininkas Kazimieras Jaunius. Vilnius, 1970.
61. Dumčius J. Antikiniai vardai lietuvių liaudies kalboje (Vilniaus Valstybinio universiteto mokslo darbai, Istorijos-filologijos mokslų serija III, 1957).
62. Duridanov I. Die thrakisch-dakischen Studien. I Teil: Die thrakisch- und dakisch-baltischen Sprachbeziehungen. Sofia, 1969.
63. [Endzēlīns J.] Jānis Endzēlīns' Comparative Phonology and Morphology. Translated by W. R. Schmalstieg and B. Jēgers. The Hague, 1971.
64. Ezopas. Pasakėčios. Vilnius, 1965.
65. Falk K. O. Wody wigierskie i huciańskie, I—II. Uppsala, 1941.
66. Falkenhahn V. Der Übersetzer der litauischen Bibel Johannes Bretke und seine Helfer. Berlin-Königsberg, 1941.
- 66a. Fenzlau W. Die deutschen Formen der litauischen Orts- und Personennamen des Memelgebiets. Halle (Saale), 1936.
67. Fijałek J. Uchrześcianienie Litwy przez Polskę i zachowanie w niej języka ludu. — Żr. Nr. 255.
68. Fishman J. A. Language and Nationalism. Rowley, Mass., 1972 (2nd print., 1975).
69. Forstreuter K. Die Herkunft von Johannes Rhesa (ZslPh XIV).
70. Forstreuter K. Über den Druck von Litauischen Mandaten im 18. Jahrhundert (ZslPh XX).
71. Fraenkel E. Die baltischen Sprachen. Heidelberg, 1950.
72. Fraenkel E. Letticismen in Daukantas „Wortschatz“ (FBR XI).
73. Fraenkel E. Litauisches etymologisches Wörterbuch, I—II. Heidelberg-Göttingen, 1962—1965.
74. Fraenkel E. Syntax der litauischen Kasus. Kaunas, 1928 (atsp. iš TŽ IV).
- 74a. Friedrich C. J. Man and His Government. New York, 1963.
75. Gedimino laiškai. Vilnius, 1966.
76. Genzelis B. Švietėjai ir jų idėjos Lietuvoje (XIX a.). Vilnius, 1972.
77. Gerullis J. Senieji lietuvių skaitymai, I. Kaunas, 1927.
78. Gidžiūnas V. Jurgis Ambroziejus Pabrėža — šv. Pranciškaus dvasios sūnus (Aid 1976, Nr. 8).
79. Gimbutas M. [M. Gimbutienė]. Ancient Baltic Lands (International Journal of Slavic Linguistics and Poetics, VI, 1963).

80. Gineitis L. Kristijonas Donelaitis ir jo epocha. Vilnius, 1964.
81. Gineitis L. Pirmoji polemika lietuvių raštijos klausimais (LK VI).
82. Girdenis A. Kada gi žemaičių tarmė atsiskyrė nuo aukštaičių (K XXII: 1).
83. Girdenis A. ir Z. Zinkevičius. Dėl lietuvių kalbos tarmių klasifikacijos (K XIV).
84. Girnias J. Tauta ir tautinė ištikimybė. Čikaga, 1961.
85. Grinaveckis V. Žemaičių tarmių istorija (fonetika). Vilnius, 1973.
86. Grinius K. Atsiminimai ir mintys, I. Tübingenas, 1947.
87. Griška K. Mokslo ir lietuvių kalbos entuziastas (Kultūros barai 1967, Nr. 7).
88. Gustaitis M. Petras Kriaučiūnas. Kaunas, 1926.
89. Haugen E. Dialect, Language, Nation. — Žr. Nr. 90.
90. [Haugen E.] Studies by E. Haugen, ed. by E. Scheradon Firchow [ir kt.]. The Hague, 1972.
91. Hellmann M. Die litauische Nationalbewegung im 19. und 20. Jahrhundert (Zeitschrift für Ostforschung, Jahrg. 2, 1953).
92. Hermann E. Die litauische Gemeinsprache als Problem der allgemeinen Sprachwissenschaft (Nachrichten der Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen. Phil.-hist. Klasse 1929, Heft 1).
93. Hroch M. Die Vorkämpfer der nationalen Bewegung bei den kleinen Völkern Europas. Praha, 1968.
94. Yčas J. Mažosios Lietuvos praeitis (Kovo 20 diena. [Kaunas] 1921).
95. Iš lietuvių etnogenezės. Vilnius, 1981.
96. Ivinskis Z. Die Druckerei der Jesuiten in Vilnius und die ersten litauischen katholischen Bücher (CB I).
97. Ivinskis Z. Lietuvių kalba viešajame Lietuvos 16—17 amž. gyvenime (Aid 1953, Nr. 8, 9).
98. Ivinskis Z. Lietuvos istorija (iki Vytauto Didžiojo mirties). Roma, 1978.
99. Ivinskis Z. Lietuvos sienų klausimu; rytų ir pietryčių sienos. — Žr. Nr. 46.
100. Ivinskis Z. Merkelis Giedraitis arba Lietuva dviejų amžių sąvartoje (Aid 1951, Nr. 3—7).
101. Jablonskio raštai, I—V. Sudarė J. Balčikonis. Kaunas, 1933—1936.
102. Jablonskis J. Keli draugo atsiminimai iš V. Kudirkos gyvenimo (Vincio Kudirkos jubiliejinis Varpas. Kaunas, 1924).
103. Jablonskis J. Rinktiniai raštai, I—II. Sudarė J. Palionis. Vilnius, 1957—1959.
104. Jablonskis K. Istorija ir jos šaltiniai. Vilnius, 1979.
105. Jablonskis K. (red.). Istorijos archyvas. I: XVI amžiaus Lietuvos inventoriai. Kaunas, 1934.
106. Jablonskis K. Lietuviški žodžiai senosios Lietuvos raštinių kalboje. Kaunas, 1941.
107. Jablonskis K. Lietuvių kultūra ir jos veikėjai. Vilnius, 1973.
108. Jacoby R. Litauische Chrestomathie zum Schulgebrauch. Memel, 1880.
109. Jacoby. Zur Geschichte der litauischen Übersetzung d. kleinen Lutherischen Katechismus (MLLG I).



110. Jakobson R. The Beginning of National Self-Determination in Europa (J. A. Fishman, ed. Readings in the Sociology of Language. The Hague, 1968).
111. Jakštas A. [A. Dambrauskas]. Głos Litwinów do młodej generacji magnatów, obywateli i szlachty na Litwie. Wyd. drugie. Kowno, 1906.
112. Jakštas A. [A. Dambrauskas]. Mūsų alfabeto klausimas. Kaunas, 1914.
113. Jakštas J. Dr. Jonas Šliūpas; jo raštai ir tautinė veikla. Chicago, 1979.
- 113a. Jakštas J. Mažosios Lietuvos apgyvendinimas iki XVII amžiaus pabaigos. Roma, 1970 (atsp. iš LKM Akademijos „Metraščio“ IV—V t.).
114. Jakštas J. Mažosios Lietuvos istorija (LE XV).
115. Jakštas J. S. Daukantas — pirmas tautinis Lietuvos istorikas (LTP II: 2).
116. Jakštas J. Švietimo laikmeis ir jo įtaka Jonui Šliūpai (Metmenys 1979, Nr. 37).
117. Jakubowski J. Studya nad stosunkami narodowościowemi na Litwie przed Unią Lubelską. Warszawa, 1912.
118. Janulaitis A. Kiprijonas Juozas Zabitis (Nezabitauskas) (TŽ V).
119. Janulaitis A. M. Akelaičio laiškai (TŽ III).
120. Janulaitis A. Mikalojus Akelaitis. Vilnius, 1969.
121. Janulaitis A. Užnemunė po Prūsais (1795—1807). Kaunas, 1928.
122. Jasaitis J. Gabrielė Petkevičaitė-Bitė. Vilnius, 1972.
123. Javnis K. [K. Jaunius]. Grammatika litovskago jazyka. Litovskij original i russkij perevod. Petrograd, 1908—1916.
124. Jonikas P. Apie „Aušros“ rašomąją kalbą (Vr 1933, Nr. 12).
125. Jonikas P. Asmenvardžiai ir vietovardžiai (LE XV).
126. Jonikas P. „Aušra“ ir mūsų kalba (Naujoji viltis 1982, Nr. 14).
- 126a. Jonikas P. Didysis mūsų kalbos ugdytojas ir normintojas (Draugas, 1980.II.23).
127. Jonikas P. Fridrikas Kuršaitis (Vr 1935, Nr. 1).
128. Jonikas P. Iš lietuvių kalbos rašybos istorijos (Aph VIII).
- 128a. Jonikas P. Iš praeities kovų už viešą lietuvišką žodį (Naujoji viltis 1985, Nr. 18).
129. Jonikas P. Jablonskio kalbos tyrimo charakteristikos bruožas (Kalba 1930, 2 sąs.).
130. Jonikas P. Jonas Spudulis — aušrininkas kalbininkas (Vr 1936, Nr. 7—8).
- 130a. Jonikas P. Kalbinis tautos sąvokos dėmuo Europos istorijoje (Metmenys 1985, Nr. 50).
131. Jonikas P. Kleino gramatikų bendrinė kalba (Aph VII).
132. Jonikas P. Lietuvių bendrinės rašomosios kalbos idėja priešaušrio metu (Aph VI).
133. Jonikas P. Lietuvių bendrinės rašomosios kalbos kūrimasis antrojoje XIX a. pusėje. Čikaga, 1972.
134. Jonikas P. Lietuvių kalba administraciniame ir kultūriniame gyvenime senojoje Lietuvos valstybėje (Aid 1981, Nr. 5).
135. Jonikas P. Lietuvių kalba ir jos gaivinimas prieš „Aušrą“ (MS III).
136. Jonikas P. Lietuvių kalbos istorija. Čikaga, 1952.

137. Jonikas P. Lietuvos studentų pavardės XV—XVIII amž. Europos universitetuose (Lituanistikos darbai III).
138. Jonikas P. Maž. Lietuvos bažnytinės kalbos reformos projektas 18 a. pradžioje (Aph VI).
139. Jonikas P. Mažosios Lietuvos rašto kalba (Žid 1935, Nr. 12).
140. Jonikas P. Tarmės ir bendrinė kalba (Donum Balticum, ed. by V. Rūķe-Draviņa. Stockholm, 1970).
141. Jonikas P. „Varpo“ kova dėl lietuviškos pagrindo — lietuvių kalbos (Vrp 1980—1981, Nr. 17).
142. Jonikas P. Vincas Kudirka ir lietuvių kalba (Aid 1958, Nr. 9).
143. Jonikas P. Zanavykų šnektos ir bendrinė kalba (Zanavykija, I. Čikaga, 1978).
144. Jonikas P. Žemaitė ir bendrinė kalba (Lituanistikos darbai III).
145. Jovaišas A. Liudvikas Rėza. Vilnius, 1969.
146. Jucevičius L. Mokyti žemaičiai. Vilnius, 1975.
147. Jucevičius L. A. Raštai. Vilnius, 1959.
148. Jučas M. Nuo Krėvos sutarties iki Liublino unijos. Kaunas, 1970.
149. Jurginis J. Legendos apie lietuvių kilmę. Vilnius, 1971.
150. Jurginis J. Lietuvos valstiečių istorija. Vilnius, 1978.
151. Jurginis J., J. Lukšaitė. Lietuvos kultūros istorijos bruožai. Vilnius, 1981.
152. Jurgutis V. Juozo Čiuldos gramatikos „Pratarmė“ (Kng 1974, Nr. 4).
153. Juszkas J. Kalbos lėtuviszko lėžuv'o ir lėtuviszkas starszimas arba ortograpija. Peterburge, 1861 (atmušta iš Izv t. X).
154. Kabelka J. Baltų filologijos įvadas. Vilnius, 1982.
155. Kabelka J. Kristijono Donelaičio raštų leksika. Vilnius, 1964.
156. Kairys Stp. Lietuvių tautinio atgimimo sąjūdis (Naujienos 1981).
157. Kalnietis A. Daukanto pažiūros į kalbos ir tautos santykius (Žid 1939, Nr. 11).
158. Kamieniecki W. Społeczeństwo litewskie w XV wieku. Warszawa, 1947.
159. Kantrimas J. [P. Jonikas]. Lietuvių kalbos gyvatos raida Maž. Lietuvoje (Aid 1948, Nr. 18).
160. Karłowicz J. O języku litewskim. Kraków, 1875.
161. Kaunas D. Lietuviška spauda gotiškais rašmenimis (MG 1976, Nr. 1).
162. Kaupas V. Die Presse Litauens. Klaipėda, 1934.
163. Kaupuža A. XIX a. pradžios kultūros veikėjai pagal prof. J. V. Lobjkos susirašinėjimą su N. P. Rumiancevu, muziejaus steigėju (Lit X).
164. Kaupuž A. ir I. Lukšaitė. A. Butkevičiaus gramatikos byla (K V).
165. Kemiläinen A. Nationalism; Problem Concerning the Word, the Concept and Classification. Jyväskylä, 1964.
166. [Kleinas D.] Pirmoji lietuvių kalbos gramatika, 1653 metai. Vyr. redaktorai J. Balčikonis ir B. Larinas (ats. red. J. Kruopas). Vilnius, 1957.
167. Klimas P. Lietuva, jos gyventojai ir sienos. Vilnius, 1917.
168. Klimas P. Mūsų kovos dėl Vilniaus. Kaunas, 1923.
169. Korsakas K. (red.). Lietuvių literatūros istorija, I—II. Vilnius, 1957—1958.

170. Korsakas K. ir J. Lebedys (red.). Lietuvių literatūros istorijos chrestomatija, feodalizmo epocha. Vilnius, 1957.
171. [Korwin-Milewski H.] Uwagi o konflikcie języków polskiego i litewskiego w dyecezi Wileńskiej. Przekład z francuskiego. Wilno, 1913.
172. Kot S. Świadomość narodowa w Polsce wieku XV—XVII. Lwów, 1938 (Kwartalnik Historyczny 52, zes. 1).
173. Kruopas J. M. Akelaitis leksikografas (LKK XII).
174. Kruopas J. S. Daukanto leksikiniai darbai (LKK IV).
175. Kruopas J. S. Daukanto pastabos dėl Nesselmanno žodyno (LKK V).
176. Kudirka J. Veiverių Mokytojų seminarija. Vilnius, 1970.
177. [Kudirka V.] Vinco Kudirkos raštai, I—IV. Tilžė, 1909.
178. Kurczewski J. Kościół Zamkowy czyli Katedra Wileńska, I—II. Wilno, 1908—1916.
179. Kurczewski J. Opowiadanie o dziejach chrześcijaństwa na Litwie i Rusi, I. Wilno, 1914.
180. Kurschat F. Beiträge zur Kunde der littauischen Sprache, I—II. Königsberg, 1843—1849.
181. Kurschat F. Deutsch-litauisches Wörterbuch, I—II. Halle, 1870—1874.
182. Kurschat F. Grammatik der littauischen Sprache. Halle, 1876.
183. Kurschat F. Litauisch-deutsches Wörterbuch. Halle, 1883.
184. Kuzavinis K. Lietuvos vardo kilmė (K X).
185. Laukaitis J. Mūsų bažnytinė kalba (GK 1938, 8 sąs.).
186. Lebedys J. Lietuvių kalba XVII—XVIII a. viešajame gyvenime. Vilnius, 1976.
187. Lebedys J. Lituanistikos baruose, I. Vilnius, 1972.
188. Lebedys J. Mikalojus Daukša. Vilnius, 1963.
189. Lebedys J. Senoji lietuvių literatūra. Vilnius, 1977.
190. Lebedys J. Simonas Stanevičius. Kaunas, 1955.
191. Lebedys J. 1646 metų giesmynas (S. M. Slavočinskis. Giesmės tikėjimui katalickam priderančios, 1646. Fotografuotinis leid. Vilnius, 1958).
192. Lehr-Spławiński T. Język polski. Wyd. 2. Warszawa, 1951.
193. Lemberg E. Geschichte des Nationalismus in Europa. Stuttgart, 1950.
194. Leskien A. Litauisches Lesebuch. Heidelberg, 1919.
195. Lietuvininkai. Vilnius, 1970.
196. Lietuvis A. [A. Moravskis]. Lietuvos darbininkų judėjimo istorija sąryšy su Lietuvos valstybės atgimimo judėjimu (Kultūra 1931, Nr. 4, 5, 6—7).
197. Lietuvių enciklopedija, I—XXXVII. Bostonas, 1953—1985.
198. Lietuvių ūkininkų baudimas dėl nemokėjimo lenkiškai (BBK IV).
199. Lietuvos mylėtojas [J. Šliūpas]. Lietuvoskiejie rasztai ir rasztininkai. Tilžė, 1890.
200. Lietuvos TSR istorijos šaltiniai, I—II. Vilnius, 1955—1965.
201. Lietuvos valstiečiai XIX amžiuje. Vilnius, 1957.
202. Łossowski P. Gazeta „Ausra“ i początki narodowego ruchu litewskiego (Studia z dziejów SRR i Europy środkowej, 1965).

203. Lukšaitė I. Lietuvių kalba reformaciniame judėjime XVII a. (Acta Historica-Lituanica V, 1970).
204. Lukšaitė I. Reformacijos veikėjai Lietuvoje ir lietuvių kalba XVII a. (MAD 1971, t. 1).
205. Lukšienė M. Kazimieras Kantrimas ir jo memorandumas dėl lietuvių kalbos (Kalba ir mintis. Vilnius, 1980).
206. Lukšienė M. Lietuvos švietimo istorijos bruožai XIX a. pirmojoje pusėje. Kaunas, 1970.
207. Maciejauskas A. A. Maciejausko byla dėl spaudos grąžinimo (MS I).
208. Maciūnas V. Andrius Ugianskis (Žid 1936, Nr. 5—6).
209. Maciūnas V. Bohušo veikalas apie lietuvių kalbą (APH VI).
210. Maciūnas V. J. Šulco Ezopas (APH V).
211. Maciūnas V. Lituanistinis sąjūdis XIX a. pradžioje; susidomėjimas lietuvių kalba, istorija ir tautyra. Kaunas, 1939.
212. Maciūnas V. Vilniaus universitetas ir lietuviškasis XIX amžiaus pradžios sąjūdis (Vilniaus universitetas 1579—1979 =Lituanistikos instituto 1979 m. suvažiavimo darbai. Chicago, 1981).
213. Maciūnas V. Žvelgiant į Valančių po šimto metų (Draugas 1976, Nr. 44, 50, 62, 68, 74, 80, 86).
214. Matulevičius A. Dėl lietuvių Prūsijoje pietinės etninės ribos XVIII a. pradžioje (MAD 1972, t. 1).
215. Matulevičius A. Kolonistų skaičius ir jų pasiskirstymas Mažojoje Lietuvoje XVIII a. I pusėje (MAD 1975, t. 1).
216. Matusas J. Kunigų kova su caro valdžia dėl tikybos ir gimtosios kalbos pradžios mokykloje (TK 1930, Nr. 5).
217. Matusas J. Lietuvių kalba Gardine, Svyriuose ir Tukume (Aid 1961, Nr. 3).
218. Matusas J. Lietuvių rusinimas per pradžios mokyklas. Kaunas, 1937.
219. Mažiulis V. (red.). Prūsų kalbos paminklai. Vilnius, 1966.
220. Mažoji lietuviškoji tarybinė enciklopedija, I—III. Vilnius, 1966—1971.
221. Mažvydas M. Pirmoji lietuviška knyga. Tekstą ir komentarus paruošė M. Ročka. Vilnius, 1974.
222. Merkeliš A. Du Lietuvos girių milžinai: Vincas Kudirka ir Petras Kriaučiūnas (Aid 1956, Nr. 5).
223. Merkeliš A. Juozas Tumas Vaižgantas, I. Čikaga, 1955.
224. Merkys V. Lietuvos valstiečiai ir spauda XIX a. pradžioje. Vilnius, 1982.
225. Merkys V. Nelegalioji lietuvių spauda kapitalizmo laikotarpiu (ligi 1904 m.). Vilnius, 1978.
226. Merkys V. Simonas Daukantas. Vilnius, 1972.
227. Mikšytė R. Antano Baranausko kūryba. Vilnius, 1964.
228. Mikšytė R. Silvestras Valiūnas. Vilnius, 1978.
229. Morawski K. Walka o język polski w czasach odrodzenia. Kraków, 1923.
230. Narbutt T. Dzieje narodu litewskiego, t. V. Wilno, 1839.
231. Narbutt T. Pomniejsze pisma historyczne. Wilno, 1856.
232. Nattau O. Die Mundart und Siedlung in Ostpreussen. Königsberg, 1937.

233. [Nauburas M.] Germanizacija (LE VII).
234. Nausėdas V. Lietuviškos mokyklos Prūsijoje XVI—XVII amžiais (ILKI II).
235. Obszar języka litewskiego w gub. Wileńskiej. W Krakowie, 1898.
236. Ochmański J. Historia Litwy. Wrocław, 1967.
237. Ochmański J. Lietuvių etninė siena rytuose nuo padermės epochos ligi XVI amžiaus. — Žr. Nr. 46.
238. Ochmański J. Litewski ruch narodowo-kulturalny w XIX wieku (do 1890). Białyсток, 1965.
239. Ochmański J. Ludność litewska we włości Obolce na Białorusi wschodniej w XIV—XVI wieku (ABS V).
240. Ochmański J. Noms des terres lituaniennes en XIII siècle — Lituanie, Nalszczany et Dziawołtowa (LP XIV).
241. Ostermeyer G. Gedanken von den alten Bewohnern des Landes Preussen. Königsberg u. Leipzig, 1780.
242. Otrębski J. Lituanizmy słownikowe w dialekcie polskim na Wileńszczyźnie (Język Polski 1931).
243. Otrębski J. M. Akielewicz i jego „Gramatyka języka litewskiego“ (ABS VII).
244. Pakalka K. K. Širvydo „Dictionarium trium linguarum“ (LKK IV).
245. Pakštas K. Lietuvių tautos plotai ir gyventojai (LE XV).
246. Palionis J. Lietuvių literatūrinė kalba XVI—XVII a. Vilnius, 1967.
247. Palionis J. Lietuvių literatūrinės kalbos istorija. Vilnius, 1979.
248. Pašuta V. Lietuvos valstybės susidarymas. Vilnius, 1971.
249. Petkevičaitė-Bitė. G. Krislai. Vilnius, 1966.
250. Petkevičius M. 1598 metų Merkelio Petkevičiaus katekizmas. 2-s leid. (fotografuotinis). Kaunas, 1939.
251. Pietaris V. Rinkiniai raštai. Vilnius, 1973.
252. Pigoń S. Projekt katedry języka litewskiego w dawnym Uniwersytecie Wileńskim (jo Z dawnego Wilna. Wilno, 1929).
253. Piročkinas A. J. Jablonskis — bendrinės kalbos puoselėtojas (1904—1930). Vilnius, 1978.
254. Piročkinas A. Prie bendrinės kalbos ištakų; J. Jablonskio gyvenimas ir darbai 1860—1904. Vilnius, 1977.
255. Polska i Litwa w dziejowym stosunku. Kraków, 1914.
256. Poška D. Raštai. Vilnius, 1959.
257. Prabočių Anūkas [A. Bruožis]. Mažosios Lietuvos buvusieji rašytojai ir žymesnieji lietuvių kalbos mylėtojai. Tilžė, 1920.
258. Propolianis K. [K. Prapuolenis]. Lenkų apaštalavimas Lietuvoje. Iš lenkų kalbos vertė Patriotas. New York, 1918.
259. Prūsijos valdžios gromatos, pagraudenimai ir apsakymai lietuviams valstiečiams. Vilnius, 1960.
- 259a. Puzinas J. Lietuvių tautinės sąmonės raida ir tautinės srovės susidarymo pradmenys (J. Puzinas ir J. P. Palukaitis, red. Tautinės minties keliu. Chicago, 1979).
260. Puzinas J. Rinkiniai raštai, I—II. [Chicago] 1983.

261. Puzinas J. Lietuvių kilmės teorijos amžių būvyje (Literatūra. Čikaga, 1950).
262. Puzinas J. Profesorius medicinos daktaras Petras Avižonis (1875—1939). Čikaga, 1979.
263. Puzinas J. Vorgeschichtsforschung und Nationalbewusstsein in Litauen. Kaunas, 1935.
264. Rhesa L. Geschichte der litthauischen Bibel. Königsberg, 1816.
265. Rhesa L. Philologisch-kritische Anmerkungen zur litthauischen Bibel (I—II). Königsberg, 1816—1824.
266. Rickevičiūtė K. I. Kantas apie lietuvių kalbą ir kultūrą (Problemos 1968, Nr. 1).
267. Rimka A. Lietuvių tautos atgimimo socialiniai pagrindai ir „Auszros“—„Varpo“ gadynės (1883—93) socialekonominiai raštai. Kaunas, 1931 (atsp. iš Vytauto Didžiojo universiteto Teisių fakulteto darbų VI t.).
268. Rimša V. Baltų ir trakų kalbų santykių tyrinėjimai (Kalba ir mintis. Vilnius, 1980).
269. Rytų Prūsijos lietuviai, vakariniai lietuviai (Mažoji lietuviškoji tarybinė enciklopedija, III).
270. Ročka M. M. Mažvydo lotyniškieji laišakai (Lit VIII).
271. Römer M. Litwa; studium o odrodzeniu narodu litewskiego. Lwów, 1908.
272. Rozwadowski J. Mapa językowego obszaru litewskiego. — Žr. Nr. 255.
273. Rukša A. Dėstomosios kalbos ir lietuvių kalbos klausimas senajame Vilniaus universitete (LTP III: 2).
274. Rukša A. „Diarium Societatis Jesu“ ir lietuvių kalba Vilniuje 1710—1723 (LTP I).
275. Rukša A. Lietuvos universitetų istorija. — Žr. Nr. 52.
276. Rukša A. Vilniaus universitetas (LE XXXIV).
277. Sabaliauskas A. Lietuvių kalbos leksikos raida (LKK VIII).
278. Sabaliauskas A. Lietuvių kalbos tyrinėjimo istorija iki 1940 m. Vilnius, 1979.
279. Salys A. Apie mūsų vardus ir pavardes (Žid 1933, V—VI).
280. Salys A. Baltų kalbos (LE II).
281. Salys A. Baltų tautos (LE II).
282. Salys A. Baranauskas kalbininkas (LE II).
283. Salys A. Kazimieras Jaunius (Vr 1933, Nr. 4).
284. Salys A. Kelios pastabos tarmių istorijai (Aph IV).
285. Salys A. Kretingos vienuolyno lietuviškieji rankraščiai (ŠD 1927, Nr. 1).
286. Salys A. Lietuvių kalbos tarmės (LE XV).
287. Salys A. Lietuvių kalbos tarmės su tarmių žemėlapiu. Tübingenas, 1946.
288. Salys A. Lietuvos vardo kilmė. — Žr. Nr. 292, t. 2.
289. Salys A. Martyno Mažvydo raštų kalba (Metmenys 1973, Nr. 25).
290. [Salys A.] Prūsai [kalbinė dalis] (LE XXIV).
291. Salys A. Pavardžių įstatymo belaukiant (Lietuvos aidas 1937, Nr. 512). — Žr. Nr. 292, t. 2.
292. Salys A. Raštai, I—II. Red. P. Jonikas. Roma, 1979—1983.

293. Salys A. Sėliai (LE XXVII).
294. Salys A. Žemaičiai (vardas ir ribos) (LE XXXV).
295. Salys A. Die žemaitischen Mundarten. Kaunas, 1930 (atsp. iš TŽ VI).
296. Sapalius J. [J. Basanavičius]. Priedėlis prie „lietuviszko klausimo“ (Apszvieta 1892, Nr. 1).
297. Savukynas B. (red.). Žmonės ir kalba. Vilnius, 1977.
298. Schleicher A. Grammatik der litauischen Sprache. Prag, 1857.
299. Schleicher A. Litauisches Lesebuch und Glossar. Prag, 1857.
300. Schmalstieg W. R. The Lithuanian Language — Past and Present (Litanus 1982, Nr. 1).
301. Schmid W. P. Baltisch und Indogermanisch (B XII: 2).
302. Schultze P. Der Auskand der litauischen Sprache im Kirchspiel Pillupönen, Kreis Stallupönen. Halle (Saale), 1932.
303. Selle G. v. Geschichte der Albertus-Universität in Königsberg in Preussen. Würzburg, 1956.
304. Senn A. Deutsche und Germanische Lehnwörter im Litauischen (Germanisch-Romanische Monatschrift, n. F., 3, 1953).
305. Senn A. The Historical Development of the Lithuanian Vocabulary (Polish Institute of Arts and Sciences in America. Bulletin, New York, N.Y., July, 1943).
306. Senn A. E. Jonas Basanavičius. The Patriarch of the Lithuanian National Renaissance. Newtonville, Mass., 1980.
307. Senoji lietuviška knyga; pirmosios lietuviškos knygos 400 metų išleidimo sukakčiai paminėti. Kaunas, 1947.
308. Symons-Symonowicz K. National Movements: A Comparative View. Meadville, Pa., 1970.
309. [Širvydas K.] Pirmasis lietuvių kalbos žodynas. Konstantinas Širvydas, Dictionarium trium linguarum. Įvadą ir žodyno rodyklę parengė K. Pakalka. Vilnius, 1979.
310. Skardžius Pr. Bendrinė kalba ir jos vartojimas (ŠD 1927, Nr. 4, 6, 9; 1928, Nr. 2).
311. Skardžius Pr. Daukša pirmasis bendrinės kalbos kūrėjas Didžiojoje Lietuvoje (Aph IV).
312. Skardžius Pr. Daukšos akcentologija. Kaunas, 1935.
313. Skardžius Pr. J. Jablonskis ir dabartinė lietuvių bendrinė kalba (Aph VI).
314. Skardžius Pr. Kalbiniai vysk. A. Baranausko darbai ir nuopelnai (Aid 1951, Nr. 1).
315. Skardžius Pr. Lietuvių kalbos žodžių daryba. Vilnius, 1943.
316. Skardžius Pr. Die slavischen Lehnwörter im Altlitauischen (TŽ VII).
317. Skrupskelis I. Kultūrinis Prūsų lietuvių gyvenimas 18. amžiuje (Athen III).
318. Słownik geograficzny Królestwa Polskiego, t. V. Warszawa, 1884.
319. Specht F. Litauische Mundarten gesammelt von A. Baranowski, hrsg. von F. Specht, I—II. Leipzig, 1920—1921.

320. Specht F. Das litauische Seminar an der Universität Halle (APh V).
321. Sprogis I. J. Geografičeskij slovar' drevnej Žomojtskoj zemli XVI stoletija. Viľna, 1888.
322. Stakauskas J. Lietuviškoji sąmonė Seinų Seminarijoje (TK 1939, Nr. 9 — 1940, Nr. 6).
323. Stakauskas J. Lietuviškosios minties pasireiškimas Žemaičių Seminarijoje (TK 1938, 11 — 1939, Nr. 7—8).
324. Stakauskas J. Lietuvių kalbos kelias į Žemaičių Kunigų Seminariją (TK 1937, Nr. 6 — 1938, Nr. 1).
325. Stakauskas J. Valančiaus laikų lietuviškas darbas (TK 1938, Nr. 3—11).
326. Stakauskas J. Valančiaus lietuvybės klausimas (Žid 1939, Nr. 1).
327. Stakauskas J. Vysk. Paliulionis ir lietuviškasis klausimas (Žid 1939, Nr. 8—9).
328. Staļšans K. Latviešu un lietuviēšu austrumu apgabalu likteni. Chicago, 1958.
329. Stanevičius S. Raštai. Vilnius, 1967.
330. Stang Chr. S. Die Sprache des litauischen Katechismus von Mažvydas. Oslo, 1929.
331. Stang Chr. S. Die westrussische Kanzleisprache des Grossfürstentums Litauen. Oslo, 1935.
332. Stosunki litewsko-polskie w djecezji Wileńskieij i nadużycia partji wszechpolskieij; memorial duchowieństwa litewskiego. Tłumaczenie z włołskiego. W Wilnie, 1913.
333. Šakenis K. Aušra ir jos godynė. Kaunas, 1933.
334. Šapoka A. (red.). Lietuvos istorija. Kaunas, 1936.
335. Šapoka A. Vilnius Lietuvos gyvenime. Toronto, 1954.
336. Šliūpas J. Jaunatvė — gyvenimo pavasaris. Šiauliai, 1927.
337. Šliūpas J. Mažoji arba Prūsiškoji Lietuva 19-tame šimtmetryje. Chicago, 1910.
338. Šliūpas J. Rinktiniai raštai. Vilnius, 1977.
339. Taszycki A. Obrońcy języka polskiego. Wrocław, 1953.
340. Taszycki A. Rola universytetu Jagiellońskiego w dziejach języka polskiego. Kraków, 1964.
341. Tetzner F. Die Slawen in Deutschland. Braunschweig, 1902.
342. Tyla A. Mėginimai legaliai leisti lietuviškus leidinius spaudos draudimo metu (ILKI III).
343. Tolutienė B. Antanas Juška leksikografas (LK V).
344. Toporov V. N., O. N. Trubačov. Lingvističeskij analiz gidronimov Verchnego Podneprov'ja. Moskva, 1962.
345. Totoraitis J. Lietuvos atgijimas. Chicago [1921?].
346. Totoraitis J. Sūduvos Suvalkijos istorija. Kaunas, 1938.
347. Trumpa V. Hilferdingas ir tolimos paralelės (Metmenys 1973, Nr. 25).
348. Tumas J. Antanas Baranauskas. Kaunas, 1924.

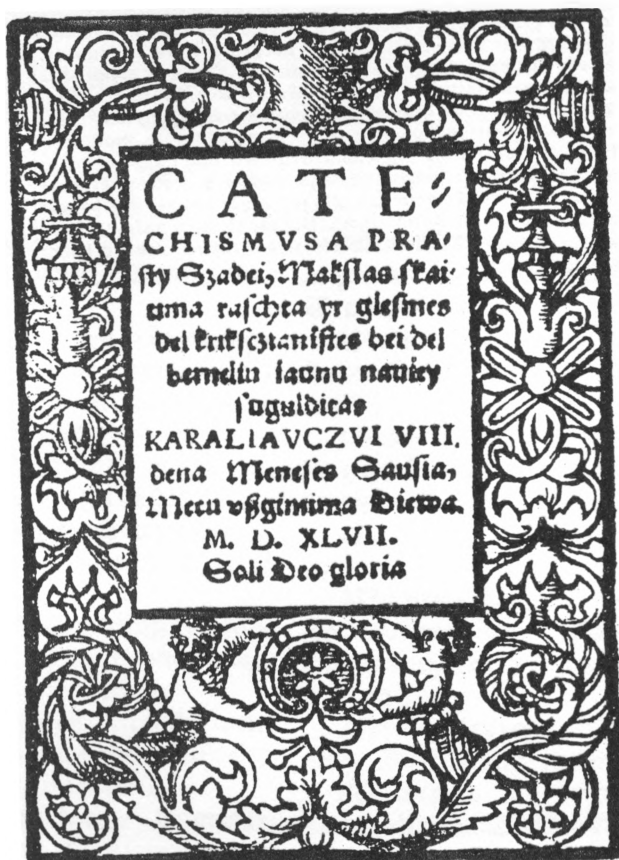


349. Tumas J. Apžvalga ir apžvalgininkai. Kaunas, 1925.
350. Tumas J. Lietuvių literatūra rusų raidėmis ir broliai Juškos Juškevičiai. Kaunas, 1924.
351. Turska H. O powstaniu polskich obszarów językowych na Wileńszczyźnie. Wilno, 1935.
352. Ulčainaitė E. „... Necessaria est lingua Lituanica...“ (Kultūros barai 1978, Nr. 7).
353. Unbegaun B. O. L'origine du nom des Ruthènes (jo Selected Papers on Russian and Slavonic Philology. Oxford, 1969).
354. Universitas Lingvarum Litvaniae. Iš lotynų kalbos vertė ir įvadą parašė K. Eigminas. Vilnius, 1981.
355. Urbanavičiūtė Z. Priebalsių minkštinimas Prūsų Lietuvos tarmėse (B VI: 2).
356. Urbutis V. Dabartinės baltarusių kalbos lituanizmai (B V).
357. Vaišnora J. Vyskupas A. Baranauskas (Aid 1965, Nr. 10).
358. Vakar N. P. Belorussia: The Making of a Nation. Cambridge, Mass., 1956.
359. Valančius M. Maskoliams katalikus persekiojant. Surinko ir paaiškino J. Tumas. Kaunas, 1929.
360. Valančius M. Pastabos pačiam sau. Iš lenkiškosios vyskupo Motiejaus rašliavos sulasė ir savo pastabų pridėjo J. Tumas. Klaipėda, 1929.
361. Valančius M. Raštai, I—II. Vilnius, 1972.
362. Vanagaitis J. (red.). Kovos keliais. Klaipėda, 1938.
363. Vanagas A. Baltų substratas ir baltarusių tautybės susidarymas (MG 1968, Nr. 7).
364. Vanagas A. Lietuva ir Baltarusija vietovardžiuose (MG 1975, Nr. 6).
365. Vanagas A. Lietuviškos kilmės vietovardžiai už Lietuvos ribų (MG 1974, Nr. 12).
366. Vanagas A. P. K voprusu o dialektnoj differenciacii baltov, obitavišč na territorii Litvy (po dannym gidronimiki) (MAD 1968, Nr. 1).
367. Vanagas A. Mūsų vardai ir pavardės. Vilnius, 1982.
368. Vanagas V. Antanas Strazdas. Vilnius, 1968.
369. Vasmer M. Beiträge zur historischen Völkerkunde Osteuropas: 1. Die Ostgrenze der baltischen Stämme (Sitzungsberichte der Preussischen Akademie d. Wissenschaften, Phil.-hist. Klasse. Berlin, 1932).
370. Veblaitis P. Pluoštas dokumentinių įrodymų, kaip buvo lenkinamos lietuvių pavardės (Lietuvos aidas 1938, Nr. 444).
371. Vėbra R. Caro valdininkų pažiūros į lietuviškosios spaudos draudimą (Kng 1972, Nr. 2).
372. Vėbra R. Laikraštis „Šviesa“ (Kng 1975, Nr. 5).
373. Vėbra R. Lietuvių nacionalinis judėjimas 1865—1883 m. (MAD 1976, Nr. 3).
374. Vėbra R. Lietuvos katalikų dvasininkija ir visuomeninis judėjimas (XIX a. antrojoje pusėje). Vilnius, 1968.
375. Vėbra R. Nacionalinės inteligentijos formavimasis Lietuvoje XIX a. antrojoje pusėje (Ist VII).

376. Venediktov G. K. K istorii lituanistiki v Rossii (pis'ma J. Juški k I. I. Sreznevskomu) (Balto-slavijskije issledovanija. Moskva, 1974).
377. Vidugiris A. Zietelos šnektā — prūsų kalbos palikuonė? (MG 1975, Nr. 8).
378. Vydūnas [Vilius Storasta]. Sieben Hundert Jahre deutsch-litauischer Beziehungen. Tilsit, 1932. (II, fotografuotinis, leid. išėjo Čikagoje 1982 m., naujai pridėjus prakalbą, pagynos žodį ir asmenvardžių bei vietovardžių rodykles).
379. Vienuolis A. [A. Žukauskas]. Iš mano atsiminimų apie Baranauską (jo Iš mano atsiminimų. Vilnius, 1957).
380. Vileišis V. Tautiniai santykiai Maž. Lietuvoje ligi Didžiojo karo istorijos ir statistikos šviesoje. Kaunas, 1935.
381. Vilniaus universiteto istorija. [I] 1579—1803; [II] 1803—1940. Vilnius, 1976—1977.
382. Vinco Kudirkos jubiliejinis Varpas. Kaunas, 1924.
383. Vitkauskas V. Ivinskis mūsų kultūros istorijoje (MG 1981, Nr. 10).
384. Vol'demar A. [A. Voldemaras]. Nacional'naja bor'ba v Velikom Kniažestve Litovskom v XV i XVI vekach (Izv 1909).
385. Volonczauskas M. [M. Valančius]. Zemaiczii vyskupyste. Shenandoah, Pa., 1897.
386. Wasilewski L. Litwa i Białorus'. Warszawa, 1925.
387. Weisgerber L. Muttersprache als Geistesbildung. Göttingen, 1929.
388. Weisgerber L. Die Sprachgemeinschaft als Gegenstand sprachwissenschaftlicher Forschung. Köln, 1967.
389. Werbelis K. [P. Klimas]. Russisch-Litauen. Stuttgart, 1916.
390. Wielhorski W. Litwini, Białorusini i Polacy w dziejach kultury W. Ks. Litewskiego (Alma Mater Vilnensis, zes. 2. Londyn, 1951).
391. Wielhorski W. Stosunki narodowościowe, wyznaniowe i językowe (Dzieje ziem Wielkiego Księstwa Litewskiego. Alma Mater Vilnensis, Nr. 3. Londyn, 1953).
392. Wielhorski W. Warunki rozwoju świadomości narodowej Litwinów i powstania współczesnego państwa litewskiego 1861—1920 (Powszechny zjazd Historików Polskich. Pamiętnik VI. Referaty. Lwów, 1935).
393. Wolff Ph. Western Languages A. D. 100—1500. New York-Toronto, 1971.
394. Wolter E. Litauische Schriftsteller des 19. Jahrhunderts: Ugianski, Želzovicz und Stanevicz (MLLG III).
395. Załęski St. Jezuici w Polsce. T. I. Lwów, 1900.
396. Zinkevičius Z. Apie 1605 m. katekizmo tamę (B IV).
397. Zinkevičius Z. Dėl K. Sirvydo „Punktų sakymų“ genezės ir kalbos (B VII).
398. Zinkevičius Z. Dėl lietuvių kalbos tautosilabinių an tipo junginių pirmojo dėmens siaurėjimo (B I priedas).
399. Zinkevičius Z. Lietuvių antroponimika; Vilniaus lietuvių asmenvardžiai XVII a. pradžioje. Vilnius, 1977.
400. Zinkevičius Z. Lietuvių dialektologija. Vilnius, 1966.
401. Zinkevičius Z. Lietuvių kalbos dialektologija. Vilnius, 1978.

- 401a. Zinkevičius Z. Lietuvių kalbos istorija. I: Lietuvių kalbos kilmė. Vilnius, 1984.
402. Zinkevičius Z. Lietuvių kalbos istorinė gramatika, I—II. Vilnius, 1980—1981.
403. Zinkevičius Z. Rytietiškoji XVII a. lietuvių raštų kalba, jos kilmė ir išnykimas (B VIII).
404. Zinkevičius Z. Slaviškoji kanceliarinė kalba (MG 1976, Nr. 2).
405. Zinkevičius Z. Woher stammte der Autor des ersten litauischen Buches (ZfSI XXIII).
406. Žostautaitė P. Prūsijos lietuvių vokietinimas ir pasipriešinimas jam (MAD 1968, t. 26).
407. Žukas V. Laikraštis „Kalvis melagis“ (BBK IV).
408. Žukas V. Lietuvių bibliografijos istorija iki 1904 m. Vilnius, 1976.

SENŪJŪ RAŠTŲ FAKSIMILĒS



*M. Mažvydo katekizmo (1547) titulinis puslapis*

Tāus dāktus tūrimerafēš : iſg kuro didūms eos dienos Dieſpa  
 cīs paſinc ir iſwiſt' gōlimē. Ns pirma dide anōii diena / drin didūmo žē  
 Ely kuro ia pralāts. Nes dagūs paſākrucis / ſaule vſucēms / menū krauu  
 pavirs / ſwaſides iſg dagaus puldinēs : hēras ſaibāis / ir per kēna:s /  
 dibſes graudimū ir braſtēimū / mārios vſimū / ſēme lumpcēimū / gēwis  
 iſſries iſg giris ſtaugimū / kaurimū. baubimū / teip' bāiſus bus: Kad žmōnes  
 nūg bāimes teip' didſt' / teip' ſtēbuklingu ir nē parūkūsiu dāktu / nē mēta  
 dſine / ir ſālpē ruti. Ant' wiſeſ kadūg dāktu auſtēu ir žēmu / dauguſiu ir  
 ſēmeſiu / bus ſtēbuklingos žimes / ir bāiſus praiwai. Nes kād' galibes da.  
 žūntos māſſicis ir armainicis pradēo: cada citrāi ir wiſi: kiti dāktai / kuro  
 eſi pē dagumu ir nūg dagaus galibes. ſawo būci imarē ſabāus māſſicis ir  
 reſſmatuē tures. Ir iſg žmōnes ont' kōtio nē pripraſto graudimo /  
 ont' per kēnu / ir ſaibūwimū krapcēioja / teip' tog nūg iſgafēcio kiti ir  
 auſſiſſca: kaſg tēnāi bus: kad dagūs ir ſēme / ir wiſēas paſaulis padrēbēs :  
 kad laſe ir grūē pradis: Tedrin ner ſtēbālo tog tēnāi žmōnes nūg bāimes  
 dſius. Nes nōrine ſukūis / ir nē pākēlamus dāktus tū mēcū nūktis : wienō.  
 ſig daugiāſi / buōnmas / ir ſaūtimas busincſios atakios / onē dabār  
 ſanctioſſios ſuntibes lies.

I.  
 ſellai kurtē  
 ſubna diena  
 pranoſo.

rebeimū.  
 Matt. 24-

ſpgaſr.  
 Luce. 21.

ſabāus

**Mosie**; ne rzeczy. *A-*  
*ramenta, orum. arificium.*  
**Skaystawariskiey day-**  
**skay.**

**Moskiewsk**/ *Moscovi-*  
*icus, moscicus.* **Mastwa**  
**riszka.**

**Moskwa**/ *moscouia.*  
**Mastwiciey**/ *maſtwicju*  
*zieme.*

**Moskwicin**/ *Moschus.*  
**Mastwitis.**

**Mosk**/ *Pons. Tiltas.*

**Mosk ná pálád**/ *Su-*  
*blicius pons* **Tiltas vnt**  
**Faszk.**

**Moske**/ *Ponticulus.*  
**Tiltelis.**

**Moskowe**/ *clo ed mo-*  
*ſtu* / *Veſtigal ponu refici-*  
*endo inſtitutum.* **Muytas**  
**nuog tiko.**

**Moskowy**/ *celniſk ná*  
*moſcie.* *Qui veſtigal acci-*  
*pit, & pontis curam habet.*  
**Muytinikas vnt tytko**  
**effus.**

**Moskcz**/ *muſcz* / *Mu-*  
*ſtum, vinum nouitium.*  
**Mau:tas winas.**

**Moske nici**/ *ſtron.*  
*Spira filorum.* **Kiſielts**  
**ſulu**/ *witulelis.*

**Moskloch**/ *Numerus,*  
*vulguſ. ſiuſicmetis.*

**Motowidlo**/ *Modulus*  
*in quo ſila conuoluuntur.*  
**Wituway.**

**Moryczka** *ogrodnicza.*  
*Bidens, bipalium, paſtinu,*  
*ſaponele.*

**Moryka** *poſpolita ſe-*  
*roſa.* *Scaphium, ligo, ru-*  
*trum.* **ſapone.**

**Motyl** / *Papilio.*  
**peteliſke.**

**Mowa** / *Sermo, elo-*  
*quium, dictio, oratio lo-*  
*quela.* **Kalba ſadas**/ *tarme.*  
**me.**

**Mowa Frotka**/ *Breui-*  
*loquentia, laconiſmus.*  
**Trumpa falba.**

**Mowa ſaciniſka zla.**  
*Solzeiſmus.* **Kalba loti-**  
**niſka piſta.**

**Mowca** / *Aretalogus,*  
*linguax. blatero.* **Kalbius**  
**liezuwnikas**/ *ſwelfſins.*

**Mowlacy** / *Vocalis,*  
*loquens.* **Kalbus.**

**Mowis** / *Loquor; di-*  
*co, aio, pronutio.* **Kal-**  
**bu**/ *biſau*/ *tartin*/ *iſzu-*  
*du ſodi.*

**Mowiente czego** / *Di-*  
*cio.* **Kalbcimas**/ *tarme.*

**Mowienie do Fogo.**  
*Compellatio.* **Kalba ſi-**  
**top.**

POSTILLA

tat. iesti  
Cumpas ir

Grastas IŅguldinas

Euangelii / sakamii Baznicioie  
Kriſtcezionischoie / nūg Bāliku  
et Aduento.

Per

Jana Bretkuna Cietuwos Plebona  
Karaliaucziune Prusūsu.

Iſpauſta Karaliaucziunie /

Jurgio Oſterbergero.

---

Naxta Pono 1 5 9 1.

*J. Bretkūno postilēs (1591) titulinis puslapis*

Cætera Nomina tùm in a / tùm in i sunt *Feminini Generis.*

### Typus 2. Declinationis,

Sing:	N.	G.	D.	Ac.	V.	Abl.
	a		ai	æ	a	[à
		os				]oje
	i		ei	e	i	[è
						]oje.

Dual. i ù om i i.

Plur. os û oms as es os omis ofa.

### Paradigma in a.

<i>Fæmininorum.</i>			<i>Masculin.</i>		
Sing.	N.	fi dûna	panis	fiis Sudzia	
	G.	dûnôs		Sudzîôs	
	D.	dûnai		Sudziei	
	Ac.	dûna		Sudzie vel	
	V.	ð dûna		Sudzia	
	Abl.	[dûna		ð Sudzia	
		]dûnoje		[Sudzia	
				]Sudzioje.	
Dual:	N.	Ac.	V	dûni.	Sudzju
	Gen.			dûnû	Sudzjiû
	Dat.			dûnom.	Sudzjom.

Plur.



Ziegorius tãnkiej bładuje, jey ne pri-  
 pilniewoje, ar skubinas, arba weláy cyna:  
 Rázumas musu ira táy Ziegorius, kuri rey-  
 kie ustáwicznay pilniawoti; idant ne prá-  
 dietu bładiu, *Plus sapere quam oportet*.  
 Misliti dáugiesne ne ~~kiek gale~~. ~~Reykis~~  
 ziegoriu paprowitu arba regulawoti par no-  
 bázna mislijma, pažinti patláy sáwę; káypo  
 dáre ana pabažna dusie: *O Domino noverim*  
*me noverim te*: O máloningiaufis Diewe  
 mána, tegul pázištu táwę tegul pázištu má-  
 nię. Bładuje usz tiesá Ziegorius; tay ira rá-  
 zumas táwa, jey mislij ape dáyktus tus, ku-  
 rie ar bus, arba niekados negale buti: *De*  
*futuris contingentibus*: Jog busi Bágotas,  
 turiesi pinigu, giwenfi ilgay, užiwofi to  
 swieta ráskaziu, už sáwa kriwda atwetawo-  
 ti neprieteluy sáwa &c. Teypogi jey mi-  
 slijape tas zabowas, kurios nefugrifz, tay  
 ira jog jaunas budámas. Ulawojey, buway  
 bágotas, turiejey łoska prie Ponu, Kunigu  
 &c. Bładuje ir tay Ziegorius, táy ira rá-  
 zumas; Mislík tu ape wiecznasti kur reyks  
 amžinay giwenti, mislík ape trumpibe  
 dienu sáwa; káypo mizernay nutrotijey  
 amžiu sáwa, ir jaunus metus.

Iš M. Ališauskio (Olševskio) „Bromos“ (Broma Atwerta ing Wiecznasti...  
 Wilniuj, 1763, p. 222—223)

## Wafaros Darbai

Sweik's Swietéli márg's! Szwentės Pawáfariö fzwentęs;  
Sweik's ir tù Žmogau! fuláuķes Wáfārā miela;  
Sweik's Kwietkélėmis pāfidžauges, fweik's prišfūstęs;  
Sweik's, Diewė dūk! fuláuķ dār daug Pawáfariö Szwenczu,  
Irgi fūláuķes jas, wiff fweik's ir drūt's pāfīlinksmjķ.  
Taip, Diewė dūk, koznām, kurs múfū Lietūwā gárbin',  
Ir lietūwifzkay kalbédams Baudziāwā féka.  
Tām, Diewė dūk! fuláuķt' kasmét's Pawáfārj fweika,  
Oģi, pābaigus tā, potām ir Wáfārā linksma.  
Taip priefz Sekminņes Burūs j Baudziāwā kwiefdams,  
Ir, kas reik' atlikt', pāmōķjdams fweikinō Priczkus.

Rōds fweik's Kūn's, kurs wiff fžōķinédams nūtwēriā Dárbus,  
Yr' diddžāufi bey brangiāufi Dówānā Diewo.  
Tas Žmogūs, kūs daug trūfīnēķes bey prišfūwārgēs,  
Sāwō prāftūs Walģiūs wiff fū Pāfīmēģimū wālģo,  
O prišfūwālģes, ir wiernay dėķāwōķes Diewui,  
Linksma, fweik's ir drūt's mieģōt' j Pātālā kōpa.  
Tās apģauna tā, kūs wiff kasdien' iřfīrēdēs;  
Allē dūřāudams, ir wiff firgdams nūtwēriā Száuķfztā!  
Kās ifz to, kād tūl's Mikkōl's ifzputtūfj Pilwā  
Swietui rōdidams, ir nēy Pūflē pāřpūsdams,  
Kaip kōks Smirdas dēl Szelmyftu Swietē nērimfta;  
Bet fū Koynū kasdien' Dangaus iřfīģāfta!  
Kās ifz to, kād Dikfas nūģ's pās kuppīnā Skryņē  
Klūpodams ir wiff waitōdams gárbinā Skárbus!  
O nēy<sup>21</sup> Grāfzio fāw, kād reik', ifzimti nēdryfta:  
Bet nēy Blōznas wiff nēdārytā Wirrālā řrēbja,  
Ir řkarrōt's bēy pūsnūģis kasdien pāfīrōdo —

Mės Lietuwninkai wyžōti, mėš Nābāģēlei  
Pōnams, ir Tarnāms jū, rōds prilygti nēģālim';  
Bēt ir pōnifzkas Ligģās kentēt' nēpriwālōm'

*Iř K. Donelaičio „Metų“ tekstų (spausdintų pagal autoriaus paties autografą, žr. Lietuvių literatūros istorijos chrestomatija... Vilnius, 1957, p. 177)*

## 4ta. DECLINATIO

Nominum Fæminini generis terminationis *is.*]

Numero Singulari	Numero Plurali.
Nom: <i>Ta Aufis. to usho.</i>	Nom: <i>Tôs Aufis.</i>
Geni: <i>Aufês.</i>	Gen: <i>Tû Aufiû.</i>
Dar: <i>Aufij.</i>	Dar: <i>Austms.</i>
Acc: <i>Aufi.</i>	Acc: <i>Aufis.</i>
Voc: <i>ô Aufis,</i>	Voc: <i>ô Aufis.</i>
Abl: <i>nog Aufês, ausd,</i>	Abl: <i>nog Aufiu aufims:</i>
<i>ausiy:</i>	<i>Aufisê.</i>

Sic declinantur Sequentia.

<b>Biologłowa</b> <i>Môteris.</i>	<b>Oto</b> <i>Akis.</i>
<b>Cwiêt</b> <i>Wintis.</i>	<b>Ogien</b> <i>Ugnis.</i>
<b>Csêc</b> <i>Dalis.</i>	<b>Ôé</b> <i>Aszis.</i>
<b>Dzysga</b> <i>Rakjztis.</i>	<b>Ôéina</b> <i>Apuszis.</i>
<b>Gas</b> <i>Zafis.</i>	<b>Owca</b> <i>Awis.</i>
<b>Jáblôn</b> <i>ôbelis.</i>	<b>Pacha</b> <i>Pázastis.</i>
<b>Báglá</b> <i>antis.</i>	<b>Plec. włazni</b> <i>Krosnis.</i>
<b>Diel</b> <i>Iltis.</i>	<b>Pczygyná</b> <i>Priêzastis.</i>
<b>Kajniá</b> <i>Pirtis.</i>	<b>Pisê</b> <i>Kumjztis.</i>
<b>Kotjê</b> <i>Uolaktis.</i>	<b>Źyba</b> <i>Zuwis.</i>
<b>Noc</b> <i>Naktis.</i>	<b>Źerce</b> <i>Szirdis.</i>
<b>Nos</b> <i>Nofis.</i>	<b>Mol</b> <i>Kândis.</i>
<b>Smierť</b> <i>Smértis.</i>	<b>Sosná</b> <i>Pufzis.</i>
<b>Sroná</b> <i>Szalis.</i>	<b>Szczaséie</b> <i>Szczigfis.</i>
<b>Wit</b> <i>Witis.</i>	<b>Wiewocła</b> <i>Wômeris.</i>
<b>Źerdj</b> <i>Karsis.</i>	<b>Źoll</b> <i>Tûlzis.</i>
<b>Źocam n studni</b> <i>Swirtis.</i>	<b>Przepadł</b> <i>Prapultis.</i>

## A P P E N D I X.

DoŹ-

# § X.

## Kalba.

Wissu didiausy tautės leiba arba prisiūti ir nu-  
 pratis Dieva leista. Dauvyna ir. ios kalba: kaipogi  
 tauta gal. wieke nu sas ruda arba twarka. atlykte,  
 wienog. pralaka ios kalbės radis laikwienam. Dar dyde  
 wio. l. busy laikusy jās rustas yras noris i swity mias  
 tautės iner tas. Tu leisi by wio. ke gal. registe sruend en  
 detuos ir žo. maitis tautė: kaipogi noris isukie some  
 jau swety mas tautas issi kure, noris yras ios rusiu  
 luy pyliu seni jau xiemy wiguliesi o ios ras. l. us  
 ir mynao nes skaugingy laika praga, wienog ios  
 kalba. lebrada dar iki sru. dina ios kytti, ios galie  
 ir iuda senawes.

Kalba letuwii bey žo. maitis ir. i. ratinga ir uis  
 sus. noiy tarp wissu sruenes kalbu bey uis sus.  
 widdiausy i kalbas lyrekonu. idolime. kaspo neuvi.  
 no sruka su iudwem la ir. nu. d. anskylu. x. l. i.  
 rati. tants. Sawā hedi ir. wissu. wai. riasu nu  
 wissu. sruend. hitemu. kalbu, t. as. e. ang. kalbu moy  
 ir. su. detuos kalbu ios ligen, tas. l. leisi by reg.  
 mon sty. ga. o. le. lamy. ras. ty. nera. (s. i. k. a. 1)

Tuly mokity d. wira ras. d. amis letuwii ras. ty.  
 sruent. amy e. ang. xadiu. hudu. danku. wokite.  
 waden. detuos kalba<sup>u</sup>. m. i. r. y. niu, nemindamis. i. og.  
 l. ras. ta. sruenta. is. g. uld. ne. pratis. letuue. h. i. p. u.  
 sruente. la. ir. leida. kamba. ir. w. o. k. i. e. rum. o. h. o. n.  
 l. i. s. kalbos. ir. dar. l. ame. i. m. t. h. i. i. is. g. uld. i. e. l. u.  
 ras. ty. s. k. u. r. e. m. y. n. e. i. r. i. s. t. i. m. t. e. k. a. l. b. a. s. b. e. t. u. e. i. n. e.  
 ty. k. r. u. m. i. is. g. ul. e. i. m. a. x. a. d. i. u. l. e. r. u. p. y. r. a. s. d. i. e. l. l. o. g. i.  
 i. e. k. a. i. p. p. r. a. x. a. l. e. i. t. e. i. u. s. x. q. swety. mas. x. a. d. e. s. t. a.  
 kalba. No. i. e. h. y. p. r. a. t. i. s. m. o. k. i. t. e. j. s. n. e. i. r. a. s. t. a.

1) J. G. Hardey, Samml. merke 7. Theil. 511. 519. ... Ras. Untere.  
 über den Urspr. der all. nord. sprache. Neujonbogen 1818. 2)

**B U D A**  
**Senowęs — Lėtuwiū**

Kalnienū ir Zámajtiū

iszraszė

Pagał Senowęs Rasztū

Jokyb's ŁAUKYS.



Petropīlie

SPAUDINIE PAS C. HINTZK.

—  
1845.

*S. Daukanto „Būdo“ titulinis puslapis*

*Anykszczü szilēlys.*

---

- Kólnai Kalmuoti, pakólnacs nupliky!*  
*Kàs júsü grōzei šanóbinei tiki?*  
*Kuř tój puikýbe júsü pasidėjo?*  
5 *Kuř ramūs júsü užimas nō wėjo,*  
*Kai bólto mšzko łapėlai szlamėjo,*  
*Iř sėnos pūszys siūrōwo, braszkėjo?*  
*Kuř júsü poukszczai, poukštėlai, poukštýtes,*  
*Katřü czilbunczū tėp ramū klousýtes?*  
10 *Kuř júsü zwerýs, gywulài žwerėlai?*  
*Kuř zwerū ólos, loužai ir urwėlai?*  
*Wīsa prapuoty; tik urt loūko pliko*  
*Kėlos puszėles apýkraiwes liko! . . .*  
*Skujòm, szakėtem ir szšzkom nuklótū*  
15 *Kėpina. sáule nanouđingū plótū;*  
*Uřt kurý žiūriunt tėp naramū rėgis:*  
*Līg, tartum, rúmas suĩrys, nudėgys;*  
*Līg kokiō miėsto iszgriūwus pústýne;*  
*Līg kokiō raīsto apswĩtus kimsýne! . .*

# Priekalba.

---

Homines historiarum ignari semper sunt pueri.  
Zmones nusidawinū nepaziustantieje wis yra waikai.

**J**au trisdeszimt ir penki metai praejo nuog to laiko, kada atsirado pirmas lietuviszkas laikrasztis. Jei mes tą keliū metū tarpą sulyginsime su ilgomis eilemis metū, kuomet musū tauta (gimine) wisokeis wargais ir sunkenybemis prispausta, negalejo ne mislyti apie sawo alpstanczios dwases atgaiwinimą ir dwasiszką peną, tie praszokusieji trisdeszimt ir penki metai pasirodys mums kaip wakarykszte diena! Per ilgus tuos amzius musū gimine teip buwo paniekinta ir prispausta, jog už tiesą dywitis reikia, kad tik per wieszpatiės malonę jiji iki szei dienai dar gywa liko! Senowes gady-nese apgywenus kone dwigubą žemes plotą, ji szendie taip didei wisose szalyse susimažino, jog prilygsta tiktai szeszeliui senosios musū Lietuwos! Tas sunykimas musū tautos nusidawe ipaczei del to, jog daugumas Lietuwiū parubežiuose su kitomis tautomis gywenančziū, pasisawino per ilgus amzius swetimas kalbas. Znones patys neiszmiere drauge su iszmirimu tose szalise lietuviszkos kalbos — jie liko, tik priemę kitą, swetimą kalbą tapo ar Wokieczeis ar Slowenais. Teip wisi mokinti keliauninkai, kuriems teko Prusus aplankyti, sako, jogei typas tikros Prusijos gywentojū, pagal iszweizdi ne prilygsta wokiszkam typui, nors szios dienos Prusijos gywentojū dide dalis tik wokiszikai kalba. Mes wel

*Iš 1883 m. „Aušros“ Nr. 1 prakalbos*

Varpas lieina kas  
mėnesis. Metinė prekė su  
parsiantimu:

Rusijoje . . . užteigtose  
gromatose . . . 6 rubl.,  
Prūsijoje . . . 4 auks.,  
Amerikoje ir kitur 5 auks

# VARPAS

Apgarsnimai V a r p e,  
už išsąs eilutę smulkaus  
rašto kasuoja  
80 fen. arba 30 kap.



## Literatūros, politikos ir mokslo mėnesinis laikraštis.

### Mokinkimės geriaus lietuviškai!

Pažadus tautiskam Lietuvų jausmui, prakilnesnės dvasios vyrui suskato rašyti lietuviškai; vėliaus tas noras lietuviškai rašyti pradėjo vis labiaus platintis tarp mokančiųjų rašyti; o šiandien jau turime gana apšėiai rašančių. Tarp lietuviškų rašytojų kitasai gerai lietuviškai rašo, ale daug daugiaus yra prastai rašančių. Aš čionai kalbu ne apie šių dienų lietuviškų raštų turinį ir ne apie rašybą, tiktai apie kalbą. Musų rašybą šiandien dar tebesvyruoja savo principuose, deito ant jos negali buti nė kritikos. Ale užtai sintaksas ir įstatai žudžių gaminimos išdirbta ir nutaisyta jau senų senovėje musų tėvų-tėvų, deltoגי tai privalome išmanyti ir mokėti, kurie ką rašome. O tikrybė liudyja, kad tarp lietuviškų rašytojų retas kiek tepažinstą tuos dalykus ir, žinoma, jų nedaboją. Pertai daugelis rašytojų labai darko lietuvišką kalbą. Ypac prastai rašo smulkesnieje rašytojai, kronikininkai, korrespondentai ir kiti. Kits straipsnis laikraščiuose teip prastai parašytas, kad nežiurint akvyo jo turinio, žmogus tačiau netenki kantrybės perskaityti jį iki galui. Kiekvienas rašo, kaip jam rodosi gerai esą, arba tariant pagal tą sintaksą, kurį katras pasisavimo per ilgą besimokinimą ir vartojimą katros svetimos kalbos. Viens tempia musų kalbą ant vokiško korpalo, kits ant lenkiško, o didžiūna — ant maskoliško. Nemokėdami lietuviškai mislyti, musų rašytojai mislyja toj kalboj, kurioj yra išsilavinę, o tas svetimai sutaisytas mislis paskui tiktai išverčia į lietuviškus žodžius. Kits šių dienų musų rašytojas visai atvirai prisipažinstą, „juog kalbos gerumo šiandien dar nėra ką žiūrėti nė reikalauti, jinai vėliaus pati atsigsimiant ir pasitaisyti, kad tik dvasia tautos busiant syki sukelta. O yra ir tokių, kurie kalbos suvis nepripažinstą, o visą svarbą deda ant ekonomiško bei politiško Lietuvos pakėlimo . . . Taigi tarp tokių sąlygų kalba daugelio musų rašytojų tampa nesvietiškai darkoma. Sakiniai statomi pagal svetimų kalbų sintaksą, ir patys žodžiai kalami ant svetimų pavaldų . . .

rint kartais gana akvyo to rašto turinio. O kiti skaitytojai, kurie svetimų kalbų nepažinstą, galima luknutoti, dar mečiau teturs kantrybės tokiems raštams skaityti. Lengvo turinio skaitymėliai dar vis teip-teip suprantami ir tampa perskaityti, ale užtai rimtesnieje straipsniai pasilieka be jokios naudos tokiems skaitytojams, nėra jie jų suvisu neskaityto. O antrą vertus ir gerai, kad tokių raštų žmonės neskaityto, nėra beskaitydami sudarkyta kalba rašytus raštus ir patys ilgainiui gal pamesti sveiką kalbos jausmą ir tokiu budu lengvo gal užmiršti tikrą lietuvišką kalbą. Pat Lietuvoje ir Žemaitiuose toki netikė raštai dar ne toki pavojingi, nes čionai per nuolatą vartojimą geros, nesudarkytos kalbos su kitais žmonėmis, prastų raštų skaitytojai vėl išdildina tą piktąją anų raštų veikti; ale užtai svetimuose kraštuose, kaip antai Amerikoje, netikė raštai tai yra tikras ginklas prieš lietuvišką kalbą, nėra čion žmonės apsiausti iš visų pusių svetimais gavalais, lyg išrautas augmuo, neįstengia apgalėti griaujančios prastų raštų veikties. Ir lyg tyčia amerikiskieje lietuviski laikraščiai ir knygelės leidžiama labiausiai sudarkytoje kalboje!

Kas teisybė, šiandien ne teip lengvas daigtas gerai lietuvišką kalbą pažinti. Iš mažens besimokindami svetimų kalbų mokyklose ir besisukdami po svetimus kraštus tarp svetimų žmonių, mes nė neturime kada išgirsti visų leksikaliskų ir sintaksiskų prigimtos kalbos ypatybių; ir jei nė vėliaus negauname tarp Lietuvos žmonių gyventi, tai, neatsižėję ant to, mes teip ir nežismokstame gerai lietuviškai iki amžio galui. Atpenč, kitam mums svetimų kalbų ypatybės teip istringa į smegenis, kad mes pagalios nėjokiu budu negalime nuo jų atsikratyti, kad ir kas-žin kaip katras norėtumėm. Kitasai ir dešimts metų Amerikoje išbuvęs dar neatsikratė nuo maskoliško sintaksos . . .

Nereikia nė sakyti, kad toksai nemokėjimas tikros lietuviškos kalbos ir vartojimas sudarkytos kalbos raštuose yra vis tiek, ką kalbos naikinimas, o ypac Amerikoje; delto-gi geros valios rašytojai turi butinai mokintis geriaus lietuviškai kalbėti.



## Kuomet privalome lietuvišką kalbą vartoti?

Lietuvoje neberasi daugalio žmonių, kurie nejaustų, juog lietuviška kalba seniaus buvo užmesta. užmiršta, o dabar tai net paniekinta. Lietuviška kalba išvaryta iš mokyklų, iš sūdo įrėdinių, kitur net iš bažnyčių. Spaudinta lietuviška kalba net už nuodėmę skaitoma yra. Kad per ilgą laiką nebuvo kam lietuvišką kalbą augštinti, tai daugumas ir tikrų lietuvių pradėjo ją užmiršti, sakydami: kam ji dera, kad niekur ją negalime vartoti? Skaudus tai lietuvių širdžiai pasakymas ir nevisiškai teisingas: ar gi tai jau niekur negalime su savo kalba kištis? ar gi jau niekur viešuose atsitikimuose negalime vartoti? Netiesa! Nors valdžia tikrai mūsų kalbą suspaudė, tačiau dar daugalyje viešų atsitikimų galime ir privalome vartoti ir jei nevartojame, tai tiesiog kalti esame ir verti papeikimo.

Nesakant jau apie Bažnyčią, kuri nė vienos kalbos neprivalo niekinti, lieka mums namai, lieka susiediški santikiai, kur geras lietuvis rūpintis vis savo kalba kalbėti, kad ir dešimtį svetimų kalbų mokėtų. Jei nueis pas lenką, ruskį, kalbės jų namų kalba: bet kad sulauks lenko ar ruskio į savo namą, prašys, kad ir jo namų papratimo neniekintų. Jei taip elgsimės, atsiras daug svetimtaučių, mokančių mūsų kalbą, tik nekalbančių, kad mes patys to nereikalaujame; daugumas silpniaus kalbančių geriaus pramoks. Su visiškai nemokančiais jau kitas dalykas, bet ir tie šiek-tiek pramoks, kad matys tam tikrą reikalą. Argi neteisingiaus, kad Lietuvoje pelna turintys lietuviškai, nors vargiai, su mumis rokuotų. neg kad mes, svetimtaučiams pelną duodami, liežuvį laužytume, prie atėjūnų, kaip kokie vergai, taikindamies? Teisingai pasakyta: godok pats save, tai ir kits tave godos; bepigū kitam ant tavęs lipti, jei pats apsileidi. Tai viena.

Štai keletą jau metų nuosakiai kariaujame už sugrąžinimą mūsų kalbos į mokyklas, ypač pradines, valstines. Ir mūsų balsas ne išėjo ant vėjo, tai galime matyti, perskleisdami lakštus straipsnių „Mūsų mokslavietės.“ Valstiečiai vis tankiaus atsiliepia: už lietuviškus pinigų reika-

# Prakalba.

Lietuviška gramatika yra mokslas apie lietuvių kalbos įstatymus ir ypatybes.

Tasai mokslas supažindina mus su žodžių garsais ir permainomis, kurios įvyksta žodyje keliems garsams susitikus; parodo, kokių būdu yra padaryti kalbos žodžiai ir kaip jie vartomi arba lankstomi; rodo teip-pat, kaip kalba vartoja ir sutaikina su kits-kitu savo žodžius, t. y. moko sustatyti žodžius ir sudaryti iš jų ištus sakinius; gramatika rodo pagaliaus, kaip reikia šnekamoji kalba išreikšti raštu, t. y. kaip reikia rašyti, norint rašyti pagal kalbos įstatymus.

Kalbos įstatymus ir ypatybes mokslas išveda iš žmonių kalbos: rašytojas, kuris nori sustatyti kalbos vadovėlį, privalo kaip reikiant pats iširti šnekamąją kalbą, nes rašomoji arba raštų kalba tikrai ant jos įstatymų tereikėtų remti. Kur tautos rašenybė yra labai plati, kur yra nemaža rašytojų, supratusių žmonių kalbos dvasią ir kaip reikiant suvartojusių tą supratimą savo raštuose, tą galima gramatikos tikslui ir iš tų raštų naudoti. Yra pagaliaus ir tokių gramatikų, kurių visi išvedimai yra paremti ant raštų: žmonių kalba, šnekamoji kalba tokiose gramatikose tarytum pasiliekti šaly, jos tarytum nėra, ji gramatikos tikslui niekinama. Kitaip reikia elgtis tuo-tarpu sustatytojui lietuvių kalbos vadovėlio. Jisai turi visą savo mokslą remti ant žmonių kalbos įstatymų, nes mūsų rašytojai patys yra dažnai parėmę savo raštų kalbą ne ant žmonių kalbos, bet ant svetimų kalbų įstatymų. Todėl gramatikos tikslui tuo-tarpu tokie raštai arba tokios raštų dalys tegalima vartoti, kur rašytojo darbe yra išreikštas kokis-norint žmonių kalbos įstatymas, kur rašytojas, išreikšdamas savo mintis ir nuomones, įvykino savo raštuose žmonių kalbos dvasią. Taigi, suvartojant prie žmonių kalbos ir rašytojų darbus, reikia būti labai atsargiam: gramatikai iš tų darbų tikrai tokie tereikia imti mažmožiai, kurie yra tiesiai pasemti iš žmonių kalbos ir paremti ant tos kalbos įstatymų.

Ir žmonių kalbą suvartojant gramatikos tikslui, reikia būti atsargiam: mūsų tauta nuo senų-senovės kentėjo visokias svetimas įtekmes, kurios gerokai sugadino ir tautos kalbą. Trumpai sakant, pačių žmonių kalboje daug kas yra paremta ant svetimų kalbų: iš svetimų kalbų įsibrovę mūsų kalbon ne tikrai daugybė svetimų žodžių, bet ir nemaža reiškinų, kurie teršte tersia mūsų žmonių kalbą. Teip, prie žodžių ir reiškinų tikrai lietuviškų, vartojamų tarp žmonių nuo senų-senovės, yra mūsų šnekamojoje kalboje daug ir šiukšlių. Tos šiukšlės reikia mokėti atskirti nuo grūdų, nes gramatikai tikrai žmonių kalbos grūdai tereikėtų suvartoti.

Mūsų tautos žmonės ne visur vienaip kalba: mūsų kalba nuo senų-senovės suskudo į kelias tarmes, o tos tarmės — į daugybę tarmelių. Kitą-kart rašomojoje kalboje buvo iškilus eikštėn rytiečių tarmė; vėliaus daugiausia dirbdavo žemaičių rašytojai; Prūsų Lietuvos raštuose — bus jau su viršum šimtas metų — vartojama savotiška, Prūsų lietuvių, tarmė; paskutinį laiką ėmė rašyti daugybė žmonių „suvalkietiskai“, beveik teip, kaip rasoma Prūsų lietuvių raštuose. — Rašomosios kalbos tiesas visuomet įgija kokį-

# PAVARDŽIŲ BEI ASMENVARDŽIŲ RODYKLĖ<sup>1</sup>

- A.D. 341  
A.J. 339  
Adelungas J. 184  
Adomaitis J. 288, 289, 319, 325, 349, 356  
Adomas Vilnietis 48  
Aišbė žr. Kriščiukaitis A.  
Akelaitys M. 252, 260—268, 279, 310, 347, 348, 350, 352, 363, 381  
Albedinskis P. 220  
Albetrandis J. 165  
Albrechtas 88  
Aleksna A. 339, 378  
Aleksandras, 39, 42, 45, 48  
Aleksandras VI 39  
Algirdas 172, 185  
Ališauskis M. 126, 127  
Ambraziejus (Ambrozevičius) J. 370, 385  
Andrius 41  
Andziulaitis J. 303, 349, 360  
Antanavičius J. 215, 374  
Argentas (Argentus) J. 72  
Arminas P. 215, 300, 307  
Auersvaldas (Auerswald) H. 399  
Avižonis P. 217, 320, 326, 336  
Ažukalnis V. 346, 347  
  
Bačko (Baczko) L. 141  
Bagdonas J. 216, 288, 289, 319  
Baginskis K. 113  
Bagužis (Bohušas, Bogušas, Bauža) K. 19, 114, 165—167, 172, 173, 174, 179, 180, 206, 228, 244  
Balinskis M. 62, 156, 179, 189, 262  
  
Baltramaitis S. 393  
Baltramiejavičius P. 56  
Baltrukonis J. 125  
Baranauskas A. 160, 161, 202, 205, 219, 230, 237, 238, 246, 264, 265, 268—281, 290, 295, 297, 298, 300, 310, 330, 333, 336, 337, 339, 340, 345, 346, 347, 348, 350, 352, 354, 361, 362, 364, 365, 374, 406  
Barcius M. 124  
Bareras (Barère) B. 22  
Baronas 268  
Bartoševičius J. 235  
Basanavičius J. 19, 159, 160, 220, 221, 287, 291, 292, 293, 301, 302, 303—305, 308, 309, 311, 322, 330, 331, 335, 348, 354, 393, 395  
Basas (Bass) B. 111  
Batoras S. 51, 52  
Baukus-Venskavičius N. 160, 345  
Bacenbergeris (Bezenberger) A. 61, 217, 393  
Beheim-Švarcbachas (Beheim-Schwarzbach) M. 149  
Belarminas 108  
Benfėjus (Benfey) T. 229  
Beraškevičius P. 119  
Berentas (Behrendt) J. 134  
Beresnevičius A. 221, 281  
Beržanskis-Klausutis J. 289, 371  
Bielinis (Bieliakas) J. 215  
Bikinas J. 338  
Byla J. 289  
Bilevičius (Biliūnas) J. 84  
Bindokienė D. 12  
Birila V. 35

1. Į šį sąrašą neįtrauktos tos pavardės, kurios teminimos „Bibliografijos“ skyriuje.

- Biržiška M. 122, 386  
 Biržiška Vc. 175, 182, 185, 192, 213,  
 214, 224, 234, 236, 377, 407  
 Bismarkas (Bismarck) O. 389, 391  
 Bitė A. 381  
 Bitė žr. Petkevičaitė G.  
 Bitneris (Bythner) S. 135  
 Bizinskis J. 384  
 Blaševičius L. 124  
 Blotnas (Blothno) Z. 88  
 Bobrovskis M. 194  
 Bocianskis A. 124  
 Boduenas de Kurtenė (Baudouin de  
 Courtenay) J. 213, 218, 219, 248,  
 249, 253, 259, 272, 279, 295, 393  
 Bokas (Bock) F. S. 131  
 Bolenas (Bohlen) P. 184, 198, 199  
 Bopas (Bopp) F. 199, 229, 263  
 Borovskis L. 179, 194, 197  
 Bortkevičius J. 370  
 Botyrius A. 287, 300  
 Božimovskis J. 84  
 Brazaitis J. 288  
 Bretkūnas J. 88, 91, 94, 98, 99, 101,  
 102, 104, 400, 401, 402, 403  
 Bridickas (Bridzickas) P. 216  
 Briukneris (Brückner) A. 265, 273,  
 274  
 Brodovskis J. 138, 139, 140, 141, 142  
 Brokas (Brocus) A. 107  
 Broskovijus (Broscovius) J. 148  
 Brugmanas K. 351  
 Brundza A. 214, 398  
 Bruožis V. 291, 292, 394  
 Būga K. 25, 27, 29, 30, 32, 39, 58, 216,  
 242, 260, 296, 297, 298, 299, 304,  
 318, 341, 342  
 Buivydas 119  
 Buivydas A. 220, 221  
 Burba A. 161, 367, 368—369.  
 Burba J. 393  
 Butkevičius A. 193, 194—196, 197  
 363  
 Butkevičius B. 376  
 Bžostovskis K. 123  
 Canisius P. žr. Kanizijus P.  
 Celneris J. 389  
 Chilinskis S.B. 92, 184, 187  
 Chlapovskis D. 381  
 Chodzka J. 159, 358  
 Ciechanovskis 236  
 Ciolekas (Erazmas Vitelijus) 39, 45  
 Comenius J. A. žr. Komenskis J. A.  
 Comuleus A. žr. Komulėjas A.  
 Culvensis (Kulwinski) A. žr. Kulvie-  
 tis A.  
 Čackis (Czacki) T. 164, 165, 172, 173,  
 181, 206  
 Čapskis M. 357  
 Čartoriskis A.J. 179, 190, 354  
 Čėsna J. 300  
 Čiulda J. 180, 232—234  
 Dambrauskas A. 230, 273, 286, 288,  
 289, 302, 337, 340, 342  
 Danilavičius I. 180  
 Daujotas 63  
 Daukantas S. 164, 175, 176, 177, 180,  
 183, 185, 186, 189, 196, 197—205,  
 228, 235, 236, 239, 242, 244, 252,  
 255, 256, 257, 262, 263, 264, 266,  
 283, 297, 333, 346, 347, 350, 356,  
 359, 362, 364, 375, 403  
 Daukša E. J. 267—268  
 Daukša K. K. 267  
 Daukša M. 11, 19, 33, 45, 53, 57, 63,  
 66, 68, 77, 79, 90—98, 101, 102, 103,  
 107, 113, 183, 187, 189, 199, 206,  
 218, 242, 310, 340, 402  
 Davainis-Silvestraitis (Silvestravičius)  
 M. 160, 286, 306, 310, 371  
 Davidas L. 109  
 Dembskis Vit. 214  
 Dembskis Vl. 214  
 Didžiulienė L. 291  
 Didžiulis St. 291  
 Dylsas (Diels) P. 388  
 Dirginčius J. 362  
 Dyrakis A. 256

- Dlugošas J. 42, 47  
 Dmochovskis F. 173, 193  
 Dobrovskis J. 229  
 Doičas (Deutsch) F. 131, 133, 134  
 Domaševičius A. 370  
 Dombrovskis (Dąbrowski) A. 196, 233  
 Donelaitis K. 142, 147, 148, 152—154, 169, 183, 196, 200, 206, 207, 212, 218, 233, 251, 271, 283, 333, 365, 398, 399, 400, 402, 403  
 Dragomirovas 325  
 Dubinskas A. 342  
 Duridanovas I. 309  
 Dusburgietis P. 29, 32, 33  
  
 Eigirdas A. 125  
 Einoras (Einaras) A. 231, 394  
 Ezopas 132, 133  
  
 Falkas A. 391  
 Fasmeris M. 30  
 Fateris J. 184  
 Fedras 364  
 Felkelis M. 393, 397  
 Fichtė J. G. 22  
 Fijalekas (Fijałek) J. 40, 41, 47, 80  
 Fišmenas (Fishman) J. A. 14, 16  
 Foichtvangelas (S. von Feuchtwangen) 150  
 Fokas J. F. 132  
 Folkmaras M. 67  
 Fontanas B. 67  
 Forstroiteris (Forstreuter) K. 48, 398  
 Fortunatovas F. 259, 260, 288, 296, 331, 348  
 Franckevičius 369, 370  
 Frankė (Francke) H. 150  
 Fridrichas C.J. 17  
 Fridrichas II Didysis 143  
 Fridrichas Vilhelmas I 145, 148  
 Fridrichas Vilhelmas III 389, 390  
 Fridrichas Vilhelmas IV 390  
 Fromas A. 327, 385  
  
 Gabrys-Paršaitis J. 325, 372  
  
 Gabševičius A. 287  
 Gadonas V. 355  
 Gaidamavičius J. 289  
 Gaigalaitis V. 395  
 Gedgaudas N. 205, 237  
 Gedminas 28, 32, 46, 47, 62, 398  
 Geitleris L. 160, 161, 272, 304, 396  
 Gerulis J. (Georg Gerullis) 69, 103  
 Gėtė (J.W. Goethe) 134  
 Giedraitis J.A. 162, 170, 174, 195, 206, 375, 380  
 Giedraitis M. 57, 75, 77, 78, 79, 81, 90, 91, 93, 95, 96—97, 171  
  
 Giedraitytė 63, 107  
 Gylius J. 218, 219, 360, 364  
 Gylis M. 276  
 Gimžauskas S. 285, 310  
 Ginkenas G. 220  
 Gintila J.K. 176, 360, 361  
 Gizevijus (Gisevius) E. 390, 393, 394  
 Glagau O. 396  
 Goliānskis P. (F.N. Golański) 165, 358  
 Golincinas 170  
 Gosleris (Gossler) 391  
  
 Gožkovskis (Gorzkowski) M. 42  
 Gražbylys P. žr. Januševičius P.  
 Grigalius XI 40  
 Grygalunayczia B. 125  
 Grigiškis J. 288  
 Grigorjevas 219  
 Grigorovičius 245  
 Grimas (Grimm) J. 163, 208, 228, 229  
 Grinaveckis V. 296  
 Grinius K. 216, 242, 288, 300, 301, 316, 319, 328, 343, 373  
 Grodekas (Groddeck) G. E. 177, 178  
 Gromskis 383  
 Grosas S. 234  
 Grunavas (Grunau) S. 26, 109  
 Gustaitis M. 300  
 Gužutis A. žr. Fromas A.  
 Gvilermas 33  
  
 Hayes C.J.H. žr. Heizas C.J.H.  
 Hakas (Haack) F.V. 139, 140, 145, 206

- Hanas (Hahn) 144  
Hanka V. 315  
Haugenas E. 99, 334  
Heilsbergas C. 142  
Heizas C.J.H. 17  
Herderis J.G. 17, 19, 129, 134, 141, 163, 169  
Hilferdingas A. 209, 210, 353  
Hofheincas (Hoffheinz) K.T.V. 392  
Holovinskis (Hołowiński) I. 360, 361  
Homeras 199, 403  
Humboltas (W. Humboldt) 400  
Hurtelijus J. 69
- Imeretinskis A. 223  
Inocentas III 40  
Ivinskis L. 202, 210, 213, 218, 219, 240—242, 243, 262, 347, 356  
Ivinskis Z. 80  
Iziaslavas 29
- Jablonskis J. 205, 220, 257, 259, 265, 277, 288, 297, 301, 306, 313, 322, 326, 327, 328, 329—337, 341, 342, 350, 352, 359, 367, 373, 407, 408  
Jablonskis K. 40, 45, 50, 52, 66, 67, 73, 79, 85, 87, 92, 106, 108, 124, 160, 217, 291  
Jafetas 232  
Jagičius (Jagić) V. 250  
Jakobis (Jacoby) R. 231  
Jaknavičius J. 81, 111  
Jakševičiūtė (Venslauskienė) S. 385, 386  
Jakštas A. žr. Dambrauskas A.  
Jakštas J. 12, 43  
Jakštavičius S. 124  
Jakubėnas P. 217  
Jakubovskis J. 45, 60  
Jankus M. 291, 293, 394  
Janulaitis A. 182, 344, 385, 386, 393  
Januševičius P. 362  
Jaroslavas 31  
Jarulaitis (Jerulaitis) V. 379  
Jasiulaitis (Jesiulaitis) J. 300  
Jaugelis-Telega S. 71  
Jaunius K. 202, 217, 224, 276, 290, 295—299, 300, 301, 302, 330, 336, 337, 340, 347, 350, 351, 352, 362, 365  
Jenišas (Jenisch) D. 141  
Jogaila 36, 39, 41, 47, 55, 87, 166, 172  
Jokūbavičius A. 79  
Jomantas A. 89  
Jomialkovskis S. 290  
Jonas XXII 46  
Jordanas J.G. 153  
Jucevičius L. 170, 189, 205—207, 308  
Jurevičius A. 226, 227, 359  
Jurgevičius N. 194  
Jurgis Fridrichas 109  
Jurkšaitis K. 392  
Juška A. 210, 218, 248, 249, 251, 252, 253, 254—260, 304, 330, 363, 365  
Juška J. 210, 213, 248—253, 254, 258, 259, 351, 352  
Juška V. 259  
Juškytė (Juškevičiūtė) J. 386  
Juzumas (Juzumavičius) 262, 363
- Kabelka J. 154  
Kairiūkštis J. 360, 393  
Kairys K. 270, 271  
Kalėda 325  
Kalinauskis K. 381  
Kalvaitis V. 394  
Kameneckis (Kamieniecki) V. 39, 45  
Kandidovas 356  
Kanizijus P. 91  
Kantas I. 142, 165, 200, 398  
Katelė J. 291  
Kantrimas K. 179, 180, 190, 191, 192, 358, 403  
Kapsukas V. žr. Mickevičius-Kapsukas V.  
Karlovičius (Karlavičius, Karłowicz) J. 167, 228, 230, 232, 234, 263, 264, 272, 276, 286, 295, 348, 351  
Karasas A. 226, 362  
Karpavičius M. 120, 121  
Karskis J. 157  
Kasakaitis J. 289, 319

- Kasakauskis K. 180, 189, 202, 206  
 Kašarauskis A. 228  
 Katelė J. 357, 385  
 Kaufmanas K. 211, 212, 225  
 Kaukas J. 289  
 Kaupas A. 327  
 Kaupuža (Kaupuž) A. 193  
 Kaziliauskas M. 214  
 Kazimieras 39, 40, 42, 55, 86  
 Keimelis J. 135  
 Kėkštas J. žr. Mačys J.  
 Kelkis F. 404  
 Kelpša K. 81  
 Kepenas (Keppen, Koeppen) P. 156,  
 169, 175, 182, 184, 230  
 Kerulis A. 124  
 Kęstartas S. 84  
 Kęstutis 39, 166, 172, 185  
 Keturakis 384, 385  
 Kybelis K. 369  
 Kikutis (Kitkevičius) A. 201, 346  
 Kymantas J. 220, 221, 288  
 Kirilas 18, 44  
 Kirkoras A. 262, 263  
 Kiškaitė O. 83  
 Klangevičius (Klungis, Klongevičius)  
 A.B. 180, 365  
 Kleinas D. 52, 66, 67, 68, 69, 98, 101,  
 102, 103, 104, 105, 128, 140, 143,  
 206, 406  
 Klemensas VIII 76  
 Klementas A. 162, 170, 171  
 Klimas P. 34, 158  
 Klopotovskis (B.H. Kłopotowski) 370  
 Knapskis (Knapius) G. 67, 68  
 Kobilinskis M. 77  
 Kochanovskis J. 300  
 Kojelavičius A. žr. Vijūkas-  
 Kojelavičius A.  
 Kolbergas O. 276  
 Komenskis (Komenský, Comenius)  
 J.A. 71  
 Komulėjas (Comuleus) A. 76  
 Koncevičius J. 393  
 Kondratavičius L. 308  
 Kopčinskis A. (O. Kopczyński) 164,  
 195, 363  
 Kornilovas I. 210, 253, 362  
 Korsakas K. 103  
 Korvin-Milevskis (Korwin-Milewski)  
 H. 371  
 Koršas F. 288, 331  
 Kosakovskis J. 165  
 Koscialkovskis J. 356  
 Kotryna II 208  
 Kozlovskis M. 41, 87  
 Krasinskis A.P. 365, 366  
 Krasovskis K. 196  
 Kraševskis J.I. 73, 207, 228, 244, 255,  
 285  
 Krečinskis J. 210  
 Kriaučiūnas J. 288, 334  
 Kriaučiūnas P. 214, 219, 221, 290,  
 299—302, 319, 330, 359, 364, 393  
 Kriaušaitis P. žr. Jablonskis J.  
 Kriščiukaitis A. 288, 363  
 Kromeris M. 47  
 Kronkaitis A. 319  
 Kudirka V. 283, 289, 319, 320, 322—  
 328, 329, 331, 359, 371, 373  
 Kukta M. 334  
 Kulina V. 210  
 Kulvietis A. 39, 52, 63, 65, 89, 104  
 Kumpis (Kumpikevičius) 162  
 Kuncmanas (Kuntzmann) J.E. 139  
 Künheimas (Kuhnheim) 148  
 Kurčevskis (Kurzewski) J. 87  
 Kuršaitis (Kurschat) F. 156, 198, 217,  
 219, 220, 230, 250, 252, 258, 265,  
 269, 272, 273, 274, 300, 301, 309,  
 319, 320, 326, 327, 330, 331, 333,  
 336, 340, 348, 359, 364, 388, 396,  
 397, 403—408  
 Kušeliauskas S. 215  
 Kuzavinis K. 31  
 Kvantas J.J. 145  
 Lackis J.A. 80

- Lamanskis V. 220  
 Lanckis M. 57, 70  
 Landsbergis-Žemkalnis G. 315, 334, 370, 371  
 Langris (Langry) A. 289  
 Lapinskas J. 360  
 Laukaitis J. 359  
 Lebedys J. 62, 66, 67, 73, 103, 115  
 Ledesma J. 90, 107  
 Leibnicas (G.W. Leibniz) 21  
 Lelevelis J. 172, 180  
 Leonas P. 288, 301, 313, 319  
 Leonavičius (Leonas) S. 372, 373  
 Lesingas (Lessing) G.E. 134  
 Leskynas (Leskien) A. 304, 348, 351  
 Lideikis J. 379  
 Likša S. 288  
 Limanovskis B. 382  
 Lindė S.B. 174  
 Lipštas (Lipštavičius) P. 287  
 Liūtas P. žr. Leonas P.  
 Liuteris (M. Luther) 135, 136  
 Lizijus (Lysius) J.H. 130, 136, 146, 149  
 Loboika J. (I.N. Lobjko) 175, 180, 183  
 Luizė 389  
 Lomonas Š. F. (Ch. F. Lhomond) 364  
 Lopacinskis J. 117, 118  
 Lopacinskis K. 115  
 Lovmianskis (Łowmiański) H. 34  
 Lozoraitis M. 221, 288  
 Lukauskas K. 118  
 Lukšaitė I. 82, 193  
 Macijauskas (Maciejauskas) A. 222, 318  
 Mackevičius A. 382  
 Mačys J. 306, 316, 373  
 Maironis (Jonas Mačiulis) 220, 221  
 Makarovas 219  
 Malevskis S. 180  
 Maltė-Brunas K. (C. Malte-Brunn) 165, 180, 194  
 Mangirdas V. 386  
 Mankauskis (Monicovius) 72, 74  
 Margeris A. 409  
 Marikonis B. 121  
 Martynaitis (Marcinskas) M.P. 363, 364  
 Masalskis I.J. 121  
 Mašiotas P. 288  
 Matulaitis P. 216  
 Matulaitis St. 288, 319  
 Matulionis P. 363, 370  
 Matusevičiūtė O. 87  
 Matuševičius V. 165  
 Mažvydas M. 31, 38, 52, 81, 88—90, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 111, 144, 204, 266, 400  
 Medekša J.A. 266  
 Mejeris (Meyer) L. 259  
 Merkys V. 209  
 Merlinas (Mörlin) M. 131—134, 140, 152, 332, 401  
 Metodijus 44  
 Mickevičius A. 181, 185, 194, 207, 244, 370  
 Mickevičius J. 194, 195, 373  
 Mickevičius-Kapsukas V. 237  
 Miežinis M. 221, 276, 326, 332, 333, 350  
 Miglovara J. žr. Miliauskis J.  
 Mikalojus I 208  
 Mikalojus iš Gožkovo žr. Gožkovskis M.  
 Miklaševičius J. 287  
 Miklosičius (Miklosich) F. 393  
 Mikola J. (J.J. Mikkola) 393  
 Mikolajūnas M. 85  
 Mykolas Lietuvis (Michalo Litanus) 51, 53  
 Mikšas J. 291, 292, 304, 312, 349, 394  
 Mikuckis St. 209, 210, 211  
 Mileris V. 288  
 Milevičius H. 380  
 Miliauskis J. 291, 309, 311  
 Miliutinas N. 209, 218



- Milkaitė 142  
 Milkus (Mielcke) K. G. 94, 136—138,  
 139, 141, 142, 143, 148, 152, 165,  
 170, 187, 188, 198, 199, 206, 263,  
 399, 400  
 Milukas A. 342  
 Mindaugas 37, 46, 166, 172, 185  
 Minvydas K. 83, 92  
 Minvydas S. 83, 92  
 Mirkovičius F. 225  
 Miülenbachas K. 332  
 Miuleris (Müller) M. 229  
 Miüleris (Mühler) 390  
 Mogėnas D. 363  
 Moljeras 122  
 Mongirdas V. žr. Mangirdas V.  
 Moravskis A. 289, 343  
 Morkūnas J. 107  
 Motiejus I Trakiškis 42  
 Motūza P. 287  
 Muravjovas M. 208, 209, 210, 211,  
 218, 225, 227, 282, 357  
  
 Napoleonas 177, 282, 380, 389  
 Narbutas T. 41, 184, 198, 228, 244,  
 263  
 Nazimovas V. 382  
 Nedzveckis (Niedźwiecki) L. 264  
 Nemčevskis Z. 180, 191, 194, 358  
 Nepotas K. (Cornelius Nepos) 364  
 Neselmanas G. (G.H.F. Nesselmann)  
 94, 153, 198, 199, 219, 220, 246, 248,  
 250, 252, 255, 256, 263, 351, 365  
 Nezabitauskis Kaj. 167, 174, 180, 181,  
 182—184, 189, 193, 201, 235, 262,  
 346, 363  
 Nezabitauskis Kipr. 229  
 Niebiasta S. 266  
 Niemcevičius J. 164  
 Nonevičius E. 370  
 Nordau 323  
 Norvaiša P. 191  
  
 Ochmanskis (Ochmański) J. 35, 36,  
 97  
 Odoakras 166, 172  
 Oginskienė 379  
 Oginskis I. 263, 355  
 Olševskis M. žr. Ališauskis M.  
 Onacevičius I. 175, 180  
 Oržekovskis 226  
 Ostermejeris (Ostermeyer) G. 136—  
 138, 139, 141, 143, 146, 150, 165,  
 187, 188, 400  
 Ostermejeris Z. (S. Ostermeyer) 164,  
 389, 392  
 Otrembskis (Otrębski) J. 37, 103  
  
 Pabrėža J. 175, 176, 180, 257, 266,  
 349, 350, 352  
 Pacas M. S. 56, 78, 90  
 Pacevičius 119  
 Pajevskis J. 364  
 Pakalka K. 67  
 Pakalniškis K. 337  
 Pakštas K. 60, 61  
 Palenas (Pahlen) M. 381  
 Paliulionis M. 226, 378  
 Palukaitis V. 216, 319  
 Pancežinskis Č. 288  
 Pancežinskis (Pancerzyński) K.P. 123  
 Papolovskis M. 143  
 Paškevičius J. 175  
 Paškoniš P. 216  
 Pavilonis A. 362  
 Pekulas (Peculus) T. 76, 77  
 Perkūnas (Perkuhn) J. jaun. 69, 135,  
 139  
 Petkevičaitė G. 315, 385  
 Petkevičius A. 210, 382  
 Petkevičius M. 63, 70, 92, 103, 107  
 Petkūnas (Petkevičius) J. 97  
 Petras (Piotr Jastrzębiec) 42  
 Petrauskas S. 373  
 Piečys (Pötsch) K. 130  
 Pietaris V. 289, 348  
 Plateris A. 156

- Plėvė (Plehwe) V. 223, 298  
 Plevinskis 302  
 Plichta J. 41  
 Plioteris (Plateris) J. 175, 180, 184, 186  
 Pogodinas A. 220  
 Polencas (Polentz) J. 110  
 Posevinas (Possevinus) A. 91  
 Postnikovas N. 226  
 Poška D. 167, 170—175, 177, 178, 180; 183, 190, 191, 206, 256, 283, 349  
 Potas (Pott) A.F. 198, 228, 229, 263  
 Potebnia A. 259  
 Prancėvičius T. 319  
 Prapuolenis K. 123, 124, 365, 366  
 Preisas P. 230  
 Pretorijus (Praetorius) F. vyresn. 69  
 Protasevičius V. 72, 76  
 Ptolemėjas 29  
 Pucas M. 394  
 Quandt J.J. žr. Kvantas J.J.  
 Račkauskis J. 355  
 Radvila Jonušas 55  
 Radvila Jurgis 70  
 Radvila Kristupas II 83  
 Radvila Mikalojus Juodasis 55, 82  
 Radvila Mikalojus Kristupas (Našlaitėlis) 83, 90  
 Radziukynas J. 326  
 Raila S. 160, 284, 345, 371  
 Rakauskas 368  
 Rapolionis S. 52, 89, 104  
 Raskas R. K. 229  
 Remeris (Römeris, Romeris) M. 53, 161, 283, 337  
 Retigas (Rettig) 390  
 Rėza J. 101, 102, 104, 105, 110, 174  
 Rėza L.G. 19, 146, 151, 153, 164, 169, 184, 190, 207, 230, 255, 389, 398—403, 404, 406  
 Richteris J. 144  
 Rygiškių Jonas žr. Jablonskis J.  
 Rimkevičius P. 270  
 Ringaudas 185  
 Rogalskis L. 182, 189  
 Ropas (Ropp) E. 369  
 Rotundas A. 51, 55, 57  
 Rozvadovskis (Rozwadowski) J. 157, 158, 231  
 Rucevičius S. 176  
 Rudžieris (Ruggieri) J. 62  
 Ruigys Pil. 62, 94, 133, 140, 141, 142, 143, 146, 150, 166, 199, 206, 399, 400, 401  
 Ruigys Pov. 134, 140, 141, 166  
 Rukša A. 119  
 Rumiancevas N. 169, 184  
 Rupeika J. 162, 174  
 Sabalys (Sabalovičius) S. 118  
 Sakalauskas K. 360  
 Sakevičius 372  
 Salys A. 28, 29, 31, 296, 398  
 Šamajauskas K. 371  
 Sapiega L. 61  
 Sapūnas K. 67, 140  
 Sauerwein G.J.J. žr. Zauerveinas J.  
 Saussure F. de žr. Sosiūras F. de Schade O. žr. Šadė O.  
 Schiefner A. žr. Šyfteris A.  
 Schlekopp J. žr. Šykopas J.  
 Schiekopp J. žr. Šykopas J.  
 Schlegel F. žr. Šlegelis F.  
 Schleicher A. žr. Šleicheris A.  
 Schlözer A. žr. Šléceris A.  
 Schmid W. žr. Šmidas V.  
 Schmidt J. žr. Šmitas J.  
 Schultze P. žr. Šulcė P.  
 Sėnas (Senn) A. 409  
 Sendzivojus iš Čechelo (Sędziwój z Chechła) 42  
 Sengstock L. žr. Zengštokas L.  
 Sereika P. 275  
 Serno-Solovjovičius P. 364  
 Sideravičius M. 215  
 Sierakauskis Z. 382

- Siesickis F. 354  
 Sirutavičius V. 217, 317, 344  
 Sirvydas K. 31, 52, 62, 67, 68, 69,  
 73, 74, 75, 81, 92, 94, 97, 98, 99,  
 103, 108, 115, 117, 118, 126, 127,  
 140, 166, 167, 171, 172, 174, 175,  
 176, 177, 178, 187, 189, 203, 206,  
 239, 256, 263, 310, 350  
 Sketeris A. 221  
 Skydelis J. 180  
 Slančiauskas M. 215  
 Slavočinskis S. 81, 92, 98, 127  
 Smetona A. 217  
 Smilga A. 221  
 Smuglevičius P. 264  
 Sniadeckis J. 164, 179  
 Sosiūras F. de 393  
 Specht F. žr. Špechtas F.  
 Spranger E. žr. Šprangeris E.  
 Spudulis J. 221, 230, 286, 287, 288,  
 289, 310, 312, 331, 342, 348  
 Sragys F. (P.) 275  
 Sreznėvskis I. 248, 249, 250, 252, 253,  
 257  
 Sruoga J. 226  
 Stanevičius E. 179  
 Stanevičius J. 196  
 Stanevičius S. 167, 180, 181, 182, 183,  
 184, 185—189, 190, 196, 202, 207,  
 233, 255, 364, 402  
 Stangas Ch. S. 88  
 Stanislovas Augustas 114  
 Staniškis V. 300, 301, 359, 364  
 Stankevičius B. 370  
 Stankevičius Pr. 124  
 Staugaitis J. 289  
 Stenderis G. F. 198  
 Storasta V. žr. Vydūnas  
 Strašinskis P. 372  
 Strazdas A. 192, 193, 196, 347  
 Strijkovskis M. 47, 57, 97  
 Stropus P. 214  
 Suchodolskis S. 223  
 Sutkevičius D. 180, 364  
 Sviatopolk-Mirskis P. 223  
 Svirskis A. 48  
 Šachmatovas A. 296  
 Šachovskojus 222  
 Šadė O. 404  
 Šemeta J. 70  
 Šernas žr. Adomaitis J.  
 Šernius M. 394, 395  
 Šidloveckis 55  
 Šyfteris A. 271  
 Šykopas J. 318, 326, 363  
 Šimelpenigis A. 136  
 Šimkevičius G. 118  
 Šimkevičius J. (P?) 175  
 Šiškovas 195  
 Šlapelis J. 256, 260  
 Šlėceris A. 165  
 Šlėgelis F. 163  
 Šleicheris A. 153, 218, 219, 220, 228,  
 229, 245, 247, 250, 252, 253, 254,  
 255, 258, 265, 271, 273, 274, 289,  
 300, 304, 308, 309, 319, 330, 333,  
 340, 348, 351, 353, 364, 387, 395,  
 396, 397, 404, 406, 407  
 Šlekys V. 216  
 Šliūpas J. 160, 219, 221, 283, 284, 287,  
 288, 292, 293, 303, 305, 306, 309,  
 310, 311, 312, 331, 348, 349, 363,  
 369, 383, 393, 395  
 Šmigiras (Szmigiro) 368  
 Šmitas J. 351, 393, 405  
 Šopara (Šaparas) I. 369—370  
 Špechtas F. 275  
 Šprangeris E. 13  
 Šrubauskis P. 111  
 Šulcas J. 132, 133, 152, 401  
 Šulcas M. 165  
 Šulcas T. 67, 69, 206  
 Šulcė P. 395  
 Šupšinskis 370  
 Šusteris F.Z. 135, 136

- Taboras A.V. 42  
 Tartilaitis (Tortyłowicz) J. 110  
 Tatarė A. 262, 347, 348  
 Tecneris (Tetzner) F. 109, 130, 144, 157  
 Tiškevičius A. 118  
 Tiškevičius K. 156  
 Tokaževičius J. 266  
 Tolstojus 227  
 Tolutienė B. 254  
 Tolvaišaitė J. 80  
 Tomas (Thomas) A. 393  
 Toporovas V. 30  
 Tortilovijus 147  
 Trockis V. 223, 384  
 Trubačiovas O. 30  
 Trupinėlis žr. Arminas P.  
 Tumas J. 275, 276, 281, 295, 313, 339, 340, 341, 342, 350, 352, 375  
 Turgenevas I. 20
- Ugenskis A. 163, 212, 242—248, 258, 261, 283, 375, 381  
 Ugenskis J. 381  
 Uljanovas G. 260  
 Urbanavičius V. 370  
 Urtelis J. žr. Hurtelijus J.  
 Uvainis L. 191  
 Uvarovas S. 208  
 Vabalas B. 289  
 Vaina B. 107  
 Vaineikis L. 385  
 Vaišnoras S. 88, 101, 104  
 Vaižgantas (mitolog.) 179  
 Vaižgantas žr. Tumas J.  
 Valančius M. 41, 57, 162, 163, 166, 170, 175, 176, 185, 205, 213, 214, 215, 218, 221, 223, 227, 234—240, 243, 247, 252, 255, 257, 261, 263, 264, 266, 269, 279, 281, 340, 355, 356, 357, 359, 360, 361, 362, 375—378  
 Valavičius J. 85  
 Valiūnas S. 177—178, 179, 180, 207
- Valmikas (Vilmikas) V. 192, 194, 195, 196  
 Valujevas P. 212, 218, 219  
 Vanagas A. 35  
 Vanagėlis žr. Sakalauskas K.  
 Vasiljevas 356  
 Vasmer M. žr. Fasmeris M.  
 Vaškėlis B. 12  
 Vatačis (Vataci) E. 223  
 Vater J. žr. Fateris J.  
 Veberis (Weber) H. 160, 230, 271, 272, 276, 277  
 Vebsteris (Webster) N. 22  
 Vega E. (portug. Manuel da Vega) 75  
 Vegneris (Wegner) K. H. 148  
 Veisgerberis (Weisgerber) L. 286  
 Vejeris E. 291  
 Vengris A. 193  
 Verbickis M. 120  
 Vergilijus 153, 200, 403  
 Vydūnas 398, 408  
 Vielhorskis V. (W. Wielhorski) 35  
 Vienuolis A. žr. Žukauskas A.  
 Vijūkas-Kojelavičius A. 90, 98  
 Viksva P. 270  
 Vileiškis A. 370  
 Vileiškis J. 370  
 Vileiškis P. 160, 219, 220, 221, 288, 331, 334, 370, 371  
 Vilentas B. 101, 104, 110, 400  
 Vilhelmas I 206  
 Vilkutaitis A. ir J. 288, 385  
 Višinskis P. 222, 385, 386  
 Vištėlis A. 283, 285, 310, 349  
 Vytautas 32, 33, 39, 41, 42, 44, 46, 47, 166, 172  
 Viteleskas M. (Mutius Vitellescus) 72  
 Vitelijus E. žr. Ciolekas  
 Vivulskis P. 382  
 Vladislovas Vaza (Vladislovas IV) 75, 109  
 Voelkel M. J. A. žr. Felkėlis M.  
 Voiciehovskis F. 346

- Volanas A. 53  
 Volckmarus M. žr. Folkmaras M.  
 Volodzka J. 196, 197  
 Volteras (F.M.A. Voltaire) 122  
 Volteris E. 156, 218, 235, 296  
 Voroneckis J. 79  
 Voska K. 291, 293  
 Vujekas (Wuyek) J. 91, 93, 94
- Zabitis Kaj. žr. Nezabitauskis Kaj.  
 Zabitis Kipr. žr. Nezabitauskis Kipr.  
 Zablockis J. 89, 97  
 Zagurskis V. žr. Ažukalnis V.  
 Zalenskis (Załęski) S. 39  
 Zarankevišius A. 355  
 Zatorskis P. 181  
 Zauerveinas J. 231, 292, 293, 307, 394,  
 395  
 Zavadskis (Zawadzki) J. 234, 263, 306  
 Zdanavičius L. 370  
 Zenevičius J. 238  
 Zengštokas L. 110  
 Zenkovičius (Zienkowicz) M.J. 123  
 Zernovskis 383  
 Zigmantas imper. 32, 39  
 Zigmantas Vaza (Zigmantas III) 75,  
 77, 80
- Zinkevičius Z. 103, 108  
 Zoellner J. žr. Celneris J.  
 Zubatas J. 229  
 Zubovas 385  
 Zubrevičius J. 119  
 Zudnachovijus D. G. (F.?) 148  
 Zveravičius (Zwierowicz) S.A. 366,  
 370
- Žadauskis 381  
 Žakevičius R. 217  
 Žalnieriukynas K. 373  
 Žebrys J. 327  
 Želvys J. 238  
 Žygimantas Augustas 51, 54, 55, 63,  
 86, 92  
 Žygimantas Senasis 79  
 Žilinskas J. 326  
 Žilinskas T.F. 360  
 Žilinskis V. (W. Żyliński) 365  
 Žižka J. 18  
 Žukauskas A. 279  
 Žukovskis S. 194, 195  
 Žvirblis L. (Wroblewski, Grublewski)  
 125